

Գիրքը լուսապատճենահանվել է
"Համահայկական Էլ. Գրադարան"

կայքի՝ www.freebooks.do.am

կողմից և ներկայացվում է իր

այցելուների ուշադրությանը:

The book created by "PanArmenian E. Library"

Գիրքը կարող է

օգտագործվել միայն ընթերցանության համար...

For more info: www.freebooks.do.am

ՂՈՒՔ ՆՈՒՅՆՂԵՍ ԿԱՐՈՂ ԵՔ ՁԵՐ ՆԵՐԴՐՈՒՄՆ ՈՒՆԵՆԱԼ ՀԱՅԱՏԱՌ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ ԵՎ ԻՆՔՆԵՐ
ԼՈՒՍԱՊԱՏՃԵՆԱՀԱՆԵԼ ԳՐՔԵՐ:

ԹՎԱՅԻՆ ԳՐՔԵՐԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐԸ ԿԱՐՈՂ ԵՔ
ԻՄԱՆԱԼ "ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ" ԿԱՅՔԻՑ՝

www.freebooks.do.am

ԸՆՈՐՀԱԿԱԼ ԵՆՔ, ՈՐ ՕԳՏՎՈՒՄ ԵՔ ՄԵՐ ԿԱՅՔԻՑ:
ՑԱՆԿԱՆՈՒՄ ԵՆՔ ՀԱՃԵԼԻ ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅՈՒՆ:

ԳՐԵՔ ՄԵՁ՝ freebooks@rambler.ru

ՀԱԿՈՐ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

**ЯКОВ
МАНАНДЯН**

ТРУДЫ

II

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1978

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱԿՈՒ
ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ
ԵՐԿԵՐ
Բ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1978

Խ մ բ ա գ ր ա կ ա Ն Ե Կ ա Ն Ն Ե ա ժ ո ղ ա Վ

ԲԱՐԱՅԱՆ Լ. Հ., ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Տ.,
ՀԱԿՈՑՅԱՆ Վ. Ա., ՍԱՐԳՍՅԱՆ Կ. Խ.

Հատորը հրատարակւոյցան պատրաստեց

Լ. Հ. ԲԱՐԱՅԱՆԸ

Մ $\frac{10601}{28-75}$ 703(02) --75

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1978.

Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանի երկերի ժողովածուի երկրորդ հատորում տեղադրված են «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պտտմության» թ հատորի Ա մասը, «Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ ժողովրդի պայքարը մշակութային ինֆնուրայնության համար», «Հայ գրերի գյուտի տարեթվի հարցի շուրջը», «Արաբական արշավանքները Հայաստանում» և «Ժողովրդական ապստամբությունները Հայաստանում արաբական տիրապետության դեմ» աշխատությունները:

«Քննական տեսություն...» թ հատորն ընդգրկում է Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջանի պատմությունը սկզբից (66 թ.) մինչև նրա անկումը (428 թ.) և մարզպանության հաստատումը Հայաստանում:

«Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ ժողովրդի պայքարը մշակութային ինֆնուրայնության համար» աշխատությունը առաջին անգամ հրատարակվել է ռուսերեն՝ Երևանում, 1941 թ., նրա հայերեն ամբողջական թարգմանությունը տպված է Մեսրոպ Մաշտոցին նվիրված հոդվածների ժողովածուում (Երևան, 1962 թ.):

Այս աշխատությունը որոշ մշակմամբ և կրճատումներով մտավ «Քննական տեսություն...» թ հատորի Ա մասի մեջ և կազմեց աշխատության 13-րդ գլուխը:

«Հայ գրերի գյուտի տարեթվի հարցի շուրջը» հոդվածը Հ. Մանանդյանը գրել է 1951 թ., սակայն նրա մտնվան պատճառով այն թերի է մնացել և այդ վիճակում էլ հեղինակի մահից հետո տպագրվել է ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.) 1952 թ., № 7-ում:

«Արաբական արշավանքները Հայաստանում» աշխատությունը առաջին անգամ հրատարակվել է հեղինակի «Մանր նետազատություններ»-ում, «Ժողովրդական ապստամբությունները Հայաստանում արաբական տիրապետության դեմ» առաջին անգամ հրատարակվել է 1939 թ. «Սասունցի Դավիթ» էպոսի ճազարամյակի առթիվ:

ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
Բ ՀԱՏՈՐ Ա ՄԱՍ

ՏՐԴԱՏ Ա-Ը ԵՎ ՆՐԱ ՀԱԶՈՐԳՆԵՐԸ

1. Արշակունյաց թագավորության սխալ բնութագրումը:— 2. Արշակունիների թագավորության տեղությունը Հայաստանում:— 3. Տրդատ Ա.— Հռոմի պաշապանական միջոցառումներն իր արևելյան սահմաններում.— Հռոմում նախապատրաստվող Կովկասյան արշավանքը:— Հիսնամյա խաղաղությունը Արևելքում:— 5. Վեսպասիանոսի ձեռք առած նախազգուշական միջոցները:— 6. Ալանների 72 թվի արշավանքը.— Հավսեպոս Փլավիոսի վկայության սխալ մեկնությունը:— 7. Ալանների 75 թվի նոր արշավանքը և պատերազմի վտանգը Հռոմի հետ:— 8. Խորենացու վկայություններն ալանների հարձակման մասին Հայաստանի վրա:— 9. Ենթադրություններ Տրդատ Ա-ի պետական վերանորոգչական գործունեության մասին:— 10. Սանատրուկ.— Մծուրֆ ֆաղաֆի հիմնումը.— սրա կարևոր ստրատեգիական դիրքը.— Սանատրուկի ամրապինդ շիրիմ-հուշարձանը.— Խորենացու վկայությունը Օսրոյեն-Նդեխիայի նվաճման մասին:— 11. Աշխաղար:— 12. Տրդատ Ա-ի թագավորության ժառանգական լինելու ինդիքը:— 13. Աշխաղար.— հայկական հին ավանդությունը Շիրաք թագավորի մասին:

Արշակունիների թագավորությունը Հայաստանում հայ պատմագրության մեջ սովորաբար համարվում է հայ ժողովուրդի պատմական անցյալի առհասարակ հիմնական շրջանը: Սակայն այս կարծիքը, որ հիմնված է Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմության ավանդական տեսակետի վրա, ինչպես ցույց են տալիս նորագույն ուսումնասիրությունները, պարզապես սխալ է:

Սույն «Քննական տեսություն» առաջին հատորում մենք արդեն տեսանք, որ Հայաստանն աշխարհակալ մեծ պետություն էր դառել և քաղաքական իր հզորության ու փառքի գագաթնակետին էր հասել Արտաշեսյանների և, հատկապես, Տիգրան Մեծի ժամանակ: Հայաստանի կուլտուրական զարգացումը ևս, ինչպես հայտնի է, առավել բարձր աստիճանի վրա էր դրնվում ո՛չ թե Արշակունի հայ թագավորների իշխանության ժամանակ, այլ դրերի գլոստից հետո՝ մարզպանական և հետագա շրջաններում: Պարզ է, ուրեմն, որ ավանդական վերոհիշյալ կարծիքը միանգամայն անհիմն է:

Արշակունիների թագավորությունը Հայաստանում իբրև ինքնուրույն պետություն զոյություն ունեցավ ավելի քան երեք դար՝ մինչև Հայաստանի բաժանումը Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդական կայսրության միջև (66 թվից մինչև 384—387 թթ.): Նա ավելի երկար ապրեց քան Պարթևական Արշակունիների թագավորությունը, որի բարձումը տեղի ունեցավ 227 թվին: Հայաստանի բաժանումից հետո ևս Արշակունիները շարունակեցին թագավորել Հայաստանի պարսկական մասում մոտ կես դար՝ 387 թվից մինչև 428 թիվը: Այսպիսով՝ ընդհանուր տևողությունն այդ թագավորության հաշվում են 362 տարի (66 թվից մինչև 428 թ.):

Տրդատ Ա-ի մասին, որը հիմնադիրն եղավ Հայաստանի Արշակունիների դինաստիայի՝ մեր ունեցած տեղեկությունները խիստ աղքատիկ են: Ուշագրավ է նախ և առաջ, որ Տրդատ Ա-ի թագավորության հենց առաջին տարիներում Ներոնը և նրա հաջորդը, Վեսպասիանոսը, միջոցներ էին ձեռք առել ամրացնելու կայսրության արևելյան սահմանները: Եվ այդ շատ լավ հասկանալի է: Արշակունիների թագավորության հիմնումը Հայաստանում մի գիշում էր Հռոմի կողմից, որ հետևանք էր, ինչպես տեսանք, նրա ռազմական թուլության և պարտության:

Հռոմեա-պարթևական 54—63 թվերի պատերազմից հետո՝ պարթևները, հասնելով իրենց ցանկացած նպատակին՝ Հայաստանը դարձրել էին Պարթև Արշակունիների երկրորդ թագավորություն: Հռոմեական քաղաքագետները գիտակցում էին, իհարկե, որ խնդրի այս լուծումը ժամանակավոր է և անբավարար: Հռոմեական աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ դեռևս 64 թվին, երբ Հռոմը խաղաղության բանակցություններ էր վարում պարթևների հետ՝ Ներոնի կառավարությունը ամեն կերպ աշխատել էր ուժեղացնել իր ազդեցությունը և իշխանությունը Հայաստանի սահմանամերձ երկրներում:

Հենց նույն 64 թվին Պոլեմոն Բ-ի Պոնտական թագավորությունը, որի մեջ էր գտնվում նաև ամբողջ Կողքիսը՝ միացվել էր կայսրությանը իբրև հռոմեական նահանգ: Այս միացումը Հռոմի համար խիստ կարևոր էր, որովհետև Պոնտոսի սևծովյան ծովեզրը ունեռ ստրատեգիական մեծ նշանակություն՝ իբրև պարեն հայթայթող թիկունք և անհրաժեշտ բազա պատերազմի գեպքում: Միացված նոր նահանգում ուժեղացնում էին հռոմեական կայսրները և անց էին կացնում ռազմական ճանապարհներ:

Ուշագրավ է, որ մոտավորապես նույն այս ժամանակ, 66 թվին, Ներոնը պատերազմական պատրաստություններ էր տեսնում

և ուզում էր ինքը անձամբ ռազմերթի ելնել ալանների դեմ Կովկասում: Այս արշավանքը տեղի չունեցավ, որովհետև 68 թվին, պրետորյանների ապստամբության պատճառով, ներոնը ստիպված եղավ փախչել Հռոմից և ճանապարհին ինքնասպանություն գործեց:

Նախապատրաստվող արշավանքի նպատակի մասին պատմագիտության մեջ տարբեր կարծիքներ են հայտնված: Գերմանական պատմաբան Վ. Շուրը կարծում է, որ ներոնը նախապատրաստում էր պատժական արշավանք ապստամբած աղվանների դեմ: Բացի այդ, նա նպատակ էր դրել՝ ա) շրջափակել Հյուսիսից Արշակունյաց Հայաստանը, ուր գորեղացի էր պարթևական ազդեցությունը, բ) հաստատել մոտիկ հարևանություն դաշնակից Հյուսիսային հետ և գ) զարգացնել առևտրական հարաբերությունները Բակտրիայի հետ Կասպից ծովի վրայով¹: Ընդհակառակը, Մոմզենը, որի կարծիքն այժմ տիրող է հանդիսանում, ենթադրում է, որ ներոնի ծրագրած արշավանքը ձեռնարկված էր ո՛չ թե աղվանների դեմ դեպի Գերբենտի կիրճը, այլ ալանների դեմ Գարայի կիրճի ուղղությամբ: Ներոնի նպատակն էր, Մոմզենի կարծիքով, ջախջախել սարմատական ալաններին, որոնք ասպատակում էին Հռոմեական կայսրության արևելյան սահմանները և ավերիչ արշավանքներ էին սփռում նաև Հայաստանում և Մեդիայում²:

Վերոհիշյալ երկու կարծիքն էլ մանրամասն քննության են ենթարկված վերջերս լույս տեսած ռուսերեն իմ հոդվածում³: Այս ուսումնասիրության մեջ ես հանգել էի այն եզրակացության, որ ներոնի ծրագրած կովկասյան արշավանքը սերտ կապ ունենալու էր Հռոմի սևծովյան քաղաքականության հետ: Սկզբնաղբյուրներում հիշատակված Կասպիական լեռնային նեղուցները կամ կապանը (claustra Caspiarum կամ Caspiae portae), որ նկատի էին առնչված իբրև հավաքատեղի հռոմեական զորքերի համար՝ Պետինգերյան քարտեզում հիշատակված Caspiae կայսրանի մոտ եղած լեռնային նեղուցներն են, որոնք գտնվում էին այժմյան Խոսպիայի և Ախալքալաքի մոտերքում: Այստեղից ներոնը պետք է առաջնորդեր հռոմեական զորքերը այժմյան Ախալցխայի և Աբասթումանի վրայով և Մևոտիս-Կողքիսյան ճանապարհով (Caspia via) դեպի Հյուսիսային Կովկաս, ուր Հռոմի դաշնակից հենիոքների կողքին ապ-

¹ Տե՛ս Իր. Վերենը Շուր, Ներոն կայսեր արևելեան քաղաքականությունը, Թարգմանեց Մեսրոպ Հապոդյան, Վիեննա, 1930, էջ 96—112:

² Mommsen Th., Römische Geschichte, Bd. V, Berlin, 1886, էջ 393—394:

³ Տե՛ս Մանույլ Յ. Ա., Цель и направление потготивлявшегося Нероном кавказского похода, „Вопросы истории“, 1946, № 7, էջ 66—74:

քում էին ալանները: Հստ իմ առաջարկած լուսաբանության՝ Ներոնի վերոհիշյալ-արշավանքը սերտ կերպով կապակցված էր հռոմեական իշխանության սեծովյան քաղաքականության հետ և նպատակ ունեյալանների ասպատակություններից ապահովելու Մետոիս-Կողքիսյան հին ճանապարհը, որն ուներ առևտրական միջազդային նշանակություն:

Ներոնի մահից հետո՝ Փլավիանների դինաստիայի կայսրերի ժամանակ (69—96) ու նաև մինչև 114 թիվը՝ խաղաղությունն Արեւելքում մնաց անխախտ: Ներոնի խաղաղասեր արեւելյան քաղաքականությունը հիմք էր դառնել Արշակունիների բարեկամական հարաբերությունների կայսրության հետ և Վազարշ Ա-ը պաշտոնապես դիմել էր Հռոմի ծերակույտին ու խնդրել, որ Ներոնի հիշատակը հարգվի: Հարաբերությունները լավ էին Հռոմի հետ նաև Վեսպասիանոսի ժամանակ, և երբ վերջինս 69 թվին ընտրվել էր կայսր՝ Տրդատ Ա-ը, ինչպես կարելի է կռահել Տակիտոսի վկայություններից, տվել էր նրան հպատակության երդում¹:

Չնայած, սակայն, հռոմեա-պարթևական հարաբերությունների խաղաղ կարգավորման՝ Վեսպասիանոս կայսրը (69—79), իր իշխանության առաջին հենց տարում, անհրաժեշտ համարեց Հռոմի արեւելյան սահմաններում ուժեղացնել մնայուն զորքի քանակը: Լեգեոնների թիվը, 70 այստեղ ընդամենը շորս էր՝ նա ավելացրեց և դարձրեց յոթ: Այդ լեգեոններից երկուսին, որ գտնվում էին Մելիտենեում և Սատաղում, հանձնարարված էր Հայաստանի սահմանների վերահսկողությունը:

Հետաքրքիր է նաև, որ դարձյալ Վեսպասիանոսի կարգադրությամբ Կոմագենի թագավորությունը 72 թվին միացվեց կայսրության իբրև հռոմեական նահանգ: Նույն այս թվին տեղի ունեցավ և Փոքր Հայքի կցումը Հռոմին:

Ինչպես տեսնում ենք, Վեսպասիանոսն առանձին վստահություն չէ ունեցել դեպի դաշնադիր արեւելյան պետությունները և նրա վերոհիշյալ կարգադրությունները պարզապես նկատի են ունեցել կայսրության պահպանությունը այդ հարևաններից:

Վաղարշ Ա-ը ո՛չ միայն հանդուրժեց հռոմեական զորքերի ավելացումը Կոմագենում, Կապադովկիայում և Փոքր Հայքում, այլև աշխատեց ամրացնել բարեկամական կապերը կայսրության հետ և իր շնորհավորանքը հայտնեց Հռոմին հրեական ապստամբության ճնշման առթիվ:

¹ Tacitus, Hist., II, 81—82.

Տրդատ Ա-ի թագավորության առաջին խակ տարիներում, մեր թվականության 72 թվին, Հայաստանի խաղաղությունը վրդովվեց, և ալանները, որոնք այժմյան օսերի նախնիներն էին, ասպատակեցին և ավերեցին Ատրպատականն ու Հայաստանը: Ալանները, ինչպես մատնանշում է Մ. Ռոստովցևը, մեր թվականության առաջին դարում հիմնել էին Հյուսիսային Կովկասում մեծ և հզոր մի թագավորություն¹:

Ալանների այս 72 թվի արշավանքը, որ մանրամասն նկարագրված է ներքև մեջ բերված Հովսեպոս Փլավիոսի կարևոր մի վկայության մեջ, ինչպես ցույց եմ տվել իմ հոդվածներից մեկում², կարող է առանձին քննության և լուսաբանության, որովհետև սխալ ու խառնաշփոթ է մեկնված պատմագիտական նախորդ երկերում:

«Բայց որ ալան ժողովուրդը,— պատմում է Հովսեպոս Փլավիոսը,— որը բնակում է Տանախսի և Մեոտիդյան ծովի շուրջը, սկյութներ են՝ այդ մենք հայտնել ենք հենց առաջ: Սակայն նրանք, մտադիր լինելով այդ ժամանակ ներխուժել ավարառության նպատակով Մեդիա և ավելի հեռավոր տեղեր՝ խոսքը մեկ արին հյուրկանների թագավորի հետ: Սա էր տերը անցքի, որը Աղեքսանդր թագավորը փակել էր երկաթե դռներով: Արգ՝ երբ վերջինս նրանց տրամադրության տակ դրեց անցքը՝ նրանք հանկարծ միահամուռ հարձակվեցին մեդացիների վրա, ավարի առան բազմամարդ երկիրը, որ լի էր ամեն տեսակ անասուններով. և ոչ ոք չհամարձակվեց նրանց դիմադրել, որովհետև այս երկրի Բակուր թագավորը սարսափած փախել էր դժվարամատույց տեղեր, թողնելով բոլոր մյուսներին բախտի քմահաճույքին: Հազիվհազ նա կարողացավ աղատել նրանց ձեռից կնոջը և հարճերին, որ գերի էին բռնված, վճարելով հարյուր տաղանդ:

Ալանները մեծ հեշտությամբ ու առանց կովի կողոպուտի մատնեցին երկիրը մինչև Հայաստան և հեռացան, վերցնելով իրենց հետ ամբողջ ավարը: Հայաստանում թագավորում էր Տրդատը, որը, ռազմերթի ելնելով նրանց դեմ, ճակատամարտ տվեց և քիչ էր մնում, որ կովի ընթացքում նրանց ձեռքը գերի ընկներ կենդանի: Ալաններից մեկը հեռվից պարան ձգեց նրա

¹ *St'.* The Cambridge Ancient History, vol. XI, chap. III, էջ 111 (Cambridge, 1936):

² *St'.* Манандян Я. А., О местонахождении Caspia via и Caspiae portae, „Исторические записки“, вып. 25, էջ 69—70.

վրա և նրան արդեն բռնելու էր, սակայն Տուդատն իսկույն իր սրովը պարանը կտրեց և շտապ փախավ¹։

Գերմանական գիտնական Գուտշմիդը ու նաև Խալաթյանցը, որն օգտվել է նրա աշխատությունից, կարծում են, որ ալանները Հյուրկանիայի թագավորի աջակցությամբ ներխուժել էին Մեդիա Դերբենտի կիրճով²։ Սակայն նրանց այս կարծիքը չէ կարող, իհարկե, ճիշտ լինել, որովհետև Հյուրկանիան գտնվում էր Կասպից ծովի հարավ-արևելյան ափերի մոտ, իսկ Դերբենտը՝ նույն ծովի արևմուտակողմում։

Մեջ բերված վկայության խառնաշփոթ և հակասական լինելը նկատելի էր Մոմզենը։ Նա կարծում է, որ այդ վկայության մեջ նկատի է առնված ո՛չ թե Դերբենտի, այլ հին Ռազայի (այժմյան Ռեյի) մոտ գտնվող լեռնանցքը, որն անվանվել է, ինչպես և Դերբենտի անցքը, Կասպից դուռ³։

Շատ պարզ է, որ նաև Մոմզենի այս բացատրությունը դժվար է բավարար համարել, որովհետև ալանները, որոնք ապրում էին Կովկասյան լեռների հյուսիս-արևմտյան ստորոտներում, չէին կարող Մեդիա եկած լինել Ռեյի մոտ գտնվող լեռնանցքով։

Ըստ իս Հովսեպոս Փլավիոսի անհասկանալի վկայությունը կարելի է մեկնել այլ կերպ։

Հայտնի է, որ հունա-հռոմեական աղբյուրներում Hyrcanē կամ Hyrcania (= հայ. Վիրք) անվանվել է երբեմն Իբերիա—Վրաստանը⁴։ Միանգամայն պարզ է, ուրեմն, որ Հովսեպոս Փլավիոսի օգտագործած սկզբնաղբյուրը, հազորդելով ալանների համաձայնության մասին հյուրկանների թագավորի հետ՝ նկատի է ունեցել ո՛չ թե Հյուրկանիայի կամ Վրկանի, այլ Իբերիայի կամ Վիրքի թագավորին։ Կարելի է ըստ այսմ նաև ենթադրել, որ ալանները 72 թվին ներխուժել էին Անդրկովկաս և Մեդիա ո՛չ թե Դերբենտի կամ Ռեյի մոտ եղած Կասպյան դռներով, այլ Caspiae-ի մոտ գտնվող լեռնանցքով և Caspia via ճանապարհով, որ վերև մատնացույց էին արված⁵։

¹ *Jos. Flav.*, *Bel. Jud.*, VII, 7, 4 (244—246).

² *St'u Gutschmid*, *Geschichte Irans*, Tübingen, 1888, էջ 133, *Халатъянуц*, *Армянский Эпос в Истории Армении Моисея Хоренского*, 1896, էջ 243—244. *Նույնի*, *Очерк истории Армении*, М., 1910, էջ 296.

³ *St'u Mommsen*, *Römische Geschichte*, V Band, Berlin, 1886, էջ 394, ծան. 1.

⁴ *St'u Markwart*, *Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran*, ZDMG, XLIX, 1895, էջ 633 և *նույնի*, *Eranschahr*, Berlin, 1901, էջ 101.

⁵ *Համեմատե՛ նաև Մանանդյան Ն.*, *Քննական աեսություն*, հատ. Ա, էջ 315։

Ալանների արշավանքը կրկնվեց, ինչպես վկայում են Սվետոնիուսը և Կասսիուս Դիոնը, նաև 75 թվին¹: Այս անգամ Պարթևացի թագավոր Վաղարշ Ա-ը և նրա Բակուր ու Տրդատ Ա եղբայրները դիմեցին Վեսպասիանոսին և խնդրեցին օգնություն ուղարկել կայսերական արքայազններից որևէ մեկի առաջնորդությամբ: Մակայն Վեսպասիանոսը մերժեց միջամտել, ուստի և այնուհետև հարաբերություններն այս երկու պետությունների միջև խիստ սրվեցին:

«Այնուամենայնիվ,—պատմում է Սվետոնիուսը,—երբ Պարթևացի Վաղարշ թագավորը աղերսալից խնդրեց ալանների դեմ օգնություն ու նաև մի հրամանատար ևս Վեսպասիանոսի որդիներից՝ նա [Դոմետիանոսը] ամեն կերպ աշխատեց, որ ինքն ուղարկվի, և որովհետև այդ բանը գլուխ չեկավ՝ նա նվերներով ու խոստումներով փորձեց զրդել Արևելքի նաև մյուս թագավորներին, որ նրանք ևս նույնը պահանջեն»²:

Ուշագրավ է, որ հենց 75 թվի երկրորդ կեսում, ինչպես վկայում է Մցխեթի մոտ գտնված հունարեն արձանագրությունը, Վեսպասիանոս կայսրը և նրա կառավարչակիցները, Տիտոսը և Դոմետիանոսը, «կայսեր և հոռմայեցիների բարեկամ» Իբերիայի Միհրդատ թագավորի և նրա եղբայր Համազասպի համար կառուցել էին ամրություններ Մցխեթ-Հարմոզիկայում: Իբերիայի մայրաքաղաքի ամրացումը, ինչպես կարծում է Գուտշմիդը, կարևոր էր համարվել բարբարոս ալանների ավերիչ արշավանքների վտանգի պատճառով³: Այս ենթադրությունը, որ ընդունելի է համարվում, ինձ թվում է, որ այնքան էլ հաստատուն չէ:

Մենք արդեն մատնանշեցինք, որ ալանների 72 թվի ներխուժումն Անդրկովկաս և Մեդիա տեղի էր ունեցել, ինչպես և 35 թվին⁴,

¹ Գարգաշյանը, Աստուրյանը և Սանտալճյանը կարծում են, որ Սվետոնիուսի և Դիոնի վկայությունները վերաբերում են նույն արշավանքին, որը մանրամասն նկարագրված է Հովսեփոս Փլավիոսի մոտ: Աստուրյանն այդ արշավանքը ենթադրում է 75 թվին, իսկ Սանտալճյանը՝ 73—74 թվերին. տե՛ս Գարգաշյան, Քննական պատմություն, մասն Բ, Քիֆլիս, 1895, էջ 241. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդմէջ Հայաստանի և Հռոմայ, Վենետիկ, 1912, էջ 190—191. Sandaljian, Histoire documentaire de l'Arménie, Rome, 1917, էջ 537:

² Տե՛ս Suetonius, Domitianus, 2: Համեմատե՛ նաև Cass. Dio. LXVI, 15, 3 (75 թ.):

³ Gutschmid, Geschichte Irans, էջ 133, Համեմատե՛ նաև Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 306. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 191 և ուրիշ:

⁴ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 313—315:

Հոռմի դաշնակից իբերների թագավորի հավանությամբ և աջակցությամբ: Ուստի անհավանական չի լինի ենթադրել, որ վերոհիշյալ ամրությունների կառուցողները կարող էին նկատի ունեցած լինել Հոռմի դաշնակից Իբերիայի պաշտպանությունը, որը դառել էր հյուսիսում հռոմեական ամրացրած շրջան, ո՛չ թե ալանների, այլ Հայաստանի և Պարթևստանի հարձակումներից¹: Եվ, իրավի, հենց 75 թվից անմիջապես հետո պարթևներն անշափ գրգռվել էին Հոռմի դեմ, և Արևելքում ստեղծվել էր պատերազմի մոտալուստ վտանգ, որը, սակայն, հնարավոր եղավ հանգցնել:

Հավանորեն, ալանների վերոհիշյալ արշավանքներին և Տրդատ Ա-ին են վերաբերում, ինչպես մատնացույց է արել Գարագաշյանը², Խորենացու հաղորդած տեղեկությունները ալանների Հայաստանի վրա հարձակման մասին ու նաև նրանց խնամհության մասին Արտաշես թագավորի հետ, որ հայտնի են եղել Խորենացուն, ինչպես ինքն է հայտնում, վիպասանություններից, որ պատմվում էին Գողթանում:

«Այս ժամանակները,— պատմում է Խորենացին,— ալանները, բոլոր լեռնականների հետ միաբանելով և վրաց աշխարհի կեսն իրենց կողմը ձգելով՝ մեծ բազմությամբ գալիս սփռվում են մեր աշխարհում: Արտաշեսն էլ ժողովում է իր զորքերի բազմությունը, և տեղի է ունենում պատերազմ երկու քաջ և աղեղնավոր ժողովուրդների միջև: Ալանների ցեղը փոքր-ինչ ետ է նահանջում և, մեծ կուր գետն անցնելով՝ բանակ է դնում գետի ափին հյուսիսային կողմում: Արտաշեսն էլ դալիս բանակում է գետի հարավային կողմում. գետը բաժանում է երկուսին:

Բայց որովհետև հայոց զորքերն ալանների թագավորի որդուն բռնում և Արտաշեսի մոտ են բերում՝ ալանների թագավորը հաշտություն է խնդրում, խոստանում է տալ Արտաշեսին՝ ինչ որ նա ուզե, և առաջարկում է երդումով մշտական դաշինք կնքել, որպեսզի ալանների երիտասարդներն այնուհետև չսպատակեն Հայոց աշխարհը: Երբ Արտաշեսը չի համաձայնում պատանուն ետ տալ՝ պատանու քույրը գալիս է գետի ափը մի մեծ բարձրավանդակ տեղ և թարգմանների միջոցով ձայն է տալիս Արտաշեսի բանակը:

¹ Տե՛ս *Амиранашвили А.*, *Иберия и римская экспансия в Азии*, „Вестник древней истории“, 1938, № 4(5), էջ 171—172.

² Տե՛ս «Քննական պատմության Հայոց», Բ, էջ 242—244:

«Քեզ եմ ասում, քաջ տղամարդ Արտաշես,
Որ հաղթեցիր ալանների քաջ ցեղին,
Ե՛կ լսի՛ր ալանների գեղաշյա դստերս խոսքերին
Եվ տուր պատանին:
Որովհետև օրենք չէ, որ բենի համար դյուցազնները
Ուրիշ դյուցազն զարմերի կենդանությունը ջնջեն
Կամ իբրև ծառա ստրուկների կարգում սլահեն,
Եվ երկու քաջ ժողովուրդների մեջ
Մշտնչենավոր թշնամություն հաստատեն»:

Արտաշեսն այս իմաստուն խոսքերը լսելով՝ զնաց գետի ափը
և, տեսնելով գեղեցիկ կույսին ու լսելով նրանից իմաստուն
խոսքեր՝ նրան ցանկացավ: Նա կանչում է իր դայակ Սմբատին
և բաց է անում, որ իր սրտի փափագն է՝ կին առնել ալաննե-
րի արքայազն օրիորդին, դաշինք և ուխտ դնել քաջերի ազգի
հետ և պատանուն խաղաղություն արձակել: Սմբատը հավա-
նություն է տալիս և մարդ է ուղարկում ալանների թաղաւորի
մոտ, որ ալանների արքայազն օրիորդ Սաթենիկին կնության
տա Արտաշեսին: Ալանների թագավորն ասում է.

«Եվ ո՞րտեղից քաջ Արտաշեսը պիտի տա

Հազար հազարներ և բյուր բյուրեր

Քաջերի սերունդ այս կույսի՝

Ալանների արքայազն օրիորդի համար»:

Վիպասաններն երգելիս այս տեղն առասպելաբանում են ասե-
լով.

«Հեծավ արի Արտաշես արքան գեղեցիկ սև ձին,

Եվ հանելով ոսկեօղ շիկափուկ պարանը,

Եվ անցնելով գետն իբրև սրաթև արծիվ,

Եվ նետելով ոսկեօղ շիկափուկ պարանը,

Ջգեց մեջքը ալանաց օրիորդի,

Եվ շատ ցավեցրեց փափուկ օրիորդի մեջքը,

Արագաբար իր բանակը հասցնելով»¹:

Մեջ բերված այս վիպական բնույթ ունեցող քաղվածքում կա-
րող է պատմական հիշողություն լինել ո՛չ միայն Տրդատ Ա-ի և
ալանների պատերազմը Կուր գետի ափին, այլև վիպասանքից
առնված տեղեկությունն այն մասին, որ ալաններն արշավել էին
Հայաստան՝ լեռնականների և Վրաստանի կես մասի հետ միաբա-

¹ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, թարգմ. Ս. Մալխասյանցի,
Երևան, 1940, էջ 118—119 (Բ, 50):

նած: Այս փաստական տեղեկությունը կարևոր է ու հետաքրքիր, որովհետև, հիմնվելով Հովսեփոս Փլավիոսի վերոհիշյալ վկայության վրա, մենք վերև հավանական էինք համարել, որ ալանների ներխուժումը Հայաստան և Մեդիա տեղի էր ունեցել իբրևների թագավորի (հավանորեն, Փարսման Ա-ի որդի Միհրդատի) գործակցությամբ:

Հայ պատմագրական մի քանի երկերում ենթադրում են, որ Տրդատ Ա-ի ժամանակ որոշ պետական բարենորոգումներ էին կատարվել և հիմնադրվել կամ կարգավորվել էին հայ նախարարությունները¹: Այս ենթադրության միակ հիմքը հորենացու վկայություններն են Վաղարշակ թագավորի պետական վերանորոգչական գործունեության մասին, որ մանրամասն մեջ են բերված նրա Պատմության երկրորդ գրքի 2 և է գլուխներում: Վաղարշակի այդ գործունեությունը վերագրվել է Տրդատ Ա-ին, որովհետև ենթադրվել է, որ հորենացու Վաղարշակը, որ Արշակունիների դինաստիայի հիմնադիրն էր, իրականում Տրդատ Ա-ն է²:

Իհարկե, հնարավոր և հավանական է, որ Տրդատ Ա-ը կարող էր բարեփոխած լինել իր թագավորության ներքին կարգերը, սակայն այդ մասին մենք ստույգ և արժանահավատ տեղեկություններ չունենք:

Որքան ժամանակ է թագավորել Տրդատ Ա-ը ալանների 72--75 թվերի արշավանքներից հետո՝ այդ ևս մեզ հայտնի չէ: Միանգամայն հավանական կարելի է համարել, որ նրան հաջորդած պիտի լիներ (75-ի և 110 թթ. միջև) Սանատրուկ թագավորը, որի թագավորության ժամանակաշրջանը պատմագետների մեծագույն մասը թյուրիմացաբար տարել է երկրորդ դարի վերջերը:

Որ Սանատրուկը, իրապես, Հայաստանի թագավոր է եղել վերոհիշյալ ժամանակամիջոցում՝ այդ մատնացույց էր արել իր ուշագրավ հողվածում³ ու նաև իր Դիոնի հրատարակության մեջ

¹ Տե՛ս Ան, Հայոց պատմութիւն, Ա, Թիֆլիս, 1917, էջ 470—471. Խ. Սամվելյան և այլք, Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1943, էջ 74 և ուրիշ:

² Տե՛ս Խ. Սամվելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հատոր Ա, Երևան, 1939, էջ 181, 264, 328. Կ. Բասմաջյան, Իսկական պատմութիւն Հայոց, Պոլիս, 1914, էջ 100 և ուրիշ:

³ Տե՛ս U. Boissvain, Ein verschobenes Fragment des Cassius Dio, Hermes, Bd. 25, 1890, էջ 329—339, նույն այս խնդիրը մանրամասն լուսարանված է Մարկվարտի ուսումնասիրության մեջ՝ Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II, Leipzig, 1905 (տե՛ս նաև Philologus, II, Supplementband X, Heft 1): Համեմատե՛ք «Հանդէս Ամսօրեայ», 1906, փետրվար—էբջ մը հայ Արշակունեաց հնագոյն պատմութենէն», էջ 33—34:

(հատ. Գ, էջ 218/19 ժան.) Boissevain-ը, որն ապացուցել էր, որ Կասսիուս Դիոնի հատակոտորը, որի մեջ հիշատակված են Սանատրուկը և նրա որդին, Վաղարշը, ո՛չ թե Սեպտիմոս Սեվերոս կայսեր (193—211) ժամանակին է վերաբերում, ինչպես պատմագիտության մեջ ենթադրվում էր, այլ Տրայանոս կայսեր (98—117) վերջին տարիներին և, հավանորեն, 116 թվականին:

Սանատրուկ թագավորի մասին մի քանի հետաքրքիր ու կարեւոր տեղեկություններ հազորդում են հունա-հռոմեական և հին հայկական աղբյուրները:

Ուշագրավ է, նախ և առաջ, Սանատրուկի հիշատակությունը Սուիզասի Բազրբում, որ քաղված է ակներևաբար Արրիանի Պարթևականք գրքից:

«Հայոց թագավոր Սանատրուկը,—վկայում է Արրիանը,— ուներ միջակ հասակ, բայց հակում ուներ դեպի ամեն մի մեծ բան և, մանավանդ, դեպի պատերազմական գործերը: Նա հավատարիմ պահապան էր արդարադատության և իր կենցաղավարության մեջ զուսպ էր, նաև շափավոր ու ողջամիտ էր, ինչպես լավագույնները հույների և հռոմայեցիների մեջ»¹:

Նույն այս Սանատրուկին է վերաբերում Կասսիուս Դիոնի վերոհիշյալ հատվածը, որի ժամանակը, ինչպես վերև ասացինք, լուսաբանել ու որոշել է Boissevain-ը:

«Երբ Վաղարշը, Սանատրուկի որդին,—պատմում է Դիոնը,— պատրաստվել էր ճակատամարտ տալու Սեվերոսին և կռիվն սկսելուց առաջ խնդրել էր և կնքել էր հաշտություն՝ [Տրայանոսը] ուղարկեց նրա մոտ պատգամավորներ և խաղաղության հաստատման համար շնորհեց նրան Հայաստանի մի մասը»²:

Այս վկայությունից, որ քննելու ենք ներքև Վաղարշի մասին խոսելիս, մենք իմանում ենք, որ Հայաստանում երկրորդ դարի առաջին կեսում թագավորել էր Սանատրուկի որդին՝ Վաղարշը:

Դիոնի վկայության վերոհիշյալ նոր լուսաբանության շնորհիվ ճշտվում են ժամանակագրական տեսակետից և իմաստ են ստանում Սանատրուկի մասին այն աղտոտ հիշողությունները, որ պահպանված են հայ մատենագրական երկերում:

Բացառիկ կարևորություն ունի Սանատրուկ թագավորի մասին Փավստոսի վկայությունը, որը նրան վերագրում է Մծուրն քաղաքի

¹ S^b's Suidas, ed. Bernhardt, II, col. 668.

² Cass. Dio, LXXV, 9, 6.

շինութիւնը: Փափստոսը պատմում է, որ Հայր մարդպետը, սուրբ տեղերը, Աշտիշատում, այցելելուց հետո, գնում է այնտեղից Եփրատ-Արածանի գետի մոտերքը, ուր միախառնվում էր սրա հետ մի այլ գետ և այնտեղ սպանվում է մի ավերված քաղաքավայրի մոտ, որն անվանւում էր Մծուրք:

«Այնուհետև Հայր մարդպետը,—վկայում է Փափստոսը,— գնաց սուրբ տեղերից և իջավ Եփրատ գետի հոսանաց ափը, խիտ անտառի հովիտները երկու գետերի միախառնման տեղում՝ եղեգնուտ տեղերի և վայրի ծառերի խիտ մասում, ուր հին ժամանակներում կառուցված էր մի ինչ-որ քաղաք, որը շինել էր Սանատրուկ թագավորը. և այդ տեղի անունն էր Մծուրք»:

[«Ապա գնայր մարդպետն Հայր ի սուրբ տեղեացն, և էջ յափն գետոյն հոսանացն Եփրատու, հովիտսն թանձրախուն անտառին, ի գետախառնունսն երկուց գետոցն, ի թաւութ խարձիցն մամխեացն, որ ի տեղւոջն ի հնոցն իմն շինած քաղաք՝ զոր շինեալ Սանատրուկ արքայի, որում անուն տեղւոյն Մծուրք կոչի»]¹:

Սանատրուկի հիմնած այս Մծուրք քաղաքը, ինչպես երևում է Փափստոսի վկայութիւնից, հիմնահատակ ավերված է եղել դեռևս հինգերորդ դարից առաջ: Ուշագրավ է, որ Մովսես Խորենացին, որին հայտնի չէ եղել Մծուրք քաղաքի գոյութիւնը Հայաստանում, Սանատրուկ թագավորին վերագրել է ո՛չ թե այդ քաղաքի, այլ Մծբին քաղաքի շինութիւնը²: Խորենացու այս սխալը հեշտութեամբ բացատրելի է: Նրա օգտագործած աղբյուրի մեջ, հավանորեն, տեղեկութիւն է հաղորդված եղել Սանատրուկի հիմնած Մծուրք կամ Մծուրն քաղաքի մասին, իսկ Խորենացին, շփոթելով իրեն անհայտ Մծուրնը Հյուսիսային Միջագետքի Մծուին կամ Մծբին քաղաքի հետ՝ թյուրիմացաբար համարել է Սանատրուկին շինող ո՛չ թե Մծուրնի, այլ Մծբինի:

Սանատրուկի հիմնած Մծուրք քաղաքի մասին կա կարևոր մի վկայութիւն նաև «Մարաբայ փիլիսոփայ Մծուրնացւոյ» գրքից քաղված Սեբեոսի Պատմութեան առաջին գլխում: Այդ վկայութիւնից մեզ հայտնի է, որ Մծուրն քաղաքում (Սեբեոսի տպագիր բնագիրն ունի «ի Մծբին քաղաքի», որ պետք է ուղղել և կարդալ «ի

¹ Տե՛ս «Փաւստոսի Քիզանդացոյ, Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1832, էջ 118 (IV, 14):

² Տե՛ս «Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1913, II, 36, էջ 160:

Մծուրն քաղաքի»), Սանատրուկ թագավորի ապարանքի ավերակների մեջ, արքայական պալատի դռան դիմաց, գտել էին քարի վրա դրոշմված հունարեն մի արձանագրություն, որ պարունակում էր ժամանակագրական տեղեկություններ Արշակունի, հայ և պարթև, առաջին հինգ թագավորների մասին¹: Սերեոսի Պատմության այս վկայությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Մծուրքը եղել է Սանատրուկ թագավորի աթոռանիստ քաղաքը:

Մծուրք քաղաքի տեղը, ինչպես մատնանշել է Մարկվարտը, պետք է ենթադրել Արածանի և Մեղ (այժմ Կարասու) գետերի միախառնման մոտ, Մշո դաշտի արևմտակողմում²: Այս նոր քաղաքը, ասում է Մարկվարտը, շատ կարևոր դիրք ուներ ռազմագիտական տեսակետից: Նա իշխում էր հաղորդակցության ճանապարհների վրա և կապված էր Բալուի ու Խարբերդի վրայով Մելիտենեի հետ, Խնուսի վրայով՝ Հասանդալայի և էրզրումի հետ, Տավրոսյան լեռների ու Բատմանսուի հովիտների վրայով՝ Տիգրանակերտի հետ և Մանազկերտի ու Բագավանի վրայով՝ Արտաշատի հետ³: Մծուրք քաղաքի մոտով էր անցնում, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատության մեջ⁴, Արտաշատից Տիգրանակերտ տանող առևտրական և ռազմական մեծ ճանապարհը:

Փավստոսը իր Պատմության մեջ տալիս է տեղեկություն Սանատրուկ թագավորի գերեզմանի մասին, որը գտնվում էր Դարանաղի գավառի Անի բերդում: Երբ 359 թվին Պարսից թագավոր Շապուհի զորքերը առել էին Անի բերդը՝ նրանք կողոպտել էին այստեղ թագավորական գանձերը և մինչև իսկ գերեզմաններից հանել էին Արշակունի հայ թագավորների ոսկորները, որ գերի տանեն Պարսկաստան: Բայց նրանք, ինչպես վկայում է Փավստոսը, չէին կարողացել քանդել Սանատրուկ թագավորի շիրիմը, որը հսկայաշեն էր, ամրապինդ և գեղեցիկ շինված:

«Շատ բերդեր,— պատմում է Փավստոսը,— նրանք թողնում ու անցնում էին, որովհետև այդ ամրությունների դեմ չէին կարող մարտնչել: Բայց նրանց ձեռքն ընկավ միայն Անին Դարանաղի գավառում, որովհետև շարագործ Մերուժանը հնարավոր-

¹ Տե՛ս «Սերեոսի եպիսկոպոսի Պատմություն», հրատ. Ս. Մալխասյանցի, Երևան, 1939, էջ 1—2 (գլ. Ա):

² Տե՛ս «էջ մը հայ Արշակունեաց հնագոյն պատմութենէն», «Հանդ. Ամս.», 1906, փետր., էջ 43:

³ Նույնը, էջ 43:

⁴ Երևան, 1936, էջ 17—114:

տությամբ դարանի մեջ էր ձգել ամուր այդ բերդը: Ապա նրանք վեր ելան, քանդեցին նրա պարիսպը և բերդից իջուցին անթիվ գանձեր: Եվ նրանք բաց արին հայ առաջին թագավորների, քաջ Արշակունիների, դերեզմանները և թագավորների սկզբները տարան գերի: Բայց միայն Սանատրուկ արքայի շիրիմի գերեզմանը նրանք չէին կարողացել բանալ, որովհետև խիստ հրակայաշեն, հաստապինդ ու ճարտարագործ կառուցվածք էր»:

[«Եւ զբազում բերդօք զանց առնէին, զի ոչ կարէին մարտընչել ընդ ամուրսն, բայց միայն մատնեցաւ ի ձեռս նոցա ամուր բերդն Անի ի Դարանաղեաց գաւառին անդ, զի շարագործն Մերուժանն հնարաւորութեամբ մեքենայէր ամուր բերդին այնմիկ: Ելանէին ի վեր, և կործանէին զպարիսպ նորա և իջուցանէին անթիւ գանձս ի բերդէն: Եւ բանային զգերեզմանս զառաջին թագաւորացն Հայոց զարանց քաջաց զԱրշակունոյ, և խազացուցանէին ի գերութիւն զոսկերս թագաւորացըն: Բայց միայն զգերեզման շիրմին Սանատրկոյ արքային ոչ կարացին բանալ վասն անհեղեղ սկայագործ հաստաշինած ճարտարագործ արարածոցն»]¹:

Բացի Սանատրուկի մասին վերև բերված տեղեկություններից, որ պատմական են ու արժանահավատ, նրա մասին հայկական աղբյուրները տալիս են մի քանի նաև այլ վկայություններ, որ համարվում են վիճելի ու անվստահելի:

Օրինակ, «Վկայաբանութիւն սրբոյն Թագէտսի առաքելոյն և Սանդխտոյ կուսին» անվավեր, բայց բավական հին, գրվածքի մեջ հիշատակված է նույն այս Սանատրուկ թագավորը, իբրև սպանող իր դուստր Սանդուխտի և Թագեոս առաքյալի²: Առասպելային այս հին ավանդությունը հետաքրքիր է այն տեսակետից, որ այստեղ ևս, ինչպես և հունա-հռոմեական աղբյուրներում, Սանատրուկ թագավորի ժամանակը դրվում է մեր թվականության առաջին դարի երկրորդ կեսում:

Խիստ հետաքրքրական է, որ Մովսես Խորենացին և նրան հետևող հայ պատմագետները մատնացույց են անում, որ Սանատրուկ թագավորը նվաճել և միացրել էր Հայաստանին Օսրոյեն-Եղեսիայի թագավորությունը³: Գուտշմիդը իր «Ուսումնասիրութիւնք Օսրոյենաց թագաւորութեան պատմութեան» աշխատության մեջ, հենվելով Խորենացու վկայության վրա և նկատի առնելով, որ Եղեսիայի թա-

¹ Տե՛ս Փավստոս, IV, 24, էջ 146 (1889):

² Տե՛ս «Սոփերք Հայկականք», Ը, Վենետիկ, 1853:

³ Խորենացի, II, 35:

գաՎորնների շարքի մեջ 18 տարվա ընդհատություն կա, այն է՝ 91 թվից մինչև 109 թիվը՝ ենթադրում է, որ հենց այս թվերին (91—109) կարող էր եղած լինել Եղեսիայի թագավոր Խորենացու հիշատակած Սանատրուկը, որին նա, անծանոթ լինելով Boissevain-ի և Մարկվարտի ժամանակագրական դիտողություններին, թյուրիմացաբար թագավոր է կարծում ո՛չ թե Հայաստանի, այլ Ադիաբենի՝

Այս խնդիրը դեռ պարզ չէ և կարոտ է հատուկ քննության: Սակայն, եթե Խորենացու վերոհիշյալ վկայությունը հնարավոր լինի հաստատել փաստական նոր տվյալների օգնությամբ, այդ դեպքում հասկանալի կլինի, թե ինչո՞ւ Արրիանը Սանատրուկին մեծ է համարում պատերազմական գործերի մեջ:

Որքան ժամանակ էր թագավորել Սանատրուկը և ե՛րբ էր նա վախճանվել՝ այդ հաստատապես մեզ հայտնի չէ: Աստուրյանը, որը համաձայն Գուտշմիդի ընդունում է Սանատրուկի Եղեսիայի թագավոր լինելը մինչև 109 թիվը, կարծում է, որ նա կարող էր վախճանված լինել հենց այդ թվականին, և նրա անմիջական հաջորդն է համարում Աշխադարին, որի թագավորության սկիզբը ենթադրում է 110 թվին²:

2. Գաթրճյանն իր «Տիեզերական պատմության» մեջ կարծում է, որ այս Աշխադարը Տրդատ Ա-ի որդին էր, իսկ Գարագաշյանը, հիմնվելով Խորենացու վկայությունների վրա (11, 61), Աշխադարին համարում է Տրդատ Ա-ի (Արտաշես Բ-ի) թոռը և ենթադրում է, որ նա թագավորում էր Հայաստանում իր հոր՝ Արտավազդից հետո³:

Այս կոահումները, որ հարկավ սխալ են, բացատրվում են նրանով, որ Գաթրճյանն ու Գարագաշյանը կարծել են, որ Տրդատ Ա-ի մահից հետո հայկական թագավորությունը ժառանգաբար անցել էր նրա որդիներին: Սակայն, իրապես, ամեն անգամ, երբ թագավորական գահը թափուր էր լինում, Պարթև Արշակունիների թագավորական տոհմից ներկայացվելու էր Հռոմեական կայսրության ի հաստատություն հարմար ու ընդունելի թեկնածու:

Ինձ թվում է, այդ է հենց պատճառը, որ Տրդատ Ա-ից հետո մինչև գրեթե երրորդ դարը Հայաստանում թագավորող Արշակունիները, լինելով խորթ ու օտար հայ ժողովրդին՝ չեն վայելել ժողո-

¹ Տե՛ս Gutschmid A., Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne, St.-Petersbourg, 1887, էջ 27—28 և 40.

² Տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 198—200.

³ Տե՛ս Հ. Գաթրճյան, Տիեզերական պատմություն, հատ. Բ, վիեննա, 1852, էջ 152. Ա. Մ. Գարագաշյան, Քննական պատմություն, Թիֆլիս, 1895, էջ 253:

վրդականություն և նյութ չեն ծառայել վիպասանքի և վիպական երգ ու զրույցի:

Աշխադարը (110—113), ինչպես հայտնի է մեզ այժմ հունահռոմեական աղբյուրներից, որդին էր ո՛չ թե Տրդատ Ա-ի կամ Արտավազդի, այլ պարթևական Բակուր Բ թագավորի (??—110): Նա ստացել էր Հայաստանի գահը Հռոմի համաձայնությամբ, սակայն նրա թագավորությունը երկար չտևեց:

Բակուր Բ-ի հաջորդը, Խոսրովը (110—130?), գտնելով Աշխադարին անհամապատասխան նրա ստանձնած բարձր պաշտոնին՝ ինքնագլուխ, առանց Տրայանոս կայսեր համաձայնության, նրան գահընկեց արեց և Հայաստանի թագավոր կարգեց Բակուր Բ-ի մյուս որդուն, Պարթամասիրին (113 թ.): Այս անցքերի մասին հունահռոմեական աղբյուրներում պահպանվել են միայն մի քանի պատահական և կցկտուր տեղեկություններ¹:

Խոսրով թագավորի վերոհիշյալ որոշման բուն ղրղապատճառները հայտնի չեն: Տրայանոսի հետ ունեցած բանակցությունների ժամանակ նա հայտնել էր նրան, որ Աշխադարից գոհ չէին կարող լինել ո՛չ միայն պարթևները, այլև հռոմայեցիները: Ըստ երևույթին, Աշխադարը անընդունակ է եղել կառավարելու իր թագավորությունը, ինչպես այդ մասին ուշագրավ մի հիշողություն պահպանվել է հայ մատենագրության մեջ: Ն. Անդրիկյանը մատնանշել է², որ, հավանորեն, հենց այս Աշխադար թագավորին է վերաբերում հայկական հին ավանդությունը Արտավազդի որդու՝ Շիդար թագավորի մասին, որին հայրը չէր տվել Հայոց թագավորությունը, որովհետև նա խելագար էր³:

¹ Տե՛ս Cass. Dio, *Fragm.* LXVIII, 16 և 17, նաև Արքիանի *Պարթևական քրքից քաղվածքներ Սուրիզասի Բաղդրբում* (αρχιαιστοι և γυναικες բառերի առկ. աե՛ս նույնը C. Müller, *Fragm. hist. graec.*, III, 589, 16):

² «Բաղմավէպ», 1906, էջ 56—59:

³ Այս ավանդությունը մանրամասն մեջ է բերված Հայամալուրքում, հիշատակված է նաև Ոսկեփորիկում և Գրիգոր Դարանաղցու ժամանակագրության մեջ (Նրուսազև, 1915, էջ 208):

ՏՐԱՅԱՆՈՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ
ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀՌՈՄԱՅԵՑԻՆԵՐԻ ԳԵՄ

1. Պարթամասիբ.— հռոմեա-պարթևական հարաբերությունների սրումը.— Տրայանոսի ետ Բաղախանությունը:— 2. Խոսրովի և Պարթամասիբի բանակցությունների Տրայանոսի հետ:— 3. Տրայանոսի 114 թվի արշավանքը.— Տրայանոսը Աստաղում.— Տրայանոսի և Պարթամասիբի տեսակցությունը էլեգեյայում.— Պարթամասիբի սպանությունը:— 4. Հայաստանի նվաճման առիվ Տրայանոսի դրամները և հաղթական կորոզը:— 5. Կուրդոսի և մարդեբի ելզոսի գրավումը.— Հռոմեական Մեսոպոտամիա և Ասիոսի հետ նահանգները.— Մարեյոնիայի և Մեսենիի գրավումը և Տիգրանի առումը:— 6. Ապստամբությունները Տրայանոսի թիկունքում.— ապստամբությունների ննջումը:— 7. Տրայանոսի վերագառնը Աստիի և մահը:— 8. Վալարչի հաշտությունը հռոմայեցիների հետ.— Դիոնի հառվածի հալանակամ մեկնությունը:

Աշխարհարի գահընկեցությունը և Պարթամասիբի նշանակումը Հայաստանի թագավոր, որ խախտումն էր 64—66 թթ. հռոմեա-պարթևական համաձայնության, անշուշտ, գրգռիչ մի ոտնձգություն էր և ոտնահարում Հռոմեական կայսրության իրավունքների, որ չէր կարող անպատասխան մնալ:

Պետք է ասել, որ Արշակունիների և Հռոմի քաղաքական հարաբերությունները սկսել էին սրվել դեռևս Բակուր Բ-ի ժամանակ: Պարթևների դեմ Տրայանոսը խիստ գրգռված էր, որովհետև Բակուր Բ-ը հաստատել էր քարեկամական կապեր Հռոմի թշնամի դակերի Դեկեբալ թագավորի հետ¹: Իսկ այժմ, Խոսրովի ինքնագլուխ միջամտությունը Հայաստանի գործերին, որ արդեն դանակը ոսկրին

¹ *S. P. Plin. i. Secundi. Epistolae. 74. համեմատե՛ք* Плиний Младший, Переписка с Траяном, „Вестник древней истории“, 1946, № 2, էջ 247, տե՛ս նաև Սուրբասի Բաղդրբուս Արրիանի Պարթևականրից քաղված նշանակալից բառը:

էր հասցնում, առիթ տվեց Տրայանոսին տակնուվրա անելու ամբողջ Արևելքը:

Ներոնի արևելյան քաղաքականությունը և Հայաստանում քաղաքական դրության կարգավորումն ի նպաստ Պարթև Արշակունիների, անշուշտ, ժամանակավոր միայն լուծումն էր հայկական խնդրի, որ Հռոմը չէր կարող հարկավ բավարար համարել:

Տրայանոս կայսրը, որի ժամանակ Հռոմեական կայսրությունը խիստ ուժեղացել էր, հրաժարվեց իր նախորդների քաղաքականությունից և ուզեց, Կրասսոսի և Անտոնիոսի նման, նվաճել ու միացնել Հռոմին թե Հայաստանը և թե Պարթևստանը: Հռոմի ազդեցիկ քաղաքականությունը, ինչպես հայտնի է, արդեն որոշ հաջողություններ էր ունեցել Արևմուտքում և 107 թվին, երկու արյունահեղ և հաղթական կռիվներից հետո, միացվել էր կայսրությանը Գանուրի հյուսիսակողմում գտնվող դակերի երկիրը:

Հոկտեմբերի 27-ին, 113 թվին¹, Տրայանոս կայսրը մեկնեց Հռոմից և ուղղվեց դեպի արևելք, մտադիր լինելով նվաճել ամբողջ Առաջավոր Ասիան:

Երբ Տրայանոսն Աթենք էր հասել՝ նրան ներկայացան խոսրովի դեսպանները, խնդրեցին հաշտություն և, հայտնելով որ Աշխաղարը չէր կարող հարմար լինել ո՛չ պարթևների և ո՛չ էլ հռոմայեցիների համար՝ առաջարկեցին, որ հայկական գահը տրվի նրա եղբորը՝ Պարթամասիրին: Կայսրը մերժեց նրանց առաջարկը և շընդունեց նաև խոսրովի ուղարկած նվերները: Աթենքից Տրայանոսը Փոքր Ասիայի և Կիլիկիայի վրայով եկավ Ասորիք և ձմեռն անցկացրեց Անտիոք քաղաքում:

Այս բոլոր անցքերը և Տրայանոսի գալը Ասորիք մանրամասն նկարագրված են Կասսիուս Դիոնի հետևյալ վկայություն մեջ.

«Այնուհետև,— պատմում է Դիոնը,— նա [Տրայանոսը] ռազմերթի ելավ հայերի և պարթևների դեմ այն պատրվակով, որ Հայոց թագավորն իր թագը իրենից չէր ստացել, այլ Պարթևաց թագավորից. բայց, իրապես, նա տոգորված էր խիստ փառամոլությամբ: Իր արշավանքի ժամանակ պարթևների դեմ՝ երբ հասել էր Տրայանոսը Աթենք՝ եկան այնտեղ նրա մոտ խոսրովի ուղարկած դեսպանները, որոնք եկել էին խաղաղություն

¹ Տրայանոսի պարթևական պատերազմի ժամանակագրությունը դեռ մինչև այժմ համարվում է վիճելի: Ըստ իս հավանական են ժամանակագրական տվյալները և դիտողությունները ո՛չ թե Մոմգենի, այլ Գուտշմիդի և Լոնգոենի. տե՛ս այդ մասին Լոնգոենի նկատողությունները Cambridge Ancient History աշխատության XI հատորի վերջում, էջ 858—859:

խնդրելու և բերել էին նվերներ: Արդ՝ որովհետև Խոսրովին հայտնի էր, որ նա հարձակվելու է և պատրաստ է սպառնալիքներն իրագործել՝ խիստ վախեցել էր, և, իր հպարտությունը, չափավորելով՝ ուղարկել էր, որպեսզի աղաչեն նրան, որ պատերազմ չսկսե. նաև խնդրում էր նրան, որ Հայաստանը տրվի Բակուրի Պարթամասիր որդուն, ու թախանձագին խնդրում էր նույնպես, որ սրան ուղարկվի թագր: Նա ասում էր, որ Աշխադարին, որը հարմար չէր ո՛չ հռոմայեցիների և ո՛չ էլ պարթևների համար՝ ինքը գահընկեց էր արել:

Իսկ սա [Տրայանոսը] նրա նվերները շքնդունեց և նրան ոչ որևէ բանավոր պատասխան տվեց, ոչ էլ նամակ ուղարկեց, այլ հայտնեց միայն, որ բարեկամությունը հայտնի է լինում գործերից և ոչ խոսքերից, ուստի և, երբ ինքը կգա Ասորիք՝ կանե ան ամենը, ինչ որ պատշաճ է: Եվ այսպիսի խոհեր ունենալով՝ նա գնաց Ասիայի, Լյուկիայի և սահմանակից երկրների վրայով Սելեվկիա՝:

Երբ Տրայանոսը գտնվում էր արդեն Ասորիքում՝ Պարթամասիրը ևս՝ իբրև Հայաստանի թագավոր՝ ուղարկել էր նրան նամակ, Սակայն կայսրն այդ նամակին պատասխան չէր ուղարկել: Այնուհետև Պարթամասիրը երկրորդ անգամ գրել էր նամակ, որի մեջ իրեն չէր անվանել Հայաստանի թագավոր: Ի պատասխան այս երկրորդ նամակի Պարթամասիրին առաջարկ էր արվել, որ նա ներկայանա Տրայանոսին անձամբ:

114 Թվի գարնանը Տրայանոսը Ասորիքից շարժվեց դեպի Հայաստան, նպատակ ունենալով իրականացնելու իր աշխարհակալական ծրագիրները: Անտիոքից նա եկավ նախ Մելիտենե քաղաքը (այժմյան Մալաթիա),

Ինչպես հայտնի է, այստեղից դեպի Հայաստան գոյություն ունեին երկու հին ճանապարհներ, մեկը՝ Սասաղի վրայով դեպի Բարձր Հայք, իսկ մյուսը՝ այժմյան Խարբերդի դաշտի միջով դեպի Տիգրանակերտ ու Հարավային Հայաստան: Տրայանոսը, որը որոշել էր մտնել Հայաստանի հյուսիսային ճանապարհով ու Սասաղի վրայով՝ աշխատեց ապահովել իր թիկունքը հարավակողմից և ուղարկեց Մելիտենեից մի զորաբանակ Խարբերդի կողմերը: Այս զորամասը գրավեց այնտեղ առանց ճակատամարտի Բալուից հարավ-

¹ *Sb' u Cass. Dio, LXVIII, 17, 1—3, Համեմատել՝ Fronto, Ad Verum imper., ed. A. Mai, էջ 321:*

² *Նույնը, LXVIII, 19, 1:*

արևմուտք գտնվող Արշամաշատ քաղաքը¹, Վերջինս ստրատեգիական և պաշտպանողական խիստ կարևոր դիրք էր Մելիտենեի թիկունքում և իշխում էր ռազմական մեծ ճանապարհի վրա, որը գալիս էր Տիգրանակերտից և Ամիդ-Ռիարբեթից ու Տավրոսյան լեռների վրայով իջնում էր Խարբերդի դաշտը և ապա Մելիտենե:

Մելիտենեից Տրայանոսն առաջ շարժվեց դեպի Սատաղ, ըստ երևույթին, Melitena—Zimara—Satala հին ճանապարհով: Սատաղում նրան ներկայացան կովկասյան երկրների թագավորները և իշխանները: Տրայանոսը առատապես պարգևատրեց հենիոքների Անքիալոս թագավորին, հավանորեն, նրա մատուցած ծառայությունների համար հարևան լազերի դեմ տեղի ունեցած կռիվներում:

Ընդառաջ եկած մյուս թագավորները հավատարմության խոստում տվին կայսրին և հաստատվեցին իրենց թագավորություններում: Ոմանք նրանցից, հատկապես, Իբերիայի, Կողքիսի, Բոսփորականների և Սավրոմատների պետերը, ստացան Տրայանոսից առանձին հրահանգներ²:

Այնուհետև Տրայանոսը և նրա զորաբանակը ճանապարհ ընկան և Պետինգերյան քարտեզի Satala—Artaxata ճանապարհով մտան Հայաստան: Այստեղ էլեգեյայում (էրզրումի մոտ գտնվող ալժմյան Իլիջայում) Տրայանոսին ներկայացավ Հայաստանի Պարթամասիր թագավորը: Կայսրը հանդիսավոր կերպով ընդունեց նրան իր զորքի ներկայությամբ: Պարթամասիրը, Տրդատ Ա-ի օրինակին հետևելով, արքայական թագը հանեց գլխից և դրեց Տրայանոսի ոտքերի մոտ, հուսալով, որ իր թագը հտ կստանա և կճանաչվի Հայաստանի թագավոր: Սակայն Տրայանոսը մերժեց նրան տալ Հայաստանի գահը և հայտնեց, որ ինքն արդեն վճռել է Հայաստանը դարձնել հռոմեական նահանգ:

Պարթամասիրի ընդունելությունն էլեգեյայում, որ մանրամասն

¹ *Sb'v Cass. Dio*, LXVIII, 19, 2: Դիոնն ունի Շամշատ, որ պետք է ուղղել, ինչպես մատնացույց է արել Գուաշմիզը (*Geschichte Irans*, էջ 141), Արշամաշատ: Մոմզենը (*Römische Geschichte*, V, էջ 399, ծան. 1), Աստուրյանը («Քաղաքական լեռաբերութիւններ», էջ 202) և ուրիշները կարծում են, որ հռոմեական զորքերը զրավել էին Կոմագենում Շամշատը: Այդ ենթադրությունը միանգամայն անհամահասկ է, որովհետև Շամշատ քաղաքը գտնվում էր այդ ժամանակ ո՛չ թե պարթևների, այլ հոմալեցիների ձեռքին:

² *Sb'v R. P. Longden*, The wars of Trajan, Cambridge Ancient History, XI, chapter VI, էջ 242-243, համեմատե՛լ նաև *R. P. Longden*, Notes of the Parthian campaigns of Trajan, Journal of Roman Studies, XXI, 1931.

նկարագրված է Կասսիուս Դիոնի մոտ, ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել մանրամասն կերպով:

«Հայաստանի մեջ էլեգեյայում,—պատմում է Դիոնը,— Տրայանոսն ընդունեց Պարթամասիրին: Կայսրը նստած էր բարձր տեղում պատնեշի ծայրին: Պարթամասիրը, ողջունելով նրան, թագը գլխից հանեց, դրեց նրա ոտքերի մոտ և լուռ կանգնեց, սպասելով որ նա թագը կվերցնե:

Արդ՝ երբ զինվորները մեծ աղաղակ բարձրացրին և Տրայանոսին, իբր ինչ որ հաղթություն տանելու համար որ անարյուն էր՝ կոչեցին իմպերատոր—որովհետև նրանք տեսան, որ Արշակունի թագավորը՝ Բակուրի որդին, խուսովի եղբորորդին՝ կայսեր առջև կանգնած է առանց թագի՝ որպես գերի—Պարթամասիրը սարսափեց և կարծեց, որ ինքը ծաղրուծանակի է ենթարկվում ու մատնվելու է կորստի: Նա շուտ եկավ և ուզեց փախչել, բայց, տեսնելով, որ ինքը շրջապատված է՝ խնդրեց շնորհ անել, որ ամբոխի մեջ չխոսի: Եվ այնուհետև, երբ նա ներս տարվեց վրանը՝ դարձյալ շահողովեց անել այն, ինչ որ ցանկանում էր: Երբ նա բարկացած դուրս եկավ՝ Տրայանոսը նրան կանչեց դարձյալ նույն տեղը, բանակը, և, բարձրանալով նորից բեմ՝ հրամայեց, որ նա ասե բոլորի ներկայությամբ այն, ինչ որ կամենում է, որպեսզի մարդիկ, անգետ լինելով իրենց երկուսի մեծ-մեծակ խոսակցությանը՝ այդ մասին չտան զանազան հնարովի տեղեկություններ:

Երբ Պարթամասիրն այս լսեց՝ այլևս չլռեց, այլ խոսեց մեծ համարձակությամբ և ասաց, ի միջի այլոց, որ նա ո՛չ պատերազմի մեջ է հաղթվել, ո՛չ էլ գերի է վերցվել, այլ եկել է կամավոր կերպով, հավատացած լինելով, թե իրեն որևէ վիրավորանք չեն հասցնի և թե ինքը կստանա իր թագավորությունը, ինչպես որ Տրդատը ստացել էր Ներոնից:

Տրայանոսը նրա բոլոր ասածներին պատշաճ կերպով պատասխան տվեց և ասաց, որ Հայաստանը նա ոչ ոքին չէ տալու և որ այդ երկիրը պատկանում է հռոմայեցիներին ու ունենալու է հռոմեական կուսակալ: Իսկ իրեն նա թույլ կտա, որ գնա՝ ուր որ կամենում է:

Տրայանոսը Պարթամասիրին և նրա հետ եկած պարթևներին բաց թողեց, տալով նրանց ձիավոր ուղեկիցներ, որպեսզի ոչ ոքի հետ չբանակցեն և որևէ թշնամություն չանեն: Իսկ բոլոր հայերին, որ եկել էին Պարթամասիրի հետ՝ հրամայեց

մնալ իրենց երկրում, որովհետև նրանք այժմ իր հպատակներն էին»¹:

Հայաստանից հեռանալիս, ինչպես վկայում են սկզբնաղբյուրները, Պարթամասիրն ուղեցել էր փախչել և ազատվել: Բայց ընդհարման ժամանակ հռոմեական հեծելազորքի հետ բռնվել էր և Տրայանոսի հրամանով գլխատվել էր: Ըստ այլ տեղեկությունների՝ նա սպանվել էր կովում, որ տեղի էր ունեցել իրեն ուղեկցող հռոմեական և պարթևական զորագնդերի միջև²:

Անգլիական պատմագետ Ռոուլինսոնը, որը մանրամասն կերպով քննություն է առել Պարթամասիրի սպանության մասին բոլոր վկայությունները՝ կարծում է, որ Տրայանոսը, Պարթամասիրին համարելով վտանգավոր հակառակորդ՝ նրան առաջուց որոշած է եղիլ սպանել³:

Այսպիսով Հայաստանը դառավ 114 թվին հռոմեական նահանգ⁴, և նրա մեջ հարմար վայրերում, ինչպես վկայում է Գիոնը⁵, Տրայանոսը տեղավորեց պահապան զորքեր: Հայաստանի միացումը կայսրության պատճառ դառավ, որ Կապադովկիան և Փոքր Հայքը անջատվեցին Գալատիայից և Մեծ Հայաստանի հետ միասին կազմեցին մեկ նահանգ: Լոնգոզենը մատնացույց է անում, որ միացյալ այս նահանգի կառավարումը հանձնվել էր Լ. Կատիլիոս Սեվերոսին, որը կոնսուլ էր դեռևս 110 թվին⁶:

Տրայանոսի հաջողությունը Հայաստանում, որ ձեռք էր բերվել առանց կռվի, մեծ տպավորություն էր թողել Հռոմում: 114 թվի նրա

¹ Տե՛ս Cass. Dio, LXVIII, 19, 3—5. 20, 1—4.

² Տե՛ս Fronto, Principia historiae, ed Naber, էջ 209. Suidas, γνώσις և παραξάλων. Eutropius, VIII, 3, 1.

³ G. Rawlinson, The sixth great oriental monarchy, London, 1873, էջ 304—305. տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 204, ծան. 1:

⁴ Պատմական մի քանի նրկներում (Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 204, կեռ, Հայոց պատմութիւն, Ա, 473 և ուրիշ.) մատնացույց է արվում, որ Տրայանոսը նվաճել էր Հայաստանի միայն մի մասը, իսկ հյուսիսային մասն ազատ էր մնացել: Այս խնդիրը հարկավ դեռ կարող է հատուկ քննության:

⁵ Cass. Dio, LXVIII, 21, 1.

⁶ Տե՛ս Cambridge Ancient History, XI, chap. V և VI, էջ 220 և 243. նաև H. Dessau, Inscriptiones latinae selectae, 1041 և 1338: Աստուրյանը («Քաղաքական վերաբերութիւններ», էջ 205), հիմնվելով այլ աղբյուրների (Corpus inscriptionum latinarum, Berlin, 1863, X, 8291) և գիտական հնագույն ուսումնասիրությունների վրա՝ ենթադրում է, որ Արմենիա նահանգի կուսակալ էր նշանակվել Գ. Ատիլիոս Յուլիանոս Կլավդիոս Ռոսիինոսը:

այս հաղթանակի առթիվ հռոմեական ժերակույտի կարգադրությամբ կտրված են և պահպանվել են մինչև այժմ դրամներ, որոնք վրա մի կողմում դրոշմված է Տրայանոսի պատկերը, իսկ մյուս կողմում քանդակված են զանազան խորհրդանիշներ. օրինակ՝ ինքը՝ Տրայանոսը կանգնած նիզակը ձեռին Տիգրիս և Եփրատ գետերի մեջտեղում, իսկ նրա ոտքի տակ՝ կապված ու վայր ընկած մի կին, որ ներկայացնում է Հայաստանը: Բացի այդ, հավերժացնելու համար Տրայանոսի հաղթանակը՝ Հռոմում կառուցել էին հատուկ մի կոթող, որի վրա քանդակված էին հռոմեական զորքը, ինքը՝ Տրայանոսը և նաև Պարթևասիրը մորուքով, որը կանգնած է Տրայանոսի առջև և զորքի դիմաց¹: Այս կոթողը, որ այժմ Կոստանդիանոս Մեծի հաղթական կամարի մի մասն է կաղմում, կարելի է հիմա էլ տեսնել Հռոմում:

Հայաստանի նվաճումից հետո՝ Տրայանոսն արշավանքի ելավ պարթևների դեմ և Բարձր Հայքից իջավ Միջագետք: Հռոմեական զորքի այս ճանապարհը, որ դեռևս լուսարանված չէ, հավանական է ենթադրել էլեգեյայից Խնուսի և Մանազկերտի վրայով դեպի Մշո դաշտը և այնտեղից Տիգրանակերտի վրայով դեպի Մծբին:

Հայաստանի հարավում, Կորդուքի Մանիսար իշխանը, որը Պարթևասիրի ողբերգական մահից ու Հայկական թագավորության վերացումից հետո տիրապետել էր Հայաստանի և Միջագետքի որոշ մասերին՝ անկարող էր, իհարկե, դիմադրություն ցույց տալ հռոմեական զորքերին, ուստի և Տրայանոսն անարգել կերպով զրավեց նրա ամբողջ երկիրը:

Տրայանոսի մեծ զորավարներից մեկը, Լուսիոս Կուրետոսը, ներխուժեց այստեղից Վանա լճի արևելյան կողմերը և նվաճեց այնտեղ Մարաստանի սահմանում ապրող մեղական մարդերի բերդական ցեղը, որը հռոմեական աղբյուրներում սխալմամբ անվանված է Marcomedi (=Mardomedi)²:

Իր 114 թվի արշավանքի ընթացքում Տրայանոսը, առանց մեծ ընդդիմության հանդիպելու, հաղթական կերպով առաջ էր շարժվում, որովհետև Պարթևական թագավորության մեջ հենց այս ժամանակ խիստ սաստկացել էին ներքին երկպառակությունները Հռոմեական

¹ Տե՛ս Պարոջյան Է., Տիգրական պատմություն, հատ. Բ, էջ 174:

² Տե՛ս Eutroplius, VIII, 3, 1. Rufus Festus, 20, 2. Նաև Markwart J., Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Potsdam, 1919, էջ 24 և 2. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երևան, 1945, էջ 35—36: Համեմատե՛լ նաև Themistius, Orat., ed. Dindorf, XVI, էջ 250 և Սուրբգասի Բառըրթում ἀμφίβολοι:

զորքերը Տրայանոսի առաջնորդութիւամբ Կորդոբից իջան Միջագետք, որի մեծագոյն մասը Պարթև Արշակունիների վասալ Ադիաբենի/ Մեքարոսպես թագավորի երկիրն էր: Այստեղ նրանք դրավեցին առանց կովի Մծբին և Սինգարա քաղաքները և շարժվեցին դեպի Նդևսիա, որի Աբգար թագավորը նրանց ընդառաջ եկավ և, հպատակվելով Տրայանոսին՝ ճանաչվեց իբրև Օսրոյենի թագավոր: Հռոմեական կայսրութիւնը միացվեցին 114 թվին Տիգրիս և Եփրատ գետերի միջև գտնվող նվաճված շրջանները, որոնք վերածվեցին, ինչպես և Հայաստանը, հռոմեական նահանգի Մեսոպոտամիա կամ Միջագետք անունով:

Այս մեծ հաջողութիւններից հետո, 114 թվի վերջերք, Տրայանոսը վերադարձավ Անտիոք և ձմեռեց Ասորիքի այս կենտրոնավայրում:

115 թվի գարնան սկզբներին Տրայանոսը նորից եկավ Մծբին և ռազմական գործողութիւնները պարթևների դեմ վերսկսեց ավելի մեծ թափով: Հռոմեական զորքերն անցան Կորդվաց լեռների հարավակողմում Տիգրիս գետը և գրավեցին ամբողջ Ադիաբենը, որը նույնպես հայտարարվեց հռոմեական նահանգ Ասսիրիա անունով:

Այնուհետև Տրայանոսն իր զորքերն առաջնորդեց Տիգրիսի հովտով դեպի հարավ և, մտնելով Բաբելոնիա, գրավեց պարթևների մայրաքաղաքը, Տիգրոնը: Այստեղ հռոմեացիների ձեռքն ընկան Խոսրովի դուստրը և նրա ոսկի գահը, իսկ ինքը՝ Խոսրովը փախել էր հյուսիսարևելյան Հայաստան, որը դեռևս հաստատուն կերպով չէր միացված կայսրութիւն:

Այնուհետև, 116 թվին, Տրայանոսը շարունակեց իր արշավանքը դեպի հարավ և նվաճեց ամբողջ Մեսենեն, հասնելով մինչև Խարաթս Սպասինու առևտրական մեծ քաղաքը, որը գտնվում էր Տիգրիսի գետաբերանում ու Պարսից ծոցի ափում:

Հռոմեական կայսրութիւն ձեռքումն էր գտնվում այժմ միջագային առևտրի ամբողջ հարավային գիծը, որով փոխադրվում էին Արևմուտք Հնդկաստանի թանկարժեք ապրանքները: Տրայանոսը, անշուշտ, օրորվում էր արդեն երազներով, որ իրեն էր վիճակվել իրագործելու Հռոմի վաղեմի հույսերը և վերականգնելու Աղեքսանդր Մակեդոնացու մեծ աշխարհակալութիւնը: Սակայն նրա ուրախութիւնը երկար չտևեց:

Իր առաջխաղացման ժամանակ լուրջ բախում թշնամու հետ Տրայանոսը գրեթե չէր ունեցել: Գահակալութիւն առթիվ խոռովութիւնների պատճառով պարթևների դիմադրական կարողութիւնը անշափ ջլատված էր: Սակայն այժմ, որովհետև արտաքին վտանգը

մահ էր սպառնում Պարթևական թագավորությանը՝ իրար դեմ կրու-վող Արշակունիները ներքին պառակտումները դադարեցրին և իրենց զենքը դարձրին հռոմայեցիների դեմ:

Եռասուվ Տրայանոսի թիկունքում սկսվեցին ուժեղ ապստամբու-թյուններ և՛ Ադիաբենում, և՛ Միջագետքում, և՛ Հայաստանում: Հռոմեական պահապան զորքերը շատ տեղերում կամ ջարդվեցին և կամ վտարվեցին: Ապստամբության գլուխ էր կանգնել պարթե-վական թագի թեկնածուներից մեկը, Միհրդատ Զ-ը, որը խոսրով թագավորի եղբայրն էր: Սա վերագրավեց ամբողջ Միջագետքը և արշավեց մինչև Կոնստան, սակայն այս արշավանքի ժամանակ ծիուց վայր ընկավ և մեռավ (116 թվին):

Միհրդատ Զ-ին հաջորդեց իր որդին Սանատրուկը, որին օգնու-թյան հասավ Հայաստանից ուղարկված զորքը խոսրովի որդու, Պար-թամասպատի, առաջնորդությամբ¹: Այս երկու Արշակունիները կրու-վում էին հռոմայեցիների դեմ մեծ հաջողությամբ: Տրայանոսը Բա-բելոնիայից ուղարկեց սրանց դեմ Ապպիոս Մաքսիմոս և Լուսիոս Կուրիետոս զորավարներին: Սրանցից առաջինը շարաշար կերպով պարտվեց և ճակատամարտում սպանվեց: Բայց Լուսիոսը, խոս-տանալով Պարթամասպատին պարթևական գահը, կարողացավ նրան իր կողմը գրավել, ուստի և Սանատրուկը, մենակ մնալով, հաղթվեց և փախչելիս սպանվեց:

Ապստամբությունն այնուհետև ճնշվեց դաժան կերպով, և հռո-մայեցիները պաշարեցին և վերցրին Մծբինը, Եղեսիան և Տիգրիս գետի ափին գտնվող Սելեվկիան, որոնք ապստամբության գլխավոր ընկերն էին: Վերջին երկու քաղաքներն ավերվեցին ու այրվեցին:

Տրայանոսը համոզվեց սակայն, որ Պարթևական թագավորու-թյունն անհնարին է վերացնել, և որոշեց հյուսիսային Միջագետքը և Հայաստանը պահել իբրև կայսրության կցված նոր նահանգներ, իսկ պարթևական մյուս երկրները դարձնել Հռոմի ենթակա վասա-լական թագավորություն:

Միջագետքի միացումը կայսրության ունեի տնտեսական մեծ

¹ Անգլիական պատմարան Լոնդոնը (տե՛ս Cambridge Ancient History, XI, էջ 248), հիմնվելով Մաղադասի ժամանակագրության խառնաշփոթ վկա-յությունների վրա (Malalas, XI, էջ 270—274, հրատ. Դինդորֆի), ենթադրում է, որ Պարթամասպատը որդին էր ո՛չ թե խոսրովի, այլ Սանատրուկի, որը, նրա կարծիքով, հավանորեն, Հայոց թագավոր Պարթամասիբի եղբայրն էր: Իսկ Գաթրճյանը (Տիեզ. պատմ., Բ, էջ 174) և Գարագաշյանը (Քննակ. պատմ., Բ, էջ 258) կարծում են, որ Պարթամասպատը եղբայրն էր հայոց Աշխադար թագավորի: Մեջբերված այս կոահումները համարվում են անհավանական:

կարևորություն: Հուժեական մաքսային սահմաններն Ասորիքում, որ արաբական անապատների մոտ էին՝ վերահսկողության տեսակետից շատ անհարմար էին, ուստի և սահմանների փոխադրումը Եփրատ ու Տիգրիս գետերի կողմերը Հռոմի համար խիստ շահավետ էր, որովհետև Ասորիքի առևտրական մեծ կենտրոնների միջազգային հաղորդակցություններն ամբողջովին կլիներին նրա հսկողության տակ: Ուշագրավ է այդ տեսակետից, որ Տրայանոսն առանձին կարևորություն էր տվել այս հարցին և կարգադրել էր ապրանքների փոխադրության մաքսերի գանձումը կաղմակերպել Եփրատ ու Տիգրիս գետերի մոտ¹:

116 թվի վերջերին կամ 117 թվի սկզբներին Տիգրոնի մեջ, հռոմեական և պարթևական զորքերի ներկայությամբ, Տրայանոսը Պարթևաց թագավոր պսակեց խոսրովի Պարթամասպատ որդուն: Այնուհետև նա վերադարձավ Միջագետք և պաշարեց ապստամբած Հատրա քաղաքը, բայց չկարողացավ առնել և գնաց Ասորիք: Նա մտադիր էր հետևյալ տարին վերսկսել կռիվը, սակայն ծանր հիվանդացավ և, Հռոմ վերադառնալիս՝ վախճանվեց Կիլիկիայի Սելինում քաղաքում² 117 թվի օգոստոսի 7-ին կամ 8-ին:

Տրայանոսի մահից հետո դրությունն Արևելքում սկսեց փոխվել: Հռոմայեցիների հեռանալուց հետո հարավային Միջագետքից՝ Պարթամասպատը, Հռոմի դրածոն, չկարողացավ իր հորը դիմադրել, և խոսրովը հեշտությամբ տեր դառավ իր գահին և վերականգնեց իր թագավորության նախկին անկախությունը:

Պատմագետներից շատերը ենթադրում են, որ Պարթամասպատն իր հորից, խոսրովից, 116 թվին ստացել էր Հայաստանի գահը³: Սակայն այդ կոռուցումը, ինչպես այժմ պարզված է, ավելի քան անհավանական է⁴:

Կասսիոս Դիոնի վերոհիշյալ հատվածից, որը, ինչպես տեսանք, միանգամայն ճիշտ մեկնել է Boissevain-ը, պարզ երևում է, որ 116 թվին՝ Միջագետքում, Ասորեստանում ու Հայաստանում ծագած ապստամբությունների ժամանակ՝ Հայաստանը վերագրաված է եղել Սանատրուկի որդին՝ Վաղարշը:

¹ *Fronto*, Princ. hist., էջ 200 (հրատ. Naber-ի), տե՛ս նաև *Mommsen*, Römische Geschichte, V, էջ 402,

² *Cass. Dio*, LXVIII, 33, 3.

³ Տե՛ս *Халатьянц*, Очерк истории Армении, М., 1910, էջ 304, Բասմաջյան Կ. Յ., Իսկական պատմութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 192 և ուրիշ:

⁴ Տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 200, ծան. 1.

«Որովհետև Վաղարշը, Սանատրուկի որդին,—վկայում է Դիոնը,—Սեվերոսի բանակի դեմ մարտի պատրաստվելիս՝ ընդհարումից առաջ զինադադար էր խնդրել և կնքել՝ (Տրայանոս կայսրը) նրա մոտ պատգամավորներ ուղարկեց և Հայաստանի մեկ մասը շնորհեց նրան հաշտության պատճառով»¹։

Այս վկայության մեջ մատնանշված Սեվերոսը, ինչպես դժվար է որոշել, վերոհիշյալ Լ. Կատիլիոս Սեվերոսն է, որը 114 թվին կառավարիչ էր նշանակված Կապադոկիայի, Փոքր Հայքի և Մեծ Հայաստանի։ Բնական է, իհարկե, որ Հայաստանում բռնկված ապստամբությունը նա պետք է ճնշեր։

Դիոնի՝ վերև բերված հատվածի ուղիղ մեկնությունը տվել են Մարկվարտը և Աստուրյանը։ Սակայն, թվում է ինձ, որ նրանց բացատրությունների մեջ մի քանի կետեր վիճելի և կասկածելի են։ Մենք տեսանք վերև, որ Տրայանոսի ժամանակ, 116 թվի ապստամբությունների ճնշումից հետո, հյուսիսային Միջագետքը և Հայաստանը մնացել էին իբրև հռոմեական նահանգներ, Ըստ այսմ հասկանալի է դառնում, թե ինչու Վաղարշին տրվեց միայն Հայաստանի մի մասը։

Այդ մի մասը, հավանորեն, ո՛չ թե «Մոփաց և Կորդվաց նախկին թագավորություններն» էին, ինչպես կարծում է Մարկվարտը², այլ, ինչպես հավանական է ենթադրել, հյուսիս-արևելյան Հայաստանն էր, որին հռոմայեցիները շէին կարողացել հաստատուն կերպով տիրապետել։ Դժվար կլինի, անշուշտ, կարծել, որ Տրայանոսը կարող էր զիջել Վաղարշին «Արմենիա» և «Մեսոպոտամիա» նահանգների միջև գտնվող և ստրատեգիական կարևորություն ունեցող Կորդուքն ու Մոփքը։

Անհավանական է նաև Աստուրյանի կարծիքը³, որը ենթադրում է, որ Վաղարշի մոտ պատգամավորներ էր ուղարկել ու նրան շնորհել էր Հայաստանի մի մասը Տրայանոսի հաջորդող Հադրիանոս կայսրը։ Այդ ճիշտ լինել չէ կարող, որովհետև, ինչպես ներքև կտեսնենք, Հադրիանոսը հրաժարվել էր Տրայանոսի զրաված երկրներից և հայերին վերադարձրել էր ո՛չ թե Հայաստանի միայն մի մասը, այլ ամբողջ Հայաստանը։

¹ Cass. Dio. LXXV, 9, 6.

² Տե՛ս «էջ մը Արշակունեաց հնագոյն պատմութենէն», «Հանդէս Ամսորեայ», 1906, № 2, էջ 33։

³ «Քաղաքական վերաբերութիւններ», էջ 211—212։

Տրաչանոսի աշխարհակալական նոր քաղաքականությունը, սակրկնողությունն էր Կրասսոսի և Անատոնիոսի ազրեսիվ ու նվաճողական արեելյան քաղաքականության, շտվեց դրական հետևանքները Հռոմեական 114—117 թվերի հաղթական արշավանքները, փաստորեն, ուժերի ու նյութական միջոցների դուր ու անօգուտ փառնումն էին: Հաղրիանոսի ժամանակ, ինչպես կրեանենք, Հռոմեական կայսրության սահմանն արեւելքում նորից դառավ, ինչպես և առաջ, Եփրատ գետը:

ՎԱՂԱՐՇ Ա., ՍՈՂԵՄՈՍ, ԲԱԿՈՒՐ ԵՎ
ՀՈՌՄԵՍ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ, ՊՍՏԵՐԱԶՄԸ
ՄԱՐԿՈՍ ԱՎՐԵՆԻՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

1. Փարսական ընդհանուր դուրսույթի շարժանովի ժամանակ.— 2. Պատմապետների սխալ կարծիքը Պարսիստանի շայնք թագավոր կարգվելու մասին.— 3. Հայաստանը նորից Հռոմի ենթակա վասալական թագավորություն — 4. Երկաթաձուլ յաղագործությունն Արևելքում:— 5. Վաղարշ Ա.— Վաղարշապատ Բաղախի նիւնումը.— ալանների արշավանքը:— 6. Դեմոններ Հայաստանում նոր թագավորի նշանակման մասին.— Սոսիանոս:— 7. Մաեկվարաի կարծիքը Մովսիսի և Կարգախի անբարոյան մասին Հայաստանից:— 8. Պարսիկների դժգոհությունը.— Երանց արսավանդը Հայաստան և Բակուրի կառնատ թագավորությունը Հայաստանում.— 9. Հայկական պատերազմը և Արտաշատի ստումը:— 10. Պարթևական պատերազմը և Ալեկիայի ու Տրքանի կործանումը:— 11. Սոսիանոսի վերստին թագավորությունը Հայաստանում.— ազատամարտյան հեղուկը:— 12. Հագրությունների ստիլի Ալեկիայի կորուզը և հումեայան դամբները:— 13. Բակուրի արձանագրությունը — 14. Հիշագրություններ Սոսիանոսի մասին և նրանցից Պատմության մեջ:— 15. 175 և 185 թվերի յատիկներեն արձանագրություններ

Հռոմեական պատմիչները, Եվտրոպիոսը և Ֆեստուս Լուսիոսը, մատնանշում են, որ Հադրիանոսը, նախանձելով Տրաչանոսի փառքին՝ հրամայեց, որ Հռոմեական դուքսերը ևս նահանջեն, և դատարկելով Հայաստանը, Միջագետքը և Լուսիստանը՝ համայնքի ներքին ու արտքինների սահմանը նորից դարձրեց Եփրատ գետը՝ Իրապես, Հնգրիանոսի քաղաքական գործունեության անաչառ քննությունը զույլ է տալիս, որ նա իր նախորդի գրամած երկրներից հրամարկել էր ո՛չ թե նախանձից զրգված, այլ, որովհետև գիտակցում էր, որ այդ երկրները, որ թշնամարար էին տրամագրված գեղի հոմայնիցիները, միացնելը կաշտրուիցան նպատակահարմար չէր:—

¹ Տե՛ս Futropius. Breviarium 2 VIII, 6, Festus Rufus, Breviarium XX.

անհրաժեշտ էր այնտեղ պահպանել ուժեղ զորամասեր պահել ու մեծ ծախսեր անել, որ ձեռնառու չէին:

Տրալանոսի հաղթություններից ցույց տվին Պարթևական Ռայս-վորություն թուլությունը և Հռոմի համար ունեցան այն դրական հետևանքը, որ բարձրագրին նրա վարկը կայսրությանը սահմանակից արևելյան ժողովուրդներին ու վասալ տերությունների աչքում: Վերջիններին կախումը Հռոմից այնուհետև ավելի մեծ եղավ ու իրական, քան առաջ:

Արդեն իր էշխանության առաջին տարիներում Հագրիանոսը (117—138) տվեց Պարթևաստիան, որը պահպանել էր արվել, Օսորյեն-նդեսիայի թագավորությունը: Գուաշմիդի կարծիքով, այս Պարթևաստիան է վերաբերում Սպարտիանոսի հաղորդած հետևյալ տեղեկությունը:

«Պարթևաստիան» [ընագրում սխալմամբ՝ Partch - amasirin], — վկայում է Սպարտիանոսը¹. — որին Տրալանոսը պարթևների թագավոր էր արել, որովհետև նա, ինչպես պարզվել էր, պարթևների մոտ մեծ համարում չունեի՝ [Հագրիանոսը] տվել էր իբրև թագավոր մոտակա ժողովուրդներին»:

Պետք է ասել, որ պատմագետներից շատերը, հիմնվելով Սպարտիանոսի այս վկայության վրա՝ թյուրիմացաբար ենթադրել են, որ Պարթևաստիանը նշանակված է եղել Հայաստանի թագավոր և Հայաստանում թագավորել է 117 թվից մինչև 135 կամ 140 թիվը՝ Իսկ, իրապես, կարելի է միանգամայն հավանական համարել, որ Հագրիանոսը համայն Հայաստանի թագավոր էր ճանաչել վաղարշին (117—140/3), որը, ինչպես տեսանք, դեռևս 116 թվին ստացել էր Տրալանոսից Հայաստանի մի մասը:

Որ Հագրիանոսի ժամանակ Հայաստանի ամուլիա նման դառել էր Հռոմի հպատակ վասալական թագավորություն՝ այդ երևում է Սպարտիանոսի հետևյալ վկայությունից:

«[Հագրիանոսը] թույլ տվեց, որ հայերն ունենան թագավոր, մինչդեռ Տրալանոսի ժամանակ նրանք ունեցել էին տեղակալ (լեգատ, legatus)»³:

¹ *Scriptores Historiae Augustae*, ed. F. Hohl, vol. 1, Lipsiae, 1927, էջ 7 (Hadr. V, 4).

² Տե՛ս Գաբրելյան, *Տիեզ. պատմ.*, Բ, էջ 174. Գաբրելյան, *Քրիստ. պատմ.*, Հայոց, Բ, էջ 257. Կոլեն-Խաչ, *Պատմ. հին Հայաստ.*, Թարգմ. Բաշրեանու, Գ, էջ 181. *Kevork Aslan. Études historiques sur le peuple arménien*, Paris, 1909, էջ 128. *Sundukjian. Histoire documentaire de l'Arménie II*, էջ 549-551 և ուրիշ:

³ *Scriptores Historiae Augustae*, vol. 1, էջ 23 (Hadr. XXI, 11):

նույն այս ժամանակ, ինչպես հաղորդում են հունա-հռոմեական աղբյուրները, վասալական կախում ունեին Հոռոմից նաև Ալբանիայի ու Իբերիայի թագավորները և բազմաթիվ ցեղերի իշխանավորները՝ Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերի կողմերում¹։

Արքան մեծ է եղել Հայաստանի կախումը Հոռոմից՝ այդ երևում է Փլուտինոս Արրիանոսի ուշագրավ մի հաղորդումից, որը վկայում է, որ կապագովկիայի կուսակալի զորքի մեջ եղել է Հաղրիանոսի մամոնակ հատուկ հալ զորամաս²։

Հաղրիանոսի կաշարության սկզբնական շրջանում պարթևների հետ հարաբերությունները սկսել էին սրվել, որովհետև Պարթևամասպատր, որպես Օսրոյեն-նդևիայի թագավոր, պարթևական դահի համար վտանգավոր թեկնածու էր և ախոյան։ Սակայն 123 թվին կայսեր հետ բանակցությունը խաղաղությունն ապահովեց։ Պարթևամասպատր հեռացվեց իր նոր թագավորությունից և և Օսրոյեն-նդևիայի դահի արվեց նախկին զինաստիպին։

130 թվին Հաղրիանոսը ևս դարձրեց Խոսրովին նրա զեյի բնկամ աղջկանը, և այսպիսով խաղաղությունը պահպանվեց Արևելքում ինչպես Հաղրիանոսի (117—138), նույնպես և Անտոնինոս Պիոսի (138—161) ժամանակ։ Երկարատև խաղաղությունը, որ հաստատվել էր Արևելքում թե ներսնի ու նրա հաջորդների և թե արևմտ այս կայսրերի ժամանակ, մեծապես նպաստավոր եղավ Բերձուկոս Արևելքի տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման և մտնամանը, միջազգային առևտրի բարդավաճման համար։

Առնատրոպի որդին, Վաղարշ Ա-ը, թագավորեց Հայաստանում մաս քանեհինգ տարի (117—140/3)։ Նրա թագավորության ընթացքում տեղի ունեցած մի քանի կարևոր անցքեր հիշատակված են հունա-հռոմեական աղբյուրներում և Մսիսես Խորենացու պատմական երկում։

Հայաստանի առևտրի ու բաղադրների մասին սուտերեն իմ ուշխոտություն մեջ մանրամասն բացատրված է³, որ հենց այս Վաղարշ Ա թագավորն է հիմնադիրը Վաղարշապատ քաղաքի⁴, որը հին աղբյուրների մեջ անվանված է նաև Քնոր քաղաք (Καὶτὶ πῶλις)։

¹ Տե՛ս Cass. Dio. I XVIII, 18, 3 Arriani, Ρεπρ. Ρουτ, 15 եււ։

² Տե՛ս Arriani, Alan., 29.

³ Տե՛ս Յ. Ա. ԱՄԻՆՈՅԱՔ, Օ լորովև և լորովախ Արմենի, Երևան, 1930, էջ 91—94։

⁴ Տե՛ս Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Philologus, Supplementband, V, erstes Heft, էջ 227- Աստուղյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 214։

Ուշագրավ տեղեկութիւնն տալիս է մեզ այդ մասին հարեւացին իր հետեւյալ վկայութեան մեջ.

«Սա [Վաղարշը].— պատմում է հարեւացին.— պարսպով պատեց նաև Վարդգեսի շիր աւանը. որի մասին առասուկելներն ասում են.

«Գաղթական գնաց Վարդգես մանուկը

Տուհաց գալառից, Քասաղ գետի մոտ,

Եկավ ու նստավ Շրեշ բլրի մոտ,

Արտիմէզ քաղքի. Քասաղ գետի մոտ.

Երվանդ արքայի դուրս թակելու»:

Այս երկանդը առաջինն է, Սակափակցացը, Հայկապոնեններից, որի քրոջը Վարդգեսը կին առնելով այս ավանը շինեց, որտեղ և Արշակունի Տիգրան Միջինը նստեցրեց հրեա դերիների կեսը, որ և վաճառաշատ քաղաքացուղ դարձավ. Այժմ Վաղարշը պատեց նրան պարսպով և ամուր պատախարով և կոչեց Վաղարշապատ, որ (կոչվում է նաև) նոր քաղաք»:

[«Սա պատեաց պարսպաւ և գճօր ասանն Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասաղ գետոյ. դորմէ յստասպերն ասեն. «Հաստաձ գնացեալ Վարդգէս մանուկն, ի Տուհաց գալառէն, զՔասաղ գետով, եկեալ նստաւ զՇրեշ բլրով. զԱրտիմէզ քաղաքաւ, զՔասաղ գետով, կսել կոփել զդուռնն երուանդոյ արքայի»: Այս երուանդ՝ առաջինն է. Սակափակացն, որ ի Հայկապանց, դուրս զքոյն կին առեալ Վարդգէսի՝ շինեաց դասնս դայս. յսրում և Տիգրան Միջին յԱրշակունեաց նստոյց զՔասաքակ առաջնոյ գերութեանն հրէից, որ եղև քաղաքագիւղ վաճառք. Այժմ այս Վաղարշ սրատեաց պարսպաւ և հօր պատախարաւ, և անուանեաց Վաղարշապատ, որ և նոր քաղաք»]:

Պատմական Վաղարշապատի հիմնման ժամանակի մասին բոլորովին այլ կարծիք է հայտնել Մոմզենը. Հիմնվելով Կասսիուս Դիոնի մի հատվածի վրա, որը պահպանվել է Սուրբասի Բառզրբում (Մտրուզ քառի տակ)՝ Կայնեպոլիս—նոր քաղաքի հիմնումը նա վերագրել է հռոմեական դերագար Ստատիոս Պրիսկոսին, որը 163 թվին, պատերազմի ժամանակ պարթևներին ու հայերի դեմ, գրավել էր և կործանել Արտաշատ քաղաքը¹: Մոմզենի այս կարծի-

¹ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, թարգմ. Ա. Սալյանսյանցի, Երևան, 1940, էջ 134 (11, 46):

² Մովսես Խորենացի, Տգրիս, 1913 էջ 199—200 (11, 46):

³ Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 107, ծան. 1:

քր, որ ընդունելի է համարվել, մեջ է բերվում նաև բազմաթիվ հայագիտական երկերում¹:

Ընդհանուր ընդունված այդ կարծիքը, ինչպես այժմ պարզված է, ճիշտ չէ: Աստուրյանը շատ ուղիղ մատնանշել է, որ Կասսիուս Դիոնի հատվածում, որի վրա հիմնվել է Մովսիսը, ոչինչ չի ասված Ստաբիոս Պրիսկոսի մասնակցության մասին Կայնեպոլիսի հիմնարկմանը: Այդ հատվածում, ինչպես դժվար չէ համոզվել, հիշված է միայն, որ Մարտիրոս Վերոսը, հայերի ապստամբությունը ճնշելուց հետո, Կայնեպոլիսը հայտարարել էր իբրև Հայաստանի մայրաքաղաք:

Վաղարշ Ա-ի թագավորության ժամանակ, 134 թվին, ինչպես հաղորդում են Կասսիուս Դիոնիսը և Փլավիոս Արրիանոսը², որն այդ ժամանակ Կապադովկիայի կուսակալ էր, ալանները նորից ներխուժեցին հարավային երկրները Իրերիայի Փարասման Բ թագավորի աջակցությամբ: Նրանք ավերեցին Հայաստանը, Աղվանքը և Ատրպատականը ու Հայաստանի վրայով սնցան նաև Կապադովկիայի կողմերը: Բայց, ընծաներ ստանալով Վաղարշ Ա-ից³ և տեղեկություն ստանալով, որ Կապադովկիայի կուսակալ Փլավիոս Արրիանոսը իրենց դեմ զորական մեծ ուժեր է ուղղի պատրաստել, ետ քաշվեցին Հյուսիսային Կովկաս:

Վաղարշ Ա-ը ղեկավարեց ուղարկեց Հոռոմ և զանգատվեց Փարասման Բ-ի դեմ, որն անձամբ Հոռոմ Եկամ և ո՛չ միայն կարողացավ կայսեր բարկությունը մեղմացնել, այլև մեծարվեց և ստացավ մեծ նվերներ ու նույնիսկ նոր երկրամասեր⁴:

Վաղարշ Ա-ը թագավորել է Հայաստանում մինչև 140—143 թթ.: Թեև այդ մասին հունա-հույնական աղբյուրները տեղեկություններ չունեն, սակայն այդ տարիները հայանի է, որովհետև Հայաստանում 140—143 թվերին նոր թագավոր նշանակվելու մասին տահ-

¹ Տե՛ս Xalabjan, Oчерк истории Армении, էջ 311. Sandatjian, Histoire documentaire de l'Arménie, II, էջ 358. Tournehize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 111. Hübschmann, Die armenischen Ortsnamen և ս.բ.է.:

² Ստրաբոն, Բազարական վերաբերություններ, էջ 214, ծան. 1:

³ Տե՛ս Cass. Dio, LXIX, 15, 1—2. Arrianus, Alan. (Scripta minora):

⁴ Պատմագիտներից շատերը ենթադրում են, որ Դիոնի հիշատակած Վաղարշը պարսիկների թագավոր Վաղարշ Բ-ն է (130—148), սակայն Դուտշմիտը մատնանշում է, որ այդ Վաղարշը Հայաստանի Վաղարշ թագավորն էր, տե՛ս Dutschmid, Geschichte Irans, էջ 147:

⁵ Տե՛ս Cass. Dio, LXIX, 15, 3. Scriptores historiae Augustae, Vita Hadrianus, XIII, 9. XVII, 11—12. Anton. Pius, IX, 6:

պանվել են այդ թվականների միջոցում կտրված դրամներ, որոնց մի կողմում գրոշմված է Անտոնինոս Պիոսի գլուխը, որի շուրջը գրված է «Անտոնինոս կոնսուլ երրորդ անգամ Օգոստոս» (Antonius Cos. III. Augustus), իսկ մյուս կողմում՝ կայսերական վերաբերյալ հազած Պիոս կայսրը պսակ է դնում Հայոց թագավորի գլխին, որը կրում է հռոմեական տարազ, իսկ շուրջը գրված է՝ «տրվեց թագավոր հայերին հրամանով Սերսկոյտին» (Rex Armenis datus S. C.)¹:

Պատմագետներից ոմանք կարծում են, որ Անտոնինոս Պիոսը (138—161) նոր թագավոր էր սվել Հայաստանին նախորդ թագավորի մահվան պատճառով: Սակայն այլ կարծիք է հայտնել այս խնդրի մասին Աստուրյանը: Համաձայն նրա ենթադրության՝ դեպի Հայաստանի թագավոր Վաղարշ Ա-ը Հաղրիանոսի հաջորդ Անտոնինոս Պիոսի վերաբերմունքը եղել է թշնամական: Աստուրյանը կարծում է, որ Վաղարշ Ա-ի դեմ Պիոսին կարող էր գրգռած լինել Հռոմի մտաբարեկամ Իբերիայի թագավոր Փարսաման Բ-ը: Նրա կարծիքով, 140—143 թվերին Վաղարշ Ա-ը դեռևս վախճանված չէր, այլ նրան մեզ անհայտ պատճառով զահրնկեց էր արել Անտոնինոս Պիոսը²:

Ըստ իս՝ թեև Աստուրյանի այս կոնսուլները ննարավոր են, բայց չեն կարող հաստատուն համարվել, մինչև որ շաղաքացիվեն նոր ու համոզիչ փաստերով:

Վաղարշ Ա-ին, հայտնուրեն, հաջորդել էր Սոհեմոսը (140/3—161), որ Սմեոայի (այժմ Հոմս) իշխանական տոհմից էր և, ըստ երևույթին, իր երակների մեջ ուներ Արշակունյան արքունի և ազգական էր նաև Կոմագենեի թագավորների, որոնք իրենց վերադրում էին Արևմտյան ծագում: Բայց նա միևնույն ժամանակ հռոմեական հպատակ էր և հռոմեական ծերակոյտի անդամ:

Սոհեմոսի մասին խիստ կարևոր մի վկայություն տալուց հետո է Փոտիոսի Bibliotheca տշխատության մեջ, ուր նա, խոսելով Յամբլիկոսի Բարեշունականք վեղի մասին, նրան հիշատակում է հետևյալ հատվածում.

«Իր մասին մատենագիրը ասում է, որ բարեշունացի էր... և ծաղկում էր Արևմտյան Արշակունյան Սոհեմոսի ժամանակ,

¹ Տե՛ս Կարեճյան, Տիեզերական պատմություն, Բ, էջ 174, ծան. 5, Գաղաղայան, Քննական պատմություն Հայոց, Բ, էջ 259—260 և սրբյուններ:

² Տե՛ս Sandaljian, Histoire documentaire, էջ 551. Հ. Տաշյան, Արշակունի դրամներ, Վիեննա, 1919, էջ 126 և սրբյուններ:

³ Տե՛ս Աստուրյան, Բաղաբական վերաբերություններ, էջ 214:

որը թագավոր էր և հաջորդել էր իր նախնիքներին, սրոնք նույնպես եղել էին թագավորներ: Բայց նա նաև Հոռոմի ծերակույտի անդամ եղավ ու նաև հյուպատոս և հետո կրկին անգամ դառավ թագավոր Մեծ Հայաստանի Արդ՝ ինքը [Յամբղիկոսը] ծաղկում էր, ինչպես ասում է նա, հենց սրա օրով: Իսկ Հռոմայեցոց թագավորությունը ժառանգեց Անտոնինոսը»¹:

Պատմագիտական նորագույն ուսումնասիրություններում, օրինակ՝ Խալաթյանցի, Մարկվարտի և Աստուրյանի երկերում՝ Յամբղիկոսի այս վկայությունը մեկնվում է այն իմաստով, որ Սոհեմոսը թագավոր էր դրվել Հայաստանում երկու անգամ. առաջին անգամ՝ Անտոնինոս Պիոսի ձեռքով 140—143 թվականների ժամանակամիջոցում, իսկ երկրորդ անգամ՝ Մարկոս Ավրելիոս Անտոնինոսի կարգադրությամբ 164 թվին²:

Մարկվարտը կարծում է, որ Տրայանոսից հետո, երբ Մեծ Հայաստանի դահը տրվել էր Վաղարշ Ա-ին՝ Հաղարիանոսը քաղաքականապես անջատել էր Մեծ Հայաստանից Մոսին ու Կորդոբը և նրանց իշխանությունը հանձնել էր վերոհիշյալ Սոհեմոսին (117 թվին): Բայց հետո, երբ այս Սոհեմոսը կարգվել էր Մեծ Հայաստանի թագավոր (140/3 թ.)՝ այդ երկրները հոռոմեական վարչության տակ էին առնվել և միացվել էին Կապադոկիային³:

Իմ կարծիքով, Մարկվարտի այս հնթադրությունները չհիմնավորված կոռուցումներ են, որ շեն հաստատվում փաստական վկայություններով:

¹ Մովսիս (Römische Geschichte, V, էջ 407, ծան. 2) և Մարկվարտը («էջ մը հայ Արշակունեաց նազոյն պատմութենէն», ՀԱ., 1906, № 2, էջ 37): Յամբղիկոսի այս խոսքերից եզրակացնում են, որ նա իր վեպը գրել էր Սոհեմոսի թագավորության ժամանակ Սրտաշատում կամ Վաղարշապատում:

² Տե՛ս *Sauvagean*, Histoire documentaire, էջ 552 և Մարկվարտ, ՀԱ., № 2, էջ 37: Համեմատե՛ք Phott Bibliotheca, 94.

³ Տե՛ս *Халатянц*, Очерк истории Армении, էջ 309 և 311. *Murkhardt*, Untersuchungen zur Geschichte von Er. n, II, Leipzig, 1905, էջ 222. Աստուրյան. Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 210 և 215 և ուրիշները: Գալիսյանը (Տիեզ. պատմ., Բ, էջ 175), Գարագաշյանը (Քննակ. պատմ., Բ, էջ 159), Անտալյանը (Histoire documentaire, էջ 552) և ուրիշները, Յամբղիկոսի վկայության սխալ թարգմանության պատճառով լսիք. «Արեմենյան Արշակունյան Սոհեմոսն ժամանակ»՝ «Արշակունի Արեմենիդյանի օրով» Սոհեմոսի ժամանակ», Վաղարշ Ա-ի չաջորդ թյուրիմացարար նամարում են Արեմենիդյանին. ենթադրելով, որ նա Սոհեմոսի հայրն էր և թաշախուրել էր Հայաստանում 140 թվից մինչև 159-ը կամ 162 թվից:

⁴ Տե՛ս «էջ մը հայ Արշակունեաց նազոյն պատմութենէն», «Հանդես Ամսօրեայ», 1906, Բ, 2, էջ 35—36.

Հայաստանի թագավորության հանձնումը Սոհեմոսին, որը Պարթև Արշակունիների տոհմից չէր և որը թագավոր էր կարգվել առանց արքայից արքա վաղարշ Բ-ի հավանության, չէր կարող, իհարկե, հանդուրժելի լինել պարթևներին: Նրանք սլատրաստվում էին պատերազմ սկսելու և գրավելու Հայաստանը, սակայն Անտոնինոս Պիոսը, ինչպես հաղորդում է Յուլիոս Կապիտոլինոսը, կարողացավ սոսկ նամակներով ետ կանգնեցնել նրանց այդ մտադրությունից¹:

Դրությունը նորից սրվեց վաղարշ Բ-ի հաջորդ վաղարշ Գ-ի (148—191) ժամանակ: Սրա ավելի քան քառասուն տարվա իշխանության ընթացքում ներքին խռովությունները Պարթևների երկրում բոլորովին դադարել էին և Պարթևական թագավորությունը կարող էր նրա ժամանակ իր ոտնահարված իրավունքները պաշտպանել ավելի վճռականորեն, քան առաջ:

Վաղարշ Գ-ը արգեն 154/5 թվին սկսում էր արշավել Հայաստան, բայց այս անգամ ևս, պատերազմը դեռ չսկսված, խաղաղությունը պահպանվեց շնորհիվ Անտոնինոս Պիոսի ջանքերին, որը Եփրատ գետի մոտ սնձամբ տեսակցություն ունեցավ Պարթևաց թագավորի հետ²:

Շուտով սակայն, Անտոնինոս Պիոսի մահից (+161) անմիջապես հետո, պարթևական զորքերը վաղարշ Գ-ի հրամանով և խոսքով դորավարի Կոնստանտինոսի մտան Հայաստան և Սոհեմոսի փոխարեն, որը փախավ Հոմ, թագավոր դրին Արշակունի Բակուրին (161—163):

Կապաղովկիայի կուսակալ էլիոս Սեվերիանոսը, որն օգնության էր եկել, հասավ էլեգյա (այժմյան Իլիջա, Էրզրումի մոտ) և այստեղ, Եփրատ գետի ափունքների մոտ, ծանր պարտություն կրեց վաղարշ Գ-ի խոսքով դորավարից: Հռոմեական զորքն իսպառ ջրնջվեց և ինքը Սեվերիանոսը անձնասպան եղավ, ընկնելով իր սրի վրա³ (161 թ.):

Այնուհետև պարթևներն անցան Եփրատ գետը և ներխուժեցին Կապաղովկիա և Ասորիք, որի Ատտիդիոս Կոննելիանոս զորավարը նույնպես շարաչար պարտվեց և ստիպված եղավ փախչել:

Սակայն կարճ ժամանակից հետո կովի լախտը փոխվեց: Պարթևների հաջողությունների առաջն առնելու համար Մարկոս

¹ S^b u Scriptores historiae Augustae, vita Antonini Pii, 1X, 6.

² S^b u Aristides, Orat. sacra I, էջ 453—454 (հրատ. Dindorf-ի):

³ S^b u Lucianus, De historia recte scribenda, 18, 19, 21, 25, 26. Նույն Cass. Dio, LXXI, 2, 1.

Ավրելիոսը (161—180) ուղարկեց Արևելք իր հողեղավակ գահակից եղբորը, Լուկիոս Վերոս կայսրին (161—169), որը ժամանեց Անտիոք 163 թվի գարնանը: Նա իր հետ բերել էր նոր աղմական ուժեր, որոնց հրամանատարությունը հանձնված էր ընդունակ զորավարներին՝ Ավիդիոս Կասսիոսին, Ստատիոս Պրիսկոսին և Մարտիոս Վերոսին:

163 թվի ամառը հռոմեական զորքերը իրենք անցան հարձակողական գործողությունների թև Հայաստանում և թե Ասորիքում ու Միջագետքում: Այս պատերազմը, որ պաշտոնապես կոչվում էր «հայկական և պարթևական», մղվում էր երկու ուղղությամբ՝ Արտաշատի և Տիգրոնի:

Հայաստան ուղարկվեց Կապադովկիայի վրայով հատուկ մի զորաբանակ Ստատիոս Պրիսկոսի առաջնորդությամբ, որը Կապադովկիայի կուսակալն էր: Սա կարողացավ նվաճել Հայաստանը միայն համառ կռիվներից հետո: 163 թվի վերջերին հռոմեական զորքերը պաշարումով ու գրոհով վերցրին Արտաշատ մայրաքաղաքը, որը ենթարկվեց կողոպուտի ու ավերմունքի:

Նույն այս ժամանակ հռոմեական մի ուրիշ զորաբանակ, որը Ավիդիոս Կասսիոսի առաջնորդությամբ գործում էր Ասորիքում և Միջագետքում, հաղթեց Վաղարշ Գ-ին Եվրոպոս քաղաքի մոտ Զևդզմայի հարավակողմում: Այնուհետև Կասսիոսը մտավ հյուսիսային Միջագետք, ուր մեծ կռիվներից հետո առավ Եղեսիան և Մծբինը:

Վաղարշ Գ-ը ստիպված եղավ թողնել Միջագետքը և անցնել Տիգրիսի մյուս կողմը: Կասսիոսը, հալածելով նրան՝ հասավ Բաբելոնիա: Սելևկիա վիթխարի քաղաքը, հելլենական քաղաքակրթության արևելյան պատվարը, որը հոծարակամ անձնատուր էր եղել, հռոմեական ղինվորները անխնա կերպով ավարի ու հրդեհի մատնեցին: Ալիքածուխան ենթարկվեց նաև Տիգրոն մայրաքաղաքը, ուր արքունի ղզյակը հողին հավասարեցվեց (164 թվին):

Վաղարշ Գ-ը հարկադրված եղավ փախչել իր երկրի խորքերը: Իսկ Կասսիոսը վերադարձավ Ասորիք (165 թվին), որովհետև Սելևկիայի կործանումից հետո Պարթևստանում բռնկվել էր ժանտախտի համաճարակ, որից մահանում էին հռոմեական ղինվորները:

Հայկական և պարթևական վերոհիշյալ պատերազմները, որ հիշատակված են հունա-հռոմեական բաղմաթիվ աղբյուրներում, բավական ընդարձակ նկարագրված են Յուլիոս Կապիտոլինոսի և Կասսիոս Գիոնի վկայություններում, որ ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել բառացի թարգմանությունյալ լատիներենից և հունարենից:

1. Յուլ. Կապիտ., Կենսագրութ. Մարկոս Ավրելիոսի, զԷ-
Ը և Թ՝

«Այդ ժամանակ տեղի ունեցավ նաև պարթևական պատե-
րազմը, որը վաղարշը նախապատրաստել էր դեռևս Պիոսի ժա-
մանակ, բայց հայտարարել էր Մարկոս Ավրելիոսի և Վերոսի
ժամանակ՝ Ատտիգիոս Կոռնելիանոսին փախցնելուց հետո, որն
այդ ժամանակ Ասորիքի կառավարիչն էր: ...Արդ՝ պարթևական
պատերազմն առաջնորդելու համար ժերակուլտի հավանու-
թյամբ ուղարկվեց Վերոս եղբայրը, իսկ ինքը [Մարկոս Ավրե-
լիոսը] մնաց Հռոմում, որովհետև քաղաքական գործերը պա-
հանջում էին, որ կայսրը ներկա լիներ: ...Եվ արդ Վերոսը, երբ
հասավ Ասորիք, ուրախ կյանք վարեց Անտիոքի և Դափնեի մոտ
և դբաղված էր ղինավարժությամբ և գլադիատորական ու գա-
զանամարտ խաղերով: Թեև պարթևական պատերազմը նա վա-
րում էր ղորավարների միջոցով՝ ստացավ ինքը իմպերատոր
անունը: ...Հայաստանում պատերազմական գործողություննե-
րը հաջող կերպով վարում էր Ստասիոս Պրիսկոսը, որը վերցրե-
րեց Արտաշատը, ուտտի երկու կայսրերը ընդունեցին «Հայկա-
կան» անունը: ...Իսկ երբ պարթևական պատերազմը ևս հաջո-
ղությամբ գլուխ բերվեց՝ Երկուսն էլ ստացան նաև «Պարթևա-
կան» անունը»¹:

2. Կասսիոս Դիոն, Հռոմեական պատմություն, LXXI, 1, 3
և 2, 1—4՝

«Լուկիոսը [Վերոսը] ուժեղ ու ավելի երիտասարդ էր և պա-
տերազմական գործերին ավելի համամետ էր: Եվ այդ պատճա-
ռով Մարկոս Ավրելիոսը նրան ամուսնացրեց իր դստեր՝ Լու-
կիլլայի հետ և ուղարկեց պատերազմի պարթևների դեմ: Վա-
ղարշն արդեն պատերազմը սկսել էր և նա, շրջապատելով շորս
կողմից մի ամբողջ հռոմեական ղորսրանակ գորավարների հետ
միասին, որ գտնվում էր էլեգեյայում, մի ինչ-որ Հայաստանի
վայրում, Սեվերիանոսի հրամանատարության տակ՝ նետահար
էր արել նրանց և ոչնչացրել: Նաև Ասորիքի քաղաքների վրոս
նա շատ անգամ հարձակվել էր ու ահաբեկել: Արդ՝ Լուկիոսը,
ղալով Անտիոք, հավաքեց մեծ զորք և ուներ իր իշխանության
տակ լավազույն ղորավարներ, և ինքը հաստատվեց քաղաքում,
կարդավորեց ամեն ինչ, հոգալով պատերազմի կարիքները, և

¹ S^h's Scriptores historiae Augustae, ed. E. Hohl, vol. I, Lipsiae, 1927,
էջ 54—55.

զորքը հանձնեց Կասսիոսին: Սա քաջությամբ դիմադրեց Վաղարշին, որ ներս էր խուժել, և վերջ ի վերջո, որովհետև դաշնակիցները նրան չթել էին՝ նահանջման ժամանակ հալածեց և ետ վանեց մինչև Սելևկիա ու Տիզբոն: Սելևկիան նա հրդեհեց և ոչնչացրեց ու հիմնահատակ արեց Վաղարշի ասպարանքը Տիզբոնում: Իսկ վերադարձի ժամանակ նա կորցրեց իր զինվորների մեծագույն մասը սովի ու հիվանդության պատճառով, բայց ետ եկավ Ասորիք իր զորաբանակի մնացորդների հետ»¹: Հայաստանի նվաճումից և Արտաշատի առևտրից հետո հռոմեական Մարտիոս Վերոս զորավարը, որ հաջորդել էր Ստատիոս Պրիսկոսին, դահընկեց արված Բակուրի փոխարեն նորից թագավոր դրեց Սոհեմոսին, սրին Մարտիոսի հանձնարարությամբ Հայաստան առաջնորդեց Թուկիդիդեսը (164 թվին):

Փրոնտոյի ուշադրավ մի վկայությունից երևում է, որ հայկական գահի համար այդ ժամանակ կային երեք թեկնածուներ՝ Սոհեմոսին հաջորդած Բակուրը, նախկին թագավոր Սոհեմոսը և Վաղարշը, որը, Մարկվարտի կարծիքով², կարող էր թերևս լինել Պարթևաց Վաղարշ Գ-ի համանուն որդին և հետագա հաջորդը:

Փրոնտոյի ասելով՝ Սոհեմոսի հայկական գահի վրա հաստատումը ոմանց կողմից չուսում քննադատության էր ենթարկվել՝ «թե ինչու գերադասելի է համարվել Հայոց թագավորությունը տալ Սոհեմոսին և ո՛չ Վաղարշին, կամ թե ինչ պատճառով գահից զրկվել է Բակուրը»³:

Սոհեմոսը, որը հռոմեական ժերակույտի անդամ էր՝ ավելի շուտ հռոմեական պաշտոնյա էր, քան ինքնուրույն թագավոր: Նա չէր կարող հարկավ հաճելի լինել հայ մեծամեծներին: Կասսիոս Գիոնին վերագրված մի հատվածից, որը մեջ է բերված Սուիդասի Բառգրքում (Μάρτυς: բառի տակ)⁴, երևում է, որ Հայաստանում բռնկվել էր մեծ ապստամբություն, որն իր մեղմ վարմունքով կարողացել էր հանդարտեցնել Մարտիոս Վերոսը: Իր վկայության

¹ Համեմատե՛ նաև Eutropii, Breviarium, VIII, 10, 2, Juli Capitolini, Vetus, VII—VIII (Scriptores historiae Augustae, Lipsiae, 1927, vol. I, էջ 79—81). Vulcacti Gallicani, Avidius Cassius, VI (Script. hist. Aug., 1927, vol. I, էջ 90). Fronto, Princ. hist. (հրատ. Mai-ի), էջ 318. Նույնի, Ad Verum, էջ 167. Lucianus, De historia recte scribenda, 20, 24, 28, 30.

² Տե՛ս «էջ մը հայ Արշակունեաց հնադոյն պատմութենէն», ՀԱ, 1906, Խ. 2, էջ 38, ծան. 3:

³ Fronto, Ad Verum (հրատ. Naber-ի), էջ 127. Համեմատե՛ Mommson, Römische Geschichte, V, էջ 407, ծան. 2:

մեջ, որ ավելորդ չիմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությունք, Կասսիուս Գիոնը հաղորդում է՝

«որ Մարտինոս Վերոսն ուղարկել էր Թուլիդիդեսին, որպեսզի նա Սոհեմոսին վերստին բերե Հայաստան: Սա զենքի աճի ազդեցությունք ու նաև բոլոր իրեն հանդիպողների վերաբերմամբ ցուցաբերած բարեմտության շնորհիվ հաստատուն կերպով առաջանում էր: Իսկ Մարտինոսն ընդունակ անձնավորություն էր և ո՛չ միայն զենքերով էր պայում ընդդիմադրողներին կամ կանխում էր վտանգը արագ գործողությամբ և կամ իսբում էր խորամանկությամբ, որ հատուկ պաշտպանության միջոց էր պորձարնելի՝ այլև հավանեցնում էր համոզիչ խոսքերով և բարեկամություն էր շահում վեհապանձ պարզեներով կամ հրապուրում էր բարի հուսադրմամբ: ...Արդ՝ գալով Նոր քաղաքը, որը Պրիսկոսի դրած հռոմեական կայսրոն էր իր ձեռքում պահում, և ապստամբության փորձ անողներին խոսքով ու գործով հնազանդեցնելուց հետո՝ նա հայտարարեց, որ Նոր քաղաքը կլինի Հայաստանի դիխավոր քաղաքը»¹:

Ուշադրավ է նաև Կասսիուս Գիոնի մի այլ հատվածը, որի մեջ նա վկայում է, որ Հայաստանում դիխավոր ապստամբներից մեկն էր Տրդատ անունով մի նախարար, որին Մարկոս Ավրելիոսը արքայապետ էր ուղարկել Բրիտանիա:

«Եվ Տրդատ սատրապին,—ասում է Գիոնը,—որը Հայաստանում խռովություններ էր առաջ բերել և սպանել էր հենիոքների թագավորին ու նաև սուրբ հանել էր, սպանալով Վերոսին, որն այդ բաների համար նրան հանդիմանել էր՝—Մարկոս Ավրելիոսը փոխանակ սպանել տալու արքայոց Բրիտանիա»²:

Հայկական պատերազմը վերջանալուց հետո հռոմեական զորքերը, ըստ երևույթին, Մարտինոս Վերոսի առաջնորդությամբ մտան Մեդիա-Ատրպատական ու այստեղ ևս հաջողություն ունեցան (165 թվին). ուստի և Երկու կայսրերն ընդունեցին նաև «Մեդական» տիտղոսը³: Գուտշմիդն այս առթիվ իրավացի կերպով

¹ *Sb'u Cass. Dio*, LXXI, 2, 3 (հրատ. Գինդորֆի, հաս. 1V, 1864, էջ 171):

² *Cass. Dio*, LXXI, 14, 2.

³ Հոմոն կարծում է, որ Ատրպատական ներխուժել էր 166 թվին Ավիդիոս Կասսիոսը և ոչ Մարտինոս Վերոսը. տե՛ս *Histoire générale Գրոցի, հատ. III, Le Haut-Empire, Paris, 1933, էջ 562*: Համեմատե՛ նաև Mommsen, *Römische Geschichte*, V, էջ 468:

մատնանշում է, որ Ատրպատականն այդ ժամանակ, հափանորեն, ինքնուրույն պետություն էր¹:

Վերջապես, ավելի քան շորս տարվա պատերազմից հետո, 165 թվի վերջերին, պարթևների հետ կնքվեց խաղաղության դաշինք: Պարթևները հարկազրկած եղան դիջել հոռոմայեցիներին Միջագետքի արևմտյան մասը մինչև Նաբոթի գետը, և Օսրոյեն-նիգեսիայի թաղավորությունը դառավ Հռոմեական կայսրության վասալ, իսկ Նաբոթի քաղաքը, որը հելլենիստական բնակչություն ուներ՝ հայտարարվեց ազատ քաղաք հռոմեական հովանավորության տակ:

166 թվին Նուկիոս Վերոսը վերագործավ Հռոմ, և երկու կայսրերը իրենց հաղթությունները տոնեցին փառահեղ կերպով, և Հռոմում կատարվեց մեծ հաղթահանդես (166 թվի օգոստոսի 23-ին): Ի հիշատակ հայկական, սյարթեական և ղերմանական պատերազմների Հռոմում կառուցվեց Մարկոս Ավրելիոսի հրամանով հուշակալ մի կոթող, որի վրա քանդակված էին վերոհիշյալ անցքերը²: Այդ կոթողը, որ գտնվում է այժմ Հռոմում, ունի հետևյալ արձանագրությունը.

«Ավրելիոս կայսրը՝ հայերին, պարթևներին և ղերմանացիներին մեծ պատերազմում հաղթելուց հետո՝ հաղթանակի այս կոթողը, իբրև կատարված դործերի հիշատակ, նվիրել է իր հորը՝ Անտոնինոս Պիոս կայսրին»:

Այս ժամանակաշրջանի պատմությանն է վերաբերում նաև մի ուրիշ կարևոր հուշարձան, որ գտնվում է Նույնպես Հռոմում: Հայաստանի Բակուր թագավորը (161—163), որը գահընկեց էր արվել և տարվել Հռոմ ու այնտեղ ընդունվել կայսերական Ավրելյան ազգականության (gens) մեջ, իր եղբոր՝ Միհրդատի համար կառուցել էր Հռոմում դամբարան, որի արձանագրությունը պահպանվել է մինչև մեր օրերը և ունի հետևյալ բովանդակությունը.

«Անդրերկրյա աստվածներին՝ Ավրելիոս Բակուր, թագավոր մեծ Հայաստանի, գնեցի դամբանը իմ ամենաքաղցր եղբոր՝ Ավրելիոս Միհրդատի համար, որն ինձ հետ ապրեց հիսունև-վեց տարի և երկու ամիս»³:

163—165 թվերի վերոհիշյալ հաղթանակների առթիվ Հռոմում կտրված են եղել մեծ քանակությամբ ոսկե, արծաթե և պղնձե դրամներ, որոնք պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Այդ դրամների

¹ Gutschmid, Geschichte Irans, էջ 149.

² S. u. Sandaljian, Histoire documentaire, էջ 554.

³ S. u. M. Postoluzes, Апаранская греческая надпись царя Тиридата, СПб., 1911, էջ 16, համեմատել՝ Corpus inscrip. graec. 6559.

վրա դրոշմված են մի կողմում Մարկոս Ավրելիոսի և Լուկիոս Վերոսի գլուխները, իսկ մյուս կողմում քանդակված են այլևայլ պատկերներ, որոնք Հայաստանի խորհրդանիշներն են. օրինակ՝ հռոմեական դրոշի առջև սխուր ու տրտուտ նստած է մի կին, որի ներքև կա գրություն Armenia. երբեմն Հայաստանը ներկայացված է իբրև հայ մարդ, որին սպառնում է կայսրը նիզակը ձեռին: Ուշադրով են Լուկիոս Վերոսի 164 և 165 թվերի ոսկի ու արծաթ դրամները. սրանց վրա Լուկիոս Վերոս կայսրը նստած է գահի վրա, հռոմեական զինվորներով շրջապատված, և սրակ է դնում Հայոց թագավորի գլխին. պատկերի շուրջը զրված է՝ «տրվեց հայերին թագավոր» (rex Armeniis datus)¹:

Խիստ հետաքրքրական է, որ Վաղարշ Գ-ի և Մարկոս Ավրելիոսի ժամանակաշրջանի վերոհիշյալ անցքերի մասին որոշ հիշողություններ պահպանվել են Մովսես Խորենացու Պատմության մեջ: Մ. Չամչյանը և Կ. Կոստանյանցը շատ ճիշտ նկատել են, որ Խորենացու մոտ Սոհեմոս թագավորին համապատասխանում է Տիգրան Վերջինը²: Կարելի է ենթադրել, որ Սոհեմոս թագավորի օտարոտի անունը Հայաստանում փոխված է եղել, և նա հայ անունով կոչվել է Տիգրան:

Խորենացու համապատասխան վկայությունները Սոհեմոս-Տիգրանի մասին կարևոր են համարում մեջ բերել զրեթե առանց կրճատումների:

«Տիգրանին հաշորդեց,—պատմում է Խորենացին,—նրա եղբայրը, Տիգրան Վերջինը, որը Հայոց վրա թագավորեց Պարսից Պերոզ թագավորի [քսանն] շորորդ տարում: Սա մեռավ քառասուն և երկու տարի թագավորելուց հետո. հիշատակի արժանի ոչ մի արության գործ ցույց չտվեց, բայց միայն թե մի հույն աղջկանից բանտարկվեց ճիշտ այն ժամանակ, երբ վախճանվել էր հռոմայեցիների Տիտոս Սրկրորդ թագավորը, որն անվանվեց Անտոնինոս Օգոստոս, նաև երբ Պարսից Պերոզ թագավորը հռոմայեցիների տերության վրա արշավեց և այդ պատճառով Պերոզ կոչվեց, որ նշանակում է հաղթող. որովհետև նա առաջ հունարեն կոչվում էր Վաղեղեսոս, բայց թե պարսկերեն նրան ինչ անուն էին տալիս՝ չգիտեմ:

¹ Տե՛ս Գարեճյան, Տիգրանի պատմություն, Բ, էջ 176:

² Տե՛ս Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հատոր Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 355-357. Կ. Կոստանյան, История Армении (краткий очерк), М., 1911, էջ 42:

Արդ՝ երբ Պերոզն Ասորիքի վրայով պաղեստինացիների կողմերն արշավեց՝ Տիգրանը ևս, նրա հրամանով ու նրան օգնելու համար, ասպատակեց Միջերկրայքը, ուր և գերի բռնվեց մի ազգականից, որն իշխում էր այդ կողմերում, մինչ Լուկիանոս կեսարը Աթենքում շինում էր մեհյանը: Սա Պերոզի մեռնելուց հետո մեծ զորքով Միջերկրայք գալով՝ նվաճեց Հայաստանը և ազատեց Տիգրանին: Կեսարը կին տվեց նրան իր ազգական Ռոփի օրիորդին, որին Տիգրանը Հայաստան վերադառնալուց հետո բաց թողեց և նրանից ծնված չորս պատանիներին առանձին տոհմ դարձրեց ու իրենց Ռոփի մոր անունով Ռոփսյան կոչեց: Իսկ նրանցից առաջինին նշանակեց զլուխ և նահապետ և դասեց մյուս նախարարների շարքում, որպեսզի Արշակունի շանվանվեն:

Իսկ կրտսեր նախարարական տոհմերը՝ թե այստեղ և թե Կորճայքի կողմերում՝ հաստատել է այս Տիգրանը. սրանք միանգամայն ցած ազգ մարդիկ էին և հեծելազորով աննշան, բայց անձամբ երևելի էին և Տիգրանին փրկելու համար պատերազմել էին հույների հետ»¹:

«Փոխանորդ է զՏիրան Էդրայր իւր Տիգրան վերջին, թագաւորեալ Հայոց ի քսաներորդի և ի չորրորդի ամի Պերոզի Պարսից արքայի. և երկայնակեաց եղեալ ամս քառասուն և երկու՝ մեռանի, ոչ ինչ գործ արութեան արժանի չիշատակի ցուցեալ, այլ ի յաղջկանէ միոջէ յունէ ի կալանս ըմբռնեալ, ի ժամանակին յորում վախճանեցան Տիտոս երկրորդ թագաւոր Հռոմայեցոց, որ անուանեցան Անտոնինոս Աւգոստոս: Եւ Պերոզ արքայ Պարսից ի Հռոմայեցոց իշխանութիւնն արշաւեաց, ուստի և Պերոզ անուանեցաւ, որ է յաղթող. քանզի յառաջ անուանէր Վաղեղեսոս ի յունաց լեզուն. բայց թէ Պարսք զի՛նչ կոչեն զնա՝ ոչ գիտեմ:

Արդ՝ յասպատակելն Պերոզի ընդ Ասորիս ի կողմանս Պաղեստինացոց, վասն նորա և հրամանաւ նորին՝ և մերն Տիգրան ի Միջերկրեայս ասպատակեալ և ի կալանս ըմբռնեալ յաղջկանէ միոջէ իշխելոյ կողմանցն այնոցիկ, մինչ դեռ Ղուկիանոս կեսար չԱթէնս զմեհեանն շինէր, որոյ և անցեալ զօրօք բազմօք ի Միջերկրեայսն յետ մեռանելոյն Պերոզի նուաճեաց զՀայս, և արձակեաց զՏիգրան: Եւ զՌոփի զկոչս, զմերձաւոր իւր, նմա կնութեան. զոր եկեալ ի Հայս ի բայ

¹ Տե՛ս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, 1940, II գլ., էջ 132—133:

թողու, և գլեալ ի նմանէ պատանիս շորս՝ ազգ սերէ յանուն մօրն իւրեանց Ռուփեայ՝ Ռոփսեան. և զառաջին մանկանցն՝ զյուխ նահապետ կացուցանէ, և կարգէ ընդ այլ նախարարութիւնս, զի մի՛ անուանեացին Արշակունիք:

Եւ այլ որ ինչ կրտսերագոյն աղօք, եթէ աստ և եթէ զկողմամբք Կորճէից, հաստատէ այս Տիգրան. որք միանգամ անաղիք էին ի վաշտս և անձամբ Երեկիր, և վասն նորա փրկութեան պատերազմեալ ընդ Յոյնս»¹]:

Տիգրան Վերջինի այս պատմութեան համար, ինչպէս մատնանշում է ինքը՝ Խորենացին, իրեն աղբյուր է ծառայել, գլխավորապէս, Եղեսացի Բարդաժանի² (154—222) պատմական Երկրւ Այս տեղեկութիւնը բացառիկ կերպով կարևոր է ու հետաքրքիր: Խալթիանցը, որն այս ցուցումը համարում է կեղծիք, ուշագրութեան չէ առել, որ վերև բերված տեքստի մեջ, բացի Եվսեբիոսի ժամանակագրութիւնից բաղված վկայութիւններից, կան նաև այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք Խորենացին կարող էր քաղած լինել միմիայն հին աղբյուրից, ինչպիսին էր Բարդաժանի Երկր³:

Խորենացու վկայութիւնների մեջ ճիշտ չեն, անշուշտ, նրա հաղորդագրութիւնները, որ Տիգրան Վերջինը Պերոզի հրամանով ասպատակել էր Միջերկրայքը ու այնտեղ գերի էր բռնվել, և որ Լուկիոս կայսրը մեհյան էր շինել Աթենքում: Սակայն Խորենացին միայն հին արժանահավատ աղբյուրից կարող էր իմանալ, որ Պերոզ-Վաղարշ Գ-ը (148—191), որին նա թշուրիմացաբար նույնացրել է Վաղարշ Բ-ի հետ (130—148)՝ արշավել էր հռոմեական Երկիրը ճիշտ այն թվին, երբ վախճանվել էր Անտոնինոս Պիոսը, այսինքն՝ 161 թվին:

Ըստ Երևույթին, նույն կարևոր աղբյուրից նրան հայտնի է եղել և այն, որ Տիգրան Վերջինը վերադարձել ու վերստին թագավորել էր Հայաստանում Լուկիոս Վերոս կայսեր ժամանակ և վերջինիս օժանդակութեամբ:

Մինչև երբ է թագավորել Սոհեմոս-Տիգրանը Հայաստանում՝ այդ մասին մենք ոչ մի տեղեկութիւն չունենք: Պատմազիտական Երկերում, առանց որևէ լուրջ հիմքի, Սոհեմոսի թագավորութեան վերջին տարին ենթադրում են 169 կամ 178 և կամ 185 թվին:

¹ Տե՛ս Խորենացի, II, գլ. 47.

² Տե՛ս A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, Bonn, 1922, էջ 12—14.

³ Տե՛ս Գ. Халатьянц, Армянские Аршакиды в „Истории Армении“ Мусея Хоренского, М., 1903, էջ 108—111.

Սելադրության արժանի է, որ ըստ Խորենացու վկայության, Տիգրան Վերջինը թագավորել էր Հայաստանում քառասուներկու տարի և մեռել էր իր բնական մահով: Ըստ այս վկայության, Սոհեմոս-Տիգրանը թագաւորած պիտի լինէր Հայաստանում մտաւորապէս մինչև 185 թիվը (140/3—161 և 164—185?):

166 թվից հետո մինչև Սեպտիմիոս Սեվերոս կայսրը (193—211) Հայաստանում տեղի ունեցած պատմական անցքերի մասին մենք գրեթե տեղեկութուն չունենք:

Այս անհայտ ժամանակաշրջանին են վերաբերում Վաղարշապատում գտնված 175 և 185 թվերի լատիներեն արձանագրութունները, որոնցից հայտնի է մեզ, որ Հայաստանի այդ մայրաքաղաքի մոտ, կամ թերևս հենց իր մեջ, գտնվել է այդ ժամանակ 15-րդ Ապոլլոնյան լեգիոնի մի ղորամասը (vexillatio), որը եղել է պինվորական տրիբունի հրամանատարության տակ¹: Այդ երկու արձանագրութունները մանրամասն լուսաբանել է Մ. Ռոստովցեր²:

¹ Տե՛ս Dessau. Inscriptiones Latinae selectae 9117 և Corpus Inscriptionum Latinarum, III, 6052.

² Տե՛ս М. И. Ростовцев, Изв. Арх. Комм., VIII, 33, 1909, էջ 1 ևն.:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՆՊՏԻՄԻՈՍ ԱՆՎԵՐՈՍԻ ԵՎ ԱՆՏՈՂԻՆՈՍ
ԿԱՐԱԿԱԼԼԱՅԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ԺԱՐԱՆԱԿ**

1. Հայաստանի մոտ հարյուր տարվա պատմության խտնաշփոք լուսաբանումները:—
2. Վաղարշ Բ.— զանակալական կռիվները Հոռմում և Հայաստանի շեզ-
հուրյունը:— հայերի հաշտությունը Սեվերոսի հետ:—
3. Սեվերոսի արշավան-
ները Արևելքում:—
4. Միջագետքի և Հայաստանի բազմակի գրոհյան կարգա-
վորումը:—
5. Խոսեմացու կառնոս տեղեկությունները Վաղարշ Բ-ի և Խոսրով Ա-ի
մասին:— այդ տեղեկությունները Լուրյամբ պատմական են:—
6. Վաղարշ Բ-ը
հիմնադիր Արշակունիների ղինաստիայի Հայաստանում:—
7. Խոսրով Ա:—
8. Կա-
րակալայի արշավանքը:—
- Խոսրով Ա-ի բանտարկումը:—
9. Թեոկրիտոս գորա-
վարի պարտությունը Հայաստանում:—
10. Կարակալայի պարթևական արշավան-
քը —
11. Պարթևների հաշտությունը Մակրինոսի հետ և Տրգատ Բ-ի զանակա-
լությունը:

*Հայաստանի մոտ հարյուր տարվա պատմությունը, սկսած
երկրորդ դարի վերջից մինչև երրորդ դարի վերջերը՝ համարվում է
և հայ ժողովրդի պատմական անցյալի ամենամութ շրջանը: Մ.
Աբեղյանը, քննության առնելով խայթյանցի, Սանտալճյանի, Աս-
տուրյանի, Տաշյանի, Գևորգ Ասլանի, Մորգանի և Գարագաշյանի
այս մամանակաշրջանի վերաբերյալ գրածները՝ մատնանշում է,
որ այս լուրի հեղինակները չաթ տեսակ պատմություն են գրել, որ
չհիմնավորված են թագրություններ են:*

*Այս դատավճիռն այնքան էլ ճիշտ չէ: Աբեղյանի մատնանշած
խառնաշփոթումները, որ հիմնված են, մեծ մասամբ, Կասսիոս
Գիտնի վերահիշյալ սխալ հասկացված վկայության վրա Սանատրու-
կի ուղի վաղարշի մասին, միանգամայն հասկանալի են և ներքի:
Պետք է ասել, որ ինքը՝ Աբեղյանը ևս, աշխատելով ուղղել նրանց*

---

¹ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց ին պրակտիկական պատմություն, 1, Երե-
վան, 1941, էջ 591—603:

սխալները, արեւ է մի նոր՝ նույնպէս անհաջող ենթագրութիւն: Նա թլուրիմացաբար եզրակացրել է, որ Մեծն Խոսրով անունով հայ թագավոր երրորդ դարում գոյութիւն չէ ունեցել և որ հայկական աղբյուրներում հիշատակված Խոսրով Մեծը վրայական անձ է:

Ճիշտ է, իհարկե, որ հունա-հռոմեական հեղինակները, որ հայոց հին պատմութեան հիմնական աղբյուրներն են, պատմական այս շրջանի մասին տալիս են սակավաթիվ ու կցկտուր տեղեկութիւններ: Սակայն, ինչպէս կտեսնենք, զուգակցելով և բաղդատելով այդ տեղեկութիւնները հայկական աղբյուրների պատմական-վիպական վկայութիւնների հետ՝ ննարավոր է տալ այս ժամանակաշրջանի քաղաքական պատմութիւնը և լուսարանել Հայոց թաղավորների հաջորդական կարգը ավելի ճշգրիտ և ավելի հիմնավոր կերպով, քան այդ արված է պատմագիտական նախկին աշխատութիւններում:

Սոհեմոս-Տիգրանից հետո Հայաստանում թագավորել են ո՛ր թե՛ Սանատրուկը և ապա նրա որդին՝ Վաղարշը, ինչպէս թլուրիմացաբար մատնանշվում է Գաթրճյանի, Գարաղաշյանի, Գևորգ Ասլանի, Խալաթյանցի, Լեոյի, Սանտալճյանի և ուրիշների պատմական երկերում¹, այլ, ինչպէս շատ ճիշտ վկայում է Մովսէս Խորենացին, հիմնվելով Բարգաձանի և Փիրմիլիանոսի վկայութիւնների վրա՝ նախ Վաղարշը, որ Վաղարշ Բ-ն է (գահակալել է երկրորդ դարի 80-ական թվականներին, կամ 90-ական թվականներին սկզբներին) և ապա՝ նրա որդին, Խոսրովը, որ Խոսրով Ա-ն է (+216 թ.):

Վաղարշ Բ-ը, որը, Գ. Ասլանի կարծիքով², կարող էր լինել պարթևական Վաղարշ Դ թագավորի (191—208) եղբայրը կամ եղբորորդին, ըստ երևութիւն, կարողացել էր Հայաստանի դուհո գրավել Կոմմոգոս կայսեր (180—192) իշխանութեան իրանակ շրջանում և կամ գահակալական կռիվների ժամանակ, որ ծաղել էին Հռոմեական կայսրութեան մեջ Կոմմոգոսի սպանութիւնից հետո, 193—194 թվերին:

Ինչպէս հայտնի է, երբ Կոմմոգոսի սպանութիւնից հետո պրոտորիանները սպանեցին նաև Պերտինաքս և Դիդիոս Յուլիանոս կայսրերին (193 թվին)՝ Հռոմեական կայսրութեան գանազան կող-

¹ Տե՛ս Գաթրճյան, Տիգրանի պատմութիւն, Բ, էջ 176—177. Գարաղաշյան, Քննական պատմութիւն Հայոց, Բ, էջ 262—264. Aslan K., Etudes historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ 131—134. Халатъянц, Очерк истории Армении, էջ 314—318. Լեո, Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 476—477. Sandaigian, Histoire documentaire, էջ 556—559 և ուրիշները:

² Aslan K., Etudes historiques, էջ 133:

մերում հայտնվեցին կայսերական դահի երեք նոր թեկնածուներ՝ Նիգերը Ասորիքում, Սեպտիմիոս Սեվերոսը Իլլիրիայում և Ալբինոսը Բրիտանիայում:

Գահակալական կռիվների ժամանակ Պեսկեննիոս Նիգերը, որին ճանաչել էին իբրև հռոմեական կայսր Պարթևաց թագավոր Վաղարշ Գ-ը և արևելյան վասալ հռոմեական պետությունները՝ խնդրեց սրանցից սահմանական օգնություն: Այդ օգնությունը նրան ուղարկեցին Օսրոյեն-Նզեսիայի թագավոր Աբդար Ք-ը և Հադրասյի իշխան Բարսեմիոսը: Սակայն Հայաստանի Վաղարշ Բ թագավորը մնաց չեզոք և հրաժարվեց օգնել Նիգերին:

Հայաստանի շեղոքությունն մասին մանրամասն տեղեկություն է տալիս երրորդ դարի առաջին կեսի պատմիչ Հերոդիանոսը:

«Նիգերը,— վկայում է այս հեղինակը,— մարդ ուղարկեց Պարթևաց, Հայոց և Հադրացոց թագավորների մոտ խնդրելու նրանցից օգնություն: Արդ՝ Հայոց թագավորը պատասխանեց, որ նա ոչ ոքին չէ օգնելու, սակայն եթե Սեվերոսն իր վրա հարձակվելու լինի՝ ինքը պատրաստ է իր երկիրը սաշտպանել: Իսկ Պարթևաց թագավորն ասաց, որ կկարգադրի իր կուսակալներին դուրս գումարել. այսպես էին նրանք սովորաբար անում, երբ հարկավոր էր դուրս հավաքել, որովհետև շունեին վարձկան դուրս և մնացուն պինապարտներ: Հադրացոց թագավորն ուղարկեց օգնության Նիգերին աղեղնավորների մի զունդ»¹:

194 թվի աշնան սկզբներին Նիգերը վերջնականապես պարտվեց Կլիդիայում Իսսոսի մոտ և փախուստի ժամանակ սպանվեց: Այնուհետև Սեպտիմիոս Սեվերոսը եկավ Միջագետք, որպեսզի հաշիվ տեսնե Նիգերի դաշնակիցների հետ: Հայոց թագավոր Վաղարշ Բ-ը, որ շեղոքություն էր պահպանել՝ կարողացավ հաշտություն կնքել նրա հետ, ուղարկելով նրան հարուստ նվերներ և պատանդներ:

«Արդ՝ պատրվակ բռնելով,— վկայում է դարձյալ Հերոդիանոսը,— որ Հադրացոց Բարսեմիոս թագավորը դաշնակից է եղել Նիգերի՝ նա [Սեվերոսը] արշավեց Արևելք: Գալով այստեղ՝ նա ուղեց ներիումեի Հայաստան: Բայց Հայոց թագավորը շտապեց թախանձանքով կանխել այդ և ուղարկեց նրան փող, նվերներ ու պատանդներ, խոստանալով նրան պինակ-

¹ Տե՛ս Herodianus, Ab excessu D. Marci libri VII, ed. K. Stavenhagen, Lipsiae, 1922, III, 1. 2.
56

ցություն ու բարեկամութիւն: Եւ Սեվերոսը, երբ հաշկական գործերը հաջողվեցին ըստ իր ցանկութեան՝ առաջ շարժվեց Հաղբացոց դեմ»¹:

Հռոմեական ներքին խռովութիւնները մասնակ խորապես խառնակվել էր նաև Մերձավոր Արևելքը: Նիզերի նախկին դաշնակիցները՝ ադիարենցիներն ու հաղբացիները, որոնք բռնի կերպով դրավել էին Միջագետքի հռոմեական ամրութիւնները՝ պահանջում էին, որ հռոմեական զորքերը ետ քաշվեն և այդ երկրամասերը վերադարձվեն իրենց. 195 թվին Սեպտիմիոս Սեվերոսը մտաւ Միջագետք և ո՛չ միայն ապստամբներին դուրս վտարեց այստեղից, այլև նվաճեց նոր երկրամասեր: Շուտով սակայն, երբ Սեվերոսի և Ալեքիմոսի միջև գահակալութեան նոր պատերազմ ծագեց, պարթևները վերադարձեցին Միջագետքը և պաշարեցին Մծբին քաղաքը (196 թվին):

Սեվերոսը Ալեքիմոսին հաղթելուց հետո եկաւ 197 թվին Ասորիք և նորից արշավեց Միջագետք: Նրան բնդառաջ եկաւ ապստամբութեան մասնակից Օսրոյեն-նիզեսիացի թագաւոր Աբդար Թ-ը, որը նրան վերստին հոյատակութիւն հաշտեց և ճանաչեց նորից իրրե վասալ թագաւոր: Պարթևների թագաւոր Վաղարշ Գ-ը Մծբինի պաշարումը վերացրեց և ետ քաշվեց:

198 թվին հռոմեական զորքերը Սեվերոսի առաջնորդութեամբ իջան Եփրատ գետի երկարութեամբ Բարելոնիա և նախարկելի գործընկերով նիքատար Տիգրիսի՝ Նեա միացնող հին ջրանցքը՝ ուղղվեցին վեպի Տիգրիս գետը, որ հանկարծակի բերին պարթևական զորքը և մասնեցին ծանր պարտութեան: Նրանք վերցրին այստեղ Բարելոն և Սելեվկիա քաղաքները, որոնք պարթևների կարգադրութեամբ արդեն ավերված ու դատարկված էին: Տիգրոն քաղաքը, որ անձնատուր էր եղել, մասնակից կողոպուտի ու կոտորածի:

Պարթևական այս արշավանքը մանրամասն հիշատակված է Կասսիոս Իոնի հետևյալ հասովածում.

«Այնուհետև, — պատմում է Դիոնը, — Սեվերոսը սազմի կամ պարթևների դեմ, որովհետև՝ երբ նա քաղաքացիական կռիւն էր պատկանում՝ նրանք, փոխ շունենալով, տիրել էին Միջագետքին և արշավել էին այնտեղ մեծ բազմութեամբ: Նրանք քիչ էր մնացել, որ վերցնեին նաև Մծբինը. բայց Աստուր փրկվեց քաղաքը, որի մեջ ինքը պաշարված էր: Եւ այս քաղաքի

¹ *SE'u Herodianus, Ab excessu d. Marc. libri VII, ed. K. Stavenhagen, Lipsiae, 1922, III, 9, 2.*

պատճառով Վա, Լեոսը, ավելի ևս հռչակվեց, թեև նա զերազանց էր և այլ գործերով՝ թե մասնավոր և թե հասարակային. ինչպես պատերազմների բնթացքում, նույնպես և խաղաղ ժամանակ: ...Իսկ պարթևները լմնացին մինչև Սեվերոսի գալը, այլ ևս քաշվեցին իրենց երկիրը: Նրանց առաջնորդն էր Վադարչը, որի եղբայրը [Տրդատը] ուղեկցում էր Սեվերոսին:

Արդ՝ Սեվերոսը, պատրաստելով նավեր եփրատ գետի վրա և նավելով ու հետիտոն շվելով նրա երկաթությամբ ...արագ կելուով առավ Աելեվկիան ու Բարելոնը, որոնք դատարկված էին: Արևուհեան, վերցնելով նաև Տրդատն՝ թույլ տվեց, որ ամբողջ այդ քաղաքը կողոպտեն զինվորները. և մարդկանց մեծ կոտորած նա գործեց, իսկ կենդանի մնացածներին՝ մոտ 100.000 մարդ զերեց: Սակայն Վադարչին նա շնայածեց և Տրդատնում շննաց, այլ՝ իրը այդ արշավանքը միայն այն նպատակով էր, որպեսզի կողոպտե քաղաքը՝ ևս ևկամ, որովհետև ծանոթ չէր տեղերին ու նաև պարենի պակասության պատճառով¹:

Սևպտիմիոս Աելիբոսի հաղթական այս արշավանքի հետևանքն սչև ևղալ, որ Հռոմեական կաշարության արևելյան սահմանն առաջ տարվեց մինչև Տիրիս գետը: Կաշարությանը միացված հյուսիս-արևմտյան Միջագետքի ասպմական կենտրոնը դառավ Մծբինը, մինչդեռ Օսրունն-Եղևրան, ինչպես վերև տեսանք, մնաց իբրև Հռոմին ենթակա մասալ թագավորություն:

Ուշադրամ է խիստ, որ Հայաստանը, որի կախումը Հռոմից Սոհեմոս-Տրդատնի ժամանակ շատ մեծ ևզած պիտի լիներ՝ Սևպտիմիոս Աելիբոսի ժամանակ ձևք բերեց կարևոր արտոնություննև: Հռոմեական կաշարը, որ գտնվում էր Վադարչապատում, դուրս տարվեց Հայաստանից և Հայոց թագավորին թույլ տրվեց ուժեղացնել հայկական զորքերը, որի պահպանության համար կաշարությունը համաձայնել էր վճարել յարաքանչյուր տարի որոշ դրամական նպաստ:

Մարկվարտի կարծիքով, այդ նպաստը տրվում էր հայ թագավորներին Կովկասյան անցքերին վերահսկելու համար, որպեսզի

¹ *SL'n Cass. Dio*, LXXV, 9, 1-4 համեմատել նաև Aeli Spartiani, Severus, XV-XVI (Scriptores historiae Aug., ed. Hübner, vol. I, Lipsiae, 1927, էջ 117-118). *Amm. Marc.*, XXIV, 6, 1.

² *SL'n Aëtianus*, *Römische Geschichte*, V, էջ 411. *Халопьяки*, *Очерк истории Армении*, էջ 319. *Tournebiz*, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, էջ 798 և սրբիշները:

հյուսիսային բարբարոս ցեղերը շասպատակեն Հայաստանը և հոտմեական երկրները¹:

Վաղարշ Բ-ի և նրա որդի Նոսրով Ա-ի մասին կարևոր են ու հետաքրքիր նաև այն տեղեկությունները, որոնք մեջ են բերված Նոսրենացու Պատմության երկրորդ գրքի ԿԵ և շե գլուխներում: Թեև այդ գլուխներում մանրամասնություններն իր՝ Նոսրենացու կռահումներն ու հավելվածներն են, սակայն նրա հաղորդած տեղեկություններն իրական հենքը, որին աղբյուր են ծառայել Բարդաձանի և Փերմիլիանոսի վկայությունները, ըստ էության պատմական է:

Նոսրենացու Պատմության այդ տեղեկությունները մեջ են բերում մանրամասն կերպով:

1. Նոսրենացի, գիրք Բ, գլուխ ԿԵ՝

«Տիգրանի մահից հետո թագավորում է նրա որդին, Վաղարշը, իր համանուն Վաղարշի, Պարսից թագավորի, երեսուներկուերորդ տարում: Սա մի մեծ ալան է շինում իր ծնման տեղում, ուր նրա մայրը, Ալարաատ ձմեռանոցը դնալու ժամանակ, հանկարծ երկունքից բռնվելով, նրան ծնեց ճանապարհի վրա՝ Բասեն գավառի այն տեղում, որտեղ իրար են խառնվում Մուրց և Երասի գետերը: Վաղարշն այստեղ ավան շինեց և իր անունով կոչեց Վաղարշավան: Սա պարսպով պատեց նաև Վարդգեսի հզոր ավանը, որը դանվում է Քասաղ գետի վրա: ...Առ, բասն տարի թագավորելով՝ մեռավ: Թեև ուրիշները ևս սոսկ ապրել են, բայց սրա մասին կասեմ, որ սա մահից հետո ևս շարունակում է ապրել իր բարի անվան պատճառով՝ ավելի քան թուլագույնները թագավորներից: Իրովհետև սրա օրով հյուսիսականների, այսինքն՝ խաչիների և բասիլների, միաբանած բազմությունը ձորա դանից դուրս եկավ, իրեն սուաջնորդ և թագավորունենալով՝ Վնասեպ ոմն Սուրհապին, և, անցնելով Կուր գետը՝ խուժեց այս կողմը: Նրանց դեմ դուրս եկավ մեծ բազմությունը և կովոզ մարդկանցով Վաղարշը, որը ցրեց, գաշտի երեսը փրոնեց բազմությունը և, երկար տեղ նրանց հետապնդելով՝ անցավ ձորա կապանով: Այստեղ թշնամիները նորից միացան և ճակատամարտ տվին, իսկ Հայոց քաջերը թեև նրանց հաղթեցին և ի փախուստ դարձրին, սակայն Վաղարշը մեռավ կորովի աղեղնավորների ձեռքից:

Եվ թագավորությունն առավ նրա Նոսրով որդին Պարսից Արտավան թագավորի երրորդ տարում: Նա իսկույն Հայոց գոր-

¹ Muzart, Eranschar, էջ 102: Համեմատե՛ք Cass. Dio, LXXVIII, 27, 4

քերը հավաքեց և անցավ մեծ լեռը, որպեսզի իր հոր մահվան վրեժն առնե. նա սրով և տեղով դուրս վանեց այդ հզոր աղպերին, չուրաքանչյուր հարյուր պիտանի մարդկանցից մեկը պատանդ առավ և իբրև իր իշխանության նշան մի արձան կանգնեցրեց հունարեն դրով. որպեսզի հայտնի լինի, որ ինքը հպատակվել է հռոմայեցիներին»:

[«Յեւ մահուան Տիգրանայ թագաւորէ Վաղարշ որդի նորին յերեսներորդի և երկրորդի ամի հռոմանուանն իւրոյ Վաղարշայ Պարսից արքայի: Սա շինէ աւան մեծ զտեղի ծննդեան իւրոյ ի վերայ ճանապարհին. ուր ի գնալ մօր իւրոյ ի ձմեռոց յԱյրարատ, յանկարծակի պատահեալ երկանց ի գնացան՝ ծնաւ ի վերայ ճանապարհին, ի պաւստին Բասենոյ, ի տեղոցն, ուր խառնին Մուրց ու Երասխ. զոր շինեաց իւր անուն և կոչեաց Վաղարշաւան: Սա պատեաց պարսպաւ և զհզօր աւանն Վարդգէսի...: Սա, թագաւորեալ ամս քսան՝ մեռաւ: Թէ լոկ և այլքն կեցին, բայց ասեմ դսա և յետ մահուանն կեալ, յաղագ բարի անուանն քան ղթուլագոյնս ի թագաւորացն: Վասն զի ի սորա աւուրս միաբանեալ ամբոխութիւն հիւսիսականաց, զնազրաց ասեմ և ղԲասիսց, արտաքս քան ղզուտն ճորայ ելանէն, առաջնորդ և թագաւոր ունելով ինքեանց զՎնասեպ ոմն Աուրճապ. որք անցեալ վտարին այլս զԿուր գետով: Որոց պատահեալ Վաղարշ ամբոխի մեծաւ և արամբ մարտիօք՝ ցիր գիւթաւալ կացուցանէ զամբոխն ընդ երեսս դաշտին, և ձիդ զհետ եղեալ՝ անցանէ ընդ կապուանն ճորայ: Սուր միւսանդամ միաբանեալ թշնամեացն՝ յորինեցին ճակատ. զորս թէպէտ և վանեալ քաջացն Հայոց՝ փախստականս առնէին, սակայն Վաղարշ մեռաւ ի ձեռաց կորովեաց աղեղնաւորաց:

Եւ ասնու ղթագաւորութիւնն Խոսրով որդի նորին յերորդ ամի Արտաւանայ Պարսից արքայի: Եւ նոյն հետայն միաբանեալ զգօրս Հայոց, անցանէ ընդ լեռանն մեծ, վրէժս պահանջելով զմահուան հօրն. և վանեալ սրով և զեղարգեամբ զհզօր աղպան զայնոսիկ, մի ի հարիւրոց յամենեցունց պիտանեացն ասնու պատանդս. և զիւրոյ տէրութեանն նշանակ՝ արձան հաստատէ հելլենացի գրով, որպէս զի յայտ լիցի ընդ հնազանդութեամբ լինել հռոմայեցոց»]:

2. Խորենացի, գիրք Բ, գլուխ 26՝

«Նա [Փիրոմիլիանոսը] դրամ է. որ շատերը նահատակվեցին Խոսրովից նաև մեր աշխարհում և ապա նրանից հետո ուրիշները ուրիշներից: Բայց որովհետև հավաստի է կարգին չէ

պատմում և չէ նշանակում ասունները կամ նահատակության տեղերը՝ ուստի և մենք հարկավոր չհամարեցինք հրկնել: Նմանապես և Սեվերոսի որդու Անտոնինոսի մասին ասում է, որ նա սրատերազմել է Պարսից Վաղարշ թագավորի գևն Եփեսոսում և մեռել է Եղևսիայի և Խառանի միջև, իսկ մեր Խոսրովը ոչ մեկի կողմը չէ անցել»:

[«Գրէ զքաղութիս վկայեալս ի Խոսրովայ, ի մերում աշխարհիս, համայն և յետ նորա օտարք յօտալաց: Բայց զի ոչ ճրշմարտութեամբ և ոճով պատմէ, և ոչ զանուանան նշանակէ կամ զտեղիս կատարմանցն՝ ոչինչ կարևորագոյն համարեցար երկյորդել: Նոյնպէս և զԱնտոնինէ որդույ Սեւերեայ ասլ՝ պատերազմեալ ընդ Վաղարշայ Պարսից արքայի ի Միջագետս, և մեռանել ի մէջ Եղևսիայ և Խառանու, և մերոյն Խոսրովու ոչ յոք հակամիտեալ»]:

Խորենացու այս վկայութիւնների մեջ անհամապատասխան է հարկավ, նրա հաղորդագրութիւնը, որ իբր թե Խոսրովի հայր Վաղարշն էր «պատել պարսպով և հողոր պատվարով» Արտիմեդ քաղաքը, որն իր անունով անվանել էր Վաղարշապատ: Իսկ, իրապես, ինչպես մենք վերև տեսանք, այդ արել էր ո՛չ թե այս Վաղարշը, այլ Սանատրուկի որդի Վաղարշ Ա-ր: Ավելի քան հավանական է, որ Վաղարշապատը, որը 164 թվին հայտարարվել էր Հայաստանի գլխավոր քաղաք, ունեցած պիտի լիներ և՛ սլարիսպ, և՛ պատվար Վաղարշ Բ-ից առաջ: Խորենացու սխալ ենթադրութիւնը ծագել է նրանից, որ նրան հայտնի է եղել միմիայն մեկ Վաղարշ, որը Խոսրով Ա-ի հայրն էր:

Տարակուսելի է, իհարկե, Խորենացու հեքիաթային պատմութիւնը նաև Վաղարշավանի մասին: Սակայն մեջ բերված վկայութիւնների մյուս մասերում իրենց հիմքում համապատասխան ու պատմական հյուսիսականների արշավանքը Հայաստան, Վաղարշի ըսպանութիւնը, Խոսրովի վրեժխնդրութիւնը և հունարեն գրով արձանի մասին տեղեկութիւնը:

Հասկանալի է ըստ ինքյան, որ Խորենացին, օգտվելով իր Պատմութեան այս մասում Բարդաճանի աշխատութիւնից, սրա վկայութիւնները, ըստ իր սովորութեան, մշակել և ընդարձակել էր և շատ քան իրենից էր ավելացրել: Նրա սեփական ենթադրութիւնն է, ըստ երևույթին, այն, որ արշավող հյուսիսականները խազիրներն էին ու բասիլները, որոնք ներխուժել էին Հայաստան Ճորապահի, այսինքն՝ Գերբենտի կողմով:

Հյուսիսականների արշավանքը, որի ընթացքում սպանվել էր Վաղարշ Բ-ը, Մարկվարտը ենթադրում է 198 թվին, իսկ Խալաթ-

յանցը, որն արշավողներին համարում է ալաններ, 196 թվին¹, նրանց այս ենթադրությունները, որ սոսկ կոահումներ են, չեն կարող ընդունելի համարվել: Հավանական է, սակայն, որ աշխարհավեր այս արշավանքի պատճառով էր, որ Հռոմեական կայսրությունը Սեպտիմիոս Սեվերոսի ժամանակ որոշել էր դրամական նպաստ տալ Հայոց թագավորներին Կասպյան անցքի պաշտպանությունը հոգալու համար:

Վերոհիշյալ մեր դիտողությունները Վաղարշ Բ-ի և Խոսրով Ա-ի մասին, եթե նրանք ընդունելի համարվեն, կունենան մեծ կարևորություն: Ինչպես հայտնի է, Տրդատ Ա-ի և նրա հաջորդների ժամանակ Հայոց թագավորությունը չղառավ ժառանգական նրանց շառավիղների գծով: Արշակունյաց հարստության հաստատումը Հայաստանում, այսինքն՝ նրանց թագավորումը սրղեցորդի, ինչպես այդ մատնանշել է Գևորգ Ասլանը², սկսվել էր միմիայն երկրորդ դարի վերջերում, և Հայ Արշակունիների դինաստիայի հիմնադիրն է Վաղարշ Բ-ը: Կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ Խորենացու Պատմության Վաղարշակը, որը Հայ Արշակունիների նախահայրն էր, հիշողություն է ո՛ւնի Տրդատ Ա-ի կամ պարթևական թագավոր Վաղարշ Ա-ի, ինչպես այդ ընդունում են հայադետներին ոմանք³, այլ Խոսրով Ա-ի հայր Վաղարշ Բ-ի:

Վաղարշ Բ-ին հաջորդել էր նրա որդին՝ Խոսրով Ա-ը: Ենթադրում են, որ եգիպտոսում Թերե քաղաքում գտնված հունարեն արձանագրությունը՝ «Խոսրով հայ տեսեալ պարմացայ»՝ վերաբերում է այս Խոսրով Ա թագաւորին⁴: Այս ենթադրությունը կարող է, իհարկե, վիճելի համարվել: Սակայն, անկախ այս արձանագրությունից, Խոսրով Ա թագավորի գոյությունը Սեպտիմիոս Սեվերոսի (193—211) և Անտոնինոս Կարակալայի (211—217) ժամանակ միանգամայն անտարակուսելի է, սրովհետև նա հիշատակված է

¹ Տե՛ս Markwart, *Iranische Art*, էջ 102, ժան. 4. *Халатюкы*, *Очерк истории Армении*, էջ 318.

² Տե՛ս K. Aslan, *Etudes historiques sur le peuple arménien*, էջ 135.

³ Տե՛ս «Հայկական աշխատասիրությունը հայագետ Պ. Ֆէթթերի», թարգմ. Տաշյանի, Վիեննա, 1895, էջ 124. Արևղան Մ., Հայ ժողովրդական առասպելները, Վաղարշապատ, 1901, էջ 489, ժան. 1. *Адоця*, *Армения в эпоху Юстиниана*, СПб., 1908, էջ 432. Բասմաշյան Կ., *Իսկական պատմություն Հայոց*, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 101 և ուրիշները:

⁴ Տե՛ս *Corpus inscr. graec.* 4821. Նաև *Gutschmid*, *Agathangelos*, *Zeit der Deut. Morg.* Oesell., XXXI (1877), էջ 19. Տաշյան, *Ազաթանգեղոս առ Գևորգայ ասորի եպիսկոպոսին և ուսումնասիրություն Ազաթանգեղեայ դրոց*, Վիեննա, 1891, էջ 108 և ուրիշները:

Խորենացու վերև բերված վկայություններում, որոնց աղբյուր են ծառայել Երրորդ դարի առաջին կեսի ճեղինակների, Բարգածանի և Փիրմիլիանոսի գրվածքները:

Խոսքով Ա-ը, ինչպես վերոհիշյալ իր առաջին վկայության մեջ յազորդում է Խորենացին, կովել էր հյուսիսային ազգերի դեմ իր հոր, Վաղարշի, վրեժն առնելու համար: Նա գլխովին ջարդել էր նրանց, հարյուրից մեկին պատանդ էր արել և ի հիշատակ իր հաջողության, իբրև Հռոմեական կայսրության հպատակ ու վասալ, կանգնեցրել էր արձան հունարեն դրով: Վերև մենք արդեն տեսանք, որ հենց Երկրորդ դարի վերջերում և, հավանորեն, առաջին անգամ՝ Վաղարշ Բ-ի կամ Խոսրով Ա-ի թագավորության ժամանակ, Հայաստանը դրամական նպաստ էր ստացել հռոմայեցիներից հյուսիսական բարբարոսներին դիմակայելու համար:

208 թվին վախճանվեց Վաղարշ Գ-ը, և պարթևական գահը ժառանգեց նրա որդին, Վաղարշ Ե-ը, իսկ 211 թվին Սեսյտիմիոս Սևվերոսին հաջորդեց Անտոնինոս Կարակալլան (211—217): Այս վերջինը, իր հոր, Սեսյտիմիոս Սևվերոսի, հաջողություններից քաջալերված, երապում էր Աղեքսանդր Մակեդոնացու նման, որն իր ամենասիրելի հերոսն էր, նվաճել ամբողջությամբ Առաջավոր Ասիան:

215 թվին Կարակալլան մեծ զորքով եկավ Անտիոք և ուզեց պատերազմի պատրվակ դարձնել այն, որ կիլիկիցի Անտիոքոս փիլիսոփան և Տրդատ Արշակունին¹, որը, հավանորեն, Վաղարշ Ե-ի հորեղբայրն էր, դավաճանելով իրեն, փախել էին պարթևական թագավորի մոտ: Սակայն Վաղարշ Ե-ը, որովհետև գահակալական ներքին կռիվներ էին սկսվել իր և եղբոր, Արտավան Ե-ի միջև, հպատակվեց Կարակալլայի պահանջին և փախստականներին հանձնեց հռոմայեցիներին:

Այսպիսով, 215 թվին պատերազմի վտանգը կանխվեց: 216 թվի սկզբներին, երբ Կարակալլան Անտիոքում էր գտնվում՝ նա, խարդախ միջոցների դիմելով, ուզեց Հռոմեական կայսրությանը միացնել Օսրոյեն-Յղեսիան ու Հայաստանը և այս երկու վասալ թագավորությունները դարձնել հռոմեական նահանգներ: Անտիոք հրա-

¹ Այս Տրդատ Արշակունուն Մոմզենը ու նաև հայ պատմագետներից շատերը՝ հայաթյանցը, Լեոն, Սանտալճյանը և ուրիշները, նույնացրել են Խոսրով Ա-ի որդու՝ Տրդատ Բ-ի հետ, որ անապացույց և անհավանական մի ենթադրություն է. տե՛ս Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 418. Халатович, Очерк истории Армении, էջ 323—324. Լեո, Հայոց պատմութիւն, Ա., էջ 479. Sandaljian, Histoire documentaire, էջ 560.

վերվեց Օսրոյեն-նղեսիայի Արգար ժ թագավորը, որն իսկույն կալանավորվեց և ուղարկվեց Հոռոմ: Այնուհետև Կարակալլայից սիրայիր նամակներ ստացավ նաև Հայաստանի խոսրով Ա թագավորը: Կայսրը նրան ևս հրավիրեց իր մոտ, հայտնելով, որ ցանկանում է նրան հաշտեցնել որգիների հետ, սրանց հետ նա վեճի մեջ էր: Կարակալլայի մոտ միամտաբար դնաց նաև խոսրով Ա-ը և իսկույն բանտարկվեց:

Հայերը, վրդովված Կարակալլայի ստոր վարմունքից, դևերի դիմեցին, և Թեսկրիտոս զորավարը, որն ուղարկվեց ազատամբությունը ճնշելու, շարաշար հաղթվեց և դուրս շարտվեց հայկական սահմաններից (216 թվին):

216 թվի այս անցքերի մասին մանրամասն տեղեկություններ հաղորդում է Կասսիուս Դիոնը, որ ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել առանց կրճատումների:

1. Կասսիուս Դիոն, LXXVII, 1—3¹

«Արդ՝ խարելով Օսրոյենի Արգար թագավորին, որ իր մոտ դա իբրև բարեկամ՝ նրան բռնեց և կալանավորեց, և այսպիսով տիրեց Օսրոյենին, որն անտերունչ էր մնացել: Իսկ Հայոց թագավորին, որը վեճի մեջ էր իր որգիների հետ՝ բարեկամական նամակներով նույնպես կանչեց, իբրև թե համոզելու որ նրանք խաղաղությունը ապրեն. և սրանց հետ ևս վարվեց այնպես, ինչպես Արգարի հետ: Սակայն հայերը չհպատակվեցին նրան և դիմեցին դևերի. և նրանցից այլևս ոչ ոք և բնավ ոչ մի բանում նրան չէր հավատում, այնպես որ նա փորձով սովորեց, թե որքան մնասակար է ինքնակալ մարդուն խարդախորեն վարվել բարեկամների հետ»:

2. Նույնը, LXXVII, 21, 1¹

«Արդ՝ Թեսկրիտոսը, սրին զորքով ուղարկել էր հայերի դեմ՝ մեծ դժբախտության մեջ էր բնկել և նրանց կողմից ծանր պարտության էր մատնվել»:

Հենց նույն այս ժամանակ խիստ ուժեղացել էր հակաբա Արտավան Ե-ը, որը դրավել էր պետության մայրաքաղաք Տիգրանը: Անտոնինոս Կարակալլան, որ առիթ էր սրոնում Պարթևական թագավորությունը նվաճելու՝ խնդրեց Արտավանից տալ աղջկանը իրեն կին: Ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը¹, կայսեր դիտավորությունն էր դառնալ պարթևական զահի ժառանգ և տիրել այնուհետև Պարթևական թագավորության:

¹ Cass. Dio, LXXVII, 1, 1.

Մերժում ստանալով Արտավանից՝ Կարակալան նրան պատե-
րապես հայտարարեց և արշավեց Պարթևաց կրկիրը: Անցնելով Տիգ-
րիս գետը՝ նա ավերեց ամբողջ Լրկիրը, որ պտնվում էր Աեղիայի
շուրջը, առավ Ադիաբենի Արբելա քաղաքը և այնտեղ քանգել ավեց
Քազավորների գերեզմանները և նրանց աճյունը կարգազրեց ցրի-
տալ: Պարթևները նրան դիմադրութուն ցույց չտվին և էտ բաշվե-
ցին ու աշխատեցին պատրաստել մի ուժեղ զորարանակ:

216 թվի վերջերին Կարակալան վերադարձավ Եղեսիա և ձմե-
ռըն անցկացրեց այնտեղ: 217 թվի գարնանը նա Նորից արշավան-
քի ելավ պարթևների դեմ, բայց ապրիլի 8-ին սպանվեց իր պի-
վորականներից մեկի ձեռքով Եղեսիայի ու Խառանի միջև¹:

Կարակալայի շաչուղ Մակրինոսը (217 թ.), երկու անգամ
պարտութուն կրելով պարթևներից Մծբինի մոտ՝ ստիպված Լեզավ
նահանջել Ասորիք և Արտավան Ե-ի հետ կնքեց իաղադություն հե-
տևյալ պայմաններով՝ Միջագետքը տրվեց Հոռմին, և Օսրոյեն-եղե-
սիան ճանաչվեց իբրև կաշարությանը ենթակա վտառ թագավորու-
թյուն, սակայն Մակրինոսը պարտավորվեց մճարել պարթևներին,
ի հատուցումն նրանց մնասնելի, 50 միլիոն դենար² (մոտավորա-
պես 50 միլիոն ռակի ֆրանկ):

Հենց այդ ժամանակ բանտում մեռել էր Հայաստանի թագավոր
Խոսրով Ա-ը. ուստի և Մակրինոսը ռակե թագ ուղարկեց նրա որդուն,
Տրդատ Բ-ին, որն արդեն թագավորում էր Հայաստանում: Մակրի-
նոսն ազատեց և էտ դարձրեց Հայաստան Տրդատ Բ-ի մոլորը, որը
11 ամիս բանտումն էր եղել, վերադարձրեց նաև հայերից առնված
ավարը և էտ տվեց Տրդատ Բ-ին հայրենի կալվածքները Կապա-
դովկիայում: Հայոց թագավորը հույս ուներ նույնպես, որ նոմա-
յեցիներից կստանա տարեկան այն նպաստը, որ տրվում էր իր հորը:

217 թվի այս անցքերը էս մանրամասն ճիշատակված են Կա-
սիուս Դիոնի մոտ:

1. Կասսիուս Դիոն, I, XXVIII, 26, 1—3՝

«Մակրինոսը, տեսնելով որ Արտավանը կրած այս չարիք-
ների պատճառով խիստ վայրացած է և մեծ զորքով ներխու-
ժել է Միջագետք՝ նախ նրան կամովին ուղարկեց զերիններին
քարեկամական սուաջարկներով հանդերձ և իաղադության կոչ-
արեց, վերադրելով պատահած անցքերի պատճառը Կարակալ-

¹ Տե՛ս Ael. Spart., Antoninus Caracallus, 6, 6 (Scriptores historiae Augustae, հրատ. Hohl-ի, 1927, էջ 188):

² Տե՛ս Zonaras, 12, 13.

լային: Իսկ նա, շքնորոնելով այդ՝ հրամայեց որ, բացի այդ, Մակրիինոսը վերակառուցե քանդված ամրոցներն ու քաղաքները. հրաժարվի բոլորովին Միջադեպից և տա հատուցումն ինչպես մյուս բոլոր վնասների, նույնպես և թագավորական գերեզմանների պղծման համար»:

2. նույնը, ԼXXVIII, 27, 4՝

«Եվ, հարկավ, նա [Մակրիինոսը], ինչպես ասացի, դադարեցրեց թշնամությունը Հայաստանի նկատմամբ, և Տրդատն ընդունեց թագը, որը նրան ուղարկված էր Մակրիինոսի կողմից, նաև իր մորը, որին Կարակալլան տասնեմեկ ամիս բանտումն էր պահել, ստացավ նաև ավարը, որ տարված էր Հայաստանից, և կալվածքները, որ նրա հայրն ուներ Կապադովկիայում. իսկ փոլը, որը ստացվում էր հոռմայեցիներից յուրաքանչյուր տարի՝ նա հույս ուներ, որ կստանա»:

217 թվի Արտավան Ե-ի հաղթությունները Պարթևական թագավորության վերջին հաջողություններն էին: Շուտով Արևելքում տեղի ունեցան քաղաքական մեծ փոփոխություններ: Պարթև Արշակունիները, որոնք ներքին անվերջ կռիվների պատճառով խիստ թուլացել էին, շկարողացան թագավորական իշխանությունը պահել իրենց ձեռքում, և նրանց փոխարեն պետության գլուխն անցան Սասանյան տոհմի թագավորները:

**ՍՈՍՈՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ
ՍՏԵՂԵՎԱԾ ՆՈՐ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ**

1. Սխալ կաւծիմներ Պարսե Արշակունիների սեկման պատճառների մասին.— Պարսե Արշակունիները նույնքան հալածաբխ մի ինքնի պանդներին ու կրոնին, ինչպես և Սասանյանները — 2. Պարսե Արշակունիների պետության թուլանող ու ապակենտրոնացած ներքին կազմակերպությունը.— 3. Ժողովրդի գրգռված տրամադրությունը:— 4. Սասանյանների դիմատիան.— Պարսի ուղու, Արևաշիրի, նվաճումները.— Արտաշիւ Ա-ը Սասանյան նոր դիմատիայի նիմնադիր Բրանում:— 5. Սասանյանների սգրեւիվ արտաքին Բազմականությունը:— 6. Պետության կենտրոնացումը.— գրադարական Եկեղեցու մեծ շէրը:— 7. Սասանյան ժամանակաշրջանի դրամներ և նոր լեզուն:— 8. Հայ Արշակունիների մերձեցումը Հռոմին.— Բրյուսովի դիտողությունը հայերի կողմնորոշման մասին պարբերական և սասանյան ժամանակաշրջաններում.— Բրյուսովի դիտողության անհավանականությունը:

Պատմագիտական Երկերում սովորաբար ենթադրում են, որ դինաստիական փոփոխությունը, որը տեղի ունեցավ Պարթևական թագավորության մեջ Արտավան Ե-ի իշխանության ժամանակ, մի խոր հեղաշրջում էր՝ ժողովրդական բուռն մի հակաշարժում, որի նշանաբանն էր վերականգնումը իրանական տրագիցիաների և դրագաշտական կրոնի Մոմզենը, օրինակ, իր «Հոմեական պատմություն» մեջ քաղաքական այդ փոփոխությունը բնորոշել է իբրև «ազգային ու կրոնական» վերանորոգում:

«Սևվերոսի մահից (+211) քիչ տարիներ հետո,—ասում է Մոմզենը,—Իրանում տեղի ունեցավ մի հեղաշրջում, որը ո՛չ միայն նախկին շատ ճգնաժամերի նման վեհապետին տապալեց ու նաև խորտակվող Արշակունիների տեղ իշխանության գլուխ գրեց նոր դինաստիա, այլև, հրահրելով ազգային և կրոնական տարրերը հզոր հեղաշարժման՝ հաստատեց Պարթևական պետության հեղինականությունը հագեցված խառնածին

բաղաբաղկալիութիւն (Bastardcivilisation) փոխալին պետական կարգ, հավատք, բարոյական վարք և այլն երկրամասի իշխանավորներին, որք ստեղծել էր հին պարսիկների տերութիւնը»¹։ Նման կարծիքներ են հայտնել նաև Մորգանը, Խալապիանցը և ուրիշները։ Իմ կարծիքով, ընդհանրացած այս ենթադրութիւնները ո՛չ միայն վիճելի են, այլև պարզապէս անհայտնական։

«Քննական տեսութիւն» առաջին հատորում (էջ 305) ես արդեն մատնանշել էի, որ առաջին դարի սկզբներում պարթևական գահը ստացել էր Արտավան Գ-ը (11—40 մեր թվ. ՚-), որը, հիմնադիր դառնալով պարթևական թագավորական դինաստիայի նոր գծի՝ մեծ թափով զարգացնում էր և՛ իրանական կուլտուրան, և՛ զլազաշտական կրոնը։ Պետութեան իրանացուսը և հելլենիզմի տեղատվութիւնը ու թուլացումը անընդհատ շարունակվել էին նաև Արտավան Գ-ի հաջորդների ժամանակ։ Ուստի բոլորովին զուրկ է հիմքից Արտակեսի և նրա հետևորդների պնդումը, որ իբր թէ Պարթև Արշակունիների անկման պատճառն այն է եղել, որ նրանք հավատարիմ չէին մնացել իրանական ավանդներին և կրոնին։ Հայտնի է նաև, որ հենց այս հետին շրջանի բարեսլաշտ պարթևական թագավորների ժամանակ, հավանորեն, Վաղարշ Ա-ի (51—75/81) կամ Վաղարշ Գ-ի (148—191) հրամանով, սկսել էին հավաքել և խմբագրել Ալեքստոսյի սրբադան տեքստերը։

Հավանական է, ինչպէս դժվար չէ համոզվել, ո՛չ թէ Մոմմսենի վերոհիշյալ կարծիքը, այլ Յուստինի ենթադրութիւնը, որը Պարթևական թագավորութիւն անկման պատճառ համարում է Արշակունյաց պետութեան թուլահոգ ու ապակենտրոնացած ներքին կազմակերպութիւնը²։ Նրանց թագավորական իշխանութեան այս տկարութեանը ու նաև անվերջ կրկնվող ներքին երկսպռակութիւններին պետք է վերագրել, որ երբ Պարսրում սկսվեց Արշակունյաց դինաստիայի դեմ շարժում՝ սրանք չկարողացան իրենց հակառակորդին ցույց տալ պատշաճ դիմադրութիւն։

Սվլ, իրավի, ինչպէս հայտնի է, Պարթև Արշակունիներին չէր հաջողվել ստեղծել կենտրոնաձիգ ու սերտ համախմբված միացյալ պետութիւն։ Պարթևական բուն պետութիւնը, ինչպէս հաղորդում է Պլինիոսը, ուներ իր կազմի մեջ 18 առանձին թագավորութիւն-

¹ Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 411։

² Տե՛ս Morgan, Histoire du peuple arménien, էջ 97. Халапьянц, Очерк истории Армении, էջ 332 և ուրիշները։

³ Տե՛ս Justi F., Geschichte Irans, Grundriss der Iranischen Philologie, II Band, 5 Lieferung, Strassburg, 1903, էջ 511։

սեր¹: 18 այս երկրների իշխանները, թեև վասալներն էին Պարթև-վաց թագավորի, սակայն գրեթե անկախ էին և կրում էին «Մագավոր» կամ «շահ» տիտղոսը, մինչդեռ իրենց սյուզերենի պաշտոնական տիտղոսն էր «թագավոր թագավորաց», այսինքն՝ «շահանշահ»:

Էնթագրում են, որ այդ 18 թագավորությունները Իսիդորոս Խարաքսեցու մոտ հիշատակված այն երկրներն են, որոնք ձգված էին առևտրական ու ռազմական մեծ ճանապարհի երկայնությամբ՝ սկսած Եփրատ գետից մինչև Սելևկիա, այնտեղից մինչև էկրատանա-Համազան ու ապա բուն Պարթևստանի և Հերատի վրայով մինչև Արախոսիա:

Ադոնցի կարծիքով, հուզումների ժամանակ Սելևկյանների դեմ հիշյալ երկրներն անշատվել էին և դառել անկախ թագավորություններ՝ ունենալով պարթևների հետ միաժամանակ և ունենալ նույնիսկ ավելի առաջ: Իրրե արդեն կազմակերպված ինքնակա թագավորություններ՝ նրանք հետագայում մտել էին Պարթևական պետության կազմի մեջ: Այս վերջինը, սրեմն, մի սերտ միասնականություն չէր, այլ մի բազմություն էր մանր երկրների, որոնցից յուրաքանչյուրն օժտված էր պետական կարգի իր սեփականներով: Արանց կասր և կախումը Պարթևական թագավորությունից կայանում էին, Ադոնցի ասելով, նրանում, որ նրանք պարտախոր էին Արշակունիներին վճարել որոշ տուրք և արամադրելու էին նրանց գինվորական ուժեր²:

Պարթևական թագավորության անկումն պատճառները յուսաբանելիս՝ պետք է, բացի այդ, հատկապես նկատի ունենալ ժողովրդի զրգոված արամադրությունը: Արշակունիների գինաստիալի չանդուր: Ինչպես վերև տեսանք, երկրորդ դարի բնթացքում, Պարթևական թագավորության անկումից մի փոքր առաջ, հուստեական դորքերը Տրայանոսի, Ավիդիոս Կասիոսի և Սեպտիմիոս Ավերոսի առաջնորդությամբ երեք անգամ (115, 154 և 198 թվերին) ներխուժել էին Պարթևական պետության արևմտյան ու կենտրոնական երկրները և անպատիժ կերպով ավերել էին Միջագետքը, Ադիաբենը և Բարելոնիան՝ Արշակունյաց թագավորների ապիկարության և նրանց միջև պարբերաբար կրկնվող խռովահույզ պառակտումների պատճառով: Ընդհանուր է, իհարկե, որ վերոհիշյալ երկրների սրի ու կողոպուտի մատնված բնակչությունը պետք է ծայր աստիճան թշնամական վերաբերմունք ունենար գեպի իշխող գինաստիան:

¹ Տե՛ս Plinius, Nat. Hist., VI, 26.

² Տե՛ս Adoni, Армения в эпоху К. империи, էջ 367.

Ինչպես հայտնի է, 224 թվին Պարթև Արշակունիներին փոխարինեց Սասանյանների նոր գինաստիան, որի հիմնադիրը Լոզավ Արտաշիրը (224—241), որ Պարսքի Ստահր քաղաքի Անուհիտի ատրուշանի վերակացու Սասանի թոռն էր:

Պարսքը, որը Արհմենյան գինաստիայի թագավորների հայրենիքն էր, թեև Արշակունյաց թագավորների գերիշխանության տակն էր գտնվում, սակայն երրորդ դարի սկզբներում գրեթե անկախ էր: Նա բաժանված էր այդ ժամանակ մի շարք տեղական մանր իշխանությունների, և ամեն մի փոքր իշատե նշանավոր քաղաք ուներ իր սեփական արքան: Տեղական այդ իշխաններից հայտնիներն էին արքայիկները Ստահր քաղաքի, որը Պարսքի հին թագավորների մայրաքաղաքն էր և գտնվում էր Պերսեպոլիսի ասպարանքների ափերակներին մոտ:

Արտաշիրի պապը, Սասանը, ամուսնացել էր Ստահրի արքունի տոհմից մի աղջկա հետ, և այդ ամուսնությունից ծնվել էր Պապակը, որը հաջորդեց Սասանին: Օգտագործելով իր աղակցական կապերը՝ Պապակը հաջողեցրեց, որ իր կրտսեր որդիներից մեկը, Արտաշիրը, ստանա Գարաբեկրո քաղաքում արգապետության բարձր ղեկավարական պաշտոնը: Շուտով Արտաշիրը տիրեց այդտեղ բազմաթիվ քաղաքների, իսկ Պապակը ևս ապստամբեց Ստահրի արքայիկի դեմ, նրան սպանեց և նրա տեղ ինքը դառավ այդ քաղաքի իշխան:

Պապակի մահից հետո Ստահրում թագավորեց նրա մեծ որդի Շուպուհը: Սակայն Արտաշիրը, որն ինքն էր ուզում դառնալ Պարսքի թագավոր՝ ապստամբեց իր եղբոր դեմ: Շուտով Շապուհը մահացավ կասկածելի սպասանակամե մահով, և Արտաշիրը միահեծան տերը դառավ Ստահրի (208 թվին)՝ և այդ նաև ամբողջ Պարսքի:

Այնուհետև նա տիրեց Պարսքի արևելակողմում գտնվող Կրմանին և Լնթարկեց իր իշխանությանը նաև Պարսքի հյուսիս-արևմտակողմում գտնվող Շոշաստանը (Սուզիանեն), Իսպահանը և ՄԼսենեն:

Հաղթական Արտաշիրը դեմ ուզում էրավ այնուհետև ինքը՝ Արտավան Ե-ը: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ 224 թվի ապրիլի 28-ին Հորմիզդան գաշտում, որի տեղը դեռևս սրոշված չէ: Նյուդեկեի կարծիքով, այդ դաշտը, հավանորեն, գտնվել է Շոշաստանում կամ Բաբելոնիայում: Արտավան Ե-ը այս ճակատամար-

¹ Տե՛ս A. Christensen. L'Iran sous les Sassanides, Copenhague, 1944, էջ 87.

² Տե՛ս Th. Nöldeke. Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig, 1887, էջ 89.

տում հաղթվեց և սպանվեց: Այնուհետև Արտաշիրը մտավ Տիգրան, և ապա 226 թվին կատարվեց նրա թագադրութան հանդեսը, և նա հայտարարվեց «արքայից արքա (շահանշահ) Իրանի»:

Թագադրութունից հետո սասանյան Արտաշիր Ա թագավորը (224—241) հարձակվեց Միջագետքում Հասրա քաղաքի վրա, բայց չկարողացավ առնել: Նա նվաճեց Մեդիան ու Համադան քաղաքը և ապա ուզեց գրավել նաև Ատրպատականն ու Հայաստանը, սակայն այստեղ նա հաջողութուն չունեցավ:

Այն անցքերը, որ տեղի էին ունեցել Արևմուտքում, հիշատակված են Կասսիուս Գիոնի (+ մոտավ. 235 թ.) և Հերոդիանոսի (+ մոտավ. 240 թ.) մոտ: Սրանց վկայութունները խիստ կարևոր են, որովհետև այս երկու հեղինակն էլ ժամանակակից էին վերոհիշյալ անցքերին:

«Բազմաթիվ աստատմութուններ ծագեցին [Աղեքոանդր Սեվերոսի ժամանակ],—պատմում է Կասսիուս Գիոնը,—զանազան կողմերում. և մի քանիսը թեև խիստ ահեղ էին, սակայն ճնշվեցին: Այլ այն անցքերը, որոնք տեղի ունեցան Միջագետքում, ավելի ահավոր էին, և խկապես որ սարոսափ էին գցել բոլորի վրա՝ ո՛չ միայն Հռոմի բնակիչներին, այլև մյուս տեղերի նվ իրոք՝ մի ոմն պարսիկ Արտաշես, պարթևներին ևրեք ճակատամարտում հաղթելուց և նրանց Արտաթան թագավորին սպանելուց հետո՝ ռազմի ելով Հասրայի դեմ, սրպեսուղի այդ քաղաքն իրենց համար նենարան դարձնե ընդդեմ հոմեկացիների: Նա կործանեց պարիսպը, բայց, կորցնելով իր զինվորներից շատերին, սրոնք դարանի մեջ էին ընկել՝ ետ քաշվեց Մեդիա և, դրավելով այս երկրում, ինչպես և Պարթևստանում, մտաամբ բռնությամբ, մտաամբ էլ ահաբեկմամբ, մի շարք շրջաններ՝ զիմեց զեղի Հայաստան: Բայց այստեղ նրան զուրկանեցին երկրի բնակիչները և մեղացիներից ոմանք ու նաև Արտավանի սրգիները, և նա, սրպես ոմանք ասում են, փախավ: Իսկ ուրիշներն էլ ասում են, որ ետ քաշվեց, սրպեսզի պատրաստե ավելի մեծ դորք: Արդ՝ նա մեղ շամար խիստ ահավոր եղավ, որով նետե դարանակալ էր եղել, սպստնալով ո՛չ միայն միջագետքին, այլև Ասորիքին: Եվ նա սպաննում էր, որ վերջստին ձեռք է բերելու ամեն ինչ, սրպես նախնիքներից իրեն հասանելիք ժառանգութուն, այն բոլորը, ինչ որ մի ժամանակ ունեին հին պարսիկները մինչև Հելլենական ծոփը»¹:

¹ *Sb'u Cas. Dio.* LXXX, 3, 1—3 և 4, 1. *Համեմատե՛ նաև* Herodianus, VI, 2, 1—7 և Zonaras, XII, 15.

Դիտնի այս վկայությունը հետաքրքիր է նատկապես այն տևողակետից, որ նրա մեջ մասնանշված է Սասանյանների արտաքին քաղաքականության նոր ուղղությունը: Սասանյանները, ինչպես երևում է այս վկայությունից, իրենց հաջորդներ էին համարում Աքեմենյանների և իրենց նպատակ էին դրել վերականգնել Նին պարսկական մեծ աշխարհակալությունը, որ դոյություն ուներ Ազեքսանդր Մակեդոնացուց առաջ:

Մինչդեռ Արշակունիների քաղաքականությունը Հռոմի հանդեպ ուներ ընդհանուր առմամբ պաշտպանողական բնույթ, Սասանյանները, ընդհակառակը, ինչպես վկայում է Դիտնը, ձգտում էին վերականգնել Կյուրոս Մեծի և Դարեհ Ա-ի ընդարձակ պետությունը և դառնում էին, հետևաբար, Հռոմեական կայսրության վտանգավոր ախոյանները:

Պետք է ասել նաև, որ սասանյան մշակույթը, լինելով շարունակությունը Արշակունյաց շրջանի կուլտուրայի, ուներ մի քանի բնորոշ ու ուշադրալ առանձնահատկություններ:

Ամենահիմնական ժողովրդությունն այն էր, որ Սասանյանների ժամանակ Իրանական պետությունը հետզհետե դառնում էր կենտրոնացած ու միացած թագավորություն: Իրանի երկրամասերի պետերը, որոնք Արշակունիների ժամանակ զբեթե անկախ արշա-ներ էին, թեև պահպանեցին իրենց բարձր տիտղոսները, սակայն, իրականորեն, Սասանյան Պարսկաստանի բարձր պաշտոնյաներ էին և համարվում էին «արքայից արքաների» «գործակալներ»:

Արշակունյաց շրջանի նախարարական կազմակերպությունը մնաց անխախտ նաև Արտաշիր Ա-ի և նրա հաջորդների ժամանակ: Բայց Սասանյանները, հետևելով, ըստ երևույթին, Աքեմենյաններին հին տրագիցիաներին, ստեղծեցին ֆեոդալական գորեզ մի միապետություն:

Սասանյան պետության երկրորդ բնորոշ առանձնահատկությունն էր բացառիկ մեծ դերը մազդայական դրաղաշտակուն կրոնի և ազգեցիկ ու մուսուսնդ հոգևորականության: Լինելով սերունդ մազդայական բարձր հոգևորականության՝ Սասանյանները, բնականաբար, ամեն կերպ հովանավորեցին իրենց նախնիքների կրոնը ու պաշտամունքը:

Մազդայական կրոնը, որը ժողովրդական կրոնն էր Իրանում ու նաև Պարսքում, դավանում էին, հարկավ և Արշակունիները: Մակայն Արտաշիր Ա-ի թագավորության ընթացքում մի նոր դարաշրջան սկսվեց դրաղաշտական վարդապետության և եկեղեցու աննախընթաց զարգացման համար:

Ուշագրայ մի վկայութիւնն ունի այդ մասին բյուզանդական հեղինակ Ագաթիասը:

«Արտավանը ինքը, — ասում է Ագաթիասը, — հաղորդակից էր մոզերի սրբազան ուսման և նա ինքը ևս կատարում էր նրանց խորհրդածեսերը: Սրա ժամանակից սկսած մոզական կղերականները դառել էին հզոր և բարձրամիտ, ինչպես որ նրանք էին և առաջ. և իրենց անունը ևս պահպանել էին հնուց, բայց նրանք առաջ այդքան չէին բարձրացել պաշտոնների ու արտոնութիւնների մեջ: Իսկ այժմ բոլորը նրանց պատվում են ու անլափ մեծարում են և պետութիւնը կառավարվում է նրանց խորհրդով ու նրանց հրամաններով: Նույնպես նաև մասնավոր կյանքում, երբ խնդիրը իրավունքի հարցերի մասին է, խոսքս նրանց է պատկանում և նրանք են որոշում, թե ինչ պետք է անել, և վճիռ են կայացնում: Եվ ընդհանրապես՝ պալատիկների մոտ ոչ մի բան չի համարվում օրինավոր և իրավացի, եթե մոզերի կողմից չէ գտել հավանութիւն»¹:

Հետաքրքիր է խիստ և Արտաշիւր Ա-ի տված հետևյալ խորհուրդը՝ իր որդի Շապուհին, որը մեջ է բերված արաբական պատմադիր և աշխարհագիր Մասուդիի մոտ.

«Իմացի՛ր, իմ որդի, որ կրօնը և թագավորութիւնը երկու քույրեր են, որոնցից և ոչ մեկը չէ կարող գոյութիւն ունենալ առանց մյուսի. որովհետև կրօնը թագավորութեան հիմքն է, իսկ թագավորութիւնը կրօնի պաշտպանն է»²:

Համաձայն դրադաշտական տրագիցիայի, Արտաշիւր Ա-ի հանձնարարութեամբ կաղմվել էր Ավեստայի ցիրուցան եղած տեքստերի կանոնական պաշտոնական ժողովածուն:

Արտաշիւր Ա-ի կրօնական ջերմեռանդութեան մի ցուցանիշը նաև այն է, որ նրա կտրած դրամների վրա մի կողմում դրոշմված է թագավորի պատկերը, իսկ հակառակ կողմում՝ պոհաուեզանը, որը զրադաշտական կրակապաշտութեան խորհրդանիշն է:

Հատկանշական է նույնպես, որ Արտաշիւր Ա-ը, հետևելով Աքեմենյանների օրինակին, սկսել էր կտրել ոսկի դրամներ, մինչդեռ Պարթև Արշակունիների ժամանակ գոյութիւն ունեին միմիայն արծաթի և սղնձի դրամներ: Մոմպենի կարծիքով, այս ակներև մի

¹ *Sb' n. li. Gelzer, Eznik und die Entwicklung des persischen Religions-system, Zeitschrift für armenische Philologie, I, Marburg, 1903, էջ 156. Համեմատե՛լ Agathias, II, 26 (հրատ. Niebuhr-ի, էջ 122).*

² *Sb' n. Masoudi, Les prairies d'or, Paris, 1861—1877, II, XXI V, էջ 162.*

նշան էր, որ Սասանյաններն իրենց հավասարազոր էին կարծում հռոմայեցիներին և իրենց գերիշխանությունը համարում էին բացարձակ ու անսահման¹։

Պետք է նաև մատնանշել, որ Սասանյանների ժամանակ փոփոխություն ենթարկվեց պետական լեզուն։ Պարթև Արշակունիների պաշտոնական լեզուն Արշակունյան կամ հին պարթևական պահլավերենն էր, մինչդեռ Սասանյանների ժամանակ հետդճեռու լեզու դարձավ և առաջացավ նոր կամ Սասանյան պահլավերենը, որը, ինչպես մատնանշում է Խրիստենսենը, շատ բառեր փոխ էր առել Արշակունյան պահլավերենից²։

Սասանյանների իշխանության հաստատումը Իրանում քաղաքական տեսակետից մի խոշոր անցք էր. սր մեծ նշանակություն ունեցավ և Հայաստանի համար։

Արտաշիր Ա-ի վերաբերմունքը դեպի Հայաստանը շեր կարող իհարկե, թշնամական չլինել, որովհետև Հայաստանն Արշակունիների երկրորդ թագավորությունն էր (Secundogenitur) և այստեղ էին ապավինել Արտաշան Ե-ի սրբիները և Սասանյան պիտոսիացի հակառակորդները։

Հայ Արշակունիները, որոնք սերտ կապված էին պարթևական Իրանի հետ, սրովհետև իրենց վրանց էր սպասում Սասանյանների կողմից, աշխատեցին այնուհետև մերձենալ ու բարեկամանալ Հռոմեական կայսրության հետ։ Նրանց արևմտյան այս կողմնորոշումը, ինչպես կատանենք, Հայաստանի համար ունեցավ ո՛չ միայն քաղաքական, այլև կուլտուրական մեծ հետևանքներ։

Այդ մասին Վ. Բրյուսովը իր «Հայ ժողովրդի պատմական բախտի տարեգրության» մեջ արել է մի քանի հետաքրքիր դիտողություններ, որ ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել մանրամասն կերպով։

«Հռոմայեցիները, — ասում է Բրյուսովը, — [Հայաստանում] հաջողություն էին ձեռք բերում կամ գինավորական ուժով և կամ նենգությունով, իսկ պարթևները՝ ավելի խոր ազդեցությամբ, որը հիմնված էր Երկու ժողովուրդների մշակույթների և սովորույթների մերձակցության վրա։ Հայերի համար հռոմայեցիները երկար ժամանակ խորթ ժողովուրդ էին և արտաքին ուժ էին, որին հարկադրված էին հպատակվել։ Իսկ պարթևները հարև-

¹ *Sh'w Th Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 417.*

² *Christensen Ar., L'Iran sous les Sassanides. Copenhague 1944, էջ 46 և 94.*

վաններ էին և բարեկամներ, ուստի և պարթևական կուսակցությունը համարվում էր Հայաստանում ազգային: Բայց, որովհետև հայերը ըստ իրենց քաղաքականության ընդհանուր ուղղության Հոռոմի թշնամի էին մեծ մասամբ այն դարերում, երբ Հռոմեական կայսրությունն ամենահզոր պետությունն էր աշխարհում՝ նրանք դրանով հենց իրենց ուժերը սպառնցին սպարդզուն կոպում, Երրորդ դարի կեսերում Հայաստանը դառել էր երկրորդական արևելյան պետություն և կորցրել էր այն բոլորը, ինչ որ ձեռք էր բերել ալեյի բախտավոր ժամանակներում: Մակայն էր երրորդ դարի կեսում հայերը փոխեցին իրենց քաղաքականությունը և սերտ բարեկամություն հաստատեցին Հոռոմի հետ՝ հանդամանքներն արդեն փոխված էին. այդ արդեն մի շրջան էր, երբ կայսրության ուժը սկսել էր նվազել և, ընդհակառակը, Առաջօրյա Ասիայում պերակշռող նշանակություն էր ստացել արևելյան պետությունը նոր պարսիկների, որոնց հետ հայերի հարաբերությունները դառել էին նույնպես թշնամական: Այս ճակատագրական կայր՝ նախ կործանման դատասարտված Պարթևստանի հետ ընդդեմ ուժեղացող Հոռոմի և ապա տկարացող կայսրության հետ ընդդեմ գործացող Պարսկաստանի—պիտավոր պատճառներից մեկն էր Հայաստանի գրկման իր անկախությունից»¹:

Բրյուսովի այս ընդհանրացումը, որ համարանական է համարվում, իմ կարծիքով համոզիչ չէ:

«Քննական տեսության» առաջին հատորում ևս մատնանշել էի, որ հայերի պարթևական կողմնորոշումը համապատասխանում էր երկրի շահերին, որովհետև պարթևները մտանգավոր չէին Հայաստանի անկախության համար, մինչդեռ հոռոմեական «բարեկամությունը» կորուստ էր սպառնում Հայաստանի ո՛չ միայն քաղաքական, այլ նաև կուլտուրական ինքնությունները: Վիճելի է, բացի այդ, Բրյուսովի պնդումը, որ իբր թե Հայ Արշակունիները իրենց սխալ կողմնորոշման պատճառով պարթևական ժամանակաշրջանում (66—226) Հայաստանի ուժերը սպառել էին ապարդյուն կռիվների մեջ: Իրապես, ինչպես վերև տեսանք, Հայ Արշակունիները, մեծ մասամբ, աշխատել էին այդ ժամանակ չեզոքություն

¹ Տե՛ս В. Брюсов, «История историческая и язык армянского народа», Ерван, 1930, էջ 42—43.

² Տե՛ս «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», 1, էջ 279—280 և 293.

պահպանել. օրինակ՝ 116 թվին Կատիլիոս Սելերոսի դեմ կովի ժամանակ ու նաև 194—8 և 216 թվերին Սեպտիմիոս Սելերոսի և Անտոնինոս Կարակալլայի արշավանքների ընթացքում: Եթե պարթևական ժամանակաշրջանում Հայ Արշակունիները, հակառակ հայ ժողովրդի կենսական շահերին, մասնակից էին դառնում հաճախ հռոմեա-պարթևական պատերազմներին՝ այդ, իհարկե, անխուսափելի էր շնորհիվ Հայաստանի բուֆերական կացության և հռոմայեցիների ագրեսիային:

Ճիշտ է՝ 226—387 թվերին Հայ Արշակունիների քաղաքականությունը Սասանյան Պարսկաստանի հանդեպ բավարարչափճկուն ու հեռատես չէր, սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ նրանց հակապարսկական կողմնորոշման շնորհիվ էր, որ Հայաստանը կարողացավ պահպանել իր կուլտուրական ինքնությունությունը:

**ՏՐԴԱՏ Բ-Ը ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀՈՈՍԵՆԱԿԱՆ-ՍԱՍԱՆՅԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐԻՆ**

1. Պատմագրագետի սխալ կարծիքը Տրդատ Բ-ի նաչորդ՝ Մրտավան Ե-ի կղրայր ետտրսվի մասին:—
2. Ազարանգեղոսի, Չենարի և Պրոկոպիոսի համապատասխան վկայությունները և նրանց սխալ բացատրությունները:—
3. Տրդատ Բ-ի երկարատև քաղաքաբնակչությունը:—
4. Արտաշիս Ա-ի ներխուժումը Միջագետք և Ալեքսանդր Մեծերոսի արշավանքը:—
5. Հայ ազեղենածից զնգեր Մախիմիևոս Թրակացու՝ գերմանացիների դեմ կավոյ բանակում:—
6. Արտաշիս Ա-ի և Շապուհ Ա-ի նոր արշավանքներն առեմուտում:—
7. Հայաստանն այդ արշավանքների յամանակ նվաճված շրջ:—
8. Գորդիանոս Գ-ի հաղթական արշավանքը և Միջագետքի վերագրավումը:—
9. Փիլիպարոս Արարացու դաշնագրությունը Շապուհ Ա-ի հետ:—
10. Կարբե կարծիքներ այդ վաղնագրի մասին:—
11. Հայաստանի նպատակումը Սասանյան Պարսկաստանին և Տրդատ Բ-ի փախուստը:—
12. Հայկական ավանդությունը Տրդատ Բ-ի հաղթական պատերազմների մասին:—
13. Հայկական ավանդության պատմականությունը:—
14. Մամիկոնյանների և Կամսարականների զայրը Հայաստան:

Ինչպես հայտնի է, երրորդ դարի առաջին կեսի պատմական անցքերը, որ տեղի էին ունեցել Հայաստանում, բանասիրական և պատմագիտական գրիթե բոլոր նոր երկերում խճճված են և սխալ են լուսաբանված: Նրանց մեջ Ազաթանգեղոսի Պատմության՝ հոսսրով Մեծի մասին միայնակ-բանաստեղծական պատմությունները համարվել են ստույգ և արժանահավատ, ուստի և բոլոր այդ երկերի հեղինակները ենթադրել են, որ Տրդատ Բ-ը, որը 217 թվին ստացել էր թագ Մակրինոս կայսրից (217—218), թագավորել է Հայաստանում միայն մինչև 221 կամ 222 թիվը: Իսկ սրան հաջորդել է հոսսրով Մեծը, որ Պարթևաց թագավոր Արտավան Ե-ի կղրայրն էր՝

¹ Բացի Տաշանից, Խալաթյանից, Լևոնից, Աստուրյանից, Սանտալճյանից և ուրիշ հայ բանասերներից, այս ենթադրությունը հավանական են համարել նաև կիրոպական գիտնականներից շատերը. որինակ՝ Գուտշմիդը, Յուստին,

Արտավանի մահից հետո, ինչպես վկայում է հայկական վիպական ավանդությունը, Հայոց խոսրով թագավորը, իր եղբոր վրեժն առնելու համար, ավելի քան տասը տարի կռվում է Արտաշիրի դեմ: Սա, շկարողանալով հաղթել հայերին զենքի ուժով՝ խաբուսթյամբ սպանել է տալիս խոսրովին և, արշավելով Հայաստան, տիրում է նրա երկրին:

Որ խոսրով Մեծը եղբայրն է եղել Արտավան Ե-ի և թագավորել է Հայաստանում Աղեքսանդր Մեվերոսի (222—235) իշխանության առաջին տարում՝ այդ, ինչպես կարծում են, մասնանշված է ո՛չ միայն հայկական աղբյուրներում, այլև վեցերորդ դարի բյուզանդական պատմագիր Պրոկոպիոսի մի վկայության մեջ:

Նկատի ունենալով այս խնդրի առանձին կարևորությունը՝ ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել բոլոր այդ վկայությունները մանրամասն կերպով:

1. Agathangelus (հունարեն թարգմանությունը), հրտր. de Lagarde, Göttingen, 1887, էջ 8՝

«Արդ՝ երբ Արտավանի մահից հետո, որին սպանել էր Սասանի Արտաշիր որդին՝ այդ գույժը հասավ Հայաստանի թագավոր խոսրովին, Արտավանի եղբորը, որը երկրորդն էր Պարթևական պետության,—որովհետև նա որ Հայոց թագավորն էր՝ Պարթևաց պետության երկրորդն էր,—և թեպետ վաղուց արդեն լսել էր այդ տխուր լուրը, սակայն շկարողացավ նախօրոք բանակ կազմել և ճիշտ ժամանակին դուրս տալ նահատամարտի համար»:

2. Զենոբ Գլակ, տե՛ս «Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ», հրտր. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1941, էջ 66—67՝

«Վաղարշի որդին, խոսրովը, վրեժխնդիր եղավ իր թագավորության ժամանակ իր եղբոր Արտևանի համար, և երբ երկու թագավորները, Հայոց և Պարսից արքաները, իրար դեմ կռվի էին ելել՝ պատերազմը սարսիկների դեմ սաստկացավ և Հայոց թագավորը զորացավ ու սկսեց ավերել Պարսից երկիրը տասը տարի շարունակ և աշխատեց հիմնահատակ անել սպանմամբ և գերություններ»:

Մարկվարտը և Պրոկոպիոսը. տե՛ս Gutschmid A. Agathangelos, ZDMG, XXXI 1877. Justi F., Geschichte Irans, Grundriss der Iranischen Philologie, II, 5, Strassburg, 1903. Markwart, Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran, ZDMG, XLIX, 1895. Christensen, Sassanid Persia, Cambridge Ancient History, vol. XII, cap. IV (1939).

3. Procopii Caesarensis, De aedificiis *գիրք* III, *գլ.* 1, 4—7¹

«Մի ժամանակ Հայոց թագավորը նույն իրենց ցեղիցն էր, ինչպես այդ պատմումն են նրանք, որ գրել են նրանց հնագույն պատմությունը: Բայց երբ Աղեքսանդր Մակեդոնացին իշխանությունից զրկեց Պարսից թագավորին՝ պարսիկները հնազանդվեցին նրան և մնացին հանգիստ: Իսկ պարթևները ապստամբեցին մակեդոնացիների դեմ, հաղթեցին պատերազմում, նրանց այնտեղից դուրս վտարեցին և երկիրը գրավեցին մինչև Տիգրիս գետը: Այնուհետև Պարսից պետությունը մոտ 500 տարի մնաց նրանց իշխանության տակ՝ մինչև այն ժամանակը, երբ Մամեայի որդի Աղեքսանդրը [= Աղեքսանդր Սելևրոս, 222—235] թագավոր դառավ հռոմայեցիների: Եվ այն ժամանակ Պարթևաց թագավորներից մեկն իր եղբորը, որի սնունդն էր Արշակ, կարգեց թագավոր Հայոց, ինչպես այդ ասում է Հայոց պատմությունը: Թող շկարծե մեկը, որ Արշակունիները ծագումով հայ են: Աղդականության պատճառով նրանք հինգ հարյուր տարի պահպանել էին իրար հետ խաղաղություն»:

Մեզ բերված այս վկայությունները, ինչպես այժմ պարզված է, բնավ չէին կարող կովան ծառայել պատմագետների վերահիշյալ եզրակացություններին: Ազաթանգեղոսի և Զենոր Գլակի վերև բերված վկայությունների մեջ «Եղբայր» բառը գործածված է, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Արևելյանը, ոչ իր իսկական իմաստով, այլ «աղգական, աղգակից» նշանակությամբ¹: Մենք վերև տեսանք, որ Հայոց խոսքով Ա թագավորը, իսկապես, մոտ ազգական էր Պարթևաց Վաղարշ Գ թագավորի (191—208), ուրեմն՝ և Արտավան Ե-ի, որը Վաղարշ Գ-ի եղբայրն էր:

Պրոկոպիոսի վկայությունը ևս բոլորովին պարզ է²: Արշակ թագավորի իշխանությունը Հայաստանում նա դնում է պարդապես Պարթևական թագավորության սկզբներում, ուստի և իր վկայության վերջում ասում է, որ իրենց ազգականության պատճառով Պարթև և Հայ Արշակունիները հինգ հարյուր տարի պահպանել էին

¹ Տե՛ս Մ. Արևելյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, 1, էջ 597: Համեմատե՛ Փավստոս, 1, գլ. է՝ «Են խոյս ետ թագաւորն Հայոց խոսքով յիրմէ եղբարցն, նոյն ի Սանէսանայ չարքայէն Մազքթաց...: «Երբ և տես [խոսքով] ալ սկսավ. ասէ՛ եղբայր իմ էր, ազգաւ Արշակունի»:

² Պրոկոպիոսի վկայության ուղիղ մեկնությունը տվել են Տաշյանը և Ադոնցը. տե՛ս Ն. Տաշյան, Ազաթանգեղոս, Վիեննա, 1891, էջ 103—104. Адонц, Начальная история Армении у Себеоса, «Византийский Временник», том VIII, № 1—2, 1901, էջ 292—294.

իրար հետ խաղաղություն: Պրոկոպիոսի վկայութիւնից, ինչպես տեսնում ենք, բնավ չէ հետեւում, որ իրր թե պարթեւների թագաւորն իր Լորայր Արշակին կարգել էր Հայոց թագաւոր Աղեքսանդր Սելևրոսի ժամանակ:

Ներքև մենք կտեսնենք, որ Ագաթանգեղոսի Պատմութիւնի մեջ, որին աղբյուր է ծառայել հայ ժողովրդական վեպը, կարևոր հիշողութիւններ են պահպանվել երրորդ դարի պատմական անցքերի մասին: Սակայն միանգամայն ակներև է, որ նրա մեջ, ինչպես ցույց է տվել Աբեղյանը¹, մեծ տեղ է բռնում լիպական տարրը և տեղ-տեղ պատահում են նաև անունների ու դեպքերի շփոթումներ:

Իմ նախորդ աշխատութիւններից մեկում ևս առանձնապէս մատնանշել էի, որ Ագաթանգեղոսը, Սեբեոսը և Խորենացին երրորդ դարում հիշատակում են միայն երկու հայ թագաւոր՝ Խոսրով Մեծ և Տրդատ Մեծ, մինչդեռ այդ դարում Հայաստանում իշխել են, իրապես, հինգ թագաւոր հետևյալ հաջորդականութեամբ՝ Խոսրով Ա, Տրդատ Բ, Արտավազդ, Խոսրով Բ և Տրդատ Գ: Միանգամայն բնական է, որևէն, որ հիշյալ պատմագիրների մոտ սովորական են և՛ ժամանակագրական, և՛ այլ շփոթումներ: Հատկապէս Ագաթանգեղոսի Պատմութիւնի մեջ, ինչպես այժմ հունս-հունական աղբյուրների օգնութեամբ պարզված է², Տրդատ Գ-ի հուշ, Խոսրովին են վերագրված այն բոլոր գեպքերը, որ, իրապես, տեղի էին ունեցել Տրդատ Բ-ի ժամանակ, որը Հայաստանում թագաւորել էր 216-ից մինչև 252 թիվը:

Երրորդ դարի պատմական անցքերը ներքև մենք տալու ենք համաձայն հունս-հունական աղբյուրների, որոնց օգնութեամբ, ինչպես կտեսնենք, նաև որոշվում են Ագաթանգեղոսի վիպական ավանդութիւնի մեջ եղած իրական պատմական հիշողութիւնները:

228 թվին, ինչպես վերև տեսցինք, Սասանյան Արտաշէր Ա-ր, իր իշխանութիւնը Մեդիայի ու Ագիաբենի որոշ շրջանների վրա տարածելուց հետո, հարձակվել էր նաև Հայաստանի վրա: Սակայն այստեղ նրան հաղթական դիմադրութիւն էր ցույց տվել ո՛չ թե

¹ Տէ՛ս «Հայոց հին գրականութիւնի պատմութիւն», 1, էջ 165—166 և 591—605:

² Տէ՛ս Հ. Մանեղյան, Գառնի հունարեն արձանագրութիւնը և Գառնի հեթանոսական տաճարի կառուցման մասնակը, Երևան, 1946, էջ 12—13:

³ Տէ՛ս Գարագաշյան, Քննական պատմութիւն, Բ, էջ 268 և Գ, էջ 302, 306. Կ. Aslan, Études historiques sur le peuple arménien, էջ 141—143. А. Аннинский, Армянские историки как исторические источники, Одесса, 1899, էջ 43 և ուրիշները:

Խոսքովը, ինչպես սովորաբար ենթադրվում է, այլ Խոսքով Ա-ի որդի Տրդատ Բ-ը:

Այս անհաջողությունից մեկ տարի հետո, 230 թվին, Արտաշիլը Ա-ը սկսեց մի նոր մեծ արշավանք՝ այս անգամ հռոմեական Միջագետքի ուղղությամբ: Նա պահանջեց հռոմայեցիներից, որ վերադարձնեն իրեն բոլոր այն երկրները, որոնք հին ժամանակներում պատկանել են Աքեմենյան Պարսկաստանին, այն է՝ ամբողջ Առաջավոր Ասիան:

230 թվին պարսկական դուքերն անցան Եփրատ գետը, գրավեցին Միջագետքը և պաշտրեցին Մծրինը. պարսկական հեծելազորքի ասպատակություններին ենթարկվեցին նաև Միջագետքի հարևան երկրները՝ Ասորիքը և Կապադովկիան:

Հռոմի կողմից խաղաղության պահպանման ջանքերը մնացին անհետևանք, և Աղեքսանդր Սելևրոս կայսրը մի մեծ բանակով եկավ Արևելք՝ Անտիոք քաղաքը: Պատերազմական գործողությունները Սասանյան Պարսկաստանի դեմ սկսվեցին 232 թվին:

Հռոմեական բանակը, բաժանված երեք մասի, թշնամու վրա հարձակվելու էր երեք ուղղությամբ: Առաջին զորամասը, հյուսիսայինը, միանալով դաշնակից հայերի հետ, արշավելու էր Հայաստանի վրայով Մեդիա, բայտ երևույթին, Յունիուս Պալմատուսի առաջնորդությամբ¹: Երկրորդ զորամասը սկսեց է գնալ դեպի Տիգրոս հարավային ուղղությամբ և Եփրատ գետի երկարությամբ: Իսկ երրորդ զորամասը, կենտրոնականը, պետք է առաջ շարժվեր Աղեքսանդր Սելևրոսի առաջնորդությամբ հյուսիսային Միջագետքի կողմով:

Այս երեք զորամասերից հաջողությամբ կատարեց իրեն տիրված առաջադրանքը միմիայն առաջինը, որը ներխուժեց Մեդիա և այնտեղ ավերածության մատնեց քաղաքներն ու գյուղերը: Կենտրոնական զլխավոր զորամասը Աղեքսանդր Սելևրոսի անվճռականության պատճառով շատ քիչ առաջ շարժվեց: Իսկ հարավայինը, որը վրա հարձակվել էր ինքը՝ Արտաշիլը, ծանր պարտություն կրեց:

Այնուհետև Աղեքսանդր Սելևրոս կայսրը, որի եվրոպական զինվորները չէին դիմանում Միջագետքի կլիմային, կարգադրեց զորամասերին նահանջել Անտիոք, և հռոմեական հյուսիսային զորամասը իր վերադարձի ժամանակ բավական կորուստներ ունեցավ Հայաստանում այնտեղի ձմեռվա ցրտերի պատճառով (233 թ.):

¹ *St'w Arli Lampridii, Alexander Severus, 58, 1* (Scriptores historiae Augustae, ed. Hohl, vol. I, Lipsiae, 1927, էջ 297):

Այս պատերազմի ընթացքում, ըստ երևույթին, մեծ կորուստներ էր ունեցել և ևս էր նահանջել նաև Արտաշիր Ա-ը: Գրանուվ հենց, հավանորեն, պետք է բացատրել, որ պատերազմն անորոշ էլք ունեցավ, և Միջագետքը մնաց հռոմակցիների ձեռքին:

Պետք է ասել, որ Աղեքսանդր Սելևրոսի այս արշավանքի մասին հունա-հռոմեական աղբյուրները հայտնում են հակասական կարծիքներ: Բուն հռոմեական հեղինակները, օրինակ՝ Լամպրիդիոսը, Սելևրոսի արշավանքը համարում են հաղթական և փայլուն, սակայն հունական պատմիչները, օրինակ՝ Հերոդիանոսը և Զոնարոսը, հռոմայեցիներին համարում են պարտված:

1. Aeli Lampridii, Alexander Severus, 55, 1—3 և 56, 1

«Արդ՝ այնուհետև նա [Աղեքսանդր Սելևրոսը] մեծ պատրաստությամբ արշավեց պարսիկների դեմ և հաղթեց նրանց հզոր թագավոր Արտաշիրին: Նա հենց ինքը շրջանցում էր իր զորքի թևը, քաջալերում զինվորներին և ման էր գալիս, թևեղեռես խնամակալության տակ էր: Նա հանդես էր բերում մեծ ուժ և առանձին զինվորներին հորդորում էր խոսքով՝ սխրադորժույթյուններ անել: Հաղթելուց և փախցնելուց հետո ահեղ թագավորին, որ ազմի էր ելել, բերելով իր հետ յոթ հարյուր փիղ, հազար և ութ հարյուր գերանդադեն կառք և բազմահազար հեծելազոր՝ Աղեքսանդրը իսկույն վերադարձավ Անտիոք և իր զորքը հարստացրեց ավարի շնորհիվ, որ առել էր պարսիկներից. նա հրամայեց, որ զորավարները, պիտավորները ու նաև իրենք զինվորները վերցնեն իրենց, ինչ որ հափշտակել են գյուղերում: ...Այնուհետև նա եկավ Հռոմ, ուր մեծ շուքով կատարեց հաղթահանդես»¹:

2. Herodotus, Ab excessu divi Marci libri octo, VI, 5—6՝

«Երբ այդ գործերը կարգավորվեցին՝ նա [Աղեքսանդր Սելևրոսը] բազմաթիվ զորք հավաքեց և, հենց որ համոզվեց, որ իր զորքերն ուժեղ են և համապատասխանում են բարբարոսների մեծ թվին՝ խորհրդակցեց իր բարեկամների հետ և բաժանեց զորքը երեք մասի: Նա հրամայեց, որ մի մասը զնա հյուսիսային կողմերը և, անցնելով Հայաստանի վրայով, որը համարվում էր հռոմայեցիների բարեկամ, արշավե մեդացիների երկիրը: Մյուս մասը զորքի նա ուղարկեց, որպեսզի սա շրջադիտե բարբարոսների արևելյան կողմերը, ուր, ինչպես ասում են,

¹ *Sb' u Scriptores historiae Augustae*, ed. E. Hohl, vol. 1. Lipsiae, 1927, էջ 295.

խառնվելով իրար հետ Տիգրիսը և Եփրատը՝ կազմում են բն-
դարձակ ճահճային ծովկղերք և դրա համար էլ այդ առանձին
դետերի բերաններն անհետ կորչում են: Երբորդ մասը գորքի,
ամենաընտիրը, որն ինքն էր առաջնորդում՝ նա հույս տներ, որ
կտանե բարբարոսների դեմ միջին ճանապարհով: ...Արդ՝ թեև
Աղեքսանդրը կարծում էր, որ ամենալավ որոշումն է կայացրել,
բայց նրա ծրագիրը բախտը անհաջողության մատնեց. Հայաս-
տանի միջով ուղարկված զորամասը (թեպետև ամառ էր, և
ճանապարհը տանելի էր), հազիվ-հազ և դժվարությամբ
անցնելով երկրի ամենա անհարթ ու զառիթափ լեռների վրա-
յով՝ ներխուժել էր մեդացիների աշխարհը, ավերել էր երկիրը.
այրել էր շատ գյուղեր և ավարը վերցրել տարել էր...:

Այս Պարսից թագավորի մոտ եկան մի քանի սուբհանգակ-
ներ և հայտնեցին, որ արդեն երեացել է հոռմայեցիների մյուս
զորքը Պարթևստանի արևելյան կողմերում և ավերում է դաշ-
տային շրջանները: Ուստի և թագավորը, վախենալով, որ նը-
յանք պարթևական երկիրն ավերելուց հետո, հեշտովյամբ
կներխուժեն Պարսք՝ թողեց որոշ ուժեր, որոնք, նրա կարծիքով,
բավական էին Մեդիան փրկելու համար՝ և ինքն իր ամբողջ
զորքով գնաց արևելյան կողմերը: ...Եվ պարսից թագավորը
հոռմեական զորքի համար անսպասելի կերպով եկավ իր բոլոր
ուժերով և, շրջանցելով ու շատերին շրջապատելով և շուրջ
կողմից նետահար անելով՝ հոռմեացիների զորքը կոտորեց...:
Եվ նա [Աղեքսանդր Սեվերոսը] մարդ ուղարկեց ու հրամայեց,
որ Մեդիայում եղած զորքը ետ դառնա: Եվ այդ զորքի մեծա-
գույն մասը վերադարձի ժամանակ փշաջավ լեռներում, իսկ
բավական մասը ոչնչացավ այդ երկրի ծանր ձմեռվա պատճա-
ռով, այնպես որ վերադարձավ բոլոր զորքից միայն ամենա-
փոքր մասը»¹:

3. Zonaras, Epitome historiarum, XII, cap. XV՝

«Իսկ ինքը [Աղեքսանդր Սեվերոսը], սեփական զորքերը երեք
մասի բաժանելով՝ հարձակվեց պարսիկների վրա: Եվ մեծ կո-
րուստ ունեցան պարսիկները, բայց ոչնչացան շատ շատերու
նաև հոռմայեցիներից՝ ոչ այնքան թշնամիներից, որքան Հա-
յաստանի լեռների միջով անցնելու ժամանակ: Որովհետև այդ
լեռներում խիստ ծանր ձմեռ էր՝ փշաջան ցրտից, սևացան ու

¹ Տե՛ս հրատարակություն K.Stavenhagen-ի, Lipsiae, 1922, էջ 165 ևն.:

ընդարձացան արշավողների ոտքերը, ոմանց էլ նաև ձեռքերու՝
Ուստի և այդ բանում մեղափոյ ճանաչվեց Աղեքսանդրը»¹։

233 թվի ամառը Աղեքսանդր Սելևրոսը վերադարձավ Հոմոս և
234 թվին նոր արշավանք սկսեց գերմանացիների դեմ։ 235 թվի
մարտ ամսին նա սղանվեց Մաչնցի մոտ և նրան հաջորդեց Մաք-
սիմինոս Թրակացին։

Որ հայերը դաշնակից էին հռոմայեցիներին ո՞չ միայն 232—
233 թվերի պատերազմի ժամանակ, այլև դրանից հետո՝ այդ պարզ
կերպով վկայում են դարձյալ Կամպրիպոսը և Հերոդիանոսը, որոնք
մատնանշում են, որ Մաքսիմինոս Թրակացու զորաբանակի մեջ,
որը հաղթական կերպով պատերազմել էր գերմանացիների դեմ՝
կային դաշնակից հայերի աղեղնաձիգ զնդեր։

1. Aeli Lampridii, Alexander Severus, 61, 8՝

«Իսկ ըստ բանակը, որը հետաշայտում Մաքսիմինոսը տա-
րավ Գերմանիա՝ Աղեքսանդրինն էր և ամենազորեղն էր իրոք,
որովհետև նրա մեջ կային հայեր, օսրոյենցիներ ու պարթև-
ներ և ամեն ցեղի մարդիկ»²։

2. Herodianus, Ab excessu divi Marci libri octo, VII, 2՝

«Արդ՝ կարդավորելով վերահիշյալը՝ նա [Մաքսիմինոսը]
վերցրեց ամբողջ զորքը և, անվեհեր կերպով անցնելով կամուր-
ջը, դնաց պատերազմի գերմանացիների դեմ։ Զորքի բաղմու-
թյունը մեծ էր՝ նա տարել էր այնպեղ զրեթև ամբողջ հռոմեական
զորքը, մարտուսացոց նետաձիգներ ամենամեծ թվով ու նաև
աղեղնաձիգներ օսրոյենցի և հայ, որոնցից մի մասը հպատակ-
ներ էին, մի մասն էլ բարեկամներ էին ու դաշնակիցներ, իսկ
ոմանք էլ պարթևներ էին, որոնք կամ փողով վարձվածներ էին
և փախուստականներ և կամ բռնված գերիներ էին, որ ծառայում
էին հռոմայեցիների մոտ։ Զորքի այդ մեծ բաղմությունը հա-
վաքել էր զևո սուսջ Աղեքսանդրը, իսկ ավելի ուժեղացրել էր
և միացրել ու վարժեցրել էր կովի համար Մաքսիմինոսը»³։

Գերմանիա տարված հայ աղեղնաձիգների մասին առանձնա-
պես ուշադրավ է նաև հռոմեական հեղինակ Տրեբելլիոս Պոլլիոնի
վկայությունը, որը հազորչում է, որ ներքին մեծ խառնակություն-
ների ժամանակ Հոմոսում հայ աղեղնաձիգները կայսր էին հայտա-
բարել Տիտոսին։

¹ Տե՛ս հրատարակություն Լ. Dindorf-ի, vol. III, Lipsiae, 1870, էջ 122։

² Տե՛ս Scriptores historiae Augustae, ed. Hohl, vol. I, Lipsiae, 1927, էջ 300։

³ Տե՛ս հրատարակություն Stavenhage. -ի, Lipsiae, 1922, էջ 130։

«Ոմանք ասում են,—վկայում է նա,—որ նրան [Տիտոսին] կայսր էին ընտրել հայ ազնվականներից, որոնց Մաքսիմիանոսն ասում էր և նեղում իբրև Աղեքսանդրի կողմնակիցների»¹։

Պարսկական-հռոմեական պատերազմի դադարումը 233 թվին և հաջորդ տարիներին Խրիստենոսները բացատրում է նրանով, որ այդ տարիների ընթացքում Արտաշիր Ա-ը նվաճումներ էր անում արևելյան շրջաններում²։ Սակայն շորս տարուց հետո, 237—238 թվերին, Արտաշիր Ա-ը նորից եկավ արևմուտք. ներս մտավ Միջագետք և վերագրավեց Մծրինն ու Խառանը³։

Մաքսիմիանոս Թրակացուն և Երկու Գորդիանոսներին (237) հաջորդեց 238 թվին Գորդիանոս Գ-ը (238—244), իսկ Արտաշիր Ա-ին հաջորդեց 241 թվին նրա սրդին, Շապուհ Ա-ը (241—272)։ Օգտվելով Հռոմեական կայսրության մեջ շարունակվող նեոթին խառնակութուններից՝ Շապուհ Ա-ը, հետևելով հռոմայեցիների հանդեպ իր հոր թշնամական քաղաքականությանը՝ 242 թվին ատաջ շարժվեց մինչև Անտիոք քաղաքը, իսկ պարսկական հեծելազորն սկսեց նորից ասպատակել Կապադովկիան և Կիլիկիան։ Ըստ երևույթին, հենց այս արշավանքների ժամանակ նվաճված է եղել նաև Օսրոյեն-նոգեսիայի թագավորությունը։

Գարազաշյանը կարծում է⁴, որ նույն այս ժամանակ սլարական զորքերը գրավել էին նաև Հայաստանը և նրանց ձևորն էր ընկել նույնիսկ Արտաշատ քաղաքը։ Սակայն, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Սանտալձյանը⁵, Գարազաշյանի այդ կարծիքը, որ հիմնված է Յուլիոս Կապիտոլինոսի սխալ կարգացված մի վկայության վրա՝ արդյունք է ակնհայտ թյուրիմացության։

«Այնտեղ,—պատմում է Յուլիոս Կապիտոլինոսը,—նա [Գորդիանոս Գ-ը] հաճախակի պատերազմ մղեց և հաղթեց ու մինչև իսկ, դուրս վտարելով Պարսից թագավոր Շապուհին, որը թագավորում էր Արտաշիրից հետո, վերագրավեց Ան-

¹ *St'us „Trebelli Pollionis“, Tyranni triglati, 32, 3 (Scriptores historiae Augustae, ed. Hohl, vol. II, Lipsiae, 1927, էջ 132)։*

² *St'us Cambridge Ancient History, vol. XII, էջ 130։*

³ *St'us Zonaras, XII, 18. Georgios Synkellos, Բաննի հրատ., էջ 663. Նաև Jul. Capit., Gord., 26, 5-6։*

⁴ *Տե՛ս Գարազաշյան, Քննական պատմություն Հայոց, Բ., էջ 272—274։ Համեմատե՛ նաև Արևելյան Հայոց հին գրականության պատմություն, I, էջ 593 և ուրիշները։*

⁵ *Santalgian, Histoire documentaire, II, էջ 565։*

տիոքը, Խառանը և Մծբինը, որոնք բոլորն էլ գտնվում էին պարսիկների իշխանության տակ»¹,

Այս վկայության մեջ՝ «որը թագավորում էր Արտաշիրից հետո»² խոսքերի փոխարեն սխալմամբ կարգացել են «Արտաշատից հետո և Անտիոքը... վերագրավեց»³։

242 թվին, երբ ներքին պրոթյունը Հռոմեական կայսրության բավական խաղաղվել էր, հռոմեական կայսր Գորդիանոս Գ-ը, որը դրեթև ղեկ երեխա էր, հանդիսավոր կերպով հայտարարեց Շապուհ Ա-ին պատերազմ և իր աներոջ՝ պրետորյանների պրևֆեկտ Տիմեսիթեսի, ուղեկցությամբ ու մեծ ցորթով եկավ Արևելք։

243 թվին հռոմեական զորքերը հաղթական կերպով մտան Միջագետք, վերագրավեցին Խառանը, հաղթեցին պարսիկներին Ռեշայնայի մոտ, գրավեցին Մծբինը ու ամբողջ Միջագետքը և վերականգնեցին Օսրոյեն-Նիդեսիայում Արգար ԺԱ-ի թագավորական իշխանությունը⁴։

Հռոմայեցիներն արդեն պատրաստվում էին լքել Եփրատ գետի երկարությամբ Բարեյոնիա և նվաճել Տիգրոն մայրաքաղաքը, բայց հանկարծակի 243 թվի վերջերը հիվանդացավ և վախճանվեց Տիմեսիթեսը, որը հռոմեական զորքի իրական առաջնորդն էր։

Տիմեսիթեսին հաջորդեց պրետորյանների պրևֆեկտի պաշտոնում Փիլիպպոս Արաբացին, որն ինքն էր ուղում դառնալ կայսր։ 244 թվի գարնան սկզբներին Գորդիանոս Գ-ը սպանվեց Ջաիթայի մոտ՝ Կիրակսիոսի և Գուրա-Նվրոպոսի միջև, և հայտարարվեց կայսր Փիլիպպոս Արաբացին (244—249)։ Եվ որովհետև հռոմեական զորքի մի մասը չէր ուղում շարունակել կռիվը՝ Փիլիպպոսը կնքեց Շապուհ Ա-ի հետ խաղաղության դաշնագիր և շտապեց վերադառնալ Հռոմ (245 թվին)։

Այդ դաշնագրության մասին, որի մեջ հիշատակված է նաև Հայաստանը, տեղեկություն են տալիս բյուզանդական պատմագիրները Զոնարասը, Զոսիմոսը և նվագրիտոսը⁵, որոնց վկայությունները թարգմանաբար մեջ են բերում։

¹ *Sb' u luli Capitolini*, Gordiani tres, 26, 5—6 (Scriptores historiae Augustae, ed. Hohl, Lipsiae, 1927, II, էջ 49)։

² «qui post Artaxerxen regnabat»։

³ Համեմատել՝ *Gutschmid A.*, Untersuchung'en über die Geschichte des Königreichs Osroene. St.-Petersbourg, 1887, էջ 44, ծան. 1։

⁴ *Sb' u luli Capitolini* Gordiani tres, 26—27 (Scriptores historiae Augustae, ed. Hohl, II, էջ 49—50)։ *Zonaras*, I, 18. *Aurelius Victor*, *Caesares* 27, 8. *Eutropius*, IX, 2։

⁵ Այս պատմագիրները, ինչպես ենթադրում են, ուղղակի կամ անուղղակի կերպով օգտվել են Պերսեպոլիսի պատմական երկրից։

1. Zonaras, XII, 19՝

«Ապա հաջորդեց Փիլիպպոսը, որը տեր դառավ Հռոմեական կայսրության: ...Նա հաշտութուն կնքելով Պարսից թագավոր Շապուհի հետ՝ զազարեցրեց պատերազմը պարսիկների հետ և դիջեց նրանց Միջագետքը և Հայաստանը: Բայց երբ նա տեսավ, որ հռոմեացիները վշտացած են այդ երկրների կորստի պատճառով՝ մի փոքր հետո դաշնագիրն անվախձ համարեց և երկրները ետ վերցրեց»¹:

2. Zosimos, III, 32, 4՝

«Շատ մամանակ անցնելուց հետո՝ Գորգիանոսը պատերազմեց Պարսից թագավորի դեմ և պատերազմի ընթացքում սպանվեց. սակայն նաև այս հաղթությունից հետո պարսիկները ոչ մի բան չգրավեցին հռոմայեցիների հպատակության տակ և զոդներից: Բայց երբ Փիլիպպոսն իշխանության գլուխ անցավ՝ նա պարսիկների հետ կնքեց ամենամոթաբեր հաշտութունը»²:

3. Evagrius, Historia ecclesiastica, V, 7՝

«Մեծ Հայաստանն ստուշ հռոմայեցիների հպատակն էր. բայց Փիլիպպոսը, հաջորդելով Գորգիանոսին՝ տվեց այն Շապուհին, որով Փոքր Հայքը հռոմայեցիների ձեռքը մնաց, իսկ մյուս բոլոր մնացածը՝ պարսիկների»³:

Այս վկայություններից պատմագիրների մեծագույն մասը՝ Մոմմսենը, Նյուդեկեն, Խալաթյանցը և ուրիշները՝ այն հետևությունն են հանել, որ Միջագետքը ու նաև Մեծ Հայաստանը, որը Հռոմի դաշնակիցն էր և վասալը, թեև դաշնագրությամբ տրվել էին Շապուհ Ա-ին, սակայն դաշնագիրը չէր իրականացվել, և հռոմեական զորքերը շարունակել էին մնալ այդ երկրներում⁴: Մարկվարտը, որ ընդունում է նույնպես, որ իսաղաղություն պայմանները մնացել էին թղթի վրա, ուղադրության առնելով հասկապես և վաղորիտսի վկայությունը՝ ենթադրում է, որ համաձայն դաշնագրի Մեծ Հայաստանի հարավային երկրները, Սոփքը և Կորդուքը, որոնք Եվագրիոսի մոտ անվանված են «Փոքր Հայք», պետք է մնային հռոմայեցիների ձեռքը, իսկ Մեծ Հայաստանի մնացած մասը տրվելու էր պարսիկներին⁵:

¹ Տե՛ս հրատարակություն Dindorf-ի, Lipsiae, 1870, vol. III, էջ 130:

² Տե՛ս հրատարակություն E. Mendelssohn-ի, Lipsiae, 1887, էջ 154:

³ Տե՛ս editio H. Valesii, էջ 426:

⁴ Տե՛ս Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 422. Nöldke, Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig, 1887, էջ 93. Лаптевич, Очерк истории Армении, էջ 338 և ուրիշները:

⁵ Տե՛ս Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, zweites

Այլ լուսաբանություն են տալիս հաշտության նույն գաղնադրին Cambridge Ancient History-ի մեջ լույս բնծայած իրենց հոդվածներում էնսլինը և Խրիստենսենը¹։ Առաջինը սրանցից, ժխտելով Զոնարասի վկայության հշտությունը, կարծում է, որ համաձայն 234 թվի գաղնադրի Միջագետքը և Փոքր Հայքը տրվել էին, իրապես, Հռոմեական կայսրությանը, և այնտեղ կուսակալ էր դրվել Փիլիպպոս Արաբացու Լղբայրը՝ Պրիսկուսը։ Իսկ Խրիստենսենը ենթադրում է նույնպես, որ բոտ գաղնադրի՝ Հռոմեական կայսրությունը պահպանել էր իր ձեռքում Միջագետքը և Հայաստանը (այսինքն՝ Փոքր Հայքը), իսկ Հայկական թագավորությունը, որ ինքնուրույն պետություն էր, չէր կարող, հարկավ, դիջված լինել Սասանյան Պարսկաստանին և հիշատակված լինել պայմանագրի որևէ կետում։

Ինչպես տեսնում ենք, այս խնդիրը դեռ վերջնականապես չէ մեկնված և բավական մութն է։ Աղբյուրների վկայություններից պարզ երևում է, սակայն, որ Հայաստանը չէր նվաճված Սասանյան Պարսկաստանի կողմից ո՛չ Փիլիպպոս Արաբացու և ո՛չ էլ նրա հաջորդի՝ Գեկոսի, ժամանակ (249—251)։ Նա իր անկախությունը պահպանել էր մինչև Գալլուս կայսեր (251—253) ժամանակը։

Երրորդ դարի կեսերին Հռոմեական կայսրության դրոսյունը, ինչպես հայտնի է, նորից խիստ կերպով ծանրացել էր թե ներքին խռովությունների և թե գոթերի աշխարհավերհ հարձակումների պատճառով։ Հատկապես Գալլուս կայսեր իշխանության ժամանակ նա այլևս չէր կարող ո՛չ միայն օգնել գաղնակից Հայաստանին, այլև պաշտպանել իր սրեկյան սահմանները։

Ոգտվելով այս բարեհաջող շահամանրից՝ Շապուհ Ա-ը կարողացավ հաշիվ սեռնել Տրդատ Բ-ի հետ, որը մոտ 25 տարի հաջողությամբ պաշտպանել էր իր երկիրը պարսկական հարձակումներից, և 252/3 թվին դրավեց Հայաստանը։ Տրդատ Բ-ը ստիպված եղավ փախչել և պատսպարվել հռոմայեցիների մոտ, իսկ նրա որդիները մնացին Հայաստանում և հնադանդվեցին Սասանյան Պարսկաստանին։

Հայաստանի հպատակումը Շապուհ Ա-ին և Տրդատ Բ-ի փախուստը պարզ ու որոշ հիշատակված են Զոնարասի հետևյալ վկայության մեջ։

«Նորից սրա [Գալլուսի] ժամանակ սկսվեցին պարսիկների խլրտումները և նրանք նվաճեցին Հայաստանը. այս երկրի

Hefte, Leipzig, 1905. էջ 218—220, ծան. 2 | „Philologus“, Supplementband, X. Heft 1|.

¹ Cambridge Ancient History, vol. XII, 1939. էջ 88 և 131.

Տրդատ թագաւորը փախաւ, իսկ նրա որդիները մեկնեցին պարսից կողմերը»¹։

Քոնստանտինի այս վկայութեան մեջ հիշատակված Տրդատը, ինչպէս ուշեմ պատմագետներն բնորոշում են, նույն անձն է, որը 217 թվին թագ էր ստացել Մակրինոս կայսրից։ Ինչպէս տեսնում ենք, նա թագաւորել էր Հայաստանում 36 կամ 37 տարի (216—252/3)։

Շատ պարզ է ըստ այսմ, որ հայ պատմիչների մոտ վիպական նոսրութիւն վերագրված պարսիկների դեմ պատերազմները հիշողութեան են, իրապէս, այն երկարատե ու համառ կռիւների, որ պատմական այս Տրդատ Բ-ը, իբրև հռոմայեցիների զաշնակից ու վտոսալ, վարել էր Արտաշիւր Ա-ի և Շապուհ Ա-ի պէմ։

Հայկական ավանդութեանը վերոհիշյալ պատերազմների մասին, թեև ենթարկվել է վիպական-բանաստեղծական մշակման, սակայն, այնուամենայնիւ, ունի պատմական արժեք։ Այդ ավանդութեանը, որ պահպանվել է Ագաթանգեղոսի պատմական երկում, կարևոր էմ համարում մեջ բերել աննշան կրճատումներով։

«Արդ՝ նաև մյուս տարվա վերջում, — պատմում է Ագաթանգեղոսը. — Հայոց նոսրով թագաւորը սկսեց զոնդ կաղմել և դուք ժողովել, նաև համարեց Ալվանից ու Վրաց զորքերը և բացեց Ալանաց ու Ճորա պահակի դռները, դուրս բերեց հոնների զորքերը, որոնքի ասոյատակեն Պարսից շրջանները և արշավեն Ասորեստանի կողմերը մինչև Տիգրոսի դռները։

Ավարի առնելով ամբողջ երկիրը՝ նա ավերածութեան մատնեց բաղձալի քաղաքների ու ավանների շէն տեղերը և ամբողջ շէն երկիրը գատարկ ու ավերակ դարձրեց։ Նա աշխատեց այդ երկիրը վերացնել մեջուղից, բոլորովին կործանել, քանդել ու արմատախիլ անել. և մտածում էր նաև վերացնել Պարսից տերութեան օրհնքները։ Նա հաստատաբար ուխտել էր մեծ ոխով վրեժ առնել իրենց տերութեան անկման համար. և աշխատում էր լիովին վրեժ տանել, նախանձորեկ լինելով իր մեծ բնիկ պատճառով։ Անծապիս խրոխտում էր նա, սպայիներով դուքերի բազմութեանը և հույսը դնելով նրանց քաջութեան վրա։

Նրան շուտով օգնութեան հասան ժիր ու քաջ մարդկանց ու ձիերի մեծ բազմութեամբ ազիլանները, լիփինները, ճիզպերը, կասպիերը և սրիշները ևս, որ այն կողմերիցն էին, որոնք վրեժ առնեն Արաւիանի սպանման համար։

Թեպէտև նա ինքը մեծ տրամութեան մեջ էր ազգականների,

¹ Տե՛ս Zonaras, XII, 21 (ed. Dindorf, vol. III, Lipsiae, 1870, էջ 137)։

եղբայրների վարքի պատճառով, որովհետև նրանք հնազանդ-
վել էին և ծառա էին դառել Ստահրացու բարձրացող թագավո-
րությանը և նրան համակերպվել էին, ու թեպետև խոսրովը
դեսպան էր ուղարկել, որպեսզի տոհմայիններն իրեն օգնու-
թյան հասնին, նրանց դիմադրեն իր թագավորության հետ
միասին և աջակցեն այնտեղից, Քուշանների կողմերից, օգ-
նության հասնեն այն մարզից, իրենց բուն աշխարհից՝ քաջ
ժողովուրդների ու մարտիկ զորքերի երկրից, սակայն պարթև-
ների տոհմերը և ցեղապետները, նախարարները և նահա-
պետները իրեն չէին լսել: Նրանք համաձայնել էին, հավանել
էին և հպատակվել էին առավել Արտաշիռի տերության, քան
իրենց ազգատոհմի և եղբայրների իշխանության:

Արդ՝ խոսրովը վերցրեց իր զորքերի բաղմոթյունը ու նաև
նրանց, որոնք եկել էին ղանազան կողմերից և օգնության էին
հասել, իբրև պատերազմական գործի զինակիցներ: Իսկ Պար-
սից թագավորը, երբ տեսավ մեծ բաղմոթյունը զորքի, որը մեծ
ուժով առաջացել էր և եկել էր նրա դեմ՝ ինքը ևս ընդառաջ ելավ
և պատրաստվեց պատերազմի: Սակայն նա չկարողացավ խոս-
րովին զիմադրել և նրանց առջևից փախուստի դիմեց. հետամը-
տելով նրանց՝ սրանք Պարսից ամբողջ զորքը կոտորեցին. ցրե-
ցին, գետին փռեցին դաշտերում և ճանապարհներում, շարա-
շար ոչնչացրին և սաստիկ հարված հասցրին նրանց:

Եվ Հայոց թագավորը վերադարձավ մեծ կոտորածից մեծ
հազթությանը, շատ ավարով ու ցնծալից ուրախությամբ. նա
վերադարձավ Հայաստանի կողմերը, Այրարատ գավառը,
Վաղարշապատ քաղաքը. եկավ մեծ ուրախությամբ, բարի
անունով և շատ ավարով:

. . . . .

Իսկ երբ վրա հասավ մյուս տարին՝ նա հավաքեց խիստ մեծ
զորք, կանչեց առաջվա զորքը և ավելի ևս շատ ասպատակու-
թյուններ ցրեց Ասորեստանի կողմերում, քան առաջ, մանա-
վանդ որ նրան օգնության էին եկել նաև տաճիկների զորքերը:
Նրանք ավարի առան ամբողջ երկիրը և քաջությամբ վերա-
դարձան իրենց տեղերը:

Եվ տասնմեկ տարի շուտ շուտ այսպես ավարի ելնելով՝
նրանք ավերեցին ամբողջ սահմանամերձ երկիրը, որը Պար-
սից թագավորության և իշխանության տակ էր»:

[«Արդ՝ ի միւս ևս ի գլուխ տարւոյն սկսանէր խոսրով թագա-
ւորն Հայոց դունդ կազմել և դօր բովանդակել, գումարել զղօրս

Աղուանից և Վրաց, և բանալ զդրունս Ալանաց և զՃորայ պահակին, հանել զգորս շոնաց, ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից, արշաւել ի կողմանս Ասորեստանի, մինչև ի դրունս Տրասլոնի:

Աւար առեալ զերկիրն ամենայն՝ յապականութիւն դարձուցանէր զշինանիստ քաղաքացն և աւանացն ցանկալեաց. զշէն երկիրն ամենայն թափուր և աւերակ թողոյր. ջնջել ի միջոյ ի բաց կորուսանել, խլել քակել, հիմն ի վեր ջանայր առնել, համարէր բառնալ զօրէնս տէրութեանն Պարսից: Ուխտ եղեալ միանգամայն՝ վրէժ խնդրել մեծաւ քինութեամբ զանկանելն իւրեանց ի տէրութենէն. սպառ սպուռ ջանայր զվրէժ խնդրել, մեծաւ քինու նախանձաբեկ լինելով. մեծամեծս փքայր՝ ի բազմութիւն զօրացն ապաստան ևղեալ, և ի քաջութիւն զօրացն յուսացեալ: Վաղվաղակի ի թիկունս հասանէին մեծաւ բազմութեամբ ժիր և քաջ առն և ձիոյ և բուն կազմութեամբ աղուանք, լփինք և ճիղպք, կասպք և ալ ևս որ ի սմին կողմանց, զի զվրէժ արեան Արտեանայ խնդրեսցեն:

Զի թէպէտ և էր ինքն ի մեծի տրամութեան վասն բնութեան ևղբայրութեան ազգատոհմին, զի հնազանդեցան և ի ծառայութիւն մտին համբարձելոյ թագաւորութեան Ստահրացոյն, և ընդ նմին միամտեցան. զի թէպէտ և էր հոսարովու և ղեսպան արարեալ, զի իւրեանց տոհմայինքն ի թիկունս եկեսցեն և նոցա ընդդէմ կայցեն ընդ նորա թագաւորութեանն, անտի սմա ձեռն տուեալ ի կողմանց Քուշանաց, և յայնմ մարզէ և յիւրեանց ի բուն աշխարհէն և ի քաջ ազգաց և ի մարտիկ զօրացն զի ի թիկունս հասցեն. սակայն տոհմքն և ազգապետքն և նախարարքն և նահապետքն Պարթևաց ոչ լինէին ունկնդիր. զի միամտեալ և հաւանեալ և նուաճեալ էին ի տէրութիւնն Արտաշրի, քան ընդ տէրութիւն իւրեանց ազգատոհմին և ևղբայրութեանն:

Սակայն առեալ հոսարովու զբազմութիւն զօրաց իւրոց, և ոտ ուստեք ուստեք ևկեալ հասեալ էին ի թիկունս օգնականութեան նիզակակիցք գործոյն պատերազմի. Իսկ իրրև ետես թաղաւորն Պարսից զայն ամբոխ բազմութեան գնդի, զի մեծաւ ուժով զիմեալ եկեալ հասեալ էին ի վերայ նորա՝ ևլ և նա ընդ առաջ նոցա ի պատրաստութիւն պատերազմի. Բայց սակայն ոչ կարաց ունել զդէմ նորա, փախստեալ լինլր առաջի նոցա. զճևտ մտեալ կոտորէին զամենայն զօրսն Պարսից, և դաշտացն և ճանապարհացն ցիր դիաթաւալ կացուցանէին և շարախտաւատ վատնէին և անհնարին հարուածս ի վերայ հասուցանէին:

Եւ թագաւորն Հայոց դառնայր ի մեծ կոտորածէն մեծաւ յաղթութեամբ և բազում աւարաւ և ցնծալից ուրախութեամբ ի կողմանս Հայոց յԱյլարատ գաւառ, ի Վաղարշապատ քաղաք, մեծաւ ուրախութեամբ և բարի անուամբ և բազում աւարաւ...

Բ. Իսկ ի գալուստ ամին միւսոյ զօր բազում կուսէր յոյժ, գումարտակ առնէր, զնոյն զօր կոչէր, և ևս բազում քան զնոյն ասպատակ սփռեալ զկողմամբքն Ասորեստանի. մանաւանդ զի և զօրք տաճկաց ի թիկունս եկեալ էին. աւար առեալ զերկիրն զամենայն՝ քաջութեամբ դառնային յիրաբանչիւր տեղիս:

Եւ ամս մետասան ստէպ ստէպ զայս օրինակ աւար առեալ՝ աւերէին զամենայն երկիր սահմանացն, որ ընդ Պարսից թագաւորութեամբն և ընդ իշխանութեամբն էր»¹:

Պատմագետներից շատերը աշխատել են որոշել, թե ԼԷԲ էին տեղի ունեցել տասնմեկամյա վերոհիշյալ կոիվները: Գուտշմիզը և ուրիշ շատերը հոսրովի այդ արշավանքների ժամանակը ենթադրում են Արտաշիր Ա-ի առաջին արշավանքից հետո՝ 228—238 թվերին, Տաշյանը և Աստուրյանը՝ 238—248 թվերին, իսկ Խրիստենսենը և ուրիշները՝ 242—252 թվերին²:

Պատմագետների այս ժամանակագրական ճշտումները, իհարկե, վիճելի կռահումներ են: Իրապես, հայ ժողովրդական էպոսի մեջ նկարագրված կոիվները տեղի էին ունեցել Արտաշիր Ա-ի ռեյանե Շապուհ Ա-ի դեմ ո՛չ թե հոսրով թագավորի, այլ Տրդատ Բ-ի թագավորության ընթացքում՝ 228 և 252/3 թվականների ժամանակամիջոցում:

Այդ կոիվների տեղը, ինչպես կարելի է եզրակացնել նաև հունահռոմեական աղբյուրների վկայություններից, եղել է, գլխավորապես, Մեդիան ու նրա հարևան Ադիաբենը, որը հայկական ավանդության մեջ անվանված է Ասորեստան:

Տաշյանը շատ ճիշտ մատնանշել է, որ վերև բերված Ագաթանգեղոսի պատմվածքները, թեև «ճիշտ և պատմական են», բայց «մթին և հարևանցի» են և նրա մեջ «շատ դեպքեր ի մի են ձուլ-

¹ Տե՛ս «Ագաթանգեղեայ Պատմութիւն Հայոց», աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Աս. Կանայանցի, Տփղիս, 1909, էջ 16—19 (II—Բ):

² Տե՛ս Gutschmid, Agathangelos, ZDMG, XXXI, 1877, էջ 48. Տաշյան, Ագաթանգեղոս, էջ 100—101. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 242, ծան. 1. Christensen, Cambridge Ancient History, v. XII, էջ 131 և ուրիշները:

ված»¹։ Այդ, հարկավ, այլ կերպ և շէր կարող լինել, որովհետև Ազաթանգեղոսի Պատմության սկզբի մասը ծագում է, ինչպես ասացինք, ժողովրդական վեպից, որը, փաստորեն, կիսապատմական բանահյուսական ստեղծագործություն էր։

Դինաստիական մեծ հեղաշրջման ու խլրտումների ժամանակ Իրանում, ինչպես երևում է Կասսիուս Դիոնի և Մովսես Խորենացու վկայություններից², Հայաստան էին եկել Տրդատ Բ-ի մոտ իրենց զորքերով ու կուսակիցներով Արտավան Ե-ի որդիները և նոր դինաստիայի հակառակորդ պարթև ազնվականությունը։

Այս գաղթականության կապակցությամբ, ինձ թվում է, կարելի է միանգամայն հավանական համարել Գ. Ասլանի ենթադրությունը, որը Մամիկոնյանների և Կամսարականների գաղթը Հայաստան դնում է Տրդատ Բ-ի (216—252/3) ժամանակ³։ Սակայն այդ գաղթը, ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Կոզյանը, պետք է ենթադրել ո՛չ թե Պարթև Արշակունիների անկումից առաջ, ինչպես այդ ընդունում է Ասլանը, այլ նրանց անկումից, այսինքն՝ 224 թվից հետո⁴։

Որ նորագույն այս ենթադրությունը, հատկապես Մամիկոնյանների վերաբերմամբ, ավելի քան հավանական է՝ այդ կարելի է հետևցնել Մար-Արասյան աղբյուրից քաղված Սերեոսի Պատմության հայտնի հատվածից, որը պարզ վկայում է, որ Մամիկոնյանների նախնիքը, Մամիկն ու Կոնակը, գաղթել էին Հայաստան Ճենաստանից, այսինքն՝ Անդրկասպյան երկրի արևելյան շրջաններից, «յամս Արտաւանայ արքայի Պարթևաց և Մեծին մատնանշված է եղել նույնպես երրորդ դարի առաջին կեսում, Դժվար չէ նաև կուսհել, որ Խորենացու օգտագործած աղբյուրի մեջ ևս Մամիկոնյանների նախնու, Մամկոնի, գաղթը Հայաստան մատնանշված է եղել նույնպես երրորդ դարի առաջին կեսում»⁵։ Շապուհ Ա-ի (241—272) և Տրդատ Բ-ի (216—252/3) ժամանակ։ Սակայն Խորենացին⁶ հասկանալի պատճառով այդ Տրդատ Բ-ին

¹ Տե՛ս Տաշյան, Ազաթանգեղոս, էջ 92։

² Cass. Dio, LXXX, 3—4. Խորենացի, II, 73 («սիրելեօք յարեցելովք»)։

³ K. Aslan, Études historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ 139.

⁴ Ս. Կոզյան, Կամսարականները «տեարք Շիրակայ և Արշարունեաց», Վիեննա, 1926, էջ 13—14։

⁵ Տե՛ս «Սերեոսի Եպիկոպոսի Պատմութիւն», հրատ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1939, էջ 12 (զլ. Գ)։

⁶ Տե՛ս Խորենացի, II, գլ. 2Ա։

գարձրել է Տրդատ Մեծ, որովհետև նրա Պատմութեան մեջ Հայաստանի երեք Տրդատ թագավորները՝ Տրդատ Ա-ը, Տրդատ Բ-ը և Տրդատ Գ-ը՝ վերածվել են մեկ Տրդատի:

Ադոնցի կարծիքը, որ Մամիկոնյանները Տայքի արևմտակողմում ապրող ճաներից են ծագում՝ միանգամայն անընդունելի մի կոռուցում է, որից նա հրաժարվել է և ինքը իր վերջին աշխատութուններից մեկում¹:

Որ Կամսարականները ևս նույն այդ ժամանակ են գաղթել՝ այդ նույնպես երևում է նրանց ծագման մասին հորենացու մտապահպանված ավանդութունից: Կամսարականների նախահայրն էր, ըստ հորենացու Պատմութեան, Արշակունյաց Կարենյան ճյուղի շառավիղ Կամսարը, որը, չկամենալով հնազանդվել Պարսից Շապուհ Ա թագավորին (241—272), իր ամբողջ ընտանիքով գաղթել էր և ապաստանել Հայոց Տրդատ թագավորի մոտ²:

հորենացու հիշատակած այս Տրդատը, ինչպես մանրամասն ցույց է տվել Կոզյանը³, ո՛չ թե Տրդատ Մեծն էր, այլ Տրդատ Բ-ը (216—252/3), Ուրեմն՝ Կամսարականների գաղթը ևս կարելի է ենթադրել երրորդ դարի առաջին կեսում Պարթև Արշակունիների անկումից հետո:

Տրդատ Բ-ի փախուստից հետո հոռոմայեցիների մոտ (252/3)՝ Հայաստանը, ինչպես կտեսնենք, դարձավ Սասանյան Պարսկաստանի հպատակ ու վասալ պետութուն:

---

¹ *Տե՛ս Աժժու, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 103—104. Նաև նույնի Histoire d'Arménie. Les origines, du Xe au VIe (av. J. C.), Paris, 1946.*

² *հորենացի, II, գլ. 21:*

³ *Ս. Կոզյան, Կամսարականները, էջ 1—14:*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏՐԴԱՏ Բ-ԻՅ
 ՀԵՏՈ ՄԻՆՁԵՎ ՏՐԴԱՏ Գ-Ի ՔԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Փաղափական ընդհանուր դրույունը Հայաստանի նվաճումից հետո.— Շապուհ Ա-ի հաղթական արշավանքները.— Վալերիանոսի պարտությունը.— Արտավազդ Ե.— Արտավազդ Ե-ի համակր Շապուհ Ա-ին.— Շապուհ Ա-ի արշավանքներն Արևելում և նրա պարտությունը:— 2. Պալմիրայի քաղաքական մեծ դերը Ողե-Յատոսի ժամանակ.— Հայաստանի քաղաքական կացությունը.— Ջենոբիա և Վարալլաթ և Պալմիրայի անկումը.— հայերի գործակցությունը Պալմիրայի հետ:— 3. Հայաստանի հռոմեական կողմնորոշումը 272 թվից հետո.— Խոսրով Բ քաղաքական անհաստատ ու հեղհեղուկ դրությունն Արևելում:— 4. Կարոսի հաղթանակն արշավանք և Հռոմի գերիշխանության վերահաստատումը Հայաստանում.— Խոսրով Բ-ի սպանությունը.— սպանության տարեթիվն ըստ Սեբեոսի.— Տրդատ արևայուրու փախուստը:— 5. Պարսից ներսն թագավորի հաղթական արշավանքը:— 6. Գալերիոս Մաքսիմիանոսի մեծ հաղթությունը.— այդ նախորդյան մասին Փալստոսի վկայությունը:— 7. 298 թվի խաղաղության դաշնադրությունը.— Հայաստանի հարավ-արևելյան սահմանը:— 8. Անդրտիգրիսյան երկրների իրավական դրույունը:— 9. Տրդատ Գ-ի գահակալության մասին հայկական աղբյուրների վկայությունները.— Տրդատ Գ-ի գահակալության ստույգ տարեթիվը:

Երրորդ դարի երկրորդ կեսը շատ մութ շրջան է ո՛չ միայն Հայաստանի, այլև Հռոմեական կայսրության քաղաքական պատմության մեջ: Այս ժամանակաշրջանի գլխավոր հին աղբյուրներն են հռոմեական կայսրերի կենսագրությունները (Scriptores historiae Augustae), որոնց արժանահավատությունը դեռ մինչև այժմ վեճի առարկա է և, ընդհանուր առմամբ, համարվում է կասկածելի՝ Աղջատիկ են և կցկտուր նաև այս ժամանակաշրջանին վերաբերող շորրորդ դարի հռոմեական պատմության համառոտագրությունների և բյուզանդական ավելի ուշ շրջանի ժամանակագրությունների վկայությունները:

¹ Յե՛ս M. Rostovzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, Bd. II, übersetzt von L. Wickert, Leipzig, էջ 143—140.

Երրորդ դարի հիսունական թվականներին, ինչպես երևում է այդ աղբյուրների վկայություններից, քաղաքական դրուժյունը Փոքր Ասիայում բացառիկ կերպով նպաստավոր էր Շապուհ Ա-ի իշխանության ծավալման համար Առաջավոր Ասիայի արևմտյան երկրներում: Այդ ժամանակ հռոմեական արևելյան նահանգները ենթարկվել էին հարձակումների միաժամանակ թև գոթերի ու բորանների կողմից, որոնք եկել էին հյուսիսից ծովային ճանապարհով և կողոպտում ու ավերում էին Կողքիսի և Փոքր Ասիայի ծովափնյա քաղաքներն ու շրջանները (253—255/6 թվերին), և թե պարսիկների կողմից, որոնք Հայաստանը նվաճելուց հետո ապահովել էին իրենց թիկունքը հյուսիսից և համարձակ կերպով ասպատակում էին և ավարառության մատնում Միջագետքն ու Ասորիքը: Շապուհ Ա-ը կարողացել էր նվաճել այստեղ Մծբինը, Խառանը ու Անտիոքը և հարձակումներ էր գործում մինչև իսկ Կիլիկիայի ու Կապադովկիայի վրա:

Պատմագետներից ոմանք կարծում են, որ գոթերի ու պարսիկների այդ արշավանքները կապ ունեին իրար հետ և պարսիկների նպատակն էր միանալ Փոքր Ասիայում գոթերի հետ:

Շապուհ Ա-ի հաջողությունները թե այստեղ՝ արևմուտքում և թե արևելքում այնքան մեծ էին, որ նրան այլևս չէր բավարարում իր հոր «շահանշահ Իրանի» բարձր տիտղոսը, և նա իր արձանագրությունների մեջ անվանում էր իրեն «շահանշահ Իրանի և Անի-րանի», այսինքն՝ օարբայից արքա արիների և ոչ-արիների»:

Պարսիկների հաղթական արշավանքներն արևմուտքում պարբերաբար կրկնվում էին: Սակայն շուտով, 256 թվին², արևելք եկավ հռոմեական կայսր Վալերիանոսը (253—260) ուղեկցությամբ պրետորիանների սրևֆեկտ Բալլիստայի ու Մարկիանոսի, և պարսիկները հարկադրված եղան մաքրել Անտիոքը:

Վալերիանոսը, Անտիոք ժամանելուց հետո, իր զորքը նախ առաջնորդեց Կապադովկիա և խանգարեց պարսիկներին միանալ գոթերի հետ: Այնուհետև նա, շնայած որ հռոմեական զորքի մեջ

¹ Տե՛ս M. Rostovzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, Bd. II, übersetzt von L. Wickert, Leipzig, էջ 152:

² Բուդապեշտի համալսարանի պրոֆեսոր Ալֆոլդին (Alföldi), հիմնվելով հյուսիսային Ասորիքում վերջերս գտնված գրամների վկայությունների վրա, ենթադրում է, որ Վալերիանոսն Անտիոք էր եկել 253/4 թ. ձմեռը, և որ պարսիկներն Անտիոք քաղաքը գրավել էին երեք անգամ՝ 253, 253/9 և 260 թվերին. տե՛ս Cambridge Ancient History, vol. XII (1939), էջ 136, ծան. 3 և 170—172:

ավերածութիւններ էր գործում ժանտախտ հիվանդութիւնը, շտապեց գնալ Միջագետք և օգնութեան հասնել Եղեսիային, որը պաշարի էին թշնամու զորքերը: Սակայն Եղեսիայի մոտ Վալերիանոսը յարաշար պարտուեց և գերի բնկավ Շապուհ Ա-ի ձեռքը (260 թ.):

Սկզբնաղբջուրների վկայութիւններից երևում է, որ պարսկահռոմեական այս կռիվներին մասնակցել էին և հայերը՝ այժմ իրեն դաշնակիցներ պարսիկների բնդդեմ հռոմայեցիներին:

252/3 թվին Հայաստանը, ինչպես վերև տեսանք, գրավել էին պարսիկները: Եվ հենց այս թվին, ինչպես հաժանական և համարժում, Շապուհ Ա-ը թագավոր էր կարգել այնտեղ մի ոմն Արտավազդի, որի ծագման մասին հայտնված են դանազան հակասական կարծիքներ: Այիշանը, օրինակ, սրան նույնացրել է Խորենացու մոտ հիշատակված Արտավազդ Մանդակունու հետ, Գ. Ասլանը ենթադրում է սրան Ատրպատականի թագավորների սերունդից. Ատուրյանը նույնացրել է նրան Արտավազդ Մամիկոնյանի հետ, իսկ Աննինսկին համարում է նրան Տրդատ Բ-ի որդի՝ Այս կուսհումներից և ոչ մեկը հիմնավորված ու հաստատուն չէ: Կարելի է միայն հավանական համարել, որ այս Արտավազդ թագավորը, սրբ Սասանյան Պարսկաստանի կողմնակից էր և բարեկամ, Հայ Արշակունիների տոհմիցը չէր:

Տրդատ Բ-ի այս հաջորդը հիշատակված է Վալերիանոս կայսեր կենսագիր Տրեբելլիոս Պոլլիոնի մոտ, որը հաղորդում է, որ Արտավազդը նամակ էր գրել Շապուհ Ա-ին Վալերիանոսի գերումից հետո և խորհուրդ էր տվել նրան աղատութիւն շնորհել զժախտ կայսրին: Հետաքրքիր այդ վկայութիւնը, որի մեջ Արտավազդն անվանված է Հայոց թագավոր, մեջ եմ բերում ամբողջութեամբ:

«Արտավազդը, Հայոց թագավորը, — ասում է Տրեբելլիոսը, — ուղարկեց Շապուհին հետևյալ նամակը. — «Համակիր եմ քո փառքին, բայց երկյուղ եմ կրում, որ դու ոչ այնքան հաղթել ես, որքան հրահրել ես մոլեգին կռիվը: Վալերիանոսին այժմ պահանջում են ազատ արձակել և՛ նրա որդին, և՛ թոռը, և՛ հոռմեական զորավարները, և՛ ամբողջ Գալլիան, ամբողջ Աֆրիկան, ամբողջ Սպանիան, ամբողջ Իտալիան, ու նաև բոլոր ժողովուրդները, որոնք ասլրում են Իլլիրիկումում, նաև արևելքում ու Պոնտոսում, և որոնք կողմնակից են հռոմայեցիներին

¹ Տե՛ս Այիշան, Այրարատ. 1890, էջ 374. K. Aslan, Etudes historiques, էջ 143. Ատուրյան, Բաղարական վերաբերութիւններ, էջ 245—246. A. Аннинский, Древние армянекие историки, էջ 44:

կամ նրանց հփատակ են: Դու վերցրիր դերի միայն մի ձևու- նու, իսկ քեզ դեմ խիտ թշնամացրիր երկրազնդի բոլոր մար- վուրդներին. գուցե նաև մեզ դեմ, որ ուղարկել էինք քեզ օդնա- կան գործեր. մենք որ քո հարեաններն ենք՝ միշտ ծանր գրու- թյան մեջ ենք բնկնում, երբ դուք իրար հետ կովում եք»¹

Վալերիանոս կայսրին գերելուց հետո Շապուհ Ա-ը վերանվու- ճեց Անտիոք քաղաքը, և պարսկական գործերը, առաջ շարվելով գևարի Փոքր Ասիա՝ զրավեցին Կիլիկիայում Տարսոս քաղաքը ու Կապադոկիայում՝ Կեսարիա-Մաժաքը և վերցրին ամենուրեք հարուստ ավար և անթիվ քանակությամբ զերիններ:

Շուտով սակայն սրանց առաջխաղացումը կանգ առավ: Սուրի- Պոմպեյուպոլլիս քաղաքի մոտ՝ Կիլիկիայում, նրանց հուժկու հարված հասցրին և ետ մղեցին հռոմեական զորավարներ Մարկիանոսը և Բալլիստան: Այնուհետև ևս, երբ նրանք ետ էին գառնում իրենց եր- կիրը և անցնում էին Եփրատ գետը՝ նրանց պարսության մասունց նաև Պարմիրայի արաբ իշխան Սևպտիմիոս Ողենատոսը, որը նրանց ձեռքից խեց ավարը և զերիններին (261 թ.): Հետզհետե այս իշ- խանն առաջնակարգ դեր խաղաց ամբողջ Արևմտյան Ասիայում:

Պարմիրան (կամ ասորերեն Թադմորը), ինչպես հայտնի է, առևտրական մեծ քաղաք էր արաբական անապատում՝ Գամասկոսի ու Եփրատ գետի միջև: Նա հարստացել էր և բարգավաճում էր, որովհետև այս քաղաքի մոտով էր անցնում միջադղային մեծ առև- տրի հարավային ճանապարհներից մեկը: Պարմիրան մեծ շափով ենթարկվել էր հելլենական և հռոմեական մշակույթների ազդեցու- թյան, և նրա մեջ կառուցվել էին գեղեցիկ ու հույսկապ շենքեր:

261 թվին Պարմիրայի Ողենատոս իշխանը, որը, պարսկական զորքերը Եփրատի մոտ պարտելուց հետո, իրեն հայտարարել էր Պարմիրայի թագավոր, վերջ դրեց Մարկիանոսի որդու, Կվինտոս կայսրի իշխանությունը հռոմեական արևելքում և նվաճեց հյուսի- սային ամբողջ Ասորիքը: Գալլիենոս կայսրը (260—268) նրան ճա- նաչեց իբրև կուսակալ Ասորիքի և շնորհեց նրան «դուքս», «խմպերա- տոր» և «վերականգնող Արևելքի» (corrector Orientis) տիտղոս- ները:

Հաջորդ տարիների ընթացքում, 262—264 թվերին, Ողենատոսը, իբրև հավատարիմ վասալ հռոմեական կայսրության, հաջողու- թյամբ վերսկսեց պատերազմը պարսիկների դեմ: Նա ազատեց պա- շարված Եդեսիան, նվաճեց Մծրինը և Խառանը, վերադարձեց հոգ-

¹ Տե՛ս *Crebellius Poll.o. Valerianus pater et filius*, 6 (Scriptores histo- riae Augustae, edid. Hohl, v. II).

մեական ամբողջ Միջագետքը և, հաղթական կերպով առաջ շարժվելով՝ հասավ մինչև Տիգրոն: 266 թվին նա ուղևորվեց Ելամ գոթերի դեմ, որոնք եկել էին ծովով Հերակլեա, և ստիպեց նրանց ետ դառնալ: Նրա իշխանություն տակ էին գտնվում այդ ժամանակ Ասորիքը և սրա շրջակա երկրները՝ Արաբիան, Պաղեստինը, Կիլիկիան և, հավանորեն, նաև Կապադոկիան:

Ողենատոսի պոլեոգրաման այս ժամանակաշրջանում, ինչպես ենթադրում են Մոմզենը, Խալաթյանցը, Գ. Առլանը, Սանտալճյանը և ուրիշ շատ պատմագետներ, Հայաստանը ևս նանաչել էր վերստին Հռոմի գերիշխանությունը¹: Սակայն այդ մասին մենք հաստատուն տեղեկություններ չունենք: Ընդհակառակը, «Կայսրերի կենսագրությունների» (Historiae Augustae) մեջ հայերն այս ժամանակ հիշատակված են այն ժողովուրդների շարքում, որոնք անկախ էին Հռոմից²: Ուստի և ինձ ավելի հավանական է թվում Գաթրճյանի Գարագաշյանի և Լենինսկու կարծիքը, որոնք մատնանշում են, որ հայերն այդ ժամանակ շարունակում էին մնալ Պարսից գերիշխանության տակ և Հայաստանում, ինչպես ենթադրում են Լեդոնցը և Լենինսկին, ղեռ թագավորում էր Արաավազդ Ե-ը (252/3 թվից մինչև, հավանորեն, 272/3 թվը)³:

Ողենատոսին, որը սպանվեց 266/7 թվին, հաջորդեց նրա որդին Վարալլաթը (266/7—273), սակայն փաստորեն իշխեց նրա մայրը՝ Զենոբիան, որի գեղեցկությունը և բաշարիությունը գովաբանում են հռոմեական աղբյուրները:

Սրանց իշխանության սկզբում Հռոմի և Պարսիրայի հարաբերությունները բավական վատթարացան, որովհետև Գալլիենոս կայսրը ուղեց վերագրավել Հռոմեական արևելքը և, պարսիկների դեմ պատերազմելու պատրվակով, ուղարկեց Արևելք մի մեծ զորաբանակ: Սակայն Չենոբիան հռոմեական այդ զորքը ներս շթողեց Ասորիք: Եվ ուղադրավ է, որ այս դեպքը, կայսրության ծանոթաղաքական դրության պատճառով, հետևանք չունեցավ, ու շո-

¹ *St. Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 435. Халатьянц, Очерки истории Армении, էջ 342. К. Aslan, Etudes historiques, էջ 144. Sandaiglan, Histoire documentaire, էջ 380 և ուրիշները.*

² *St. Trebellius Pollio, Valerianus, G. Նույնի, Tyranni triginta, 30, 7, 18. Vopiscus, Avrelianus, 11, 27, 28, 41 (Scriptores historiae Augustae, edid. Hohl, vol. II, Lipsiae, 1927).*

³ *St. Գաթրճյան, Տիգրիսի պատմութ., Բ, էջ 462. Գարագաշյան, Բրնձական պատմութիւն, Բ, էջ 274. Анникский, Древние армянские истории, էջ 44. Ледонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 428.*

տով վերականգնվեցին նախկին հարաբերությունները. և Պալմիրան շարունակեց մնալ իբրև վասալ Հռոմի:

Կայսրության խառնակ վիճակը Փալլիենոսի հաջորդ Կլավդիոս Բ-ի ժամանակ (268—270) հնարավորություն տվեց Զենոբիային ավելի բնդարձակելու իր երկրի սահմանները: Պալմիրայի Զարգաս զորավարը տիրեց և՛ Եգիպտոսին, և՛ գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիային:

Հռոմի հանդեպ այս, իհարկե, մի նոր սոնձգություն էր, և Զենոբիան, գիտակցելով այդ՝ իր որդուն, Վաբալլաթին, հայտարարեց «Օգոստոս» (Augustus), այսինքն՝ Պալմիրայի անկախ թագավոր, և բարեկամություն հաստատեց Սասանյան Պարսկաստանի հետ (271 թվին):

Հռոմում այդ ժամանակ Կլավդիոս Բ-ին հաջորդել էր Ավրելիանոսը (270—275), որը, իհարկե, չէր կարող հանդուրժել Հռոմեական արևելքի անջատումը կայսրությունից: 271 թվի ամառը հռոմեական կայսրը մեծ զորքով եկավ Իտալիայից Ասորիք: Երկու մեծ ճակատամարտում Անտիոքի և Եմեսայի (այժմյան Հոմսի) մոտ նա ծանր պարտության մատնեց Պալմիրայի զորքերը, գերի վերցրեց Զենոբիային ու Վաբալլաթին և կարճատև պաշարումից հետո զրավեց Պալմիրան (272 թվին):

Կայսեր հեռանալուց հետո Պալմիրայի բնակչությունը ապրտամբեց հռոմայեցիներին դեմ, ուստի և Ավրելիանոսը շտապ կերպով վերադարձավ Ասորիք և այդ հարուստ առևտրական քաղաքն անխնա կերպով մատնեց սրի, կողոպուտի և ավերածության (273 թվին):

Հռոմեական աղբյուրների վկայություններից մեկ հայտնի է, որ Զենոբիայի դաշնակիցներն էին հռոմայեցիներին դեմ պարսիկները և հայերը: Տրեբելլիոս Պոլլիոնի մոտ բերված է Ավրելիանոսի գրած նամակը հռոմեական թերակույտին, որի մեջ մատնանշված է, թե որպիսի մեծ երկյուղ էր ներշնչել Զենոբիան արևելցիներին և, մասնավորապես, նաև հայերին:

«Կարող եմ ասել, — գրում է Ավրելիանոսը, — որ սրան [Զենոբիային] պետք է վերագրել, որ Ողենատոսը հաղթեց պարսիկներին և, փախուստի մատնելով Շապուհին՝ հասավ մինչև Տիզբոն: Ըս կարող եմ հավաստիացնել, որ այդ կնոջից այնքան էին ակնածում արևելյան և եգիպտական ժողովուրդները, որ ո՛չ արաբները, ո՛չ սարակինոսները, ո՛չ էլ հայերը չէին համարձակվում ժաժ գալ»¹:

¹ Տե՛ս Trebellius Pollio, Triginta tyranni, 30 (Scriptores historiae Augustae, edid. Hohl, vol. II).

Սմեոսայի մոտ տեղի ունեցած կռվից հետո, ինչպես հաղորդում է Փլավիոս Վոպիսկոսը, Ավրելիանոսը նամակ էր գրել Ջենոբիային և առաջարկել էր անձնատուր լինել: Ուշագրավ է, որ այդ նամակի պատասխանի մեջ, որ գրել էր Ջենոբիան, իբրև Պալմիրայի դաշնակիցներ հիշատակված են նաև հայերը: Ջենոբիայի այդ նամակը ևս կարևոր էմ համարում մեջ բերել ամբողջությունում:

«Ջենոբիա թագուհի Արևելքի Ավրելիանոս Օգոստոսին: Ոչ ոք մինչև այժմ բացի բեզանից չէր խնդրել նամակով այն, ինչ որ դու ևս պահանջում: Ելքը պատերազմական գործողությունների լուծվելու է քաջության միջոցով: Խնդրում ես, որ անձնատուր լինեմ, որպես թե չգիտես, որ կլեոպատրա թագուհին ուզեցել էր ավելի շուտ մեռնել, քան ասյուել որևէ կերպ անարժանավորասլես: Մեզ չեն պակասում օգնական զորքեր պարսիկների կողմից, որոնց արդեն մենք սպասում ենք: Մեր կողմն են սարակինոսները, մեզ կողմնակից են հայերը: Ասորի ավազակները քո զորքը հարվածել են: Ի՞նչ կլինի, եթե դա այն օգնությունը, որն ամեն տեղից սպասվում է: Մի կողմ կթողնես, իհարկե, քո բարձրահոնությունը, որի պատճառով այժմ հրամայում ես անձնատուր լինել, կարծելով՝ իբր սմեոսը հաղթող ես»¹: Փլավիոս Վոպիսկոսը մի փոքր ներքև հաղորդում է նաև, որ Ավրելիանոսը

«բռնել էր այն օգնական ուժերը, որ ուղարկված էին պարսիկների կողմից, իսկ սարակինոսների և հայերի դաշնակից ջոկատները կաշառել էր, նաև իր կողմն էր անցկացրել կամ բռնություններ, կամ հնարամտություններ: Վերջասլես, նա մեծ զորքով հզորագույն կնոջը հաղթեց: Արդ՝ երբ հաղթված Ջենոբիան փախչում էր ուղտերով, որ անփանփում են արվայիկներ [միասապատ ուղտեր], և զնում էր Պարսկաստան՝ բրուներվեց հեծելազորի կողմից և հանձնվեց Ավրելիանոսի ձեռքը: Այսպիսով Ավրելիանոսը հաղթող եղավ ու նաև ամբողջ Արևելքի տեր, որովհետև նա Ջենոբիային կալանավորել էր և պարսիկների, հայերի ու սարակինոսների հետ՝ ավելի բարձ-

¹ *St'us Flavius Vopiscus*, *Avrelianus*, 27 (*Scriptores historiae Augustae*, edid. Hohl, vol. II).

² Տաշչանի մոտ («Աղաթանգեղոս», էջ 117, ծան. 4) թարգմանված է՝ «Իբրև ի շղթայս էր Ջենոբիա և ընդ նմա (էին) պարսիկք, հայք և սարակինոսք», սակայն Աստուրյանը («Քաղաքական վերաբերություններ», էջ 248) իրավացի կերպով մատնանշել է, որ Ավրելիանոսը ո՛չ թե գերի էր բռնել նախորդի, այլ նրանց մետ համաձայնություն էր եկել:

րամտորեն ու ավելի հպարտ կերպով էր հարգարում, ինչ որ պահանջում էր ժամանակի շահը»¹։

Հայերն ու հայ դորքը հիշատակված են նաև Վոպիսկոսի Նեոեյալ հատվածներում.

1. Վոպիսկոս, Ավրելիանոս, 11՝

«Քո [Ավրելիանոսի] ձեռքումն է լինելու դորքի տասնորդի պաշտոնը։ Գու ունես նետածիգներ՝ 300 իլյուրիկեցիներ, 600 հայեր [ըստ երեուլթին, Փոքր Հայքի], 150 արաբներ, 200 սարակինոսներ և 400 օգնական դորք Միշադեաքի»։

2. Նույնը, 30՝

«Այդ [Կարբեական] մականունը [Ավրելիանոսի] համարվեց պակասավոր, որովհետև նա անվանվեց նաև Գոթական, Սարմատական, Հայական, Պարթևական և Աղյաբենական»։

3. Նույնը, 41՝

«Նա [Ավրելիանոսը] սյարսիկներին, որոնք մինչև այդ ժամանակ աճրարտավանացել էին Վաղերիանոսի կործանման պատճառով, ցարցուցրիվ արեց, ի փախուստ դարձրեց և սյարտուլթյան մատնեց։ Նրան սարակինոսները... իրերները, արվանները, հայերը, նաև Հնդկաստանի ժողովուրդները, մեծություն են դրեթե իբրև աստծու»։

Ուշագիտ կերպով քննելով մեջ բերված այս վկայությունները, ինձ թվում է, կարելի է հավանական համարել, որ Հայաստանը ինչպես Ողևնատոսի, նույնպես և Զենոբիայի ժամանակ ենթարկված չէ եղել Պարսիկայի իշխանությունը, այլ գտնվել է Մասսանյան Պարսկաստանի դերիշխանության տակ և վերջինիս հետ միասին դաշնակից է եղել Զենոբիային։

Բացի այդ, ինչպես մատնանշում են Տուրներիզը, Սանտալճյանը և Մորգանը², կարելի է ենթադրել, որ Զենոբիայի պարտությունից հետո Հայաստանը, հակառակ Մոմզենի, Խալաթյանցի, Անոյի և ուրիշների կարծիքի³, բնկել էր նորից կայսրության պղծեցության շրջանակի մեջ և ճանաչել էր վերստին Հռոմի դերիշխանությունը։ Սրա ապացույց կարող է ծառայել ո՛չ միայն Ավրելիանոսի «Հայական» տիտղոսը, այլև այն, որ վերև բերված վկայություններից մե-

¹ Flavius Vopiscus, A. Gelianus, 28.

² Sté. Tournébiz, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 432. Sandalagian, Histoire documentaire, էջ 581. Morgau, Histoire du peuple arménien, էջ 110.

³ Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 412; Халатъянц, Очерк истории Армении, էջ 344. Ան, Հայոց պատմություն, Ա, էջ 539 և ուրիշները։ 102

կում նա անվանված է «ամբողջ Արևելքի ակումբ», իրոք, Զոսիմոսի մի վկայությունից մեզ հայտնի է, որ 272 թվի իր հաղթություններից հետո Ավրելիանոսը միացրել է Հուսիս Միջագետքը¹։

Ուշագրավ է նաև, որ Ավրելիանոսի հաղթահանողներն մասնակցած ժողովուրդների այն շարքում, որ անկախ էին Հուսից, չեն հիշատակված հայերը²։ Այդ, ինչպես կարծում են, կարող է դարձյալ մի նշան համարվել, որ Հայաստանն այդ ժամանակ գտնվում էր Հուսի հովանավորության տակ³։

Կարծում են, որ Հայաստանի ազատագրումը Պարսից գերիշխանությունից քաղաքական բարդություններ առաջ չէր բերել, որովհետև Սասանյան Պարսկաստանն այդ ժամանակ բավական թույլ էր և զբաղված էր իր ներքին գործերով։ 272 թվին մեռել էր Շասուհ Ա-ը, որից հետո թագավորել էին Պարսկաստանում, արագ արագ իրար հաջորդելով, նրա որդիները՝ Հուսիսիկ Ա-ը (272—273) և Վահրամ Ա-ը (273—276)։

Փոփոխությունը Հայաստանում, հավանորեն, տեղի էր ունեցել Շասուհ Ա-ի մահից անմիջապես հետո, և կարելի է ենթադրել, որ հեղաշրջման ժամանակ Հայաստանի գահի վրա նորից միտահաստատվել էր Հուսի բարեկամ Արշակունիների գինաստիան։ Արշակունի հայ թագավորը, որը հաջորդել էր Արտավազդ Կ-ին, ըստ հրեույթին, Տրդատ Մեծի հայր խոսրով Բ-ն էր (272/3 մինչև, հավանորեն, 287 թիվը)։

Այդ մասին հիշողություններ պահպանված են հայկական աղբյուրներում, պիտավորապես՝ Սեբեոսի և Մովսես Խորենացու մոտ, որոնք պարզ ու որոշ վկայում են, որ Տրդատ Մեծից առաջ, որը Հայաստանի թագավոր էր գրվել Գիոկլետիանոս կայսեր ժամանակ (284—305), Հայաստանում իշխել էր նրա հայրը՝ խոսրովը։

Գ. Ասլանը կարծում է, որ այս խոսրովը Տրդատ Բ-ի կրտսեր եղբայրն էր⁴։ Սակայն, եթե նկատի ունենաք, որ հայ Արշակունի թագավորներն իրենց որդիներին անվանում էին պապիրի անուններով՝ կարող ենք ավելի քան հավանական համարել, որ այս խոսրով Բ-ը խոսրով Ա-ի թոռն էր և Տրդատ Բ-ի ո՛չ թե եղբայրն էր, այլ որդին։

Ուշագրության արժանի է այս խոսրով Բ-ի մասին Աննինսկու

¹ Zosimos, 60, 1.

² Vopiscus, Avellanus, 33.

³ Տե՛ս Ասատույան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 249.

⁴ Տե՛ս K. Aslan, Études historiques, էջ 144.

հետաքրքիր մի նոր դիտողությունը: Նրա կարծիքով, Տրդատ ԱՆԺԻ որդի Խոսրով Կոտակի գահակալության վերաբերյալ Խորենացու ժամանակագրական վկայությունը, իրապես, վերաբերում է Տրդատ ԱՆԺԻ հոր Խոսրով Բ-ին: Ըստ Խորենացու վկայության՝ Խոսրով Կոտակը գահ էր բարձրացել Պարսից Հորմիզդ թագավորի երկրորդ և Կոստանդինոսի իշխանության (337—361) ութերորդ տարում: Ժամանակավրիպումը այս վկայության մեջ ակնհայտ է, որովհետև Կոստանդինոսին ժամանակակից էր ո՛չ թե Հորմիզդը, այլ Շապուհ Բ-ը (310—379): Սրովհետև Խորենացին Հորմիզդին համարում է Շապուհ Ա-ի (241—272) հաջորդ, ուստի և նրա վկայության մեջ, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշում է Աննինսկին, վերահիշյալ Հորմիզդը պարզապես Հորմիզդ Ա-ն է (272—273), որի երկրորդ տարում Հայաստանում գահ էր բարձրացել ո՛չ թե Խոսրով Կոտակը, ինչպես թյուրիմացաբար մատնանշում է Խորենացին, այլ Տրդատ ԱՆԺԻ հայր Խոսրով Բ-ը (272/3 մինչև, հավանորեն, 287 թ.):¹

Խոսրով Բ-ի թագավորության ժամանակ քաղաքական դրությունն Արևելքում խիստ անկայուն էր և փոփոխական: Սասանյան Պարսկաստանը չէր կարող, իհարկև, հանդուրժելի համարել Հռոմի ազդեցության ու իշխանության վերահաստատումը Հայաստանում և Միջագետքում, ուստի և պարսկա-հռոմեական կռիվները պարբերաբար շարունակվեցին նաև երրորդ դարի վերջին քառորդում:

Պատմական այդ անցքերը, ինչպես և քաղաքական իրադրության տատանումները Հայաստանում, դժբախտաբար, մինչև այժմ դեռ բավարար կերպով պարզված չեն աղբյուրների ու նյութերի աղքատության և անբավարարության պատճառով:

Հայաստանը, դեռևս Ավրելիանոսի մահից անմիջապես առաջ Հռոմեական արևելքում տեղի էին ունեցել ինչ-որ փոփոխություններ: Վոպիսկոսի վկայությունից երևում է, որ Ավրելիանոսը 275 թվին մեծ դորք էր հավաքել և պատերազմի էր պատրաստվել Սասանյան Պարսկաստանի դեմ, բայց Արևելք գալու ժամանակ ճանապարհին սպանվել էր²: Ուշագրավ է նաև, որ Զոսիմոսը, որի մոտ 272—3 թվերին Միջագետքը հիշատակված է իբրև հռոմեական երկիր, 276 թվի համար տալիս է տարբեր տեղեկություն, վկայելով, որ այդ ժամանակ Պրորոս կայսեր (276—282) իշխանության տակ են եղել Արևելքում՝ Ասորիքը, Փյունիկիան, Պաղես-

¹ Խորենացի, III, գլ. Է:

² Տե՛ս А. Аннинский, Древние армянские историки, էջ 54—55:

³ Vopiscus, Avrelianus, 35.

տինը և Իգիպտոսը¹։ Նրա վկայություն մեջ Միջագետքը և Հայաստանը չեն հիշատակված։

Հունա-հռոմեական աղբյուրները հաղորդում են նաև, որ Պրոբոս կայսրը 279 թվին հաշտություն էր կնքել Պարսից թագավոր Վահրամ Բ-ի (276—293) հետ։

Այս հաղորդումը, ինչպես մատնանշել է Մոմզենը, կասկածելի է և անհավաստի²։ Հավանական է միայն այն, որ Պրոբոսը ևս Ավրիլիանոսի նման, երբ ռազմի էր գալիս Սասանյան Պարսկաստանի դեմ՝ ճանապարհին սպանվել էր (282 թ.)։

Հայաստանի քաղաքական կացության մասին այս ժամանակներում մենք ոչ մի տեղեկություն չունենք։ Աստուրյանը ենթադրում է, որ Հռոմեական կայսրության թուլացման այս շրջանում Հայաստանը բավական անկախ դիրք էր ստացել և այնտեղ, հավանորեն, մեծ չէր ո՛չ միայն հռոմեական, այլև պարսկական ազդեցությունը³։

Հռոմայեցիները, իրենց խախտված իրավունքներն Արևելքում վերականգնելու համար, կարողացան պատերազմ սկսել պարսիկների դեմ միայն Կարոս կայսեր ժամանակ (282—283)։ Սա ուզեց վերադարձել Միջագետքը, նաև Հայաստանում վերահաստատել Հռոմի գերիշխանությունը, և մեծ զորքով եկավ Արևելք (282 թվի վերջերին)։ Նա մտավ նախ Հայաստան, և Խոսրով Բ-ը, րստ երեւփույթին, վերստին ճանաչեց Հռոմի գերիշխանությունը։

Պարսից թագավոր Վահրամ Բ-ը շտապեց ղեկավարներ ուղարկել և խնդրեց խաղաղություն կնքել, սակայն Կարոսը ևս ուղարկեց պետականներին և իր արշավանքը շարունակեց։ Նա հեշտությամբ վերադարձեց Միջագետքը, հասավ մինչև Տիգրոն և տիրեց Սելևկիային, բայց 283 թվին Տիգրիսի ափերի մոտ հանկարծամահ եղավ⁴։

Կարոսի որդին, Նումերիանոսը, որ կայսր էր հայտարարվել, ևս նահանջեց, բայց վերադարձի ժամանակ սպանվեց Նիկոմեդիայի մոտերքում։ 284 թվին նրան հաջորդեց Դիոկլետիանոս կայսրը (284—305), որը դառավ բացարձակ միապետ Հռոմեական կայսրության։

¹ Zosimos, I, 64.

² Տե՛ս Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 142, ծան. 1։ Քառնաշըփոթ տեղեկություններ խաղաղության կնքման մասին ապլիս են՝ Vopiscus, Probus, 17 և Synesius, De regno, c. 18.

³ Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 247 և 249։

⁴ Տե՛ս Synesius, De regno c. 18. Vopiscus, Carus, 8. Zonaras, XII, 10, Eutropius, IX, 18. Aurelius Victor, Caes., XXXVIII. Հավեմասե՛ նաև Խարենացի (II, գլ. 26), որի մոտ գեպրեքը խիստ շփոթված են։

Պատմագիտական ուսումնասիրություններում, օրինակ, Մոմ-
զենի, Տաշյանի, Խալաթյանցի և ուրիշների երկերում, մասնատվում
է, որ 283—286 տարիներում խաղաղության դաշն էր կնքված Վա-
րամ Բ-ի հետ և ըստ այդ դաշնագրության Հայաստանը տրվել էր
Հռոմեական կայսրության¹։ Սակայն այդ սկզբումները, որ հիմնված
են Գիողիկտիանոսին վերաբերող ներքողական ճառերի կցկտուր ու
մութ վկայությունների վրա², վիճելի են և դժվար ընդունելի։

Ավելի հավանական կարելի է համարել Աստուրյանի և Աննին-
սկու կարծիքը, որոնք ենթադրում են, որ վերոհիշյալ թվերին օրի-
նավոր դաշինք կնքված չէ եղել³։ Ըստ Երևույթին, մինչև երրորդ
դարի վերջերը թե Հայաստանը և թե Միջագետքը տարտամ և անո-
րոշ դրություն մեջ են եղել և անցել են ձեռքից ձեռք։ Հայաստանում
այս խառնակ ժամանակաշրջանում, ինչպես վերև առաջինը, թա-
գավորում էր Տրդատ Մեծի հայրը, Խոսրով Բ-ը։

Աննինսկին ենթադրում է, որ այս Խոսրով Բ-ն էր մասնակցել
Կարոսի վերահիշյալ արշավանքին և հասել էր մինչև Տիգրոն, ինչ-
պես այդ մատնանշում է Ագաթանգեղոսը⁴։ Հայկական ավանդու-
թյունը սրա սպանության մասին Սասանյան Պարսկաստանի թե-
լադրանքով, որ մանրամասն մեջ է բերված Ագաթանգեղոսի Պատ-
մության մեջ, թեպետև ունի իր մեջ վիպական-ստեղծական
մանրամասնություններ, սակայն ըստ էության կարող է լինել
պատմական հիշողություն։ Միանգամայն բնական է և հնարավոր,
որ Խոսրով Բ-ի հակապարսկական վարքագիծը առաջ էր բերելու
ներա ղևմ կատաղի թշնամություն, ուստի և հավանական է, որ
ներանից կարող է վրեժ առած լինել Պարսից թագավորը։

Խոսրով Բ-ի սպանության տարեթվի մասին ուշադրության
արժանի է Աննինսկու կարևոր ցուցումը։ Նրա կարծիքով, Սեբեոսի
Պատմության մեջ ճիշտ են ցույց տրված թե Խոսրով Բ-ի սպանու-
թյան և թե Տրդատ Գ-ի ու Կոստանդիանոսի զահակալության տա-
րեթվերը։ Եվ, հիրավի, Սեբեոսի եռանուն, աղավաղումներով չի

¹ Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 443. Տաշյան, Ագաթանգեղոս
էջ 125. Халатьянц, Очерк истории Армении, էջ 345 և ուրիշները։

² Տե՛ս Panegyrici latini XII՝ II (289 թ.), III (290 թ.), V (297 թ.) և
XII (289 թ.), Համեմատել՝ Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութուններ, էջ
283, ծան. 1.

³ Տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութուններ, էջ 253 և Аннин-
ский, Древние армянские истории, էջ 45.

⁴ Տե՛ս Ագաթանգեղոս, գլ. Ա, 19 (Տփղիս, 1909, էջ 16)։ Համեմատել նաև
«Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», հրատ. Ստ. Մայիսայանցի, Երևան, 1939,
էջ 14—15 (գլ. Գ)։

քանկր, որ պարունակում է բազմաթիվ ժամանակագրական և սին-
խրոնիկական կուպիտ սխալներ, հատկապես այս մասում տալիս է
պատմական ճիշտ թվեր, որոնք կատարելապես համապատասխա-
նում են պատմագիտական նոր ուսումնասիրությունների տվյալնե-
րին: Ինչպես վկայում է Սերետսը՝

«Արտաշիր Պարսից թագավորի քսանմեկերորդ և Դիոկլե-
տիանոս կայսեր շորրորդ տարում մեռել էր Խոսրով Քաջը վա-
տանուն Անակի ձեռքով: Եվ Հայոց աշխարհի վրա իշխում էր
Պարսից Արտաշիր արքան 11 տարի: Դիոկլետիանոս՝ շորրորդ
[տարին]:

Արտաշիրի երեսներորդ, Դիոկլետիանոսի տասնհինգերորդ
տարում Տրդատիոսը կայսերակերպ շքեղութեամբ ելնում է իբրև
ախոյան գոթերի թագավորի դեմ: Եվ իսկույն, ձերբակալելով
ախոյանին, գոթերի վիթխարի թագավորին՝ բերում և ներկա-
յացնում է Դիոկլետիանոս կայսրին: Եվ Դիոկլետիանոսը նույն
այս թվին Տրդատին թագավոր է կարգում Հայոց աշխարհի
վրա: Նա տալիս է սրա ձեռքը մեծ զորք և ողարկում սեփական
նրա իշխանությունը՝ Հայոց աշխարհը: Սա ամենայն քաջու-
թեամբ և բարեպաշտութեամբ թագավորում է 70 տարի: Այս-
պես, ուրեմն, Արտաշիր՝ 32, Դիոկլետիանոս՝ 15, Տրդատես՝
առաջին [տարին]:

Հայոց Տրդատ արքայի իններորդ տարում թագավորում է
Հունական աշխարհում Կոստանդիանոս, որը կառուցել է Բյու-
զանդիան՝ 9 տարի»:

[«Յամի Ի-երորդի՝ առաջներորդի Արտաշի, Պարսից արքա-
յին ի շորրորդում ամի Դիոկլետիանոսի կայսեր՝ մեռանի Քաջն
Խոսրով ի վատանուն Անակայ: Եւ տիրէ ի վերայ աշխարհիս
Հայոց Արտաշիր արքայ Պարսից ամս ժԱ: Դիոկլետիանոս՝
վշորրորդն:

Յամին Լ-երորդի Արտաշի, հնդետասանորդի Դիոկլետիա-
նոսի, կայսերակերպ շքեղութեամբ Տրդատիոս ելանէ ախոյանն
րնդդէմ արքայի զդաց: Եւ անդէն ձերբակալ արարեալ պախոյ-
կանն անարի զթագաւորն զդաց՝ ածեալ կացուցանէ յանդիման
կայսերն Դիոկլետիանոսի. և անդէն ի նմին ամի թագաւորե-
ցուցանէ Դիոկլետիանոս զՏրդատ ի վերայ աշխարհիս Հայոց:
Դումարէ ի ձևոս սորա պարս բազումս և արձակէ յուրական
իշխանութիւն յաշխարհին Հայոց: Ար տիրւ ամենայն քաջու-
թեամբ և բարեպաշտութեամբ ամս 2: Եւ Լ այսպէս. Արտա-
շիր՝ ԼԲ, Դիոկլետիանոս՝ ԺԵ, Տրդատէս՝ զառաջինն:

Յամին Ք-երորդի Տրդատայ արքային Հայոց թագաւոր ի վերայ Յունաց աշխարհին Կոստանդիանոս, որ շինեաց զԲիւզանդիա՝ ամս Ք»]՝:

Սերեոսի եռանուն ցանկի մեջ, ինչպէս դժվար չէ համոզվել, միանգամայն սխալ է այն, որ իբր թէ Երբորգ դարում Հայաստանում թագաւորել են միայն երկու թագաւոր՝ Խոսրով Մեծը (51 տարի) և նրա որդի Տրդատ Մեծը (70 տարի), իսկ Պարսկաստանում՝ Սասանի որդի Արտաշէրը (50 տարի) և Արտաշէրի որդի Շապուհը (73 տարի):

Այս սխալն առաջացել է, ըստ Երևույթին, նրանից, որ եռանուն ցանկի հեղինակը իր սինխրոնիկական հաշիվների համար հիմք է ընդունել Ագաթանգեղոսի մոտ բերված վիպական ավանդույթյան անհավաստի ժամանակագրութիւնը: Իսկ Խոսրով Բ-ի սպանութեան և Տրդատ Գ-ի ու Կոստանդիանոսի զահակալութեան թվականները, հավանորեն, նրան հայտնի են եղել թանկարժեք մի այլ աղբյուրից, որի մեջ Խոսրով Բ-ի մահը մատնանշված է եղել Դիոկլետիանոսի շորրորդ տարում, այսինքն՝ 287 թվին, Տրդատ Գ-ի զահակալութիւնը՝ Դիոկլետիանոսի տասնհինգերորդ տարում, այսինքն՝ 298 թվին, և Կոստանդիանոսի զահակալութիւնն Արևմուտքում՝ Տրդատի իններորդ տարում, այսինքն՝ 306 թվին:

Այս երեք տարեթիվն էլ, որ տարբեր են մյուս հայ պատմագիրների ցուցումներից, ինչպէս շատ ճիշտ նկատել է Աննինսկին՝ կարող են լինել պատմական և ճիշտ:

Թե ի՛նչ պարապանբերում էր սպանված Խոսրով Բ-ը՝ այդ պարզ չէ, որովհետև այդ մասին մենք ունենք տարբեր ավանդութիւններ: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ նրան սպանել էր տվել զավով Արտաշէրը Անակ Պարթևի ձեռքով, և Խոսրովի որդիներից ազատվել էր միայն մանկիկ Տրդատը, որին զայակները փախցրել էին Հոռոմեական կղերը³: Իսկ Եղիշեի վկայութեամբ՝ Տրդատին տղայութեան հասակում տարել էին Հոռոմացեաց երկիրը, ազատելով նրան «ի հայրաստուան մարդախողխող հօրեղբարցն իւրոց»⁴: Եղիշեի այս վկայութիւնը, որ մեջ է բերված հայերի Քնոդոս կալստին գրած նամակում, հավանորեն, ավելի մոտ է ճշմարտութեան, քան Ագաթանգեղոսի վիպական պատմվածքը: Ուստի և կարելի է թերևս ենթադրել, որ մանկիկ

¹ «Սերևոսի Եպիսկոպոսի Պատմութիւն», հրատ. Աս. Մայիսայանցի Երևան, 1939, էջ 15 (զլ. Գ):

² Аннинский, Древние армянские историки, էջ 50—51:

³ Ագաթանգեղոս, գլ. Գ, 36 (Տիգրս, 1909, էջ 24):

⁴ Եղիշե, Գ, Վեներիկ, 1852, էջ 123:

Տրդատի փախուստից հետո քաղաքական իշխանութիւնը Հայաստանում իրենց ձեռքն էին ձգել հոսսրով Բ-ի եղբայրները:

Ինչպես հայտնի է, պատմական այս անցքերը ժամանակագրական տեսակետից բոլորովին այլ կերպ են լուսաբանված Մովսես Խորենացու Պատմութեան մէջ: Խոսքով Մեծի մահը նրա մոտ ցույց է արված Վալերիանոս կայսեր (253—260) ժամանակներում, իսկ Տրդատ Մեծի գահակալութիւնը՝ Գիոկլետիանոս կայսեր երրորդ տարում (286 թ.): Պետք է նկատի ունենալ սակայն, որ Խորենացու Պատմութեան այս մասում նրա արհեստական ժամանակագրական սխեման, որ կաղմված է, գլխավորապես, Ագաթանգեղոսի վկայութիւնների և Սեբեոսի սխալաշատ ժամանակագրական ցանկերի հիման վրա՝ նրա պատմական երկի ամենաթույլ կողմն է: Ուստի և Խորենացու այդ տվյալները մենք կարող ենք անտեսել:

Պարսից Վահրամ Բ-ին 293 թվին հաջորդեց Շապուհ Ա-ի որդի Ներսէսը (293—302), որը, հետեւելով իր հոր օրինակին, ուժնղ կերպով վերսկսեց պայքարը կաշարութեան դեմ: 295 կամ 296 թվին նա պատերազմ հայտարարեց Հռոմին և ուզեց իր իշխանութեանը ենթարկել ո՛չ միայն Միջագետքն ու Հայաստանը, այլև ամբողջ Փոքր Ասիան: Անմիանոսի վկայութեամբ, նա վերագրվեց Հայաստանը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Հռոմի գերիշխանութեան տակ¹: Նրա դեմ ռազմի ելավ Գիոկլետիանոսի զորավար Գալերիոս Մաքսիմիանոսը:

Գլխավոր ու վճռական ընդհարումը պարսիկների հետ տեղի ունեցավ Միջագետքում՝ Խառանի և Կալլինիկոմի միջև, մոտավորապես այն տեղերում, ուր հռոմեական զորքի 53 թվի (մեր թվականութեանից առաջ) սոսկալի պարտութեանից հետո սպանվել էր Կրասսոսը: Այս ճակատամարտում Գալերիոս Մաքսիմիանոսը ծանր պարտութեան կրեց պարսկական հեծելազորից, որն իր թվով ու որակով ավելի ուժեղ էր, քան հռոմեականը (296 թ.): Հաղթված Գալերիոսը վերադարձավ Գիոկլետիանոսի մոտ Անտիոք, որը նրան խիստ կշտամբեց և, ի նշան արհամարհանքի, հրամայեց ամբողջ զորքի ներկայութեամբ գնալ հետիոտն նրա առջևից:

Այս կովին, հավանորեն, մասնակցել էր հռոմայեցիների մոտ ասպատանած հոսսրով Բ-ի որդին, Տրդատը, որն այնտեղ ապրել ու մեծացել էր Գալերիոս Մաքսիմիանոսի ընկերոջ՝ Լիկինիոս Լիկինիանոսի մոտ²: Ագաթանգեղոսի պատմելով, նա, ծանր վիրավոր-

¹ *Amm. Marc.*, XXIII, 5, 11.

² Այս Լիկինիոս Լիկինիանոսը, որը 307 թվին Գալերիոսի կողմից նշա-

ված լինելով կովում, իր պենքերն ու ձիու սարքը մեջքին կապած՝ լողալով անցել էր իր ձիու հետ միասին լայն ու խոր նիբրատ պետր և անվնաս հասել էր Լիկինիանոսի մոտ¹։

Պատերազմը պարսիկների հետ շարունակվեց նաև 297 թվին։ Այս անգամ ևս հռոմեական զորքի առաջնորդն էր Գալերիոս Մարսինիանոսը։ Սակայն նա այժմ սլատերազմի վայր ընտրեց Հայաստանի լեռնային շրջանները, որոնք նպաստավոր չէին պարսկական հեծելազորի ռազմական գործողությունների համար։ Հայաստանը շատ հարմար էր իբրև պատերազմի թատերափայր նաև այն տեսակետից, որ այնտեղ կարող էին իրեն օգնել Տրդատի կողմնակից հայերը։

Գալերիոսի այս հաշիվները շատ ճիշտ էին։ Ներսեսի բանակը Հայաստանում գլխովին ջարդվեց (297 թ.)։ Գալերիոսի ձեռքն բնական Պարսից թագավորի կանայք, քույրերն ու երեխաները, մեծամեծներից շատերը, նաև հարուստ ռազմական ավար։ Սասանյան Պարսկաստանն այս անգամ բոլորովին հուսաբեկ եղավ, և Ներսես թագավորը շտապեց խաղաղության դաշն կնքել և հանձն առավ ամենաձանր պայմանները։

Կնքված այդ խաղաղությունը տևեց քառասուն տարի, և Հայաստանն այդ ժամանակաշրջանում, գտնվելով Տրդատ Գ-ի և նրա որդի խոսրով Գ-ի իշխանությունից տակ, խաղաղ կյանք ունենալով՝ առաջադիմեց կուլտուրապես և տնտեսապես։

Գալերիոս Մաքսիմիանոսի 297 թվի հաղթությունը, որ խիստ մեծ նշանակություն ունեցավ Հայաստանի համար, նկարագրել են և՛ հունա-հռոմեական, և՛ հայ պատմագիրները։ Ավելորդ չեմ համարում այդ վկայություններից ամենակարևորները մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ։

1. Eutropius, Breviarium, IX, 24--25՝

«Քայց շուտով նա [Գալերիոսը] Իլլիրիկումի ու Միզիայի օժանդակությամբ զորք հավաքեց և նորից Մեծ Հայքում կովի բռնվեց Հորմիզդի ու Շապուհի ապալ Ներսեսի հետ ամենամեծ հնարամտությամբ և ոչ սլական խորհրդածությամբ ու նաև քաջությամբ. նա մինչև իսկ կատարեց լրտեսի դեր երկու կամ երեք ձեռքով ի հետ միասին։ Պարտություն մատնելով Ներսես-

նակվել էր Իլլիրիայի կուսակալ և անվանվել էր Կեսար, իսկ 313 թվին դառնել էր Արևելքի միահեծան տիրակալ, ինչպես հաղորդում է նվտրոպիոսը (X, 4), մասնակցել էր 296 և 297 թվերի պարսկա-հռոմեական կռիվներին։

¹ Տե՛ս Ազարանդեղոս, գլ. ԺԹ (Տփղիս, 1909, էջ 108—109)։ Համեմատե՛ր *K. Aslan, Études historiques, էջ 147*։

հին՝ նա կողոպտեց նրա բանակատեղը. վերջրեց նրա կանանց, քույրերին, երեխաներին և, բացի այդ, անթիվ քանակությամբ պարսիկ ազնվականներ ու պարսկական հարստագույն գանձեր: Իրեն [Ներսէհին] նա քշեց Պարսից թագավորության ամենահեռավոր ամայի տեղերը»:

2. Rufus Festus, Breviarium, գլ. XXV¹

«Ինքը հրամանատարը [Գալերիոսը] երկու ձիավորի հետ լրտեսեց Մեծ Հայքում թշնամուն. և ասլա, քսանհինգ հազար զորքով անսպասելիորեն հարձակվելով թշնամական բանակատեղերի վրա՝ նա իսկույն Պարսից անթիվ զորքերի վրա ընկավ և նրանց կատարյալ ջարդ տվեց: Պարսկաստանի թագավոր Ներսեսը փախավ. նրա կինը և աղջիկները գերի ընկան, բայց մեծագույն հսկողությամբ նրանց ողջախոհությունը պահպանեցին: Այդ բանի վրա դարմացած պարսիկները խոստովանում էին, որ հռոմայեցիներն իրենց գերազանցում են ո՛չ միայն զենքով, այլև բարքով: Եվ նրանք վերագարձրին Միջագետքը հինգ Անգրտիգրիսյան նահանգների հետ միասին: Խաղաղությունը կնքվեց և ի նպաստ կայսրության հարատևեց մինչև մեր օրերը»:

3. Aurelius Victor, Caesares, XXXIX²

«Նախ նա [Գալերիոսը] ծանր պարտություն կրեց նրանցից, բայց իսկույն կազմակերպեց զորք վետերաններից ու նորակոչիկներից և դիմեց թշնամիների վրա Հայաստանի վրայով, որն ամուր հենարան է և հաղթության համար ավելի հեշտ ճանապարհ է: Վերջապես, նա այնտեղ իրեն հնազանդեցրեց Ներսես թագավորին, նաև միաժամանակ նրա զավակներին, կանանց և թագավորական արքունիքը: Հաղթությունն այնքան մեծ էր, որ եթե Վաղերիոսը [այսինքն՝ Գիոկլետիանոսը]³, որի հրամանով ամեն ինչ կատարվում էր, մի ինչ-որ անհայտ պատճառով շահառուներ, հռոմեական իշխանությունը կհաստատվեր նոր նահանգում»:

Ներսեսի 297 թվի այս պարտությունը մանրամասն նկարագրված է նաև Փավստոսի Պատմության մեջ, որի մոտ, ինչպես ցույց է տվել Ադոնցը³, Գալերիոս Մաքսիմիանոսի ժամանակ տեղի ունեցած անցքերը թյուրիմացաբար վերագրված են Հայոց Տիրան

¹ Գիոկլետիանոսի անունն էր՝ Ավրելիոս Վալերիոս Գիոկլետիանոս:

² Համեմատել նաև Orosios, VII, 25. 9 ևն.:

³ Տե՛ս Աժժու, Фауст Византийский как историк, Христианский Восток, 1917--1920, т. VI, вып. III, Петроград, 1922, էջ 247.

թագավորի ժամանակներին: Ինչպես հայտնի է, Փափստոսին աղբյուր է ծառայել այս մասում հայ ժողովրդական վեպը՝ Սուսի և միանգամայն բնական է, որ նրա մոտ սլատմական իրադարձութունները աչլափոխված են և նրանց ավելացվել են վիպական ստեղծական շինծու տարրեր:

Այնուամենայնիվ, Փափստոսի մոտ բերված ավանդությունն այնքան հետաքրքիր է, որ կարևոր եմ համարում մեջ բերել մանրամասն կերպով:

«Արդ՝ մինչ դեպքանները, — պատմում է Փափստոսը, — որոնք Հայոց երկրից կայսերական պալատն էին գնացել, գեոես շէին վերադարձել իրենց երկիրը՝ արևելքի կողմից ճանապարհ ընկավ ու եկավ ինքը Պարսից թագավոր Ներսէսը, որպեսզի գա, առնէ, այրէ ու ավերէ, փշացնէ և միանգամայն իրեն մեղքն է Հայաստան երկիրն իր սահմաններով: Նա եկավ հասավ Հայաստանի սահմանները իր ամբողջ զորքով, իր բուն աղխով, ամբողջ մեծ կարավանով, փղերի մեծ բազմությամբ, անթիվ ապրանքներով, բուն մաշկապաճյանով [թագավորի կանանոցի վրանով], բոլոր կանանցով հանդերձ տիկնանց տիկնույլ եկավ և լցրեց ու բռնեց ամբողջ երկիրը:

Այդ ժամանակ Հայոց նախարարների ազատազորքերը վերցրին իրենց բնաանիքները, փախան գնացին Հունաց կողմերը և զույժը հայտնեցին կայսեր բաղամաղոր բանակի նախարարներին: Այնուհետև, երբ Հունաց թագավորն այս բոլորը լսեց՝ նույն ձևով նաև ինքը իր զորքը հավաքեց և շվեց ու եկավ հասավ Հայոց աշխարհը՝ Պարսից թագավորի դեմ: Նա իր բանակը թողեց Սատաղ քաղաքի մոտերքը և ընտրեց ինքը Հայաստանի բանակից երկու ականավոր ու իմաստուն մարդ, այն է՝ Արշավիրին և Անդրակին, որոնք մի փոքր առաջ եկել էին նրա մոտ իբրև ղեկավարներ: Եվ այսպիսով նրանց հետ միասին նաև ինքը կայսրը շինականի կերպարանքով, իբրև կազամբ վաճառող, մտավ Պարսից բանակը:

Եվ նա [Պարսից թագավորը] բանակել էր Բասեն գավառում՝ Ոսխա կոչվող գյուղում: Նրանք եկան, մտան Պարսից թագավորի բանակը, դիտեցին, քննեցին, խնայան թիփն ու ույժը նրանց զորքերի: Եվ այստեղից նրանք վերադարձան իրենց բա-

¹ Համեմատե՛ Կ. Մ. ՂիԲ-Օհանջանյան, Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փափստոս Բուզանդի. «Տեղեկագիր», Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի, հաս. դիտ., 1947, № 6, էջ 59—74 և № 7, 59—77:

նակր, կազմակերպվեցին, որատրաստվեցին և եկան նստից ու
դուռն Պարսից թագավորի բանակը, նույն տեղում, ուր բանակել
էին անփույթ ու անհոգ, խաղաղ ու առանց կասկածանքի: Ասոր
երբ լույսը բացվեց, նրանք հարձակվեցին Պարսից թագավորի
վրա, սրի անցկացրին ամբողջ բանակը և ոչ մեկին կենդանի
չթողին: Եվ նրանք կողոպտեցին ու թալանեցին բանակը, վերց-
րին թագավորի կանանց ու բամբակներն և նրանց հետ միասին
նաև տիկիներին, վերցրին նույնպես նրանց բոլոր գույքը և
ունեցվածքը. նրանք գերի տարան թե նրանց կանանց և թե
նրանց գանձերը, պաշարեղենը ու կահ-կարասիքը:

Բայց միայն թագավորը հազիվհազ ազատվեց, նաև պզտիկ
ծիռն Վրա նստած մի սուրհանդակ առչեկից. նա դուրս պրծավ,
փախավ և հաղիվ կարողացավ հասնել ու բնակել իր աշխարհը:
Իսկ կայսրը մեծ շքեղությամբ պերճացած երևելի եղավ բա-
նակի մեջ, Բոլոր շահաճասներին նրանք կոտորեցին, իսկ
մյուս բոլորին գերի տարան Հունաց աշխարհը»:

[«Արդ մինչ դեռ զեսպանքն երթեալք յերկրէն Հայոց ի կալ-
սերական պաղատն շն էին անդրէն յիրեանց աշխարհն դար-
ձեալ, ի կողմանց արևելից խաղաց զնայ ինքն Ներսէս արքայն
Պարսից, գալ առնուլ այրել և աւերել, կորուսանել և միահա-
ղոյն իսկ յիր վտարել զսահմանս Հայաստան երկրին: Եւ
առեալ զամենայն զօրս իւր բնիւ ազխիւ և ամենայն մեծաւ
կարաւանաւ, փղակոյտն բաղմոթեալք հանդերձ, անթիւ վա-
ճառօք և բնին մաշկապածենօքն, և ամենայն կանանօքն, և
հանդերձ տիկնանց տիկնաւն, եկն Եհաս ի սահմանս Հայոց.
Խճողեաց ելից զերկիրն առ հասարակ»:

Յայնմ ժամանակի ազատագորքն նախարարացն Հայոց առ-
եալք գիրաբանչիւր ընդանիս, լինէին փախստականք, ի կող-
մանս Յունաց անգանէին, զոյժ տային կայսերն բազմագունդ
բանակին նախարարացն: Ապա իբրև դայս ամենայն լսել թա-
գաւորն Յունաց, նույնօրինակ և նա դիւր զօրսն դուժարէր. և
չու արարեալ դայր հասանէր յերկիրն Հայոց ընդդէմ թագաւո-
րին Պարսից: Եւ եթող զիւր բանակն զՎատաղ քաղաքան. և
ինքն ընտրեաց իւր արս երկուս զլխաւորս, արս իմաստունս
Հայաստան բանակէն, այս ինքն զԱրշալիսն և զԱնդրովկն. զի
այս արք էին, որ շոգան առ նա զեսպանութեալք յառաջնում
նուագին: Եւ այսպէս հանդերձ նոքօք ինքն իսկ կայսրն ի շինա-
կանութեան կերպարանս, ի կաղամբաձաձառի օրինի, մտա-
նէր ի բանակն Պարսից:

Իբրև էր նա բանակեալ ի դաւառին Բասենոյ, ի դեղն՝ սր սնուանեալ կոչի Ոսխույ, եկին մտին ի բանակն արքային Պարսից, դիտեցին քննեցին ղչափ առին զնոցա պորութիւն զօրացն: Եւ անտի դարձան յիրեանց բանակն, կազմեցան սլատրաստեցան. դային, հասանէին, դտանէին զբանակն արքային Պարսից ի նմին տեղոջ բանակեալ ի պղերգութեան՝ յանհոգութեան յանկասկած խաղաղութեան:

Ապա հասեալ ի տուրնջէն ժամուն, անկանէին ի վերայ թագաւորին Պարսից, ընդ սուր զամենայն բանակն հանէին, և ոչ զմի ոչ ապրեցուցանէին: Եւ առին զկապուտ զաւար բանակին, և զկանայս թագաւորին և զբամբիշն, և զբանական ընդ նոսին, և զինչս և զստացուածս նոցին ընդ նմին ի գերութիւն վարէին, զկանայս նոցա և զգանձս և զկեանս և զկաղմած նոցա:

Բայց միայն թագաւորն պրծեալ մաղապուր, պէշասպիկ մի սուրհանդակ առաջի, պրծեալ ելանէր փախստական. հազիւ ուրեմն կարէր անկանել, հասանել յաշխարհ իւր: Իսկ կայսրն մեծաւ շքեղութեամբ անուանի պերճացեալ ի մէջ բանակին երևեալ. զայր ի շափ հասեալ առ հասարակ կոտորէին, և զաւլ ամենայն ի գերութիւն վարէին յերկիրն Յունաց»¹:

Մեջ բերված Վափստոսի այս պատմվածքից երևում է, որ 297 թվին հռոմեական-հայկական զորքերը պարսիկների հետ ընդհարում և կռիվ չէին ունեցել, այլ նրանք վաղ առավոտյան հանկարծակի հարձակվել էին Ներսեհի բանակի վրա, երբ պարսիկները դեռես անհոգաբար հանդստանում էին իրենց բանակատեղում, և անխնայ կոտորել ու գերել էին նրանց ու մեծ ռազմական ավար էին վերցրել: Փախստոսի մոտ կարող է պատմական և ստույգ լինել նաև այն, որ այդ կոտորածը տեղի էր ունեցել Հայաստանի Բասեն դավառում:

Այս աղետալի պարտությունից հետո Պարսից Ներսեհ թագավորը ղեկավարներ ուղարկեց Գիոկլետիանոս կայսեր մոտ և խնդրեց ազատել գերիներին, հանձն առնելով խաղաղության դաշն կնքել ծանր պայմաններով: Գիոկլետիանոսը Ներսեհի մոտ ուղարկեց հռոմեական բարձր պաշտոնյա (magister memoriae) Սիկորիոս Պրոբոսին, որը 298 թվին պարսիկների հետ կնքեց հաշտություն:

Ըստ այդ դաշնադրության Սասանյան Պարսկաստանը զիջեց Հռոմեական կայսրությանը ո՛չ միայն Միջագետքը, այլև Անդրտիգրիսյան երկրները (Regiones Transstigritanae)² Մոփքը, Անգեղ տունը, Աղձնիքը, Կորգուքը, Մոկքը, Մավդեքը և Ռեիմենանն²:

¹ Փափստոս, III, գլ. ԻԱ (Վենետիկ, 1889, էջ 55—56):

² Տե՛ս Կ. Գյուտերբոգ, Հռովմեական Հայաստան և հռովմեական սատրապու-

Հայաստանը ճանաչվեց իբրև Հռոմի փասալ սկստութիւն, և նրա հարավ-արևելյան սահմանը Ատրպատական-Մարաստանի կողմից որոշվեց Զինթա ամրոցը:

Խաղաղության այս պայմանները հիշատակված են վեցերորդ դարի բյուզանդական պատմագիր Պետրոս Պատրիկիոսի պատմական երկում, որից պահպանվել են սակավաթիվ հատվածներ:

«Արդ՝ դեսպանության առաջադրած գլխավոր կետերը, — վկայում է Պետրոս Պատրիկիոսը, — հետևյալներն էին. արևելյան երկրամասում հռոմայեցիներին և պատկանելու ինգիլենեն Սոփքի, Աղձնիքի, Կորդուքի և Մավղեքի հետ միասին. Արմենիա սահմանը լինելու է Զինթա ամրոցը, որը գտնվում է Մեդիայի սահմանում. Իբերիայի թագավորն իր թագավորական նշանները պետք է ստանա հռոմայեցիներից»¹:

Մեջ բերված այս վկայության մեջ հիշատակված Զինթա ամրոցը, որ Հայաստանի սահմանն էր լինելու հարավ-արևելքում, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված իմ աշխարհագրական աշխատություններից մեկում, թե իր անունով և թե իր տեղագրությամբ կարող է համապատասխան լինել ասորեստանյան արձանագրությունների Իդիրտուին կամ Զիրտային, որը դստնվում էր Ռեվանդուգից Ատրպատական-Մեդիա գնացող ճանապարհի վրա՝ Զուգրոս լեռների կամ Զարասպի արևելակողմում²: Համաձայն իմ այս լուսարանության՝ 298 թվի դաշնագրությունից հետո Արշակունյաց Հայաստանի հարավ-արևելյան սահմանը պետք է լիներ Զագրոս լեռների այն մասում, որը գտնվում էր Ուրմիա լճի հարավ-արևմուտքում:

Անդրտիգրիսյան վերահիշյալ երկրները՝ Սոփքը, Անգեղ տունը, Աղձնիքը, Մոկքը, Կորդուքը, Մավղեքը և Ռեիմենան, որ հոմեական աղբյուրներում անվանվում են նաև սատրապություններ, թեև կախում ունեին Հռոմից, սակայն իրավական իրենց գրությամբ փաստորեն կիսանկախ դաշնակից երկրներ էին, որոնց մեջ շարունակում էին իշխել նախարարական հին տոհմերը: Ուշագրավ

Քրեները Գ—Զ դարերուն, թարգմ. Մ. Նորշուանի, Վիեննա, 1914, էջ 7—8, Հ. Հյուբշման, Հին հայոց տեղոյ անունները, թարգմ. Բ. Պիլգրիկյան, Վիեննա, 1907, էջ 30—31, *Авонц*, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 43 և ուրիշները:

¹ *St'us Petr. Patric.*, fragm. 14 (Dindorf, *Historici graeci minores*, I, էջ 443): Համեմատե՛ նաև *Amm. Marc.*, XXV, 7, 9. *Aurel. Victor, Caes.*, 39, 35—37 և ուրիշ:

² *St'us* Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երևան, 1945, էջ 15—18:

է նաև, որ նույն այս երկրները, ինչպես երևում է հայկական ազգյուրների վկայություններից, լինելով քաղաքականապես գլխիկ անկախ իշխանություններ, 298 թվից հետո ևս, իբրև նախարարություններ ու բղեղխություններ, սերտ կապված էին մնում Մեծ Հայաստանի հետ, և, ըստ երևույթին, որոշ շափով գանվում էին նաև Հայ Արշակունիների գերիշխանության տակ:

Համաձայն 298 թվի իտաղադության դաշնագրի՝ Հայաստանն ազատագրվեց Պարսից իշխանությունից և դառավ նորից վասալական թագավորություն Հոռմեական կայսրության հովանավորության տակ: Հայաստանի դահը տրվեց Խոսրով Բ-ի որդուն՝ Տրդատ Գ-ին, որն անձամբ մասնակցել էր 296—297 թվերի կոնվենտին և հոռմեական բանակին մատուցել էր կարևոր ծառայություններ:

Տրդատ Գ-ի գահակալության մասին հայկական ազգյուրները տալիս են մանրամասն տեղեկություններ, որոնք թեև համարվում են խառնակ ու իրար հակասող, սակայն իրապես, ինչպես կտեսնենք, հիմնականում իրար հետ գրեթե համերաշխ են:

1. Ազաթանգեղոս, գլ. Գ, 46—47՝

«Այն ժամանակ [գոթերի թագավորի հետ մենամարտից հետո] թագավորը [Հունաց] խլիստ մեծարեց Տրդատին և նրան տվեց մեծամեծ պարգևներ: Նրա զլխին թագ կապեց և, ծիրանի դեհատներ հաղցնելով, նրան բարձրացրեց և, կայսերակերպ զարդով շքեղացնելով՝ նրան մեծարեց. և հավաքեց ու նրա ձեռքը տվեց մեծ պորթ, որպեսզի նրան օգնեն, և արձակեց սեփական աշխարհը՝ Հայաստան:

Ապա՝ հաղթական մարտում կատարած քաջություններից հետո՝ Մեծ Հայքի թագավոր Տրդատը Հունաց կողմերից ետ դարձավ: Նա ճանապարհ ընկավ և գնաց Հայաստանի կողմերը. և կավ ու գտավ այնտեղ պարսկական շատ պորթեր, որոնք երկիրը պրավել էին և իրենց էին ծառայեցնում: Շատերին նա կոտորեց, շատերին ի փախուստ դարձրեց և քշեց Պարսից կողմերը. իրեն նվաճեց հայրենի տերությունը և տիրեց նրա սահմաններին»:

[«Յայնժամ մեծացուց յոյժ թագաւորն զՏրդատիոս, և մեծամեծ պարգևս ետ նմա. թագ կապեաց ի զլուխ նորա և ծիրանեօք զարդարեալ մեծացուց զնա, և կայսերակերպն զարդու շքեղացուցեալ մեծալեաց զնա. և գումարեաց ի ձեռս նորա դօրս բազումս յօգնականութիւն նմա, և արձակեաց յիրական աշխարհն Հայոց»:

Եւ յետ մարտին յաղթութեան քաջութեանցն զոր արար՝ դար-

ձևալ լինելը ի կողմանցն Յունաց Տրդատ արքայ Հայոց Մեծաց: Խաղաց գնաց թագաւորն ի կողմանս Հայոց, և եկն եզիտ անդ յօրս բաղումս Պարսից, զի գաշխարհն յինքեանս գրուելաւ էին ի ծառայութիւն. զբաղումս կոտորէր, և զբաղումս փախստական արարեալ ի կողմանս Պարսից արկանէր. և զհայրենեացն տէրութիւն յինքն նուաճեաց, և զօրացաւ ի վերայ սահմանաց նորա»¹:

2. Մովսէս Խորենացի, II, գլ. 28⁶

«Որովհետեւ պատմութիւնն առանց ժամանակագրութեան ստույգ չէ, ուստի և մանրամասն քննելով՝ զտանք, որ Տրդատ թագաւորել է Դիոկլետիանոսի երրորդ տարում և եկել է այս կողմերը մեծ զորքով»:

[«Քանզի ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան, վասն որոյ և մանրախուզի քննելով՝ զտար գթագաւորելն Տրդատայ յերրորդ ամի Դիոկլետիանոսի, և գալ այսր հանդերձ մեծաւ զօրու»]:

3. Աեբեոս, գլ. 9⁶

«Արտաշիրի երեսներորդ, Դիոկլետիանոսի տասնհինգերորդ տարում Տրդատիոսը կայսերակերպ շքեղութեամբ ելնում է իբրև ախոյան գոթերի թագաւորի դեմ: Եվ իսկույն, ձերբակալելով ախոյանին՝ գոթերի վիթխարի թագաւորին, բերում և ներկայացնում է Դիոկլետիանոս կայսրին: Եվ Դիոկլետիանոսը նույն այս թվին Տրդատին թագաւոր է կարգում Հայոց աշխարհի վրա»:

[«Յամին Լ-երորդի Արտաշրի, հնգետասաներորդի Դիոկլետիանոսի, կայսերակերպ շքեղութեամբ Տրդատիոս ելանէ ախոյանն ընդդէմ արքային զդաց: Եւ անդէն ձերբակալ արարեալ զախոյեանն անարի զթագաւորն զդաց՝ ածեալ կացուցանէ յանդիման կայսերն Դիոկլետիանոսի և անդէն ի նմին ամի թագաւորեցուցանէ Դիոկլետիանոս զՏրդատ ի վերայ աշխարհիս Հայոց»]²:

4. Ուրտանես, I, 29⁶

«Մեր պատմութեան մեջ մենք մի անգամ և կրկին անգամ զրել ենք Տրդատի թագաւորը զառնալու մասին, թե ե՛րբ և ո՛ր ժամանակ այդ տեղի էր ունեցել: Սակայն այդ մասին իրատ

¹ Տէ՛ս «Ազարանգեղեայ Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Տփղիս, 1909, էջ 29:

² Տէ՛ս «Աերլոսի Եպիսկոպոսի Պատմութիւն», յրատ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1939, էջ 15:

հետ համաձայն չէին Զենոբը և Մովսեսը. որովհետև Զենոբն ասում է, որ Տրդատին Պոռոսն էր թագափոր դրել, երբ սա ձերբակալել էր զոթթերի թագավորին, և նա երախտահատույց լինելով Տրդատին՝ թագ էր կապել և նրան թագավորեցրել էր ու ուղարկել էր իր զորքով Հայաստան: Իսկ Մովսեսն ասում է, որ նա թագավոր էր կարգվել Գիոկլետիանոսից և նույնը վկայում է նաև Կայսերաց գիրքը»:

[«Գրեցաք ի մերումս Պատմութեան միանգամ և երկիցս չազազս Տրդատաց թագաւորելոցն, թէ ե՞րբ և յոր՞ում ժամանակի եղև: Բայց ոչ միաբանէին ընդ միմեանս Զենոբ և Մովսէս վասն նորս. զի Զենոբ ի Պոռոսյ ասէ թագաւորեալ Տրդատաց. և թագաւորեալ յորժամ զգթացն արար ձերբակալ զթագաւորն. և նա երախտահատույց լեալ Տրդատայ՝ թագ եղևալ թագաւորեցոյց զնա, և առաքեաց զօրօք իւրովք ի Հայս: Իսկ Մովսէս ի Գիոկլետիանոսս ասէ թագաւորեալ. վկայլ և այսմ գիրք Կայսերացն»]:

Ուխտանեսի ուր վերջին կարծիքը Զենոբի ու Նորենացու վկայությունների անմիաբանության մասին, ինչպես այժմ պարզված է, արդյունք է ակնհիշելի մյուսիմացություն: Աննիսկին միանգամայն ճիշտ մատնանշել է, որ Ուխտանեսի օգտագործած աղբյուրի մեջ հիշատակված Պոռոսը, որ թագափոր էր սլակել Տրդատին և ուղարկել էր նրան զսլքով Հայաստան, Պոռոս կայսրը չէ, այլ Միկորիոս Պոռոսն է. որը Գիոկլետիանոսի կողմից ուղարկված էր Ներսէսի մոտ խոզազուսթյան դաշն կնքելու և որին, ինչպես դժվար չէ կոհնել, հանձնարարված է եղել նաև Հայաստանի գահը տալ Տրդատ Գ-ին՝ (298 թ.):

Տրդատ Գ-ի դահակալության ճիշտ տարեթիվը (298 թ.), որը համապատասխանում է հունա-հույնական աղբյուրների ցուցումներին, ինչպես վերև տեսցինք, մատնացուց է արված Սերբոսի վերև բերված վկայության մեջ: Նաև ըստ Ագաթանգեղոսի Պատմության՝ Տրդատը դահ էր բարձրացել Գալերիոս Աքսիմիանոսի զորագլուխ Լիկինիոս Լիկինիանոսի ժամանակ, որը, ինչպես վկայում է Եփեսոսյիցը՝, 296—297 թվերի կոիվների ընթացքում մեծ ծառայություններ էր մատուցել և արել էր խիղախ սիրագործություններ:

¹ Տե՛ս Ուխտանես Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 111.

² Տե՛ս *Анниискій*, Древние армянские историки, էջ 60.

³ *Евтропий*, X, 4.

Մովսես Խորենացին ևս, որն օգտվել էր վերոհիշյալ Հայ աղբյուրներից, Տրդատ Գ-ի գահակալությունն ընդունում է նույնպես Դիոկլետիանոսի ժամանակ, սակայն նա, համաձայն իր սխալ ժամանակագրական սխեմայի, ենթադրում է, որ «Տրդատը թագափորել էր Դիոկլետիանոսի երրորդ տարում», այսինքն՝ 286 թվին։ Լենինսկին կարծում է, որ այս վկայությունը ևս որոշ չափով ճիշտ է, բայց ոչ այն իմաստով, ինչպես այդ հասկացել է ինքը՝ Խորենացին։ Խոսքով Բ-ի մահից (287 թ.) հետո նրա անմիջական հաջորդն էր լինելու, իրապես, Տրդատ Գ-ը, որը սակայն դահ էր բարձրացել ո՛չ թե այդ թվին, այլ ավելի ուշ՝ 298 թվին¹։

Ինչպես տեսնում ենք, նորագույն պատմագիտական ուսումնասիրությունների շնորհիվ Հայ Արշակունիների երրորդ դարի պատմության խճճված ու մութ խնդիրները ստանում են բոլորովին նոր ու արժանահավատ լուսարանություն։

---

¹ Տե՛ս Աննինսկի, Древние армянские историки, էջ 51։

**ՏՐԴԱՏ Գ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՆԵՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

1. Տրդատ Գ-ի հաստատումը հայրենի զանի վրա.— Հայաստանը «զատակերտ կայսերաց»։— 2. Տրդատ Գ-ի ժամանակաշրջանի պոստորյան հիմնական աղբյուրներն են Ագարանգեղոսը և Մովսես Խորենացին։— Տրդատ Գ-ի անվանը կապակցվել են հիշողություններ, որ վերաբերում են Տրդատ Ա-ին և Տրդատ Թ-ին։— 3. Տրդատ Գ-ի կոթիվները Պարսկաստանի կողմնակից հայ իշխանների զեմ։— 4. Նրա վերապարծի ու քաղաքամոն մասին Ֆաբիոն-Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրության վկայությունները։— Աման-Հաուպտի սխալ ենթադրությունն այդ արձանագրության թամանակի մասին։— 5. Աբարանի 708 թվի հունարեն արձանագրությունը։— Նախուարական տոհմերի զահերեցության խնդիրը։— 6. Քրիստոնեության հաստատումը Հայաստանում։— Ագարանգեղոսի վկայությունները։— Բրիտոնների մասին Հայաստան Ասորիի և Կապադովկիայի ու Փոֆր Հայքի կողմերից։— 7. Հայերի Բրիտոնների դարձի թվականի ճշտումը։— Մախ-սիմիոն Դայան պատերազմը և մղել Բրիտոնների դեմ ո՛չ թե Մեծ Հայաստանի, այլ հռոմեական Հայաստանի։— հայերի դարձի մասին Ինգոմենոսի վկայությունը։— Բրիտոնությունը Հայաստանում հաստատվել էր իբրև պետական կրոն, հավանորեն, 314—316 թվերին։— Նախնական Բրիտոնության կերպարանավորումը 3-րդ և 4-րդ դարերում։— 8. Հայաստանի դաշնակցությունը Հռոմեական կայսրության հետ։— դաշինքի կենսական ժամանակի և անդի խնդիրը։— «Իսաանց բղրի» անվավերականությունը։— 9. Տրդատ Մեծի մասին առասպելական գրույցները։— 10. Դասնիի հունարեն արձանագրությունը։— Տրդատ Մեծի անունը և տիպոսը ըստ այդ արձանագրության։— Խորենացու վկայությունն այդ արձանագրության մասին։— Տրդատ Մեծի Լույրը, հոսրովիդուխտը, պատմական անձ է։— Իսոնիի արձանագրության ժամանակի խնդիրը։ 11. Տրդատ Գ-ի սպանության մասին հայ սպրյուրների վկայությունները կասկածելի են։

298 թվի խաղաղության դաշինքից հետո, Հոռոմի և Սասանյան Պարսկաստանի երկուստեք համաձայնությունամբ՝ Տրդատ Գ-ը հաստատվեց իր հայրենի զահի վրա Հոռոմեական կայսրության պաշտպանության և հովանավորության ներքո։ Որ Հայաստանը 298 թվից հետո դառնել էր, իբրև, Հոռոմին հպատակված մասալ պետություն՝ այդ երկում է այսպես կոչված Վերոնյան երկրացուցակի վկայությամբ։

Քյունից, որի մեջ իբրև Հռոմեական կայսրության Պոնտական շրջանի երկրամաս, բացի Փոքր Հայքից, հիշատակված է նաև Մեծ Հայաստանը՝ «Armenia minor, nunc et maior addita», այսինքն՝ «Փոքր Հայք, այժմ նաև Մեծ Հայաստան ավելացած»¹։

Այդպիսով է նմանապես, որ Պելեմիոս Միլվիոսը ևս իր երկրացանկի (Laterculus-ի) մեջ Հռոմեական կայսրության պոնտական ութ երկրամասերի շարքում Փոքր Հայքից (Armenia minor) հետո մատնացույց է անում դարձյալ նաև Մեծ Հայաստանը (Armenia maior)²։

4. Գլուտերբոկի և Ն. Ադոնցի կարծիքը, որ իբր թե վերոհիշյալ վկայությունների մեջ Փոքր ու Մեծ Հայքի տակ պետք է հասկանալ Հռոմեական կայսրության կազմի մեջ գտնվող Առաջին և Երկրորդ Հայքը³, ինչպես մատնացույց է արված իմ նախորդ աշխատություններից մեկում, բավարարաչափ հիմնավորված չէ և լի կարող հարկավ համարվել համոզիչ⁴։

Մեծ Հայաստանի անձուկ միացումը և վասալական սերտ կապը Հռոմեական կայսրության հետ առանձնապես շեշտված է նույնպես և Ազաթանգեղոսի պատմական երկում, որի մեջ Մեծ Հայաստանն անվանված է «դաստակերտ կայսերաց»։

«Քաջութին հասցէ ձեզ,—ասված է Տրդատ արքայի աղաներին ու շինականներին ուղղված հրամաններից մեկում,—ի քաջէն Վահագնէ ամենայն Հայոց աշխարհիս. իմաստութիւն Յունաց հասցէ դաստակերտիդ կայսերաց, և ի մեր դիցախառն Պարթևաց հասցէ այցելութիւն, ի փառաց թագաւորաց և ի քաջ նախնեաց»⁵։

Հայաստանի սերտ միացումը և բախտակցությունը կայսրության հետ պետք է առանձնապես նկատի ունենալ, որովհետև, ինչպես ներքև կտեսնենք, քաղաքական այդ մերձեցման հետևանքով էր, որ Տրդատ Գ-ի ժամանակ Հայաստանում տեղի ունեցավ

¹ Տե՛ս Codex Veronensis, II, 8, Seeck-ի մոտ՝ Notitia dignitatum, 1872, էջ 248։

² Տե՛ս Laterculus Polemii Silvi, IX (Seeck Notitia dignitatum, էջ 251 և հետ.)։

³ Տե՛ս Կ. Գլուտերբոկ, Հսոփմէական Հայաստան և հսոփմէական սատրապութիւնները Գ—Ջ դարերուն, թարգմ. Լ. Մկրտիչ, Վ. Նորշումի, Վիեննա, 1914, էջ 36—38 և Adoniu, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 87։

⁴ Տե՛ս Յ. Ա. Манандян, Местоп Мантои и борьба армянского народа за калитурную самостоятельность, Ереван, 1941, էջ 5։

⁵ Ազոթանգեղոսի Պատմութիւն Հայոց», 1909, էջ 73 (գլ. ԺԲ, 127)։

մեծ հեղաշրջում, և քրիստոնեությունն այնտեղ ճանաչվեց իբրև պետական կրոն:

Տրդատ Գ-ի ժամանակաշրջանի պատմության համար (298 - շուրջ 330 թ.) հիմնական աղբյուր է համարվում Աղաթանգեղոսի Հայոց Պատմությունը, որից մեծ չափով օգտվել էր Մովսես Խորենացին: Ազաթանգեղոսի մոտ Տրդատ Գ-ի պատումը ծագում է ինչ հայ ժողովրդական վեպից և, անշուշտ, վեպի աղբեցությունը պետք է վերագրել, որ հայկական հին պատմագրության մեջ Տրդատ Ա-ը, Տրդատ Բ-ը և Տրդատ Գ-ը միաձուլվել և դառել են մի անձն՝ Տրդատ Մեծ, որի անվանը կապակցվել են պատմական հիշողություններ, որ վերաբերում են Տրդատ Ա-ին և Տրդատ Բ-ին:

Օրինակ, Ազաթանգեղոսի Պատմության 11-րդ գլխում ասված է, որ Տրդատն իր թագավորության ընթացքում անընդհատ պատերազմել էր պարսիկներին դեմ և ավերել էր Պարսից երկիրը և Ասորեստան աշխարհը¹: Հայտնի է սակայն, որ 298 թվի դաշնագրից հետո խաղաղությունն Արևելքում մնացել էր անխախտ ու տեղի էր մոտ քառասուն տարի (298—337), և Տրդատ Գ-ը խաղաղ թագավորել էր Հայաստանում մինչև իր մահը (շուրջ 330 թ.): Ազաթանգեղոսի վերոհիշյալ վկայությունը, ինչպես մատնանշել է Մ. Արևելյանը², հիշողություն է երկարատև պատերազմների ընդդեմ պարսիկների ո՛չ թե Տրդատ Գ-ի, այլ Տրդատ Բ-ի ժամանակ, սրբ, ինչպես վերև տեսանք, մոտ 25 տարի, մինչև 252 թվի, խաղաղամբ պաշտպանել էր Հայաստանը պարսկական հարձակումներից:

Մի այլ օրինակ՝ Խորենացու երկրորդ գրքի 85-րդ գլխում նկարագրված է Տրդատ Գ-ի կռիվը հյուսիսականների դեմ Աղվանքում, ուր բասիլների թագավորը ձգում է իր «քեմիտապատ պարանը», որ թագավորին բռնե, բայց Տրդատը կտրում է պարանը, իր սրի հարվածով երկու կտոր է սնում նրան և, պարսության մատնելով նրա զորքը, հալածում է մինչև Հոնաց աշխարհը: Գարագաշյանի կույր ծիբով՝ Տրդատ Գ-ի մասին նաև այս վկայությունը, որ ինչ գրույցներից է վերցված, հիշողություն է հյուսիսականների դեմ պատերազմի ո՛չ թե Տրդատ Գ-ի, այլ Տրդատ Ա-ի, որը, ինչպես պատմում է Հովսեպոս Փլավիոսը (տե՛ս վերև էջ 9—10), պատերազմել էր արանների դեմ, և երբ սրանք պարանը ձգել ու բռնել էին նրան՝ կտրել էր պարանը և կարողացել էր փրկվել³:

¹ «Աղաթանգեղոսյ Պատմութիւն Հայոց», 1909, գլ. ժԱ, 123, էջ 71:

² Մ. Արևելյան, Հայոց հին պատմության պատմություն, Ա. Երևան 1944, էջ 605:

³ Տե՛ս Գարագաշյան, Քենական պատմութիւն Հայոց, մասն Գ, թիվիս,

Պոնց ասուելով Տրդատ Մեծի մասին նման անստույգ տեղեկությունները՝ մենք կրեինք ներքև նրա մասին հայկական աղբյուրների միայն այն կարևոր վկայությունները, որոնց հավաստիությունը անստույգ է հունա-հռոմեական աղբյուրների օղնությունը:

Տրդատ Գ-ի մասին Աղաթանգեղոսը հաղորդում է, որ նա, օգնականը զուրք ատանալով հռոմեական կայսրից՝ գալիս է Հայաստան և, որովհետև իր երկիրը Պարսից տիրապետության տակ էր գտնվում, հաղթում է նրանց և հաստատվում հայրենի գահի վրա:

«Այն ժամանակ, — պատմում է Աղաթանգեղոսը, — թագավորը [Հունաց] խիստ բարձրացրեց Տրդատի սին և տվեց նրան մեծամեծ պարգևներ. նա թագ դրեց նրա ղլխին և, ծիրանե ղգեստով ղարդարելով՝ բարձրացրեց նրան և, կայսերական ղարդերով շքեղցնելով՝ մեծարեց նրան: Հավարեց ու նրա ձեռքը հանձնեց մեծ ղորք, որպեսզի նրան օգնեն, և արձակեց Հայոց աշխարհը սեփական: Եվ հաղթության մարտի քաջություններից հետո, որ արել էր՝ վերադարձալ Մեծ Հայաստանի Տրդատ արքան Հունաց կողմերից. թագավորը ճանապարհ ընկավ, ղնաց Հայաստանի կողմերը և եկավ ղսուսլ այնտեղ Պարսից շատ ղորքեր, որովհետև սրանք այն աշխարհը ղրավել էին ու հպատակեցրել էին իրենց: Նա կոտորեց շատերին, շատերին էլ փախուստի մատնեց և քշեց Պարսից կողմերը. և հայրենի տերությունը նա ինքը նվաճեց ու դորացալ նրա սահմանների մեջ»:

[«Յայնժամ մեծացոյց յոյժ թագաւորն ղՏրդատիս, և մեծամեծ պարգևս ետ նմա. թագ կապեաց ի ղլուխս նորա և ծիրանեօք ղարդարեալ մեծացոյց ղնա, և կայսերակերսյն ղարդու շքեղացուցեալ մեծարեաց ղնա. և ղումարեաց ի ձեռս նորա ղօրս բաղումս յօգնականութիւնս նմա, և արձակեաց յիրական աշխարհն Հայոց»:

Եւ յետ մարտին յաղթութեան քաջութեանցն ղոր արար՝ ղարձեալ ղինելս ի կողմանցն Յունաց Տրդատ արքայ Հայոց Մեծաց: Խաղաց ղնաց թագաւորն ի կողմանս Հայոց, և եկն եղիտ անդ ղօրս բաղումս Պարսից, ղի ղաշխարհն յինքնանս ղրավալ էին ի ծառայութիւնս. ղբաղումս կոտորէր, և ղրավումս փախուսական արարեալ ի կողմանս Պարսից արկանէր.

1895, ... Համեմատել նաև Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք Ա, էջ 605:

և գհայրենեացն տէրութիւն չինքն նուաճեաց, և զօրոյցս ի վերայ սահմանաց նորա»¹։

Ազաթանգեղոսի այս վկայութիւնը, թեև ծագում է վիսպակունի հայկական ավանդութիւնից, սակայն բնութեան կարող է լսմարվել պատմական։ Աննիսկին իր «Հին հայկական պատմիչներու իբրև պատմական աղբյուր» աշխատութեան մեջ մատնանշում է, ու Տրդատ Գ-ը, իր գահի վրա հաստատվելուց առաջ, կոխվ էր մղել հռոմեական օգնական զորքի աջակցութեամբ հայ ապստամբ նախարարների դեմ²։ Նրա կարծիքով, այդ կոխվների պատճառով էր, որ Գալբրիոսը, որը 297 թվի հաղթութիւններից հետո մնացել էր Արևելքում մինչև 302 թիվը, իր 311 թվի հրովարտակի մեջ անվանում է իրեն վեց անգամ հաղթող հայերի³։

Աննիսկու այս դիտողութիւնները, որ ուշադրութեան արժանի են, ինչպես տեսնում ենք, կարող են նեցուկ ծառայել Ազաթանգեղոսի վերոհիշյալ վկայութեան հավաստիութեան։ Այդ դիտողութիւնները, որ հավանական են, ցույց են տալիս, որ Տրդատ Գ-ը Հայաստանին տիրել էր, կոխվներ մղելով ո՛չ թե Պարսից զորքերի դեմ, ինչպես այդ վկայում է Ազաթանգեղոսը, այլ Պարսկաստանի կողմնակից հայ իշխանների դեմ։ Հայտնի է մեզ, օրինակ, Պետրոս Պատրիկիոսի մի վկայութիւնից, որ Պարսկաստանի ջերմ կողմնակից է եղել այդ ժամանակ Սյունիքի Վարազշապուհ իշխանը, որին Պարսից Ներսէս թագավորը, Գալբրիոսի 297 թվի հաղթութիւնից հետո, սղարկել էր իբրև պատգամավոր խաղաղութեան դաշնագրի կնքման համար⁴։

Տրդատ Գ-ի վերադարձի ու թագավորման մասին Հայաստանում հայտնի է խիստ կարևոր մի նոր աղբյուր՝ Տարկին-Տիգրանակերտ քաղաքի պարսպի վրա գտնված հունարեն արձանագրութիւնը։

Այս արձանագրութիւնը, որ 1899 թվին գտել էր Լեւան-Հաուպտեր, լրիվ չէ և, դժբախտաբար, դժվար է վերծանվում, որովհետև նրա բնագործակ ընդարից պահպանվել են բնագատումներով իրաւանհարիք ու հատուկտոր հատվածներ միմիայն ութ քարի վրա⁵։ Սակայն բովանդակութիւնը մոտավորապես որոշվում է։

¹ Տէ՛ս Ազարանգեղոս, գլ. Գ, 46—47, էջ 29 (Տփղիս, 1909)։

² А. Аннанский, Древние армянские историки, Олесса, 1899, էջ 60—61.

³ Տէ՛ս Ավսերիոս, Պատմ. Եկեղ., գիրք VIII, գլուխ 17։

⁴ Տէ՛ս Տաշյան, Ազաթանգեղոս, Վիեննա, 1891, էջ 128—129։

⁵ Տէ՛ս С. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Berlin, 1910 էջ 411—419։

Տարեկինի արձանագրութիւնը կարևոր մի հրաման է ու հայտարարութիւն՝ ուղղված Տիգրանակերտ քաղաքի բնակչութեան: Լերձանագրութեան սկիզբը սկսւած է, ուստի և նրա հեղինակը, որ սարկապետ Հայ Արշակունի թագավորներից մեկն է, ճշտիվ որոշ չէ: Հայաստանի այդ թագավորը, ինչպես երևում է արձանագրութեան բովանդակութիւնից, բարեկամաբար էր տրամադրված թե ղեպի հռոմայեցիները և թե ղեպի Պարսից թագավորը, որին նա անվանում է «աստված թագավոր թագավորաց»: Նա հիշատակում է փաստաթղթեր ու նամակներ, որ ինքը ստացել է հռոմայեցիներից և Պարսից թագավորից:

«Ձեր քաղաքաբնակչութիւնը, — մատնանշված է արձանագրութեան մեջ, — ապստամբել էր և սարսիկների հետ միասին պատերազմ էր մղել մեր հոր դեմ»:

Լերձանագրութեան վերջում ասված է՝

«և որպէսզի ամենքը ինձ ավելի լավ ճանաչեն, մենք հրամայեցինք, որ այս գրութիւնը ղետեղվի դարբասի մոտ՝ — և ինչպես որ փաստաթղթի մեջ է հայտնված՝ հենց այնպես էլ փորագրված է ու ամրացված: Մենք կարգադրել ենք նույնպէս, որ գրութիւնը փորագրվի ու կցվի ամեն մի դարբասի մոտ նաև մյուս քաղաքների, որոնց իշխանութիւնը մենք ստանձնել ենք հաճութեամբ և օգնութեամբ աստվածների»:

Լեման-Հաուպտը, հիմնվելով արձանագրութեան հունարեն տառերի ձևերի և հունարեն լեզվի քերականական առանձնահատկութիւնների վրա՝ նրա ժամանակը ենթադրում է մեր թվականութեան երկրորդ դարից հետո, իսկ նկատի ունենալով նաև նրա վերահիշյալ բովանդակութիւնը՝ վերագրում է արձանագրութիւնը Հայոց Պապ թագավորին (368—374):

Լեման-Հաուպտի վերջին այս եզրակացութիւնը, ինչպես մատնանշել է Մարկվարտը, միանգամայն անհավանական է ու անհամոզիչ, որովհետև Պապ թագավորը քրիստոնյա էր, իսկ արձանագրութեան մեջ ասված է, որ թագավորն իր իշխանութիւնը ստանձնել էր «աստվածների հաճութեամբ ու օգնութեամբ», նաև Պարսից թագավորն անվանված է «աստված թագավոր թագավորաց»:

Ինձ թվում է, որ հիմնավոր է Մարկվարտի կարծիքը, որը արձանագրութիւնը վերագրում է ո՛չ թե շորրորդ, այլ երրորդ դարի Արշակունի հայ թագավորներից մեկին և ենթադրում է, որ արձանագրութեան մեջ ակնարկված հայ թագավորը Տրգատ Գ-ն է, որը

¹ Տե՛ս J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 134—135.

վերահաստատվել էր իր գահի վրա հռոմայնացիների և պարսիկների երկուստեք համաձայնություններով:

Մարկվարտը ցույց է տվել նաև, որ Տրդատ Գ-ը վերանվանվել էր իր թագավորությունը, ինչպես մասնանշված է արձանագրության մեջ, հռոմեական օժանդակ զորամասի օգնությամբ, որի պահակային կայանը գտնվում էր Նեկրայում՝ այժմյան Մալու-թիայի հարավ-արևմուտքում և Ալբիստանի արեելակողմում¹:

Ցարկին-Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրության ժամանակի խնդիրը, համաձայն նոր այս լուսարանության, որոշվում է առանց դժվարության: Տրդատ Գ-ի այս արձանագրության ժամանակը պետք է ենթադրել երրորդ դարի վերջերում, հավանորեն՝ 298 թվին:

Տրդատ Մեծի հունարեն մի ուրիշ արձանագրություն, որը գտնված է Ապարանում, կարդացել ու մեկնել է ռուս գիտնական Ռոստովցևը², Այս արձանագրության բովանդակությունից մենք գիտենք, որ Տրդատ Գ-ը նվեր էր տվել Գնթունիների տոհմի իշխաններից մեկին կալվածքներ Նիդ գավառում, ամենայն հավանականությամբ Սելևկյան տոմարի 620 թվի փետրվար ամսին (620—312=308), այսինքն՝ 308 թվին (մեր թվ. հ.):

Ռոստովցևը կարծում է, որ Ապարանի արձանագրության վերագրումը Տրդատ Գ-ին հավանական է և այն պատճառով, որ ըստ հայկական ավանդության այս թագավորն էր վերաբաժանման ենթարկել իշխանական շրջանները նախարարական առանձին տոհմերի միջև, և նրա մամանակ տեղի էր ունեցել տեղաշարժ նախարարական կալվածատիրության մեջ³:

Անհավանական չէ, բացի այդ, որ դեռևս Տրդատ Գ-ի ժամանակ որոշ փոփոխություն կարող էր կրած լինել նախարարական տոհմերի գահերեցությունը կամ բարձերեցությունը նրանց հղորության կամ կարևորության համեմատ, ինչպես այդ վկայում են Քովմա Արծրունին և Ստեփանոս Օրբելյանը⁴:

Տրդատ Գ-ի թագավորությունը Հայաստանի կուլտուրական կյանքի համար ունեցավ հեղաշրջող նշանակություն: Նրա ժամա-

¹ Տե՛ս J. Markwart. Sudarmenten und die Tigrisquellen, էջ 124, 158 175 և 184:

² М. Ростовцев, Апаранская греческая надпись царя Тирдата, СПб., 1911.

³ Նույնը, էջ 28:

⁴ Տե՛ս Քովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. III, դր. ԻԴ, էջ 354 (ՔիՖլիս, 1917) և Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Գլ. Է, էջ 24 (ՔիՖլիս, 1910):

նակ մերովնց հեթանոսական նախկին կրօնը և իբրև պետական կրօն շատաստվեց քրիստոնեությունը:

Շուրջ քրիստոնեության դարձի պատմության համար ամենակարևոր աղբյուրն է Ազաթանգեղոսի Պատմությունը, որը, ինչպես ասացինք, սկսվում է 224 թվից և բովանդակում է իր մեջ, գլխավորապես, Տրդատ Գ-ի ժամանակաշրջանի անցքերը: Այս կրկի մեջ, ինչպես բանասիրական քննությունները ցույց են տվել, յափազանց մեծ տեղ են բռնում վկայաբանական-առասպելական և վիպական-բանաստեղծական տարրերը, իսկ հայերի դարձի իրական պատմության մասին նրա մեջ պահպանվել են պատմական աղոտ հիշողություններ, որոնց հիմք են ծառայել բանավոր հին ավանդությունները:

Ազաթանգեղոսի մոտ հայերի դարձի պատմության համառոտ բովանդակությունը հետևյալն է: Տրդատը, որ Հունաց կողմերում մեծամեծ քաջություններ էր գործել, պսակվում է այնտեղ արքայական թագով և վերադառնում է Հայաստան: Այստեղ եկեղյաց դավաճ Ռրիգա ավանում զոհեր են մատուցանում Անահիտ դիցուհուն, և Տրդատը հրամայում է Գրիգոր անունով իր սպասավորին, որը հովատարմությամբ ծառայում էր իրեն, որ նա նվեր տանի Անահիտի արձանին ծաղկե պսակներ և կանաչ ոստեր:

Գրիգորը հրաժարվում է այդ անել և հայտնում է, որ ինքը քրիստոնյա է: Տրդատը ենթարկում է նրան անտանելի տանջանքների, բայց սա տոկունությամբ կրում է այդ շարժարանքները և շարունակում է անարգել կուռքերին: Այդ միջոցին նախարարները հայտնում են Տրդատին, որ Գրիգորը նրա հորը՝ Խոսրով թագավորին սպանող պարթև Անակի որդին է: Տրդատը, այս լսելով, ավելի ևս պայքանում է և հրամայում է, որ Գրիգորին տանեն Արտաշատ և ձկն մութ ու սողուններով լի բանտը, որ կոչվում էր Խոր-Վիրասր:

Այնուհետև Ազաթանգեղոսի Պատմության մեջ ընդարձակ կերպով պատմվում է Հռիփսիմյան կույսերի Հայաստան գալը և նստակությունը, Տրդատի մոլեգին խելագարությունը, Գրիգորի Խոր-Վիրապից դուրս գալը տասնևհինգ տարվա բանտարկությունից հետո և հայոց դարձն ի քրիստոնեություն:

Քննության առնելով Տրդատի ու Գրիգորի լուսավորչի մասին Ազաթանգեղոսի վերոհիշյալ պատումները՝ բանասերները և պատմապետները հավատի են համարում, գլխավորապես, այն, որ քրիստոնեությունն ընդունվել ու տարածվել էր Հայաստանում Տրդատ թագավորի ժամանակ (298—շուրջ 330) քարոզությամբ Գրիգոր լուսավորչի: Իսկ Ազաթանգեղոսի հաղորդած առասպելա-

խառն ու շափաղանցված տեղեկությունները Գրիգոր Լուսավորչի շարչարանքների, Հռիփսիմյան կույսերի նահատակության և Տրդատի հիվանդության մասին նրանք համարում են կասկածելի և պատմական տեսակետից անվստահելի:

Ինչպես հայտնի է, քրիստոնեությունը սկսել էր մուտք գործել Հայաստան դեռ Տրդատ Գ-ից և Գրիգոր Լուսավորչից առաջ ևղեսիայի և Մծբինի ու նաև Կապադովկիայի և Փոքր Հայքի կողմերից: Նա սկսել էր տարածվել Հարավային Հայաստանում և Տարոնում, հավանորեն, Երրորդ դարի սկզբներում կամ թերևս արդեն Երկրորդ դարի վերջերում:

Հենց Երրորդ դարի սկզբներում, ինչպես հաղորդում է Մովսես Խորենացին¹, Հայաստան էր եկել քրիստոնեություն տարածելու նպատակով հուլիանոս գնդատիրիկյան ասորի ղեկավար Բարդաձանը: Իսկ Երրորդ դարի կեսերում, ինչպես վկայում է Եվսեբիոս Կեսարացին², Մեհրուժան Եպիսկոպոսի հետ, որը, հավանորեն, քարոզիչ էր Մովքում³, դրագրություն էր ունեցել Աղեքսանդրիայի Դիոնիսիոս Եպիսկոպոսը (248—265): Նույն այդ ժամանակներում քրիստոնեությունը լայնորեն տարածվել էր նաև Կապադովկիայում և Փոքր Հայքում, ուր քրիստոնեական նշանավոր կենտրոններ էին Կեսարիա և Մելիտենե քաղաքները:

Վերահիշյալ տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ քրիստոնեություն տարածման համար որոշ շափով արդեն հող էր պատրաստված դեռ Երրորդ դարում: Թե ո՞ր թվականին քրիստոնեությունը վերջնականապես հաստատվել էր Հայոց թագավորության մեջ իբրև պաշտոնական կրոն՝ այդ հարցը մինչև այժմ բավարար կերպով դեռ չէ որոշված և վեճի առարկա է:

Դեռևս Չամչյանի ժամանակներից սկսած այդ մասին գերիշխող կարծիքն այն է եղել, որ Տրդատ Գ-ի և հայերի քրիստոնեության դարձը տեղի էր ունեցել 301—304 թվականներին: Բայց կան նաև զանազան այլ ենթադրություններ:

Տուրնեբիզը, որը մանրամասն քննել է այս խնդիրը իր «Քաղաքական և կրոնական պատմություն Հայաստանի» գրքի հատուկ հավելվածում, բերում է հայերի դարձի մասին ականավոր եվրոպացի և հայ գիտնականների նաև այլ կարծիքները⁴: Ըստ այդ ենթադ-

¹ Խորենացի, գիրք 11, գլ. 42, էջ 201 (Տիգրս, 1913):

² Եվսեբիոս, Պատմ. եկեղ., 2, 46, 2:

³ Տե՛ս ԱժՕԱԿ, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 347:

⁴ Tournèbize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Appendice I, „Étude sur la conversion de l'Arménie au christianisme“, էջ 428—444:

բուխյունների քրիստոնեությունն ընդունվել էր Հայաստանում իբրև պետական կրոն 276—311 թվականների միջև. օրինակ, ըստ Սեն-Մարտենի՝ 276 թվին, ըստ Հարնակի՝ 285—290 թվերին, ըստ Տուր-ներիզի՝ 290—295 թվերին, ըստ Գաթրճյանի՝ 305—310 թվերին¹:

Վերջերս լույս տեսավ նույն խնդրի մասին «էջմիածին» ամսագրում Ստ. Մալխասյանի հոդվածը: Վերջինս, հիմք ընդունելով Խորենացու Պատմության ժամանակագրական ցուցմունքները, ոչ նա թյուրիմացաբար համարում է հայերի դարձի թվականի ճշտման միակ ապահով աղբյուրը, քրիստոնեության հաստատումը Հայաստանում որոշել է 279 թվին²:

Վերոհիշյալ բոլոր կարծիքները հիմնված են, զլխավորապես, Աղաթանգեղոսի, Խորենացու և պատմական մյուս հայ աղբյուրների ժամանակագրական խառնաշփոթ տեղեկությունների վրա, որ վերաբերում են երրորդ դարի պատմական անցքերին: Բացի այդ, պատմագետների և բանասերների մեծագույն մասը սխալ են հասկացել Եվսեբիոս Կեսարացու հայտնի վկայությունը Մաքսիմիոս Պայայի (305—313) արշավանքի մասին հայերի դեմ:

Եվսեբիոսի կարևոր այս վկայությունը հետևյալն է՝

«Բացի այդ, — ասում է Եվսեբիոսը, — բնակալի [Մաքսիմիոս Պայայի] ձեռով պատերազմ հարուցվեց արմենների դեմ՝ այն մարդկանց դեմ, որոնք հենց սկզբից բարեկամ էին ու դաշնակից հռոմայեցիներին. բայց որովհետև քրիստոնյա էին նաև նրանք և եռանդով ու բարեպաշտությամբ երկրպագում էին աստծուն՝ այս աստվածատյացը փորձեց նրանց ստիպել, որ զոհ բերեն կուռքերին ու դեերին. ուստի և դարձրեց նրանց, որ բարեկամ ու դաշնակից էին՝ թշնամի ու մարտնչող: ... Լերդ՝ նա հենց ինքը իր բանակի հետ՝ արմենների դեմ պատերազմելիս ջախջախվեց»³:

Հիմնվելով Եվսեբիոսի այս վկայության վրա՝ պատմագետները կարծում են, որ Մաքսիմիոս Կեսարը 311/312 թվին պատերազմել էր քրիստոնեություն ընդունած Տրդատ Գ-ի դեմ և կամեցել էր վիշահաստատել Մեծ Հայաստանում հեթանոսությունը:

¹ Տե՛ս Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t. I, էջ 46 (Սեն-Մարտենի համբավածով). A. Harnack, Mission und Ausbreitung des Christentums in den drei ersten Jahrhunderten, Leipzig, 1902. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 428. Գաթրճյան Լ., Տիեզերական պատմություն, էջ 477:

² Եվսեբիոս, Պատմութ. Լկեղ., գիրք Թ, գլ. Ը:

³ Տե՛ս Ստ. Մալխասյան, «Ե՞րբ են հայերն ընդունել քրիստոնեություն», «էջմիածին», 1944, № 1, էջ 22—26:

Սակայն, իրապիս, ինչպիս իրավացի կերպով ենթադրում են
այժմ¹, նա սլատերադո՛ էր մղել ո՛չ թե քրիստոնեության դեմ Մեծ
Հայաստանի, այլ հռոմեական Հայաստանի, այսինքն՝ Լևոնտիո-
րիսյան երկրներից մեկի դեմ, որ Դիոկղետիանոսի գորավար Գալե-
րիոսի 297 թվի հաղթությունից հետո միացվել էին կայսրության:

Միանդամայն պարզ է, հետևաբար, որ նվաճեցիոսի վերոհիշյալ
վկայությունը չէ կարող կռվան ծառայել Տրդատ Գ-ի ու նրա երկրի
քրիստոնեության դարձի թվականը որոշելու համար:

Ուշագրավ է ու կարևոր քրիստոնեության հաստատման մասին
Մեծ Հայաստանում ո՛չ թե նվաճեցիոսի, այլ հինգերորդ դարի եկե-
ղեցական պատմագիր Սողոմենոսի հետևյալ վկայությունը.

«Ես տեղեկացա, — վկայում է Սողոմենոսը, — որ հայերն ըն-
դունել են քրիստոնեությունն ավելի առաջ [քան վրացիներն ու
ուրիշները]: Ասում են, որ Տրդատը, որն այս ժողովրդի առաջ-
նորդն էր, մի ինչ-որ աստվածանշան հրաշքի պատճառով, որ
նրա տան մեջ պատահել էր, իսկույն դառել էր ինքը քրիս-
տոնյա ու նաև հրամայել էր, որ քարոզության միջոցով այդ
կրոնն ընդունեն բոլոր իր հպատակները»²:

Սողոմենոսի այս կարևոր վկայությունը, որը կարծես թե ար-
ձագանք է Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ հաղորդված վերոհիշ-
յալ տեղեկությունների, հետաքրքիր է այն տեսակետից, որ նա հա-
յերի քրիստոնեության դարձը դնում է իբրևներից առաջ, որոնք
քրիստոնեություն էին ընդունել մոտավորապես 337 թվին³: Եվ այս
կապակցությամբ ուշադրության արժանի է նաև այն, որ նվաճեցիոս
Կեսարացու մոտ, սրի «Եկեղեցական Պատմությունը» պարունա-
կում է քրիստոնեական եկեղեցու պատմությունը սկզբից մինչև
Լիկինիոսի վերջնական պարտությունը, այսինքն՝ մինչև 324 թիվը,
չեն հիշատակված ո՛չ Տրդատ Գ-ը և ո՛չ էլ Գրիգոր Լուսավորիչը:

Իմ նախորդ աշխատությունների մեջ⁴ ես մատնանշել էի, որ
Տրդատ Գ-ի ժամանակ Մեծ Հայաստանը սերտ կերպով միացված էր

¹ *St' u Duchesne l. ., Histoire ancienne de l'Église, vol. II, էջ 32, ծան. 2, Համեմատել՝ նաև Tournebiz, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 443.*

² *Sozom., Hist. Eccles., II, 8.*

³ *St' u II. Бердзенишвили, И. Джавахишвили, С. Джонашиа, Исто- рия Грузии, часть I, Тбилиси, 1946, էջ 92 և 461.*

⁴ *St' u Манандян, Краткий обзор истории древней Армении, М., 1943, էջ 20. նաև Հ. Մանանդյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946, էջ 15:*

Հոսովեական կայսրությանը, ուստի շնորհիվ հենց այդ կապի՝ քրիստոնեությունը, որը կայսրության մեջ հայտարարվել էր իբրև թույլատրելի պետական կրոն՝ հաստատվել էր որպես պաշտոնական կրոն նաև Հայաստանում: Ազաթանգեղոսի Պատմության վկայությունների ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ հայաժանքները քրիստոնեության դեմ Մեծ Հայաստանում արձագանք էին հալածանքների, որ տեղի էին ունեցել Հոսովեական կայսրության մեջ 'Իսկրիտիանոս կայսեր ժամանակ (284—305)' նրա իշխանության վերջին տարիներում¹: Վերաբերմունքը դեպի քրիստոնյաները Հայաստանում ևս, հավանաբար, փոխվել էր 313 թվից հետո, երբ համաձայն Միլանի հրովարտակի՝ քրիստոնեությունը ճանաչվել էր Հոսովեական պետության մեջ որպես ազատ և իրավահավասար կրոն:

Պետք է ասել, որ Կոստանդինոսի և Լիկինիոսի հրապարակած այդ հրովարտակից առաջ ևս, արդեն 311 թվին, հրատարակված էր կրոնական համբերատարության Գալերիոսի հրովարտակը, ոսկայն նույն այդ ժամանակ, ինչպես մենք վերև տեսանք, Ասիական արևելքում իշխում էր Մաքսիմիանոս Գայան, որը թշնամի էր ու հալածիչ քրիստոնեության:

Որ Տրդատ Գ-ի և հայերի քրիստոնեության դարձր պետք է ենթադրել 313 թվից հետո՝ այդ որոշ շափով հաստատվում է նաև նրանով, որ Գրիգոր Լուսավորչի եպիսկոպոսական ձևանագրությունը Կեսարիայում և հայերի մկրտությունը Ազաթանգեղոսի մտտ մասնացույց են արված Կեսարիայի մետրոպոլիտ Ղևոնդիոսի ժամանակ, որը հիշատակված է իբրև Կեսարիայի արքեպիսկոպոս 314 և 325 թվերին:

Ըստ այս դիտողությունների կարող է թերևս ճիշտ լինել Խորենացու Պատմության մեջ պահպանված ավանդությունը², որ Գրիգոր Լուսավորչիչը քահանայապետ էր կարգվել և Թաղեոս առաքյալի տիտոն էր նստել Տրդատի թագավորության (298—չուրջ 330) տասնևյոթներորդ տարում, այսինքն՝ ճիշտ և ճիշտ Միլանի հրովարտակից անմիջապես հետո [298+17] 314/315 թվին: Նույն այս ավանդությունը սրահպանվել է նաև «Պատմութիւն սրբոյն ներսիսի Պարթևի» գրվածքում, որի մեջ Լուսավորչի քահանայապետ կարգվելը ցույց է տրված Տրդատ Գ-ի թագավորության ո՛չ թե տասնևյոթերորդ, այլ տասնևութերորդ տարում, այսինքն՝ [298+18] 315/316 թվին³:

¹ Տե՛ս Ազաթանգեղոս, Գ, 38, էջ 25. ԺԲ, 129, էջ 75. ԺԴ, 154, էջ 87 և ժԵ, 161, էջ 90 (Տփղիս, 1909):

² Տե՛ս Մովսես Խորենացի, գիրք 11, գլ. ՂԱ, էջ 242 (Տփղիս, 1913):

³ Տե՛ս «Առփերք Հայկականք», 2, Վենետիկ, 1853, էջ 9:

Պատմագիտական նորագույն աշխատություններում արդեն պարզված է, որ Միլանի 313 թվի հրովարտակից հետո ո՛չ թե առաջնություն էր տրվել քրիստոնեական եկեղեցուն կայսրության մեջ, այլ քրիստոնեությունը ճանաչվել էր այնտեղ իբրև ազատ ու իրավունակ կրոն և իրավունք էր ստացել օրինականապես զարդանալու և բարգավաճելու: Նա գերիշխող ու պետական կրոն էր դառնել Հռոմեական կայսրության մեջ միմիայն շորրորդ դարի վերջերում Թեոդոս Մեծի (379—395) ժամանակ¹:

Ըստ այսմ զուրկ չէ հիմքից Սեն-Մարտենի, Գելցերի և ուրիշների կարծիքը, որ քրիստոնեությունն առաջին անգամ պետական կրոն էր հայտարարվել ո՛չ թե Արևմուտքում, այլ Հայաստանում²:

Քրիստոնեությունը, ինչպես հայտնի է, ծագել էր Հրեաստանում առաջին դարում, երբ Հռոմեական կայսրության դաժան կեղեքումների պատճառով հուսահատության էին հասցվել ամենուրեք ժողովրդական շահագործվող մասսայի ստորին խավերը: Ինչպես էնգելսը շատ ճիշտ մատնանշել է, ծագման իր առաջին շրջանում քրիստոնեությունը ճնշված դասակարգերի կրոնն էր՝ ստրուկների, ստրկությունից արձակվածների, աղքատների, իրավազուրկների և կամ նվաճված ու ճնշված ժողովուրդների³: Սկզբնական այս ժամանակ ժողովրդական այդ լայն խավերը, որոնք ո՛չ մի ելք չէին տեսնում իրենց ծանր դրությունից, սկսել էին հավատալ, որ իրենց կարող է փրկել միայն մեսիան, Հիսուս Քրիստոսը, որը կպատժե հարստահարողներին և կհաստատե աստծու արդար թագավորությունը:

Իր դարգացման ավելի ուշ շրջանում, 3-րդ և 4-րդ դարերում, քրիստոնեությունն արագ կերպով կերպարանափոխվեց: Նա հաշտվեց պետական իշխանության և իշխող դասակարգերի հետ, և քրիստոնեական եկեղեցին, որը եպիսկոպոսական իշխանության տակ կաղմակերպվել էր որպես ուժեղ նվիրապետություն՝ կոչ էր անում քրիստոնյաներին հնադանդվել իրենց տերերին:

Հասկանալի է, որ հետագա շրջանի այս քրիստոնեությունը

¹ Տե՛ս A. A. Vassiliev, Histoire de l'empire byzantin, I, Paris, 1932, էջ 52, 62, 63 և 70,

² Տե՛ս Lebeau, Histoire du Bas-Empire, I, էջ 76—77. Ը. Գելցեր, Համառոտ պատմութիւն Հայոց, Թարգմ. Գալեմբյարյանի, Վիեննա, 1897, էջ 37 և ուրիշները:

³ Տե՛ս Энгельс, К истории раннего христианства, Նաև Бруно Бауэр и раннее христианство, Сочинения Маркса и Энгельса, т. XVI, ч. II, стр. 41 и т. XV, стр. 603—610.

կարող էին ընդունել հեշտութեամբ իբրև թույլատրելի կամ պաշտոնական կրօն թե Հռոմեական կայսրությունը և թե Արշակունիների խաղաղորությունը:

Քրիստոնեության մուտքը Հայաստան իբրև պետական կրօն, անշուշտ, խիստ մեծ կարևորություն ունեցող մի փաստ է: Հայաստանն այնուհետև սերտ հարաբերությամբ կապվեց Հռոմեական կայսրության հետ ո՛չ միայն քաղաքականապես, այլև կուլտուրապես:

Հայաստանի դաշնակցությունը Հռոմեական կայսրության հետ, ըստ երևույթին, ձևակերպված է եղել հատուկ պայմանագրում, որ կնքված էր, ինչպես հաղորդում են հայ պատմաչիրուները, Կոստանդիանոս Մեծի և Տրդատ Գ-ի մեջ:

«Նույնպես և Տրդատ արքային,— վկայում է Աղաթանգեղոսը,— իբրև սիրելի եղբոր իր սերը հայանեց [Կոստանդիանոս Մեծը] մեծ ուրախությամբ, մանավանդ նրա աստվածածանոթության պատճառով, ավելի ևս, նրա հետ դաշինք կնքեց, միջնորդ դարձնելով իրենց առ տեր Քրիստոս հավատքը, որ պետքի հաստատուն պահեն միշտ հավատարիմ բարեկասկածությունն իրենց թագավորությունների միջև»:

[«Սույնպես և արքային Տրդատայ, իբրև եղբոր սիրելույ, սեր ցուցեալ ուրախութեամբ մեծաւ, մանաւանդ վասն աստուածածանօթութեան նորա՝ առաւել դաշինս կուէր ընդ նմա, միջնորդ կարեալ ղ հաստատն որ ի տէր Քրիստոսն էր, զի անշուշտ մինչ ի բուն զհաստարիմ սէրն ի մէջ թագաւորութեանցն պահեսցին»]¹:

Փափսոտսը ևս, մատնանշելով, որ հայ դևոպանություն էր եկել Կոստանդիոս (337—361) կայսեր մոտ և խնդրել էր, որ իրենց օգնել վյեժխնդիր լինելու Պարսից թագավորից, վկայում է, որ՝

«Կայսրը, բոլոր հանգամանքները լսելով՝ մեծ փութով ու պատրաստությամբ հանձն առավ նրանց խնդիրը կատարել, թիկունք և օգնական եղավ Հայոց աշխարհին, մանավանդ որ հիշում էր այն ուխտի դաշինքը, որ երդումով հաստատապես կնքել էին միջնորդությամբ Կոստանդիանոս կայսրը Տրդատ թագավորի հետ»²:

[«Զոր իբրև լուա կայսրն զիրան պալնոսիկ, մեծաւ փութով և բազում պատրաստութեամբ ի խնդիր Ելանէր իրին հասելույ.

¹ Տե՛ս Աղաթանգեղոս, Կ. ՃԻՁ, 877, էջ 462—463 (Տփղիս, 1909):

² Տե՛ս Փափսոտս Բազանդ, Հայոց պատմություն, թարգմ. Ստ. Մալխոսյանցի, Երևան, 1947, էջ 127

և օգնական և թիկունք լինէր աշխարհին Հայոց, Մանուսանց, զի զուխտն յիշեալ զղաշանցն կռկոց զերդմանցն հաստատութեան, միջնորդութեամբ ի մէջ կայսերն Կոստանդիանոսի և ի մէջ թաղաւորին Տրդատայ նշեալ էր»¹։

Մեջ բերված այս վկայութիւնները, ինչպէս իրավացի կերպով բնորոշում են պատմադէտները, կարելի է համարել պատմական և վավերական։ Գաշնադրութեան ժամանակը Գաթրճեանը և Տաշյանը ենթադրում են 312 թվին, Մաքսիմիանոս Գայայի հայերի դեմ պատերազմից անմիջապէս հետո՝ Գելցելը, հիմնվելով Թեոդոսյան օրենսգրքի մէջ սահմանված Կոստանդիանոսի հրովարտակի վրա, կարծում է, որ գաշնագիրը կապված էր, հավանորեն, 315 թվին Սարգիկիայում², Իսկ Աստուրյանը հավանական է համարում, որ այդ գաշինքը կարող էր կնքված լինել 324 թվին Արեւելքում, երբ Կոստանդիանոս Մեծը լիակատար տեր էր դառել Արեւուտքի և Արեւելքի³։

Պետք է ստել, որ այս կարծիքներից առաջինը թյուրիմացութեան արդյունք է, որովհետեւ, ինչպէս վերե տեսանք, Մաքսիմիանոս Գայան պատերազմ էր մղել քրիստոնյա հայերի դեմ ո՛չ թէ Մեծ Հայաստանի, այլ հոսմեական Հայաստանի։ Անբնորոշելի է նույնպէս Գելցելի ենթադրութիւնը, որովհետեւ Թեոդոսյան օրենսգրքի վերահիշյալ վկայութիւնը, ինչպէս միանգամայն ուղիղ մատնացույց է արել Գաթրճեանը՝ վերաբերում է Արշակ Բ-ին և ո՛չ Տրդատ Գ-ին։ Դժվար է նույնպէս բնորոշել և Աստուրյանի կարծիքը, որը սոսկ մի կոահումն է, զուրկ պատմական ու փաստական սրկէ հիմքից։

Ինձ թվում է, հաւանական է Տաշյանի մի տրիշ ենթադրութիւնը։ Ընդունելով, որ վերահիշյալ գաշինքը, իրոք, գոյութիւն է ունեցել՝ Տաշյանը իրավացի կերպով նշում է՝ որ ազբյութների վկայութիւններից չէ երևում, որ Տրդատ Գ-ը տնձամբ էր դնացել գաշինք կնքելու, այլ, ինչպէս Փավստոսի վերե բերված վկայութեան մէջ ասված է, գաշնագիրը կնքել էր «միջնորդութեամբ», այսինքն՝ միջնորդների աջակցութեամբ։

¹ ՏԵՍ Փավստոս, III, գլ. 21, էջ 55, Վենետիկ, 1889; Համեմատե՛ «նդիշէի վարդապետի. Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Վենետիկ, 1864 էջ 124, նաև Խորենացի, III, գլ. 5, էջ 261 (Տփղիս, 1913)։

² ՏԵՍ Գաթրճեան, Տրեղերական պատմութիւն, Բ, էջ 479 և Տաշյան, Ազաթանգեղոս, էջ 146։

³ Gelzer H., Die Anfänge der armenischen Kirche, Sitzungsberichte der Kgl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, Leipzig, 1895, էջ 168—169։

⁴ Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ։

⁵ ՏԵՍ Գաթրճեան, Տիւղ. պատմ., Բ էջ 490, ծան. 1։

⁶ ՏԵՍ Տաշյան, Ազաթանգեղոս, էջ 147։

իմ այս «Քննական տեսութեան» առաջին հատորում ես ևս մտանացուցց էի արել, որ Ազաթանգեղոսի Պատմութեան 126-րդ գլխում նկարագրված Տրդատ Գ-ի ճանապարհորդութունը Կոստանդիանոսի մոտ խառնաշփոթ ու անստույգ մի ավանդութուն է և, բոտ երևույթին, արձագանք է ուղևորութեանը Հռոմ Տրդատ Ա-ի¹։

Պետք է առանձնապես նշել, որ Ազաթանգեղոսի անունով մեր ձեռքը հասել է «Դաշանց թուղթ» վերնագրով մի գրութուն, որը իրը թե այն դաշինքն է, որ կնքված է եղել Տրդատ Գ-ի և Կոստանդիանոս Մեծի միջև։ Այդ գրութունը, ինչպես պարզված է, տգեռ պրշի մի կոպիտ կեղծիք է և շարադրված է 12—13-րդ դարում։

Ավելորդ է, իհարկե, կանդ առնել Տրդատ Գ-ի քաջագործությունների մասին Ազաթանգեղոսի և Խորենացու հաղորդագրությունների վրա, որ պարզապես ժողովրդական գրույցներ են։ Ազաթանգեղոսի ասելով՝ Տրդատը բարձր էր ու լայն հասակով, հաղթ էր մարմնով և անսահման քաջ էր, ուժեղ էր ու պատերազմող։

Երբ Հռիփսիմեի և մյուս կույսերի նահատակման տեղերում վկայարաններ էին շինվում՝ Վաղարշասպատում՝ Տրդատը, ինչպես վկայում է Ազաթանգեղոսը, յոթ օրվա ճանապարհ է զնում, բարձրանում է Մասիս սարը և Հռիփսիմեի վկայարանի համար բերում է ութ ահռելի մեծութեան քարեր։

«Քարեր կարծր՝ պինդ, անտաշ, չկոկած, ահազին, ծանր, կրկայն, հաստ և մեծամեծ՝ որոնցից ոչ ոք չէր կարող որևէ մեկը շարժել, նույնիսկ եթե ձեռնամուխ լինեին շատ մարդիկ։ Լիդ՝ ուժեղ հսկան վերցրեց հայկաբար ութ մեծ քարերը, որեց բոլորն իր մեջքի վրա և շայակած բերեց նահատակութեան տաճարավայրերը»²։

[«Եւ անտի ի դիտոյ լեռնէն առեալ վէմս արաստոյս, ահտաշս, անկոփս, յաղթս, ծանունս, կրկայնս, ստուարս և մեծամեծս, որ դմի մի ոչ ումեք լինէր հնար, թէ և դիպելոյ բաւմութեան ի մարդկանէ՝ զայն շարժել. արդ՝ առեալ սկայաղորն հայկաբար զութ արձանսն՝ ի վերայ իւրոյ թիկանցն զայն դնէր և յստանձնեալ բերէր ի վկայարանս տաճարացն»]։

Տրդատի մասին թե այս և թե այլ նման առասպելական գրույցները, որ ունեն բանաստեղծական-վիպական բնույթ, հորինված են եղել, անշուշտ, ուշ ժամանակներում։

Տրդատ Գ-ին է վերագրվելու, բացի վերոհիշյալ Փարկին-Տիդ-

¹ Տե՛ս Մանանդյան. Քննական տեսութուն, հատ. Ա, էջ 354։

² Ազաթանգեղոս, գլ. ՃԶ, 767, էջ 398 (Տիգրս, 1909)։

բանակերտի և Ապարանի հունարեն արձանագրություններից, նաև Գառնիի հունարեն արձանագրությունը, որն անսկսկալ կերպով գտնվեց Գառնիում 1945 թվին:

Այս արձանագրությունը, որ բավական վնասված է և դժվար է կարդացվում, ունի մոտավորապես հետևյալ բովանդակությունը.

«Տիրան-Տրդատ Մեծը, իշխելով Մեծ Հայաստանին որպես գերագույն տեր՝ կառուցեց տաճար-մատուռը, անհաղթելին, իր քրոջ արքայադստեր համար՝ դուրս թագավորական մեծ ստանից: Շենքի հովանու ներքո սպասավորողը թող մեծին..... նաև գոհություն ավետարանման համար»¹:

Իմ «Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը» (Երևան, 1946) նախորդ աշխատության մեջ ես ենթադրել էի, որ արձանագրության առաջին տողի մեջ Հելիոս բառը, որ նշանակում է արև, կարող է նաև հասկացվել իբրև Էլիոս (Aelius) անձնական անուն: Ես կարծում էի, որ այդ անունը Տրդատ Գ-ը կարող էր ստացած լինել հուսմայեցիների երկրում, ուր նա սնվել էր ու մեծացել:

Ինձ թվում է այժմ, որ այս խնդրին ավելի հավանական է տալ բոլորովին այլ մեկնություն: Կ. Մելիք-Օճանջանյանը կարևոր իր հոդվածում՝ «Տիրան-Տրդատի վերջը րստ Փափսոսու Բուզանդի»², մատնանշել է, որ Տիրան թագավորը յայկական սովորության համեմատ իր պապի Տրդատ Գ-ի անունով կոչվել է Տրդատ և անվանվել Տիրան-Տրդատ³: Իմ կարծիքով, կարելի է հավանական համարել, որ Տիրան-Տրդատ կրկնակի անուն կարող էր ունեցած լինել նաև ինքր՝ Տրդատ Գ-ը:

Ըստ այս նեխորդության՝ Գառնիի արձանագրության մեջ Հելիոսը պարզապես Տիրան անվան թարգմանությունն է: Հայտնի է արդեն, որ հայերի Տիր աստվածը համապատասխանում էր Աստղունին և Հելիոսին⁴, ուստի և շատ լավ հասկանալի է, թե

¹ Տե՛ս Յ. Ա. Манандян, Новые заметки о армянской надписи в ивритском храме Гарни, «Известия» Академии Наук Арм. ССР, 1951, № 4, էջ 18 և 21.

² Տե՛ս «Տեղեկագիր» Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի, հաս. գիտ., 1947, № 6 և № 7.

³ Նույնը, № 7, էջ 60—61. Երվանդ Տեր-Մինասյանը, Ինչպես մասնաւորում է Մելիք-Օճանջանյանը, հայտնել է իրեն, որ Եղիշեի մի քանի ձեռագրերի մեջ Տիրան թագավորն անվանված է «Տիրան-Տրդատ»:

⁴ Տե՛ս H. Gietzer, Zur armenischen Götterlehre, Sonderabdruck a. d. Berichten der Königl. Sachs. Gesellschaft der Wissenschaften, Sitzung vom

ինչո՞ւ Տիրան-Տրդատ Գ-ը հունարեն արձանագրության մեջ անվանված է Հելիոս-Տիրիդատևս։ Նոր այս բացատրությունն ուշադրաբար մի ապացույց է, որ վերոհիշյալ արձանագրությունը չէ կարող վերագրվել Տրդատ Ա-ին, ինչպես այդ թյուրիմացաբար ենթադրում են հայադեմոկրատները։

Երկրորդ կարևոր փոփոխությունը, որ անհրաժեշտ էր մտցնել իմ 1946 թվի նախնական թարգմանության մեջ, վերաբերում է Տրդատ Գ-ի տիտղոսին¹։ Նկատի առնելով տարածությունը մինչև տառչին տողի վերջը՝ ես կարծում եմ այժմ, որ Տրդատ Գ-ն արձանագրության մեջ անվանված է եղել ո՛չ թե «Տրդատ թագավոր», այլ «Տրդատ Մեծ»։

Խալաթյանցը իր «Հայոց պատմության ուրվագծի» մեջ ասում է, որ Տրդատ Գ-ին հին հայ պատմագիրներն անվանել են Մեծ, որովհետև նա ջերմ պաշտպան է եղել քրիստոնեության և այսպես է Գրիգոր Լուսավորչին քրիստոնեությունը տարածելու Հայաստանում²։ Այս կարծիքը ավելի քան վիճելի է։ Տրդատ Գ-ը «Մեծ» է անվանված ո՛չ թե մեր հնագույն պատմագիրների երկերում, այլ առաջին անգամ Սեբեոսի Պատմության երկրորդ գլխում և Մովսես Խորենացու մոտ³։ Խորենացին, ինչպես մատնանշված է վերոհիշյալ իմ սշխատություններում, ինքը տեսել էր Գառնիի հունարեն արձանագրությունը, ուստի և անհավանական չէ, որ նա Տրդատ Գ-ին Մեծ է անվանում, նկատի ունենալով արձանագրության մեջ Տրդատի «Մեծն» (ὁ Μέγας) տիտղոսը։

Ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ նորագյուտ արձանագրության մեր լուսարանությունը ճշտիվ համապատասխանում է Խորենացու ցուցմանը, որ Գառնիի հունարեն արձանագրությունը պատկանում է Տրդատ Մեծին։ Պատմահոր այդ կարևոր վկայությունը, որ կարող է քննության, մեջ եմ բերում աշխարհարար թարգմանության և զրաբար։

«Այս ժամանակ [Արիստակեսի Նիկիայից վերադառնալուց հետո] Տրդատը վերջացնում է Գառնիի ամրոցի շինությունը, որը որձաբար ու տաշած քարերից էր, որոնք իրար էին կրպ-

7 December, 1895, էջ 137, նաև իմ աշխատությունը՝ «Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ», Երևան, 1936, էջ 14-17։

¹ Այդ մասին ինձ մասնավոր նամակով (30 մարտի 1947 թվի) հայտնել էր Պ. Բ. Ռանգիլը։

² Տե՛ս Халатбянц, Очерк истории Армении, М., 1910, էջ 349։

³ Խորենացի, գիրք 11, գլ. 16 և գլ. 61։

ցրված ևրկաթի գամերով և կապարով: նրա մեջ նա շինեց նաև տուն հովանոց, մահարձաններով, սքանչելի դրամադներով ու բարձրաքանդակներով՝ իր խոսքով իդուխտ քրոջ համար, և նրա վրա գրեց իր հիշատակը հունարեն գրերով»:

[«Ձայսու ժամանակաւ կատարէ Տրդատ զշինուած ամրոցին Քառնոյ զոր որձաքար և կոփածոյ վիմօք, ևրկաթաղամ և կապարով մածուցեալ, յորում շինեալ և տուն հովանոց, մահարձանօք, սքանչելի դրոշուածովք, բարձր քանդակաւ, և համար քեռ իւրոյ խոսքով իդուխտ, և գրեալ ի նմա զյիշատակ իւր հելլենացի գրով»]¹:

Խորենացու այս վկայությունից, որի մեջ կարևոր ու ճշգրիտ տեղեկություններ են հաղորդված Քառնիի ամրոցի և նրա մեջ դրու- նըվող շենքի մասին՝ դժվար չէ կռահել, որ պատմահայրն ինքն անձամբ եղել է Քառնիում և տեսել ու կարդացել է հունարեն ար- ձանագրությունը: Նա միանգամայն ճիշտ է որոշել, որ իր տեսած հունարեն արձանագրությունը, որը պարզապես այժմյան նորա- գյուտ արձանագրությունն է՝ պատկանում է Տրդատ Մեծի ժամա- նակին: Նա նմանապես նաև ուղիղ մատնանշել է, որ Տրդատը Քառնիի ամրոցը կառուցել էր իր քրոջ համար, որին ինքը, հավա- նական ենթագրություն անելով, նույնացրել է Աղաթանգեղոսի մոտ հիշատակված խոսքով իդուխտի հետ:

Խորենացին Քառնիի տաճարը համարել է «հովանոց», այ- սինքն՝ ամառանոց, որ Տրդատ Գ-ը կառուցել էր իր քրոջ՝ խոսք- վիդուխտի համար: Նորագյուտ հունարեն արձանագրության լն- թերցումը այժմ մեկ ցույց է տալիս, որ այդ հուշարձանը չէ կարող համարվել խոսքով իդուխտի «հովանոց», ինչպես այդ ենթագրել է Խորենացին: Ճիշտ պետք է համարել, անշուշտ, այն գիտնական- ների և ճարտարապետների կարծիքը, որոնք այդ շենքը համարում են հեթանոսական տաճար, մեհյան:

Նորագյուտ արձանագրության մեջ հիշատակված է, համաձայն իմ առաջարկած լնթերցման, Տրդատ Մեծի քույրը: Դժվար չէ, ուրեմն, որոշել, որ սա Աղաթանգեղոսի մոտ հիշատակված «մեծ օրիորդ խոսքով իդուխտն» է, որը Հայաստանում ականավոր դեր էր կատարել քրիստոնեության տարածման ընթացքում:

Տրդատ Մեծի քրոջ հիշատակությունը հունարեն արձանագրու- թյան մեջ՝ կարևոր մի մատնանշում է, անշուշտ, որը ցույց է տա-

¹ Խորենացի. գիրք 11, գլ. 7, էջ 241—242 (Տփղիս, 1913):

յիս, որ Խոսրովի դուխտի մասին Ագաթանգեղոսի և Խորենացու վրկայութիւնները, ըստ էութեան, պատմական են և ոչ վիպական:

Պատմիկ Հունարեն արձանագրութիւնը, որը վերագրվելու է Տրդատ Մեծին, ինչպես մանրամասն մատնանշված է այդ արձանագրութեան վերաբերյալ առաջին իմ աշխատութեան մեջ¹, զրված է, հավանորեն, Տրդատի թագավորութեան այն ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանում արդեն հաստատվել էր քրիստոնեութիւնը և ինքը՝ Տրդատն ընդունել էր նոր կրօնը: Արձանագրութեան ժամանակը որոշվում է 315—330 թվերի միջոցում, այսինքն՝ հայերի բրիտանեութեան դարձից հետո և Տրդատ Մեծի մահից՝ մոտավորապէս 330 թվից, առաջ:

Ուշագրավ է, որ նաև Մովսես Խորենացին վկայում է, որ Տրդատ Մեծի «հելլենացի դրով» արձանագրութիւնը գրված է մոտավորապէս այն ժամանակներում, երբ Գրիգոր Լուսավորչի Լերիստակէս որդին վերադարձել էր Նիկիայի ժողովից, այսինքն՝ 325 թվից հետո:

Վերահիշյալ իմ աշխատութիւնների մեջ ես նաև կարծիք էի հայտնել, որ Պատմիկի ամրոցը և, հավանորեն, նաև հեթանոսական տաճարը գոյութիւն են ունեցել, ինչպես վկայում է Տակիտոսը², Արշակունիների Հայաստանում հաստատվելուց առաջ և, ըստ երեւոյթի, Հայաստան մուտք գործած հելլենիստական կուլտուրայի մի մնացորդ են:

Տրդատ Գ-ը թագավորել է Հայաստանում ո՛չ թե 70 կամ 56 տարի, ինչպես մատնացույց են անում Սեբեոսը և Խորենացին³, այլ մոտ 32 տարի (298—չուրչ 330) և վախճանվել է մոտավորապէս 330 թվին:

Խորենացին իր Պատմութեան երկրորդ զրքի վերջին գլխում վկայում է, որ Տրդատ Մեծին թունավորել և սպանել էին հայ նախարարները: Մի անվավեր գրվածքի մեջ՝ մատնանշված է, որ Շա-

¹ Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Պատմիկ Հունարեն արձանագրութիւնը և Պատմիկի Նեփալոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946, էջ 13—16:

² Տե՛ս Tacitus, Annales, XII, 45

³ Սեբեոս, գլ. Գ, էջ 16 (Երևան, 1939) և Խորենացի, II, գլ. ԳԲ, էջ 250 (Տփղիս, 1913):

⁴ Տե՛ս «Յաղագս մահուան Տրդատայ թագաւորի՝ հօրի, քաջի և առաքինոյ», «Մաղմաղէպ», 1851, էջ 69—75 և Միսրան (Գ. Տեր-Մկրտչյան), Խորենացու պատմութեան ուսումնասիրութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 33—34:

պուճ Բ-ի (309/10—379) հրամանով Տրդատ Գ-ին նետով վերափո-
րել էին որսի ժամանակ Եկեղյաց գաղառում Այունիքի սպաս-
ները և, որովհետև վերքը վտանգավոր չէր՝ թաղավորին թունա-
վորել էր հետո նրա սենեկապետը:

Տրդատ Գ-ի սպանության մասին ոչինչ չգիտեն և չեն հաղոր-
դում հայոց հին պատմիչները, ուստի և վերոհիշյալ տեղեկություն-
ները, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Խալաթյանցը¹, կասկածելի
են և, ըստ երևույթին, շունեն պատմական արժեք:

---

¹ Տե՛ս Գ. Խալաթյանց, Армянские Арнакиды, Москва, 1903, էջ 180 ևն.

**ԽՈՍՐՈՎ Գ. ՏԻՐԱՆ ԵՎ ՊԱՐՍԿԱ-ՀՌՈՍԵԱԿԱՆ
ԿՈՒՎՆԵՐԻ ՎԵՐՍԿԱՌԻՄՐ**

1. Խոսրով Գ.— Հայաստանի խաղաղ դրությունը երա քաղաքացիության առաջին տարիներում.— «Տանառ մայրի» և «Խոսրովակերտ» անտառների անկումը:—
2. Պայլաբ բեդղեմ կենտրոնախոյս նախաբարությունների.— Մանավազյան և Ուրդունի նախաբարությունների իսպառ բնաջնջումը.— «մարտ պատերազմի առանց խառանց».— բնաջնջված նախաբարությունների կալվածքների հանձնումը հոգեվարականությամբ:—
3. Պարսկական հարձակումները հոռմեական Միշազետֆի վրա:—
4. Մազաթների Սանեսան քաղաքի արշավանքը Հայաստան.— Սանեսանի պարտությունը և սպանությունը:—
5. Կոստանդիանոս Մեծի խոր եզրուրդու, Աննիբալիանոսի, նշանակումը բարձրագույն իշխող հոռմեական վասալական երկրների Արևելքում.— հունա-հոռմեական աղբյուրների վկայությունները երա մասին:—
6. Բզնունյաց Գատարեն նահապետի դավաճանությունը և Աղձնյաց Թակուր բղեջիի ապստամբությունը.— Գատարենի քաղաքում և Թակուր բղեջիի ու երա տոհմի մահապատժումը.— նախազգուշական միջոցներ մեծամեծ ավագանու նկատմամբ:—
7. Մծրիկի պաշարումը և պարսկական զորքերի հարձակումը Հայաստանի վրա:—
8. Պարսկական կուսակցության իշխանությունը Հայաստանում:—
9. Տիրանի զահակալությունը Կոստանդիոս կայսեր աջակցությամբ:—
10. Տիրան քաղաքի մասին Փավստոսի և Խոսեանցու կասկածելի վկայությունները.— հայերի և հոռմայեցիների բարեկամությունը Տիրան քաղաքի ժամանակ:—
11. Հայկական ծանր գրահավառ հեծելազորի վեռական դերը Մուրսալի մոտ կոպում:—
12. Տիրանի պայխարը կենտրոնախոյս նախաբարությունների դեմ.— Արձուրիների և Ռշտունիների տոհմերի բնաջնջումը:

Տրդատ Գ-ին հաջորդում է նրա որդին՝ Խոսրով Գ-ը (շուրջ 330—338), որին անվանում են Կոտակ, այսինքն՝ փոքր կամ փոքրահասակ: Սրա թագավորության ժամանակաշրջանի համար կարևորագույն աղբյուրն է Փավստոս Բուզանդի Պատմությունը, որից կարելի է վստահությամբ օգտվել: Հարկավոր է, իհարկե, նախապես վերացնել սրա միտումնավոր գունավորումներն ու շափապանցությունները, ուղղել ժամանակավրիպումները և որոշել պատմական փաստերի կատարման ճիշտ ժամանակը, դիմելով, որքան այլ հնարավոր է, օտար աղբյուրների օգնության:

Խոսքով Գ-ի ժամանակ, ինչպես հաղորդում է Փավստոսը, հայ եկեղեցու եպիսկոպոսապետն էր Գրիգոր Լուսավորչի Լրեց որդի Վրթանեսը՝ Արիստակեսի Եղբայրը։ Պետք է ասել, որ թե Տրդատ Գ-ի և թե նրա հաջորդների ժամանակ քրիստոնեական եկեղեցին և նրա առաջնորդները մեծ դեր էին խաղում ո՛չ միայն երկրի կրոնական, այլև քաղաքական կյանքում։

Խոսքով Գ-ի թագավորության առաջին տարիներում Հայաստանը գտնվում էր անդորր ու բարգավաճ վիճակի մեջ շնորհիվ այն երկարատև խաղաղության, որ հաստատվել էր Արևելքում 298 թվի դաշնադրությունից հետո։ Հայաստանի այդ խաղաղ ու բարեկեցիկ ներքին դրությունը մատնանշված է Փավստոսի ուշագրավ մի վկայության մեջ, որը պատմական ճիշտ հիշողություն է։

«Սրանից [Տրդատ Մեծից] հետո,—պատմում է Փավստոսը,—թագավորեց Խոսրով Կոտակը, [Մեծն] Խոսրովի թոռը, քաջ և առաքինի Տրդատ թագավորի որդին։ Սրա ժամանակ քահանայապետ եղավ և իր հոր ու Եղբոր աթոռը նստեց Վերթանեսը, Գրիգորի Լրեց որդին։ Սրանց տարիներում աճեցին ու բազմացան խաղաղություն և շինություն, մարդաշատություն և առողջություն, պտղաբերություն, առատություն և դործի հաջողություն, և աստվածային մեծ պաշտամունքը և աստվածային բարի վարքը։ Սուրբ Վրթանեսը իր հոր ու Եղբոր նման նրանց յուսավորում էր ու առաջնորդում։ Այն դարում ծաղկած էին իրավունքն ու արդարությունը»¹։

[«Ապա յես յայսորիկ թագաւորեաց Խոսրով Կոտակ, թոռն Խոսրովու, որդի քաջի և առաքինւոյն Տրդատայ արքայի։ Յաւուրս սորա եկաց և հզե քահանայապետ յաթոռն հօրն, փոխանակ հօրն իւրոյ և Եղբօրն իւրոյ, երէց որդին Գրիգորի Վրթանէս։ Խաղաղութիւն և շինութիւն, մարդաշատութիւն և առողջութիւն, պտղաբերութիւն և ստացուածաշատութիւն և շահեկանութիւն, և մեծն աստուածասէր պաշտօն ի հաճոյակատարն բարութիւն յամս յաւուրս սոցա աճեալ բազմացաւ Լուսաւորէր և առաջնորդէր նոցա սուրբն Վրթանէս իբրև զհայր իբրև զեղբայր իւր. իրաւունք և արդարութիւն ծաղկել էին ի դարուն յայնմ»]²։

Խաղաղ այս ժամանակաշրջանի շինարարական կարեոր գործերից Փավստոսի մոտ առանձնապես հիշատակված են «Տաճար մայ-

¹ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1947, էջ 87 (III, գլ. Գ)։

² Փավստոս, Վեներիկ, 1889, էջ 6—7 (III, գլ. Գ)։

րի» և «Խոսարովակերտ» արհեստական անտառների տնկումը, որոն-
ցից առաջինը տարածվում էր Գառնիից մինչև Դվին կոչված բլուրը,
իսկ երկրորդը՝ այդ բլրից մինչև Արտաշատ քաղաքը և Արաքս գետը:
Այս անտառներում, որոնք թագավորի ու ազնվականության
համար որսորդության վայր էին լինելու, կառուցվել էին արքունա-
կան ապարանքներ: Ինճիճյանի կարծիքով, Հայաստանում անտառ-
ները ո՛չ միայն որսի ու ղվարճության համար էին կառուցվում,
այլ, գլխավորապես, նաև ազնվական դասի զինվորական ուսուց-
ման ու ռազմական պատրաստության համար¹:

«Եվ թագավորը [Խոսարով Գ-ը],— պատմում է Փավստոսը,—
հրաման տվեց իր զորավարին՝ հավաքել երկրից բազմաթիվ
աշխատապարտ մարդիկ, բերել անտառներից վայրի կաղնի և
տնկել այդ Այրարատյան գավառում. և սկսած արքունի ամուր
բերդից, որի անունն է Գառնի, մինչև Մեծամորի դաշտը և
բլուրը, որը կոչվում է Դվին ու գտնվում է Արտաշատ մեծ
քաղաքի հյուսիսակողմում՝ գետի ընթացքով տնկեցին կաղ-
նին դեպի ներքև մինչև Տիկնունի ապարանքը. և այս անտառի
անունը նա դրեց Տաճար մայրի:

Մի ուրիշ անտառ ևս տնկեցին սրանից դեպի հարավ, եղեգ-
նուտի եզերքով, և դաշտը լցրին կաղնատու տնկերով, սրա
անունն էլ դրին Խոսարովակերտ: Այստեղ ևս շինեցին արքունա-
կան ապարանքներ: Եվ երկու տեղերն էլ պարիսպներով պա-
տեցին, բայց իրար չմիացրին, որովհետև այդտեղ էր գտնվում
հաղորդակցության մեծ ճանապարհը: Այնուհետև անտառն
աճեց ու բարձրացավ:

Ապա թագավորը հրամայեց հավաքել ամեն տեսակ էրեններ
ու գազաններ և լցնել պարսպապատված տեղերը, որպեսզի
սրանք իրենց համար լինեն նրա թագավորության որսի, զը-
վարճության ու ուրախության տեղեր: Եվ Վաչե զորավարը
իսկույն կատարեց թագավորի ասածները»:

[«Եւ ետ հրաման թագաւորն զօրավարին իւրոյ՝ հանել խա-
շար յաշխարհէն բազում, և բերել զվայրենի կաղին մայրեաց,
և տնկել զայն յԱյրարատեան գաւառին. և առեալ յամուր
բերդէն արքունի, որում կոչեն Գառնի, մինչև ի դաշտն Մեծա-
մօրի ի բլուրն՝ որ անուանեալ կոչի Դուին, որ կայ ի հիւսիսոյ
կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու, զգետն խոնարհ մինչև

¹ Ղ. Ինճիճյան, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշ-
խարհի, հատ. Գ, Վենետիկ, 1935, էջ 137—139:

յապարանսն Տիկնունի՝ տնկեցին զկաղինն: Եւ կռեաց զտնունն նորա Տաճար մայրի:

Եւ միւս ի մայրեացն յեղեգնարերանին ի նմանէ ի հարուակոյս լցին զդաշտն կաղնատուն տնկով. և կռեցին զանունն նորա խոսրովակերտ: Եւ անդ շինեցին զյապարանսն արքունականս, դերկոսեան տեղիսն պարսպեալ փակեցին. և ոչ կցեցին ի միմեանս վասն պողոտայի ճանապարհին: Եւ ամեաց րարձրացաւ. և ապա գամենայն էրէս և զգաղանս հրամայեաց ժողովել թագաւորն և ընդ զքաղաքումսն, զի յիցին նոցա տեղիք որոոց զբօսանաց ուրախութեան թագաւորութեան նորա: Եւ զօրավարն Վաշէ կատարէր վազվազակի զասացեալսն արքայի»¹ 1

Խոսրով Գ-ի ժամանակ, ինչպես երևում է Փափստոսի վկայություններից, հին հեթանոսական կրոնը դեռ ուներ Հայաստանում բազմաթիվ հետևողներ: Քրիստոնեության մուտքը Հայաստան աշխարհ տեղի չէր ունեցել, ինչպես այդ նկարագրված է Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ: Փափստոսը հաղորդում է, որ քրմական կուսակցությունը Տարոնում, խոսրով Գ-ի կնոջ սաղրանքով, ուղեցել էր սպանել Վրթանես քահանայապետին Աշտիշատի եկեղեցում: Դավադրությանը, Փափստոսի ասելով, մասնակից են եղել մոտ երկու հազար մարդ: Սակայն սպանության փորձը հաջողություն չէր ունեցել:

Ավելի վտանգավոր էին խոսրով Գ-ի ժամանակ նախարարական ապստամբությունները, որոնք վտանգավոր ու համառ բնույթ էին ստացել նրա թագավորության երկրորդ կեսում:

Ինչպես հայտնի է, Արշակունյաց Հայաստանի քաղաքական պատմության էական կողմերից մեկը կազմում էր կենտրոնական իշխանության արյունահեղ պայքարն ընդդեմ կենտրոնախույս ու ապստամբ նախարարությունների:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Արշակունյաց Հայաստանում ևս, ինչպես և միջնադարյան Եվրոպայի ֆեոդալական միապետություններում, թագավորական իշխանության ու ֆեոդալական հզոր ու ինքնուրույն տերությունների քաղաքական ձգտումները հաճախ իրար ընդդեմ էին ու հակադիր: Հայ Արշակունիները, որոնց գերիշխանության տակ գտնվում էին բոլոր թյուրքերը և մյուս նախարարությունները, պետք է, անշուշտ, ամեն կերպ ձրգտեին ընդլայնելու իրենց թագավորական իշխանությունն ու իրա-

¹ Փափստոս, III, գլ. Ը, էջ 18 (Վենետիկ, 1889):

² Նույնը, III, գլ. Գ:

վունքները և ստեղծելու կենտրոնացած ու չորսնդ մի պետութուն,
խակ ֆեոդալական իշխանութիւնները շահագրգռված էին, բնդհա-
կառակը, ո՛չ միայն պահելու, այլև ընդարձակելու իրենց անջատ
ու անկախ իրավունքները:

Հայաստանի սահմանակից մեծ պետութիւններն օգտւում
էին, բնականաբար, Արշակունիների թագավորական իշխանութիւն
ու հայ նախարարութիւնների միջև եղած ներքին երկպառակո-
թիւններից և աջակցում ու հովանավորում էին խռովարարներին:
Սասանյան Պարսկաստանը և Հռոմեական կայսրութիւնը շէին
կարող, հարկավ, հանդուրժել Հայաստանի միացումն ու զորեղա-
ցումը, ուստի և իրենք էին հաճախ երկպառակում երկիրը և պաշտ-
պանում իրենց քաղաքականութիւնի հիւ ու հաճելի, խռովարար ու
ըմբոստ իշխաններին:

Շատ պարզ է, որ Հայ Արշակունիներին դժվար պիտի լինէր
քաղաքական այս պայմաններում ստեղծել չորսնդ ու կենտրոնա-
ցած մի պետութուն:

Առաջին երեք դարերում Քրիստոսից հետո Արշակունիների ու
նախարարութիւնների փոխհարաբերութիւնները մեզ միանգամայն
անհայտ են աղբյուրների բացակայութիւն պատճառով: Արշակուն-
յաց հայ թագավորութիւնի քաղաքական ներքին անցքերը հայտնի
են մեզ միայն Խոսրով Գ-ից սկսած:

Սրա թագավորութիւնի ժամանակ տեղի էր ունեցել, ինչպիսի
վկայում է Փավստոսը, Մանավաղյան և Որդունի նախարարու-
թիւնների արյունահեղ կռիւը, որն ինքնին արդեն մի ասպացույց
է Խոսրով Գ-ի հեղինակութիւնի և թագավորական իշխանութիւնի
թուլութիւնի:

«Եվ այն ժամանակները,— պատմում է Փավստոս Բուզան-
դը,— մեծ խռովութիւն ծագեց Հայոց աշխարհում, որովհետև
երկու մեծ նախարարներ ու իշխաններ, զավառակալներ ու
աշխարհատերեր, իրար հետ ընդհարվեցին, մեծ ռիսկալու-
թիւմբ կռիւ սկսեցին և իրար դեմ պատերազմ էին մղում
առանց իրավունքի, Հայոց մեծ աշխարհը պղտորում էին
Մանավաղյան տոհմի իշխանը և Որդունյաց տոհմի նահապե-
տը: Սրանք իրար դեմ մեծ պատերազմ վարեցին և շատ մար-
դիկ կոտորվեցին ու ոչնչացան:

Ապա Խոսրով թագավորը և Վրթանես մեծ եպիսկոպոսապե-
տը նրանց մոտ ուղարկեցին պատվական մեծ եպիսկոպոս
Աղբիանոսին, որպեսդի սա խոսե ու հաշտեցնե նրանց, Եվ
երանելի Աղբիանոսը եկավ նրանց մոտ, որ նրանց ուղղե ու

145

հնազանդեցնե և իրար հետ հաշտեցնելու Բայց նրանք անսուրբ-
ցին նրան և նրա միջնորդութեանը ականջ չդրին: Նրանք ար-
համարհեցին նաև նրան ուղարկողներին ու եպիսկոպոսին
արձակեցին մեծ թշնամանքով և արքունական երկիրը վերցրին
ու ավերեցին»:

[«Եւ դայն ժամանակաւ յարեալ խոտովութիւն մեծ յաշխար-
հին Հայոց, զի մեծ նախարարք և իշխանք ևրկու, գաւառակալք
աշխարհատեարք անկանէին ընդ միմեանս, մեծաւ ռիսկութեամբ
յարուցին կռիւ և տային ընդ միմեանս մարտ պատերազմի
առանց իրաւանց: Եւ պղտորէին զմեծ աշխարհն Հայոց իշ-
խանն Մանաւազեան տոհմին և միւս ևս նահապետն Որդու-
նուց տոհմին: Կոուեցան ընդ միմեանս մեծաւ պատերազմաւ
և բազում մարդկան լինէր ծախումն կոտորածոյ:

Ապա առաքեցին թագաւորն Խոսրով և մեծ եպիսկոպոսա-
պետն Վրթանէս զպատուական զմեծ եպիսկոպոսն Աղբիանոս
ի մէջ նոցա, խօսել ի հաշտութիւն խաղաղութեան: Երթեալ
հասանէր ի մէջ նոցա երանելին Աղբիանոս, զնոսա ուղղել
նուաճել՝ ընդ միմեանս հաշտեցուցանել: Անարգեցին զնա և
ոչ լուան բարեխօսութեանն եկելոյն. անգոսնեցին զյղելիսն
և մեծաւ թշնամանօք արձակեցին զեպիսկոպոսն, և առնուի՛ն
աւերէին դառունն արքունի»¹:

Փափստոսի պատմելով, նախարարական հին այդ տոհմերը
թագավորի հրամանով սրի է անցկացրել և իսպառ բնաջինջ արել
Մամիկոնյան Վաչե զորավարը:

«Եւ [թագավորը],—ասում է Փափստոսը,—տվեց Աղբիանոս
եպիսկոպոսին եկեղեցու համար Մանավաղյանների նահապե-
տի ավանը և բուն աթոռանիստ գյուղը՝ Մանավաղակերտն իր
բոլոր սահմաններով ու նրանց շուրջը գտնվող գավառակով,
որ Եփրատ գետի կողմերումն էր: Եվ Բասենի եպիսկոպոս
Եվտաղիոսին [՝] տվին Որդունիների բուն գյուղը, որի անունն
էր Որդորու, իր բոլոր սահմաններով, որ գտնվում է հենց
Բասենի երկրում»:

[«Եւ ետ [Խոսրով] զուանն և զբուն գահոյից գելոն նահա-
պետին Մանաւազենից եպիսկոպոսին Աղբիանոսի յեկեղեցի՝
զՄանաւաղակերտ ամենայն սահմանօքն և գաւառական հան-
դերձ, որ շուրջ զնոքօք էր: որ կայ ի կողմանս գետոյն Եփրա-
տայ: Եւ ետուն զբուն գելոն Որդունուց, որոյ անուն էր Որդո-

¹ Փափստոս, III, գլ. 7, էջ 9 (Վենետիկ, 1889):

րու, ուստի [Մարկվարտն ուղղել է «Ճատաղի» փխ. «ուստի»]¹ նպիսկոպոս Բասանու ամենայն սահմանօքն հանդերձ, որ ինքն իսկ է յերկրին Բասանու»]²:

Մանավազյանների և Որդունիների տոհմերի մասին Փավստոսի վկայությունից, ինչպես մասնանշված է «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» իմ աշխատության մեջ³, կարելի է կռահել, որ նախարարությունները, լինելով կենտրոնական իշխանությունից զրեթե անկախ, ըստ երևույթին, մասնավոր պատերազմների վարումը համարել են իրենց օրինական իրավունքը, իսկ թագավորական իշխանությունը համարել է այդ «մարտ պատերազմի առանց իրաւանց»։ Մասնավոր կովի հենց նույն իրավունքը, ինչպես հայտնի է, իրենց արտոնությունն են համարել Ֆեոդալական իշխանությունները նաև միջնադարյան Եվրոպայում և Անգլիայում, և այստեղ ևս թագավորական իշխանությունը, իրեն գորեղ ղգալով, չէ հանաչել Ֆեոդալների այդ իրավունքը:

Սկսած, հավանորեն, 335 թվից դրությունը Հայաստանում սկսեց խիստ ծանրանալ, որովհետև մոտավորապես այդ ժամանակներում Սասանյան Պարսկաստանը վերսկսեց թշնամական գործողությունները Հռոմեական կայսրության դեմ, նպատակ ունենալով վերանվաճել թե Անդրտիգրիսյան գավառները, որ ներսեհը 298 թվին ղիջել էր կայսրությանը, և թե նաև ամբողջ Հայաստանը:

Պատմագիտության մեջ ընդհանրացած է այն կարծիքը, որ իբր թի պարսկական առաջին հարձակումները հռոմեական Միջագետքի վրա սկսվել էին 337 թվին: Ինձ ավելի հավանական է թվում Մարկվարտի նոր ենթադրությունը: Վերջինս, հենվելով Թեոփանեսի կարևոր մի վկայության վրա⁴, մատնացույց է արել, որ Պարսից հարձակումը Ամիդ քաղաքի վրա տեղի էր ունեցել, հավանորեն, 335 թվին և որ նույն այս թվին Ամիդի ու Տիգրանակերտի միջև, նարարրայում (Nagara), Կոստանդիանոս Մեծի որդի, Կեսար Կոստանդիանոսը, պարտության էր մատնել արքայապրն նարսեհին, որը սպանվել էր⁵:

¹ *St'us Markwart*, Die Entstehung der armenischen Bistümer, Rom, 1932, էջ 165.

² Փավստոս, III, գլ. 7, էջ 10 (Վենետիկ, 1889):

³ *Երևան*, 1934, էջ 269:

⁴ *Theophanes*, p. 20, 21 հւ., ed. De Boor.

⁵ *St'us Markwart*, Südarmenten und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 265—268 և նույնի, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 96—Orientalia Christiana, vol. XXVII, 2, էջ 232.

Ուշագրավ է, որ, հավանորեն, նույնպես 335 թվին, ինչպես մատնացույց է արել դարձյալ Մարկվարտը, մազքութների Սանեսան թագավորի առաջնորդությամբ արշավել էին Հայաստան հյուսիսային լեռնականները:

«Այս ժամանակ,—պատմում է Փավստոսը,—մազքութների Սանեսան թագավորը, անհուն բարկությամբ լցված, թշնամացավ իր ազգակից՝ Հայոց հոսորով թագավորի հետ, և հավաքեց ու գումարեց բոլոր զորքերը՝ հոներ, փոխեր, թավաուպարներ, հեճմատակներ, իժմախներ, գաթեր, աղվարներ, գուգարներ, շղբեր, ճղբեր, բաղասիճներ, եգերսվաններ և այլ խառնիճաղանջ թափառակյաց վաշկատուն ուժեր անթիվ բազմությամբ՝ այն մեծ զորքերը, որոնց հենց ինքն էր իշխում: Եկավ իր սահմաններից դենը, անցավ մեծ Կուր գետը և սրփրովեց ու լցրեց Հայոց աշխարհը: Եվ թիվ չկար նրա հեծելազոր գնդերի բազմության և հաշիվ չկար նրա տիգավոր հետևակ զորքերի, ուստի և նրանք իրենք չէին կարող իրենց զորքը համարել...: Նրանք եկան և լցին ու ծածկեցին Հայոց սամբոզ երկիրը՝ քանդեցին, գերեցին, իսպառ ավերեցին. սրփրովեցին, տարածվեցին նրա սահմանների շուրս կողմը, ծայրե ի ծայր ցրիվ եկան մինչև Սատաղ փոքրիկ քաղաքը և մինչև Գանձակ սահմանն Ատրպատականի Բերին (ամեն ինչ) մեկ տեղ հավաքեցին, նախորոշված կողմերը Այրարատյան գավառում մեծ բանակ գցեցին»:

[«Յայնմ ժամանակի թագաւորն մազքթաց Սանէսան անհնարին նիւթեաց զսրտմտութիւն ռիտութեան ընդ իւրում ազգակցին հոսորովու արքային Հայոց, և գումարեաց ժողովեաց զամենայն զօրս հոնաց և փոխաց, թաւասուպարաց, հեճմատակաց, իժմախաց, գաթաց, և աղուարաց, գուգարաց, շղբաց և ճղբաց, և բաղաճաց, և եգերսուանացն, և այլոց խառնաղանճ բազմութեամբք անթիւ անբնական վաշկատուն զօրութեանց, որում միանգամ ինքն իշխէր զօրացն բազմաց: Եկն անց ընդ իւր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր, և եկն տարածեցաւ ելից զերկիրն Հայոց աշխարհին: Եւ շոյր թիւ բազմութեան հեծելազօր գնդացն, և ոչ համար շերտաւոր հետևակ գօրուն. զի և ինքեանք զինքեանս զիւրեանց զօրսն թուել ոչ կարէին: . . . . Եւ ելին լցին ծածկեցին զամենայն երկիրն Հայոց՝ քանդեցին, գերեցին, առ հասարակ աւերեցին. սփռեցան տարածեցան զսահմանօքն, լի և լի ծաւալեցան մինչև ի փոքր քաղաքիկն Սատաղու, և մինչև ի Գանձակ սահմանս Ատրպատական. խա-

զացուցին ի մի վայր ժողովեցին, ի ժամագիր կողմանս յԱյրարատեան գաւառին բանակ մեծ լինէր»¹։

Փավստոսի պատմելով՝ այս աշխարհավեր արշավանքի ժամանակ խոսքով թագավորը և Վրթանես Եպիսկոպոսապետը փախել էին և ապաստանել Կողովիտ դավառի Դարոյնք բերդը, իսկ Մամիկոնյան Վաչե գորավարը զնացել էր այդ ժամանակ Հունաց կողմերը։ Մարկվարտը կարծում է, որ Վաչեն ուղարկված է Լոկել հռոմայեցիների մոտ խնդրելու նրանցից օգնական զորք, և որ Հայաստանի ազատագրումը հյուսիսականներից տեղի էր ունեցել հռոմեական զորքի աջակցութեամբ²։

Սանեսանը, որը Վաչեի հարձակման ժամանակ իր բուն զնգի հետ դտնվում էր Վաղարշապատ քաղաքում, փախչում է Օշականի կողմերը։ Սակայն Վաչե Մամիկոնյանը և իր նիղակակիցները՝ Մնահունդակ ու Գարեգին Ռշտունիները, Բագրատ Բագրատունին, Ամատունյաց տոհմի նախարար Վահանը և Վարպ Կամիլականը՝ վրա հասնելով, կոտորում են թշնամու խաժամուժ զորքելը և սպանում են նաև իրեն՝ Սանեսանին³ (336 թ.)։

Հյուսիսային ցեղերի այս արշավանքի մասին հունա-հռոմեական աղբյուրները ո՛չ մի տեղեկութուն չեն տալիս։ Սակայն նրանց մեջ, ինչպես մատնանշել է Մարկվարտը⁴, ուշագրավ վկայութուններ կան այն մասին, որ 335 թվի աշնանը, այսինքն՝ Սանեսանի արշավանքի հենց ժամանակ, Կոստանդիանոս Մեծի խորթ եղբոր՝ Դալմատիոսի որդին, Աննիբալիանոսը, որին տրված է Լոկել «թագավորների թագավոր» տիտղոսը, ուղարկվել էր Կեսարիա իբրև պսնտական ժողովուրդների կառավարիչ։

Աննիբալիանոսը, ըստ երևույթին, համարվել է բարձրագույն տեր և իշխող հռոմեական վասալական շրջանների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Դիոկլետիանոսի ժամանակ կայսրութեանը միացված Անդրտիգրիսյան երկրների։ Ինչպես ենթադրում է Մարկվարտը, նրան հանձնարարված է Լոկել այս բոլոր ժայռամասային մարզերի պաշտպանութունն ու վերահսկողութունը հենց կովկասյան լեռնաբնակների վտանգավոր առաջխաղացման կապակցութեամբ։

Աննիբալիանոսի մասին հունա-հռոմեական աղբյուրների տեղեկութունները, որ խիստ կարևոր են ու հետաքրքիր, անհրաժեշտ

¹ Փավստոս, III, 41, է, էջ 15—16 (Վենետիկ, 1889)։

² Ss' u Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 77։

³ Փավստոս, III, 41, է, էջ 16—17 (Վենետիկ, 1889)։

⁴ Ss' u Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 77—

78 Orientalia Christiana, XXVII, 2, էջ 213—214։

եմ համարում մեջ բերել բառացի թարգմանությունը լատիներենից և հունարենից:

1. Անոնիմոս Վալեզիանոս, «Կոստանդիանոս կայսեր ծագումը», 6, 36¹.

«Դալմատիոսին, իր եղբոր՝ Դալմատիոսի որդուն, նա [Կոստանդիանոս Մեծը] հայտարարեց Կեսար. նրա եղբորն Աննիբալիանոսին, ամուսնացնելով իր Կոնստանդինա աղջկա հետ՝ կարգեց թագավորների թագավոր ու պոնտական ժողովուրդների կառավարիչ»:

2. Ավրելիոս Վիկտորին վերագրված՝ «Քաղվածքներ Կեսարների» մասին, գլ. 41, 20 (Epitome de Caesaribus).

«Այս թագավորներն էին կառավարելու այդ երկրամասերը՝ Աննիբալիանոսը, Դալմատիոս Կեսարի եղբայրը, Հայաստանը և շրջակա դաշնակից ազգերը»:

3. «Զատկական ժամանակագրություն», 1, 531, 16—532, 3 (335 թ.)².

«Եվ Դալմատիոսին, իր եղբոր՝ Դալմատիոսի որդուն, նա [Կոստանդիանոս Մեծը] հայտարարեց Կեսար... և Աննիբալիանոսին, ընտրելով թագավոր, հազարեց ծիրանի վերնազգեստ և ուղարկեց Կեսարիա Կապադովկիայի»³:

Կայսերական երկրի այս բաժանումը, ինչպես մատնանշում է Մարկվարտը, տեղի էր ունեցել 335 թվի սեպտեմբերի 18-ին⁴:

Շապուհ Բ-ի թշնամական գործողությունները հռոմեական Միջագետքում, որ սկսվել էին արդեն 335 թվին, հռոմայեցիները չէին կարող, հարկավ, թողնել անպատասխան. Կոստանդիանոս կայսրը պատրաստվում էր անձամբ գալ Արևելք, բայց 337 թվի զարնանը, մայիսի 22-ին, վախճանվեց նիկոմեդիայում:

Նրա երեք որդիները՝ Կոստանդիանոս Բ-ը, Կոստանդիոսը և Կոստասը՝ բաժանեցին պետությունն իրար մեջ, և Կոստանդիանոս Բ-ը ստացավ Գալլիայի կուսակալությունը (praefectura), Կոստանդիոսը՝ Արևելքի և Կոստասը՝ Իլլիրիայի ու Իտալիայի:

Այնուհետև Կոստանդիոսը, իր եղբայրների հետ Պաննոնիայում հանդիպելուց հետո՝ շտապեց գալ Մերձավոր Արևելք (338 թ.),

¹ Anonymus Valerianus, 6, 36. տե՛ս Chron. min. I, p. 11, ed. Mommsen.

² Chronicon Paschale, Corpus scriptorum historiae Byzantinae, Bonn, 1832.

³ Համեմատե՛ նաև Zosimos, II, 39, 2.

⁴ Տե՛ս Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 78.

ուր շարունակում էին հարձակումներ գործել Միջագետքի ու Հայաստանի վրա պարսկական զորքերը:

Եվ ինձ թվում է, կարելի է միանգամայն հավանական համարել, որ Փավստոսի վկայությունները ներքին խռովությունների ու ապստամբությունների մասին Հայաստանում, որ ծագել էին Խոսրով Գ-ի դեմ Շապուհ Բ-ի դրզմամբ, վերաբերում են հենց այս ժամանակներին:

Խոսրով Գ-ը, ինչպես դժվար չէ եզրակացնել Փավստոսի վկայություններից, գտնվում էր Վրթանես եպիսկոպոսապետի, Մամիկոնյանների և նախարարական այն խմբի ազդեցության տակ, որ համակրող էր ու կողմնակից Հռոմեական կայսրության: Մասնիցան Պարսկաստանը չէր կարող, իհարկե, հանդուրժել Հայաստանի քաղաքականության այդ ուղղությունը: Եվ անշուշտ, հենց նրա դրյուժամբ տեղի էին ունեցել Բղնունյաց Գատարեն նահապետի դավաճանությունը և Աղձնյաց Բակուր բղեշխի ապստամբությունը, ու մանրամասն հիշատակված են Փավստոսի Պատմության մեջ:

Այս դավաճանությունն ու ապստամբությունը, որ տեղի էին ունեցել պարսկական արշավանքների հետ միաժամանակ, Խոսրով Գ-ը կարողացել էր ճնշել, ինչպես վկայում է Փավստոսը, իր սեփական ուժերով: Փավստոսի համապատասխան վկայությունները, որ ներքև մեջ եմ բերում, թեև խիստ գունավորված ու շփաղանջված են, բայց թվում են ըստ իրենց էության սխալման:

1. Փավստոս, III, գլ. Ը, էջ 19—20 (Վենետիկ, 1889)՝

«Եվ դրանից հետո [Խոսրով Գ-ը] շտապեց իր մոտ հավարելի զորքերը, մոտ երեսուն հազար, Վաչե զորավարի հետ: Նա զնաց թշնամուն ընդառաջ և մոտ հասավ իր բոլոր ավադախոսք մեծամեծ նախարարների հետ միասին:

Եվ իրար հանգիպեցին Բղնունյաց ծովի ափին Առեստ ավանում, փոքր գետի վրա արքունական ձուկ որսալու տեղում: Եվ տեսան Պարսից զորքը, որն անթիվ էր իր բազմությամբ՝ ինչպես երկնքի աստղերը և ինչպես ավազը ծովի ափին. եկել էին նրանք անթիվ փղերով ու անհամար զորքով: Իսկ սրանք հասան ու հարձակվեցին նրանց բանակի վրա, հույս դնելով աստծու վրա: Սրանք խփեցին, սպանեցին, կոտորեցին ու նրանցից և ո՛չ մեկին չթողին կենդանի. մեծ ավար վերցրին ու նաև փղերըն ու նրանց ամբողջ ուժն ու զորությունը, Գատարենին ձերբակալեցին Վաչե սպարապետը և քաջ Վահան Ամատունին. նրան բերին Խոսրով մեծ թագավորի առաջ և քարկոծե-

ցին քարերով իբրև մի մարգու, որ դավաճանել էր իր տիրոջ երկրին, գնդին ու զորքերին»:

[«Եւ յետ այսորիկ անապարէր կուտէր զօրսն առ ինքն իւրու երեսուն հազար հանդերձ զօրավարան Վաշէիւ. գայր հասանէր ընդ առաջ նոցա ամենայն աւագախումբ մեծամեծ նախարարօք իւրովք»:

Եւ զիպեցան միմեանց առ ափն ծովուն Բզնունեաց, յԱռևտու ատանի, ի ձկնատեսանսն արքունի ի վերայ գետակին: Եւ տեսին զօրսն Պարսից, զի ոչ գոյր թիւ բաղմութեանն. զի էին իբրև զաստեղս երկնից, և իբրև զաւազ առ ափն ծովու. զի եկեալ էին անթիւ փոքր և անշափ զօրօք: Եւ սոքա հասին անկան ի վերա. բանակին, յուսացեալք առ աստուած. հարին, սուտակեցին, կոտորեցին և ոչ թողին ի նոցանէ և ոչ մի Եւ թափէին աւար բաղում, և զփիղսն և զամենայն ոյժ զօրութեան նոցա: Ձերբակալ արարեալ զԴատաբէնն Վաշէ սպարապետն և քաջ Վահան Ամատունի, ածէին զնա առաջի մեծի թագաւորին Խոսրովու, և քարկոծ առնէին զնա քարամբք իբրև զայր, որ աշխարհի և զնդի և զօրաց տեսան իւրոյ դաւաճան լեալ իցէ»]:

2. Փալստոս, III, գլ. Թ, էջ 21 (Վենետիկ, 1889).

«Այդ ժամանակները ապստամբեց Հայոց թագավորից նրա ծառաներից մեկը, Աղծնիքի մեծ իշխանը, որը բղջիխ էր կոչվում և որը արքունի պալատի շորս բարձերեց ու գահերեց իշխաններից մեկն էր: Նա ձեռք մեկնեց Պարսից թագավորին և մատնեց նրան արքունի երկիրը. որն իրեն կից էր: Նա զորք բերեց Պարսից թագավորից իրեն օգնության, անջատվեց Հայոց երկրից ու իշխանությունից և պատերազմ մղեց Հայոց թագավորի գեմ Պարսից թագավորության ուժերով. և պատերազմն ու մարտը սաստկացավ»:

Ապա Հայոց թագավորը նրա գեմ մեծ զորքով ուղարկեց իր հավատարիմ ծառաներին՝ Կորդուքի Ջոն իշխանին, Մեծ Ծոփքի Մար իշխանին, Շահեի Ծոփքի Ներսեհ իշխանին, Սյունիքի Վաղինակ իշխանին, Հաշտենքի Դատ իշխանին և Բասենի Մանակ իշխանին: Սրանք եկան հաղթեցին Պարսից զորքերին և ընդորին առհասարակ սրի քաշեցին. սպանեցին նույնպես բղջիխին իր եղբայրների ու սրդիների հետ միասին»:

[«Զայնու ժամանակաւ աստտամբեաց յարքայէն Հայոց մի ի ծառայից նորա մեծ իշխանն Աղծնեաց, որ անուանեալ կոչէր բղեաշխն, որ էր մի ի շորից գահերէց, բարձելոյ սաճարին

արքունի: Ետ ձեռս յարքայն Պարսից և մատնեաց զարքունի տունն, որ յեց յինքն էր: Եւ էած զօրս արքային Պարսից ի թիկունս իւր, և հատաւ յերկրէն յիշխանութենէն Հայոց, և տայր պատերազմ ընդ արքային Հայոց՝ ուժով Պարսից թագաւորութեանն. և սաստկանայր մարտ պատերազմին:

Ապա առաքէր թագաւորն Հայոց զբարեկիր զծառայս իւր, զիշխանն Կորդուաց զՋոնն, և զիշխանն Մեծի Մոփաց զՄար, և զիշխանն Մոփաց Շահէի ներսե՛հ, և զիշխանն Սիւնեաց զՎաղինակ, և զիշխանն Հաշտենից զԴատ, և զիշխանն Բասենոյ զՄանակ, հանդերձ բազում զօրօք: Ապա շոգան հազթեցին զօրացն Պարսից, և առ հասարակ ընդ սուր հանին պամենայն. և սպանին զբղեաշխն եղբարքք և որդւովք իւրովք հանդերձ»:

Մարկվարտը Դատարենի ու Բակուրի ապստամբությունների մամանակը ենթադրում է 335 թվին¹, սակայն հնարավոր է և մինչև անդամ հավանական է, որ այդ անցքերը կարող էին տեղի ունեցած լինել 336 կամ 337 թվերին:

Փափստոսի վկայությամբ՝ խոսրով Գ-ը, վախենալով որ նաև մյուս մեծ նախարարությունները կարող են զավաճանություն դործել կամ ապստամբել, հատուկ օրենք էր սահմանել, որ մեծամեծ ավազանին, որոնց գինվորական ուժը 10.000-ի շափ էր կամ 1000-ից պակաս չէր, մնան ու շրջեն իր հետ և նրանցից ոչ ոք չզնա արքունի դորքի հետ:

«Բայց զրանից հետո, — վկայում է Փափստոսը, — պարսիկները չէին դադարում պատերազմ մղել խոսրով թագավորի դեմ: Ի՞նչ նա օրենք սահմանեց, որ մեծամեծ ավազանին՝ աշխարհակալ ու աշխարհատեր նախարարները, որոնք 10.000 կամ 1000 զինվորի տեր էին՝ մնան թագավորի մոտ և նրա հետ շրջեն, և նրանցից ոչ մեկը չզնա արքունի դորքի հետ: Որովհետև նա երկչուզ էր կրում նրանց երկդիմությունից, միգուցև Դատարենի նույն արարմունքը գործեն և իրենից ապստամբեն: Բայց նա վստահ էր ծերունի Վաշեի, Մեծ Հայքի բուն սպարապետի ու զորավարի և քաջ Վահան Ամատունու վրա»:

[«Բայց յետ այսորիկ ոչ դադարէին Պարսք ի տալ պատերազմ ընդ խոսրովու արքային. և նա զնէր օրէնսն, զի մեծամեծ ավազանին, նախարարքն աշխարհակալքն աշխարհատերքն՝ որ էին բիրաւորքն և հաղարաւորքն, կայցեն առ արքային և ընդ նմա շրջեսցին, և մի՛ ոք երթիցէ ի նոցանէ ընդ զօրս

¹ Sk's Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 96:

արքունի Զի երկնչէր նա յերկմտութենէ նսցա, զի զուցէ զնոյն գործ Դատաբենայն գործիցեն և ապստամբ լինիցլն ի նմանէ, Բայց վստահ լինէր ի ծերունին Վաչէ, ի բուն սպարապետն ի զօրավարն Հայոց Մեծաց և ի քաջ Վահան յեմատունի»¹:

Խոսքով Գ-ի այս կարգադրութիւնը, անշուշտ, մի ապացույց է նրա թագավորական իշխանութեան թուլութեան և նախարարութիւններու կենտրոնախույս ու խռովարար տրամադրութիւններու:

338 թվի գարնանը, երբ Կոստանդիանոս Մեծի մահից չետու կայսրութիւնը դեռևս գտնվում էր տարտամ ու խառնակ դրութեան մեջ, Շապուհ Բ-ը պաշարել էր Մծբինը, բայց ապարդշուն: Հավանորեն, նույն այս թվին պարսկական զորքերը նոր հարձակում էին գործել նաև Հայաստանի վրա, և այնտեղ տեղի էր ունեցել այն մեծ պատերազմը, որ հիշատակված է Փավստոսի մոտ:

«Այնուհետև,—պատմում է Փավստոսը,—նորից դաժան կերպով պատերազմ սկսվեց միմյանց դեմ պարսիկների ու հայերի միջև, որովհետև պարսիկները հավաքվեցին ու մեծ բազմութեամբ եկան, որ զրավեն Հայաստան աշխարհի երկրները: Լկալ Մեծ Հայքի սպարապետ և զօրավար Վաչեն ժողովեց նախարարական զորքերի ազատներից կազմված բանակը և եկավ պատերազմ տալու Պարսից զորքերին: Երկու կողմից էլ սոսկալի կոտորած եղավ և մեծամեծ ավազանիներից շատերը կոտորվեցին ու ոչնչացան: Լկա պատերազմում սպանվեց նաև Վաչեն, Հայոց մեծ սպարապետը, և ամբողջ երկիրն անտակալի սգի մեջ լնկավ, որովհետև նրա ձեռքով էր շատ անգամ աստված փրկել հայերին»:

[«Եւ յնտ այսորիկ յաւել ևս լինել մարտ խստութեամբ պատերազմի ի մէջ Պարսից և Հայոց ընդ միմեանս. զի ժողովեցան հասին կուտեցան առևույ զաշխարհն Հայաստան երկրին: Լկալ ժողովէր սպարապետն զօրավարն Հայոց Մեծաց Վաչէ զազատախումբ բանակ նախարարակոյտ զօրացն: Եւ իլանէր տայր ընդ յօրսն Պարսից պատերազմ, և լինէր անհնարին կոտորուած յերկոցունց կողմանցն, և բազում ծախ մեծամեծ աւազանւոյն կոտորելոցն: Լկնկանէր ի պատերազմին յայնմիկ մեծ սպարապետն Հայոց Վաչէ. և լինէր ամենայն աշխարհին սուգ անհնարին, զի բազում անգամ էր տեսոն փրկութիւն տուեալ Հայոց ի ձեռն նորա»]²:

¹ Փավստոս, III, գլ. Ը, էջ 20 (Վենետիկ. 1889):

² Նույնը, գլ. ԺԱ, էջ 26:

Այս պատերազմից հետո, հավանորեն, նույնպես 338 թվին¹, վախճանվել էր նաև Խոսրով Գ-ը, որին թաղել էին իր նախնիքների մոտ՝ Գարանաղի գավառի Անի ամրոցում:

338 թվին, ինչպես դժվար չէ եզրակացնել Փափստոսի վկայությունից, հայերը ո՛չ միայն մեծ կորուստներ էին ունեցել, այլ պարզապես մատնվել էին ծանր պարտության: Հայերի այս պարտության դաժան հետևանքները, որ Փափստոսի աղբյուրը, փրպական հայկական ավանդությունը, լուսթլան է տվել՝ մեզ հայտնի են մամանահակյց աղբյուրից, Կոստանդիանոս Մեծի եղբորորդու, Հուլիանոսի, ճառից, որ նա արտասանել էր Կոստանդիոսի առջև:

Այդ ճառից մենք գիտենք, որ 338 թվի հայերի պարտությունից հետո Հայաստանում իշխանության գլուխ էր անցել պարսկական կուսակցությունը, իսկ Խոսրով Գ-ի որդի Տիրանը և հոմեական կուսակցությունը ստիպված են եղել փախչել Հայաստանից և սարստան էին գտել հոմեական սահմաններում:

338 թվի աշնանը Կոստանդիոսը վերադարձել էր Պաննոնիայից Արևելք, և հենց նրա միջամտությամբ է, որ Հայաստանը վերստին խաղաղեցվել էր, և Տիրանը, հաջորդելով իր հորը, կարգվել էր Հույաստանի թագավոր (339—չուրջ 350 թ.):

Հուլիանոսի կարևոր վկայությունը մեջ եմ բերում ներքև բառացի թարգմանությամբ:

«Կոստանդիանոսի վախճանվելուց հետո,—ասում է Հուլիանոսը,—բյուրավոր այլևայլ անսեղիություններ ու դժբախտություններ, որ ամեն կողմից վրա հասան, պատերազմի վրա դրված հույսերը դժպարագույն էին դարձնում: Ապստամբել էին հայերը, մեր վաղեմի դաշնակիցները, և բավական ստվար մասը նրանց հարել էին պարսիկներին ու ավսղակաբար ասպատակում էին իրենց սահմանների մոտ գտնվող արվարձանները»... [Սակայն Կոստանդիոսի Պաննոնիայից փրպառնալուց հետո] «հայերից նրանք, որոնք հարել էին պարսիկներին, իսկույն ևս կեցան. իսկ դու դրանց, որ այն երկրի իշխանավորի փախուստի պատճառն էին, մեզ մոտ բերիր, և նրանց, որոնք փախել էին, հնարավորություն տվիր անվախ կերպով վերադառնալ իրենց սեփական երկիրը: Եվ այսպիսով դու մարգասիրաբար վարվեցիր նրանց հետ, որոնք մի փոքր առաջ եկել էին մեզ մոտ, և հեզաբար վերաբերվեցիր նաև

¹ *St. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 96:*

նրանց, որոնք իշխանավորի՝ Տետ միասին փախուստի ակտիվությամբ վերադարձել էին:

Ոմանք նրանցից խիստ զղջացել էին, որ առաջ ապստամբել էին, ոմանք էլ այժմյան զրույթյունը նախամեծար էին համարում առաջվա իշխանությունից: Իսկ նրանք, որ առաջ փախել էին, ասում էին, որ իրենք գործնականապես սովորեցին զգուստ լինել, իսկ ուրիշներն էլ ասում էին, որ իրենք ապստամբությանը մասնակցելու համար արժանի վարձ էին ստացել:

Վերադարձողներին դու այնքան շատ նվերներ ու պատիվներ տվիր, որ նրանք շեն շարանենցում ու նախանձում նույնիսկ իրենց ամենամեծ թշնամիներին, որոնք բարեբախտ են ու արժանապես մեծարված են: Այս բոլորը կարգավորվեց կարճ ժամանակում»...:

Տիրան թագավորի մասին թե Փավստոսի և թե Մովսես Խորենացու վկայությունները, մեծ մասամբ, վիպական-ստեղծական պատմվածքներ են և շեն կարող հավաստի ու սխալմական համարվել:

Պատմագիտական երկերում, հիմնվելով հենց այս պատմագիրների վկայությունների վրա՝ սովորաբար մատնանշում են, որ Տիրան թագավորը, փոխելով իր հոր ու սպայի քաղաքականությունը, բարեկամություն էր չափաստել Շասյուհ Բ-ի հետ՝ Բայց այս կարծիքը, ակնհայտաբար, թյուրիմացության արդյունք է:

Ինչպես այժմ անժխտելի կերպով պարզված է, Փավստոսը Պատմության երրորդ դպրության վերջին երկու գլուխներում (Ե և ԻԱ) նկարագրված արտաքին քաղաքական անցքերը՝ Տիրանի բարեկամությունը Պարսից թագավորի հետ, նրա գերեվարությունն ու կուրացումը, հստակացրին ու պարսիկների միջև պատերազմը և Պարսից ներսեհ թագավորի աղետալի սպարտությունը՝ մասամբ վիպական-ստեղծական պատմվածքներ են, մասամբ էլ հիշողություններ են սխալմական իրադարձությունների, որ տեղի էին ունեցել Մեծ Տրդատի դա նակարության ժամանակ 297—298 թվերին:

¹ Ուշագրավ է, որ Հուլիանոսի ճանի մեջ Հայոց թագավորն անվանված է ոչ թե՛ իշխանավոր:

² *SLⁿ Julianus*, Oratio I.

³ *SLⁿ Հ. Աստուրյան*, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 276. Գաբազյան, Քննական պատմություն, Գ, էջ 37. Առ, Հայոց պատմություն, Ա, էջ 590. Կ. *Aslan*, Études historiques, էջ 189 և ուրիշները:

⁴ *SLⁿ H. Адоку*, Фаусг Византийский как историк, «Христианский Восток», 1917—1920, т. VI, вып. III, Петроград, 1922, էջ 235—272.

Որ պատմագետների վերոհիշյալ ենթադրությունը միշտ չէ՝ այդ երևում է նաև Հուլիանոսի առաջին ճառի վերև բերված վկայությունից: Մենք վերև տեսանք, որ Հուլիանոսն իր այդ ճառի մեջ, որ գրված էր հավանորեն Տիրան թագավորի (339—շուրջ 350 թ.) մահից հետո, մատնանշում է հայերի և հռոմայեցիների բարեկամությունը 339 թվից հետո: Ավելի քան հավանական է, ուրևմն, որ Տիրանը ևս, ինչպես և նրա հայր Խոսրով Գ-ը, մինչև իր կյանքի վերջը հավատարիմ էր մնացել Հռոմեական կայսրությանը:

Նենց Տիրանի թագավորության ժամանակ Կոստանդինոս կայսրը կազմակերպել էր, ըստ երևույթին, դաշնակից հայերի օժանդակությամբ, ծանր գրահավոր հեծելազոր, որն ուժեղագույն մարտիկ զորամասն էր հռոմեական արևելյան բանակի: Հայտնի է նույնպես, որ 351 թվին, Մազնեստիոսի ապստամբությունը ճնշելիս, Կոստանդինոսը մեծ հաղթություն էր տարել Պաննոնիայում Մուրսալի մոտ, գլխավորապես, շնորհիվ հայկական հեծելազորի, որն այս ճակատամարտում գրեթե վճռական դեր էր կատարել¹: Նույն այս հեծելազորը, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը, անշափ մեծ տպավորություն էր թողել ժողովրդի վրա Հռոմում 357 թվին²:

Տիրանի հռոմեական կողմնորոշման անուղղակի մի ապացույց կարելի է համարել նաև այն, որ նրա հրամանով Վրթանեսի որդին՝ Հուսիկը, և ապա Փառեն Աշտիշատեցին ուղարկվել էին հայ նախարարների ուղեկցությամբ Կեսարիա և հանդիսավոր կերպով ձեռնադրվել էին այնտեղ կաթողիկոս: Հուսիկը, ինչպես վկայում է Փավստոսը, բրածեծ էր արվել և սպանվել Մեծ Մոփք գավառի Բնաբեղ բերդում՝ թագավորին հանդիմանելու պատճառով³:

Տիրանի թագավորության առաջին իսկ տարիներում թե պարսկական և թե հռոմեական առանձին զորամասեր ժամանակ առ ժամանակ ավազակաբար ասպատակում էին սահմանամերձ շրջանները, սակայն Կոստանդինոսը խուսափում էր վճռական ընդհարումից: Բայց շուտով Շապուհ Բ-ը պատրաստվեց նորից պատերազմի և 345 թվին⁴, անցնելով Տիգրիս գետը, բանակ դրեց Հիլեյայում

¹ Տե՛ս Zosimos, II, 51, 4, 52, 1—2. Համեմատե՛ նաև Հուլիանոս, ճառ Ա և Բ:

² Տե՛ս V. Chapot, La frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe, Paris, 1907, էջ 139, ժան. 2: Համեմատե՛ Amm. Marc., XVI, 12, 22.

³ Փավստոս, III, գլ. ԺԲ, էջ 32 (Վենետիկ, 1889):

⁴ Ինչպես ցույց են տվել Բյուրին և Ադոնցը, Սինգարայի ճակատամարտը տեղի էր ունեցել ո՛չ թե 348 թվին, ինչպես սուաշ ենթադրում էին, այլ 345 թվին. տե՛ս J. B. Bury, The date of the Battle of Singara, Byzantinische

Սինգարայի մոտ: Հենց այստեղ սեղի ունեցավ մեծ ճակատա մարտ: Հռոմեական զորքը, որ սկզբում հաղթող էր հանդիսանում, ճակատամարտի վերջում, պարսիկների զիշերային կատաղի հարձակման ժամանակ, շարաշար պարտվեց:

Սինգարայի կռվին, հավանորեն, մասնակցել էր նաև Հռոմի գաշնակից Հայաստանը: Սակայն այդ մասին հաստատուն տեղեկություններ չկան:

Ադոնցը կարծում է, որ Տիրոն թագավորը գերի էր ընկել պարսիկների ձեռքը նախքան այդ ճակատամարտը և իբր թե խաղաղության կնքելուց հետո, 345 թվին, հաջորդել էր Տիրանին նրա որդին՝ Արշակը¹: Ադոնցի այս կոահումը, որ բավարար կերպով փաստարկված ու հիմնավորված չէ, ըստ իս անհավանական է և անընդունելի:

Հայ Արշակունիների պայքարը կենտրոնախույս նախարարությաններին դեմ շարունակվել էր նաև Տիրանի ժամանակ:

Տիրանի թագավորության շրջանում (339—շուրջ 350 թ.), որը եկեղեցու ու Մամիկոնյանների հանգեպ բռնել էր անկախ դիրք և աշխատում էր պահպանել թագավորական իշխանության հեղինակությունը, ներքին խռովություններն այնքան սաստկացել էին, որ երկիրը հեռոճեռե մատնվել էր ծանր դրության:

Փավստոսի մոտ, որ կուսակցական պատմիչն է Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի և Մամիկոնյանների, պատմական այս շրջանի անցքերը ներկայացված են այլալված ձևով, իսկ պատմական խոշոր դեմքերը, որ հակառակորդ էին այդ սոհմերի, նկարագրված են ամենամուռն ու քստմեելի գույներով:

Տիրանի ժամանակ քաղաքական խոշոր գեր է կատարել, ինչպես երևում է Փավստոսի վկայություններից, «մարդպետության» մեծ իշխանը, որը վերակացու էր արքունիքի ու թագավորի կանանոցի և վերահսկող էր թագավորական ամբողջությունների ու բերդերի, նաև արքունի գանձերի ու կալվածքների: Փավստոսը շանթ ու թույն է թափում այս իշխանի վրա և, զլխավորապես, նրան է վերադրում թագավորության խանգարումը Տիրանի ժամանակ:

«Բայց այն անմիտ թագավորության ժամանակ,— պատմում է Փավստոսը,— սկսվել էին դավաճանություններ ու մատնություններ անել Հայոց երկրում ոչ միայն թշնամիները թշնամիների դեմ, այլ նաև բարեկամները բարեկամների և ընկեր-

Zeitschrift, V, 1896, էջ 302—305. Адонц, Фауст Византийский, „Христианский Восток“, 1917—1920, VI, 3, էջ 254—255:

¹ Адонц, Фауст Византийский, էջ 255:

ներսը ընկերները գեմ և անում էին անհաշիվ ու ամեն տեսակ թշնամություններ: Որովհետև տերը նրանց մեջ առաջացրեց խոտովություն և հրահրեց դիվային պղծություն և ոգի մոլու-
թյան, այդ պատճառով էլ նրանք, մեկը մյուսին խորտակելով,
կործանվեցին իրենց անօրենության պատճառով:

Բայց գերագանցում էր մյուս բոլորին մի անօրեն ու դիվային մարդ, որը Տիրան թագավորին գրգռում էր, գլխավորապես, նախարարական տոհմերի գեմ: Սա այն մարդն էր, որն ուներ մեծ մարդակտության պատիվը. սա ներքինի էր՝ շարասիրտ, շարամիտ ու շարագործ մի մարդ էր, որին Հայր էին անվա-
նում: Սա քսությամբ կոտորել տվեց շատ նախարարներ, որոնք վնաս չէին տվել, և խանգարեց այսպիսով մեծ թագա-
վորության իշխանությունը:

Առավելապես նա իր շարախոսությամբ սրի անցկացնել տվեց ու բոլորովին անղավակ դարձրեց երկու ավադ տոհ-
մերը՝ Ռշտունիների տոհմերը և Արծրունիների տոհմը. սրանց բնաջինջ արին առանց որևէ մեղքի ու հանցանքի, կոտորեցին նույնիսկ էգերին»:

«Բայց յայնմ յանմիտ թագաւորութեանն ժամանակի ոչ մի-
այն թշնամիք թշնամեաց և բարեկամք բարեկամաց և ընկերք ընկերաց դաւաճանութիւնս մատնութիւնս սկսան յարուցանել ի մէջ Հայաստան երկրին, և բեր ազգի թշնամութիւնս գործէին: Վասն զի անկաւ ի նոսա խոտովութիւն ի տեառնէ, այս պղծութեան և ոգի մոլորութեան. զի նախ միմեամբք քանդեալք աւերեցան վասն անօրէնութեան իւրեանց:

Բայց քան զամենեսին աւելի այր մի անօրէն և այսամուտ, որ աւելի ընդ ազգս նախարարացն պրզէր զթագաւորն Տիրան: Այս ինքն որ ունէր զպատին մեծի մարդակտութեանն, այր ներ-
քինի՝ շարասիրտ, շարախորհուրդ, շարագործ, որում Հայր կո-
չէին: Զբաղումս ի նախարարացն ետ քսութեամբ առանց վնա-
սու կոտորել, և խանգարեաց զմեծ տէրութիւն թագաւորու-
թեանն:

Մանաւանդ ավելի դերկու տոհմսն զաւագս տայր իւրով շա-
րախօսութեամբն հանել ընդ սուր, և անունդ առնել միահաղոյն զտոհմսն Ռշտունեաց և զտոհմն Արծրունեաց. բառնային ի միջոյ առանց ամենայն վնասու և յանցման, մինչ անգամ և ղէզսն կոտորեցին ազգացն»¹:

¹ Փավստոս, III, գլ. ԺԸ, էջ 46—47 (Վենետիկ, 1889)։

Քննութեան առնելով «մարդպետութեան» մասին Փալստոսի թե այս և թե մյուս վկայութիւնները, Մարկիվարտը միանգամայն ճիշտ ենթադրում է¹, որ մարդպետները պետական նշանավոր անձնավորութիւններ էին, որոնք նպատակ էին դրել իրենց վերականգնել Արշակունիների թագաւորութեան հին փայլը և թուլացնել բարձր ազնվականութեան ու եկեղեցու ուժը: Իրենց այդ նպատակին հասնելու համար նրանք արքունիք էին գրավում նախարարական խոշոր կառավարները և իրագործում այդ ամենադաժան վճռականութեամբ:

Արժուանիների ու Ռշտունիների տոհմերի բնաջնջումը, որ նկարագրված է Փալստոսի վկայութեան մեջ, Մարկիվարտը բացատրում է նրանով, որ նախարարական այդ տոհմերի երկրները, գտնվելով Ատրպատականի, Ադիաբենի և Մոկքի սահմանների մոտ, ունեին ռազմական մեծ կարևորութիւն, ուստի և այդ շրջաններն անհրաժեշտ է համարվել ենթարկել Արշակունիների անմիջական իշխանութեան:

345 թվի Մինդարայի ճակատամարտից հետո մեծ կռիվներ Մերձավոր Արևելքում չեն հիշատակված մինչև 350 թիվը: Հաջանորեն, Հայաստանը ևս այդ ժամանակաշրջանում համեմատաբար խուզադ վիճակի մեջ էր:

Տիրանը թագավոր էր Հայաստանում, ինչպես ենթադրվում է, մոտավորապէս մինչև 350 թիվը²: Նրա դերիվարութեան ու կուրացման մասին Հայկական ավանդութիւնը, ինչպես վերև առաջինը, վիպական-սուղծական պատմվածք է, և մենք նրա մահվան մասին ևս լուրերն ոչ մի տեղեկութիւն:

¹ *Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 155—156 և 61*—62**,

² *Նույնը, 59—60 :*

³ *Տե՛ս Ան, Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 588. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 276. Morgau, Histoire du peuple arménien, էջ 110. K. Aslan, Etudes, էջ 189, 203 և ուրիշները: Հայ Արշակունիների ժամանակագրութեան մասին ուշագրավ է և արժեքավոր Մ. Յրմանյանի կարևոր հոդվածը՝ «Տրդատէ Արտաշէս ժամանակագրական դիտողութիւններ», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1909, № 7 և 8, էջ 197—201 և 241—246:*

**ՊԱՐՍԿԱ-ՀՈՌՄԵԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐՆ ԱՐՇԱԿ Բ-Ի ԺԱՄԱՆԱԿ
ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԾԱՆՐ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՎԵՐՈՒՄԸ**

1. Պարսկա-հոմեական կոիվները 350 թվին: — 2. Արշակ Բ.— նրա գլխավոր զոր-
ծակիցները՝ Ներես կաթողիկոսը և Մամիկոնյան Վասակ սպարապետը: — 3. Հա-
տուկ պատգամավորության ուղարկումը Կոստանդիոսի մոտ: — Ոլիմպիայի առա-
ֆումը Հայաստան և Արշակի ամուսնությունը նրա հետ: — 4. Աշտիշատի ժողովրդի և
յառեղգործական հիմնադրների հաստատումը Հայաստանում: — 5. Արշակավան
հաղափի հիմնումը: — հայկական աղբյուրների վկայություններն Արշակավանի
կառնանման մասին: — Մարկվարտի ենթադրությունը: — 6. Գնելի սպանությունը
և Արշակ Բ-ի ամուսնությունը Փառանձեմի հետ: — 7. Կամսարականների տոնի
կատարածը: — Մարգարեաների պայքարը եկեղեցական կալվածատիրության դեմ: —
8. Պարսկա-հոմեական պատերազմի վերակումը: — Հայաստանի կողմնորոշման
մեծ նշանակությունը կովող կողմերի համար: — Պարսկաստանի անհաջող ջան-
քները Հայաստանը գրավելու իր կողմը: — 9. Շապուհ Բ-ի արշավանքը Միջագետև
և Անիդ հաղափի դրախումն ու ավերումը: — 10. Պարսկական զորների ավերածու-
թյունները Մոսկոնում և Արևմտյան Հայաստանում: — Անգեղ բերդի պաշարումը: —
Անի բերդի առումը Դարանաղի գավառում: — գերի վերցված և ազատված Արշա-
կունի թագավորների ոսկորների թաղումը Աղծմ գյուղում: — 11. Շապուհ Բ-ի
360 թվի արշավանքը և Սինգաուա ու Բելգարգե բերդերի գրավումը: — Արշակ Բ-ի
և Կոստանդիոս կայսեր տեսակցությունը Կեսարիայում և նրանց դաշնակցության
ամուսնացումը: — սլաոեռագմի նախապատրաստությունները և Կոստանդիոսի մա-
հր: — 12. Հուլիանոսը միանձնան տեղ Հոմեական կայսրության: — Ոլիմպիայի
սպանությունը: — Հուլիանոսի արշավանքը Պարսկաստան: — նրա նամակը Արշակ
Բ-ին, որ կեղծ է: — 13. Հոմեական ու դաշնակից զորների ներխուժումը Պարս-
կաստան երկու ուղղությամբ: — 14. Հուլիանոսի մահը և Հավիանոս նոր կայսեր
նապան Բ-ի հետ կնխած ամուսնի դաշինքը: — Անդրտիգրիսյան երկրների միա-
կումը Պարսկաստանին: — դաշնագրության անագնիվ ու կորստաբեր կետը Հա-
յաստանի նկատմամբ: — հիլիոկոմի ավերումը: — 15. Արշակ Բ-ի շորս տարվա
ճամառ դիմադրությունը Պարսկաստանին: — 16. Պարսկական կուսակցության
գործադրումը Հայաստանում: — Արշակ թագավորի և Վասակ սպարապետի անձ-
նատուր յրննչը պարսիկներին: — Արշակ Բ-ի բանտարկումը և ենթարկումը մա-
հապատմի: — Վասակ սպարապետի տանջալից սպանությունը: — Արշակ թագա-
վորի սպանության մասին հայկական ավանդության վիպական-ստեղծական
մուկամուսնությունները: — 17. Հայաստանի հարավային, արևելյան և հյուսիսա-
յին սանձանների անջատումը Արշակունյաց թագավորությունից:

350 թվին Շապուհ Բ-ը նորից մեծ գործով արշավեց Միջագետք, ավերածության մասունեյ այնտեղ մի շարք սեղեր և, տուաջ շարժվելով, երրորդ անգամ պաշարեց Մծրին քաղաքը: Բայց Պարսից զորքերը, շնորհիվ կայազորի ու պաշարված բնակիչների համառ դիմադրության, այս անգամ ևս ստիպված եղան, մեծ կուրուստներ կրելուց հետո, վերադառնալ Պարսկաստան:

Պետք է ասել, որ Կոստանդինոս կայսրը, որ թույլ էր ու անվճռական արտաքին թշնամու հանդեպ, ինքը ոչ մի հաջողություն չունեցավ նաև այս կովի ընթացքում: Շապուհ Բ-ի տուաջարժման ու փճուսկան հաջողության գիտավոր արգելափակումը սահմանային այն անառիկ բերդերն էին, որ պատշաճ կերպով անյուացրել էին Գրիգիլետիանոսը և Կոստանդիանոս Մեծը:

Նույն այս 350 թվին վերսկսվել էին խլրատումները նաև Հռոմեական կայսրության մեջ: Դեռևս 340 թվին Կոստանդիանոս Մեծի կրտսեր որդին, Կոստասը, սլարաության մատնելով իր մեծ եղբայր Կոստանդիանոս Բ-ին (+340), տեր էր դառել Հռոմեական կայսրության արևմտյան բոլոր շրջաններին, սակայն 350 թվին սրան սպանել էր և Արևմուտքի կայսր էր իրեն հայտարարել նրա անձնապահանորդ գործի առաջնորդ Մագնենտիոսը:

Կոստանդիոսը շտապ կերպով վրա խաղաց վտանգավոր այս ախոյանի դեմ, հաղթեց նրան Պաննոնիայում (351 թ.) և, Մագնենտիոսի ինքնասպանությունից հետո (353 թ.), դառավ միահեծան ինքնակալ և տնօրեն ամբողջ Հռոմեական կայսրության:

Տիրանի որդի Արշակ Բ-ի դահակալության ժամանակը պատմագետների մեծագույն մասը ենթադրում է նույն այս ժամանակաշրջանում՝ մոտավորապես 350 թվին¹: Սակայն այս թվականը, որ հավանական է համարվում, հաստատուն ու վերջնական չէ:

Արշակ Բ-ի թագավորության առաջին շրջանում, սկսած 351 թվից մինչև 359 թիվը, պատերազմական մեծ գործողությունները Հռոմի ու Պարսկաստանի միջև գրեթե դադարել էին: Շապուհ Բ-ը

¹ Տե՛ս Առ, Հայոց պատմություն, Ա, էջ 599. Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, էջ 53. Morgan, Histoire du peuple arménien, էջ 110. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 282. Aslan, Études historiques, 1928, էջ 203 և ուրիշները: Ադոնցն Արշակ Բ-ի թագավորության սկիզբը գնում է 345 թվին, իսկ Մարկվարտն իր նորագույն աշխատություններից մեկում՝ 356 թվին. տե՛ս „Христианский Восток“, 1917—1920, էջ 255 և Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 96:

ուրվ ժամանակ պատերազմ էր վարում Պարսկաստանի հյուսիսարևելյան կուզմերում՝ ընդդեմ խիոնիականների, բուշանների և այլ քիզիլբի: Սակայն նույն այս ժամանակ պարսիկ զորավարները, որ գտնվում էին արևմուտքում, մերթ ընդ մերթ ասպատակում էին Միյագևաքը, Երբեմն նաև Հայաստանը, ավազակային թալանի ու կողոպուտի նպատակով¹:

Հալանորեն, մեծ կռիվների ընդհատման այս ժամանակաշրջանին է վերաբերում Փափստոսի վկայությունը, որ Արշակ Բ-ի թագավորության սկզբներում Հայոց աշխարհը

«բարեկարգվեց, կազմակերպվեց, վերականգնեց ու խաղաղացավ երկու թագավորների միջև, և այնուհետև բոլորը խաղաղ ապրում ու վայելում էին՝ յուրաքանչյուր՝ իր ունեցվածքը»:

[«Ապա կարգեցան կազմեցան յօրինեցան խաղաղացան աշխարհն Հայոց ի մէջ երկուց թագաւորացն. և յայնմ հետէ բնակեալք խաղաղութեամբ վայելեալք յիւրաքանչիւր յարարս իւրեանց»]²:

Արշակ Բ-ի գլխավոր գործակիցներն են եղել նրա թագավորության ժամանակ Հուսիկ կաթողիկոսի թոռ Ներսես կաթողիկոսը և արքունի ու նախարարական զորքերի մերին հրամանատար Մամիկոնյան Վասակ սպարապետը՝ Երիտասարդ Ներսեսը, որը զինվորական էր ու Արշակ թագավորի սենեկապետն էր՝ մեծամեծ իշխանների ուղեկցութեամբ ուղարկվեց Կեսարիա և ձեռնադրվեց այնտեղ Հայաստանի կաթողիկոս, հավանորեն, 353 թվին:

Նույն այս 353 թվին, ինչպես վերև տեսանք, Կոստանդիոսը, հաղթելով Մագնենտիոսին, միացրել էր իր իշխանության տակամբոց Հռոմեական կայսրությունը և մի շատ սլաք է, որ Կոստանդիոսի վարկը և հեղինակությունն առանձնապես մեծ էին լինելու նրա այս հաղթանակից հետո: Ուստի և հավանական է, որ հենց այս ժամանակներում պետք է ենթադրել ներսես կաթողիկոսի առաջնորդությամբ հատուկ պատգամավորության ուղարկումը Կոստանդիոսի մոտ, որի նպատակն էր, ինչպես վկայում է Փափստոսը³, միաբանության դաշինքի ամրապնդումը Հայաստանի ու կայսրության մեջ:

Այս պատգամավորությունը, ինչպես ցույց է տալիս Փափստոսի վկայությունների ուշագիր քննությունը, կայսերական պայա-

¹ Տե՛ս Ammianus Marcellinus, XIV, 3. XV, 13 և XVI, 9.

² Փափստոս, IV, գլ. և, էջ 67 (Վենետիկ, 1889):

³ Նույնը, IV, գլ. Ե, էջ 81:

տում շատ լավ էին ընդունել: Կոստանդինոս կայսրը թանկագին նվերներ էր ուղարկել Արշակ Բ-ին և այստեղ էր արձակել Արշակունի սլափանդներին, Տիրիթին ու Գնելին, որ Արշակ Բ-ի Լզրոսորդիներն էին¹: Մարկվարտը հավանական է համարում, որ հենց այս պատգամավորության խնդիրքով Կոստանդինոսը Հայաստան էր ուղարկել և տվել էր Արշակ Բ-ին իրրև ամուսին իր մեռած Լզրոս² Կոստասի (337—350) նշանած Ալիմսիային, որը պրետորյանների պրեֆեկտ Աբլաբիոսի դուստրն էր³: Պատգամավորության առաջումը և վերադարձը Հայաստան, որ Մարկվարտը գնում է 357 թվին⁴, ավելի ճիշտ կլինի Լեթագրել 353 և 357 թվերի միջև:

Ներսես կաթողիկոսի ժամանակ սկսել էր մեծ շափով աճել քրիստոնեական եկեղեցու կուլտուրական ու քաղաքական հեղինակությունը: Նրա նախագահության տեղի ունեցավ Աշտիշատում առաջին եկեղեցական օրենսդիր ժողովը, որի կանոնական որոշումները վերաբերում էին ո՛չ միայն կրոնական-եկեղեցական խնդիրներին, այլև աշխարհական կյանքին ու հասարակական-սոցիալական հարաբերություններին:

Համաձայն այս ժողովի որոշումներին, Հայաստանում բացվեցին ամենուրեք բարեգործական հիմնարկներ: Բորոտների, բնկավորների ու ախտավորների համար կառուցվեցին հիվանդանոցներ և անկկանոցներ, հաշմանդամների, անաշխատունակների և աղքատների համար՝ ապաստարաններ ու աղքատանոցներ, հիմնվեցին նաև վանքեր, դպրոցներ ու իշխաններ: Այս հաստատությունները սլահվում էին եկեղեցական կալվածքների եկամուտներով ու նաև ժողովրդից գանձվող առանձին տուրքերով:

Սողոմենոսի ուշագրավ մի վկայությունից հայտնի է⁵, որ նույն այս ժամանակներում (մոտավորապես 356 թվին և 376 թվից հետո) վանքերի ու կուսակրոնության հիմնադիրն էր Փոքր Հայքում, Պոնտոսում և Պափլագոնիայում Սերաստիայի Եվստա-

¹ Ստույգ և սլատմական չէ Փավստոսի երկար ու ձիգ պատմությունը, որ իրը թև արիւճական ազանդին հետևող կայսրը հայածել էր ներսեսին, արտորել էր նրան մի անմարդաբնակ կղզի, և Արշակ թագավորը, կայսեր վրա զայրացած, վեց տարի շարունակ ավերել էր տվել Հոռմեական Լրկիրը: Մարկվարտը համոզիչ կերպով ցույց է տվել, որ Փավստոսի մոտ Բարսեղ Կեսարացուն վերաբերող ավանդությունը վերագրվել է Ներսես Մեծին. տե՛ս Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, էջ 53—54 (221—222):

² St' u Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 88 (224):

³ Նույնը, էջ 96—97 (232—233):

⁴ Sozom. Hist. Eccl., III, 14, 31.

թիսս եպիսկոպոսը, որը համարվում է նաև առաջին հիմնադիր-ներից մեկը բարեդործական հիվանդանոցների: Մարկվարտը ննխադրում է, որ ներսես կաթողիկոսը, որն իր կրթությունը ստացել էր Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքում¹, Հայաստանում վանքեր ու բարեդործական հիմնարկներ էր հաստատել, հետևելով նվաստաթիոս եպիսկոպոսի օրինակին²:

Արշակ Բ-ի թագավորության սկզբնական խաղաղ շրջանում, ինչպես վկայում են Փավստոսը (IV, գլ. ԺԲ) և Խորենացին (II, գլ. ԻԷ), թագավորի հրամանով հիմնվել էր Մասիսի հարավային ստորոտների կողմերում, Կոզովիտ գավառում, ըստ երևույթին, Արտաշատից Պարսկաստան գնացող առևտրական մեծ ճանապարհի մոտ, Արշակավան քաղաքը:

«Այդ ժամանակ [Ներսես կաթողիկոսի հոռմեական կայսեր մոտ զնալուց հետո],—պատմում է Փավստոսը,—թագավորն իր համար մի դաստակերտ շինեց հովիտ կոչվող տեղում Կոզ գավառի մեջ: ...Իսկ այդ տեղը ավան դարձավ և այս քաղաք՝ մեծացավ, բազմամարդացավ ու ամբողջ հովիտը բլունեց: Արշակ թագավորը այնուհետև հրաման տվեց այդ դաստակերտը կոչել իր անունով Արշակալան, և այնտեղ շինեցին նաև թագավորական պալատ»:

[«Ջայնու ժամանակա շինեաց իւր արքայն դաստակերտ մի ի հովիտն անուանեալ ի Կոզ գաւառի: ...Իսկ տեղին աւանանայր, քաղարանայր. մեծացաւ բազմացաւ և ելից դհովիտն ամենայն: Ապա տայր հրաման արքայն Արշակ զնել անուն դաստակերտին յիւրակից անունն Արշակաւան. և շինեցին ևս անդ ապարանս արքունի»]³:

Փավստոսի և Խորենացու ասելով, որպեսզի քաղաքը բազմամարդ բնակչություն ունենա, Արշակ թագավորը հրաման էր տվել իր երկրի բոլոր տեղերում, որ զան այնտեղ ամեն տեսակ ոճրագործներ և հանցավորներ, որոնք ազատ կմնան դատից ու սպասախանատվությունից:

Գարազաշլանի և Սամվելյանի կարծիքով՝ այս օտարոտի ու անհասկանալի հրամանը մի ակնարկ է, որ հին Հայաստանում ևս

¹ Տե՛ս Փավստոս. IV, գլ. Գ, էջ 69:
² Տե՛ս Markwart, Südarmenten und die Tigrisquellen. էջ 130, ծան. 2 և էջ 110, ծան. 1 նաև Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 93 և 96-97:
³ Փավստոս. IV, գլ. ԺԲ, էջ 109—110:

դրյությունն է ունեցել ապաստանի իրավունքը¹: Ավելի հավանական է սակայն, որ Փափստոսի և Խորենացու վկայութիւնները Արշակ թագաւորի հրամանի ծախն իսկապէս դրանաւորված են ու չափազանցված: Լեոն և Մարիկարոսը ենթադրում են, որ Արշակաւան էին փախել, համարելով ո՛չ միայն հանցաւորները, այլև, զրկաւորապէս, ճորտ դրոշացիները, «շինական»-ները, որոնց տնտեսը արվել էին որոշ արտոնութիւններ²: Ուշագրավ է այս տեսակետից Խորենացու հետևյալ վկայութիւնը.

«Եվ Հայոց նախարարները, — ստում է Խորենացին, — ժողովվելով դիմեցին արքունական դաստակերտ Արշակաւանի վրա և սրի անցկացրին տղամարդկանց ու մինչև իսկ կանանց, բացի ծծկեր երեխաներից. որովհետև նրանք բոլորը կատաղած էին իրենց ծառաների ու հանցաւորների վրա»:

[«Եւ նախարարացն Հայոց ժողովեալ դիմեցին ի վերալ արքունական ձեռակերտին Արշակաւանի, և հարին զնա սրով սուտերի յառնէ մինչև ցկին, բաց ի տղայոց ստնդիացոց. քանդի դառնացեալք էին իւրաքանչիւր ի վերայ ծառայից իւրեանց և յանցաւորաց»]³:

Ուշագրավ է սակայն, որ բոլորովին այլ կերպ է նկարագրված Արշակաւանի կործանումը Փափստոսի մոտ Ըստ այս պատմագրի վկայութիւնն՝ ներսեա կաթողիկոսի անեծքի պատճառով Արշակաւանի ամբողջ բնակչութիւնը, «մոտ քսան հազար լնտանիք», կոտորվել էին երկր օրվա ընթացքում ժանտախտ հիվանդութիւնից⁴:

Արշակաւանի կործանման մասին հետաքրքիր մի ենթադրութիւն է արել Մարիկարոսը: Վերջինս, նկատի առնելով 358 թվի օգոստոսի 21-ի ահեղ երկրաշարժը՝ Պոլսի Ասիացում և Պոնտոսում⁵, որը մեծ ավերածութիւններ էր արել բաղմաթիվ քաղաքներում և հիմնովին քանդել էր նիկոմեդիա քաղաքը՝ Կովանական է համարում, որ Արշակաւանը ևս կարող էր կործանված լինել նույն այդ մեծ երկրաշարժի ժամանակ 358 թվին⁶:

¹ Գալատացիան. Քննական պատմութիւն Հայոց, Բ, էջ 11—12. Խ. Սամվելյան. Սրեան վրէժ և փրկանք. տե՛ս «Սղազարական Հանդես», Յիֆոս, 1903, X, էջ 278—280:

² Տե՛ս Լեոն, Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 623 և Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 62*:

³ Սովետա Խորենացի, III, գլ. ԵՆ, էջ 239 (Տփղիս, 1913):

⁴ Փափստոս, II, գլ. ԺԳ, էջ 114—115:

⁵ Տե՛ս Ammianus Marcell., XVII, 7.

⁶ Տե՛ս Markwart, Die Entleerung der armenischen Fislumer, էջ 90 (226) և 97 (233):

Ներքին անգուսպ խռովություններն ու սյառակտումները մեծ յտիեր էին ընդունել Հայաստանում Արշակազանի կործանումից հետո։ Եր հիմքում, ինչպես ենթադրվում է, պատմական է համարվելու Փավստոսի վիսյական-բանաստեղծական պատմությունը Արշակ թագավորի եղբորորդի Գնելի սպանության մասին, որ Մարկվարտը, հիմնվելով Փավստոսի վկայության ու տոմարագիտական իր դիտողությունների վրա, դնում է նավասարդի տանին՝ կիրակի 359 թվի օգոստոսի 29-ին¹։

Փավստոսի պատմելով՝ Արշակ թագավորի եղբորորդի Տիրիթը սիրահարվել էր իր հորեղբորորդի Գնելի կնոջ, գեղեցկուհի Փառանձեմի վրա, որը Սյունիքի Անդովկ նահապետի դուստրն էր։ Նա, որպեսզի Փառանձեմին ինքն առնե, նենգությամբ քուսթյուն էր անում ու գրգռում թագավորին, որ իբր թե Գնելը ուղում է նրան սպանել և թագավորությունը հափշտակել։

Գնելը հրավեր է ստանում գալ նախասարդի տոներին թագավորի մոտ Շահապիվան, և այստեղ Արշակ Բ-ը հրամայում է պատճապետին նրան սպանել։ Բայց հետո հայտնի է դառնում, որ անմեղ Գնելի մահվան պատճառը Տիրիթն է, և թագավորը հրամայում է սպանել նաև սրան²։ Այնուհետև Արշակը Փառանձեմին առնում է իրեն կին, կամ ավելի ճիշտ՝ իրեն հարճ, որովհետև, ինչպես վերև տեսանք, նա արգեն ամուսնացած էր Ալիմպիայի հետ։

Փավստոսը մանրամասն հաղորդում է, բացի այդ, որ նախարարությունների ոչնչացման քաղաքականությունը վարել էր Հայր մարգարետը նաև Արշակ Բ-ի թագավորության ժամանակ։

«Եվ Հայր մարգարետը, — պատմում է Փավստոսը, — շար էր ու ժանտարարո և ավելի անօրեն ու անիրավ էր, քան նախկին Հայր կռվող մարգարեաները։ Ան էր, որ Տիրիթի թագավորության ժամանակ կոտորել էր տվել բոլոր նախարարական տոհմերը. նմանապես և Արշակի թագավորության ժամանակ նա ավելի էր շարություններ գործել, քան առաջ բոլոր մարդկանց նկատմամբ»։

«Եւ էր մարգարետն Հայր այր շար և ժանտարարոյիք անորէն և անիրաւ քան զառաջին Հայր անուն մարգարետան։ Սա կոտորեաց զամենայն ազգս նախարարացն ի ժամանակս թագաւորութեանն Տիրանայ արքային. և սոյնպէս առ թագաւո-

¹ Նույնը, էջ 95 և 97.

² Փավստոս, 11, գլ. 66, էջ 119—127.

րութեամբն Արշակայ՝ ևս շար քան դատաշինն զորմել շոր աս
ամենայն մարդ»¹։

Հավանորեն, հենց նույն այս Հայր մարդոյեթի ներշնչում
ներին պետք է վերագրել նաև Կամսարականների տոհմի կոտու-
րածը, որ հիշատակված է Փավստոսի հետևյալ վկայութեան մեջ։

«Իսկ հենց այն ժամանակ,—ստում է Փավստոսը,—երբ
ներսես սուրբ ևսրիսկոպոսապետը հեռացել էր արքունական
բանակից և ոչ որ շկար նուկառակող թաշաւորին, որ նրան
հանդիմաներ ու խրատեր՝ նա [Արշակը] այնուհետև սկսեց
գործել ըստ իր շար կամքի՝—նախարարներից շատերին նա
կոտորեց, շատերին նա ազգահատեց ու բնաջինջ արեց և շա-
տերի կալվածքները արքունիք գրավեց։ Իսկ Կամսարական-
ների տոհմերը, որոնք Շիրակի և Արշարունիքի տերերն էին՝
ազգահատեց և այդ գավառները միացրեց արքունի երկրին»։

[«Այլ ա՛նա ի ժամանակին՝ յորժամ մերժեցաւ յարքունա-
կան բանակէն սուրբ ևսրիսկոպոսապետն Ննրսէս, և ոչ որ զսյս-
րնդդիմացեալ թագաւորին, որ տայր նմա զյանդիմանութեան
ղխրասն, արնուհետև ըստ կամայ շարութեանն իւրոյ զնա-
ցեալ լինէր նա՝ և զբազումս ի նախարարացն կոտորեաց,
զբազումս ազգատ արարեալ անճիտեաց, և զբազմայ տունս
հատանէր յարքունիս։ Բույց գտոհմս Կամսարականացն, որ
էին զսուսաց տեարք, Շիրակայ և Արշարունեաց, ազգատ
առնէր և զգաւառսն ունէր յոստան»]²։

Մարդպետները պայքար էին մղել, ինչպես երևում է Փավս-
տոսի վկայութեաններից, նաև կաթողիկոսական իշխանութեան և
եկեղեցական կալվածատիրութեան դեմ։ Հայտնի է, օրինակ, որ
Հայր մարդոյեթը սպառնացել էր ներսես կաթողիկոսին, որ նա
ամեն կերպ աշխատելու է արքունիք գրավել Աշտիշատը, որը
եկեղեցական հալվածք էր³։

Մինչդեռ Հայաստանի մեջ այս դեպքերն էին տեղի ունենում՝
Հռոմեական կայսրութեան ու Պարսկաստանի միջև հարաբերու-
թյուններն արդեն իրիստ լարվել էին, և պատերազմը վերսկսվել
էր ավելի մեծ կատաղութեամբ, քան առաջ։

357 թվին պրեստորյանների պրեֆեկտ Մուսոնիանոսը, իմանա-
լով լրտեսների միջոցով, որ Շապուհ Բ-ը դժվարութեամբ է արևել-

¹ Նույնը, գլ. ԺԳ, էջ 116—117։

² Փավստոս, IV, գլ. ԺԹ, էջ 133։

³ Նույնը, IV, գլ. ԺԳ, էջ 117—118։

քում կսխլ մզում թշնամի ցեղերի գեմ՝ ուղեց օգտվել նրա այդ նեղ պրոթյունից և նրան խաղաղության առաջարկ արեց միջնորդությամբ Գենըապուհի, որը պարսկական զորքերի առաջնորդն էր կայսրության սահմանամերձ երկրամասերում¹, Շապուհ Բ-ը, որը դռնվում էր այդ ժամանակ իր թագավորության ամենահեռավոր արևելյան շրջաններում, հոռոմայեցիների առաջարկը ստացավ յաս ուշ, երբ արդեն նա խաղաղության դաշն էր կնքել խիոնիտեների ու թշնամի մյուս ցեղերի հետ (358 թվի դարձանը):

Նա ուղարկեց Կոստանդիոսի մոտ հատուկ դեսպան և առաջարկեց նրան խաղաղության ամենածանր պայմաններ, պահանջելով, որ Պարսկաստանին վերադարձվեն Հայաստանն ու Միջագետքը, որոնք նենգությամբ խլված են եղել իր պապ Ներսեսից 208 թվին², նա սպառնաց նաև, որ իր առաջարկության մերժման պարտում ինքի կվերսկսե պատերազմն իր բոլոր ուժերով:

Կոստանդիոսը, Իհարկե, չէր կարող ընդունել վերոհիշյալ ամոթալի պայմանները և ամեն կերպ աշխատեց, որ կնքվի պատվալի հաշտություն: Սակայն նրա ջանքերն ապարդյուն մնացին, և 359 թվին պատերազմը վերսկսվեց:

Այս պատերազմի ժամանակ Արշակունիների թագավորության յարկակամական կամ թշնամական գիրքը դեպի կովոդ կողմերը ստանում էր բացառիկ մեծ կարևորություն: Հայաստանը, լինելով բուֆեր պետություն, թեև փոքր էր ու թույլ Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության համեմատությամբ, սակայն զորական իր ուժերով և երկրի ռազմական դիրքերով մեծ նշանակություն ուներ պատերազմող կողմերի համար:

Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ 358—360 թվերին թե Պարսկաստանը և թե Հռոմեական կայսրությունն ամեն կերպ աշխատել էին զրավել Հայաստանն իրենց կողմը:

Փավստոսի վկայությունները Շապուհ Բ-ի բանակցությունների մասին Արշակ Բ-ի հետ՝ թեև իրենց մանրամասնություններով, մեծ մասամբ, վիպական-բանաստեղծական պատմվածքներ են և պատմական արժեք չունեն, սակայն, ինչպես վկայում է նաև Ամոթանոսը, Շապուհ Բ-ը, իրավես, մի քանի անգամ փորձեր էր արել գրավելու Արշակին իր կողմը, գիմելով «խաբեության, սպառնալիքների և նենգության» (fallaciis et minis et dolis)³:

¹ Ammianus Marcell. XVI, 9.

² Ammianus Marcell. XVII, 5.

³ Նույնը, XX, 11, 2:

Հոռմեական կայսրությունը ևս իր հերթին ամեն կերպ ձգտել էր սիրաշահել Հայաստանի թագավորին և նրան հաճոյանալ: Մենք արդեն տեսանք վերև, որ Կոստանդիոսն Արշակին կին էր տվել Կոստաս եղբոր նշանածին՝ Ուլիմպիային: Աշապրավ է նաև, որ 358 թվին, այսինքն՝ հենց Պարսկաստանի հեռ խաղաղության բանակցությունների ժամանակ, հասուկ օրենքով Կոստանդիոս կայսրը հարկերից ազատել էր Արշակ թագավորի կալվածքները, որ գտնվում էին կայսրության սահմաններում¹:

Փավստոսը մանրամասն պատմում է, թե ինչպես Արշակ խաղաղորդ գնացել էր Շապուհի մոտ Տիգրոն և նրան հավատարմության երզում էր տվել, բայց հետո, երգման ուխտը ստելով՝ փախել էր: Փավստոսի այս վկայությունը² պարզապես վիպական-ստեղծական բնույթ ունի և, ըստ երևույթին, հավաստի չէ: Ամմիանոսը, որ ինքը մասնակցել էր 359—363 թվերի պատերազմներին, ո՛չ միայն աւղ մասին ոչինչ չգիտե, այլ, բնագհակառակը, Արշակին անվանում է հոռմեացիների «մշտական և հավատարիմ բարեկամ»³:

Հայաստանը, ինչպես վերև տեսանք, Տրդատ Մեծից սկսած կապված էր Հռոմեական կայսրության հետ և՛ քաղաքական, և՛ կրոնական կապերով: Եվ, իհարկե, միանգամայն հասկանալի է, որ Սասանյան Պարսկաստանի ջանքերը Հայաստանը գրավելու իր կողմը՝ վերջ ի վերջո հանդիպելու էին անհաջողության:

359 թվի դարնանը Շապուհ Բ-ը մեծ զորքով անցավ Նինուեի մոտ Տիգրիս գետը և մտավ Միջագետք: Նրա հետ էին իր զաւնակիցները՝ խոնիրանկրի Գրումբատես թագավորը ու նաև Աղվանքի թագավորը, հավանորեն՝ Ուոնայրը: Անտոնինոս անունով դասալիք հոռմեական մի սպա խորհուրդ էր տվել Շապուհին փոխանակ Արշագետքի քաղաքները պաշարելու արագ կերպով անցնել Եփրատը և արշավել Ասորիքի հարուստ ու պտղավետ շրջանները:

Պարսից զորքերը, համաձայն այդ ծրագրի, մի կողմ թողին Մծքինը և գիմեցին գեպի Եփրատ գետը, սակայն, սեղեկություն ստանալով, որ Եփրատը ներքևում անանցանելի է վարարման պատճառով՝ գնացին գեպի հյուսիս, մտադիր լինելով Եփրատն անցնել Մոփքի կողմերում:

¹ Տէ՛ս Աստուրյան. Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 288, ձան. 2: Համեմատե՛ Codex Theodosianus, VI, 1. նաև Գաբրելյան, Տիեզերական պատմություն, Բ, էջ 490:

² Փավստոս, IV, գլ. ԺԶ, էջ 128—130:

³ Ammianus Marc., XXV, 7, 12.

Վանուպարճին նրանք կանգ առան Ամիգ քաղաքի մոտ: Բայց այստեղ, երբ խիռնիտներն թագավորն իր սրդու ու հեծյալ ջոկատի հետ մտակցել էին քաղաքի պարիսպներին և ուղում էին բանակցել քաղաքի անձնատվության մասին՝ բերգապահ՝ զինվորներից մեկը, խախտելով պատերազմական ընդունված իրավունքը, նետ արձակեց և սպանեց Կրտմբատեսի երիտասարդ որդուն: Չայրացած Շապուհը վճռեց վրեժխնդիր լինել և քաղաքը հիմնահատակ կործանել:

73 օրվա պաշարումից հետո պարսկական զորքերը գրավեցին Ամիգը 359 թվի հոկտեմբերի 6-ին: Նրանք իսպառ ավերեցին քաղաքը, իսկ բազմաթիվ բնակչությունը և հոտմեական կայազորը, որ բողոքացած էր ավելի քան վեց լեգեոնից՝ անխնա կոտորեցին կամ զերի վերցրին: Ամմիանոս Մարկելլինոսը, որն իբրև ակադեմիա նկարագրել է բոլոր վերոհիշյալ դեպքերը¹, մեծ գովարտութամբ կարողացել էր զիջերը քաղաքից փախել և իր կյանքը հաղթանակ փրկել էր:

359 թվի աշնան վերջերին Շապուհ Բ-ը վերադառնում է Պարսկաստան, իր հետ տանելով հարուստ ավար ու բազմաթիվ զբրինեռ:

Փարազայանը, Տուրներիզը և Մարկվարտը², հիմնվելով Փափրաստի վկայությունների վրա (IV, գլ. Ի), ենթադրում են, որ այս պատերազմի ժամանակ Արշակ Բ-ը, դաշնակից լինելով պարսիկներին, օգնել էր Շապուհ Բ-ին: Նա մեծ զորքով ներխուժել էր Արվաստան մինչև Շապուհի Միջագետք գալը, հարձակվել էր հոտմեական զորքի վրա Մծբին քաղաքի կողմերում և մեծ հաղթություն էր տարել:

Ինձ թվում է, Փափաստի հաղորդումների ուշագիր քննությունը ցույց է տալիս, որ այս դեպքը, եթե ունի պատմական որևէ հիմք, տեղի ունեցած պիտի լիներ պարսկա-հոտմեական պատերազմների նախորդ տարիներում: Հայտնի է, որ ինքը՝ Փափաստը այս պեպքը դնում է պարսկա-հոտմեական «երեսնամյա» պատերազմների (338—368) սկզբներում և կամ «ութնամյա» զինադադարից (351—359) առաջ³:

359 թվի արշավանքի ժամանակ, ինչպես երևում է Ամմիանոս Մարկելլինոսի վկայություններից, պարսկական զորքերը գրավել ու

¹ *Ammianus Marc.*, XIX, 1—9.

² Տե՛ս Գարագաշյանի, *Քննական պատմություն*, Գ, էջ 75, 76. *Tournebise*, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 807. *Markwart*, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 91—95, ծան. 2 և էջ 97.

³ Տե՛ս Փափաստ. I, գլ. Ի, էջ 139 և IV, գլ. ԻԱ, էջ 140.

ոչնչացրել էին Հարավային Հայաստանում և Մոփքում բացի Ամի-
դից նաև բազմաթիվ այլ ամրություններ, որոնց թվում և Զիատա
բերդը (ըստ Մարկվարտի՝ ներքին Անձիտը, այժմյան Այմանեն),
որը գտնվում էր Անգեղ բերդի (այժմյան Էգիլ) հարավ-արևելյան
կողմում՝ Արղանա-սուի և Գիրենե-Տիգրիսի միախառնման տեղում¹։

«Հետևյալ օրը լուսաբացին, — պատմում է Ամմիանոսը, —
բերդի [Ամիդի] բարձունքից մենք տեսանք անթիվ ժողովուրդ,
որը Զիատա ամրոցի առումից հետո քարշ էր տրվում թշնամու
բանակատեղը. այս տեղը խիստ բնագործակ էր ու ամրացված և
ուներ տասը ստադիոն երկարությամբ շրջապատ և հենց այդ-
տեղ էին փախցնում ըերում խառնամբոխ բազմությունը։ Նրանք
առել էին և այրել վերջին օրերը նաև այլ ամրություններ և
բոլոր տեղերից բյուրավոր մարդիկ դուրս էին հանված և տար-
վելու էին ստրկական ծառայության համար. սրանց մեջ կա-
յին շատ զառամյալ թույլ տղամարդիկ ու նաև խիստ ծեր
կանայք և, եթե սրանք այս կամ այն պատճառով ետ էին
մնում և ճանապարհի երկարությունից ուժուսսլառ լինում ու
ապրելու ցանկությունը կորցնում՝ նրանք կտրում էին զրանց
սրնքամսերը ու ոտակոճերը և թողնում էին վերընկած»²։

Մարկվարտը կարծում է, որ 359 թվի նույն այս ավերածու-
թյունների մասին Մոփաց աշխարհում՝ որոշ հիշողություններ պահ-
պանվել են նաև Փափստոսի Պատմության հետևյալ հատվածներում։

1. Փափստոս, IV, գլ. ԻԳ՝

«Եվ մինչդեռ նա, Հայոց Արշակ թագապարս, իր զորքերով
Ատրպատականի, սահմաններին էր հսկում, որտեղ նաև այն-
տեղ էր սպասում Պարսից զորքերին՝ նրանք, առաջնորդ
վերցնելով Մերուծանին, Հայոց աշխարհն ասպատակեցին
ուրիշ ուղղությամբ։

Նրանք մտան Աղձնիքի միջով, Մեծ Մոփքով, Անգեղտնով,
Անձիտ գավառով, Շահունի Մոփքով, Մզուր գավառով, Դարա-
նաղիով, Եկեղիբով՝ Պարսից Շապուհ թագավորը ևկավ աս-
պատակելու այդ գավառների կողմերը անթիվ զորքով, որը
չբառատ հեղեղի նման տարածվեց մեծ բազմությամբ։

Նրանք կրակի ու ավերածության մատնեցին երկիրը և ան-
թիվ մարդիկ կոստրեցին իրենց սրերով, կանանց և երեխա-

¹ Sht. u. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 93—101. Ernst Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Bruxelles, 1935, էջ 35 և 37.

² Sht. u. Ammianus Marcel, XIX, 6, 1—2.

ներին սալերի ցցերի վրա հանեցին, մի մասն էլ, կամերի տակ ձգելով՝ կալսեցին. տղամարդկանց շատերին տրորեցին փղերի ստքերի տակ և անթիվ քանակութեամբ փոքր երեխաներ տարան գերի: Նրանք քանդեցին բաղամթիվ ամրոցներ և ավերեցին շատ ամուր բերդեր:

Առան և ավերեցին Տիգրանակերտ մեծ քաղաքը, որ գրտնրվում էր Աղձնիք գավառում բղեշխի իշխանութեան տակ. այդտեղից անմիջապես գերի վերցրին քառասուն հազար երգ և իրենք արշավեցին Մեծ Սոփք: Այս տեղում մի մասը բերդեր ստան, բայց մի մասը շկարողացան առնել: Եկան ուշարեցին Անգեղ ամուր բերդը, որ դռնվում էր Անգեղտուն գավառում. այնտեղ էին Հայոց շատ Արշակունի թագավորների գերեզման-գամբարանները. նույն տեղը հին ժամանակներից սկսած հավաքված էին նախնիքներից մնացած շատ դանձեր: Նրանք զնացին պաշարեցին բերդը, բայց, որովհետև տեղի ամրութեան պատճառով շկարողացան առնել՝ թողին ու հեռացան: Նաև ուրիշ շատ բերդերի մոտով անցան, որովհետև անկարող էին այդ ամրությունների դեմ մարտնչել: Բայց նրանց ձեռքն անցավ միմիայն Անի ամուր բերդը Գարանաղի գավառում, որովհետև շարագործ Մերութանը հնարամտութեամբ դործադրեց այդ ամուր բերդի նկատմամբ: Նրանք վեր բարձրացան, նրա պարիսպները կործանեցին և բերդից ցած իջուցին անթիվ դանձեր: Ապա բաց արին Հայոց նախկին թագավորների, քաջ Արշակունիների, դերեզմանները և թագավորների ոսկորները գերի տարան:

«Եւ մինչ նա դեռ գգուշացեալ Արշակ արքայն Հայոց հանդերձ իւրովք ղօրօքն զԱտրպատական սահմանօքն, ղի անդ սպասէր ղօրացն Պարսից, նոցա առաջնորդ կալեալ զՄերութանն՝ ընդ այլ կաթել ասպատակ յաշխարհն Հայոց առնէին:

Ձի ընդ Աղձնիս և ընդ Սոփս Մեծ, ընդ Անգեղ տունն և ընդ գաւառն Անձտայ, ընդ Մոփս Շահունոց, ընդ Մզուր գաւառն և ընդ Գարանաղէ, ընդ Եկեղեաց, զկողմանս այնց գաւառացն Շասուհ թագաւորն Պարսից հանդերձ անթիւ ղօրօքն ասպատակել հեղեալ ծաւալէր բաղամթեամբ իբրև զչուրս բազումս:

Այրացաւեր առնէին, և ղանթիւ մարդիկ արկանէին ի սուր սուսերի իւրեանց. ղկանայս և ղմանկտի հանէին ընդ ցից

սալից, դէկտս դոր ի ներքոյ կամացն արկեալ կատօին: Եւ
զարանց բազմութիւնս տային ի կսիրումն փղաց, և դառանչ
թուոյ գմատաղ մանկտսն՝ դայն ի գերութիւն յարէին. և
դբազում ամուրս քանդէին և զբերդս անբէին զամուրս:

Եւ առին անբեցին զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ, որ էր ի
գաւառին Աղծնեաց յիշխանութեան բոզշխին, քառասուն հա-
զար երդ. զայն նոյնհետայն ի գերութիւն խաղացուցին. և
ինքեանք ի Մոփս Մեծ արշակեցին: Եւ անդ էին բերդք, զոր
առին. և էր, զոր ոչ կարացին առնուլ: Եւ գային այս՝ ար-
կանէին շուրջ զԱնգեղ զամուր բերդան, որ է յԱնգեղ տանն
գաւառին: զի անդ էին բազում Հայոց թագաւորացն զերեզ-
մանք շիրմացն արացն Արշակունեաց. բազում զանձք մթի-
րեալ մնացեալ կային ի նախնեացն ի հնոց ժամանակադ
հետէ: Չուան պահ արկին զբերդան. ապա իբրև ոչ կարէին
առնուլ վասն ամբութեան տեղոյն՝ թողուին և գնային:

Եւ զբազում բերդօք գանց առնէին, զի ոչ կարէին մարտնչել
բնդ ամուրսն. բայց միայն մատնեցաւ ի ձեռս նոցա ամուր
բերդն Անի ի Դարանաղեաց գաւառին անդ, զի շարագործն Մե-
րութանն հնարաւորութեամբ մեքենայէր ամուր բերդին այնմիկ:
Եւ անէին ի վեր, և կործանէին զպարիսպ նորա, և իշուցանէին
անթիւ գանձս ի բերդէն: Եւ բանային զգերեզմանս զառաջին
թագաւորացն Հայոց զարանց քաջաց զԱրշակունոյ, և խաղա-
ցուցանէին ի գերութիւն զոսկերս թագաւորացն»¹:

2. Փայտոս, IV, գլ. ԻԴ՝

«Որովհետև նրանք ըստ իրենց հեթանոսական կրօնի
ասում էին՝—«Մենք նրա համար ենք առև շայն թագավոր-
ների սակորները և տանում ենք մեր աշխարհը, որպեսզի
թագավորների փառքը և այս աշխարհի բախտն ու քաջու-
թյունը դնան այստեղից և թագավորների սակորների հետ փո-
խադրվեն մեր աշխարհը»:

Ապա վասակն ազատեց Հայաստան աշխարհի բոլոր զերի-
ներին, և Հայոց թագավորների սակորները, որ նա ազատել էր,
տարան թաղեցին Այրարատ գավառի մեջ Աղծք կոչվող ամուր
գյուղում, որը գտնվում է նեղ և դժվարամատուց խորշերում՝
դողում ու ծոցում մեծ լեռան, որի անունն է Արագած»:

[«Զի ասէին ըստ իրեանց հեթանոսութեանն ըստ օրի-
նացն, թէ վասն այսորիկ բարձեալ տանիմք զոսկերս թագա-

¹ Տե՛ս Վենետիկի 1889 թվի հրատարակութունը, էջ 145:

տուրացն Հայոց յաշխարհն մեր, զի փառք թագաւորացն և
բախտքն և քաջութիւն աշխարհիս աստի զնացեալ ընդ ոս-
կերս թագաւորացն յաշխարհն մեր եկեսցեն:

Ապա թափէր Վասակ զԿերութիւնն ամենայն զՀայաստան
աշխարհին. և զոսկերս թագաւորացն Հայոց, զորս թափեաց
Վաստի, հանեալ թաղեցին յամուր ի գեղն՝ որ Աղծքն անուա-
նին, յԱյրարատ գաւառին՝ որ կայն ի խինձս, ի գոգս, ի ծոցս
յանձուկս ի դժուարս լերինն մեծի, զոր Արագածն կոչեն»¹:

Ինչպէս շատ ճիշտ նկատել են Սեն-Մարտենը և Մարկվարտը,
Փափասոսի վերոհիշյալ վկայութիւնները կարող են վերաբերել
Ամմիանոսի նկարագրած 359 թվի Պարսից արշավանքներին², Հու-
նա-հռոմեական աղբյուրներից հայտնի է մեղ, իրապես, որ մինչև
Հովիանոս կայսեր հետ կնքված 363 թվի դաշնագիրը Սասանյան
Պարսկաստանի շորքերը կարողացել էին հասնել և ոտք կոխել
Անդրտիգրիսյան գաւառների ու Հայաստանի արևմտյան շրջան-
ները միմիայն 359 թվին: Իսկ 363 թվից հետո, ինչպես իրավացի
կերպով մատնանշում է Մարկվարտը, ՄԼԾ Մոփքը, Անգիդտունը,
Անձիտը և հավանորեն, նաև Շահունոց Մոփքը տրվել էին հռոմա-
յեցիներին, և եթե Պարսկաստանը խախտած լիներ 363 թվի դաշ-
նագիրը և արշաված լիներ այդ շրջանները՝ այդ մասին կլինեին,
անշուշտ, հաղորդագրութիւններ Ամմիանոսի մոտ կամ ժամանա-
կակից այլ աղբյուրներում: Մարկվարտը մատնացույց է անում
նաև, որ այն դավաճանական գերը, որը Փափասոսը վերոհիշյալ
Պարսից արշավանքի ժամանակ վերապրել է դավաճան Մերուժան
Արծրունուն, 359 թվի արշավանքի ընթացքում կատարել էր, ըստ
Ամմիանոսի, հռոմեական դասալիք սպա Անտոնինոսը³:

360 թվին Շապուհ Բ-ը նորից մեծ զորքով արշավեց Միջա-
պետք և այս անգամ գրավեց այստեղ Սինգարան և այսպէ՛ս Բեղաբ-
ղեն⁴, որն ամուր բերդ էր և գտնվում էր Մովղեք երկրում (Կոր-
դուքի արևմտակողմում Տիգրիս գետի ափին): Այս ամուր բերդը
պաշտպանում էին երկրորդ Փղավյան, երկրորդ Հայկական, երկ-

¹ Նույնը, էջ 148:

² *Sb'us Markwart*, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 95—96: Պետք է ասել, որ զեռ Մարկվարտից առաջ Սեն-Մարտենը ևս ենթադրել էր, որ Փափասոսի վերև նկարագրված անցքերը, հավանորեն, տեղի էին ունեցել 359 թվին. տե՛ս *Lebeau*, Histoire du Bas-Empire, nouvelle édition par M. de Saint-Martin, t II, Paris, 1824, էջ 236—238:

³ *Sb'us Markwart*, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 115:

⁴ *Sb'us Ammianus Marc.*, XX, 6, 1—6 և 7, 1—16.

րորդ Պարթևական լեզուները և մի մեծ զորամաս Մավղերի աղևադանները, որոնք, մեծ մասամբ, գերի տարվեցին:

Ավելի առաջ շարժվելով, Շապուհի զորքերը պաշարեցին Վիրտա հին բերդը¹: Այս անառիկ ամրությունը Հոնիգմանը նույնացնում է Պրոկոպիոսի մոտ հիշատակված Բիրթոնի հետ², որը գրունըվում էր Բեզարգևի ու Ամիգի միջև, հավանորեն, Բատման-սուրի և արևմտյան Տիգրիսի գետախառնուրդի դիմաց³: Պարսկական զորքերը շկարողացան առնել այս բերդը և, մեծ կորուստներ կրելուց հետո, ստիպված եղան ևս քաշվել Պարսկաստան:

Հռոմեական կայսրության քաղաքական ներքին դրությունն այս ժամանակ նորից խիստ ծանրացել էր: Գեոևա 359 թվի պարսկական արշավանքի ժամանակ հռոմեական զորքերն ունեցել էին, ինչպես վերև տեսանք, մարդկային մեծ կորուստներ: Այս կորուստները լրացնելու համար Կոստանդիոսը պահանջեց Կեսար Հուլիանոսից, որն այդ ժամանակ հռոմեական զորքերի հրամանատարն էր Գալլիայում, ուղարկել օգնական զորամասեր: Սակայն ղինվորները, որոնք չէին ուզում գնալ Մերձավոր Արևելք, ապստամբեցին և հայտարարեցին Հուլիանոսին Օգոստոս, այսինքրն՝ անկախ ու ինքնակալ կայսր:

Կոստանդիոսը պետք է այժմ պատերազմեր և՛ Շապուհ Բ-ի, և՛ Հուլիանոսի դեմ: Պարսկական վտանգը, անշուշտ, ավելի մեծ էր: Ուստի Կոստանդիոսը վճռեց ուժեղացնել իր զորաբանակը և կռվել նախ Պարսկաստանի դեմ:

360 թվի պարնանը Կոստանդիոսը եկավ Մերձավոր Արևելք և այստեղ, Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքում, նախապատրաստում էր իր արևելյան երկրների ռազմական պաշտպանությունը: Հայաստանի բարեկամությունն ուներ Կոստանդիոսի համար, որը գտնվում էր այժմ երկու հզոր թշնամիների միջև, բացառիկ մեծ կարևորություն:

Հռոմեական կայսրը, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը, իր մոտ հրավիրեց Կեսարիա Հայոց Արշակ թագավորին, ցույց տվեց նրան փառահեղ ընդունելություն և ամեն կերպ սիրաշահեց հարուստ ընծաներով ու խոստումներով: Արշակը, հրապուրված այս սիրալիրությամբ, խոսք տվեց, որ այսուհետև ևս կլինի հավատարիմ դաշնակից հռոմայեցիների:

¹ Նույնը, XX, 7, 17:

² Procop., De aedificiis, II, 4, 20.

³ Տե՛ս E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches, էջ 14, ծան. 2:

«Կոստանդիոսը,—պատմում է Ամմիանոսը,—իր մոտ կանչեց Հուլոսց թագավոր Արշակին, ընդունեց նրան ամենամեծ սիրալիրությամբ և ամեն կերպ հորդորեց նրան, որ հավատարիմ բարեկամ մնա մեզ: Որովհետև նա լսել էր, որ Պարսից թագավորը բազմիցս փորձեր էր արել, դիմելով խաբեության: Սղանալիքների և նենգության, որպեսզի նրան հարկադրե հրաժարվել Հռոմի հետ դաշնակցությունից և սերտ կերպով կապե իրեն հետ:

Արշակը կրկին ու կրկին հավաստիացրեց, որ ավելի շուտ փերջ կտա իր կյանքին, քան կփոխե իր մտադրությունը: Եվ նա վերադարձավ իր երկիրը, ստացած լինելով իր շքախմբի հետ առատածեղն ընծաներ, և այնուհետև շհամարձակվեց որևէ կերպ դժել իր խոստումները: Չէ՞ որ Կոստանդիոսը նրան բազմազան շնորհումներ էր արել, որոնցից ամենամեծը, ի միջի այլոց, այն էր, որ կայսրը տվել էր նրան կին Ուլիսպիային, պրետորականների նախկին պրեֆեկտ Աբլաբիոսի աղջկան, որն առաջ նրա Կոստաս եղբոր նշանածն էր»¹:

Արշակ թագավորի Հայաստան վերադառնալուց հետո՝ Կոստանդիոսը Կեսարիայից եկավ Եղեսա և այստեղից մեծ զորքով գնաց Բեղաբո, բայց այս բերդը չկարողացավ հտ առնել և նահանջեց Անտիոք, ուր և անցկացրեց ձմեռը:

Հռոմայեցիները սպասում էին, որ ՅՅ1 թվին Շապուհ Բ-ը կհարձակվի Միջագետքի վրա ավելի մեծ ուժերով, ուստի ձմեռվա ընթացքում Կոստանդիոսը եռանդուն կերպով պատրաստվում էր կռվի:

«Այս բոլորով հանդերձ,—պատմում է Ամմիանոսը,—[Անտիոքում] անարգել կերպով շարունակում էին զինվել ինչպես արտաքին, նույնպես և ներքին պատերազմի համար՝ ավելացնում էին քանակը ձիավոր զորամասերի և բուն եռանդով լրացնում էին պակասը նաև լեգեոնների, հավաքելով գավառներից նորակոչիկներին. ծանր կերպով հարկվեցին բոլոր դասակարգերի և բոլոր զբաղմունքների մարդիկ՝ բոլորը պետք է հայթայթեին հանդերձանք, զենք, նույնպես ոսկի ու արծաթ և, բացի այդ, դանազան պարենեղենի սաշարներ ու ամեն տեսակ փոխադրական միջոցներ: Եվ որովհետև վախենում էին, որ Պարսից թագավորը, որը պատերազմական գործողությունները դադարեցրել էր միայն ձմեռվա

¹ Ammianus Marc., XX, 11, 1—3.

դժվարութիւններն պատճառով, գարնան սկզբներին ահեղ հարձակում կգործեն՝ ուղարկեցին անդրտիգրիսյան թագավորների ու սատրապների մոտ դեսպաններ հարուստ ընծաներով, որպէսզի սրանց հօգուտ մեզ տրամադրեն ու գրավեն և զգուշացնեն, որ մեզ շիաբեն ու ուխտադրուժ չլինեն:

Բայց ամենից առաջ նրանք աշխատեցին փառահեղ հագուստներով ու քաղմազան ընծաներով զնել Հայաստանի ու Իրերիայի թագավորներին, Արշակին և Մերիբանեսին [Միրիան], որովհետեւ սրանք, անշուշտ, կարող էին վտանգավոր լինել հռոմայեցիների համար, եթե այդ ժամանակվա դժվարին պարագաներում անցնեին պարսիկների կողմը»¹:

361 թվի գարնանը Կոստանդիոսը նորից եկավ Եգեսա, կարծելով, որ Շապուհն արշավելու է Միջագետք: Սակայն նա այստեղ խմացավ մեծ զոհունակութեամբ, որ Շապուհ Բ-ն իր զորքերով ետ է քաշվել և մտադիր չէ պատերազմ մղել ներկա տարում:

Հնարավորութիւն ստանալով ուղղելու իր զենքը ներքին թշնամու դեմ՝ Կոստանդիոսը որոշեց զնալ Արևմուտք Հուլիանոսի դեմ, բայց ճանապարհին ծանր հիւլանդացավ և 361 թվի նոյեմբերի 3-ին մեռավ Կիլիկիայի Մոպսուկրենե քաղաքում:

Կոստանդիոսի մահից հետո Հուլիանոսը (361—363), որը նրա հսրեղբոր սրգին էր, դառավ միահեծան սերը Հռոմեական ամբողջ կայսրութեան: Քրիստոնեական պատմական ավանդութեան մեջ այս կայսրն անվանւիլում է Հուլիանոս Ուրացող, որովհետեւ սա իրեն նույնպէս էր դրել բարեփոխել հեթանոսութիւնը և վերականգնել նրա դերիշխող գիրքը:

Ամմիանոսի ասելով՝ Հուլիանոսի մասին բոլոր ժողովուրդների մեջ լուր էր տարածւել, որ նա արտակարգ կերպով քաջ է, զգաստ է, լավ գիտե ոսկւմական արվեստը և ունի նաև ուրիշ շատ արժանիքներ: Ուստի և ինչպէս այլ ժողովուրդներից, նույնպէս և Հայաստանից ու Անդրտիգրիսյան երկրներից պատգամավորութիւններ կեան նրա մոտ, սրանք շնորհավորեցին Հուլիանոսին և վերանորոգեցին իրենց բարեկամութիւնը կայսրութեան հետ²:

Հուլիանոսը, դառնալով կայսր, սկսեց բուռն թափով պատրաստութիւններ տեսնել մեծ արշավանքի և լճոց պաշտպանողական

¹ նույնը, ԱՄ, 6, 5—8.

² Ammianus Marc., XXII, 7, 9—10.

սրատերապոմ վարելու փոխարեն մղել Պարսկաստանի դեմ հայու-
ձակողական պատերազմ և առաջ շարժվել ու գրավել Տիգրոնը:

Մարկիանոսը հավանական է համարում, որ այս մեծ պատե-
րապոմի նախօրյակին, 362 թվին, տեղի էր ունեցել Արշակ Բ-ի կ/ն
Սիրմակիայի սպանությունը: Փառանձեմը, նախանձով ու շարու-
թյամբ լցված դեպի Սլիմակիան՝ զազրելի կերպով սպանել էր ավել
թաղուհուն, թունավորելով նրան Մրջյունիկ անունով քահանայի
ձեռքով հաղորդության ժամանակ: Մարկիանոսն իրավացի կերպով
մատնանշում է¹, որ այս ոճիրը շէր կարող կատարված լինել
Կոստանդինոս կայսեր կենդանության ժամանակ՝ 360 կամ 361
թվերին և կամ առաջ:

363 թվի մարտի 5-ին Հուլիանոս կայսրը դուրս եկավ Ան-
տիոքից և մեծ զորքով առաջ շարժվեց դեպի Միջագետք: Ամմիու-
նոսի վկայությամբ՝ արշավանքի սկզբում նա պատվիրել էր Ար-
շակ թագավորին, որ նա հավաքե իր զորքերը, պատրաստ լինի
և սպասե իր հրամաններին, և որ ինքը կկարգադրե հետո՝ թև ս'ը
պետք է նա դնա և ի՛նչ պետք է անե²:

Գաթրճյանի, Գարագաշյանի, Ադոնցի և մի քանի այլ պատ-
մագետների երկերում մեջ է բերված Հուլիանոսի հետևյալ նա-
մակը Արշակին, որը, ինչպես կարծում են, անվավեր է:

«Հայաստանի սատրապ Արշակին: Պատրաստվի՛ր, Արշակ,
անմիջապես կովի թշնամիների դեմ, զենք ս'ո՛ւ ձեռքդ Պար-
սից մուկեղնության դեմ: Մեր նախապատրաստության և ցան-
կության կետ նպատակն է երկուսից մեկը՝ կամ կատարել
մեր պարտքը և մեռնել պարթևների երկրում, գործելով մե-
ծամեծ սխրագործություններ և պատճառելով հակառակորդին
ամեն հնարավոր շարիքները, և կամ, նրանց պարտության
մատնելով աստվածների օգնությամբ, վերագառնալ տուն
փառքով պսակված և բերել թշնամուց ռազմական ավար:

Արգ՝ թոթափի՛ր քո անփութությունը, թո՛ղ քո խաբեո-
թյունները: Մոռացի՛ր այն Երանելի հանգուցյալին, ինչպես
և բարեազնիվ մարդկանց լիառատ հարստությունները՝ այն
որ առատորեն տալիս էր քեզ և քեզ նման բարբարոսներին
մեղկ ու շոռյլ Կոստանդինոսը: Նկատի ունեցի՛ր, որ այժմ
գործ ունես Հուլիանոսի հետ՝ բարձրագույն քրմապետի, կե-
սարի, Օգոստոսի, աստվածների ու Մարսի սպասավորի,

¹ Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 95 և 97.

² Տե՛ս Ammianus Marc., XXIII, 2, 2.

Ֆրանկների ու քարաբարոսների կործանողի և դաղդիացիների ու իտալացիների ազատարարի:

Թերևս դու որևէ ա՛յլ մտադրութիւն ունես՝ ես գիտեմ, որ դու նենգամիտ ես, անարի զինվոր ես և պարծենկոտ, ինչպէս ինձ այդ ցույց են տալիս ներկա անցքերը, որովհետև դու փորձում ես թաքցնել ու պահել քո մոտ հասարակական օգուտի թշնամու և ուղում ես սպասել մինչև այն ժամանակ, երբ կպարզվի այս պատերազմի էջը:

Աստվածների օգնութիւնը մեզ բավական է, որպեսզի ջախջախենք մեր թշնամիներին: Իսկ եթե ճակատագիրը, որի վճիռը աստվածների ցանկութիւնն է, այլ կերպ որոշե՛լ ես կընդունեմ այդ անվեհճի ու արիաբար: Իսկ դու, իմացի՛ր, որ պարսիկների ձեռքի զոհը կլինես և քեզ հետ միասին իսպառ կկործանվի նաև քո տունը և Հայաստանի թագավորութիւնը: Մձքին քաղաքը հաղորդակից կլինի նույնպես ձեր դժբախտութեանը. վաղուց ի վեր երկնքի աստվածները մեզ այդ հայտնի են արել»¹:

Այս նամակը, որ վավերական են համարել Սեն-Մարտենը և Գաթրճյանը², ինչպէս շատ ճիշտ նկատել է Գարագաշյանը, պարպակաւ մի կեղծիք է, հավանորեն, մոլեռանդ քրիստոնյայի, և հորինված է ուրացող կայսրին նախատեսելու և վարկաբեկելու նըպատակով³: Պարզ է, որ Հուլիանոսը չէր կարող գրած լինել իր դաշնակցին անմայել ու անքաղաքավարի ոճով այս նամակը: Ուշագրավ է, որ նամակի մեջ նախագուշակված են Արշակի գերի բռնվելը, Արշակունիների թագավորութեան կործանումը և Մձքինի վերագարձը պարսիկներին: Կեղծիքը, բայց երևույթին, բավական հին է, որովհետև Հուլիանոսի Արշակին գրած նամակը հիշատակված է նաև Սողոմոնեոսի մոտ⁴, որն իր եկեղեցական պատմութիւնը գրել էր հինգերորդ դարում:

Հասնելով իձառան քաղաքը, որը գտնվում էր Եդեսայի հարավակողմում, Հուլիանոսը իր մեծ բանակը բաժանեց երկու մասի: Իր զորքի գրեթե կես մասը, մոտ 30.000 հոգի, նա հանձնեց Պրոկոպիոս

¹ St Juliani opera, vol. I, epistola 66, էջ 589—590, Համեմատե՛ր Адонц, Фауст как историк, „Христианский Восток“, том VI, вып. III, Петроград, 1922, էջ 269—270.

² St Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t. III, էջ 40 11 և Գարրճյան, Տիեզերական պատմութիւն, Բ, էջ 496.

³ Գարագաշյան, Քննական պատմութիւն Հայոց, Դ, էջ 84.

⁴ Sozomenes, Historia ecclesiastica, VI, 1.

և Սերուստիանոսս զորավարներին և ուղարկեց Տիգրիս գետի կողմերը, կտրուղորկելով, որ նրանք, եթե հնարավոր է, միանան Արշակ թագաւորի հետ ու նրա հետ միասին, Կորդուքի և Մոկքի միջով անցնելով, ավերեն Մեդիայի Խիլիոկոմ պառավետ երկրամասը և ուրիշ շրջանները և ապա գան ու միանան իր հետ Ասորեստանում¹։

Ռանակի երկրորդ՝ բուն մասը, որին ուղեկցում էր հռոմեական նաւատորմիչը, Հուլիանոսի առաջնորդութեամբ առաջ շարժվեց Խարուրի ու Եփրատի գետախառնուրդի մոտ դռնվող Կիրկեսիոսից Խիրատ գետի հոսանքով դեպի ցած։ Ճանապարհին Հուլիանոսն ավերածութեան մատնեց պարսկական երկիրը, գրավեց շատ քաղաքներ և ապա Եփրատը Տիգրիսի հետ միացնող ջրանցքի հոսանքով եկավ Սելեվկիա և Տիգրոն, որոնք դռնվում էին Տիգրիս գետի ափերին։ Տիգրոն քաղաքի մոտ Հուլիանոսը պարսութեան մատնեց Պարսից զորքը, բայց տեսավ, որ հարձակվել ու առնել Տիգրոնը, որը խիստ ամրացված էր, գրեթե անհնարին է։

Նա վճռեց ետ նահանջել Տիգրիս գետի ձախ ափով Ադիաբենն ու ապա Կորդուք, հույս ունենալով, որ շուտով կգան ու կմիանան իր հետ Արշակ թագավորի և Պրոկոպիոսի զորքերը²։ Սակայն այս հույսերը զուր էին։ Շապուհ Բ-ը, որը, հավանորեն, իր զորքերի հետ սպասելիս է եղել Հուլիանոսին Տիգրիս գետի հյուսիսակողմում, Պարսկահայքի մոտերքում, ըստ երևույթին, կտրած է եղել Պրոկոպիոսի ու Արշակի զորքերի կապը գլխավոր բանակի հետ³։

Հռոմեական զորքերի նահանջի ժամանակ հյուսիսից հարավ եկավ մեծ բանակով ինքը՝ Շապուհը, որն աշխատեց դժվարացնել նրանց պարենավորումը և մերթ րնդ մերթ հարձակվում էր նրանց վրա ու վարում պարտիզանական փոքր պատերազմ։ Հուլիանոսը կկարողանար, այնուամենայնիվ, առանց մեծ կորուստի իր զորքը ետ տանել հռոմեական շրջանները, սակայն նա անզգուշաբար, առանց զրահի, կովի ելավ թշնամու դեմ զորքի առաջին շարքերում և, ծանր վերք ստանալով, մեռավ Սուսերի հարավարևելակողմում (26 հունիսի 363 թ.)։

¹ Տե՛ս Ammianus Marcell., XXIII, 3, 5. Համեմատե՛լ Zosimi, Historia nova, III, 12, 3—5.

² Տե՛ս Amm., Marc., XXIV, 8, 6.

³ Այդ մասին կան ակնարկներ Մագնոս Խառանցու և Եվտիկիանոս Կապադովկացու մոտ, որոնք Հուլիանոսի ինտ մասնակցել էին այս պատերազմին. տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 292, ծան. 4: Համեմատե՛լ Fragm. hist. graec., ed. C. Müller, Paris, IV, 5—6.

Հովհաննոսի մահից հետո ընտրվեց կայսր Հովհաննոսը (363—364)։ Հռոմեական պորթը գտնվում էր ծանր գրոթյան մեջ սննդամթերքների պակասության պատճառով, բայց բարոյալքված էր և ուժասպառ էր եղած նաև պարսկական զորքը, որը կոիվների բնթացքում ունեցել էր մեծ կորուստներ։

Հովհաննոսի կայսր ընտրվելուց մոտ մեկ շաբաթ հետո Շապուհ Բ-ը հռոմայեցիների մոտ ուղարկեց հասուկ դեսպանություն և առաջարկեց հաշտություն կնքել։ Եվ Հովհաննոսը, որը շտապում էր վերագառնալ Արևմուտք և ապահովել իր կայսերական իշխանությունը, ընդունեց խաղաղության այն ծանր ու ստորացուցիչ պայմանները, որ առաջարկել էր Շապուհ Բ-ը։

Համաձայն այդ պայմանագրի, որ Ամմոնիանոսն անվանում է «ամոթալի»¹, Անդրտիգրիսյան գավառներից հինգը՝ Աղձնիքը, Մոկքը, Մավդիքը, Ռեիմենեն և Կորդուքը տասնևհինգ ամրոցների հետ, նաև Սինգարան, Մծբինը և Կաստրա-Մավրորումը (մավրերի բանակատեղ), տրվեցին Սասանյան Պարսկաստանին։ Մրժբինի ու Սինգարայի բնակչությանը թույլ տրվեց, որ նրանք զաղթեն հստիեական շրջանները։

Հայաստանի ու Արշակունիների թագավորության համար ծանր ու աղետալի էր դաշնադրության այն հատուկ կետը, որով կայսրությունը հրաժարվում էր օգնել ու պաշտպանել իր հավատարիմ դաշնակից Արշակ Բ-ին, եթե պարսիկները հարձակվեին նրա վրա։ Ամոթալի այս դաշնագիրը, որ երեսուժ տարի ժամանակով էր կնքված, երգումով հաստատվեց 363 թվի հուլիսի սկիզբներին։

Ամմոնիանոսի և Փավստոսի վկայություններն այս դաշնագրի մասին, որ բոլորովին իրար համաձայն են և իրար լրացնում են՝ ավելորդ չեն համարում մեջ բերել բնդարձակ բովանդակությանը։

1. Ամմոնիանոս, XXV, 7, 9—12՝

«Քաղավորը [Շապուհ Բ-ը] համառոտն պահանջում էր, որ իրեն վերադարձվեն, ինչպես նա տուժ էր, այն իր երկրները, որ իրենից խլել էր Մաքսիմիանոսը [Պալերիոս Վալերիոս Մաքսիմիանոս], և պահանջում էր, ինչպես բանակցության ընթացքում իրոք պարզվեց, մեր ազատման համար իբրև փրկանք հինգ գավառներ Տիգրիսի մյուս կողմում՝ Աղձնիքը, Մոկքը, Մավդիքը, նաև Ռեիմենեն ու Կորդուքը հանդերձ 15 ամրոցներով, իսկ, բացի այդ, Մծբինը, Սինգարան

¹ *Sb'u Amm. Marc.* XXV, 7, 13

ու կաստրա-Մավրորումը, որն իր դիրքի պատճառով խիստ կարևոր ամրություն էր:

Ավելի լավ կլինեի տասն անգամ կովել, քան հանձն առնել այդ պահանջներից որևէ մեկը: Սակայն վեհերոսս կայսրի վրա ազդեցություն ունեի քծնողների խումբը. սրանք տալիս էին հարևանցիորեն Պրոկոպիոսի անունը, իբրև վտանգավոր մարդու, որը, եթե կայսրը շուտ շվերադառնա, կարող կլինի, անշուշտ՝ իմանալով Հուլիանոսի մահվան մասին, թարմ գործածասերի օգնությամբ, որ իր հրամանատարության տակ էն, առանց դիմադրության հանդիպելու իրերի նոր դրություն առաջացնել:

Այս վտանգավոր խոսակցություններն այնքան հաճախ էին կրկնվում, որ նա առանց վարանման, դրանով դրդված, տվեց ամեն բան, ինչ որ պահանջում էին պարսիկները, և դժվարությամբ միայն սլայման կապվեց, որ գոնե Մծբինը և Սինգարան պարսիկների իշխանության տակ անցնեն առանց բնակիչների և որ հռոմայեցիներին թույլ տրվի վիջված ամրություններից ետ քաշվել ու լինել մեր պաշտպանության տակ:

Բացի այդ, նաև կորստաբեր ու անալնիվ (exitiale et imipium) մի հավելում արվեց, որ այս կնքված համաձայնությունից հետո այլևս չտրվի օգնություն մեր մշտական ու հավատարիմ բարեկամ Արշակին Պարսից դեմ, եթե նա այդ մեղանից խնդրելու լինի: Այստեղ կրկնակի դիտարկություն կար, նախ՝ պատժել սրան, որովհետև կայսրի հանձնարարությամբ ավերել էր Խիլիոկոմը¹, և, բացի այդ, հարձար առիթի սպասել ու անվախ կերպով հարձակում գործել Հայաստանի վրա:

Եվ հենց դրա հետևանքով էր, որ հետագայում այս Արշակը կենդանի գերի վերցվեց և պարսիկները Երկպառակությունների ու խռովությունների ժամանակ Հայաստանից խլեցին ընդարձակ Երկրամաս, որ սահմանակից էր Մեդիային, ու նաև Արտաշատ քաղաքը:

2. Փավստոս, IV. դլ. ԻԱ՝

«Եվ երբ խաղաղություն հաստատվեց Հունաց թագավորների և Պարսից թագավոր Շապուհի միջև՝ Հունաց թագավորը դաշինքի թուղթ գրեց ու կնքեց և տվեց Պարսից թագավորին: Եվ

¹ Խիլիոկոմը, ինչպես Երևում է Ամմիանոսի ալլ վկայություններից (XXIII, 3, 5 և XXIV, 8, 4), Կորդուրի ու Մոկքի մոտակա շրջանն էր և գտնվում էր, նախանորեն, այդ երկրների արևելակողմում:

դաշինքի այդ թղթի մեջ գրված էր այսպես. «Ես քեզ տալիս եմ Մծբին քաղաքը, որը գտնվում է Արվաստանում, ու Ասորոց Միջագետքը, և Հայաստանի միջնաշխարհից էլ ձեռք եմ քաշում. Եթե կարողանաս նրանց հաղթել ու քեզ հպատակեցնել՝ ես նրանց օգնության չեմ գա»:

Այսպիսով՝ որովհետև Հունաց թագավորը նեղն էր ընկել և ծանր ճգնաժամի մեջ էր՝ այդ բովանդակությամբ դաշնագիր էր կնքել և տվել էր Պարսից թագավորին՝ ու այս կերպով ազատվել էր նրա ձեռքից»:

[«Այլ իբրև եղև խաղաղութիւն ի մէջ Թագաւորացն Յունաց և ի մէջ Թագաւորին Պարսից Շապուհոյ, ուխտից նամակ գրեալ և կնքեալ տայր թագաւորն Յունաց Թագաւորին Պարսից: Իս դրեալ էր յուխտից նամակին այսպէս. Եսու քեզ, ասէ, նՄծբին քաղաք՝ որ է յԱրուեստանի, և Միջագետս Ասորոց, և մէջաշխարհին Հայոց ձեռնթափ եմ, ասէ, թէ կարասցես յաղթել նոցա և արկանել ի ծառայութիւն, ես ի թիկունս ոչ եկից նոցա:

Արդ՝ ի նեզ ուրեմն անպետք թագաւորն Յունաց, և ի նեղին վշտի՝ զայս ձև օրինակի բանիցն կնքէր մուրհակ, և տայր թագաւորին Պարսից. և ասլա ճողոպրէր ի նմանէ»]՝:

Խաղաղությունը կնքելուց հետո Հովիանոսը պորթի հետ վերադարձավ հոռոմեական Միջագետք և եկավ Անտիոք: Բայց նա երկար չապրեց: Երբ նա Անտիոքից պիտի էր Պոլիս՝ ճանապարհին հանկարծամահ եղավ Բիթանիայի Կադաստանա քաղաքում (364 թվի փետրվարի 16-ին):

Հովիանոսին հաջորդեց Վալենտիանոս Ա-ը (364—375), որը Հռոմեական կայսրության արևելյան մասի կառավարությունը հանձնեց իր եղբայր Վաղեսին (364—378):

363 թվի դաշինքը Շապուհին հնարավորություն էր տալիս անարգել կերպով հաշիվ տեսնելու Արշակ Բ-ի հետ, և պարսիկների արդեն 364 թվին պատերազմ սկսեցին Հայաստանի դեմ: Արշակ Բ-ը կարող էր այժմ հենվել միայն իր երկրի ներքին ուժերի վրա:

Արշակունյաց թագավորությունը համառ կերպով դիմադրեց հաղթական ու հզոր Պարսկաստանին շորս տարի: Սակայն պատերազմի բախտը կանխորոշված էր, որովհետև կռիվն անհավասար էր, և Շապուհ Բ-ը Հայաստանում հենված էր Պարսկաստանին կողմնակից հայկական ուժեղ նախարարությունների վրա:

¹ Տե՛ս Վենետիկի 1889 թվի հրատարակությունը, էջ 140:

Փափստոսի մաս, որին աղբյուր էր ծառայել «Պարսից պատերազմ» գեպը, 364—367/8 թվերի կոփմները նկարագրված են հեթանոսական ուժերի և շահապանացու թյուրանների և այնքան խառն ու խառնում, որ շատ գծվար է որոշել, թե նրա պատմած ո՞ր դեպքերը կարող են համարվել հիշողություններ այս ժամանակվա անցքերի:

Աննր տրդեն վերև տեսանք, որ Փափստոսի վկայությունները (IV, գլ. ԻԿ) Պարսից ասպատակությունների մասին Աղձնիքում, Խեծ Սոփրում, Անգեղտնում, Անձիտում և հարևան այլ դավառներում հիշողություններ են ո՛չ թե այս ժամանակաշրջանի անցքերի, ինչպես այդ թյուրիմացաբար մատնանշվում է պատմագիտական երկերում, այլ Շառուհ Բ-ի 359 թվի մեծ արշավանքի:

Գծվար չէ նույնպես կռահել, որ Փափստոսի նաև հետևյալ գլխի վկայությունները (IV, գլ. ԻԵ) Արշակ թագավորի արշավանքի մասին Թավրիզ ու Ատրպատական՝ շեն վերաբերում 364—367/8 թվերի կոփմներին, այլ, հավանորեն, հիշողություն են Ամմիանոսի մատնանշած Արշակի 363 թվի արշավանքի (տե՛ս «Հայկական պատմության» հատման 1-ին հատվածում): Ըստ իս միանգամայն անհավատալի է, որ Հովհաննոսի դաշնագրից հետո հուսալքված հայերը Պարսկաստանի դեմ վարած լինեին հարձակողական պատերազմ:

Փափստոսի մոտ պահպանված հայկական ավանդությունը, որ կարող է կապ ունենալ Նիսիսկոմի («Հաղարագյուղ») մասին Ամմիանոսի վերոհիշյալ վկայությունների հետ, մեջ եմ բերում բնորոշ աղբյուրներից:

«Այնուհետև, — պատմում է Փափստոսը, — Հայոց Արշակ թագավորը զորք հավաքեց և իր մոտ քաշեց ավազի բազմություններ մեծ զորք ու ոսպնեթի և լավ Պարսից աշխարհի գեմ, Ապա և Վասակը վերցրեց Հայոց զորքը, օգնության կանչեց նաև հուններին այսինների հետ միասին և հասավ Հայոց թագավորությանն օգնության պարսիկների դեմ: Բայց, որովհետև նույն այդ ժամանակ Պարսից թագավորը ևս, երթի և լինելով, եկել էր Հայաստան աշխարհի վրա սրանց դեմ՝ ուստի և սրանք շտապ կերպով հոսան Ատրպատական և Պարսից թագավորի զորքը գտան բանակ դրած Թավրիզում:

¹ Այս ճիշտ ենթադրությունն արել է Սեն Մարտենը, տե՛ս Lebeau, Histoire du Bas-Empire, III, Paris, 1825, էջ 276—279: Սեն Մարտենը, հենվելով Փափստոսի այս վկայության վրա՝ Նիսիսկոմի տեղը ենթադրում է Ուրմիա լճի արևելակողմում՝ Թավրիզի ու նրա մոտակա շրջաններում, տե՛ս Histoire du Bas-Empire, t. III, էջ 53, ծան. 4 և էջ 126, ծան. 2:

Վասակ սպարապետը հասավ քսան բյուրով և հարձակվեց Պարսից բանակի վրա: Քաղավորը մի ձեռով փախավ ազատվեց և սրանք ավարի առան պարսիկների բոլոր կարավանը: Պարսից զորքերի ամբողջ բազմությունը կոտորեցին և բանակից ևս հաշվից դուրս շատ ավար առան: Սրանք ասպատակեցին ու առան ամբողջ Ասորպատական աշխարհը, քանդեցին, բրեցին երկիրը, հիմքից կործանեցին և երկրից գերինև, տարան աստղերի շափ շատ: Երկրի բոլոր տղամարդկանց սրի քաշեցին և իրենք իրենց երկրի սահմաններին հսկեցին և, պահակ կանգնելով, մեծ զգուշութամբ պահպանում էին»:

[«Ապա դորամողով լինելը Արշակ արքայ Հայոց, և կուտէր առ ինքն զօրս բազումս իբրև պառլ բազմութեամբ, և իսպառ ի վերայ աշխարհին Պարսից: Ապա առնոյր Վասակ զգունդն Հայոց, և զհասնան հանդերձ ունեօքն կոշիլ յօղնակա նութին, և հասանէր դիմէր յօղնականութին թագաւորութեանն Հայոց ի վերայ Պարսից: Այլ թագաւորն Պարսից հանդերձ ամենայն իւրովք զօրօքն ի մամանակի անդ յայնմիկ. բանդի և նա խաղացեալ զայր ի վերայ Հայաստան երկրին ընդդէմ սոցա, ապա սոքա փութացեալք հասանէին յԱսորպատական. և գտանէին զբանակն արքային Պարսից ի Քարէշ բանակեալ:

Հասանէր Վասակ սպարապետն հանդերձ քսան բիւրովքն, անկանէր ի վերայ բանակին Պարսից: Միաձի ճողոպրեալ թագաւորն փախէր, և ասնուին յաւարի դամենայն կարաւանն Պարսից. և դամենայն զօրսն Պարսից բազմութեանն կոտորեցին, և սոին աւար բազում ի բանակէն, զի ոչ զոյր նոցա թիւ Ասպատակ տուեալ առնուին դամենայն Ասորպատական երկիրն. քանդեալ բլէին գերկիրն, մինչև ի հիմանց կործանէին. և խաղացուցանէին զգերութիւն երկրին քան դաստեղս բազմութեամբ: Եւ դամենայն զայր երկրին հանէին ընդ սուր. և ինքեանք զգուշացեալք սահմանօք երկրին իւրեանց, ոյա՞ արկեալ պահէին մեծաւ զգուշութեամբ»]:

363 թվի պարմանադիրը, որով կայսրութիւնը հրաժարվում էր օգնել ու պաշտպանել Արշակ Բ-ին և որով հայերը լիողնվում էին իրենց բախտին, բնականաբար, Հայաստանում առաջ էր բերելու անասելի խոր հուզմունք: Շատ պարզ է, որ այդ մահացու հարված էր Արշակունյաց թագավորութեան համար և որ դա-

¹ Փավստոս. IV, գլ. ԻԵ, էջ 149.

չինքից նետ անհուտափելի էին Հայաստանի քաղաքական ու կուլտուրական արևմտյան կողմնորոշման վարկաբեկումը և հումեական կուսակցության հեղինակության անկումը:

Փափաստսի վկայություններից, իրոք, պարզ երևում է, որ 363 թվից նետ Հայաստանում մեծ դեր էր կատարում պարսկական կուսակցությունը, որի առաջնորդն էր Մերութան Արծրունին՝ Սամիկոնյան Վասակ սպարապետի քրոջ որդին: Այս կուսակցությունը կոչում էր այժմ ո՛չ միայն Արշակունիների ու հումեական կուսակցության պատկանող նախարարությունների դեմ, այլև բրիտանական եկեղեցու ու կրոնի դեմ, նպատակ զննելով իրեն Առասնյան Պարսկաստանի հետ սերտ բարեկամություն հաստատել, տարածելով Հայաստանում Պարսից մազդեզական կրոնը և ուժեղացնելով իրանական արևելյան կուլտուրան:

Քե որքա՛ն գորեղ է եղել այս շարմումը՝ այդ երևում է նրանից, որ պարսկական կուսակցությանն էր հարել մինչև իսկ Վասան Մամիկոնյանը, Վասակ սպարապետի եղբայրը:

Շապուհ Բ-ը, հենվելով հայ ապստամբների վրա և զիմելով մերթ զնեթի ուժի ու մերթ զիսլումառիկական նենգ միջոցների, ինչպես վկայում են Ամմիանոսը և Փափաստսը, հաջողություն ունեցավ Հայաստանում, և Արշակ թագավորն ու Մամիկոնյան Վասակը անձնատուր եղան նրան, հավատալով թագավորական երդումին:

Փափաստսի հաղորդած տեղեկությունները 364—367/8 թվերի անցքերի մասին, թեև լի են վիպական-ստեղծական մանրամասնություններով ու շտիպականություններով, բայց սրտը կետերում նշափվ համաձայնում են Ամմիանոսի վկայությունների հետ, ուստի և այս երկու հեղինակների համապատասխան հատվածները, որ սլաշժառ լույս են սփռում վերոհիշյալ շորս տարիների իրադարձությունների վրա, անհրաժեշտ եմ համարում մեզ բերել մանրամասն կերպով:

1. Ամմիանոս, ԱXVII, 12, 1—4՝

«Պարսից Շապուհ թագավորը, որն արդեն ծերացել էր և որն իր թագավորության սկզբից քաղցր հակում ուներ թալանի, թեև Հուլիանոսի մահից և ամոթալի դաշինքը կնքելուց հետո առժամանակ յուրաչինների հետ մեր վերաբերմամբ պահում էր բարեկամություն, սակայն այժմ, ոտնատակ տալով Հովիանոսի հետ կնքած դաշնագրերի անձեռնմխելիությունը, ձեռքը երկարացրեց Հայաստանին, որպեսզի սրան—կարծես թե պայմանագրի ումն արդեն վերացվել էր—ենթարկե իր իշխանության:

Սկզբում նա գործ դրեց ամեն տեսակ խաբուսիկներով, բայց, որովհետև ամբողջ ազգաբնակչությունը դիմադրում էր, սկսեց նախ մի շարք թեթև ճնշումներ գործել և մեծամեծներից ու սատրապներից ումանց հավատարմությունը խախտեց, իսկ ումանց էլ հանկարծակի հարձակումներով նվաճեց։ Այնուհետև նա իր ձեռքը ձգեց իրեն՝ Արշակ թագափոխին, գործադրելով պայթակղանության ամենաընտիր միջոցները՝ երդմնագանցության հետ միասին. հրավիրելով սրան խնջույքի՝ հրամայեց նրան դուրս տանել ետևի թաքուն դռնով, հանել աչքերը, շղթայել արծաթյա շղթաներով—որ նրանց մոտ պատժի ժամանակ պատվավոր անձերի համար համարվում էր ունայն մի մխիթարություն— և աքսորեց Ազաբանա անունով բերդը, ուր նա պանապան տանջանքներից հետո ենթարկվեց մահապատժի։

Հետո, որպեսզի իր երդմնազանցությունը լրիվ լինի, նա վննդեց Սավրոմակեսին, որը Հուսի կողմից Իբերիայի պետ էր դրված, և նույն այս ժողովրդի ղեկավարությունը հանձնեց ուն Ասպակուրաին, որին շնորհեց թագ, որպեսզի մեղհեղինակության կամայական այսպանունն ավելի աչքի բնկնի»։

2. Փայստոս, IV, գլ. ԾԲ՝

«Ապա Պարսից Շապուհ թագափոքը մեծ աղաչանքով, ընծաներով ու հրովարտակներով սիրայի կերպով կանչեց Արշակ թագափոխին իր մոտ, որպեսզի այնուհետև իրար մեջ սեր և խաղաղություն և մեծ բարեկամություն հաստատեն։ Իսկ Արշակ թագափոքը, թեև ուզում էր պատերազմել, սակայն Հայոց աշխարհի ամբողջ զորքը չկամեցավ այդ հանձն առնել։ Ուստի և նա կամա-ակամա սիրտ արավ ու խոնարհությամբ հրովարտակ ուղարկեց Պարսից Շապուհ թագափոխին, ինչպես վայել է ծառային տիրոջ նկատմամբ, եվ նա նաև իր կողմից նրան հաշտության ընծաներ ուղարկեց»։

[«Ապա Շապուհ արքայ Պարսից մեծաւ աղաչանօք և սպասարադօք և հրովարտակօք և սիրով զԱրշակ առ ինքն կոչէր, զի յայնմ հետէ արասցեն ի մէջ իւրեանց սէր և խաղաղութիւն և բարեկամութիւն մեծ։ Իսկ Արշակ արքայ թէպէտ պատերազմ կամէր տալ, այլ ոչ կամէին յանձն առնուլ այսմիկ ամենայն զօրքն աշխարհին Հայոց։ Ապա թէ կամաւ կամաւ՝ թէ ոչ կամաւ, սակայն եզ սիրտ՝ խոնարհութեամբ հրովարտակս առ Շապուհ արքայ Պարսից, որպէս վայելէ ծառայի

առ տէր իւր, տալ: Եւ առաքէր յիւրմէ նմա պատարագս հաշ-
տութեան»¹]:

Ճ. Փալստոս, IV, զԼ. ԾՅ՝

«Իրանից հետո Պարսից Շապուհ թագավորը նորից մարդ
ուղարկեց Հայոց Արշակ թագավորի մոտ և ասաց. «Բայց
եթև ես և դու իրար բարեհաճ ենք՝ եկ, մեռյալն տեսութուն
տնենք ու ապա միմյանց իբրև հայր ու որդի լինենք: Իսկ
եթև դու չես գա ինձ տեսության, նշանակում է՝ պատերազմ
ևս ուզում իմ և քո մեջ»:

Արշակը նրանից խնդրեց ուխտի հավատարիմ երդում, որ-
պեսպի դրանից հետո նրա մոտ ղնա առանց կասկածանքի:
Եվ սա Պարսից թագավորության վստահելի երդումների
կարգով բերել տվեց աղ, կնքեց վարադագիր մատանիով և
ուղարկեց, (հայտնելով), որ եթե այդ երդումից հետո ևս
չլա՝ ապա թող պատրաստ լինի պատերազմի իրար հետ:

Իսկ երբ Հայոց երկրի բոլոր մարդիկ այդ ևս տեսան ու լսե-
ցին՝ ստիպեցին ու հարկադրեցին իրենց Արշակ թագավորին
և շտապեցրին նրան, որ վեր կենա գնա, ներկայանա Պարսից
Շապուհ թագավորին: Այնուհետև Հայոց Արշակ թագավորը
կամա-ակամա վեր կացավ, առավ իր հետ Հայոց սպարապետ
ղորավարին, որ իր դայակն էր, ճանապարհ ընկավ ու գնաց
Հայոց երկրից Պարսից երկիր՝ Պարսից Շապուհ թագավորի
մոտ, և եկավ ներկայացավ Պարսից Շապուհ թագավորին:

Երբ սրանց տեսան՝ վերցրին երկուսին էլ, Արշակ թագավո-
րին ու Վասակ սպարապետին, ու նրանց պահում էին արձակ
ազատագունդ թիկնապահ զորքերի մեջ: Եվ Շապուհ թագա-
վորը կանչեց Արշակ թագավորին և խիստ պատուհասեց նրան
իբրև իր ծառային, իսկ սա իրեն նրա առաջ հանցավոր ու
մահապարտ ճանաչեց: Այնուհետև Արշակ թագավորին նորից
տվին նույն թիկնապահների ղնդին, որ պահեն»:

[«Ապա յետ այսորիկ դարձեալ առաքեաց առ Արշակ ար-
քայ Հայոց Շապուհ արքայ Պարսից և ասէ. Իսկ եթէ հաճ եմք
ևս և դու ընդ միմեանս, եկ տեսցուք զմիմեանս, և յայսմ
հետէ, իբրև զհայր և զորդի լիցուք ընդ միմեանս: Ապա թէ ոչ
տեսանես դու զիս, խնդրես զպատերազմ ի մէջ իմ և ի մէջ քո:
Իսկ Արշակ խնդրէր հաւատարիմ երդումն ուխտի ի նմա-

¹ Փալստոս, էջ 167:

նէն, դի յայսմ հետև անկասկած երթիցէ առ նա: Եւ նա ետ բերել՝ ըստ օրինացն հաւատարիմ երդմանց թագաւորութեանն Պարսից՝ առ, կնքել վարագ նկարագիր ճաստանեալ, և յգեաց: Աի թէ իցէ և զայն երդման ևս զհետ ոչ եկեսցէ, ապա կազմ լիցի տալ ճակատս պատերազմի ի մէջ իրեանց:

Իսկ զայն ևս յորժամ տեսին և լուան ամենայն մարդիկն երկրին Հայոց, ստիպեցին բռնազբօսեցին զիրեանց թագաւորն Վերջակ և շտապեցին, զի յարիցէ գնասցէ երթիցէ յանդիման լիցի թագաւորին Պարսից Շապուհ: Յայնմ հետև, թէ կամաւ կամաւ՝ և թէ ոչ կամաւ, յարեալ թագաւորն Հայոց Արշակ, առ ընդ իւր զգօրովարն սպարապետն Հայոց զգայեակն իւր, խաղաց գնաց յերկրէն Հայոց յերկիրն Պարսից առ Շապուհ արքայ Պարսից. շոգաւ յանդիման և զև թագաւորին Պարսից Շապուհ:

Իբրև տեսին զնոսաւ, արկին զերկոսեանն զարքայն Արշակ և զսպարապետն Վասակ, և պահէին զնոսաւ արծակ ի մէջ ազատագունդ փուշտիպան զօրացն: Եւ կոչեաց արքայ Շապուհ զարքայ Արշակ, և իբրև զծառայ իւր պատուհասեաց զնա. և նա յանցաւոր և մահապարտ զանձն իւր առ նա համարեցաւ. Իտրձեալ անդրէն ի նոյն զունդ փուշտիպանայ ևսուն զԱրշակ արքայ ի պահեստ»¹]:

4. նույնը, IV, գլ. ԾԳ՝

«Ապա Պարսից Շապուհ թագաւորը հրաման տվեց բերել շղթաներ և շղթայել Արշակի սպարանոցը. ոտքերը և ձեռքերը երկաթով ու տանել նրան Անգմըշն, որն անվանում են Անհուշ բերդ, և նրան այնտեղ կապած պահել մինչև որ մեռնի..... Այնուհետև Պարսից թագաւորը հրամայեց մորթել Հայոց Վասակ զորավարին, մորթր հանել, լցնել խոտով և տանել նույն Անգմըշն բերդը, որ Անհուշ է կոչվում, որտեղ բանտարկել էին նույնպես և Արշակ թագաւորին»:

[«Ապա սայր հրաման Շապուհ արքայ Պարսից բերել շղթայս և արկանել ի սպարանոցն Արշակայ և յոտս և ի ձեռս նորա երկաթս, և խաղացուցանել զնա ի յԱնգմըշն՝ զոր Անյուշ բերդն կոչեն, և պնդեալ զնա մինչև անդէն մեռցի:.... Ապա ետ հրաման թագաւորն Պարսից մորթել զզօրավարն Հայոց

¹ Փակտոս, էջ 168—169:

Վաստկ, և դմարթն հանել և ընույ խոստով, և տանել ընդ նոյն բերդ չ՛նդմըշն՝ որ Անշուշն կոչեն, որ արգելին իսկ զթագաւորն Արշակա՛ր՝:

Ամմիանոսի և Փավստոսի այս վկայութիւնները, ինչպես տեսնում ենք, ո՛չ միայն իրար շեն հակասում, այլ իրար յրացնում են: Հիմնական տարբերութիւնն այդ երկու հաղորդագրութիւնների, զլիտումբայես, այն է, որ Արշակ թագավորի մահը հայկական ամանագրութիւնը զարդարել է վիսյական-ստեղծական մանրամասնութիւններով¹, որ շեն կարող, հարկավ, պատմական լինել:

Ըստ Փավստոսի՝ Արշակ Բ-ի Դրաստամատ անունով ներքինին, որը մեծ քաջագործութիւններ էր գործել պարսկական պատերազմում քուշանների դեմ, Շապուհից թուլլտվութիւն էր ստացել մի օրով գնալ Խուժաստանի Անհուշ բերդը իր տիրոջ՝ Արշակի մոտ: Դրաստամատը, մտնելով բերդը, արձակում է Արշակի կապանքները, լվանում է նրան, աղնիմ ղգեստներ հագցրնում և պատրաստում է նրա համար ճոխ սեղան: Խնջուցքի ժամանակ Արշակ Բ-ը, հիշելով առաջվա իր վատքը, վերցնում է սեղանի վրայից մրգի դանակը և վերջ է տալիս իր թշվառ կյանքին: Այնուհետև նույն այդ դանակով իրեն սպանում է և նրա հավատարիմ ծառան՝ Դրաստամատը:

Արշակ թագավորի եղերական մահվան մասին հավանական է, անշուշտ, ժամանակակից պատմագիր Ամմիանոսի վերև բերված վկայութիւնը, համաձայն որի Արշակն Ազաբանա բերդում ենթարկվել էր մահապատժի:

Հայոց թագավորի պարսիկներին անձնատուր լինելու գլխավոր պատճառը Փավստոսը համարում է այն, որ 363 թվի դաշինքից ու երկար կռիվներից հետո Արշակունյաց թագավորութիւնը սկսել էր րայքայվել, որովհետև խախտվել էր նախարարական Հայաստանի քաղաքական միութիւնը, իսկ այդ, բնականաբար, վհատութիւն էր առաջ բերել զորքերի մեջ արքունի երկրում: Ինչպես մանրամասն ու միանգամայն ճշգրիտ պատմում է Փավստոսը, Արշակունյաց ընդարձակ պետութիւնն այդ ժամանակ չափազանց փոքրրացել էր, և հայերի թիվն էլ թագավորութեան մեջ խիստ պակասել էր³:

¹ Փավստոս, էջ 172—174:

² Տե՛ս Փավստոս, V, գլ. է:

³ Տե՛ս Փավստոս, IV, գլ. Մ:

Փափստոսի վկայութեամբ՝ այս աղետալի ժամանակաշրջանում Արշակունցաց թագաւորութեանից անջատվել էին և միացել հարևան պետութիւններին Հայաստանի հարավային, արեւելյան, և հյուսիսային բոլոր ծայրամասերը:

«Եվ սկսեցին,—վկայում է Փափստոսը,—անջատվել ու հեռանալ Հայոց թագաւորի բանակից՝ թողին իրենց Արշակ արքային: Բայց այս հեռանալուն ամենից առաջ սկիզբ դրին մեծամեծ ավազանին: Նախ Աղծնիքի բղեշխր, և Նորշիրականի բղեշխր, և Մահկերտանը, և Նիհորականը, և Դասարնտրէին, ու նաև Աղծնիքի բոլոր նախարարութիւնները: Աղծնիքի կողմերի տոհմի գործն ու երկիրը ապստամբեցին Հայոց Արշակ թագաւորից և գնացին սնցան Պարսից Շապուհ թագաւորի կողմը: Նրանք պարսպ շինեցին Հայաստանի դիմաց, Չորս կաշված տեղում, դռներ դրին և իրենց աշխարհը Հայաստանից բաժանեցին:

Սրանից հետո Գուգարքի բղեշխր, իսկ հետո Չորս զավառի տերը, Կողբի զավառի տերը և նրանց հետ Գարգամանաձորի տերը: Եվ նրանք, որոնք մոտ էին նրանց ձեռին գտնվող կողմերին և նրանց շուրջն էին՝ ապստամբեցին միասին Հայոց Արշակ թագաւորից և գնացին սնցան Պարսից Շապուհ թագաւորի կողմը: Ապստամբեցին, անջատվեցին Հայոց Արշակ թագաւորից Հայոց ամուր դավաոր Արցախի, ամուր դավաոր Տմորիքի, ամուր դավաոր Կորդիքի. այնուհետև նաև Կորդուք զավառի տերը գնաց անցավ Պարսից թագաւորի կողմը:

Սրանից հետո անջատվեց Հայոց թագաւորից նաև Հայոց թագաւորի տան ձեռական իշխանութիւնից Ատրպատական աշխարհի մոտ գտնվող երկիրը, ետ կանգնեց Հայոց թագաւորից ամուր աշխարհը Մարաց. ետ կանգնեց Հայոց թագաւորից և Կաղբից աշխարհը. թողեց Հայոց թագաւորին և անջատվեց Անձիտի տեր Մաղամուտը և նրա հետ Մեծ Մոփքի իշխանը. նրանք անցան Հունաց թագաւորի կողմը»:

[«Եւ սկսան սորսորել զնալ ի բանակէն Հայոց թագաւորին, թողին զիւրեանց արքայն Արշակ: Բայց նախ այսմ զնալոյ սկիզբն առնէին մեծամեծ աւազանին: Նախ բղեաշխն Աղծնեաց, և Նորշիրական բղեաշխն, և Մահկերտանն, և Նիհորականն, և Դասարնտրէին, և ամենայն նախարարութիւն Աղծնեաց. և զօրն և տունն տոհմին Աղծնեաց կողմանն ապստամբեցին յարքայէն Հայոց Արշակայ և շողան կացին առաջի

արբային պարսկաց Շապհոյ. և պարիսպ ածէին ի Հայոց կուտ՝ որ Զորայն կոչեն, զրունս զնէին. և զատուցին գիւրեւոնց աշխարհն ի Հայոց:

Այլ չես սորա Գուգարաց բղեաշին, և չես սորա Զորայ գաւառին տէրն, և Կողրայ գաւառին տէրն, և ընդ նոսս Գալստանաձորոյ տէրն: Եւ որք մօտ էին ի նոսա կողմն այնր Աեռին, որ շուրջ էին զնորք, միահաղուն ապստամբեցին ի թագաւորէն Հայոց Արշակայ. և շոգան զնացին առաջի կացին թագաւորին Պարսից Շապհոյ: Ապստամբեցին յԱրշակայ արբայէն Հայոց ամուր դաւանն Արձախայ, և ամուր գաւառն Տոսրեաց, և ամուր աշխարհն Կորդեաց. ապա և տէր գաւառին Կորդուաց շոգաւ եկաց առաջի թագաւորին Պարսից:

Յետ այսորիկ ապստամբեաց ի թագաւորէն Հայոց և ձեռին իշխանութեանն տանն Հայոց թագաւորին, որ էր զԱտրպայական աշխարհան, չեսս եկաց ի թագաւորէն Հայոց ամուր աշխարհն Մարաց. չեսս եկաց չարքայէն Հայոց և աշխարհն Կագբից. և թող զարքայն Հայոց և զնաց Սաղամուտ տէր Անձտեայ, և ընդ նմա իշխանն Մեծի Մոխաց. և զնացին առ թագաւորն Յունաց»¹:

Պատմական Հայաստանի ծայրամասերի այս անշատուժր և նրա պետական նախկին հզորութեան քայքայումը Արշակունյաց թագավորութեանը ծանր ու անբուժելի մի հարված հասցրին, որից հետո նա, ինչպես կտեսնենք, այլևս չկարողացավ ուշքի գալ և վերականգնել քաղաքական իր նախկին ազդեցիկ դրութիւնը:

¹ Փալստոս, IV, գլ. Ծ, էջ 162—163 (Վենետիկ, 1889)։

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՊԻ ԹՅԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՎ ՍՐՁ ՎՍՐՁԾ ԱՐՏԱՔԻՆ ՈՒ ՆԵՐՔԻՆ
ԳՍՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

1. Հայաստանի առանձին շրջանների դիմադրությունը Պարսկաստանին Արշակ Բ-ի բանտարկությունից հետո:— 2. Արտազեք բերդի պաշարումը.— Գղակ երկնու և Արտավանի բանակցությունները Փռոանձեմ քազունու հետ և Արտազեքը պաշարող պարսկական զորքերի կոտորածը.— քազաժառանգ Պապի փախուստը Արտազեքից:— 3. Հռոմեական կայսրության անհաստատուն քաղաքականությանը Արևելքում:— 4. Պապի վերադարձը և պարսիկների նոր ավերածությունները Հայաստանում.— Արտազեքի առումը և Փռոանձեմ քազունու բանտարկումը:— 5. Փալստոսի վկայությունների հակապատմական մանրամասնությունները:— 6. Մառկվարտի կործինով՝ սպարապետ Արտավանը, հավանորեն, Վասակ Մամիկանյանի հաջորդն էր:— 7. Հեփաթալին, սակզական և խրատական տարերը Փալստոսի վկայություններում:— 8. Արժևեվոր պատմական հիշադրությունները Փալստոսի մաս. Ձիկ և Կարեն.— Արտազեքի սլաշարման 13 ամիս տևողությունը:— 9. Հայաստանի քաղաքների ավերումը և նրանց բնակչության բռնի գաղթեցումը Ասորեստան և Խոմաստան — 10. Շապուհ Բ-ի միջամտությունը Վրաստանի գործերին:— 11. Հռոմեական զորքի առաքումը Հայաստան Արինքեսու կոմսի հեռամանտարությամբ և Պապի քազավորեցումը.— Պապը, հավանորեն, որդին էր Կենիի և Փռոանձեմի — 12 Պապի և Շապուհ Բ-ի բանակցությունները.— Գղակի ու Արտավանի սպանությունը.— պարսկական կայսրոսների վտարումը հայկական շրջաններից.— հռոմեական զինված ուժերի զործադրությունները Վրաստանում.— 13. Պարսկական զորքերի վերստին ներխուժումը Հայաստան.— հռոմեական-հայկական միացյալ զորքերի ճաղրությունը Քազավանի մոտերում.— Մուշեղ Մամիկանյանի ճաղրական աշխատանքները և Հայաստանի ծայրադավանների վերանվանումը:— 14. Պապ քազավորի վերանորոգչական զործունեությունը.— պսլխար անշափ զորեղացած Լկեղեցականության դեմ.— տասանորդի և պտղի վերացումը.— զյուղական հոգևորականությանը տրված յոթ հողաբաժիններից հնգի գրավումը հոգուա արհունիքի.— երեցների և սարկավագների ընտանիքների անդամների զինվորական պարտադիր ծառայությունը:— 15. Հոգևորականության անճաշա ատելությունը դեպի Պապը.— Պապի մասին հերշուրված անհրեք առասպելները.— Ներսես կաթողիկոսի բունավորման սուտ ամբաստանությունը:— 16. Հուսիկ-Շանակի նշանակումը կաթողիկոս և հայ եկեղեցու

անկախությունը.— 17. Պապի ձերբակալությունը Տարոնում.— Երա վախճումար
 և վերադարձը Հայաստան.— Ամմիանոսի հաղորդած հետախոյզի տեղեկություն-
 ներն այդ մասին:— 18. Պապի ձգտումը հաշտվելու Պարսկաստանի հետ:— 19. Երա
 Եղեռնական պատերազմը վաղևս կայսեր նրամանով:— 20. Հայ իշխանների
 մասնակցությունն այդ ծանր հանցագործությանը:— 21. Պապ բազալտի իշխա-
 նության տեղությունը:

Արշակ Բ-ի և Վասակ Մամիկոնյանի ձերբակալությունից հետո
 Շապուհ Բ-ը աշխատեց վերջնականապես տիրել Հայաստանին և
 այս երկիրը սերտ կերպով կապել Պարսկաստանի հետ, Բայց նվա-
 ճել Հայաստանը, ինչպես շատ նիշտ մատնանշել է նյուդեկեն¹,
 հեշտ չէր: Ենորհիվ իր աշխարհապրական դիրքի նա բաժանված էր
 լազմաթիվ բնական ու անշատ մասերի, որոնց մեջ իշխում էին գրե-
 թե անկախ առանձին նախարարությունները: Հայաստանի այս շքու-
 ջանների մի մասը նաև Արշակ Բ-ի բանտարկությունից հետո ցույց
 տվեց Պարսից զորքերին համառ դիմադրություն:

368 թվին Շապուհ Բ-ը Հայաստան ուղարկեց պարսկական զոր-
 բով երկու հայ իշխանների՝ Գղակ ներքինուն և Արտավան զորավա-
 րին, որոնք Մերուծան Արծյունու ու Վահան Մամիկոնյանի նման
 փախել էին և անցել Պարսկաստանի կողմը: Կարելի է ենթադրել, որ
 368 թվի հենց այս արշավանքի ժամանակ պարսկական զորքերը
 պրավել էին արքունի երկրի հարավ-արևելյան շրջանները, ինչպես
 այդ վկայում է Ամմիանոսը²:

Նույն 368 թվի աշնանը պարսկական զորքերը Գղակի ու Ար-
 տավանի առաջնորդությամբ պաշարեցին Արտազերք բերդը, որ
 ամրացել էին Փառանձեմ թագուհին և թագաժառանգ Պապը: Այս
 բերդը, որ դանվում էր Արշարունիք գավառում (այժմյան Կաղզվանի
 կողմերում), դժվար էր վերցնել թե սրա բնական ամրությունների
 և թե ձմեռվա ցրտերի պատճառով: Գղակը և Արտավանը որոշեցին
 բանակցել Փառանձեմի հետ և համոզել նրան, որ անձնատուր լինի:
 Նրանք մոտեցան սարսպին և, ներս մտնելով բերդ իբրև սյատգա-
 մախրներ, հորդորում էին թագուհուն զազարեցնել ապարդյուն դի-
 մադրությունը և մեղմացնել դրանով Շապուհի բարկությունը: Բայց
 Փառանձեմի լաց ու կոծը և թշվառ վիճակը նրանց վրա այնպիսի
 խոր ապամոռություն գործեցին, որ նրանք ամեն կերպ օգնեցին
 պաշարվածներին և, դավաճանելով Շապուհ Բ-ին, իրենք հենց կո-

¹ Nöldeke, Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig, 1887, էջ 101.

² Ammianus Marc., XXV, 7, 12.

սորել ավին սլարսկական զարբերը զիշերվա ընթացում, երբ սրունք
ճանգիստ ու անդորր բնած էին:

Պարսկական կենդանի մնացած զորքերի փախուստից ու սլա-
շարման վերացումից ճեատ՝ Փառանձեմ թագուհու խորհրդով թաղա-
ժառանգ Պապն ուղարկվեց Նոմեական երկիրը: Վաղես կայսրը
նրան ընդունեց պատվով և բնակություն տեղ հատկացրեց Պոնտոսի
Նեոկեսարիա քաղաքում, որ նա ապրեց կայսերական ծախքով:

Գլավր և Արտավանը, որոնք ալժմ Փառանձեմի գլխավոր խոր-
հրդատուներն էին, աշխատեցին Նոմեական օգնությամբ Արշա-
կունիների գահի վրա նստեցնել Փառանձեմի որդի Պապին: Լինելով
Հայոց թագավորության խնամակալների դերում՝ նրանք պատգա-
մավորություն ուղարկեցին Վաղեսի մոտ և խնդրեցին, որ նա թա-
գավորեցնե Հայաստանում Պապին և տա օգնական զորք¹:

Հոռմեական կայսրությունը շեր կարող, իհարկե, շղիտակցել, որ
Սասանյան Պարսկաստանի իշխանության հաստատումը Հայաստա-
նում ո՛չ միայն վարկաբեկիչ էր իր հեղինակության համար արևել-
յան երկրներում, այլև մշտական ու անհանդուրժելի մի վտանգ էր
Հայաստանին սահմանամերձ Հոռմեական Լիջազեսթի, Կասպաղով-
կիայի և Պոնտոսի համար: Կայսրության քաղաքական շահերի հենց
տեսակետից Վաղեսը, բնականաբար, պետք է աշխատեր վերա-
կանդնել այն քաղաքականությունը, որ Արշակունյաց թագավորու-
թյան հանդեպ վարել էին Կոստանդիանոս Մեծը և Կոստանդինոսը:

Պետք է ասել, որ զեռես Արշակ Բ-ի թաղավորության վերջին
տարիներում, 365 թվին, Վաղեսը Պոլսից եկել էր Բիթանիա և ար-
դեն գալիս էր Անտիոք, որովհետև որոշել էր անմիջական հսկողու-
թյուն ունենալ արևելյան գործերի վրա, բայց Պրոկոպիոսի ապրս-
տամբությունը և վեստգոթերի մեծ վտանգը հարկադրել էին նրան
վերադառնալ Արևմուտք: Այս կայսեր քաղաքականությունը Հայաս-
տանի նկատմամբ բավական տատանվող էր ու անհաստատուն, և
այդ բացատրվում է պարզապես նրանով, որ Հոռմեական կայսրու-
թյունն ինքը ևս այդ ժամանակ գտնվում էր ծանր ու դժվարին կա-
ցության մեջ և Վաղեսն իրանոսն ու Վաղեսը շարունակ զբաղված էին
Արևմուտքում, որ նրանց ղլիավոր նպատակն էր կայսրության
սլահապանությունը ներխուժող բարբարոս ժողովուրդների հարձա-
կումներից:

369 թվի գարնանը Վաղեսը հրամայեց Տերենտիոս դքսին տանել
Պապին (368—374) Հայաստան և դնել նրան հայկական կառավա-

¹ Ammianus Marc., XXVII, 12, 9.

բաժնյան գրուի ստանց թագավորական տիտղոսի¹: Այն գիտավարու-
թյամբ էր այդ արվում, որպեսզի Պարսկաստանը չմեղադրե հոռո-
մայեցիներին գաշինքը խախտելու մեջ: Բացի այդ, համաձայն Հո-
վիանոսի գաշնազրի՝ Պապին շտրվեց զինվորական օգնություն:

Հասմեական կայսրությունն այս դուսալ ու զգուշավոր միջամտու-
թյունը հայկական գործերին, որ միանգամայն անօգուտ էր ու ան-
ուավարար Պապի համար, խիստ ազետայի հետևանքներ ունեցավ
Հայաստանի համար:

Շապուհ Բ-ը, տեղեկություն ստանալով այս միջամտության մա-
սին, ինչպես ասում է Ամմիանոսը, զազանի նման կատաղեց և
հավաքելով մեծ զորք, մտավ Հայաստան և մատնեց Երկիրը նոր
ավերածություն: Սարսափահար եղած Պապը ու նաև նրա հետ Գղա-
կը և Արտավանը փախան Լազիկի կողմերի լեռնային շրջանը, ուր
նրանք հինգ ամիս թաքնվեցին թավ անտառների ու լեռնային կիր-
ճերի մեջ²:

Պարսկական այս մեծ արշավանքի ժամանակ Շապուհի զորնե-
րը նորից պաշարեցին Արտաղերքը, ուր ապաստանել էր և ղեկ
մնում էր Փառանձեմը: Այս անգամ պաշարող բանակի առաջնորդ-
ներն էին, ինչպես Երևում է Փափստոսի վկայություններից, Պարսից
զորավարներ Զիլը և Կարենը: Պարսիկներն ուժեղ պաշարումից հե-
տո, երբ բերդի կայսրորդ բոյորովին ուժասույառ էր եղել, կարողա-
ցան Արտաղերքն առնել (հավանորեն, 369 թվի դեկտեմբեր ամ-
սին³): Նրանց ձեռքն ընկան այստեղ Արշակունիների գանձերը ու
նաև Փառանձեմ թագուհին, որը, եթե հավատանք Փափստոսի վկա-
յությանը (LV, գլ. ՄԵ), նախատալից կերպով մահատուտովեց Շա-
պուհի հրամանով:

Արտաղերքի առումը և Փառանձեմի գերի բռնվելը հանդամանո-
ւեն նկարագրված են թե ժամանակակից Ամմիանոսի և թե Փափստո-
սի մոտ, բայց այդ դեպքերը նրանց մոտ տեղ-տեղ պատմված են
միանգամայն տարբեր կերպով: Տարբերությունները խիստ հետա-
քրիքիր են և առանձնապես ուսանելի են, որովհետև պարզ ցույց են
տալիս, որ թեև Փափստոսի նկարագրությունները կարևոր պատմա-
կան հիշողություններ են, սակայն ենթարկվել են վիպական-բա-
նասանդակային մշակության և ունեն շինծու և հակադատմա-
կան մանրամասնություններ ու նույնիսկ միտումնավոր ազավա-
րումներ:

¹ Եսայ. 12, 10:

² Ammianus Marc., XXVII, 12, 11.

³ St. A. Mackwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, էջ 320:

Արտագերքի պաշարման ու առման մասին Ամմիանոսի և Փավլոսոսի վկայությունները, սրպետի հասկանալի լինեն Փավոսոսի Պատմության առանձնահատուկությունները, մեջ եմ բերում թարգմանաբար ընդարձակ բովանդակությամբ:

1. Ամմիանոս, XXVI, 12, 5—8

«Նա [Շապուհ Բ-ը] հանձնեց Հայաստանը ներքինի Գղակին (Cylaces. Gylaces) և Արտափանին (Artabannes), որոնց առաջնորդում նա բնգունել էր իր մոտ իբրև փախստականների: Սրանցից մեկը, ինչպես ասում են, եզել էր առաջ ցեղի պետ (gentis praefectus), իսկ մյուսը՝ զորքերի առաջնորդ (magister armorum):

Նա հանձնարարեց սրանց, որ մեծ ջանք գործ դնեն և ոչընչացնեն Արտագերք բերդաքաղաքը, որն ամուր պարիսպ ունեւր ու ռազմական հզոր ուժեր և ուր պահվում էին Արշակի դանձելու և գտնվում էին նրա կինը սրզու հետ:

Համաձայն այդ կարգադրությունն առաջնորդները սկսեցին պաշարումը: Բայց, որովհետև շէր կարելի մտանալ այդ ամբողջանը, որ տեղավորված էր լեռան գառիվայրում, մանավանդ որ այդ ժամանակ գետինը ծածկված էր ձյունով ու սառույցով՝ ներքինի Գղակը, որն ընդունակություն ուներ կանանց փախարշանում հրատարելու՝ Արտափանի ուղեկցությամբ և կավ համարձակ բերդաքաղաքի պարսպի մոտ, ստացած լինելով երաշխավորություն իր անձի տպահովության համար: Եվ երբ նա համաձայն իր խնդիրի թույլատրություն ստացավ ուղեկցի հետ ներս մտնելու բերդ՝ նա թաղուհուն և կայսրորին սպանալից զգուշացումներ տրեց, սրպետի նրանք շուտ անձնատուր լինեն և դրանով մեղմացնեն Շապուհի հուզմունքը, որի վայրագությունն անսահման է:

Մինչդեռ նրանք երկար խոսում էին այդպես և թագուհին իր ամուսնու սոսկալի վիճակն էր ողբում՝ սրանք, բերդաքաղաքի անձնատուրության ամենաբուռն ջատագովները, խղճահարվեցին և իրենց մտադրությունը փոխեցին: Հույս ունենալով, որ ապագայում առատ վարձատրություն կստանան [հռոմայեցիներից]՝ նրանք գաղտնի համաձայնության եկան, որ զիջելովա որոշ ժամին բերդաքաղաքի ղոները հանկարծակի բաց արվեն և բավական ուժեղ մի զորամաս, մահաբեր գեները ձեռին, անոպասելի կերպով հարձակվի թշնամու բանակի վրա:

Սրանք հանձն էին անում նպաստել իրենց մոտ գավառանությունը և աշխատել, որ գավաղրությունը գաղտնի մնա:

Համաձայնությունը երգումով հաստատելուց հետո՝ սրանք նեոսայան բերդից և պաշարող զորքին հավաստիացրին, որ բերդարարարի մեջ պաշարվածները խնդրել են իրենց տալ երկու սր խորհրդածելու ժամանակ, և այսպիսով առաջացրին կատարյալ անվտանգություն:

«Այդ՝ դիշերվա ժամին, երբ բոլորն անվրդով խոր քնի մեջ էին՝ բերդաքաղաքի դռները բացվեցին և խեղույն դուրս եկավ այնտեղից զորամասը. սրանք, սրերը հանած, դաղտագողի մոտեցան կամացուկ բայլերով, հարձակվեցին թշնամու բանակի վրա, որը վտանգը չէր դրում, և կոտորեցին, առանց դիմադրության հանդիպելու, քնած թշնամիների մի մեծ բաղամություն»:

2. Նույնը, XXVII, 11—12՝

«Լուր ստանալով այս անցքերի մասին՝ Շապուհը դադանի նման կատաղեց, հավաքեց ավելի մեծ զորք և սկսեց Հայաստանը բացահայտ կերպով կողոպտել ու ավերել. ...Բայց երբ նա նկատեց, որ ձմեռվա ծանր և գոնեսկյանի պատճառով իդուր աշխատանք է վասնելու՝ պտղատու ծառերը այրեց, ամբարացրեց բերդերն ու ամրոցները, որ վերցրել էր ուժով կամ դավաճանություն շնորհիվ, և այնուհետև իր զորքերի ամբողջ բաղամությունը կենտրոնացրեց Արտազերքի շուրջը:

Եվ երբ մի շաբթ կոնվենտից հետո պաշտպանվողներն ուժասույսու եղան՝ բաց արնել ավեց զոները և բերդաքաղաքը այրեց: Այդ տեղից դուրս հանվեց Արշակի կինը, որին նա տարավ իր հետ գանձերի հետ միասին»:

3. Փապստոս, IV, գլ. ԾԵ՝

«Այնուհետև Պարսից թագավոր Շապուհը Հայոց աշխարհի դեմ ուղարկեց իր իշխաններից երկուսին՝ մեկի անունը Զիկ, մյուսինը Կարեն՝ հինգ հարյուր բյուր զորքով, որ գան և Հայոց աշխարհը քանդեն ու խորտակեն: Նրանք եկան հասան Հայոց աշխարհը: Երբ Հայոց աշխարհի տիկինը, Հայոց Արշակ թագավորի կին Փառանձեմը, տեսավ, որ Պարսից թագավորի զորքերը եկել լցվել էին Հայոց աշխարհը՝ վերցրեց իր հետ մոտ տասնեմեկ հազար մարդ՝ ընտիր սպառազեն պատերազմող սպանուկը և, Պարսից զորքերից խույս տալով, դնաց մտավ նրանց հետ միասին Արտազերք բերդը, որը գտնվում էր Արշարունիք երկրում:

Այս Պարսից զորքերը եկան հասան, նստեցին բերդի շուրջը՝ պահակներ դրին, շրջապատեցին ու պաշարեցին: Նրանք

ամբացան ներսում, ինչպես զնկյով տեղի ամբուխյան վրա, իսկ սրանք բանակ զրին և նստան դուրսը ձորերի շուրջը. բայց բերգը չկարողացան առնել. որովհետև տեղը խիստ ամառ էր: Ամբողջ երկիրն ավերեցին, քանդեցին. դուրս էին գալիս և ամբողջ երկիրն ավարի էին առնում և, գերելով շրջակա գավառներից ու աշխարհներից մարդիկ ու անասուններ՝ բերում էին իրենց բանակատեղը: Կենսամթերք բերում էին ուրիշ տեղերից, ուտում էին և բերդը պաշտպան մեջ էին պահում:

Իսկ Պապը, Արշակի որդին, այլ մամանակ Հայոց աշխարհում չէր, որովհետև Հունաց լիպավորի մոտն էր: Արդ՝ երբ Հայոց ազատագրող բանակն այս ամենը լսեցին՝ գնացին խնդրելու իրենց համար թիկունք ու օգնություն. նրանց գորագույն էր Մուշեղը, Վասակ սպարապետի որդին: Նրանք գնացին իրենց արքայություն մոտ և բանակցում էին Հունաց թագավորի հետ ու համոզում նրան, որ իրենց թիկունք լինի: Իսկ Հայոց երկիրը, Հայոց աշխարհի տիկնոջ Փառանձեմի մոտ, նրանք շարունակ ուղարկում էին գեսպաններ, որ նա դիմանա և բերգը պարսիկներին չտա: Եվ գեսպաններ էին գալիս շուտ-շուտ միմյանց հետևից, շարժե շարժե, նրա Պապ որդու կողմից և գաղտնի կերպով գաղտնի զանով մտնում էին բերդը մի ինչ-որ հնարքով ու քաջաչեղում էին տիկնոջը. և բերդի պաշարումը տեղյ տասներեք ամիս ..... Եվ սասնչորսերորդ ամսվա հարվածներից հետո, բերդում եղած պալլականների վրա հասան աստծուց՝ բերդում գտնվողների մեջ մահ տարածվեց, որն իբրև պատուհաս աստծուց էր դրված: Նրանք, որոնք պաշարումն էին, Փառանձեմ տիկնոջ աստի ուտում, խմում և տրախանում էին՝ և հանկարծ մի մամում մեռնում էին հարյուր մարդ, մյուս մամում երկու հարյուր. և պատահում էր, որ հինգ հարյուր մարդ էին մեռնում հանդիսականներից սեղան նստած ժամանակ: Եվ այսպես օրեցօր կոտորվում էին: Մահը սկսվելուց մի ամիս շքաշեց, որ բոլորը կոտորվեցին, այն է՝ մոտ սասնեմեկ հազար մարդ և մոտ վեց հազար կին. մի ամիս շանցավ, որ բերդում եղածները բոլորը կոտորվեցին:

Բայց բերդում մնաց Փառանձեմ տիկինը երկու նամիշտով: Ասկա գաղտնի կերպով եկավ մտավ բերդը Հայր մարդուկետ ներքինին և տիկնոջը խիստ նախատեց իբրև մի բողի: Նա սկսեց թշնամաբար անարգել Արշակունիների սոհմը, թե շարամիտ են ու վատթար, իրենց աշխարհն էլ կորցրին: Տեղն է,

ասում է, ինչ որ ձեզ պատահեց, ու նաև այն, ինչ որ ձեզ օտտաւենյու է: Գուրս ելա՞վ պաղտագողի և փախա՞վ:

Իսկ տիկին Փատանձեմը, երբ տեսավ, որ մենակ է մնացել՝ բերդի դուռը բացեց և թողեց, որ Պարսից գորբը մտնէ բերդ: Արածը եկան, տիկնոջը բռնեցին ու բերդից իջուցին: Վեր ելան բարձրացան բերդը Պարսից զորավարները, ավար տոան Հայոց թագաւորի դանձերը, որ դանձում էին բերդում. և սկսեցին կրել ու ցած իջեցնել բոլոր գանձերը: Ինչ որ ու ինչ գիշեր անընդհատ իջեցնում էին՝ ինչ որ գտան Արտագերք բերդի մեջ, և տիկնոջ հետ միասին հետները տարան»:

[«Ապա արձակեաց արքայն Պարսից Շապուհ ի վերայ աշխարհին Հայոց երկուս սմանս չիշխանաց անտի իւրոց, միումբն Զիկ անուն և միումբն Կարէն, հինգ հարեր բխրով. զի Եկեղեցին բրեսցեն քանդեցեն զաշխարհն Հայոց: Եւ Եկին հասին ի վերայ երկրին Հայոց: Ապա իբրև Ետես տիկին աշխարհին Հայոց կինն Արշակայ թագաւորին Հայոց Փառանձեմ զգորս թագաւորին Պարսից, Եթէ Եկին լցին զաշխարհն Հայոց, առեալ ընդ իւր մարդիկ իբրև մետաքան հազար՝ ապաստընտիրս սպառազէնս պատերազմողս, և հանդերձ նոքօք դիմեաց Եմուտ ի բերդն Արտագերքից, որ ի յերկրին Արշարունեաց՝ յերեսաց գորացն Պարսից:

Ապա Եկին հասին սմենայն գորբն Պարսից, շուրջ զբերդան նստէին, պահ արկանէին, պատեցին պաշարեցին: Իսկ նորա իներբս ամբացեալք, յուսային ի տեղուցն ամբութիւնն. և նորա լակիշ ածեալ, նստէին արտաքուստ շուրջ դձորօքն: Եւ նստան շուրջ զբերդան ամիսք երկրասան, և առնուլ զբերդն ոչ կարացին, զի կարի ամուր էր տեղին: Աւերեցին քանդեցին զերկիրն ամենայն. Ելանէին առնուին աւար զերկիրն ամենայն, շուրջ ի գաւառացն և յաշխարհացն ածէին զգերի մարդկանն և դանսանոյ ի լակիշն իւրեանց. այլուստ բերէին համբարս, և ուտէին. և զբերդն պաշարեալ պահէին:

Իսկ Պապ օրդին Արշակայ ոչ դիպեցաւ անդ ի Հայոց աշխարհին, զի առ թագաւորն Յունաց գիպեցաւ: Զի թէպէտ և դույս ամենայն յուան ադատադունդ բանակն Հայոց, շոգան իւրեանց խնդրել թիկունս օգնականութեան. և էր նոցա զօրապետի Մուշեղ օրդին Վասակայ սպարապետին: Եւ շոգան նորա առ իւրեանց արքայօրդին. մինչ զԵւ նորա ընդ թագաւորին Յունաց իօսէին, հաւանեցուցանէին զնոսա թիկունք լինել

իւրեանց: Իսկ յերկիրն Հայոց ստէպ առաքէին ղեսոյանս ուս տիկին աշխարհին առ Փառանձեմ, զի ժուժկալ լինիցի բերդին և մի՛ ձեռս տացէ ի պարսիկս: Եւ ղեսպանս ստէպ սաււոյ յորդոյ նորա ի Պապայ զմիմեանց զկնի ի շաբաթու շաբաթու եկեալ հասանէին. և զաղտ ընդ զաղտնի զուռն ուրեմն մեքենաւորութեամբ ի բերդն մտանէին տային բաջալերս տիկնոջն. և յերկարեաց ի բերդին ամիսս երեքտասան ուաշարումն: .....

Եւ եղև յետ շորեքտասաներորդ ամսեանն հարուածոց, որ յԱստուծոյ հասին ի վերայ զազթականին բերդնորդեացն. զի մահ անկաւ ի վերայ նոցա, որք ի բերդին էին, զի ի տեառնէ հասին պատուհասը: Առաջի տիկնոջն Փառանձեմայ ուսէին և բմպէին և ուրախ լինէին որք էին քի տաճարին. յանկարծակի ի միում ժամու հարիւր այր, և ի միւսում կրկերիւր, և էր՝ զի հինգ հարիւր այր մեռան ի բազմականին՝ յորժամ բազմաւոյ կային. և օր ըստ օրէ սատակէին: Յորժամ սկսան, զամիս մի ոչ յերկարեաց՝ զի սատակեցան առ հասարակ. զի էին արք իբրև մետասան հազար, և կանայք իբրև վեց հազար. զի ամիս մի ոչ կացին, զի ամենեքեան որ էին ի բերդին՝ առ հասարակ սատակեցան:

Բայց մնաց ի բերդին Փառանձեմ տիկին, կրկու նաժշտօր: Ապս և կն և մուտ զաղտ ի ներս ի բերդն Հայր մարդոյետ ներքինին, և թշնամանեանց զտիկինն մեծապէս իբրև զբող մի: Սկսաւ զննլ թշնամանս ազգին Արշակունեաց, զի վատախորհուրդք ևն վատանշանք, կորուսին զաշխարհս ևս. իբրաւ անց ընդ ձեզ այդ, և այլ զի անցցէ: Եւ զաղտուկ և փախեալ:

Իսկ տիկինն Փառանձեմ իբրև ևսևս՝ եթէ միայն մնացի, երաց զգուռն բերդին, և թողացոյց զօրսն Պարսից մտանել ի բերդն: Եւ եկին կայան զտիկինն և իջուցին ի բերդէն: Ելանէին ի բերդն ի վեր զօրավարն Պարսից, զերէին զզանձս թագաւորին Հայոց, որ կային ի բերդին. և սկսան կրիլ իջուցանել զամենայն զանձսն, որ կայր ի բերդին: Զինն աիւ և զինն զիշեր համակ իջուցին զոր գտին յԱրտարաղէրսն բերդին, հանդերձ տիկնաւն խաղացուցին¹:

4. Փավստոս, IV, 41. ՄԵ՛

«Եվ երբ նրանք վնացին տարան Փառանձեմ տիկնոջը Պարսից աշխարհը և Հայաստանի բոլոր գերիներին, դանձերն ու

¹ Տե՛ս Փավստոսի պատմութիւնն Վենետիկի 1889 թվի հրատարակութիւնը էջ 174—176:

Փառանձեմ տիկնոջը թագավորի առաջ բերին՝ Պարսից թագավորը մեծ շնորհակալութուն հայտնեց իր զորավարներին: Եվ որովհետև Պարսից Շապուհ թագավորը ուղեց թշնամարար անարգել Հայոց աշխարհի ազգն ու թագավորութունը՝ հրաման ավելց ժառանգել իր բոլոր զորքերը, իր մեծամեծներին ու փոքրերին՝ բոլոր իր աշխարհի մարդկանց, որ իր իշխանության տակն էին, ու հրամայեց նաև բերել այս բազմության մեկ Հայաստանի Փառանձեմ տիկնոջը: Նա հրամայեց շինել հրապարակում տանջանքի գործիք, որը հրամայեց ձգել տիկնոջը վրա և ենթարկել Փառանձեմ տիկնոջը անասնական պղծության պոռնկական խառնակության: Այս կերպ սպանեցին Փառանձեմ տիկնոջը»:

[«Եւ եղև իբրև շոգան տարան զտիկինն Փառանձեմ յերկիրն Պարսից, և զայլ ամենայն դերութիւնն Հայոց և զգանձսն կայան առաջի թագաւորին և զտիկինն Փառանձեմ, շնորհ մեծ անէր թագաւորն Պարսից իւրոց զօրավարացն: Եւ իբրև կամեցաւ թագաւորն Պարսից Շապուհ թշնամանս աննել ազգին աշխարհին Հայոց և թապաւորութեանն, ետ հրաման ժողովել զամենայն զզօրս իւր և զմեծամեծս իւր և զփոքունս և զամենայն մարդիկ աշխարհին իւրոյ, որ ինքն իշխէր, և ի մէջ ամբարսին ածել զտիկինն Հայոց զՓառանձեմն: Եւ հրամայեաց ի հրապարակին իմն աննել հրապոյրս մեքենայից, որով հրամայեաց զկինն արկանել, և արձակել տիկնոջն Փառանձեմայ ի խառնակութիւն պոռնկութեանն անասնական պղծութեանն: Այսպէս սատակեցին զտիկինն Փառանձեմ»]՝:

Արտադերքի պաշարումը և առումը և Փառանձեմ թագուհու գերի բռնակցը, ինչպես տեսնում ենք, Ամմիանոսի և Փալստոսի մոտ պատմված են տարբեր կերպով: Ամմիանոսի վկայությունից երեւում է, որ Արտագերքը պաշարված է եղել երկու անգամ, իսկ Փալստոսի մոտ այդ երկու պաշարումը դառել է մի անընդհատ շարունակիկ պաշարում, որը տևել է տասնչորս ամիս: Ճիշտը, իհարկև, Ամմիանոսի հայտնիված տեղեկությունն է:

Այսպիսով է, որ Գլակի ու Արտավանի կարևոր դերն Արտագերքի ստացին պաշարման ժամանակ և այդ պաշարումից հետո Փալստոսի մոտ բարբոսի լուծված է մատնված:

Մանրամասն այս խնդիրը քննության է առնված Մարկվարտի

՝ Տե՛ս Փալստոս, Վենետիկ, 1885, էջ 178:

աշխատութիւններում¹, Ամմիանոսի մոտ հիշատակված Գղակը (Cylaces, Gylaces), ինչպես միանգամայն սիշտ մատնանշել է Մարկվարտը, Փափստոսի մոտ հիշված Հայր մարգպետ Գղակն է (Վենետիկյան տպագրի մեջ «Գղակ» ընթերցվածը պետք է ուղղել և կարգաւ «Գղակ»): Իսկ «գորքերի առաջնորդ» (magister armorum) կամ սպարապետ Արտավանը (Artabannes), որը Փափստոսի մոտ բնավ չէ հիշատակված, Մարկվարտի կարծիքով, հավանորեն, Պարսկաստանում մահապատժի ենթարկված սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի անմիջական հաջորդն էր, որն իր ազգական Վահան Մամիկոնյանի հետ անցել էր պարսիկների կողմը:

Մարկվարտի ենթագրութիւնը, որ այն Արտավանը կարող է թերևս նույնացվել Մամիկոնյան Վաչե սպարապետի որդի Արտավազդի կամ Մանուել Մամիկոնյանի հայր Արտաշինի հետ², իմ կարծիքով, վիճելի է և չէ կարող հաստատուն համարվել: Մարկվարտը մատնացույց է արել նաև, որ Արտավանի դործունեութիւնը և նրա ու Գղակի 369 թվի բանակցութիւնները Վաղեսի հետ Փափստոսի մոտ թյուրիմացարար վերագրված են սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանին³:

Առանձնապես ուշագրավ է այն, որ Փափստոսի Պատմութիւն վերոհիշյալ վկայութիւնների մեջ, որոնց աղբյուրը վիպական-բանաստեղծական ավանդութիւնն էր, մեծ տեղ են բռնում հերիաթային, ստեղծական և խրատական տարրերը, որոնք ոչ մի ասնշութիւն չունեն գիտական պատմութիւն հետ: Սրինակ, միանգամայն հեքիաթային բնույթ ունի Արտագերքի անկումն իբրև հետևանք աստվածային պատուհասի, որի պատճառով բերդի բոլոր պաշտպաններն ու բնակիչները, թվով 17.000 հոգի, ամենակարճ ժամանակում կոտորվել էին և կենդանի էր մնացել միմիայն Փառանձև թագուհին երկու նաժիշտով: Ստեղծական բնույթ ունի, անշուշտ, նաև ներքինի Հայր մարգպետի զաղտնի կերպով բերդ մտնելը ու թագուհուն հայհոյելը և Արշակունիներին նախատելը:

Ամմիանոսը, ինչպես տեսանք, վկայում է, ընդհակառակը, որ ներքինի Գղակը և Արտավանը, զգացվելով թագուհու ողբալի վիճակից, անցել էին նորից Արշակունիների կողմը: Թեև պատմական բոլոր հին և նոր երկերում հավանական է համարվել Փափստոսի վերոհիշյալ վկայութիւնը Փառանձև թագուհու նախատալից մա-

¹ S. Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, էջ 212—214, նաև Südarmenten und die Tigrisquellen, 69, էջ 154—155.

² S. Markwart, Untersuchungen, I, էջ 213—214.

³ Նույնը, էջ 212.

Հասարակական մասին Շապուհ Ք-ի հրամանով՝ այդ ևս դժվար է պատմական համարել: Փառանձեմի անարգ մահը, ըստ երևույթին, նույնպես փոստական-ստեղծական պատմվածք է խրատական նպատակով: Ամմիանոսը, ինչպես տեսանք, այդ մասին ոչինչ չգիտե: Նա հազարգում է միայն, որ Փառանձեմին պերի էին վերցրել և տարել Պարսկաստան:

Մեր այս գիտողությունները պարզ ցույց են տալիս, որ Փավլոստոսի Պատմությունը, որը, մեծ մասամբ, վիպական-բանաստեղծական պոեմ է, պետք է գործածել իբրև շորթորդ դարի պատմության աղբյուր ամենամեծ զգուշավորությամբ:

Արժեքավոր ու պատմական են համարվում Փավստոսի վերև բերված վկայություններից երկուսը: Համաձայն Փավստոսի վկայության՝ Արտագերքը պաշարող պարսկական զորքի առաջնորդներն էին ո՛չ թե Գղակը և Արտավանը, այլ Ջիկը և Կարենը: Այս պարսիկ զորավարները, ինչպես վկայում է դարձյալ Փավստոսը¹, կառավարիչ էին կարգվել Հայոց աշխարհում Արտագերքի առումից հետո: Ուստի և Մարկվարտն իրավացի կերպով ենթադրում է, որ Ջիկը և Կարենը պարսկական զորքի առաջնորդներն են եղել Արտագերքի երկրորդ պաշարման ժամանակ²:

Պատմական ճիշտ հիշողություն կարող է լինել, Մարկվարտի կարծիքով, նաև Արտագերքի պաշարման 13 ամիս տևողությունը և սրտ անկումը տասնչորսերորդ ամսում: Բայց Փավստոսի այս վկայությունը վերաբերում է, հավանորեն, առաջին և երկրորդ պաշարումների ժամանակին՝ առաջին պաշարման սկզբից մինչև Արտագերքի անկումը (ըստ Մարկվարտի՝ հոկտ. 368 թ.—դեկտ. 369 թ.)³:

Պարսկական 368—369 թվերի արշավանքների ժամանակ, ինչպես երևում է Փավստոսի վկայություններից, բացի Արտագերքից, Հայաստանում ավերվել էին զրեթե բոլոր նշանավոր քաղաքները՝ Արտոշատը, Վաղարշապատը, Երվանդաշատը, Ջարեհավանը, Ջարիշատը, Վանը և Նախիջևանը: Փավստոսի մոտ մանրամասն մեջ են բերված այդ քաղաքներից գերի տարված «երդ»-երի թվերը. Արտաշատից՝ 9.000 երդ կամ տուն հրեա և 40.000 տուն հայ, Վաղարշապատից՝ 19.000 տուն, Երվանդաշատից՝ 30.000 տուն հրեա և 20.000 տուն հայ, Ջարեհավանից՝ 8.000 տուն հրեա և 5.000 տուն հայ, Ջարիշատից՝ 14.000 տուն հրեա և 10.000 տուն հայ, Վանից՝ 18.000

¹ Տե՛ս Փավստոս, IV, գլ. ԾԸ, էջ 182:

² *Markwart*, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, էջ 212:

³ Նույնը, էջ 220:

տուն հրեա և 5.000 տուն հայ և նախիջևանից՝ 16.000 տուն հրեա և 2.000 տուն հայ¹: Այս թվերը, թեև Փավստոսի մոտ կարող են շափազանցված լինել, բայց, ինչպես մատնանշել և՛մ ի՛մ նախորդ աշխատություններում², խիստ ուշադրավ են, որովհետև ցույց են տալիս, որ Հայաստանի քաղաքների բնակչության մեծագույն մասը կազմել են հրեաները:

Այս մեծ գաղթականությունը Շապուհ Բ-ը բնակեցրել էր մասամբ Ասորեստանի, մասամբ Խուժաստանի քաղաքներում. այս վերջինում, հավանորեն, Շոշ կամ Սուլա քաղաքում, որը, ապրտամբած լինելով Շապուհ Բ-ի դեմ, մատնվել էր կոտորածի ու ավերածության և վերականգնվել էր Արան-Խվառեհ-Շապուհ նորանունով: Խրիստենսենի ասելով՝ քաղաքների առման ժամանակ Պարսից թագավորները բնակչությունը, սովորաբար, չէին կոտորում, այլ որակյալ աշխատավորներին և արհեստավորներին գերի էին վերցնում և օգտագործում պարսկական արհեստների ու արդյունագործության զարգացման համար³:

Հայաստանի համար քաղաքային վերոհիշյալ կենտրոնավայրերի ամայացումը, անշուշտ, խիստ ծանր մի հարված էր, որով երկիրն իր տնտեսական առաջավոր դիրքերից շարավում էր դեպի ետ:

Զհանդիպելով յուրջ դիմադրության՝ Շապուհ Բ-ը նույն 369 թվին, չբավականանալով Հայաստանի ավերածությամբ՝ միջամտեց նաև Վրաստանի գործերին և, ոտնատակ տալով հռոմայեցիների իրավունքները, որ որոշված էին Երկուսուկը համաձայնությամբ, գահընկեց արեց հռոմեական զերիշխանությունը ենթարկված Սուրմակին (Saurmaka) և նրա փոխարեն Վրաց թագավորության գահին նստեցրեց Վարագ-Բակուրին (Aspakuras):

Շապուհ Բ-ի 369 թվի զրգոխ զործողություններն արդեն մի պարզ ոտնձգություն էին և խախտումն հռոմեական իրավունքների: 363 թվի դաշնագիրը Սասանյան Պարսկաստանը մեկնարանում էր այն իմաստով, որ իբր թե նա իրավունք ունի տեր ու տնօրեն դառնալու Հայաստանի և նույնիսկ Վրաստանի: Այդ, իհարկև, այդպես չէր:

Ծիշտ է, համաձայն դաշնագրի հռոմայեցիները պարտավորվել էին շօզնել Արշակ Բ-ին, սակայն դաշնագրում չէր ասված, որ Հա-

¹ Տե՛ս Փավստոս, IV, գլ. ԿԵ, էջ 176—178 (Վ. 1889):

² „О торговле и городах Армении“, էջ 95 և «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 218—219:

³ Տե՛ս Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhague, 1944, էջ 126—127 և 251:

յուստանը արժամ է Աստուծոյն Պարսկաստանին: Հոռմեական կայսրութեանը գաղնացիքը մեկնում էր այլ կերպ: Պարսկաստանի ակնկալութեանները Հայաստանի նկատմամբ նա համարում էր ապօրինի և պեղում էր, որ հայ ժողովուրդը պետք է լինի ինքնուրույն:

370 թվին Վաղես կայսրը, որն արդեն վերջացրել էր պատերազմը գոթերի դեմ, հնարավորութեան ունեցավ միջամտելու հայկական գործերին սակի բացահայտ համարձակ կերպով: Պարսկաստանի իշխանութեան հաստատումը Հայաստանում և Վրաստանում Հոռմեական կայսրութեան համար խիստ վտանգավոր էր և վարկարկելի էր նաև նրա պրեստիժի համար:

Այս անգամ Վաղես կայսրը Արինթեսոս կոմսի հրամանատարութեամբ, որը Փավստոսի մոտ անվանված է «Աղէ» (ըստ Մարկվարտի՝ պետք է ուղղել «Արէ»¹), ուղարկեց Հայաստան հոռմեական գործ և հրամայեց թագավորեցնել Պապին և պաշտպանել հայկերէն պարսիկների հարձակումներից²: Պապն այդ ժամանակ, 370 թվին, ինչպես կարելի է հետեցնել Ամմիանոսի կարևոր մի վկայութեանից, անշափահաս պատանի էր³:

Պետք է ասել, որ Պապի տարիքի խնդիրը մինչև այժմ վեճի առարկա է և դեռևս վերջնական կերպով պարզված չէ: Միանգամայն սխալ պետք է համարել, իմ կարծիքով, Օրմանյանի ենթադրութեանը, որը Պապին համարում է ո՛չ թե Փառանձեմի, այլ Օլիմպիայի որդի, ծնված 351 թվին⁴: Օրմանյանի պնդումը, որ արտարին պատմիչները Պապին ճանաչում են իբրև հույն մոր զավակ, պարզապես թյուրիմացութեան արդյունք է: Այդ մասին ոչինչ չեն հաղորդում ո՛չ Ամմիանոսը, ո՛չ էլ մյուս օտար պատմիչները:

Պապը, ինչպես պարզ կերպով վկայում են Փավստոսը և Մովսես Եսրեմեացին, Փառանձեմի որդին էր⁵: Մարկվարտը կարծում է նույնիսկ, որ Արշակ Բ-ն ամուսնացել էր Փառանձեմի հետ, որովհետև իր Օլիմպիա կնոջից զավակ չունեւր⁶: Բուրրովին անընդունելի է, սակայն Մարկվարտի մի ուրիշ կարծիքը: Նա ենթադրում է, որ

¹ *St'us Markwart*. Untersuchungen, I, էջ 214:

² *St'us Amm. Marc.* XXVII, 12, 13 և Փավստոս, V, 71. Ա:

³ նույնը, XXX, 1, 2, Ամմիանոսի այս վկայութեանից երևում է, որ Պապը արդեն յափահաս էր դասել 373 թվին (etiam tum adultum):

⁴ *St'us W. M. O.*, «Տրդատէ Արտաշէս ժամանակագրական դիտողութիւններ», «Հանդ. Ամս.», 1909, N 8, էջ 241 և 245:

⁵ Փավստոս, IV, 77. ԺԵ և Երեմեացի, III, 41. ԻԳ:

⁶ *Markwart*. Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 95:

Պապը ծնվել էր 360 թվին և, ուրեմն, թագաւոր էր կարգվել տասը տարեկան հասակում և սպանվել էր տասնչորս տարեկան հասակում: Այս ենթադրութիւնը, անշուշտ, սխալ է և հակասում է ինչպես Ամմիանոսի, նույնպես և հայ աղբյուրների վկայութիւններին:

Ինձ թվում է, որ այս մութ խնդիրը հաւանական լուծում կարող է ստանալ, եթե ենթադրենք, որ Պապը, լինելով Փառանձեմի ու Գնեւի որդին, Արշակ Բ-ի ո՛չ թե հարազատ, այլ խորթ որդին էր:

Ըստ երևույթին, Արինթեսոս կոմսի Հայաստան ժամանելուց դեռ առաջ Պապը բանակցութիւններ էր սկսել Շապուհ Բ-ի հետ, հույս ունենալով, որ իր թագաւորութիւնը կկարողանա ստանալ արքաների արքայից: Շատ պարզ է, որ պատանի թագաժառանգը, որին Վաղեսը Հայաստան էր ուղարկել ատանց օգնական զորքի և որն ամբողջ հինգ ամիս թափառել ու թաքնվել էր Լազիկեի մոտակա լեռնային շրջաններում, այլևս չէր կարող հափստ ընծայել Հռոմեական կայսրութեան խոստումներին ու հավաստացումներին:

Շապուհի ու Պապի բանակցութիւնների մասին ուշագրայ տեղեկութիւն է տալիս Ամմիանոսը հետևյալ իր վկայութեան մեջ:

«Մինչ այդ,— առում է Ամմիանոսը,— Շապուհը, որն անչափ խորամանկ էր և որը, նայելով իր օգտին, կամ ստորաբար էր և կամ ամբարտաւան՝ սուղադատում հաշտութիւն կնքելու պատրովակով կշտամբում էր Պապին թարուն լրաբերների միջոցով, որ նա անփութ էր դեպի ինքը և թագաւորական վեհութեան բողի տակ ստրուկն է դառել Գղակի ու Արտավանի»¹:

Շապուհ Բ-ի խոստումը բարեկամութեան դաշն կնքելու Պապի հետ, բնականաբար, մեծ տպաւորութիւն պիտի դործեին ո՛չ միայն պատանի թագաժառանգի վրա, այլև նրան շրջապատող այն հայերի վրա, որոնք գիտակցում էին, որ Հայաստանի դժբախտութեան պատճառն ինքը՝ Հռոմեական կայսրութիւնն էր, որը 363 թվի խայտառակ դաշնագրութեամբ դավաճանել էր դաշնակից հայերին: Դժվար չէր նաև հասկանալ, որ Սասանյան Պարսկաստանի հետ բարեկամական մերձեցումը, որը Արշակունյաց թագաւորութեան փրկութեան համար մի մեծ երաշխիք էր, թերևս կարող էր գլուխ գալ Գղակի ու Արտավանի դոհաբերութեամբ, որոնք Արտագերքի պաշարման ժամանակ դավաճանել էին պարսիկներին:

Ինչպես վկայում է Ամմիանոսը, հրապուրվելով Շապուհ Բ-ի

¹ Ammianus Marc., XXVII, 12. 14

² նույն տեղում:

գրութիչ խոստումներով՝ Պապը սպանել տվեց Գղակին ու Արտավա-
նին և նրանց գլխիներն սպարկեց արքայից արքային ի նշան իր
հնուգանդութեան Պարսկաստանին¹։ Այս սպանութեան լուրը, ասում
է Ամմիանոսը, բայնսրեն ստրածովեց և Հայոց երկիրը մեզ համար
կորած կլիներ, եթե սպարսիկները Արինթեսոսի ժամանման պատ-
ճառով չ'ենածղկին իրենց ներխուժումը Հայաստան։ Շապուհ Բ-ը
բախտամտացով միայն նրանով, որ կոյսեր մտտ դեսպանութուն
սպարկեց և ստահանցեց, որ նա շղաշտպանե հայերին, ինչպես այդ
սրբամտութիւնով քր շովիանոսի դաշնագրով²։

Հայր մարդպետ Գղակի սպանութունը հիշատակված է նաև
Փավստոսի Պատմութեան մեջ, բայց սպանութեան պատճառը նրա
մտտ այլափոխված է և բոլորովին գուրկ է պատմական հիմքից։ Ըստ
Փավստոսի՝ Պապը հրամայել էր մահապատժի ենթարկել Գղակին,
որովհետև նա թշնամանել ու անարգել էր Արտագերքում իր մորը և
անվանել էր Փառանձեմին բող։ Պապի այս հրամանը, Փավստոսի
ասելով, ի կատար էին ածել Մուշեղ Մամիկոնյանի կարգադրու-
թյամբ սրա զորավարները Տարսն գավառի Ողակյան բերդում³։

Արինթեսոս կոմսի և հռոմեական օժանդակ զորքի Հայաստան
ժամանելուց հետո՝ հետզհետե հայկական շրջաններից դուրս վտար-
վեցին պարսկական կայսրոնները և Պապը, համախմբելով իր շուր-
ջը ապստամբած հայերին՝ ձեռնամուխ եղավ նորոգելու և կազմա-
կերպելու իր ավերված թագավորութունը (370 թ.)։ Կաթողիկոսու-
թյան գլուխն անցավ դարձյալ ներսերը, իսկ սպարապետութունը՝
հանձնվեց Վասակ սպարապետի որդի Մուշեղ Մամիկոնյանին։

Արշակունյաց թագավորութեան ռազմական ուժը, ինչպես երե-
վում է Փավստոսի վկայութունից, վերջին յոթ տարիների աղետալի
անցքերից հետո (364—370 թ.) այնքան էր նվազել, որ Պապի թա-
գավորութեան սկզբնական շրջանում Մուշեղ Մամիկոնյանը կարո-
ղացել էր իր հրամանատարութեան տակ հովարել ընդամենը մուս
տասը հազար զորք⁴։

370 թվին Հռոմեական կայսրութեան և Սասանյան Պարսկաս-
տանի միջև փաստորեն վերսկսվել է Հայաստանում պատերազմա-
կան դրութունը, որովհետև հռոմեական զորքերը հայերի հետ միա-
սին կռվում էին այստեղ պարսկական պահապան զորամասերի և
Պարսկաստանի հայ համախոհների դեմ։

¹ Ammianus Marcel., XXVII, 12, 14.

² Նույնը, XXVII, 12, 15; համեմատե՛ նաև Themistii orationes, XI, 149
B (Paris, 1684):

³ Փավստոս, V, գլ. Գ, էջ 195—196:

⁴ Նույնը, V, գլ. Ա, էջ 190: .

370 կամ 371 թվին Վաղես կայսեր կարգադրութեամբ հռոմեական Տերենտիոս զորավարը տասններկու լեգեոններով մտավ Վրաստան, որպեսզի վերստին թագավորեցնէ Սուրմակին, որը, ինչպես վերև տեսանք, գահընկեց էր արվել Շապուհ Բ-ի հրամանով: Բայց շուտով այստեղ Վաղես կայսեր հավանութեամբ գահաթեկնածուներ Սուրմակի և նրա ազգական Վարազ-Բակուրի միջև համաձայնութուն կայացավ և որոշվեց, որ Սուրմակը թագավոր լինի Վրաստանի հարավային ու արևմտյան շրջաններում, որոնք սահմանակից էին Հայաստանին և Լազիկեին, իսկ Վարազ-Բակուրը՝ հյուսիսային ու արևելյան շրջաններում, որոնք սահմանակից էին Աղվանքին և պարսկական երկրամասերին¹:

Հռոմեական կայսրութեան դինված ուժերի թշնամական գործողութունները Հայաստանում և Վրաստանում, բնականաբար, մեծ դայրույթ առաջացրին Պարսկաստանում, և Շապուհ Բ-ը, որն անշուք մրդովված էր, աշխատեց օգնութուն ստանալ հարևան ժողովուրդներից և նախապատրաստեց նաև իր զորքը արշավանքի, որպեսզի գարնանը մեծ ուժերով հարձակում սկսե հռոմայեցիների և հայերի դեմ² (371 կամ 372 թ.): Պատերազմի վտանգը Մերձավոր Արևելքում այնքան մեծ էր, որ արդեն 371 թվի մայիս ամսին ինքը՝ Վաղես կայսրը Պոլսից շտապել էր գալ Կապադովկիա և, միաժամանակ այստեղ մնալուց հետո, եկել էր Անտիոք (371 թվի նոյեմբերին կամ 372 թվի ապրիլին)³:

371 կամ 372 թվի գարնանը Շապուհ Բ-ը ռազմերթի ելավ Հռոմեական կայսրության դեմ, և պարսկական զորքերը ներխուժեցին Հայաստան: Սրանց դեմ Վաղեսն ուղարկեց մի մեծ զորաբանակ Տրայանոս կոմսի և ալամանների իշխան Վաղոմարի առաջնորդութեամբ և հրաման տվեց վարել պարսիկների դեմ ո՛չ թե հարձակողական, այլ, գլխավորապես, պաշտպանողական պատերազմ:

Սակայն երբ հռոմեական այս զորքերը միագեյ էին Հայաստանում Մուշեղ սպարապետի զորքի հետ և հասել էին Բաղավան՝ ւրանք, Պարսից հեծելազորի բուռն գրոհի պատճառով, ստիպված եղան կովի բռնվել թշնամու հետ: Այս մեծ ընդհարման ժամա-

¹ *St'e's Ann. Marc.* XXVII, 12, 16—17.

² Նույնը, XXVII, 12, 18:

³ Հաս Մաղազաթի ժամանակագրութեան՝ Վաղեսն Անտիոք էր հասել նոյեմբերի 10-ին 14-րդ ինդիկտոնի, այսինքն՝ 371 թվին: Իսկ Ան-Մարտենը, հենվելով այլ հաշիվների վրա՝ Վաղեսի ժամանումն Անտիոք մատնացույց է անում ապրիլի 13-ին 372 թվի. տե՛ս Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, nouvelle édition par M. de Saint-Martin, t. III, Paris, 1825, էջ 428, ծան. 1 և էջ 436, ծան. 3:

նակ նամեակումն- նայկական միացյալ զորքերը հաղթութուն տարան, և պարսիկները կրեցին զզայի պարտութունն:

Ճակատամարտը ունի էր ունեցել ո՛չ թե Ջիրավ դաշտում, ինչպես հույսուգրում է Մոսխես Խորենացին¹, այլ Բագրեանդ գավառի Բաղավան ավանի մոտերքում՝ նպատ լեռան հյուսիսակողմում, ինչպես այդ սրտշակի վկայում են Ամմիանոսը և Փավստոսը:

Արսիճեստե աշտ՝ ճակատամարտի մասին, Խորենացու Պատմության ազդեցությունը, սխալ և խառնաշփոթ տեղեկություններ են հույսուգրում պատմագիտական նորագույն երկերում՝ ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել Ամմիանոսի և Փավստոսի համապատասխան վկայությունները, սրոնք իրար համապատասխանում են և իրար լրացնում են:

1. Ամմիանոս, XXIX, 1, 1—3՝

«Ջմենն անցնելուց հետո Պարսից թագավոր Շապուհը, որը շահագանց ամբարտավանացել էր նախկին կոիվներում իր ունեցած հաջողությունների պատճառով՝ իր զորքերը համալրեց, խիստ ուժեղացրեց և ուղարկեց, որպեսզի ներխուժեն մեր կողմերը, զրահավորված հեծելազորը ու նաև նեաաճիգները և վարձկան զորքը:

Այս զորքերի դեմ խիստ ուժեղ դորաբանակով երթի էլան Տրայանոս կոմսը և ալամանների նախկին թագավոր Վաղրմարը, բայց սրանք կայսրի հրամանով պարսիկների դեմ պետք է վարեն ավելի շուտ պաշտպանողական գործողություններ, քան հարձակողական:

Երբ սրանք հասան Բագավան (Vagabanta), որը հարմար էր լեզեոնների տեղավորման համար, մի քանի անգամ ենթարկվեցին թշնամու հեծելազորի ուժգին գրոհումներին: Սակայն, շկամենալով բնդունել մարտը՝ սրանք արիարար նրանց ետ մղեցին և նույնիսկ դիտավորյալ կերպով ետ քաշվեցին, որպեսզի իրենք առաջին հերթին թշնամուն վնաս չհասցնեն և հաշտության դաշինքի խախտման համար շամբաստանվեն: Սակայն վերջ ի վերջո, ծայրահեղ անհրաժեշտության պատճառով, նրանք մարտի բռնվեցին և հաղթութուն տարան և թշնամուց շատերին կոտորեցին:

2. Փավստոս, V, դլ. Դ՝

«Ապա այնուհետև Պարսից թագավորը նորից զորածողով արեց բոլոր իր ուժով ու զորությունը: Նա ճանապարհ բնկավ

¹ Տե՛ս Խորենացի, III, դլ. Ա:

իր բոլոր գորքերով և Կնաց հասավ Ատրպատական աշխարհը: Ինքը քիչ զորքով մնաց այնտեղ, իսկ զորքերի ամբողջ բազմությունը պատերազմի ուղարկեց Պապ թագավորի դեմ: Ապա Պարսից զորքը եկավ և ասպատակեց մինչև իսկ Հայաստանի միջնաշխարհը: Այնուհետև Հայոց Պապ թագավորը ևս հրամայեց զորաժողով անել Բաղամանում: Նաև Հունաց զորքերը, որոնք գտնվում էին Նոանդում ու Բախիշում, հավաքվեցին միևնույն տեղում Պապ թագավորի մոտ և իրենց բանակի շուրջը փոս փորեցին նպատ լեռան գիմաց և եփրատ գետի մոտ: Նրանք կազմակերպվեցին և պատրաստվեցին ճակատամարտ տալու»:

[«Ապա յետ այսորիկ թագաւորն Պարսիցն կրկնէր լինէր զորաժողով ամենայն ուժով և ամենայն զորութեամբն իւրով. խաղալր զնայր ամենայն ցորօքն իւրովք հասանէր յաշխարհն Ատրպայականի: Եւ ինքն անդր դադարէր սակաւուք, և զամենայն զօրացն զբազմութիւն առաքէր ի վերայ թագաւորին Պապայ ի պատերազմ»:

Եւ եկեալ զօրքն Պարսից ասպատակ առնէին և ի միջնաշխարհն Հայոց. ապա և թագաւորն Հայոց Պապ զօրաժողով առնել հրամայէր ի Բաղամանն: Եւ զօրքն Յունաց, որ էին յԵսանդին ի Բախշանն, ի մի վայր ժողովեցան առ թագաւորն Պապ, և ածին փոս զբանական իւրեանց մօտ ի լեռան ի նպատ մերձ ի գետն եփրատ, և կազմեալ պատրաստեալ կային զործայ ճակատուն»]:

3. Փալատոս, V, գլ. Գ՝

«Իսկ պատերազմի ընթացքում աստծու օգնությունը հասավ հույներին և հազթող հանդիսացավ Հայոց դունգր: Եվ Պարսից դունգրը պարտություն մասնվեց, փախուստի դիմեց և ցրվեց ու սփռվեց դաշտերում, լեռների բարձունքներում և խոր ձորերում: Ապա նրանց հետապնդեցին Հունաց և Հայոց զորքերը, հետևներից հասան և թե մեծերին ու թե փոքրերին՝ բոլորին կոտորեցին: Միայն շատերից քչերը, որոնք լավ ձիեր ունեին՝ կարողացան փախչել:

Այնուհետև ևս փախստականներին հետամուտ եղան Հայոց զորքերը և նրանք մինչև Գանձակ Ատրպատականը, Հայաստանի սահմանները, հալածեցին Պարսից զորքերին և փախրստականներից շատերին ճանապարհին կոտորեցին»:

¹ Տե՛ս Փալատոս, էջ 196:

խօսելու ի պատերազմին օղնական աստուծոյ հասանէր ի վերայ Յունացն, և Հայաստան զնգին լինէր յաղթութիւն, և ի պարտութիւն մատնեցաւ գունդն Պարսից, զարձան ի փախուստ, զբուսեցան սփսեցան զաշտաց, լերանց բարձանց, խորոց ձորոց: Ապա զհետ նոցա լինէին զօրքն Յունաց և Հայոց. հատանէին, զմեծ և զփոքր առ հասարակ սատակէին, բայց սակաւք ի բազմաց քաջաձիք փախստեայր լինէին:

Ապա զհետ լինէին փախստէիցն զօրքն Հայոց, և մինչև ի Փոս-ձակ յԱտրպայական ի սահմանս Հայոց հալածէին զգօրսն Պարսից. ընդ փախուցեալսն զբաղումս սատակէին զճանապարհայն»¹:

Բարգավանի մաս տեղի ունեցած այս կովից հետո, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը, հոռմեական և պարսկական զորքերը խուչս էին տալիս պատերազմական վճռական զործողութիւններից և միայն մի քանի անգամ իրար հետ բախումներ էին ունեցել տարբեր ելքերով: Բայց հետո փոխադարձ համաձայնութեամբ զինադադար էր կնքվել, և կովոյ զորքերի վերագոյն հրամանատարները զանազան ուղղութեամբ ետ էին նահանջել, թեև մնում էին իրար թշնամի²:

Հոռմեական-պարսկական վերահիշյալ կռիվներից հետո, ինչպես մանրամասն պատմում է Փալստոս Բուզանդը, Մամիկոնյան Մուշեղ սպարապետը հետզհետե միացրել էր Հայաստանին, կռիվ մղելով ասպտամբների դեմ, այն շրջանները, որոնք անջատվել էին Արշակունյաց թագավորութեանից: Փալստոսի ասելով՝ Մուշեղ սպարապետը վերստին էր հետևյալ երկրներն ու գավառները՝ Արշակունյաց Հայաստանի մաս կազմող Ատրպատականը, Նոշիրականը, Կորդուքը, Կորդիքը, Տմորիքը, Մարերի երկիրը, Արցախը, Ուտին, Շակաշենը, Քարդմանաձորը, Կոզթը, Կասպից երկիրը, Գուգարքը, Աղձնիքը, Մեծ Մոփքը, Անգեղատունը և Անձիտը³:

Վերանվաճված երկրների այս ցանկը, անշուշտ, շատ կետերում վիճելի է ու անընդունելի: Միանգամայն պարզ է, որ Մուշեղը չէր կարող նվաճած լինել Աղձնիքը և Կորդուքը, որոնք, համաձայն 363 թվի դաշինքի, տրվել էին Սասանյան Պարսկաստանին, և չէր կարող արշաված լինել նաև Մեծ Մոփք, Անգեղատուն և Անձիտ, որոնք, ըստ նույն գաշինքի, միացվել էին Հոռմեական կայսրութեան: Սակայն միանգամայն հավանական է, որ Փալստոսի վկայությունները Մուշեղ Մամիկոնյանի նվաճումների մասին իրենց հիմքում պատ-

¹ Նույնը, էջ 202:

² Sh'w Amm. Marc. XXIX, 1, 4.

³ Փալստոս, V, գլ. Ը—ԺԹ, էջ 213—217:

մական են, թեև մենք շենք կարող այժմ ճշտիվ որոշել ու թվարկել այն ծայրագավառները, որ վերստին միացվել էին Արշակունյաց Հայաստանին:

Հռոմեական կայսրության ու Սասանյան Պարսկաստանի միջև գինեագործի կնքումից հետո (371/2 թ.)՝ Հայաստանում ևս հաստատվեց խաղաղությունը, և երիտասարդ Պապ թագավորը հնարավորություն ունեցավ զբաղվելու իր կիսավեր ու խախտված պետության ներքին գործերով:

Նա մեռական ու կարուկ միջոցներ ձեռք առավ ևկեղեցականութան գեմ, որը քաղաքականապես և տնտեսապես անչափ զորեղացել էր Ներսես կաթողիկոսի ժամանակ: Վերջինիս հիմնած բարեգործական ու վանական անթիվ հաստատությունները, որոնց պահպանություն համար հարկաժող էին հսկայական միջոցներ, Պապի թագավորության ժամանակ ծանր բեռ էին դառել հայ ժողովրդի համար, որը երկարատև կսիվների քնթացքում տնտեսապես հյուսվել էր և խիստ աղքատացել: Պապը անհրաժեշտ էր համարել փակել այդ հաստատությունները:

Անհանդուրժելի էին համարվել սնանկացած երկրի համար նաև ևկեղեցական աճող կալվածատիրությունը և պտղի, տասանորդի ու ևկեղեցական մյուս եկամուտները:

«Նաև պտղիի ու տասանորդների կարգը, — վկայում է Փավստոսը, — որ նախնյաց ժամանակներից սովորություն էր դարձած սույ ևկեղեցուն՝ գրա մասին էլ հրաման տվեց երկրին, ոչ ոք չտա»:

[«Եւ վկարգս պտղսն և տասանորդացն, որ ի նախնեացն կարգեալ սովորութիւն էր սալ յեկեղեցին, վասն այնորիկ հանէր հրաման ընդ աշխարհ՝ զի մի՛ սք տացէ»]:¹

Աղաթանգեղոսի ուշադրավ մի վկայությունից մեզ հայտնի է², որ Տրդատ Մեծը, դյուզական հոգևորականությունը տնտեսապես սուղահովելու համար, նրան հասկացրել էր ավաններում «ևօթն ևօթն հողս երգսլ», այսինքն՝ յոթ երգի կամ ծխի հողամասեր³: Պապ թագավորը, ինչպես վկայում է Փավստոսը, այդ յոթ հողաբաժիններից հինգը գրավել էր հօգուտ արքունիքի:

¹ Տե՛ս Փավստոս, V, գլ. 11, էջ 235:

² Ագաթանգեղոս, գլ. ՃԺԺ, 837, էջ 436 (Տփղիս, 1909):

³ Տե՛ս իմ աշխատությունները՝ «Գիտություններ Հին Հայաստանի շինականների դրություն մասին մարդկանության շրջանում», Երևան 1925, էջ 13—17 և «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», Երևան, 1934, էջ 133—135, 197, 277 և 313—314:

«ևի, յայցի այդ,—ասում է Փափստոսը,—Պապ թագավորյ լոնսպրափեց եկեղեցու հողերը, որ Մեծն Գրիգոր քահանայապետի մամանակ Տրդատ թագավորը տվել էր եկեղեցուն Հայոց տմբուղչ երկրում սլաշտամունքի սպասավորութեան համար, որովհետև յսթ հողից հինգը գրավեց արքունիք և միայն երկու հող թողեց: Եվ հողի համեմատ յուրաքանչյուր գյուղում թողեց երկուական անձ՝ մի երեց և մի սարկավաղ, իսկ մյուսներին՝ երեցների ու սարկավաղների եղբայրներին ու որդիներին վերգրեց իրեն մոտ սպասակալական ծառայութեան համար»:

[«Եւ հատ ևս յարքունիս Պապ թագաւոր զհող եկեղեցւոյն, զոր տուեալ էր թագաւորին Տրդատայ առ Մեծան Գրիգորի քահանայապետի ի սպաս սլաշտաման եկեղեցւոյն ընդ ամենայն երկիրն Հայոց: Զի յեթն հողոյն զհինգն հատանէր յարքունիս, և զերկուոն միայն թողոյր երկուս հողս: Եւ ըստ հողոյն թողոյր երկուս-երկուս առ զիւզ մի երէց և սարկավաղ, և զայն ի սպասու կացուցանէր չիւր ի ծառայութեան զեղբարս և զորդիս երիցանցն և սարկավաղացն»]¹:

Համաձայն Պապ թագավորի այս կարգադրութեան, ո՛չ միայն բոնազրավում էր գյուղական հողերականութեանը տրված հողերի մեծագույն մասը, այլև, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Աննինսկին², սահմանափակվում էր նաև եկեղեցականների դասի ազատությունը զինվորական ծառայությունից և պահանջվում էր, որ երեցների ու սարկավաղների եղբայրներն ու որդիները մտնեն արքունի ծառայության մեջ:

Պապի վերոհիշյալ կարգադրությունները, որ մեծ կարևորություն ունեին նրա քայքայված ու կողոպտված թագավորության վերականգնման ու ուժեղացման համար, ուղղված լինելով հողերականության դեմ՝ առաջացնելու էին, հարկավ, եկեղեցականների կատաղի ու անհաշտատելությունը դեպի Պապը: Այդ անսահման ստեղծությունը լիովին արտահայտված է Փափստոսի գրվածքում. որի մեջ Պապը ներկայացված է ամենամոռայ գույներով, իրրև զաղրելի յի հրեշ:

Փափստոսը, ավելի ճիշտ՝ նրան հիմք ծառայած ազդյունները, նրիտասարգ թագավորին վերագրում են զգայի արատներ, շարունակ նրան գրպարտում են և մինչև իսկ նրա մասին հերյուրում են

¹ Փափստոս. V, գլ. 10, էջ 237:

² *Аннинский, История армянской церкви, Кишинев, 1900, էջ 31.*

անհեթեթ առասպելներ, որ իբր թե Փառանձևո՛ր նորածին արքայուրդուն նվիրել էր դեերին, որոնք օձերի կերպարանքով ասորում էին նրա ծոցում և վարում էին նրան ըստ իրենց կամքի¹:

Արանգա՛մայն սյարդ է, որ Պապ թագավորի կերպարը հայկական ավանդության մեջ շարամիտ-կերպով խեղաթյուրված է²: Փամանակակից Ամմիանոս Մարկելլինոսի մոտ, որը երիտասարդ այս խաղաղորդի մասին տալիս է մանրամասն ու վստահելի տեղեկություններ, ո՛չ միայն մասնանշված են Պապի ողջամտությունն ու խելպախ քաջությունը, այլև սյարգ կերպով ցույց է տրված, որ նա դո՛՛՛՛ էր եղել խարդավանքների ու ստոր դավերի³:

Փամստոսը խիտտ պախարակում է Պապի նաև մի քանի այլ արարքները, որոնք, ըստ երևույթին, սեռական միջոցառումներ էին նրա ամայացած և խռովայից երկրի խաղաղեցման ու բնակչության շատացման համար: Պապը, փակելով կուսանոցները, ինչպես կարելի է հետեցնել Փամստոսի վկայություններից, հրամայել էր, որ կույսերն ամուսնանան, թուլատրել էր ամուսնալուծությունը, չէր արգելել մեռելների վրա կոծ ու սուզ անելը, իսկ ամենադժխալոր նրա հանցանքն այն էր, որ հեթանոս հայերի նկատմամբ եղել էր հանցորժամիտ⁴:

Ամենածանր զրպարտությունը Պապ թագավորի դեմ այն մեղադրանքն էր, որ իբր թե նա ներսես կաթողիկոսին իր ապարանքն էր հրավիրել հիկեղյաց զավառի հախ ավանում և ընթրիքի ժամանակ իր ձեռքով տվել էր նրան ըմպիլիք և թունավորել էր⁵:

Թունախորման այս ամբաստանությունը, ինչպես այժմ արդեն բավարարաչափ պարզված է, ո՛չ միայն կասկածելի է, այլև բոլորովին անհիմն է: Այս սուտ հերյուրանքը հերքված է թե նորագույն պատմագիտական երկերում և թե եկեղեցական պատմության մեջ⁶:

¹ Տե՛՛՛ք Փամստոս, 13, գլ. ԽԷ և Կ, գլ. ԻԲ:

² Համեմատե՛՛ք Գառգալյան, Քննական պատմության Հայոց, Գ, էջ 124, 146 նն. Լեո, Հայոց պատմություն, Ա, էջ 644—645. և Մուրադյան, Քննական պատմություն Արշակ երկրորդի և անոր Պապ որդույն, Ազիթսանդրիա, 1900, էջ 126—183 և ուրիշները:

³ *Amm. Marc.*, XXX 1, 1—23.

⁴ Տե՛՛՛ք Փամստոս, 5, գլ. ԼԱ:

⁵ Նույնը, 5, գլ. ԻԷ:

⁶ Տե՛՛՛ք Գառգալյան, Քննական պատմություն Հայոց, Գ, էջ 144—145. *K. Asian. Etudes historiques*, էջ 196. և Մուրադյան, Քննական պատմություն Արշակ Բ-ի և անոր Պապ որդույն, էջ 143—147 և Մ. Ա. Օրմանյան, Ազգապատմ, 4, Պոլիս, 1912, էջ 218 և ուրիշները:

Ինչպես շատ միշտ մասնանշել է նաև Մարկիարտը, ներսև կաթողիկոսի թուրքապետան մասին տեղեկություն չէ ունեցել Ամմիանոսը, որը Պատրիարքի միակ հանցանքը համարում է Կոստանի և Արտաբանի սպանությունը: Բացի այդ, եթե Պատրիարքը, իրականում լինելը ներսևին, Կեսարիայի մետրոպոլիտ Բարսեղը իրեն ենթակա բանաշարագետի սպանության համար Հայոց թուրքապետին պատասխանատվության կհրավիրեր¹:

Ներսևի մահից հետո Պատրիարքը կաթողիկոս նշանակեց Մանուկ-Կերաթի կաթողիկոս Հուսիկ-Շահակին², որն Աղբիանոսի տոհմիցն էր: Ինչպես հայտնի է, Ներսևի այս հաջորդը չէր ուղարկվել Կեսարիա ձեռնադրություն ստանալու Կեսարիայի մետրոպոլիտից: Ընտրվելով դրան հայկական եկեղեցին իսկևս այնուհետև իր հարաբերությունները Կեսարիայի հունական եկեղեցու հետ և կարողացավ պատկանել անկախ եկեղեցի:

Եկեղեցականների ու հոռմեասեր կուսակցության թշնամությունը դեպի Պատրիարք, որը բուն կերպով արտահայտված է Փափստոսի Պատմության մեջ, այնքան մեծ էր ու անհաշտ, որ վերջ ի վերջո երիտասարդ թագավորի կյանքի գեմ կազմվեց նողկալի դավադրություն, որի պարագրուխը դառավ հոռմեասիան դորավար Տերենտիոսը:

Հայաստանում գտնվող հոռմեական զորքերի այս հրամանատարը, ինչպես փայտում է Ամմիանոսը, «թեև արտաքուստ խոնարհ էր երևում և միշտ յուրջ կերպարանք ուներ, սակայն իր ամբողջ կյանքի ընթացքում խանդավառությամբ գրգռել էր երկպառակությունները³: Սա վաղեմին գրած իր գեկույցների մեջ շարունակ հիշատակում էր Գղակի ու Արտաբանի սպանությունը և առանձնապես շեշտում էր, որ երիտասարդ թագավորն ունի հակում դեպի ամբարտապան արարքներ և իր հպատակների վերաբերմամբ չափից դուրս անցույթ է:

Այս պահանքի գեկույցների պատճառով Պատրիարքը հրավիրվեց վաղևս կաշարի մոտ իրը թե կարևոր խորհրդակցության համար: Սա-

¹ Markwart, Sudarmenien und die Tigrisquellen 157.

² Այս կաթողիկոսը, ինչպես ենթադրում է Մեն-Մարտենը (տե՛ս J. Chezy, Histoire du Bas-Empire, III, էջ 444, ժամ. 3), Մեծ Հայաստանի «Բասիլիկոս» կաթողիկոսն է, որը Մոկրասի եկեղեցական պատմության մեջ հիշատակված է 364 թվի Անտիոքի մոզովի մասնակիցների թվում (Soer., III, 25), ինչև համանական է թվում, որ Փափստոսի մոտ «Յուսիկ» անունը աղավաղված ընթացիված է փոխանակ «Նուհակ»-ի.

³ Տե՛ս Ann. Mart., XXX, 1, 2.

կալն Կիլիկիայի մայրաքաղաք Տարսոնում պատվո պահակի պատրրվակով նա փաստորեն կալանքի տակ առնվեց: Նա ո՛չ տեսակցութուն կարողացավ ունենալ կայսրի հետ, ո՛չ էլ կարողացավ իմանալ իր շտապ հրավիրման պատճառը: Բայց վերջապես նա ծածուկ տեղեկութուն ստացավ, որ Տերենտիոսը նամակ էր գրել կայսրին և խնդրել, որ նա անմիջապես Հայաստան ուղարկե մի ուրիշ թագավոր:

Պապն իսկույն հասկացավ, որ իրեն մեծ վտանգ է սպառնում և որոշեց առանց ժամանակ կորցնելու փախչել Հայաստան: Նա հովաքեց իր շքախումբը, երեք հարյուր սպառազեն ձիավոր զորքը և անվահներ կերպով իրիկնապահին քաղաքից դուրս սլացավ, կազմելով իր ջոկատը սեպի ձևով:

Նրկրի հրամանատարը, հենց որ այս մասին լուր ստացավ զարբասի մոտ պահակ կանգնած սպահից՝ նրա հետևից հասավ քուրդաքի արվարձանում և ազաչեց ետ դառնալ, բայց հազիվհազ կարողացավ իր կլանքը փրկել: Այնուհետև իսկույն նրա հետևից ուղարկվեց մի ամբողջ լեգեոն: Սակայն երբ սրանք մոտեցել էին նրանց՝ Պապը ետ դառավ և իր ամենաքաջ ղինվորների հետ հարձակվեց հուսմեական ղորքի վրա, կայծակի ոյես նետեր տեղայով այնպես, որ նրանց չգիպչեն. ուստի նաև այս զորքը սարսափած փախավ ու վերադարձավ քաղաք:

Այնուհետև այլևս փտանգ չկար, և Պապը երկու օր ու գիշեր ծանր երթից հետո հասավ Եփրատ գետի ափը: Չգտնելով այստեղ նավեր՝ նրանք մեծ դժվարության մեջ ընկան, բայց շուտով միջոց դտան դուրս գալու իրենց ծանր գրությունից: Թագավորն ու ավագները վերցրին ղյուղերից գոհավորակներ, ամրացրին տիկերի վրա և, նստելով դրանց մեջ ու բաշելով իրենց հետևից ձիերին՝ անցան մյուս ափը: Իսկ մյուսները ձի նստան և անցան դետը լողալով:

Հայոց թագավորի փախուստի մասին լուրը, ասում է Ամմիանոսը, ապշեցրեց կայսրին և նա, վախենալով, որ Պապը կարող է այժմ զրծել իր հափատարմության երդումը, ուղարկեց իսկույն հարար թևթևաղեն նետաձիգ հեծյալներ Դանիել կոմսի և Բարյլմեր տրիրունի հրամանատարությամբ, որ հետապնդեն փախուսականներին ու ետ բերեն:

Սրանք երկրի այս տեղերին լավ ծանոթ լինելով՝ կարողացան առաջ անցնել և զրավեցին երկու իրար մոտ գտնվող ճանապարհները, որոնցով պետք է անցնեն Պապը: Բայց նրանց այս ծրագիրը չհաջողվեց բախտավոր մի գիպվածի պատճառով:

Հենց ույր մտմանակ մի ուղևոր էր գալիս, որը, տեսնելով, որ երկու ճանապարհը գրավել են գինվորները, շուրջ նրանց հանդիպել և ծածուկ կերպով զնայ շրջանցիկ ճանապարհով, որը ծածկված էր մացասուանելով ու փշաթփերով, և դեմ գիպավ հողնած չաչերին:

Աղևորին տարան Պապի մոտ, և նա զաղանի կերպով պատմեց, ինչ որ տեսել էր Քարցնելով վտանգը, թագավորը իր ձիավորներից մեկին ուղարկեց ծածուկ ոչ ճանապարհով, որ նա նախապատրաստե օֆեան և ուսելիք: Սրա մեկնելուց հետո՝ նա ուղարկեց մի օրիշ ձիավոր էլ ձախ ճանապարհով նույն նպատակի համար:

Այս երկու ձիավորը, որ ուղարկված էին հոռմեական դորքը մույրեցնելու համար, ձերբակալվեցին, և Դանիելն ու Բարգիմեերն արախ էին, որ Պապը շուտով կրնկնել իրենց ձեռքը: Բայց մինչդեռ նրանք սպասում էին այնտեղ՝ Պապն իր շքախմբի հետ գնաց ուղևորի առաջնորդութչամբ այն արահետով, որը ծածկված էր մացառնելով ու սրով դժվար էր անցկացնել բարձած ձիերը, և խույս տալով, սպասուից ու հասավ Հայաստան, որ նրան երկրացիներն ընդունեցին ցնծալից ուրախութչամբ:

Դանիելն ու Բարգիմեերը, որ խարված էին, վերադարձան կայսրի մոտ և շարունակ ենթարկվում էին ծաղրի ու հեղհանքի իրենց անշնորհքութչան ու անփութութչան համար: Եվ նրանք, որպեսզի իրենց մեղքը թեթևեցնեն, աշխատեցին սուտ մեղադրանքներ բարդել Պապի վրա և համոզել կայսրին, որ խիստ դյուրահավատ էր, որ Պապը զարմանալի կերպով գիտե Կիրիկայի հմայութչունների միջոցով մարդկանց մարմինները կերպարանափոխել ու ուժից զցել և որ նա կարողացել էր իրենց մշուշով պատել, իսկ իր ու իր մարդկանց կերպարանքները փոխել: Ուստի եթե նա անպատիժ մնա՝ կարող է պատճասել մեծ շարիրներ¹:

Պապ թագավորի ձերբակալութչան ու փոխուստի մասին Ամմոնիանոսի հաղորդած տեղեկութչուենները, որ վերև բերված են համառոտ բովանդակութչամբ, հետաքրքիր են մի քանի տեսակետից: Նրանք պատկերավոր կերպով ներկայացնում են մեկ Պապի ու նրա հեծեկազորի խիղախութչունն ու անվեհերութչունը, տալիս են կարևոր ցուցումներ շորթորդ դարի կենցաղի մասին և պարզում են նաև Պապի կախարչութչան ու դիվահարութչան մասին այն անհե-

¹ Տե՛ս Amm. Marc., XXX, 1, 3-17.

Թեթ առասպելի ծագումը, որը, ինչպես վերև տեսանք, տարրեր բովանդակութեամբ կրկնված է Փալստոսի Պատմության մեջ:

Մարկվարտը կարծում է, որ եթե հավանական համարվեն Փալստոսի հաղորդած տեղեկությունները Պապի երես դարձնելու մասին Հոտմեական կայսրությունից և նրա բարեկամության մասին Պարսկաստանի հետ՝ այդ անցքերը պետք է տեղի ունեցած լինեին, ինչպես այդ մատնանշված է Փալստոսի մոտ, Հայոց թագավորի Տարսոնից վերադառնալուց հետո և նրա սպանությունից առաջ¹:

Փալստոսի համապատասխան վկայությունները կարևոր են համարում մեջ բերել:

«Եվ Պապ թագավորը, — պատմում է Փալստոսը, — իր միտքը շուտ տվեց և իր սիրտը շեղեց Հունաց թագավորից և ուզեց սեր ու միաբանություն հաստատել Պարսից թագավորի հետ: Նա սկսեց իրեն թիկունք դարձնել Պարսից թագավորին և ուղարկեց այնուհետև պատգամավորներ միաբանություն հաստատելու համար: Պատգամավորներ ուղարկեց նա նաև Հունաց թագավորի մոտ, թե «բացի Կեսարիայից տասը քաղաք ևս մեքն են՝ ես տուր. նաև Ուոհա քաղաքը մեր նախնիքներն են շինել, ուստի եթե շեռ ուղում որ խոսվություն լինի՝ տուր մեզ. եթե չտաս՝ մեր մեջ պատերազմ կծագի»:

Իսկ Մուշեղը և բոլոր Հայոց իշխանները շատ հորդորեցին թագավորին, որ իր ուխտը Հունաց թագավորության ու երկրի հետ շխույթ, բայց նա շխույթ նրանց և երևան հանեց իր թշնամությունը, որ ուներ Հունաց թագավորի գեմ»:

[«Եւ շրջեաց զմիտս իւր թագաւորն Պապ և խոտորեաց զսիրտ իւր ի թագաւորէն Յունաց, և կամեցաւ խառնել զսէր իւր և առնել միաբանութիւն ընդ թագաւորին Պարսից: Եւ սկսաւ թիկունս իւր առնել զարքայն Պարսից, և արձակել անդրէն հրեշտակս յալպալս միաբանութեան: Եւ առաքէր հրեշտակս առ թագաւորն Յունաց, եթէ Կեսարիաւ հետ և տասն քաղաք մեր լեալ է, արդ ի բաց տուր. և զՈւոհա քաղաք շինեալ է նախնեացն մերոց. արդ եթէ ոչ կամիս խանդար ինչ առնել՝ տուր ի բաց. ապա թէ ոչ, կռուիմք մեծաւ պատերազմաւ»:

Այլ Մուշեղ և ամենայն իշխանսն Հայոց շատ եղին ի մտի արքային, զի մի՛ քակեսցէ զուխտ յերկրէն թագաւորութենէն

¹ *St'u Markwart*, Sudarmenien und die Tigrisquellen, էջ 152:

Յունաց, և ոչ անսաց նոցա, և յայտնեաց զթշնամութիւն իւր՝
լոր ունէր ընդ թագաւորին Յունաց»¹։

Փափստոսի այս վկայութիւններն այն մասը, որ իբր թէ Պապը
Հռոմեական կայսրութեանից ետ էր սլահանցել Կեսարիան, Ուոհան
I ուրիշ բաղմաթիւ բաղաբներ, ինչպես դժվար չէ համոզվել, ան-
լեկեթ ու խիստ միամիտ ամբաստանութիւններ են։ Որ վիճելի և
կասկածելի է նաև Փափստոսի հաղորդած հիմնական տեղեկութիւ-
նը, որ իբր թէ Պապը, երես դարձնելով Հռոմից, ուզեցել էր անցնել
Պարսկաստանի կողմը՝ այդ կարելի է հետեցնել Ամմիանոսի վկա-
յութեանից, որը պարզ ու սրոշ մատնանշում է, որ Պապը, Տարսո-
նից Հայաստան վերագաճնալուց հետո՝

«մեծ ուրախութեամբ ընդունված լինելով իր հայրենակիցնե-
րից՝ անխախտելի կերպով հավատարիմ էր մնացել Հռոմին և
ոչ մի խոսք ոչ մեկին չէր ասել վիրավորանքների մասին, որ
ինքը կրել էր»²։

Միանգամայն հնարավոր է սակայն, ինչպես այդ կարելի է
կոհակ Ամմիանոսի ուրիշ ակնարկներէից³, որ Պապը, հավատարիմ
լինելով Հռոմեական կայսրութեանը, կարող էր, իր թագավորու-
թիւնը փրկելու համար, աշխատած լինել լեզու դռնելու նաև Սա-
սանյան Պարսկաստանի հետ։

Պապի այս ձգտումը չէր կարող, իհարկե, ընդունելի լինել կայս-
րութեան համար, որը, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Նյուդեկեն, նպատակ էր դրել իրեն տիրապետելու Հայաստանին և Պապին իր
ձեռքին գործիք էր դարձրել իր այդ նպատակին հասնելու համար⁴։

Պապի փախուստը Տարսոնից անհետևանք չմնաց։ Վաղես
կայսրը, որ չէր կարող ներել Պապին նրա հանդուգն ազատումը
ձերբակալութեանից, գաղտնի հրաման ուղարկեց Հայաստանում
դռնվող Հռոմեական զորքերի հրամանատար Տրայանոսին, որը
Տերենտիոսի հաջորդն էր, որ Հայոց թագավորին բռնութեամբ կամ
նենդութեամբ ենթարկե մահապատժի։

Պապի սպանութիւնը, որ կատարվեց հայկական հողի վրա և
հայ իշխանների ու մեծամեծների ներկայութեամբ, ժամանակակից
սլատմագիր Ամմիանոսն անվանում է «զարչելի ոճրադործութիւն»։
Հռոմայեցիների գործած այս ոճիրը, որ մանրամասն նկարագրված
է Ամմիանոսի և Փափստոսի սլատմական երկերում, հարկ եմ հա-

¹ Փափստոս, V, գլ. 18, էջ 237—238։

² *Amm. Marc.*, XXX, 1, 15.

³ *Նույնը*, XXX, 1, 11 և 2, 1։

⁴ *St' u Th. Nöldeke*, Aufsätze zur persischen Geschichte, էջ 102։

մարում թարգմանարար մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությունը՝
1. Ամմիանոս, ԱՄՄ, 1, 18—23՝

«Այսպիսով սաստիկացավ կայսեր անհաշտ ատելությունը [դեպի Պապը] և օրավուր նոր նենգություններ էին դարձնում, որպեսզի բռնությունը կամ պաղտնի կերպով նրա կյանքը կարճվի: Այս բանը ծածուկ զրույթյամբ հանձնարարվեց Տրայանոսին, որն այդ ժամանակ պաշտոնյա էր Հայաստանում և ղեկավարում էր ռազմական գործերը:

Սա, աշխատելով թաղուվորին խաբել զայթակղիչ խարդավանքներով՝ մերթ նրան հանձնում էր Վաղեսի նամակներն ի նշան սրա բարեմիտ տրամադրության և մերթ ինքը նրա մոտ խնջույքի էր գալիս առանց հրավերի: Վերջ ի վերջո, երբ զավագրությունն արդեն կազմված էր՝ խոնարհաբար նրան հրավիրեց ճաշի:

Եվ թագավորը, ոչ մի վտանգ չզգալով, գնաց աներկյուղ և նստեց իրեն տրամադրված պատվավոր տեղում: Երբ մատուցվեցին ընտիր քաղցրեղեններ և ընդարձակ դահլիճը զզրդվում էր լարավոր ու փողավոր գործիքների հնչյուններից ու նաև երգերից, և երբ գինին արդեն գլուխները տաքացրել էր՝ ճաշկերույթի հրավիրողը [Տրայանոսը] ինքը դուրս գնաց ինչ-որ բնական կարիք բավարարելու պատրվակով և ներս եկավ ահեղատես բարբարոսներից մեկը, որ կոչվում էին սուպրեր: Սուրբ պատյանից հանած՝ նա իր շուրջն էր նայում դաժան ու վայրենի հայացքով, որպեսզի սպանե երիտասարդ թագավորին, որին նախապես բոլոր հնարավորություններից զրկել էին դուրս պրծնելու:

Թագավորը, որը հենց այդ ժամանակ իր բազմոցից մի փոքր կռացել էր դեպի մյուս կողմը, երբ նրան տեսավ, վեր կացավ և հանեց զաշույնը, որպեսզի իր կյանքը որքան հնարավոր է պաշտպանե, սակայն նա վայր ընկավ կրծքից խոցված, որպես ամոթալի մի զոհ, և նողկալի կերպով հոշոտիկց հաճախակի հարվածներով: Այսպիսի անարգ նենգությունը դյուրահավատությունը խարդավանվեց. օտարականի արյունը փրփրելով թափվեց շքեղ սեղանածածկոցների վրա դեմ հանդիման հյուրասիրության աստուծո հյուրընկալության ժամանակ, որը նույնիսկ Եվքսինյան Պոնտոսի կողմերում խղճամիտ երկյուղածություն է արժանանում, և այնուհետև ճաշկերույթի մասնակիցները, չափից դուրս հագեցված, բոլորովին սարսափահար եղան և փախան»:

2. Փափստոս, V, դր. ԼԲ՝

«Իսկ Հունաց իշխանները և նրանց զորքը գեռևս Հայոց երկրումն էին. իշխաններից մեկի անունն էր Տերևնտ, մյուսինը՝ Աղև: Եւ Հունաց թագավորը մի ղեկավար ուղարկեց թարան կերպով իր զորքերի իշխանների մոտ Հայաստան ու յրամանովեց Հայոց Պապ թագավորին սոյանել:

Երբ Հայաստանում դառնվող Հունաց իշխանները թագավորի այդ հրամանը ստացան՝ հարմար մահացնելու ղեկավար էին սպասում, որ Հայոց Պապ թագավորին սպանեն: Ինք՝ մի հարմար ժամանակ սպասակց, ևրբ Հունաց զորքերի զորավարները, Տերևնտն ու Աղևն, իմացան, որ Հայոց թագավոր Պապը մեծակ է, իսկ բոլոր մեծամեծները և Հայոց զորքն այնտեղ չեն. և Հայոց Պապ թագավորը բանակ էր դրել Բաղրանդ դավառի դաշտում, խու կողված տեղում, իսկ Հունաց զորքերի բանակը դառնվում էր նույնպես այնտեղ՝ Հայոց թագավորի բանակի մոտ: Ապա Հունաց զորավարները մեծ խնջույք սարքեցին և Հայոց մեծ թագավոր Պապին հրավիրեցին մեծ շքով ընթրիքի համաձայն նրա արժանավորության, ինչպես ընդունված էր հրավիրել հանդիսավոր խնջույքի թագավոր մարդկանց. և ամեն ինչ նրանք պատրաստել ու կազմել էին:

Պապ թագավորը եկավ ընթրիքի և մտավ ու նստավ կերուխում անելու: Եվ երբ թագավորը մտավ Հունաց Տերևնտ զորավարի խորանը՝ լեզևոնական վահանակի հետևակները, վահանները ձեռներին և սուկրերը գոտիներում, կանգնեցին ներսում ու խորանի պատերի շորս կողմը շրջապատեցին. նույնպես կաղմ ու պատրաստ կանգնեցին և դուրսը՝ ներսից լավ ղինված և վրայից շորեր հագած:

Իսկ Պապ թագավորն այնպես էր կարծում, որ այդ անում են իրեն պատվելու համար: Եվ մինչդեռ նա ընթրիքի ժամանակ ուտում էր, սակրավոր զորքը շորս կողմը հետևում շարված՝ նրան շրջապատել էին: Երբ սկսեցին զինի խմել՝ ուրախության առաջին բաժակը հրամցրին Պապ թագավորին. և իսկույն նվագեցին թմբկահարները, սրնգահարները, քնարահարները և փողահարները՝ ամեն մեկն իր արվեստով ու ղանաղան ձայններով:

Վահանավոր զորքին հրաման տվին. և երբ Պապ թագավորն ուրախության ղինին ուներ իր ձեռքում և նայում էր դուսանների ղանաղան խմբերին, երբ նա ձախ ձեռքի մեջ, որը հենված էր արմունկին, բռնած ուներ մատներում ոսկե թաղը, իսկ

աջ ձեռքը դրել էր թրի կոթին, ուր կապած ուներ այ սուլպին, և երբ նա բաժակը բերանին էլք տարել, որ խմե, իսկ աշրևյր զեպի առաջ էր հռոել և նաչում էր գուտաննելի գանապան իմբերին՝ Հունաց զորքերին հրաման տրվեց աչքի ակնարկով

Եվ լեզևոնական երկու սակրավորներ, որոնք սակեայորս վահանները ձեռքերին հետևում էանգնած էին իբրև սպասու-վորներ՝ հանկարծ երկուսն էլ սակրերը բարձրացրին և հար-վածեցին Պապ թագավորին. մեկը սակրով խփեց ուզիզ վզին, իսկ մյուս սակրավորը՝ այ ձեռքի թաթին, որ թրի կոթի վրա էր դրված. կտրեց և դեն ձղեց: Պապ թագավորն անմիջապես բնկավ երեսը վար և թասով գինին ու նրա հետ խստոված վզի արչունն բնկան միասին բաժակակալ սկուտեղի վրա Պապ թագավորն անմիջապես մետավ:

Երբ շփոթվեց տակնուվրա եղավ զահլիճը՝ Անձեացյաց գավառի տեր Գնելը վեր կացավ իր բազմած տեղից, հանեց իր սուրը և զարկեց ու սպանեց լեզևոնականներից մեկին, որոնք խփել էին թագավորին: Այդպես Հունաց Տերենտ զորա-վարը, հանելով իր սուրը, խփեց և Գնելի զխից ցած գղեց զանգր աշրևրի վրա: Եվ ուրիշ ոչ մեկը ոչինչ նրանց չհանդրո-նեց առև և ոչ մի խոսք»:

[«Այլ իշխանքն Յունաց և զօրքն նոցին տակաւին էին յերկ-րին Հայոց. և անուն իշխանացն՝ միումն Տէրէնտ, միսսումն Աղէ: Եւ յդեաց զեսպան մի զազատիկ թագաւորն Յունաց առ իշխանոն զօրացն իւրոց՝ որ էին յերկրին Հայոց, և հրաման տայր սպանանել զթագաւորն Հայոց զՊապ:

Եւ եղև իբրև բնկալան զայս հրաման ի թագաւորէն Յունաց իշխանքն իւր՝ որ էին ի Հայոց երկրին, սպասէին մահու ի դէոյ՝ սպանանել զթագաւորն Հայոց զՊապ: Եւ եղև ի դիպան ժամա-նակի իբրև գիտացին Տէրէնտն և Աղէն զօրավարքն զօրացն Յունաց՝ թէ միայն է թագաւորն Հայոց Պապ, և ամենայն մե-ծամեծքն և զօրքն Հայոց չէին անդ, և էր թագաւորն Հայոց Պապ բանակեալ ի դաշտին ի Բագրաւանդ զաւառի ի Խու ա-նուն տեղոյն, և բանակ զօրացն Յունաց բանակեալ էր անդէն մօտ առ բանակին Հայոց արբային. այսպէս զօրավարն Յունաց հաց մեծապէս գործեալ՝ յրնթրիս հրաւիրեալ կոշեցին զմեծ թագաւորն Հայոց զՊապ մեծապէս բոտ արժանաւորութեան նորա, որպէս օրէն էր զայր թագաւոր ի հաց մեծ կոշել. և առ-նէին կազմութիւն պատրաստութեան:

Եւ Եկեալ թագաւորն Պապ յընթրիս, մտեալ բազմեցաւ յուտել և յըմպել: Եւ իբրև մտանէր արքայն ի խորանն Տէրէնտի զօրավարին Յունաց, և լէզէոն սպարակիր հետեակն վահան ի ձեռն, սակուր զգօտւոյ, շուրջ ի ներքոյ զօրմովք խորանիս պատեալ պսակէին. սոյնպէս և արտաքոյ կազմէին ի ներքոյ կուռ վառեալք, և ի վերոյ հանդերձք զգեցեալք պատրաստէին:

Իսկ թագաւորն Պապ համարէր ի միտս իւր թէ ի պատիւ ինչ նորա դայն առնիցեն: Եւ մինչ դեռ յընթրիսն ուտէր, սակրաւոր զօրքն ի թիկանց կուսէ նորա կարգեալք պսակեալք կային շուրջ զնովաւ յամենայն կուսէ: Իբրև ընդ գինիս մտին, որպէս զառաջին ուրախութեանցն նուազն մատուցին արքային Պապայ, և առ հասարակ թմբկահարք, և սրնգահարք, ընարահարք և փողահարք իւրարանչիւր արուեստօք պէսպէս ձայնիւր բարբառեցան:

Եւ վահանաւոր յեզէոնին հրաման Ետուն, և մինչ դեռ թագաւորն Պապ զուրախութեան գինին ունէր ի մատունս իւր, և նայէր ընդ պէսպէս ամբոյս դուսանացն, ահեակ ձեռամբն յարմուկն՝ յոր յեցեալ բազմեալ էր՝ ունէր տաշտ ոսկի ի մատունս իւր, իսկ աջ ձեռնն Եղեալ էր ի դաստապան նրանին՝ զոր կայեալն էր յաջու ազդերն իւրում, և մինչ գեռ բերանն ի բաժակին էր յըմպելն, և աջօքն յառաջ կոչս պշուցեալ հայէր ընդ պէսպէս սմբոխս դուսանացն, հրաման լինէր անխարկելով զօրացն Յունաց:

Եւ յեզէոն սակրաւորքն երկու ի թիկանց կուսէ կային ի սղասու ոսկիկմբէ վահանօքն՝ յանկարծօրէն կից ի վեր առեալ զսակուրան, զարկանէին թագաւորին Պապայ. մին կշիւ զուրն հարկանէր սակրաւն, և միւսն ևս սակրաւորն զաջ թաթ ձեռինն՝ որ կայր ի վերոյ դաստապանի նրանին՝ հարկանէր, կտրէր և ի բաց ընդենոյր: Անդէն ի բերանս տապալէր թագաւորն Պապ. և գինին տաշտին և արինն պարանոցին նովաւ հանդերձ ի վերայ բաժակալ սկրտեղն անկանէր առ հոսարակ. և անդէն սատակէր թագաւորն Պապ:

Ընդ շփոթելոյ տաճարին խոռվութեան՝ Գնէլ տէր գաւառի. Անձեացեաց յոտն կացեալ յիւրմէ բազմականէն, հանեալ զիւր սուսերն՝ հարկանէր զմի ի լեզէոնաց անդի սպանանէր, յայնդանէ՝ որ հարին զթագաւորն: Ապա Տէրէնտ զօրավարին Յունաց զիւր սուսերն հանեալ ածէր, տարակաց ի գլխոյն Գնե-

լոյ զսկաւառակն զլիւոյն ի վերայ աշացն ի բաց ընդհնոյր: Եւ այլ ինչ որ ոչ կարաց յանդրգնել ստել ինչ բնդ նոսա և ոչ ինչ»¹: Ինչպէս սեռնում եւք, Փափստոսի մտա Պարզ թաղաւորի Եղևնական սոյանութեան նկարագրութեան մտաւորապէս նույնն է, ինչ որ Ամմիանոսի մտա: Տեղ-տեղ հայկական ավանդութիւնն ունի նույնիսկ ուղարկով մանրամասնութիւններ, որոնք, ըստ Երևույթին, պատմական են: Սակայն, ինչպէս վկայում է Ամմիանոսը, Պապի սպանութիւնը տեղի էր ունեցել ոչ թե Տերենտիոս զորավարի, այլ Տրոյանոսի գաւազրութեամբ, որը այդ ժամանակ հռոմեական զորքերի հրամանատարն էր Հայաստանում և այդ պաշտօնում հաջորդել էր Տերենտիոսին:

Հռոմեական կայսրութեան թելադրանքով կատարված վերոհիշյալ ծանր հանցագործութեանը, որ տեղի էր ունեցել 374 թվի Երևուրդ կեսում, սաղրիչ էին հանդիսացել և գործակից, ինչպէս հարգում է Ամմիանոսը, Հայաստանի «ուղական բնակիչներից մի քանիսը»² և, հավանորեն, նաև Հայաստանի սարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը, ինչպէս այդ սարգ ակնարկված է Փափստոսի Պատմութեան մեջ³:

Որ Արշակունիների թագաւորութեան վարկը և հեղինակութիւնը այդ ժամանակ խիստ թուլացել էին նախարարական Հայաստանի բարձր խաղերում՝ այդ պարզ Երևում է դարձյալ Փափստոսի վկայութեանից հայ մեծամեծների ժողովի մասին Պապի սպանութեանից հետո:

«Եվ Հայոց բոլոր մեծամեծ իշխանները,— պատմում է Փափստոսը,— եկան հավաքվեցին միասին: Թե Մուշեղ սպարապետը, թե Հայր մարդուկեւը և թե բոլոր իշխաններն ասում էին՝ «Ի՞նչ անենք, ինչպէ՞ս վարվենք, մեր թագաւորի համար վրեժխնդիր լինե՞նք թե ոչ»: Վերջը խորհրդի մեջ ընդունվեց այս կարծիքը. «Մենք չենք կարող, ասացին, հեթանոս սպարապետների ծառայութեան տակ մտնել և Հունաց թագաւորին թշնամի անել, նաև չենք կարող երկուսին թշնամի դարձնել, ո՛չ էլ կարող ենք ապրել առանց որևէ մեկի օգնութեան»:

Ապա խորհրդի մեջ որոշվեց այսպէս. «Ինչ որ եղավ՝ եղավ. ավելի լավ է, որ մենք Հունաց թագաւորին ծառայենք և Հունաց թագաւորութեան իշխանութեանը հնազանդինք. ինչպէս

¹ Տե՛ս Փափստոս, էջ 238—240:

² *Ann. Marc.*, XXX, l. 3.

³ Փափստոս, V, գլ. 16:

որ Հունաց խոզավորութեան կամքն է, թող այնպես էլ մեզ նեա վարվի»։ Այլևս շմտածեցին վրեժ խնդրել կամ ուրիշ արեւ բան տնել, այլ լուս մնացին և գնացին»։

Դսն ժողովեցան և կին ամենայն իշխանքն Հայոց մեծամեծք ի մի վայր ի միտսին, և Մուշեղ սպարապետն, և Հայր մարդպետ, և ամենայն իշխանքն առեին. «Զի՞նչ արասցուք կամ զի՞նչ գործեսցուք, խնդրեսցո՞ւք զվրէժ թագաւորին մերոյ, թէ ոչ»։ Եւ սպա հաստատեցաւ այս բան ի խորհրդեանն, և ասեն. «Այ կարեմք հեթանոսաց ի պարսկաց ի ծառայութիւն մտանել և իջնամի առնել զթագաւորն Յունաց, և ոչ զերկոսեան թըշնամի առնել, և ոչ առանց միոյ թիկանց կարեմք կեալ»։

Աստ ևկաց այս բան ի խորհրդին, թէ զինչ եզն՝ ահա եղև, իսկ ծառայեսցուք թագաւորին Յունաց, կացցուք ի հնազանդութեան իշխանութեան թագաւորութեանն Յունաց. զխորդ և կամք իցեն թագաւորութեան Յունաց, արասցեն մեզ։ Եւ ոչ ինչ արկին ի միտ, կամ վրէժ խնդրել, կամ այլ ազդ ինչ իրս տանել. այլ անցին կացին լուս»¹։

Փափսաստի այս վկայութիւնից երևում է, որ Մուշեղ Մամիկոնյանը և մեծամեծ հայ իշխանները, որոնք լքել էին և չէին տաշտուցանել Պապ թագաւորին, այլևս չէին կարող հաստատուն նեցուկ համարվել Արշակունյաց թագաւորութեան։

Պատր, ինչպես վերև տեսանք, թագաւորել էր Հայաստանում ընդամենը հինգ տարի՝ 370—374 թ., սակայն և՛ թե մենք նրան թագաւորութեան համարենք Արշակ Բ-ից անմիջապէս հետո՝ նրա թագաւորութեան տևողութիւնը կարող ենք բնորոշել յոթ տարի (367/8—374), ինչպիսի որ այդ մատնանշված է Խորենացու Պատմութեան մեջ։

Պապի տնպատիժ սպանութիւնից հետո Արշակունյաց թագաւորութեանն արդեն մոտ էր իր մահվան շգնածամին և արագ կերպով գնում էր դեպի վերջնական կործանում։

¹ Փափսաստ. V, գլ. 17, էջ 240։

ՎԱՐԱԳՂԱՏ, ԱՐՇԱԿ Գ, ԽՈՍՐՈՎ, Գ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԲԱԺ-ԱՆՈՒՄԸ

1. Վարագղատ:— 2. Բանակցությունները Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև Հայաստանի և Վրաստանի առթիվ:— 3. Ներքին խռովությունները Հայաստանում:— Մուշեղ Մամիկոնյանի և հոռոմեական կուսակցության քաղաքական ծրագիրը:— մեղադրանքներ Մուշեղ Մամիկոնյանի դեմ:— Մուշեղի սպանությունը:— 4. Հռոմեական կայսրության ծանր դրությունը վեստգոթերի ներխուժման պատճառով:— 5. Պարսկաստանի հետ կնքված ճոր դաշինքը, որ աննպաստ էր Հայաստանի հոռոմեաներ կուսակցության համար:— 6. Մանուել Մամիկոնյանի վերադարձը Հայաստան Շապուհ Բ-ի հանձնարարությամբ:— Վարագղատի պարտությունը Կարինի դաշտում և վախճանը:— 7. Արշակ Գ-ի քաղաքացիական կարգվելը Մանուել Մամիկոնյանի խնամակալության տակ:— Հայաստանը Սասանյան Պարսկաստանի գերագույն իշխանության ներքո:— 8. Մանուել Մամիկոնյանի մասին Փավստոսի Պատմության վիպական-ստեղծական վկայությունները:— 9. Հայաստանի խաղաղ վիճակը Պարսկաստանի ներքին խռովահույզ դրության պատճառով:— 10. Շապուհ Բ-ի բանակցությունները Քեդոսիոս կայսրի նետ Հայաստանի բաժանման մասին:— 11. Հայաստանի բաժանումը:— 12. Խոսրով Դ:— Հայաստանի քաղաքական դրությունը 378 թվից մինչև 387 թիվը:— 13. Հայաստանը 387 թվի բաժանումից հետո:— Արշակ Գ և Խոսրով Դ՝ իրեն Հայաստանի անվանական քաղաքացիները:— 14. Հայաստանի բաժանման մասին Պրոկոպիոսի և Պագար Փարպեցու վկայությունները:— 15. Արևմտյան կամ Հռոմեական Հայաստանի և Արևելյան կամ Պարսկական Հայաստանի սահմանները:— 16. Նորագույն պատմագետների կարծիքը Քեդոսիոս Ա-ի արևելյան սխալ քաղաքականության մասին:— 17. Հայաստանի նևտագա վիճակը:

Պատի ստրանությունից հետո Վաղես կայսրը Հայաստանի թագավոր կարգից պատանի Վարագղատին (374—378), որը հայ Արշակունիներին տոհմիցն էր: Փավստոսը սրան համարում է Պասլի Լղբորդի¹: Վարագղատի թագավորության ժամանակ ևս Հայոց զորքերի սպարապետության պաշտոնը շարունակում էր վարել Մուշեղ Մամիկոնյանը:

¹ Փավստոս, V, գլ. 11, էջ 248:

Ամմիանոսի պատմելով՝ երբ Շապուհ Բ-ը իմացավ Պապի մահվան մասին, որին նա ամեն կերպ աշխատել էր գրավել իր կողմը՝ ստատիկ վշտացավ: Նա խիստ վրդովված էր իր զորքերի պարսությանների և հռոմեական զորքի գործուն արիություն պատճառով և, փոխենալով, որ հետագայում դրությունն ավելի վատ կարող է լինել՝ ազորիկեց կայսեր մոտ գեսպան և հանձնարարեց համոզել Վաղեսին, որպեսզի Հայաստանը, որը մշտական ազևտների պատճառ էր, բուրբուրի վերացվի ու ոչնչացվի. Իսկ եթե այդ շքնդունվեր՝ պետք է արիչ պահանջ դրվեր, այն է՝ վերացնել Իբերիայի երկու մասի բաժանումը, դուրս հանել այնտեղից հռոմեական մասի զորքերը և սույ թագավորական իշխանությունը միմիայն Վարադ-Ռա-խուրին, որին Իբերիայի թագավոր էր նշանակել Շապուհ Բ-ը:

Վաղես կայսրը, ասում է Ամմիանոսը, պատասխան տվեց, որ նու չէ կարող որևէ փոփոխություն մտցնել զաշնադրերի մեջ, որոնք ընդունված են երկուտեք համաձայնությունամբ, ուստի և ինքը այդ զաշնադրերը պաշտպանելու է մեծ ուշադրությամբ: Ի պատասխան կայսեր այս վճռին՝ Պարսից թագավորից սուսցվեց նամակ ձմևս-վա միայն վերջերին (376 թվի սկզբիս), որը պարունակում էր մեծամիտ պահանջանքներ¹:

Իկնուհեակ հարաբերությունները երկու պետությունների միջև սկսել էին դառնալ խիստ տաղնապալի, ուստի և Վաղես կայսրը հրամայեց, որ անհապաղ Պարսկաստան պնան հեծելազորի առաջնորդ Վիկտորը և Միջագետքի դուքս Մուրիկիոսը և հայտնեն Շապուհ Բ-ին կայսեր պարզ ու սնեղիզիմի վճիռը հետևյալ բովանդակությամբ՝

«որ եթե թագավորն արդարություն կուզն է և բավականա-նում է իր ունեցածով, ինչպես այդ անընդհատ նա կրկնում է՝ այդ պեպրում նա հանցանք է գործում, աչք ղնելով Հայաստանին, որի բնակչությանը թույլ է տրված ապրել ըստ իր բարեհայեցողության: Իսկ եթե, ինչպես այդ պայմանավորված է, հետևյալ տարվա սկզբին չվերագառնան անարգել Սուրմակին տրված օգնական զորքերը՝ նրան [թագավորին] կհարկադրեն կատարել այն, ինչ որ հրաժարվում է անել կամավոր կերպով»²: Դետպանությունը, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը, գործել է նաստատուպես և համարձակ, բայց, առանց որևէ հանձնարարական սուկնույու, Հայաստանի մասերից ընդունել էր մի քանի փոքր գավառներ, որ իրեն առաջարկել էին:

¹ Տե՛ս՝ *Amm. Marc.*, XXX, 2-3

² *ibid.*, XXX, 2, 4.

Երբ այս դեսպանությունը վերադարձավ՝ Վաղեսի մոտ եկավ Սուրենը, որն ըստ իր գիրքի թագավորից հետո երկրորդ անձն էր Պարսից պետության մեջ: Սա առաջարկեց կայսրին նույն գավառները, որ ընդունել էին առանց երկար մտածելու հռոմեական զեպուանները: Թեև Սուրենին ընդունեցին սիրալիկ կերպով և մեծ շքով, սակայն ետ ուղարկեցին ձեռնունայն ու շտվին այն, ինչ որ պահանջում է, և այնուհետև իսկույն Վեսեցին մեծ պատրաստություններ տեսնել պատերազմական գործողությունների նրանք նկատի ունեին, որ պարսեան սկզբներին Վաղես կայսրը ունենալով երեք գյուրարանակ, կներխուժե Պարսկաստան, ուստի և շտապ կերպով վարձում էին սկյութական օժանդակ զորքեր¹:

Երբ տեղի էին ունենում վերոհիշյալ բանակցությունները (375 է. 376 թթ.), որոնց ընթացքում առաջին անգամ քննության էր դրվել Հայոց թագավորության բաժանման խնդիրը՝ Հայաստանում վերսկսվել էին, ինչպես վկայում է Փավստոսը, ներքին խռովությունները, որոնց զոհը եղավ սղարաոյեա Մուշեղ Մամիկոնյանը:

Սկսած արդեն Պապ թագավորից Հայ Արշակունիները, ինչպես տեսանք, անունով էին միայն թագավորներ, շունեին նախկին հորությունն ու հեղինակությունը և պարզապես խաղալիք էին Հռոմեական կայսրության ձեռին:

Պատմագիտական նորագույն երկերում բավարարաչափ ուշադրության չեն առնվել այն նոր մտայնությունն ու ձգտումները, որ այդ ժամանակ ունեցել է Հայաստանում հռոմեասեր կուսակցությունը:

Մուշեղ Մամիկոնյանը, որը պարսպալուին էր այդ կուսակցության, ըստ երևույթին, այլևս վստահություն չունեի Արշակունյաց թագավորության կենսունակության վրա, ուստի և, Հայաստանը պարտիական տիրապետության վտանգից փրկելու համար, նպատակահարմար էր համարում նրա պաշտպանությունն ապահովել Հռոմեական կայսրության միջոցներով ու օգնությամբ, դարձնելով նրան ամբողջված ու անմատչելի մի պատվար կայսրության թիկունքում:

Եթե այս ծրագիրը իրագործվեր, ավելի քան հավանական է, որ Մեծ Հայաստանը ևս կմիացվեր կայսրությանը գրեթե նույն հիմունքներով, ինչպես Անգրտիգրիսյան նախարարական երկրները՝ Մոփքը և Անդեկտունը, որոնք Հովհաննոսի գաղնապրով տրվել էին կայսրությանը:

Մուշեղ Մամիկոնյանի և հռոմեասեր կուսակցության քաղա-

¹ Տե՛ս *Amn., Marc.* XXX, 2. 5—6

քական այս նոր կողմնորոշումը, որ արժանի է հատուկ ուշադրութեան, պարզ ու որոշ մատնացույց է արված Փափստոսի մոտ: Կարևոր նրա հատվածը անհրաժեշտ էմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բովանդակութեամբ:

«Հայոց Պապ թագաւորի մահից հետո, — վկայում է Փափստոսը, — Հունաց թագաւորը Հայոց աշխարհի վրա թագաւորեցրեց Արշակունիների նույն սոհմից մի ոմն Վարազդատի: Սա մեծ շքով եկավ Հայոց երկիրը և թագաւորեց Հայոց երկրում: Նա սարիքով մանուկ էր, լի արիութեամբ, կորովի ձևով, քաջ սրտով, բայց թեթև մտքի տեր էր, մանկարարո, տղայահաննար ու մանկամիտ էր: Բայց և այնպես, երբ նրան տեսան, հավաքվեցին նրա մոտ բոլոր հայ սոհմերը՝ մեծամեծներն ու նախարարները, որոնք ընդունեցին նրան և ուրախացան, որ նա իրենց թագաւորն է:

Իսկ Հայոց սպարապետ Մուշեղը հայերին առաջնորդում էր, չավ պահպանում էր Հայաստանի սահմանները, ինչպես որ մեծապես վարժ էր բարեկարգ պահել աշխարհը, և բարի խրատներ էր տալիս մանուկ Վարազդատ թագաւորին: Նա միշտ հոգում էր Հայոց աշխարհի թագաւորութեան համար, թե ի՞նչ եղանակով կամ ինչպե՞ս կարող կլինի երկիրը շեն մնալ, և միշտ բարեմտորեն աշխատում էր, որպեսզի թագաւորութիւնը կարողանա հաստատուն լինել:

Նա խորհրդակցում էր Հունաց իշխանների հետ և նրանց միջոցով նաև կայսեր հետ, թե անհրաժեշտ է շինել Հայոց երկրում, ամեն մի դավառում, ամուր սլարիսպներով շրջապատված քաղաքներ՝ չուրաքանչյուր գավառի մեջ կամ մի-մի քաղաք, կամ երկ-երկու, և հարկաւոր է դրանք հաստատել Հայոց ամբողջ երկրում, իրիս զորանիստ կայաններ, մինչև Գանձակ սահմանային երկիրը, որը գտնվում է Պարսից կողմում ու Հայաստանի սահմանում. հարկաւոր է նաև Հայոց բոլոր ազատներին դարձնել զինվոր կայսերական ծախքով, ինչպես և Հայոց աշխարհի զորքերը, որպեսզի այսպիսով բոլորովին ապահով լինեն իրենց թշնամիներից՝ Պարսից զորքերից:

Եվ Հունաց թագաւորը մեծ ուրախութեամբ հանձն առավ այդ անել, որպեսզի բոլոր այս միջոցառումներով աշխարհը հաստատուն մնա ու անխղելի կերպով ենթարկվի իրեն և որպեսզի Պարսից թագաւորը չկարողանա Հայոց աշխարհն իրեն գրավել»:

Եւ եղև յետ մահուն Պարոյայ թագաւորին Հայոց, թագաւորեցոյց թագաւորն Յունաց զՎարադգատ ոմն ի նմին տոհմէն Արշակունի ի վերայ աշխարհին Հայոց: Եկն բազում շքով եմուտ յերկիրն Հայոց, և թագաւորեաց յերկրին Հայոց: Եւ էր նա մանուկ յաւուրց, չի արութեամբ, կորովի ձևօք, քաջ սրբտի, և ի մտւոց թեթե, մանկաբարոյ, տղայահանձար, մանկամիտ: Բայց սակայն իբրև տեսին զնա ժողովեցան առ նա ամենայն ազգք Հայոց՝ մեծամեծք, նախարարք, և կամեցաւ խնդացին զթագաւորելն նորա ի վերայ իւրեանց:

Եւ սարարապեան Հայոց Մուշեղ առաջնորդէր Հայոց. և զգուշանայր զսահմանօքն Հայոց, որպէս սովոր էր կարգել զաշխարհ մեծապէս. և խրատ բարեաց թագաւորին մանկունն Վարադգատայ մատուցանէր: Եւ հոգայր հանապաղ վասն թագաւորութեան աշխարհին Հայոց, և զհարզ կամ որպէս շէն լինել մարթացէ. և հանապաղ ետիւ արկանէր բարեխորտորդն, զի հաստատուն կալ կարացցէ թագաւորութիւնն.

Խորհէր ևս բնդ իշխանսն Յունաց, և նորօք բնդ կայսերն, իկ պարտ է նոցա զապար մի շինել յերկրին Հայոց. ի մի մի դատուն, որ մին մի քաղաքս, որ երկուս երկուս ամուր պարբսպաւորս պօրանիստս հաստատել բնդ ամենայն երկիրն Հայոց, մինչև ի Կանձակ սահման երկիրն, որ Պարսից կուտէ էր, Հայոց սահման էր. և գամենայն ապաստան Հայոց կայսերական թռչալօրն զինուորել, սոյնպէս և զօրաց երկրին Հայոց, զի այսպէս ամենայն պտուղութիւն լիցի առ ի թշնամեաց իւրեանց ի զօրացն Պարսից:

Եւ թագաւորն Յունաց յանձիս ունէր մեծաւ խնդութեամբ սունել պաշտ. զի աշտու ամենայնիւ աշխարհն հաստատուն լիցի և անշարժ ի նմանէն, զի մի՛ կարացցէ թագաւորն Պարսից յիւր վասրել զաշխարհն Հայոց»¹):

Փոխատոտի Պատմութեան այս նախաբան, թեև վիպական բնույթի պատմութիւն է, սակայն իւր հիմքում պատմական է և արժանահասկատ: Հաւովածի բովանդակութիւնից միանգամայն պարզ երևում է, որ Հայաստանի անկախութեան և Արշակունյաց թագաւորութեան վերականգնման ու զտրեղացման տեսակետից Մուշեղ Մամիկոնյանի և հոռմեական կուսակցութեան բազմաբան կողմնորոշումը նույնքան անբարենպաստ ու վտանգավոր է եղել, ինչպես Մերութանի և սլաւոնական կուսակցութեան կողմնորոշումը: Այս

¹ Փոխատոտ. 3, գլ. 19, էջ 240—241

երկու հրուակցութիւնն էլ, զոհարեբելով Հայաստանի պետական ինքնակառութիւնը, տրամագիր են եղել հանձնել երկիրը հարեան հզոր պետութիւններին:

Եւարկե, իրենք՝ Արշակունիները, Պապը և Վարազդաւը, որոնք ունեին մտերիմ կողմնակիցներ ու խորհրդատուներ, չէին կարող հանդուրժել իրենց թագավորական իշխանութեան նվազեցումը կամ սնշացումը և ձգտելու էին վերականգնել Արշակունյաց թագավորութեան հին վարկը և փայլը: Հայոց թագավորութեան պահպանման ու ուժեղացման այս քաղաքականութիւնը, անշուշտ, ավելի էր համապատասխանում հայ երկրի իրական շահերին, քան քաղաքական վերոհիշյալ ընթացքը Մուշեղ Մամիկոնեանի:

Փալատոսի պատմելով՝ Սահառունյաց տոհմի Բատ նահապետը, որը Վարազդատի դաստիարակն էր, ամեն կերպ աշխատել էր զրդուել մանուկ թագավորին Մուշեղ Մամիկոնեանի դեմ: Նրա հարուցած մեղադրանքները Մուշեղի դեմ, ինչպես մատնանշել է Մարկիվարտը, անհիմն չէին¹:

Ամենածանր մեղադրանքն այն էր, որ իբր Մուշեղ սպարապետի զրդումով ու խորհրդով էին սպանել տվել Վաղես կայսրը և հռոմեական զորավարները Վարազդատի հորեղբորը, Պապ թագավորին: Բացի այդ, Բատ Սահառունին հասկացրել էր Վարազդատին, որ Մուշեղի ծրարած կայսերական ծրագրով զինվորական վերակազմութիւնը և Հայոց երկրում քաղաք-ամրութիւնների կառուցումը, որոնք զորանիւստներ էին լինելու հայկական ու հռոմեական զորքերի, կարող են ունենալ այն հետեանքը, որ Հայաստանը փաստորեն կդառնա անկցված ու անբախտելի մաս Հռոմեական կայսրութեան:

Վարազդատը, վրեժխնդիր լինելով իր հորեղբոր սպանութեան յամար՝ զավազրութիւն կազմեց Մուշեղ Մամիկոնեանի կյանքի դեմ, և վերջինս սպանվեց ճշտիվ նույն եղանակով, ինչպես և Պապ թագավորը: Մուշեղ սպարապետը, հրավիրված լինելով Վարազդատի մոտ խնջուրի, սրախողխող արվեց կերուխումի և ուրախութեան ժամանակ²:

Հայաստանում տեղի ունեցած այս ծանր անցքից հետո քաղաքական դրութիւնն Արեւելքում հիմնապես փոխվեց ի նպաստ Սասանյան Պարսկաստանի: Շապուհ Բ-ը, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը³, յուր ստանալով, որ Վաղես կայսրը պատերազմի նախապատրաստութիւններ է տեսնում և մտադիր է արշավել Պարս-

¹ St. Markwart, *Sudarmenien und die Tigrisquellen*, էջ 60*--71*.

² Փալատոս, V, գլ. 16, էջ 242--244.

³ *Annae Mairc.* XXX, 2, 7-8.

կիստան՝ խիստ դայրացազ և հրամայեց Սուրենին ևտ վերցնել այլ զավառները, որ ընդունել էին Վիկտորը և Ուրբիկիոսը: Այդ փոքր զավառները, որ 376 թվի բանակցությունների ժամանակ ստացել էր Հռոմեական կայսրությունը, ինչպես մատնանշել է Ադոնցը¹, հավանորեն, Հաշտյանքը և Բալահովիտն էին, որոնք պանվում էին Տավրոսյան լեռների և Արածանի դեպի հյուսիսահողմում:

Համաձայն Շապուհ Բ-ի հրամանի, Սուրենն այս զավառները ևտ վերցրեց առանց պատերազմի: Հռոմեական կայսրությունը չկարողացավ հակահարված տալ և վրեժ առնել, որովհետև հենց նույն այս ժամանակ ապստամբել էին վեստգոթերը, որոնք ներխուժել էին Թրակիա և սղաոնում էին կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսին (377 թ.):

Բարբարոսական ժողովուրդների հեղեղանման այդ տոպիտազացումը հարկադրեց Վաղեսին դուրս հանել Հայաստանից հռոմեական զորքերը և ուղարկել Թրակիա: Նա նորից բանակցություններ սկսեց Շապուհ Բ-ի հետ և, ուղարկելով Պարսկաստան հեծելազորի հրամանատար Վիկտորին, հանձնարարեց նրան, ինչ գնով էլ լինի, համաձայնության գալ Հայաստանի խնդրում²:

Համաձայնությունը, ինչպես վկայում են Զոսիմոսը և Եփեսայիոսը³, կայացել էր, և խաղաղությունը պահպանվել էր, սակայն, զժբախտաբար, նրանք չեն հաղորդում այդ գաշինքի պայմանները: Ենթադրում են, որ հռոմայեցիները, ընդունելով Պարսից դեռպան Սուրենի նախկին առաջարկը, հրաժարվել էին Հայաստանից և համաձայնել էին ստանալ վերոհիշյալ երկու զավառները՝ Հաշտյանքը և Բալահովիտը⁴:

378 թվի ապրիլ ամսին Վաղես կայսրն Անտիոքից զնայ մայրաքաղաք և մի քանի ամսից հետո Ադրիանուպոլիս քաղաքի մոտերքում ծանր պարտություն կրեց վեստգոթերից և սղանվեց (9 օգոստոսի 378 թ.):

Վաղեսի մահից հետո Հռոմեական Արևմուտքի կայսր Գրատիանոսն իրեն կառավարչակից դարձրեց Թեոդոսիոսին (379—395), որը շարունակեց պատերազմը վեստգոթերի դեմ: Կայսրության ճգնաժամային դրությունը տևեց մինչև 382 թիվը, և որովհետև

¹ Տե՛ս ԱժՈՒԱ, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 44—45:

² *Amm. Marc.*, XXXI, 7, 1—2.

³ Տե՛ս Zosimi, *Historia nova*, IV, 21 և *Евпарт.*, Exc. de leg., p. 21:

⁴ Տե՛ս ԱժՈՒԱ, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 44. Կարթլյան, Տիեզերական պատմութիւն, Բ, էջ 514:

Քեղապետը հնարավորություն չունի միջամտելու Մերձավոր Երեւելի գործերին՝ Հայոց թագավորութիւնը և Վարադղատը, բնականաբար, թույնվեցին բախտի բմահաճույթին:

Մտաւոր Մամիկոնյանի սպանութիւնից հետո Հայաստանի սպարապետ էր դառել Բատ Սահառունին, իսկ Մամիկոնյան տոհմի նահապետ՝ Վաչէ Մամիկոնյանը: Բայց նրանք իրենց այդ իշխանութիւններում երկար չմնացին: Հոռմեական կայսրութեան և Սասանյան Պարսկաստանի միջև կայացած 377 թվի սլաւանադրութեան համաձայն, որով որոշվել էր Հայաստանի քաղաքական ապագա միժակը, Հայոց աշխարհի մեծագոյն մասում նորից հաստատվեց պարսկական իշխանութիւնը: Եվ այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, հոռմեուներ նախարարներին ու եկեղեցականներին բոլոր վերահիշյալ յուշերն ի դերն ելան:

Քաղաքական դրութեան այս արժանատիան փոփոխման ժամանակ Պարսկաստանից Հայաստան եկած, հաւանորեն, Շապուհ Բ-ի համաձայնութեամբ ու հանձնարարութեամբ, Արտաշէն Մամիկոնյանի որդի Մանուկ Մամիկոնյանը, որին գերի էին տարել Պարսից զորքերը: Մա, լինելով Մամիկոնյան տոհմի ավագագոյն անդամը՝ ստացաւ Վաչէի համաձայնութեամբ իր տոհմի նահապետութեան իշխանութիւնը և շուտով՝ նաև Հայաստանի սպարապետութեան պաշտոնը:

Փափառուսի պատմութեան մեջ Մանուկ Մամիկոնյանին վերաբերելու մասը ես¹, որ ունի վիպական-բանաստեղծական բնույթ, հիմնված է մեծ մասամբ, պատմական հիշողութիւնների վրա: Հաւանորեն, պատմական պետք է համարել այն, որ Մանուկ Մամիկոնյանը, ժամանելով Հայաստան, առաջարկել էր Վարադղատին, որը թագավոր էր նշանակված հոռմեական կայսեր կարգադրութեամբ, հետանալ Հայաստանից:

Փախուստը պատմում է, որ Վարադղատի և Մանուկ Մամիկոնյանի միջև տեղի ունեցաւ պատերազմ Կարինի դաշտում, ուր Հայոց խոյտփորի գորբը մասնակց պարտութեան: Վարադղատն այնուհետև փախչում է Հոռմաչեցոց երկիրը, իսկ Բատ Սահառունին գերի է բռնվում և Մանուկի հրամանով գլխատվում է²:

Այս նպթութիւնից հետո Հայաստանում անվանական կերպով խոյտփորեց Մանուկ Մամիկոնյանի և իր մոր՝ Զարմանդուխտի ինտամուկայութեան տակ Պատր թագավորի անշափահաս որդի

¹ Փախուստ, V, գլ. 16—17:

² Եւ թր. V, գլ. 16:

Արշակ Գ-ը (378—389), որին անվանական կերպով իշխանակից էր նրա փոքր եղբայր Վաղարշակը:

Մանուելի խնամակալության մասին կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Փավստոսը հետևյալ իր վկայության մեջ, որը համարվում է էպոս ստույգ և պատմական:

«Իսկ Հայոց սպարապետ Մանուել զորավարը, — պատմում է Փավստոսը, — նվաճեց աշխարհը, ժողովեց իր շուրջը Հայոց բոլոր մեծամեծներին ու նախարարներին և զառավ նրանց առաջնորդն ու գլուխը, նա վարում էր իշխանությունը, հրամաններ էր տալիս աշխարհին թագավորի փոխարեն և որհուսում էր աշխարհը շեն վիճակում:

Եվ նա, վերցնելով Պապ թագավորի կին Ջարմանդուխտ տիկնոջը և նրա Արշակունի որդիներին՝ պահում էր նրանց իրրև թագավոր և շրջեցնում էր պատվով: Մեծ իմաստությամբ ու մեծ հաջողությամբ նա ղեկավարեց Հայոց աշխարհը ամբողջ իր կյանքի ընթացքում: Արշակունի փոքր երեխաների անուններն էին՝ մեծինն Արշակ և փոքրինը Վաղարշակ: Մանուել սպարապետը նրանց պահում ու մեծացնում էր իրրև սաներ, իսկ նրանց Ջարմանդուխտ մորը մեծ շքեղությամբ պահում ու պատվում էր իբրև տիկնոջ»:

[«Եւ սպարապետն զօրավարն Հայոց Մանուէլ նուաճեաց զաշխարհս, և զամենայն մեծամեծս և զնախարարսն Հայոց առ ինքն ժողովէր, և էր նա առաջնորդ և ղլուխ նոցա. և վարէր զիւր իշխանութիւնն և տայր հրաման աշխարհի փոխտանակ թագաւորի. և ունէր զաշխարհ ի շինութեան:

Եւ զկինն Պապայ արքայի զՋարմանդուխտ տիկինն յանդերձ որդւովք Արշակունուով, առեալ զնոսա ի տեղի թագաւորի կալեալ ի պատիւ շրջեցուցանէր: Մեծաւ իմաստութեամբ և բազում յայտողութեամբ աշխարհին Հայոց մեծապէս առաջնորդէր, որչափ եկաց ժամանակս: Բայց անուանք պատանեկացն Արշակունեացն, անուն երիցուն՝ Արշակ, և կրտսերուն՝ Վաղարշակ: Ձնոսա առեալ Մանուէլն սպարապետն իրրև զսան սնուցանէր, և զմայրն նոցա զՋարմանդուխտ ի մեծի շքի տիկնութեան պատուէր»¹:

Սկզբնաղբյուրների ուշագիտը բնությունը ցույց է տալիս, որ իր իշխանության սկզբից (378 թ.) մինչև իր մահը (շուրջ 384/5 թ.) Մանուել Մամիկոնյանը խաղաղ կերպով կառավարել էր Հայաստանը:

¹ Փավստոս, V, գլ. 1է, էջ 251:

տանը, գտնվելով Սասանյան Պարսկաստանի դերագույն իշխանության ներքո: Հայաստան էր եկել, ինչպես, հաստատելով Ամմիանոսի հաղորդած տեղեկությունը¹, վկայում է նաև Փավստոսը, Սուրեն մարդպանը տասը հազար պարսկական հեծելազորով:

«Հայոց աշխարհը,—ասում է Փավստոսը,—ովին Սուրենի ձեռքը և հնազանդ էին Պարսից թագավորի հրամաններին. և սասանեցին Հայոց աշխարհից Պարսից թագավորին հարկեր, որոշելով տալ բնծաներ ու նվերներ: Նույնպես և Սուրեն մարդպանին սահմանեցին տուրքեր, բնծաներ ու ապրուստի համար մթերքներ, այսպես և տասը հազար հեծելազորին՝ դարման և կերակուր, որքան պետք էր»:

[«Տային դաշխարհն Հայոց ի ձեռն Սուրենայ, և հնազանդ էին հրամանաց թագաւորին Պարսից. և կարգէին թագաւորին Պարսից յաշխարհէն Հայոց հարկս՝ տալ բնձայս և պատարագս: Սոյնպէս և մարդպանին Սուրենայ հասս և կօշիկս և դպիտոյս զոռճկացն. սոյնպէս և տասն հազարացն դարման և կերակուր ըստ պիտոյիցն»]²:

Փավստոսի այս թանկարժեք վկայությունից պարզ երևում է, որ արդեն Մանուել Մամիկոնյանի խնամակալության ժամանակ Հայաստանը հարկատու երկիր էր դառել Պարսից թագավորության:

Պետք է մատնանշել սուկայն, որ, հակառակ այս եզրակացությունների, պատմագետներից ոմանք ստույգ ու արժանահավատ են համարել Մանուելի մասին նաև Փավստոսի այն պատմվածքները, որոնք պարզապես վիպական ստեղծումներ են և հորինված են Մամիկոնյան Մանուելին փառաբանելու համար:

Փավստոսը պատմում է, որ Մանուելը, որը սկզբում բարեկամացել էր պարսիկների հետ՝ հետո, Մերուծան Արծրունու նենգամիտ զրգումով, նրանց թշնամացել էր և, հարձակվելով Սուրեն մարդպանի բանակի վրա՝ ամբողջ նրա զորքը կոտորել էր: Այնուհետև մեծ պատերազմ էր սկսվել Պարսկաստանի հետ, և Մանուելը երեք մեծ ճակատամարտում հաղթել ու բնաջինջ էր արել իր դեմ ուղարկված պարսկական ահռելի բանակները, նաև կոտորել էր Մերուծանի ամբողջ զորքը և սպանել էր իրեն՝ Մերուծանին: Փավստոսի պատմելով՝ այս մեծ հաղթություններից հետո՝ Հայաստանը, խոթափած լինելով Պարսից լուծը, չոթ տարի ապրել էր խաղաղ ու անզոր Մանուելի իշխանության ներքո³:

¹ *Ann. Marc.*, XXX, 2, 7—8.

² Փավստոս, V, գլ. 18, էջ 253:

³ Նույնը, V, գլ. 18—19:

Փազստոսի Պատմության միողական-ստեղծական այս հատվածները, որ պատմական են համարել հայ պատմագետներին շատերը¹, չեն ստուգվում հունա-հռոմեական աղբյուրների վիստի-թյուններով և ունեն հեքիաթային բնույթ: Շատ պարզ է, որ անդամատված և քայքայված Հայաստանը, որի ռազմական ուժն այդ ժամանակ շատ փոքր էր, չէր կարող պատերազմ վարած լինել հյոս-Պարսկաստանի դեմ:

Կարելի է նիշտ համարել միայն այն, որ Մանուել Մամիկոնյանի խնամակալության ժամանակ Պարսկաստանը վարել էր Հայաստանում զգուշավոր ու մեղմ քաղաքականություն, և հայ ժողովուրդը ազատ շունչ էր քաշել արտաքին ու ներքին կոռիւմների ծանր ցնցումներից հետո:

Մանուելի իշխանության հենց սկզբում, 379 թվին, Պարսկաստանում վախճանվել էր Շապուհ Բ-ը (309 կամ 310—379 թ.): Նրան հաջորդել էր ժերունի Արտաշիր Բ-ը (379—383/4), որին գահընկեց արին մեծամեծները: Այնուհետև թագավորեցին Շապուհ Բ-ի որդիները՝ Շապուհ Գ-ը (383/4—388/9) և վրամ Գ-ը (388/9—399), որոնց երկուսին էլ սպանեցին այնվականները:

Հավանորեն, Սասանյան Պարսկաստանի խառնակ ու խռովահույզ ներքին այս դրությունն էր պատճառներից մեկը, որ 379 թվից հետո հայ ժողովուրդը համեմատաբար խաղաղ կյանք ունեցավ, իսկ շորրորդ դարի վերջերսում հայերեն նշանագրերի գյուտով հզոր մի զենք ձեռք բերեց իր ինքնապաշտպանության և ինքնուրույն կուլտուրական զարգացման համար:

382 թվին Թեոդոսիոս Ա-ը (379—395) պարտության մատնեց ապստամբած վեստգոթերին, որոնք այնուհետև հավատարիմ մնացին կայսրությանը մինչև Թեոդոսիոսի մահը: Շատ պարզ է, որ այս հաղթությունից հետո Հռոմեական կայսրությունն աշխատելու էր կարգավորել քաղաքական խճճված դրությունը նաև Մերձավոր Արևելքում: Եվ ուշագրավ է, որ արդեն 383 թվին հռչակավոր հույն ճարտասան ու փիլիսոփա Թեմիստիոսը Թեոդոսիոս կայսեր ներկայությամբ արտասանած իր ճառում ասել էր, որ հայերին, որոնք Թեոդոսիոսի իշխանության սկզբներին զենքը ձեռներին թշնամի են եղել Հռոմեական կայսրության՝ Թեոդոսիոս կայսրը, ինչպես հույն

¹ Տե՛ս Գաբազյան, Քննական պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 172—179. Ան, Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 663—666. K. Aslan, Études historiques sur le peuple arménien, էջ 198 և ուրիշները:

կա, կկարողանա, ինչպես նա սովոր է, քաղցրութեամբ ու առանց արշունհեղութեան զրափել հոռմայեցիներին կողմը¹։

Սվ, իրավ, Հայաստանի խնդիրը լուծվեց առանց բարդութիւնների 384—387 թվերին։

Ինչպես հաղորդում են հունու-հռոմեական աղբյուրները, 384 թվին Կոստանդնուպոլիս եկավ Շապուհ Գ-ի ուղարկած ղեսպանութիւնը, որն իր հետ բերել էր կայսեր համար հարուստ նվերներ՝ թանկագին քարեր, մետաքս ու նույնիսկ փղեր, և որը ծանուցել էր կայսրին, ինչպես այդ սովորութիւնն էր երկու պետութիւնների միջ, Շապուհ Գ-ի դահակալութեան մասին²։ Ընթացում են, որ այս ղեսպանութիւնը նաև որոշ առաջարկութիւններ էր արել խաղաղութեան կնքման ու Հայաստանի բաժանման մասին։

Այնուհետև, 386 թվին Պոլիս եկավ պարսկական երկրորդ պատգամավորութիւնը, իսկ ասլա, ինչպես հաղորդում է Կլավդիանոս բանաստեղծը, Թեոդոսիոս կայսրը Տիգրոն ուղարկեց իրրև ղեսպան Ստիլիքոնին, որի միջնորդութեամբ, ինչպես կարծում են, 387 թվին կնքվեց խաղաղութեան դաշինքը և համաձայնութիւն կայացաւ Հայաստանի մասին³։

Պետք է ասել, որ Հայաստանի բաժանման տարեթիւ մասին ուրիշ կարծիք ունեն Սեն-Մարտենը, Նյուլդեկեն, Մարկվարտը և ուրիշները, որոնք Հայաստանի վերջնական բաժանումը ենթադրում են 389 կամ 390 թվին⁴։ Սակայն հավանական կարելի է համարել առաջին ենթադրութիւնը, որովհետև, ինչպես մանրամասն ցույց է տվել Գյուտերբոկը, այդ կարծիքը համապատասխանում է հայկական աղբյուրների և, զլխավորապես, Ղազար Փարպեցու ճշգրիտ վկայութիւններին⁵։

¹ Տե՛ս Themistios. Oratio XVI. Համեմատե՛ Գոթթիսև. Տիեզերական պատմութիւն, Բ, էջ 519։

² Տե՛ս Orosius, VII, 34. Socrates, Eccles. hist., V, cap. XII (Oxford, 1893). Marcellinus, Chron. a. 384 և ուրիշ։

³ Տե՛ս Կ. Գյուտերբոկ. Հռոմեական Հայաստան և հռոմեական սատրապութիւններ Գ—Ջ դարերուն, թարգմ. Մ. Նորշուանի, Վիեննա, 1914, էջ 16—17. Norman H. Baynes, The Cambridge Medieval History, vol. I, 1936, էջ 240 և Պելլեբ. Համառոտ պատմութիւն Հայոց, թարգմ. Գր. Գալեմբյարյանի, Վիեննա, 1897, էջ 10. Է. Հյուրշման, Հին Հայոց տեղոյ անունները, թարգմ. Բ. Պրիկիկեճյանի, Վիեննա, 1907, էջ 34 և ուրիշները։

⁴ Տե՛ս Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t. IV, Paris, 1824, էջ 265. Nöldeke, Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig, 1887, էջ 103. Markwart, Studienquellen und die Tigrisquellen, էջ 126 և ուրիշները։

⁵ Տե՛ս Կ. Գյուտերբոկ, Հռոմեական Հայաստան, էջ 22—27։

Հայկական մատենագիրները, Փավստոսը և Ղազար Փարոյեցին, նույն այս ժամանակաշրջանի պատմությունը տալիս են քնդարձակ ու հանդամանորեն:

Մանուել Մամիկոնյանը, որը վախճանվել էր մոտավորապես 384/5 թվերին, ինչպես հաղորդում է Փավստոսը, իր մահից առաջ, Հայոց աշխարհի վրա թագավորեցրել էր Արշակ Գ-ին, որը ղեկն անշափահաս երեխա էր, և հասուկ գրությամբ Հայաստանը և Հայոց թագավորին «հանձնել էր» հռոմեական կայսրին¹:

Մենք արդեն վերև մասնանշել էինք, որ Արշակ Գ-ի թագավորությունը Հայաստանում ավելի անվանական էր, քան իրական: Եվ ուշագրավ է այս տեսակետից, որ «նշանագիր կարգաց բանից Եզնկանն երիցու» յոթերորդ դարի հայանի գրվածքում Մանուել Մամիկոնյանի խնամակալություն և Արշակ Գ-ի թագավորության ամբողջ ժամանակաշրջանը համարվում է Պարսից տիրապետության շրջան և անվանված է՝ «օտարակալութիւն»:

Ինչպես վկայում է Եզնիկը, Արշակ Բ-ից հետո Հայաստանում թագավորել էր նրա սրդին Պարսից, իսկ

«չետ նորա Վարազդատ նմին թաղաւորութեանն տոհմէ, որ ապա օտարակալութիւն: Ապա Խոսրով ոմն ի նմին տոհմէ թաղաւորացն Հայոց. առ սովաւ բաժանեցին ղերկիրն Հայոց ընդ երկու՝ թագաւորն Յունաց և թագաւորն Պարսից. Պարսից կողմանն Խոսրով թագաւորէ, մասինն Յունաց աշխարհին՝ Արշակ ոմն ի նմին տոհմէ ի թաղաւորէ, հրամանաւ Յունաց թագաւորին»²:

Մանուել Մամիկոնյանի մահից հետո (384/5), որը տեղի էր ունեցել պարսկական-հռոմեական վերահիշյալ բանակցությունների ժամանակ, Մասանյան Պարսկաստանը նպատակահարմար համարեց Հայաստանի թագավորությունը տալ անվանական կերպով ո՞չ թե Արշակ Գ-ին, այլ պատանի Խոսրով Գ-ին (385—388), որն Արշակունիների հայ թագավորական տոհմիցն էր:

Այդ մասին ուշագրավ են ու հետաքրքիր Փավստոսի ու Փարպեցու վկայությունները, որոնցից ղժվար չէ հետևեցնել, որ Խոսրով Գ-ին Հայաստանի թագավոր էր կարգել Շապուհ Գ-ը (383/4—388/9) Մանուելի մահից անմիջապես հետո և պարզապես 387 թվի դաշնագրությունից առաջ: Այդ վկայությունները, որ խիստ կարեւոր են հայ վերջին Արշակունիների մութ ու խճճված ժամանակա-

¹ Փավստոս, V, գլ. ԽԳ, էջ 264:

² Տե՛ս «Մամուկի քահանայի Անեցույ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմադրաց» հրատ. Ա. Տեր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893, ծան. 22, էջ 267:

գրութեան ճշտման համար՝ անհրաժեշտ էմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բովանդակութեամբ:

1. Փալատոս, VI, գլ. Ա՝

«Ապա Հայոց Մանուէլ զօրավարի մահից հետո՝ Արշակե թագաւորութունը ոչ մի կերպ չկարողացավ հաստատուիլ երկրում, այլ Հայոց նախարարներից շատերը նրանից անջատուեցին ու գնացին Պարսից թագաւորի մոտ և Հայոց աշխարհը հանձնեցին նրան ու խնդրեցին նրանից Արշակունի թագաւոր:

Եվ նա մեծ ուրախութեամբ հանձն առավ իր ձեռքով ու կարգադրութեամբ տալ Հայոց թագաւորութեան միևնույն տոհմից Արշակունի թագաւոր, որ սկսելի Հայոց աշխարհը նրա միջոցով ինքը գրավե: Ապա նա գտավ նույն տոհմից խոսրով անունով մի մանուկ, թագ դրեց նրա գլխին և նրան կին տվեց իր Զրվանդուխտ քրոջը. նա ուղարկեց նրա հետ իրեն Լնթակա բոլոր զորքերը և խոսրով թագաւորին տվեց իբրև դաստիարակ Զիկ եվիրակին: Եվ նրանք Եկան հասան Հայոց աշխարհը:

Երբ Արշակ թագաւորը սրանց տեսավ՝ հեռացավ տեղի տրվեց և գնաց Հունաց սահմանները, որ թիկունք էին Հայոց Արշակ թագաւորին. իսկ խոսրովին թիկունք էր Պարսից թագաւորը:

Այնուհետև Հունաց զորքերն օգնութեան Եկան թագաւորին և Արշակ թագաւորը Եկեղյաց գավառի կողմերումն էր. իսկ Պարսից զորքը և խոսրով թագաւորն Այրարատ գավառումն էին: Ապա Հունաց և Պարսից երկու թագաւորների դեսպաններն ու պատգամաւորները իրար մոտ երթեկեցին ու այնուհետև Հունաց թագաւորը և Պարսից թագաւորը խորհուրդ արին և իրար հետ համաձայնութեան եկան»:

[«Ապա յետ մահուն Մանուէլի զօրավարին Հայոց ոչ իմն կարաց հաստատուիլ ի վերայ աշխարհի թագաւորութեանն Արշակայ. այլ բազումք ի Հայոց նախարարացն անտի ելին դատեան դնացին առ թագաւորն Պարսից, և մատնեցին նմա զաշխարհն Հայոց. և խնդրեցին ի նմանէ թագաւոր Արշակունի:

Եւ նորա յանձին կալեալ մեծաւ խնդութեամբ ընդ իւր ձեռն տալ իւրով բանիւ ի նմին տոհմէ ի թագաւորութենէն Հայոց Արշակունի, և նովաւ յինքն գրաւել զաշխարհն Հայոց: Ապա գտանէր ի նմին տոհմէ մանուկ մի անուն խոսրով, և կապեաց թագ ի գլուխ նորա. և ետ նմա կին գրոջր իւր զԶրուանդուխտ, և արար ընդ նմա զամենայն զզօրս զօրութեան իւրոյ, և Զիկ

նուիրակ դաստիարակ ետ արքային խոսրովայ, և եկին հասին յաշխարհն Հայոց: Իբրև Եռես Արշակ արքայ զնոսա, մերժեցաւ տեղի Լուշոգաւ զնաց ի սահմանս Յունաց. և էին թիկունք Արշակայ թագաւորին Հայոց. և խոսրովու՝ թագաւորն Պարսից:

Ապա եկին զօրքն Յունաց թագաւորին ի թիկունս. և թագաւորն Արշակ զեկեղեաց դաւառաւ, և զօրքն Պարսից և արքայն խոսրով յԱլլարատ դաւառին: Ապա զեսպանք և հրեշտակք Երկուց թագաւորացն՝ Յունացն և Պարսից, միմեանց առ միմեանս երթեկէին: Եւ այնուհետեւ առնէ խորհորդ միաբանութեան հաւանութեան ընդ միմեանս թագաւորն Յունաց և թագաւորն Պարսից»¹:

2. Ղաղար Փարսկեցի, I, գլ. 2՝

«Երբ Արշակունիներ թագաւորութիւնը բաժանվեց Երկու մասի և Հայոց աշխարհի արևմտյան կողմը հնազանդեցվեց Հունաց թագաւորին և դրվեց նրա տերութեան իշխանութեան տակ, իսկ արևելյան կողմը Լնթարկվեց դառն ու բռնակալական ժառանգութեամբ Պարսից թագաւորին՝ այնուհետև Պարսից թագաւորին բաժին ընկած մասի Հայոց նախարարները պնացին և ինդրեցին իրենց թագաւոր համաձայն բնիկ նախնի կարգի Արշակունիների ազգից:

Եվ Պարսից Շապուհ թագաւորը, կատարելով նրանց խնդիրքը՝ տվեց Արշակունիների ազգից նրանց թագաւոր, որի անունըն էր Խոսրով: Իսկ մինչ այդ նախկին Հայոց թագաւոր Արշակը միահեծան թագաւորում էր Հայոց ամբողջ աշխարհի վրա»:

[«Եւ ի բաժանելն ղթագաւորութիւնն Արշակունւոյն յերկուս, առ ի հնազանդեցուցանել զկողմն արևմտից աշխարհիս Հայոց՝ թագաւորին Յունաց ընդ իշխանութեամբ իւրոյ տէրութեանն, և զկողմն արևելից խոնարհեցուցանելով դառն և բռնաւոր ժառանգութեամբ՝ արքային Պարսից՝ երթեալ այնուհետև նախարարքն Հայոց ի վիճակէ մասին արքային Պարսից՝ խնդրէին իրեանց թագաւոր ըստ բնիկ նախնի կարգին յազգէն Արշակունեաց:

Եւ արքային Պարսից Շապուհ կատարեալ ղհայցոյածս նոցա՝ շնորհէր նոցա թագաւոր խոսրով անուն յազգէն Արշակունեաց: Քանզի նախդոյն թագաւորն Հայոց Արշակ ունէր միահեծան ղթագաւորութիւնն ի վերայ ամենայն աշխարհիս Հայոց»²:

¹ Տե՛ս Փավստոս, էջ 269—270:

² Տե՛ս Ղաղար Փարսկեցի, Տփղիս, 1904, էջ 8:

Մեջ բերված այս երկու վկայություններից ավելի հավանական է, իմ կարծիքով, առաջինը: Խոսքերով Գ-ը թագավոր էր դրվել Հայոց աշխարհի ո՛չ թե Հայաստանի վերջնական բաժանումից հետո, որը, ինչպես տեսանք, տեղի էր ունեցել 387 թվին, այլ 384 թվի բանակցություններից և Մանուել Մամիկոնյանի մահից (384/5 թ.) հետո, ինչպես այդ վկայում է Փավստոսը:

Սակայն Փարսպեցու վկայությունը, որին հիմք է ծառայել մեզ անհայտ մի հին աղբյուր, տալիս է մեզ երկու խիստ կարևոր տեղեկություններ: Ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Գյուտերբոլը¹, Փարսպեցու վերոհիշյալ վկայությունից մենք գիտենք այն Պարսից թագավորի անունը, որի հետ կնքված է եղել Հայաստանի բաժանման դաշինքը: Պարսից այդ թագավորը, ինչպես վկայում է Փարսպեցին, Շապուհ Գ-ն էր (383/4—388/9), իսկ դաշնագրի կնքումը, ինչպես տեսանք, տեղի էր ունեցել 387 թվին:

Ոչ պակաս կարևոր է Փարսպեցու հապորդած նաև մի այլ տեղեկությունը, որ բաժանումից առաջ Արշակ Գ-ը թագավոր է եղել ամբողջ Հայաստանի: Նրա այդ վկայությունից երևում է, որ հոռմեական զորքերի ու Վարազդատի Հայաստանից հեռանալուց հետո մինչև Հայաստանի բաժանումը, այսինքն՝ 378 թվից մինչև 387 թիվը, Հայոց ամբողջ երկիրը, բացի Մոփսից, Հանձիթից և Անդեկտուն գավառից, թերևս նաև Բալասոփիտից ու Հաշտյանքից, որոնք 363 և 376 թվերին տրվել էին Հռոմեական կայսրությանը, եղել են Պարսից տիրապետության տակ:

Հասկանալի է դառնում այսպիսով, թե ինչու 385 թվին, պարսկահոռմեական բանակցությունների ժամանակ, Արշակ Գ-ը, ինչպես վկայում է Փավստոսը, գնացել էր ո՛չ թե Կարին, այլ «Հունաց սահմանները» ու «Եկեղյաց գավառի կողմերը»:

Ինչպես տեսնում ենք, միանգամայն անընդունելի է Աստուրյանի կարծիքը², որ իբր թե 378 թվին, համաձայն Վազեսի ու Շապուհ Բ-ի միջև կնքված դաշինքի, Հայաստանի արևմտյան շրջանները՝ Եկեղյաց գավառը, Դերջանը, Խորձյանը և Կարինը՝ տրվել էին Հռոմեական կայսրությանը:

¹ Տե՛ս Գյուտերբոկ, Հռոմեական Հայաստան, էջ 22:

² Տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 313: Նման սխալ հեթանոսություններ են արել Խորենացու ազդեցությամբ նաև՝ Գաբրիելյան, Տիգրական պատմություն, Բ, էջ 519. Առ, Հայոց պատմություն Ա, էջ 668. K. Aslan, Études historiques sur le peuple arménien, էջ 198 և ուրիշները:

Հայաստանի բաժանման մասին ուշադրավ տեղեկություններ ու գիտողություններ, որ միանգամայն պատմական են ու արժանահավատ, մեջ են բերված նույնպես Փավստոսի վերոհիշյալ վկայություն (VI, գլ. Ա) շարունակության մեջ:

«Եվ նրանք [Հունաց ու Պարսից թագավորները],—ասում է Փավստոսը,— լավ համարեցին ամենից առաջ Հայոց աշխարհը բաժանել իրենց մեջ երկու մասերի: Նրանք ասում էին՝ թե «Մեր միջև դաժնվում է այս հզոր ու հարուստ թագավորությունը. լավ կլինի, որ այս միջոցով կարողանանք վերադնել ու խորտակել այս թագավորությունը. նախ երկու մասի բաժանենք այս երկու Արշակունի թագավորներով [Արշակ Գ և Խոսրով Գ թագավորներով], որոնց մենք թագավոր կարգեցինք, իսկ հետո կաշխատենք նրանցից ևս ազատվել՝ կաղքատացնենք և կենթարկենք ծառայության, որպեսզի չկարողանան մեր մեջ գլուխ բարձրացնել»:

Նրանք իրենց այս գիտավորությունը կատարեցին և աշխարհը բաժանեցին երկու մասի: Պարսից կողմի բաժինը մնաց Խոսրով թագավորին, իսկ Հունաց կողմի բաժինը՝ Արշակ թագավորին: Բայց դրանցից էլ շատ գավառներ այս ու այն կողմում զջլվեցին ու պոկվեցին և երկուսի երկրներից մնաց երկու թագավորներին սակավ մասը:

Բայց երկու Հայոց թագավորները, Արշակը և Խոսրովը, Հայոց թագավորության ծայր գավառների երկու կողմում, սր մնացել էին իրենց միջև, սահմաններ որոշեցին երկու բաժինների միջև, և այնտեղ խաղաղությամբ հաստատվեցին երկու Արշակունի թագավորները: Եվ Հայոց աշխարհի երկու մասերը հնազանդում էին երկու թագավորներին՝ չուրաքանչյուր բաժինն իր թագավորին. բայց Խոսրովի բաժինն ավելի մեծ էր, քան Արշակինը:

Եվ երկուսից էլ շատ գավառներ պոկվեցին, և այն ժամանակ ու այնուհետև Հայոց թագավորությունը նվազեց և, բաժան-բաժան ու ցիրուցան լինելով՝ իր նախկին մեծությունից ընկավ»:

[«Ըն լաւ համարեցան զաշխարհն Հայոց նախ ընդ երկուսի մէջ իւրեանց բաժանել. զի ասէին՝ թէ ի միջի մերում բնակեալ է այս հզօր և հարուստ թագաւորութիւն, լաւ է զի այսու եղծանել և խանգարել կարասցուք զայս թագաւորութիւնս նախ ընդ երկու բաժանել երկու թագաւորօքս Արշակունիօք՝ զորս կացուցաք, ապա և ընդ նոսա կրծել ջանասցուք, ազբաւտա-

ցուցանել, ի մէջ արկանել ի ծառայութիւն, զի մի՞ կարասցեն ի մէջ մեր ամբառնալ զգլուխս:

Նւ հաստատեցին զայս խորհուրդ. ընդ երկու զաշխարհն բաժանեցին: Բաժին կողմանն Պարսից Լր թագաւորին Խոսրովու, և բաժին մասինն Յունաց էր թագաւորին Արշակայ: Բայց և ի նոցանէ բազում գաւառք կրժեալք հատեալք այսր տնդր, և մնաց սակաւ մասն յաշխարհաց երկոցունց առ երկոսեան թագաւորսն:

Բայց սակայն երկօրեան թագաւորն Հայոց՝ Արշակ և Խոսրով, որ սինքն գաւառքն մնացին թագաւորութեանն Հայոց երկոցուն կողմանց ի մէջ իւրեանց, և երկօրեան թագաւորն Արշակունիքն ի մէջ երկու բաժնացն սահմանս արկեալ հաստատէին խաղաղութեամբ, և երկիրն Հայոց երկօրեան բաժինքն՝ երկուց թագաւորացն հնազանդէին իւրաքանչիւր բաժնի իւրաքանչիւր թագաւորի. բայց սակայն մեծ էր Խոսրովու բաժին նորա քան զԱրշակայ:

Եւ բազում գաւառք յերկոցունցն հատան. նուազեաց բաժանեցաւ ցրուեցաւ թագաւորութիւնն Հայոց, պակասեաց յիւրմէ մեծութենէն յայն ժամանակն և յայդայ»¹:

Փափստոսը, ինչպես տեսնում ենք, պարզ ու որոշ վկայում է, որ Հայաստանի երկու մասի բաժանումից և այդ մասերի սահմանորոշվելուց հետո՝ Արշակ Գ-ը և Խոսրով Գ-ը խաղաղությամբ հաստատվել էին իրենց մասերում:

Ինքնրատիւքյան, Իհարկե, հասկանալի է, որ տյնուհետև այդ երկու թագաւորները, որոնք գտնվում էին Հռոմեական կայսրության ու Սասանյան Պարսկաստանի իշխանության տակ, այլևս չէին կարող ինքնիշխանաբար պատերազմ վարել իրար դեմ, ինչպես այդ հիմնվելով հորենացու անստույգ ու անարժանահամարտ վկայությունների վրա, մատնանշում են Տուրնեբիզը, Լեոն և ուրիշները²: Եվ ուշագրավ է, որ այդ պատերազմի մասին ոչինչ չգիտե Ղազար Փարպեցին, որը պրել է հայ ժողովրդի պատմությունը սկսած Հայաստանի բաժանումից մինչև 485 թիվը:

Փափստոսի վերև բերված վկայությունից երևում է նաև, որ 387 թվի Հայաստանի բաժանման ժամանակ Հայաստանից կտրվել էին ամբողջ գավառներ, որոնք կցվել էին Հռոմեական կայսրու-

¹ Փափստոս, VI, գլ. և, էջ 270—271:

² Տե՛ս Tourneize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 40 70 և 300. Լև. Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 671 և ուրիշները:

իշան ու Սասանյան Պարսկաստանի Երկրամասերին: Թե որո՞նք էին այդ կտրատված գավառները, դժբախտաբար, մեզ մանրամասն հայտնի չէ: Ավելի քան հավանական է, իմ կարծիքով, որ 387 թվին էին անջատվել արևմտյան ու արևելյան Հայաստանից Բալահոփտը, Հաշտյանքը, ըստ Երևույթին, նաև Հեր և Զարևանդն ու սըրանց հարևան մի քանի այլ շրջանները:

Հայաստանի 387 թվի բաժանումը հիշատակված է նաև Պրոկոպիոսի մոտ¹, որը վկայում է, որ Պարսկաստանը ստացել էր Հայաստանի մեծագույն մասը, մոտ²/3-ը, իսկ Հռոմեական կայսրութունը՝ փոքրագույն մասը, մոտ³/7-ը: Նույնպես և Ղաղար Փարպեցին մատնանշում է, որ

«Հայոց աշխարհի մեծ մասը՝ լավը, պիտանին և արգավանդը՝ բաժին էր ընկել Պարսից թագավորին: Որովհետև, թեև բաղմաթիվ ուրիշ գավառներ իբրև ժառանգություն բաժին էին ընկել Հունաց թագավորին, գրանդ համաշափ էին միմիայն Այրարատյան գավառին»:

[«Եւ դարձեալ՝ զմեծ մասն, զլաւն և զպիտանին և զարգաւանդն աշխարհիս Հայոց ունել ի բաժին արքային Պարսից. քանզի թէպէտև հասեալ բազում պատար այլ ի ժառանգութիւն մասին թագաւորին Յունաց, սակայն համեմատէին այն միայն յԱյրարատեան գաւառին»]⁴:

Հայաստանի թագավորութեան Հռոմեական կայսրութեանը տրված մասը հռոմեական աղբյուրներն անվանում են Մեծ կամ Ներքին Հայաստան: Արևմտյան կամ Հռոմեական այդ Հայաստանը, ինչպես սլատմական-աշխարհագրական ուսումնասիրություններից հայտնի է⁵, բաղկացած էր հետևյալ գավառներից՝ Կարին, Եկեղիք, Գերջան, Մանանաղի, Գարանաղի, Խորձյան, Մպուր ևն.:

Գյուտերբուրգի կարծիքով՝ Հռոմեական Մեծ Հայաստանը Աեծովից բաժանված էր Պսիմոնյան Պանոսս դավառով, Փոքր Հայտից Եփրատով, Պարսկական Հայաստանի կողմից՝ Երասի դետի ջրարաշխով, իսկ հարավից՝ Արածանի գետով և Սափր Շահունոց, Բալահոփտ ու Հաշտյանք նախարարական երկրներով, որոնք կըցված էին Հռոմեական կայսրութեանը:

Արևելյան կամ Պարսկական Հայաստանի սահմաններն էին,

¹ Procopios, De Aedificiis, III, 1.

² Ղաղար Փարպեցի, 1, դ. 2, էջ 8:

³ Տե՛ս Գյուտերբուրգի, Հռոմեական Հայաստան, էջ 30 ևն, ԿժՈՒԿ, Արմենիա в эпоху Юстиниана, էջ 46 ևն.:

ինչպես մանրամասն ցույց է տվել Ագոնցը¹, հյուսիսից՝ Կանգարք գավառը՝ որը Գուգարքի մեջ էր, արևմուտքից՝ Տայքը, որն ամբողջութեամբ Արևելյան Հայաստանի մաս էր, Աղվանքի կողմից՝ Անվանի լճի հյուսիս-արևելյան կողմի լեռները, արևելքից՝ շերտ Զարևանդ գավառները, որոնք կցված էին Սասանյան Պարսկաստանին, հարավից՝ Աղբակը, Անձևացիքը և Մոկքը, որոնք Արևելյան Հայաստանի մեջ էին: Դուրս էին մնացել Արշակունյաց թագավորության նախկին երկրամասերը՝ Աղձնիքը, Կորդուքը, Կորդիքը, Տմորիքը, Նոշիրականը, Մահկերտունը, Նիհորականը, Գասնը, Կորճեքը, հյուսիսային Ատրպատականը, Գուգարքը, Ուտիքը, Արցախը, Փայտակարանը և թերևս նաև մի քանի այլ շրջաններ:

Թեոդոսիոս Ա-ի քաղաքականությունն Արշակունյաց թագավորության վերաբերմամբ և նրա կնքած Հայաստանի բաժանման դաշինքը, ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնանշել են Նորագույն պատմագետներից շատերը², խիստ ծանր սխալ էին և չէին համապատասխանում կաշարության քաղաքական իրական շահերին:

Կնքված դաշնագրությունը բնավ չնպաստեց խաղաղության պահպանման: Արշակունյաց մեծ թագավորությունը, որ նրանք համարում էին վեհերի ու կոնֆլիկտների մշտական պատճառ, թեև մուսուլմաններից վերացվեց, սակայն Հայաստանը դարձյալ մնաց երկու մեծ պետությունների մեջ: Սասանյան Պարսկաստանի անմիջական սահմանակցությունը կաշարության համար ավելի ևս վտանգավոր դառավ, որովհետև տևական առիթ եղավ շարադետ շփումների ու ներտումների, բարդությունների ու պատերազմների:

Մրցությունը երկու մեծ պետությունների մեջ և ընդհարումները ավելի հաճախակի դառան և վեցերորդ դարում ու յոթերորդ դարի սկզբներում արյունահեղ պատերազմները ստացան կատաղի բնույթ: Այդ կռիվներն այնքան ուժասպառ արին նրանց, որ յոթերորդ դարի երկրորդ քառորդում ո՛չ Բյուզանդիան, ո՛չ էլ Սասանյան Պարսկաստանը չկարողացան կասեցնել արարական հաղթական արշավանքները:

387 թվի դաշնագրությունից հետո Հայ Արշակունիները միաժամանակ անվանական կերպով շարունակեցին թագավորել սինդա-

¹ Տե՛ս ԱՅՈՒԱ. Армения в эпоху Юстиниана, էջ 222—225.

² Տե՛ս Գեղցեր. Համառոտ պատմություն Հայոց, էջ 10. Նույնը, Abriss der byzantinischen Geschichte, էջ 216 (տե՛ս K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, München, 1897). Գյուլեմբրոկ. Հսոփճեական Հայաստան, էջ 19. Լեո, Հայոց պատմություն, Ա, էջ 672. K. Astan, Études էջ 199 և ուրիշները:

մատված Հայաստանի երկու բաժիններում: Կրանք թագավորեցին Պարսկական Հայաստանում ավելի քան քառասուն տարի (387—429 թ.) սակայն Արշակ Գ-ի մահից հետո (շուրջ 389/390 թ.) Թևոզոսիոս կայսրը նրա տեղ այլևս նոր թագավոր չնշանակեց, այլ Հոռմեական Հայաստանն այնուհետև կառավարեցին կաշսեր կողմից նշանակված կուսակալները, սրանք համարվում էին կայսրերի փոխանորդներ և անվանվում էին կոմեսներ:

Արշակունյաց թագավորության անդամահատումից հետո, թեև Հայոց աշխարհի միութունն ու անկախությունը վերացվեց, սակայն Հայաստանի նախարարական կադմակերությունը և նախարարական ներքին կարգերը մնացին անփոփոխ ինչպես Պարսկական, նույնպես և Հոռմեական Հայաստանում: Զգուշավոր ու մեղմ այս բաղարականությունը նախարարությունների հանդեպ բացատրվում է նրանով, որ երկու պետություններն էլ նկատի էին ունեցել Հայաստանի ստրատեգիական ու ռադմական մեծ նշանակությունը և նդատակահարմար էին համարել, պահպանելով նախարարությունների իրավունքներն ու արտոնությունները, օգտագործել նրանց շինվորական ուժերն իրենց նոր սահմանների պաշտպանության համար:

Հոռմեական կայսրության ու Սասանյան Պարսկաստանի դարավոր պայքարը, ինչպես վերև ասացինք, հարկավ, չէր վերացվել Հայաստանի բաժանմամբ: Վերջինս ծառայելու էր դարձյալ իբրև ռադմադաշու համառ ու երկարատև պատերազմների: Հայ ժողովրդի բախտը, նրա կուլտուրական ու տնտեսական պարգացումը դարձյալ մեծապես կախված էին արտարին անցուղարձից՝ երկու մեծ պետությունների քաղաքական փոխհարաբերություններից:

Եվ այս ժանր պայմաններում՝ մասնատված ու իր քաղաքական անկախությունը կորցրած Հայաստանը, ինչպես կտեսնենք, համառ կերպով մաքառեց և աշխատեց պահպանել իր ներքին ինքնուրույնությունը և կուլտուրական անկախությունը:

ՎՈՒՄՆԵՍՊՈՒՀ ԵՎ ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏՔ

Խոսքով Գ-ի և Վրաստանի բազմաթիվությունների բնականները.— Օրմանյանի կարծիքը:— Խաղաղությունն Արևելքում Վրաս Գ-ի և Հազկերտ Ա-ի ժամանակ:— Հայ գրերի գյուտը:— Մեսրոպ Մաշտոցի հանձնարելի գործի կոլորուսկան և հազախական մեծ նշանակությունը.— Գրերի գյուտի մասին հիմնական հայ ազգությունները:— Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությունը:— Նրա սոցիալական ծագումը:— Նրա պաշտոնը Վաղարշապատի աբխազի դիվանում:— Մարկվատի սխալ կարծիքը Առաքանի հազախականության ժամանակի մասին:— Մաշտոցի բարձրակարգ գործունեությունը Գողթի գավառում:— Նրա վերադարձը Վաղարշապատ և Խաչնուրիացիությանը Ահեհ կարողիկոսի հետ:— Գանիկյան ասորի եպիսկոպոսի հշանագրերը:— Մաշտոցի ուղեգրությունը Ասորիք — Այրարենի գյուտը Եղեկիայում և նրա գծագրումը Սամսատում:— Գանիկյան գրերի աղբյուրների տարբեր վիճակությունները:— Գանիկյան տառերի մասին հազախյան կարծիքները:— Նախուժաշտության հայկական գրականության գյուտը խնդիրը:— Գանիկյան այբուբենի անբավարարությունը:— Մաշտոցի այբուբենի կատարելությունը:— Գրերի գյուտի լավագույն բառարանի վերջաբանի — Կորյունի բնագրի մեջ եղած կուրսությունները:— Գ. Տեր-Միքայելի բազմաթիվությունը այդ բազմաթիվության անհավանականությունը:— Ն. Աղանցի կարևոր նոր բազմաթիվությունը:— Գրերի գյուտի տարբերակը ըստ Աղանցի:— Կորյունի և Ղազար Փարպեցու արժանահավատ ցուցումները:— Կորյունի վերջաբանն ընդմիջակություն է:— Գրերի գյուտի հավանական լավագույնը — Նախագրերի հարիումը վրացերեն և աղվաներեն լեզուների համար:— Կորյունի և Խաչնուրի վկայությունները — Այդ վկայությունների պատմական արժանահավատությունը:— Մաշտոցի լուսավորական լսյն անդրկովկասյան գործունեության հպատակը — Նորատուր զրերի տարածումը Արևմտյան Հայաստանում:— Թեոդոսիոս Բ-ի հրամանը.— Խաչնուրի վկայություններն այդ մասին:— Թեոդոսիոս կայսեր բարեհաճ համաձայնության պատճառով:— Արևմտյան Հայաստանում մայրենի լեզվով դպրության հաստատման տարեթիվը:

Խոսքով Գ-ի և Վրաստանի բազմաթիվությունների տարբերակները, ինչպես և գրերի գյուտի ճշգրիտ թվականը: Հայ պատմագիտական ուսումնասիրություններում բոլորովին խճճված ու ինչպարկաված են, զլխավորապես, Խոսրենացու ժամանակագրական սխալ տվյալների ազդեցությամբ:

Խոսքով Գ-ը (385—387/8 թ.) թաղավորել է ս'չ թե հինոյ տարի, ինչպես մտանանշում է Խորենացին¹, այլ Երեք տարի, ինչպես վկայում են Սեբեոսը, Ասողիկը² և ուրիշները:

Այս վերջին վկայությունները պետք է ճիշտ լինեն, որովհետև համապատասխանում են Փարսեցու Պատմության արժանահավատ ցուցումներին:

Ղազար Փարսեցին հաղորդում է, որ Պարսկական Հայաստանի հայ նախարարները, գնալով Շապուհ Գ-ի մոտ (383/4—388/9 թ.), ամբաստանել էին Խոսքով Գ-ին, որ նա գաղտնի կերպով բանակցություններ է վարում հռոմեական կայսրի հետ³: Խորենացին ևս վկայում է, որ Շապուհ Գ-ը նեղացած էր Խոսքով Գ-ի վրա, որովհետև նա անձնական բարեկամություն էր հաստատել հռոմեական կայսրի հետ և առանց իր հրամանի կաթողիկոս էր կարգել Սահակ Մեծին, որը ներսես Մեծի որդին էր⁴: Ղազար Փարսեցու ու Խորենացու այս վկայություններից պարզ երևում է, որ Խոսքով Գ-ը Հայաստանում թագավորել էր Շապուհ Գ-ի (383/4—388/9 թ.) թաղավորության սկզբի տարիներում (385—387/8 թ.), իսկ Վռամշապուհը Հայոց թագավոր էր նշանակվել Շապուհ Գ-ի կողմից սրա թագավորության վերջերս (387/8 թ.): Ուշագրավ է, որ ժամանակագրական այս հաշիվները կատարելապես համապատասխանում են Խորենացու ցուցումներին, որը Սահակ Մեծի կաթողիկոսության տեղության մասին իր ձեռքի տակ ունեցել է վավերական ու արժանահավատ ամփայլեր: Ըստ Խորենացու՝ Սահակ Մեծը կաթողիկոս էր կարգվել Խոսքով Գ-ի թաղավորության երրորդ տարում, այսինքն՝ 388 թվին և իր պաշտոնը վարել էր 51 տարի, ուրեմն՝ 388 թվից մինչև 439 թվը: Ըստ իս այս բոլոր թվերը մենք կարող ենք ձևաված ու հաստատուն համարել, որովհետև Գյուլոթիկի տոմարագրական ձեռնարկի հաշիվներից ևս մեզ հայտնի է, որ Սահակ Մեծը, վախճանվել էր 439 թվի սեպտեմբերի 7-ին⁵:

Ժամանակագրական այս դիտողություններից, որ հիմնված են Ղազար Փարսեցու արժանահավատ ցուցումների վրա՝ կարելի է վստահորեն հետևյալն, որ Վռամշապուհը՝ լաչորգել էր իր եղբորը՝ Խոսքով Գ-ին, 387/8 թվին:

¹ Խորենացի, III, գլ. Ծ.

² Սեբեոս, գլ. Գ, էջ 19 (Երևան, 1939) և Ասողիկ, II, գլ. Ա, էջ 73 (Ս-Պետերբուրգ, 1885):

³ Փարսեցի, I, գլ. Թ, էջ 12.

⁴ Խորենացի, III, գլ. Ծ.

⁵ S^h'n Ed. Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859, էջ 135-136, ժանոթ. 40.

Պետք է ասել, որ Վոսաճապուհի թագավորության սկիզբը լուր պատմագիտական երկերում, ընդհանուր առմամբ Օրմանյանի և Լեոյի աշխատություններից¹, դրվում է կամ շորթորդ դարի իննսունական թվականներին և կամ հինգերորդ դարի սկզբներին:

Մենք կտեսնենք ներքև, որ սխալ այդ ժամանակագրությունը բացատրվում է, գլխավորապես, նրանով, որ Վոսաճապուհի թագավորության տարիները պատմագիտական երկերում աշխատել են հասնաձայնեցնել ժամանակագրական տվյալների հետ Կորյունի վերջաբանում, որը պարզապես բնօրինակում է ուշ ժամանակաշրջանի:

Օրմանյանը, իմ կարծիքով, ճիշտ է որոշել նաև Վոսաճապուհի թագավորության տևողությունը (389—414 թ.): Նրա այս եզրակացությունը հիմք է ծառայել Ղազար Փարսեցու ցուցումը²: Վոսաճապուհը, ինչպես վկայում է Փարսեցին, հասել էր խորին ծերության և դրերի գյուտից հետո, որ տեղի էր ունեցել, ինչպես կտեսնենք, մոտավորապես 393 թվին՝ այդքալ էր քրան և մեկ տարի: Ըստ այսմ Վոսաճապուհի թագավորության տևողությունը համանական կլինի ենթադրել մոտ 26 տարի (387/8—չուրջ 413/4 թ.), և նրա մահը կարելի կլինի զնել մոտավորապես 414 թվին:

Վոսաճապուհի ժամանակ, որը թագավորեց Հայաստանում բավական երկար, Մերձավոր Արևելքում տիրում էր կասարյալ խաղաղություն: Շապուհ Գ-ին հաջորդել էր Վոսաճ Գ Կրմանը (388/9—399 թ.), որը բարեկամական հարաբերություններ էր պահպանում կայսրության հետ և ուներ բարեհաճ վերաբերմունք նաև դեպի քրիստոնյաները: Նաև Վոսաճ Գ-ից հետո Պարսկաստանում թագավորում էր բարյացակամ Հազկերտ Ա-ը (399—420 թ.), որն անհաշա պայքար էր մղում Պարսից բարձր ազնվականության ու կղերականության դեմ, իսկ քրիստոնյաների վերաբերմամբ համբերատար էր և բարեմիտ:

Ինքնուրույնության հասկանալի է, որ խաղաղության հաստատման այս տարիները հայ երկրների համար, որոնք կորցրել էին իրենց անկախությունը, սգի ու հուսահատման ժամանակաշրջան էին: Թե Վոսաճապուհը և թե Սահակ Մեծը, որոնք թագավոր ու կաթողիկոս էին դառել Արևելյան Հայաստանում Արշակունյաց թագա-

¹ Օրմանյանը, ինչպես և Առն Վոսաճապուհի թագավորության սկիզբը համարում են 389 թվականը տե՛ս Մ. Ա. Յ. «Տրդատ Արտաշես ժամանակագրական գրողություններ», «Հանդ Ամս», 1909, № 8, էջ 213—215. Առն Հայոց պատմություն, Ա, էջ 674, ժան. 3:

² Փարսեցի, 1, գլ. ԺԱ, էջ 18, ժանգի 10

վորութեան 387 թվի բաժանումից մեկ տարի հետո՝ շէին կարող, իհարկե, չզիտակցել, որ իրենց վիճակվել է կառավարել Հայոց երկիրն ու եկեղեցին հայ ժողովրդի քաղաքական կյանքի ամենածանր ժամանակամիջոցում: Ի՞նչ խիստ ուշագրավ է, որ Հայաստանի բաժանումից անմիջապես հետո, երբ կազմալուծված ու ցաքուցրիվ արված հայութեանը սղառնում էր հուսալքման ու այլասերման վտանգը՝ Սահակ կաթողիկոսը և Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետը, Վռամշապուհ թագավորի աջակցութեամբ, գտան հայ ժողովրդի պահպանման ու ինքնուրույն դարգացման համար հզոր ու անհաղթելի մի պենք և ստեղծեցին հայկական գիրն ու դպրութեանը:

Հայ գրերի գյուտը անշուշտ, Հայաստանում եւ, ինչպես և դրութեան ու սլափոնների մոտ, ամենից առաջ նպատակ ունեւ ստեղծելու քրիստոնեական գրականութեան տեղական լեզվով: Այդ անհրաժեշտ էր, որովհետեւ հայ եկեղեցու լեզուն ասորերեն էր կամ հունարեն, որոնք հայ ժողովրդի լայն խավերի համար բոլորովին անհասկանալի էին: Ոկնների է, սակայն, որ այդ գյուտն ունեցավ նաև քաղաքական մեծ նշանակութեան, որովհետեւ սեփական հայ գրի ու գրականութեան ստեղծումը մացրեց հայութեանը հին կուլտուրական ժողովուրդների շարքը և, դարթեցնելով նրա ազգային ինքնագիտակցութեանը՝ արգելք եղավ հայ ժողովրդի աղաղզայնացման ու միաձուլման քաղաքականութեանը, որ հինգերորդ ու վեցերորդ դարերում վարում էին Հայաստանում Սասանյան Պարսկաստանը և Բյուզանդական կայսրութեանը:

Ինչպես հայտնի է, Մեսրոպ Մաշտոցի յանձարեղ գործը՝ նրա հայերեն գրերի գյուտը՝ շատ բարձր դնահատութեան է արժանացել պատմագիտական թե հայ և թե օտար երկերում: Գերմանական գիտնական Մարկիլարտը, որն ստանձին մի ուսումնասիրութեան է գրել հայերեն նշանագրերի գյուտի մասին՝ յիշումունրով նշել է Մաշտոցի մեծ գործի արտասովոր վեհութեանը, իթե մեկը, ասում է Մարկիլարտը, նկատի առնենք սլաոմական այն բացասիկ ծանր իրադրութեանը, որի մեջ Մաշտոցը կարողացավ դարթեցնել հայ ժողովրդի ազգային գիտակցութեանը, և նրա այդ գործը համեմատենք Պիպինի և նրա դինակիր Վինֆրիդի գործունեութեան հետ՝ այս վերջինները «խեղճ թղուկներ կերեան» համեմատութեամբ մտքի այդ հսկայի՝:

Պետք է ասել, որ նույնիսկ ամենաէական խնդիրներից շատերը հայերեն գրերի գյուտի մասին, շնայած որ դրանց մասին արված են

¹ Տէս Մարկվարտ, Պատմալիրն յայերէն նշանագրերու և գարուց ս. Մաշտոցի, թարգմ. Ա. Վարդանյանի, Վիեննա, 1913, էջ 8:

րազմաթիվ ուսումնասիրություններ, մինչև այժմ դեռ ուարդված չեն և մնում են վիճելի: Այդ խնդիրների լուսարանության համար հիմնական աղբյուրներ են համարվում Կորյունի, Ղազար Փարպեցու և Մովսես Խորենացու պատմական աշխատությունները, որոնցից վերջին երկուսը հիմնվում են մեծ մասամբ Կորյունի վրա: Մի քանի մանրամասնություններ նույն այդ խնդիրների մասին կան և ուրիշ հեղինակների մոտ, որոնք օգտվել են ոչ միայն վերոհիշյալ երկերից, այլև մեզ անհայտ այլ աղբյուրներից:

Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ Կորյունի փոքրածավալ աշխատությունը¹, որը գրված է հինդեորդ դարի կեսերին, գրեթե դուրսից պատմության ամենազխաժողր աղբյուրն է: Սակայն այս ամենահին աղբյուրի մեջ անգամ, ինչպես մատնացույց են արել բանասերները, հաճախ պատահում են թերասություններ ու մինչև իսկ ակներև հակասություններ²: Ազոնցը միանգամայն ճիշտ դիտել է, որ մեր ձեռքը հասած Կորյունի աշխատության բնագիրը չի կարող համարվել նախնական, որովհետև հետագա դարերում այս երկը ենթարկվել է խմբագրական վերամշակման³: Եվ, իրոք, այս եզրակացությանը դժվար չէ հանգել, եթե նկատի ունենանք այն հատվածները, որոնք Ղազար Փարպեցին քաղել է Կորյունից: Փարպեցին, ըստ երևույթին, իր ձեռքի տակ ունեցել է Կորյունի աշխատությունը նախնական հին խմբագրությամբ:

Մեսրոպ Մաշտոցի մասին կենսագրական տեղեկություններ, դժբախտաբար՝ բավական ազդատիկ, սալիս է, գլխավորապես, Կորյունը, որի երկը՝ «Պատմութիւն վարուց և մահուան ան Երանելոյն սրբոյն Մաշտոցի վարդապետի, մերոյ թարգմանչի», ամբողջովին նվիրված է իր ուսուցչի կյանքին ու գործունեությանը:

Կորյունը, ինչպես և բոլոր հյին հեղինակները, հայերեն գրերի հնարողին անվանում է Մաշտոց⁴: Սրա վիճելի Մեսրոպ անունն առաջին անգամ հանդիպում է ավելի ուշ շրջանի երկերում՝ «Պատ-

¹ Այս աշխատության մեր ձեռքը հասած երկու խմբագրություններից հինը և իսկականը ընդարձակ խմբագրությունն է. տե՛ս Նոբայր Բյուզանդացի, Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք, Տիգրս, 1900, էջ 12 և 397—401:

² Տե՛ս Ի. Մարր, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, СПб. 1903, էջ 32 և Месроп Тер-Мовсесян, История перевода Библии армянским языком, СПб., 1902, էջ 1—27:

³ Ածոն, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 341:

⁴ Գրվում է նաև Մաշոց, Մաթոց, Մաժոց, տե՛ս Բ. Халатьян, Армянские Аршакиды, М., 1903, էջ 315:

մութիւն սրբոյն ներսիսի Պարթևի» գրվածքում՝ և Խորենացու Պատմութեան մեջ: Համաձայն Կորյունի վկայութեան՝ Մաշտոցը Տարսն գավառի Հացեկաց գյուղից էր և այդ գյուղի բնակիչ Վարդանի որդին էր: Մ. Էմինը, նկատի անելով Մաշտոցի հոր Վարդան անունը և նրա ծննդավայր Տարսնը՝ կարծում է, որ Մաշտոցը ծագում էր Մամիկոնյանների նախարարական տոհմից¹: Ինչպես հայտնի է, մի շարք նորագույն ուսումնասիրություններում հատուկ մի ձգտում կա հայկական գրականության ու կուլտուրայի մշակներին համարել բարձր ազնվականության ներկայացուցիչներ: Այդ ոչ միայն վիճելի է, այլև անպայմանորեն սխալ է: Իմ նախորդ աշխատություններից մեկում ես արգեն սյարղել էի, որ հայ պատմագիր Ղազար Փարպեցին, որին նույնպես համարել էին ազնվական և ազգական Մամիկոնյանների տոհմի, իրապես «անազատ» շինական էր Փարպի դուրդից²: Թեպետև յոթերորդ դարի «Անանուն ժամանակագրության» մեջ ասված է, որ «Մեարովբ Երանելի և Հացեկաց Տարանայ, յադատ տանել»³, սակայն այդ մասին տեղեկություններ չեն տալիս ո՛չ Կորյունը, ո՛չ էլ Փարպեցին: Ուշագրավ է, որ Փափստոսի կարևոր մի վկայության մեջ Հացեկացն անվանված է «կարճադատների» գյուղ⁴: Ինձ թվում է, որ այս վերջին վկայությունից կարելի է հետևել, որ Մաշտոցը ոչ թե մանր ազնվական «ազատ» էր, այլ արտոնյալ այն ազատ գյուղացիների դասիցն էր, որոնք պարտավոր էին ծառայել ռամիկ հեծելապորթի շարքերում⁵:

Բանասերները սովորաբար մասնանշում են, որ Մաշտոցն աշակերտել էր Ներսես կաթողիկոսին (+373 թ.): Այս տեղեկությունը, որ գտնվում է «Պատմութիւն սրբոյն ներսիսի» երկում և Խորենացու Պատմութեան մեջ⁶, ինչպես միանգամայն ճիշտ նկատել է Խաչատրյանը, չէ կարող ստույգ լինել, որովհետև այդ մասին ես հիշատակություն չունեն Կորյունը և Ղազար Փարպեցին⁸: Այս

¹ Տե՛ս «Սոփերք Հայկականք», 2, Վենետիկ, 1853, էջ 83 և 110:

² Տե՛ս Исследования и статьи Н. О. Эммина, VI, 1896, էջ 206:

³ Տե՛ս իմ աշխատությունը՝ «Դիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների դրություն մասին մարդպանության շրջանում», Երևան, 1925, էջ 34:

⁴ Տե՛ս Ա. Արաբաձյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 389:

⁵ Փափստոս, III, գլ. ԺԹ:

⁶ Տե՛ս իմ աշխատությունը՝ «Ձեռագլիղմը Հին Հայաստանում», էջ 118—119:

⁷ Տե՛ս «Սոփերք Հայկականք», է Վենետիկ, 1853, էջ 28 և Խորենացի, IV, գլ. Խէ:

⁸ Халатьянц, Армянские Арнакиды, էջ 317:

վերջիններս հաղորդում են միայն, որ մանկական հասակում Մաշտոցը կրթություն էր ստացել հելլենական դպրոցում:

Խոսքով Գ-ի թագավորության ժամանակ (385—387/8 թ.), ինչպես վկայում են Կորյունը և Ղազար Փարպեցին, Մաշտոցը եկավ Արշակունիների մայրաքաղաքը, Վաղարշապատ, և ծառայում էր այստեղ արքունի գիվանդում Առաքյալի հաղարապետի ձեռքի տակ¹: Կորյունի և Ղազար Փարպեցու համապատասխան վկայությունները, որ բոլորս սխալ են մեկնված սլավոնագիտական ու բանասիրական երկերում, ավելորդ չեն համարում թարգմանաբար մեջ բերել մասնամասն կերպով:

1. Կորյուն [Գ], էջ 36—37, հրատ. և թարգմ. Մ. Արևելյանի, (Երևան, 1941)

«Այդ [Մաշտոցը] եկավ, հասավ Մեծ Հայաստանի Արշակունի թագավորների արքունիքը, մնաց արքունի գիվանդում և եղավ արքայի տված հրամանների սպասարկող՝ Հայոց մեր աշխարհում ոմն Առաքյալի հաղարապետության ժամանակ: Նա տեղյակ ու հմուտ դառավ աշխարհական կարգերի և իր գինվորական արվեստով հանելի եղավ իր գորականներին: Եվ այնտեղ ուշի-ուշով հեռևեց աստվածային գրքերի ընթերցանությունը, որով կարճ ժամանակում լուսավորվեց և համակվեց, իտրամուխ եղավ աստվածային հրամանների էությունը, նաև ամեն նախապատրաստություններով զարդարեց իր անձը և պաշտոնավարեց իշխանների մոտ»:

[«Նկեալ հասեալ ի գուն Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց Մեծաց, կացեալ յարքունական դիւանին, լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանացն առ հաղարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց՝ Առաւանայ ուրումն: Տեղեկացեալ և հմուտ եղեալ աշխարհական կարգաց, ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իրոց գորականացն: Եւ անդէն ուշ եղեալ փութով ընթերցուածոց աստուածեղէն գրոց, որով առժամայն լուսաւորեալ և թեամուխ միջամուխ եղեալ յաստուածատուր հրամանացն հանգամանս, և ամենայն պատրաստութեամբ զանձն զարդարեալ, հարկանէր զիշխանացն սպասաւորութիւնսն»]:

2. Ղազար Փարպեցի, I, գլ. Ժ, էջ 13:

«Իր մանկության օրերում նա [Մաշտոցը] ուսում ստացավ հույն դպրոցում: Նա գինվորություն արեց Հայոց Խոսրով

¹ Տե՛ս իմ աշխատությունը՝ „Месроп Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность“, Ереван, 1941, էջ 13:

Թագավորի արքունիքում, կարգվելով արքունի գրագիր դպիր-
ների խմբում. այդ ժամանակ արքունի դպիրները ասորի ու
հույն գրով էին վարում Հայոց թագավորների գործերը՝ վեր-
ներն ու նրա արտասանները»:

[«Ի աիւ մանկութեան իւրոյ ուսնալ գոյրութիւն զյոյն, զին-
ուորեալ ի դուսն Հայոց արքային խորովալ, կարգեալ չերամ
մատենագիր արքունի դպրացն. վասն զի ասորի և յոյն գրով
վարէին յայնժամ զգործ թագաւորացն Հայոց՝ արքունի դպիր-
քնն, զվճոսցն և զհրովարտակացն»]:

Ոմանք կարծում են, որ Կորյունի ու Ղազար Փարպեցու այս
վկայություններում կա մի որոշ հակասություն: Ըստ Կորյունի՝ Մաշ-
տոցը պաշտոն էր վարել արքունի դիվանում Առաջանի հաղարապե-
տության ժամանակ, իսկ համաձայն Փարպեցու՝ Հայոց խոսքով՝ Ի
թագավորի ժամանակ, Այս հակասությունը մատնանշել է Մարկ-
վարտը և սխալ ենթադրություն է արել, որ իբր թե խոսքով Գ-ից հե-
տո և վրամշապուհից առաջ Հայաստանում իշխել է հաղարապե-
տ Առաջանը¹: Մարկվարտի այս կարծիքը պարզապես թյուրիմացու-
թյան արդյունք է: Առաջանը, ինչպես դժվար չէ կոհակել, Հայոց աշ-
խարհի հաղարապետ էր խոսքով Գ-ի ժամանակ, ուստի և կարելի է
վստահորեն ենթադրել, որ Կորյունի նախնական բնագրում, հավա-
նորեն, մատնանշված է եղել, որ Մաշտոցը ծառայել էր Հայոց խոս-
քով թագավորի արքունիքում Առաջանի հաղարապետի ձեռքի տակ²:

Կորյունի և Ղազար Փարպեցու վերևում բերված վկայություննե-
րից երևում է նաև, որ Մաշտոցը, բնորոշված չինելով «մատենագիր
դպիր»-ների խմբի մեջ, ծառայել էր արքունի դիվանում իբրև զինվոր
ու հասարակ գրագիր: Ինչպես հայտնի է, յայտպես գիտնականնե-
րը³, գրեթե բոլորն առանց բացառության, հիմնվելով խորենացու
սխալ վկայության վրա՝ կարծել են, որ Մաշտոցը թագավորական
պալատում վարել էր դիվանագետի կամ բարտուղարի բարձր պաշ-
տոնը: Այս պնդումը, որ հակասում է Կորյունի և Փարպեցու վկայու-
թյուններին, ճիշտ չէ: Մաշտոցի պաշտոնը, ինչպես դժվար չէ հա-
մոզվել, համապատասխանում է այն զինվոր-գրագիրների պաշտո-
նին, որոնք ստորին ծառայողներ էին հռոմեական բարձր պաշտոն-

¹ Տե՛ս Մառկվարտ, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու, Թարգմ. Ա. Վար-
դանյանի, Վրեննա, 1913, էջ 12—13 և 55:

² Տե՛ս իմ աշխատությունը՝ «Меропи Мантон», էջ 12:

³ Տե՛ս «Исследования и статьи Н. О. Эмина», էջ 206. К. Aslan, Études
historiques, էջ 212, Առ, Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 679, Մ. Արեղյան, Հա-
յոց հին գրականության պատմություն, Երևան, 1944, Ա., էջ 72 և ուրիշները:

յաների գիմուններում և անվանվում էին «գրասենյակայիններ» (Diplomaticales կամ secretarius)¹: Այս գինձոր-գրագիրները, ինչպես մատնացույց է տրել Ադոնցը, գինձորական շորերով էին և համարվում էին գինձորական ծառայության մեջ, թեև չէին կցված գործող պորտանակիս²: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը, լինելով «կարճադաս» պոուղացի, պետք է վարած լիներ արքունի-րում գործակալական ստորին պաշտոն³:

Մաշտոցի ծառայությունը վաղարշապատում երկար շտեկեց: Կարճ մամանակից հետո նա գառավ կուսակրոն հողերական և իր սշտակերանների հետ պնաց Դողթն գավառը և, ղրազվելով այնտեղ բարուղչական գործով՝ աշխատեց տարածել հեթանոս գողթնեցիների մեջ քրիստոնեական կրոնը: Իր այս քարոզչական գործունեության մամանակ, ինչպես հաղորդում են վերահիշյալ աղբյուրները, Մաշտոցը մեծ զժվարությունների հանդիպեց. որովհետև եկեղեցու պաշտամունքը կատարվում էր Հայաստանում հունարեն և ասորերեն լեզուներով և դեռևս չկային Աստվածաշնչի ու եկեղեցական գրքերի հայերեն թարգմանություններ: Համաձայն Փավստոսի վկայության՝ քրիստոնեական կրոնը Հայաստանում բնդունեցին

«Ոչ թե գիտակցաբար, հուսով կամ հավատով, ինչպես որ հարկավոր էր, այլ բնդունեցին բշերը, որոնք ծանոթ էին հունարեն կամ ասորերեն գրագիտական տարերքին՝ միայն սրանք փոքր ի շատե հասկանում էին այդ կրոնը: Իսկ նախարարների և շինականների մյուս խառնազանջ բազմությունը, որոնք այդ գրագիտության արվեստին ծանոթ չէին՝ եթե վարդապետները, գիշեր ու ցերեկ նստած, ամուրի նման այդ ուսմունքը նրանց վրա հոսեցնեին ինչպես հորդահեղեղ սաստիկ անձրև, նրանցից ոչ մեկը ոչնչից ոչինչ և ոչ մի խոսք, ոչ կես խոսք, ոչ լնչին մի բան և ոչ մի նշույլ իրենց լսածներից լեին կարող նսականալ և մտքերը պահելը»:

[«Ոչ եթէ որպէս պարտն էր գիտութեամբ յուսով կամ հաւատով, բայց միայն սակաւ ինչ որք զհանգամանս գիտէին հելլէն կամ ասորի դպրութեանց, որք էին հասու ինչ այնմ փոքր ի

¹ Տե՛ս Մ. Виллемс, Римское государственное право, перевод Бодянского, Киев, 1888, էջ 510, 663—667. E. Kuhn, Die städtische und bürgerliche Verfassung des Römischen Reichs, Erster Teil, Leipzig, 1864, էջ 156 հ հետ :

² Տե՛ս Աдоиц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 137.

³ Տե՛ս իմ աշխատությունը՝ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 120—122.

շատէ: Իսկ որք արտարոյ քան զգիտութիւն արուեստին էին ալ խառնադանձ բազմութիւն մարդկան ժողովրդոց նախարարացն և կամ շինականութեանն, ելիէ զցայց և զցերեկ նբստեալ վարդապետացն և ըստ նմանութեան ամպոցն իրրև զյորդանեղեղ ինչ անձրեաց սաստկութիւն զվարդապետութիւնն ի վերայ հոսէին, ոչ ոք ի նոցանն և ոչ մի ոչ, և ոչ մի բան, և ոչ կէս բանի, և ոչ զոյցն յիշատակ ինչ, և ոչ նշմարանս ինչ զոր լսէինն, և ոչ կարէին ինչ ունել ի մտի»¹։

Ինչպէս երևում է Կորյունի վկայություններէց, հենց Գողթնում ևղած ժամանակ Մաշտոցը միտք հզաւցավ, որ հեթանոսութեան ու մազդեականութեան դեմ կովելու միակ հաստատուն միջոցն է հայերեն զպրությունը և քրիստոնեական ևկեղեցոս պաշտամունքի կատարումը հայերեն լեզվով: Գողթնից Մաշտոցը վերադարձավ Աշրարատեան գաղտար Սահակ կաթողիկոսի մոտ², որին նա պատրաստակամ ու հաւան գտավ իր մտածմունքին: Երբ նրանք, «արցուիորձ ու որոնումներ անելիս, այս մեծ ինզրի մասին տեղեկացրին Վոսմշապուհ թագավորին՝ սա պատմեց նրանց, որ հայոց լեզվի նշանադրեր, ինչպէս իրեն հայտնել են, պատահաբար դուել է Գանիել անունով ասորի ևպիսկոպոս: Սահակի և Մաշտոցի խընդիրքով թագավորն ուղարկեց Վահրիւ անունով մի պաշտոնյայի Արել քահանայի մոտ, որը Գանիել ևպիսկոպոսի աղգակասն էր: Արելը, ստանալով թագավորի հրովարտակը, գնաց Գանիելի մոտ և, տեղեկանալով խնդրին, ուղարկեց նշանագրերը Հայոց թագավորին ու կաթողիկոսին (ըստ Կորյունի՝ Վոսմշապուհի թագավորութեան հինգերորդ տարում):

Սահակն ու Մաշտոցը, պատմում է Կորյունը, ստանալով պատահական կերպով գտնված («գլանկարծաղիւտն») նշանագրերը՝ հավաքեցին թագավորի կարգադրութեամբ մանկահասակ մանուկներ և մոտ երկու տարի նրանց սովորեցրին զրանցով զրազիտութուն: Բայց շուտով համոզվեցին, որ Գանիելյան գրերը, ծագած լինելով ուրիշ զպրություններից՝ չեն կարող հշտութեամբ արտահայտել հայերեն լեզվի վանկերն ու կապող հնչյունները: Ուստի և Մաշտոցը, որն այդ ժամանակ ստացել էր վարդապետական աստիճան, թագավորի հրամանով և Սահակ կաթողիկոսի համաձայնութեամբ գնաց մանուկների մի խմբի հետ Ասորիք (ըստ Կորյունի՝ դարձյալ Վոսմշապուհի թագավորութեան հինգերորդ տարում):

¹ Փովարտ. 117, գլ. ԺԳ, էջ 33:

² Ըստ Վազար Փարպեցու վկայութեան՝ Մաշտոցը Գողթնում մնացել էր մինչև Վոսմշապուհի թագավորութեան հինգերորդ տարին (1, գլ. Ժ):

Կորյունի վկայությունների մեջ, անշուշտ, ժամանակագրական անշարտիքյան հաւ: Կորյունի առելով՝ Գանիելյան նշանագրերը Հայաստան էին սուղարկվել Վազազայուհու թագավորության հինգերորդ տարում: Այդ տառերով Մաշտոցն ու Սահակը մանուկներին կրողիտություն էին սովորեցրել երկու տարի: Իսկ այնուհետև Վազազայուհու զարձալ հինգերորդ տարում Մաշտոցը դնացել էր Ասորիք:

Կորյունի այս ակնկեր սխալն ուղղելու նամար տարբեր ենթադրություններ են արված: Մարկիարտը կարծում է, որ Կորյունի հտավածը՝ Քրքն ամս երկու կարգեալ ղվարդայետուրին իւր՝ Հետին սխալ յուտասցարություն է: Ոմանք «ամս երկու»-ն ուղղում և կարգում են «ամիսս երկու»: Իսկ Աճառյանը ենթադրում է, որ Կորյունի ժտ առաջին «հինգերորդ»-ը պետք է կարգալ «երրորդ» նրա կարծիքով՝ Կորյունի ձեռագրում ղրված է եղել «երդ»-յտավի նշանով, որը փոխանակ «երրորդ» կարգացվելու թյուրիմացաբար կարգացվել է «հինգերորդ»²:

Ըստ իս բոլոր այս ուղղումներն էլ հնարավոր են և միանգամայն հալանական կարելի է համարել, որ վերոհիշյալ երկու «հինգերորդ»-ներից անփոփոխ պետք է պահել երկրորդը:

Կայսով Ամիդ և Նդեսիա՝ Մաշտոցը ներկայացալ սեղական Ակակիոս և Բաբիլաս եպիսկոպոսներին, որոնք նրան ընդունեցին սիրով և մեծարանքով: Իր հետ տարած աշակերտներին նա բաժանեց երկու խմբի, որոնցից մեկը պետք է սովորեր Եղեսիայում ստորական ղրություն, իսկ մյուսը Սամոսատում՝ հունական ղրություն:

Թորը՝ Մաշտոցը շարունակելով աշխատել հայերեն այբուրենի վրա՝ վերջապես հնարեց հալոց լեզվի նշանագրերը: Համաձայն Կորյունի՝ նա այդ տառերին անուններ ավեց, ղասավորեց որոշ կարգով և հորինեց վանկերով ու կապերով կարգալու համար:

Այբուրենի գյուտը Եղեսիայում անելուց հետո՝ Մաշտոցը ղնաց Սամոսատ, որը ղտնվում էր Նիքոսոս ղետի ափին, և այնտեղ, Հոսփոմոսո հույն ղեղագրի աջակցությամբ, հշտորեն ու վերջնական կերպով որոշեց նշանագրերի գժալրությունները: Այնուհետև իր աշակերտներ Հովհան Եկեղեցացու և Հովսեփ Պաղնացու հետ նա

¹ Մարկիարտ, Պատմութիւն հայերն նշանագրերու, Բարզմ. Վարդանյանի, Էջ. ԹԹ, ձան. 1:

² Աճառյան, Երկու ուղղում Կորյունի մեջ, «Տեղեկագիր Արմֆանի», 1941, № 1 (Ձ), էջ. 169—170:

ձեռնարկեց Աստվածաշնչի թարգմանությունը, սկսելով Սողոմոնի առակների գրքից, որն արասագրվեց Հոռփանուսի ձեռքով:

Վրամշակույթի թագավորության վեցերորդ տարում Մաշտոցն իր աշակերտների հետ վերադարձավ Ասորիսից Վաղարշապատ, ուր նրան մեծ ցնծությամբ ընդունեցին թագավորը, կաթողիկոսը և նախարարների բազմությունը:

Այնուհետև Մաշտոցն իրեն ամբողջովին նվիրեց լուսավորական գործունեության: Սահակ կաթողիկոսի հետ նա բաց արեց գաղթոցներ, որոնց մեջ երևեսաներին սովորեցնում էին հայերեն այբուբենը: Միաժամանակ նա թարգմանում էր Աստվածաշնչի գրքերը ու նաև ուրիշ երկեր:

Հայերեն նշանագրերի գյուտի մասին, բացի Կորյունի ու Ղազար Փարպեցու ազգատիկ վկայություններից, կան մի քանի տեղեկություններ նաև Մովսես Խորենացու և ուշ ժամանակաշրջանի ուրիշ հեղինակների գրվածքներում: Սակայն այդ տեղեկությունները, դժբախտաբար, մեծ մասամբ կասկածելի են և քիչ հավանական:

Հայերեն այբուբենի խնդրի ուսումնասիրման ժամանակ, նախ և առաջ, հարց է առաջանում նախամաշտոցյան գրերի մասին, որոնք անվանվում են Գանիելյան, և ծագում է նույնպես ընդհանուր մի խնդիր նախամաշտոցյան հայկական դրահանության գոյության մասին, որի համար օգտագործվել են այդ գրերը:

Այդ հարցերի մասին ինչպես հայտնի է, գրել են և դրում են խիստ շատ, բայց, այնուամենայնիվ, գրանք դեռ մինչև այժմ վեճերի ու հակաճառությունների առարկա են: Բացատրվում է այդ նրանով, որ այս հարցերի մասին մեր ձեռքը հասել են կամ աղբատիկ և կամ մութ ու անստույգ տեղեկություններ:

Անբավարար են, ամենից օուսջ, ազդյունների վկայություններն այսպես կոչված Գանիելյան գրերի մասին: Մաշտոցի աշակերտ Կորյունը Գանիելյան գրերն անվանում է «նշանագիրս ազգաբնակաց հայերէն լեզուի»: Իր աշխատության մի ուրիշ տեղում նա մատնացույց է անում, որ այդ գրերը երկար ժամանակ մոռացության են եղել տրված և երևան են եկած պատահական կերպով,

«Երբ նրանք [Սահակը և Մաշտոցը],—ասում է Կորյունը,— հասնացան, որ այդ նշանագրերը բավական չեն հայերեն լեզվի վանկերն ու կապերն ամբողջությամբ արտահայտելու համար,—մանավանդ որ, իրապես, նշանագրերը, որ ուրիշ լեզվից էին առնված՝ անտեսված էին և պատահաբար նորից էին դտնված»...

[«Իսկ իբրև ի վերայ հասեալ, թէ չեն բաւական նշանագիրքն

ողջ ածելի գսիդորբայս և զկապս հայերէն լեզույն, մանաւանդ
զի և նշանագիրքն իսկ յայլոց զսրբութեանց թաղեալք և յարու-
ցեալք գիպեցան»¹։

Ղազար Փարպեցին ևս վկայում է, ինչպես և Կորյունը, որ բա-
քեւաշտ այր Դանիել եպիսկոպոսի մոտ գտնվում էին «նշանագիրքն
հայերէն»², իսկ Մովսես Խորենացին մատնացույց է անում, որ թա-
գաւորի պատվիրակ Վահրիւն Հարեյ բահանային հետն առած՝
միասին գնացին Դանիելի մոտ և նրանից տեղեկութիւն ստացան
«վաղընչոց գրված» նշանագիր ստոների մասին։

«Սահակը և Մաշտոցը, — ասում է Խորենացին, — ծանոթանա-
լով զբանց, մի բանի տարի սովորեցրին նրանցով տղաներին,
բայց տեղեկացան ու իմացան, որ այն նշանագրերը, մուրաց-
ված գծագրումները, բավական չեն և չեն կարող ճշգրիտ կեր-
պով արտահայտել առանձին առանձին հայերեն բառերի
հնչյունները»։

[«Որոց ուսեալ, և թեաժևով բնդ նոսա տղայոց դամս սա-
կաւ, տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշա-
նագրօք ստույգ հոլովել զհեզկենայ բառից հայկականաց հազ-
ներգարար, մուրացածոյին այնուիկ գծագրութեամբ»]³։

Հայ մշուս հեզինակները ո՛չ միայն մատնանշում են այդ այ-
բուբենի պակասավորութիւնը, այլև ճշտիվ որոշում են նրա սա-
ռերի թիվը։ Օրինակ, Վարդան պատմագիրը, սր ասրում էր 13-րդ
դարում, հազարգում է, որ

«Մրա [Վոսմշապուհի] հինգերորդ սարում և Շապուհի որդի
Արտաշիբի առաջին տարում՝ սուրբ Մեսրոպը ստեղծեց հայե-
րեն դպրութիւնը՝ քսանեկերու գիր, հին ժամանակներից մնա-
ցած, սր գտնված էին Դանիել Ասորու մոտ, իբրև մեր լեզվի
հնչյունների պարզաբանման համար անբավարար մեր նախ-
նիքներից անտեսվել էին. նրանք բավարարվել էին, գործածե-
լով հույն, ասորի և պարսիկ գրերը»։

[«Ի հինգերորդ ամին սորա և յառաջին ամին Արտաշիբի
որդոյ Շապուհոյ՝ սուրբն Մեսրոպ յօրինել դպրութիւն հայերէն.
քսան և երկու գիր աւ Դանիէլի Ասորոյ գտեալ ի հին ժամա-

¹ Տէս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, հրատ. և թարգմ. Մ. Աբեղյանի, Երե-
ւան, 1941, էջ 16։

² Փարպեցի I, գլ. Ժ, էջ 14։

³ Խորենացի, III, գլ. ՍԲ։

նակաց, որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութիւն լեզուիս, անհոգացեալ ելի յաստիճնոցն, յոյն և ասորի և պարսիկ գրով շատացեալք»¹։

Արիշ ալեկի հին աղբյուրներում, «Անանուն ժամանակագրութեան» մեջ² և «Էմա» սովիւն Գալիի բերդոյի» հատվածում³, որ վերագրվելու է 7-րդ դարի մատենագիր Գալիթ Հարթացուն, մատնանշվում է, որ Գանիելյան ալբուրենն ուներ 29 կամ 24 տառ։

Ինչոյեւ տեսնում ենք, մեջ բերված այս աղբյուրների վկայությունները հաստատում են, որ դեռ Մեսրոպ Մաշտոցից առաջ գոյություն են ունեցել այսպէս կոչված Գանիելյան նշանագրերը, որոնք, բոս երևույթին, օգտագործել էր Մաշտոցը հայերեն լեզվի հնչյունական առանձնատեսիություններին նամագատասխանոյ իր լրիվ ալբուրենը կազմելու ժամանակ։ Աղբյուրների մեջ, թե հին և թե նոր, շկան սզվակի ա ճշտորոշ դուցումներ⁴, որ իբր նախամատնոցյան նշանագրեր հնարել է Գանիել ասորի եպիսկոպոսը, ինչպէս այդ առանց բավարար հիմքի պնդում են գրականականներից ոմանք⁵։

Եվ ինձ թվում է, որ կարող է իրավացի լինել ն. Մտեր, որ կարծում էր, թե Մաշտոցից դեռ առաջ հայերեն նշանագրերը հնարել էին անհայտ ասորի միսիոներները Հայաստանի հարավ-արևելքում⁶։ Պետք է սակայն նաև մատնանշել, որ Հ. Անույանը «էջմիածին» ամսագրում յույս տեսած իր նորվածում Գանիելյան գրերի մասին հայտնել է ուշագրավ մի նոր կարծիք. Անույանը ենթադրում է, որ Գանիելյան տառերը «ուրիշ բան չէին, եթե ոչ ինչ որ ալամեական հնացած տառեր», որոնք թյուրիմացորար հայերեն տառեր էին համարվել «արամեական և արամյան (այլ) բառերի շփոթությունից»⁷։

Գանիելյան կոչված գրերի դոյութուն փոստի հետ սերու կուպ

¹ Վարդան, Հատրումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 49 (զլ Ին)։

² Տէ՛ս Ա. Արեւմտայան Անանիա Նիրակոցոս մատենագրութեանը, էջ 359

³ Տէ՛ս Գալուստ Տեր-Աղբաշյան, Գալիի Հարթացի, Վաղարշապատ, 1907, էջ 30—31.

⁴ Բացասություն է կազմում վերաբերյալ «Անանուն ժամանակագրութիւն»-ը, որի մեջ, հակառակ մյուս աղբյուրների, ասված է, որ Հայոց Սահակ հարապետի ժամանակ օգործութիւն չարեւն լեզուի բասն և ինն գրով ի Գանիելի փրկութեալ Մեսրոպ կարգեցաւ. Տէ՛ս Արեւմտայան, Անանիա Նիրակոցոս մատենագրութեանը, էջ 359

⁵ Տէ՛ս АДОМЦ, Армения и эпоха Юстиниана, էջ 351. Մարկվարտ, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու, էջ 43—46 և սուրիշ.։

⁶ Матерр. Кавказский культурный мир и Армения, Петербург 1915, էջ 34.

⁷ Տէ՛ս Հ. Անույան, Երեք նորը Մեսրոպոյան ալբուրենի շուրջը, «էջմիածին», 1946, օգոստոս—հոկտեմբեր, էջ 38—39.

ունի մի այլ կարևոր խնդիր. թե արդյոք գոյություն ունեցե՞լ է նաև նախամաշտոցյան հայ գրականություն, որն օգտվել է Գանիեյյան այդ հին այբուբենից:

Ընդպես հայտնի է, գիտնականների մեծագույն մասն այս խընդիրը լուծել է այն իմաստով, որ Մեսրոպ Մաշտոցի գրերի գյուտից առաջ Գանիեյյան կամ այլ նշանագրերով հայ գրություն գոյություն չէ ունեցել: Նրանք, գլխավորապես, մատնանիչ են անում, որ այդ գրականությունից չէ պահպանվել և ոչ մի հետք և չկան այդ մասին նաև պարզորոշ գրավոր տեղեկություններ: Ընդհակառակը, ազդյունները պարզ ու աներկմիտ ասում են, որ Մեսրոպյան այբուբենի գյուտից առաջ ժամասացությունը կատարվել է Հայաստանում օտար լեզուներով և հայ երիտասարդությունը ասորական կամ հունական գրություններում սովորել է ասորերեն կամ հունարեն լեզուները:

Սակայն, հակառակ այս դերիշիտոյ կարծիքի, գիտնականներից ոմանք պնդում են¹, որ հայ գրականության գոյությունը մինչև հինգերորդ դարը, այսինքն՝ մինչև Մեսրոպյան գրերի գյուտը, ավելի քան հավանական է:

Հօգուտ այս ենթագրության ամենահամոզիչ ապացույցը նրանք համարում են այն, որ հինգերորդ դարի հայ գրական լեզուն և թարգմանական գրականությունն ունեն այնպիսի կատարելություն ու ղեղեցկություն, որոնք, նրանց կարծիքով, չէին կարող ստեղծված լինել մի քանի տասնամյակների ընթացքում:

«Հինգերորդ դարի սկզբում,—ասում է Մ. Տեր-Մովսեսյանը,—չկային հայ գրականություն ու հայերեն այբուբեն, գոյություն չունեին նաև Աստվածաշնչի ամբողջական կամ մասնակի թարգմանությունը. հետևապես՝ չկար նաև մշակված լեզու, և հանկարծ, կարծես թե կախարդական ձեռքի շարժումով, միայն 20—30 տարվա ընթացքում՝ այդ բոլորն առաջանում է և հասնում է ամենաբարձր կատարելության:..... Ին՞թե կարող է այդ մեղ բավարարել»²,

Մեզ բերված այս նկատառումը, որ ամենալուրջ ապացույցն է համարվում հօգուտ հայ գրականության գոյության շորտորդ դարում

¹ Տե՛ս Գառուլաշյան, Քննական պատմություն Հայոց, Գ, էջ 39 և 69—71. М. Тер-Мовсесян. История перевода Библии на армянский язык, СПб. 1902, էջ 17—27. Ա. Աբրահամյան, Նախամեսրոպյան հայկական գրականության հարցը, Պետական Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու, N 1, Երևան, 1941, էջ 41—52 և ուրիշ:

² Տե՛ս Месроп Тер-Мовсесян, История перевода Библии на армянский язык, էջ 15:

կամ նաև առաջ՝ չէ կարող ընդունվել իբրև անդրդվելի ու անվիճելի մի փաստարկ։ Պետք է, ամենից առաջ, նկատի ունենալ, որ լեզուն ու կուլտուրան մարդկանկան շայտատանի, որը նախորդ յսթ դարերի ընթացքում ունեցել էր պետական ինքնուրույնություն և հասել էր տնտեսական ու սոցիալական զարգացման բավական բարձր աստիճանի, չէ կարելի, հարկավ, համեմատել լեզվի ու կուլտուրայի հետ նախնադարյան հետամնաց ժողովուրդներին։ Ինչպես հայտնի է, հայերը դեռ մինչև Մեսրոպյան այբուբենի գյուտը ունեցել են բերանացի հարուստ բանահյուսություն, որի լեզուն, ինչպես ընդունում են գրականագետները, բոլորովին նման է հինգերորդ դարի գրականության լեզվին։ Այդ երկու լեզուների նույնությունը որոշել են բանասերները, որոնք ուսումնասիրել են Փալստոսի Պատմությունը, որի մեջ, ինչպես հայտնի է, լայն կերպով օգտագործվել էր պատմական բովանդակություն ունեցող ժողովրդական բանահյուսությունը՝

ինչ վերաբերում է գիտնականների ցուցումներին հայերեն Աստվածաշնչի լեզվի մասին, որի մեջ, իբրև, նշադրեն ու լիապես վերարտադրված են ասորական կամ հունական բնադրերի նրբություններն ու առանձնահատկությունները՝ թարգմանական այդ լեզվի կատարելությունը, ինչպես դժվար չէ կռահել, բացատրվում է ո՛չ թե նրանով, որ գրականությունը զույլություն է ունեցել հինգերորդ դարի սկզբից շատ առաջ, այլ, ըստ երևույթին, նրանով, որ քրիստոնեությունը Հայաստանում հաստատվելուց հետո Աստվածաշնչի մասնակի թարգմանություններ գրեթե ամբողջ մեկ դարի ընթացքում զույլություն են ունեցել հայերի մոտ բերանացի հաղորդամբու-

րնձ թվում է, որ եախամեսրոպյան հայ գրականության օգտին արտահայտվող գիտնականները խիստ չափազանցնում են Դանիելյան այբուբենի դերն ու նշանակությունը նրանք բոլորովին աչքաթող են տնում, որ այդ այբուբենը, ինչպես որոշակի մասնանշում են աղբյուրները, անբավարար էին և պիտանի չէին գրականությունը սպասարկելու համար։

Ավելի քան հավանական է, անշուշտ, որ քրիստոնեությունը Հայաստանում հաստատվելու ու տարածվելու հենց ընթացքում այնտեղ ստաջանայու էր միաժամանակ հայերեն այբուբենի և քրիստոնեական պաշտամունքի գրքերի թարգմանման պահանջը։ Եվ միանգամայն հավանական կարելի է համարել, որ քրիստոնեության սկզբից հենց, ինչպես այդ երևում է աղբյուրների որոշ ակնարկ-

¹ Տե՛ս Ստ. Մալխասյան, Ուսումնասիրություն Փալստոս Բուզանդի պատմության, Վիեննա, 1896.

ներից, կարող էին փորձ արած լինել ստեղծելու հայերեն դպրոթյուն, գլխավորապես, սեմական լեզուների այբուբենների օգնությամբ հարավային Հայաստանում: Ասորական միսիոներների, կամ թերևս իր՝ Գանիկի, այս առաջին փորձը ո՛չ թե այն էր, որ նրանք այբուբեն էին հնարել հայերեն լեզվի հնչյունաբանությունը համապատասխանող, այլ միայն այն, որ նրանք օտար լեզվի նշանադրերն աշխատել էին կիրառել հայերեն լեզվի համար:

Նրանց կազմած այբուբենը, որը թերակատար էր և անգործադրելի, չէ կարելի, իհարկե, իրեն համարժեք գործ համեմատել Մեսրոպ Մաշտոցի գյուտի հետ, որն ստաջին անգամն էր սյարգաբանել հայկական հնչյունաբանության դժվարին ու բարդ առանձնահատկությունները: Որոշած լինելով հայերեն լեզվի բոլոր ձայնավոր ու բույսածայն հնչյունները՝ հայ ֆոնետիկայի այս հանձարեղ հիմնադիրը ստեղծել է ո՛չ թե մեռելածին, այլ կենսական ու անմահ՝ այբուբեն, որը պիտանի էր գրականությունը սպասարկելու համար:

Եվ միանգամայն ակներև է, որ հենց շնորհիվ Մաշտոցի մեծ գյուտին հնարավոր եղավ ստեղծել և լայնորեն զարգացնել հայ գրականությունը և գիտությունը:

Մեսրոպ Մաշտոցի այբուբենի գյուտի ժամանակի մասին սկզբնաղբյուրների հաղորդած ժամանակագրական տեղեկությունները, ինչպես հայտնի է, խիստ հակասական են ու խճճված:

Սկսած դեռ Չամչյանից, որն իր եռահատոր պատմությունը գրել է 18-րդ դարում, այս հարցը բազում անգամ ենթարկվել է հատուկ քննության, սակայն մինչև այժմ վերջնական կերպով լուծված չէ:

Պետք է ասել, որ քնդհուպ մինչև վերջին ժամանակները գիտնականների մեծագույն մասը միանգամայն անտարակուսելի էին համարում, որ Մեսրոպյան այբուբենի գյուտի ժամանակը ճշտիվ սրտվում է հինգերորդ դարի սկզբում՝ 404—406 թվերին: Այս թվականը ստացվում է, իրոք, ժամանակադրական այն ցուցումների հիման վրա, որոնք գտնվում են Կորյունի պատմական երկի վերջում: Կորյունի այս վկայությունը մեջ եմ բերում ամբողջությամբ՝ «ե՛վ արդ,—ասված է Կորյունի պատմության վերջաբանում,— նրանելիի հավատքի տարիների հաշիվը լինում է քառասունհինգ տարի, և Հայոց դպրությունից մինչև սրբի վախճանը՝ երեսունհինգ տարի, որ այսպես են համարվում. Պարսից արքա Կրմանը թագավորել է վեց տարի և Հազկերտը՝ քսանհինգ տարի [և Վոամր տասնևութ տարի], և Վոամր որդի երկրորդ Հազկերտի առաջին տարում վախճանվեց Երանելին:

Եվ արդ՝ սուրբ հավատքի տարիների հաշիվն սկսվում է Կրոման արքայի շորրորդ տարուց մինչև Վոսմի որդի երկրորդ Հազկերտի առաջին տարին, և Հայոց գալությունն սկսվել է Հազկերտի ութերորդ տարուց»:

[«Եւ արդ լինի համար ամաց հաւատոց Կրանելոյն ամբառասուն և հինգ, և ի գալութենէն Հայոց մինչև ցվախճան սրբոյն՝ ամբ երեսուն և հինգ, որք համարին այսպես. թողտորեալ Կրմանայ Պարսից արքայի ամս վեց, և Յազկերտի ամս քսան և մի [և Վոսմայ ութ և տասն] և յառաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի որդոյ Վոսմայ վախճանեցաւ երանելին: Եւ արդ առնու համար ամաց սրբոց հաւատոց ի շորրորդում ամէն Կրմանայ արքայի մինչև ցառաջին ամն երկրորդ Յազկերտի որդոյ Վոսմայ, և գալութեանն Հայոց յովերորդ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն»]:¹

Կորյունի պատմության այս վերջաբանում հայ գալության սկիզբը, ինչպես տեսնում ենք, ցույց է տրված Հազկերտ Ա-ի (399—420) ութերորդ տարում և 35 տարի Մաշտոցի մահից առաջ, որը, ինչպես հայտնի է², վախճանվել է հայոց մեհեկան ամսի տասներեքին՝ Սահակ կաթողիկոսի մահից վեց ամիս հետո: Հայ և օտար պատմագետներն ու բանասերները կարծում են, որ Կորյունի վերջաբանի ժամանակագրական այս սվյախների հիման վրա Մեսրոպ Մաշտոցի գյուտի թվականը որոշվում է լիակատար ճշտությամբ

Հիմնվելով տոմարական անվիճելի հաշիվների վրա՝ Մեսրոպ Մաշտոցի, ինչպես և Սահակ կաթողիկոսի, մահվան տարեթիվը, ամսաթիվը և որը ճշտիվ որոշել է Ֆրանսիական գիտնական Դյուլուրին: Մեսրոպ Մաշտոցը, ինչպես նա պարզել է, վախճանվել է 446 թվի փետրվարի 17-ին, շաբաթ, իսկ Սահակ կաթողիկոսը՝ 439 թվի սեպտեմբերի 7-ին, հինգշաբթի³: Այսպիսով, հայերեն այբուբենի գյուտը, որ Կորյունի վերջաբանում մասնացույց է արված Մեսրոպ Մաշտոցի մահվանից 35 տարի առաջ՝ պետք է ենթադրել 406 թվին: Այս թվականի ճշտությունը հաստատվում է նաև նրանով, որ նույն տարեթիվը ստացվում է Կորյունի վերջաբանի նաև ըստ մի ուրիշ վկայության, որը հայոց գալության սկիզբը մատնանշում է Հազ-

¹ Տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, հրատ. և թարգմ. Մ. Աբեղյանի, էջ 98—101:

² Տե՛ս նույնը, էջ 82:

³ Տե՛ս Édouard Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859, էջ 135—136, թան. 10:

կերտ Ա. ի իսազավարության (399—420 թ.) ութերորդ տարում, այսինքն՝ դարձյալ 406 թվին¹։

Հայկական գրերի գյուտի այս տարեթիվը, որ հիմնված է Կորյունի վերջաբանի սինխրոնիզմների վրա, ինչպես հայտնի է, գրեթե բոլոր գիտնականները համարում են նույն այժմ հաստատուն և անգրգվելի։ Սակայն Ղազար Փարոյեցու ժամանակագրական ցույցումները, ինչպես և իր՝ Կորյունի հաղորդած տեղեկություններն իր աշխատության մյուս հատվածներում, ինչպես դժվար չէ համոզվել, այսպիսի կերպով քննելով բոլոր այդ վկայությունները, անհաշտակի կերպով հակասում են վերոհիշյալ վերջաբանի տվյալներին։

Կարևոր այս փաստը, որ անտարակուսելի է, սրբոյ ցույց է ստախ, որ գրերի գյուտի տարեթիվ խնդիրը կարող է վերստուգման ու նոր ուշադիր քննության։

Կորյունի պատմության բնագրի մեջ եղած կարևոր մի բանի հակասությունները մատնանշված են Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ն. Աղսնյի նազվածներում, որոնք սողազրված են «Արարատ» և «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագրերում²։

Ինչպես տեսանք, Կորյունը, պատմելով գրերի գյուտի մասին, նախորդում է, որ Վասիշայուհի (387/8—շուրջ 413/4) թագավորություն հինգերորդ տարում Մաշտոցը գնացել էր ասորական Ամիդ և Աղսնիա բաղաքները, ուր նրան մեծարանքով ընդունել էին տեղական Ակակիոս և Բարիլաս եպիսկոպոսները։ Մինչդեռ՝ հակառակ Կորյունի այս վկայության, մեզ հայտնի է, որ Ակակիոսն Ամիդի եպիսկոպոս էր սկսած 419/420 թվականից, իսկ Բարիլասը, կամ ավելի ճիշտ՝ Ռարուլասը³, Եղևիայի եպիսկոպոս էր 412—435 թվերին⁴։

Արդ՝ ինչպե՞ս բացատրել Կորյունի այս ակներև հակասությունը։ Ահարհիշյալ վերջաբանի մեջ հայկական գրերի գյուտը մատնա-

¹ Հուլի 6 օտար գիտնականները, որոնք հայկական գրերի գյուտը գնում են 404, 405 կամ 407 թվերին, անձանոթ լինելով Գյուլորիիի տոմարական ճշգրիտ նազին, մեծ մասամբ, սխալ են որոշել Մաշտոցի մահվան տարեթիվը։

² Տե՛ս Գալ. Տեր-Մկրտչյան. Հայ գրերի 1500-ամեակի առթիւ, «Արարատ», 1912, մուրա նուրա, էջ 499—514. Ն. Աղսնյ, Անձանոթ էջեր Մաշտոցի և կրտ աշակերտների կեանքից բոտ սոտար ազբիրների, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1900, V, 5—12։

³ Կորյունի պատմության բնագրում, ինչպես մատնացույց է սրել Գ. Պեր Մկրտչյանը Բարիլաս անունը պետք է ուղղել և կարդալ Բարիլաս (- Ռարուլաս)։ Տե՛ս «Հայ գրերի 1500-ամեակի առթիւ», «Արարատ», 1912, մուրա նուրա, էջ 508։

⁴ Տե՛ս Chabot, Syn-dicon orient, Paris, 1902, էջ 276 և J. Labourt, Le Christianisme dans l'empire perse, Paris, 1904, էջ 101։

ցույց է արված 406 թվականին, իսկ բուն բնագրի վերաբերյալ թվականներից կարելի է հետևել, որ այդ դրույթը պետք է եղած լիներ 412 կամ մինչև իսկ 419/420 թվականներից հետո և ոչ ուշ քան 435 թիվը:

Գ. Տեր-Մկրտչյանն իր վերևում նշված հոգվածի մեջ աշխատել է այդ հակասությունը վերացնել և ենթադրել է, որ վերջաբանում հիշատակված 406 թվականը ո՛չ թե Մեսրոպյան տառերի գյուտի թվականն է, այլ Դանիելյան տառերի Վաղարշապատ բերվելու թվականն է և սկիզբը հայ տառերի գյուտի աշխատությունների¹: Նրա կարծիքով, Մեսրոպյան այբուբենը չէր կարող հնարված լինել 412 թվականից, այսինքն՝ Ռարուլասի Եղևհայի եպիսկոպոս ձեռնագրվելուց առաջ: Ուստի նա Մաշտոցի հանդիպումը Ռարուլասի հետ և նրա գործունեությունն Ասորիքում ենթադրում է 412—416 թվերին, իսկ Մեսրոպյան գրերի գյուտը՝ այդ քառամյակի սկզբներում: Կորյունի բնագրի մեջ, ասում է Տեր-Մկրտչյանը, ներս է սպրդել զրչագրական ակներև մի սխալ: Մաշտոցն Ասորիքից վերադարձել էր Վաղարշապատ ո՛չ թե Վաղարշապատի թագավորության վեցերորդ տարում («ի Զ ամի Վաճառապետի արքային»), այլ տասնվեցերորդ տարում («ի ԺԶ ամի»): Կորյունի բնագրում «վեց» կամ Զ թիվը նա առաջարկում է ուղղել և կարգալ ԺԶ կամ «տասնվեց»:

Կարծելով, որ հակասությունը Կորյունի մոտ կարելի է վերացնել իր առաջարկած այդ ուղղումով՝ Տեր-Մկրտչյանը հանդուժում է բոլորովին նոր եզրակացությունների և տալիս է հետևյալ ժամանակագրությունը.

1. 405 թ.—Սկիզբն հայ տառերի գյուտի աշխատությունների, այսինքն՝ Դանիելյան տառերի Վաղարշապատ բերվելը.

2. 412—416 թթ.—Մեսրոպյան գրերի գյուտը և կատարելագործումը.

3. 412—416 թվերի սկիզբը—Մեսրոպյան գրերի գյուտը:

Մեջ բերված այս նոր եզրակացությունները, ինչպես զժվար չէ նկատել, ո՛չ միայն համոզիչ չեն, այլև խիստ վիճելի են: Նախ և առաջ՝ զժվար է, իհարկև, ենթադրել, որ իբր Կորյունի աշխատության վերջաբանում, որն ամբողջովին նվիրված է Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությանը, ժամանակագրական ցուցումները վերաբերում են ո՛չ թե Մեսրոպ Մաշտոցի այբուբենի գյուտին, այլ Դանիելյան գրերի Վաղարշապատ բերվելուն: Կասկածելի է, բացի այդ, Տեր-Մկրտչյանի նաև մի ուրիշ պնդումը, որ իբր թե Մեսրոպ Մաշտոցը հնարել և կատարելագործել էր այբուբենը Դանիելյան տառերի

¹ ՏՄԵ «Արարատ», 1912, մայիս—հունիս, էջ 512:

ստացվելուց 7—11 տարի հետո և վերագործել էր Վարդարշապատ
Վնամշապուհի խաղափության տասնվեցերորդ տարում: Անընդու-
նելի է նույնպես Տեր-Մկրտչյանի վերահիշյալ ուղղումը՝ «ի ժԶ ամի»
փոխանակ «ի Զ ամի», որովհետև Կորյունի տպագրված բնագրի
նշտությունը հաստատվում է բոլոր ուշ շրջանի պատմագիրների ու
մամանակագիրների վկայություններով: Իսկ ամենամեծ պակասու-
թյունը Տեր-Մկրտչյանի առաջարկած ժամանակագրության այն է,
որ Կորյունի բնագրի մեջ եղած վերահիշյալ հակասությունները
բնավ չեն վերանում նրա նոր ենթագրություններով:

Ինչպես արդեն հիշված է, Կորյունը պարզ և որոշ վկայում է,
որ Մեսրոպին Ասորիքում օգնել էր ո՛չ միայն Ռաբուլասը, այլև
Ահակիոսը, որը Ամիգ քաղաքի եպիսկոպոս էր ձեռնադրվել մոտա-
փութացես 419/420 թվականին: Ըստ այսմ, համաձայն Կորյունի
այդ ցուցման, Մեսրոպ-Մաշտոցյան այբուբենի դյուտը և կատա-
րելագործումը հավանական կլինեք ենթադրել ո՛չ թե 412—416
թվականներին, այլ ավելի ուշ՝ 419/420 թվից ոչ առաջ:

Գ. Տեր-Մկրտչյանի հոգվածը Մեսրոպյան տառերի դյուտի
թվականի բնական ուսումնասիրության առաջին փորձն էր և այդ
հոգվածի գլխավոր արժանիքն այն է, որ նրա ականավոր հեղինակը
չէ հետևել ավանդական տեսակետին, որը, ինչպես տեսանք, հա-
մարվում էր հաստատուն ու անառարկելի:

Բոլորովին նոր ու հետաքրքիր լուսաբանություն է տվել նույն
այս խնդրին Ն. Ազոնցը վերահիշյալ իր հոգվածում, որը տպված է
«Հանդես Ամսօրեայ» ամսագրում: Հիմնվելով հունա-հոմեական
աղբյուրների վրա՝ Ազոնցը մեջ է բերում իր հոգվածում անծանոթ
նոր փաստեր, որոնք վկայում են, որ Մեսրոպ Մաշտոցը մասնակից
է եղել կրոնական պայքարին նեստորականության դեմ: Նա մատ-
նանշում է, ի միջի այլոց, որ հայ գրերի հորինողը մոտ ծանոթ է
եղել նեստորիոսի ուսուցիչ Քեոզորոս Մուսուեստացու կամ Մա-
մուեստացու հետ: Թեև Ազոնցը նպատակ չէ ունեցել լուսաբանելու
յրերի գյուտի խնդիրը, սակայն նրա հոգվածը գուզընթացորեն տա-
լիս է ցուցումներ, որոնք սլարզապես նոր հունի մեջ են զնում նաև
այդ պրորիներ:

Ինչպես շատ ճիշտ կուհել է Ազոնցը, հայ գրերի հորինման
մամանակ Մաշտոցին աջակցել և օգնել էին ոչ թե Ահակիոս և Ռա-
բուլաս եպիսկոպոսները, այլ, հավանորեն, վերահիշյալ Քեոզորոս
Մուսուեստացին, որի հերձվածողական զրվածքները դատարարու-
վել էին Եփեսոսի 431 թվի սիեզերական ժողովում:

«Կարինը,—ասում է Ազոնցը,— չառարակ կենսապիւր չէ, նա և եկեղեցական գործիչ է և իբր այդպիսին պէտք է իր պրիւր համակերպէր հետ-եփէսոսեան տրամադրութեան: Հայոց կապերը Ասորիքի հետ աչժմ սիտի խորշելի թվէր»¹:

Սրանից պարզ հետևում է, որ Կորյունի հաղորդումների մեջ նկատուող թերատութիւնները, անորոշութիւնները և նույնիսկ խնդրաբանութիւնները կարող են բացատրվել ո՛չ միայն Կորյունի աշխատութեան խմբադրական վերամշակումով, այլ մասամբ նաև գալական նկատաւումներով հենց իր՝ հեղինակի, որը Մաշտոցի վարքը գրել էր համապատասխան փոփոխված կրօնական արամադրութիւնների հինգերորդ դարի կեսերում:

Ազոնցը հավանական է համարում, որ հայկական այբուբենը Մաշտոցը պետք է հորինած լինէր շորտրոյ դարի վերջում Քեոզորոս Մոպսոսեասացու և սրա աշակերտ՝ Ռուփինոս² անունով բահանայի աշակցութեամբ, որը 399 թվին Ասորիքից մեկնել էր Հռոմ և աչնակող իսկական հիմնադիրը դառել Պելագիական կոշված վարդապետութեան³: Ըստ Ղազար Փարպեցու, բացատրում է Ազոնցը, Վոսմշապուհին թագաւոր էր կարգել Եսայուհ Գ-ը (383/4—388/9 թ.), ուրեմն՝ պարզ է, որ Մեսրոպ Մաշտոցյան գրերի գյուտը, որոնք Վաղարշապատ էին բերվել Վոսմշապուհի վեցերորդ տարում՝ կարելի է ենթադրել շորտրոյ դարի վերջերում Վոսմ Գ-ի (388/9—399 թ.) թագաւորութեան ժամանակ: Հենց այս ժամանակաշրջանում, ասում է Ազոնցը, Մեսրոպ Մաշտոցը սեմականորութիւն էր սկսեցել Քեոզորոս Մոպսոսեասացու հետ սրա բահանա եղած ժամանակ (383—392 թ.), և, հավանորեն, հենց այս վերջինը կարող էր աշակցութիւն ցույց տված լինել Մաշտոցին գրերի գյուտի ժամանակ:

«Սրանով,—եզրակացնում է Ազոնցը,— բնդգծվում է գրերի գյուտի համար որոշ և գրական տարեթիվ՝ 388—392 տարիների տասնամյա միջոցը»⁴:

Ազոնցի գիտողութիւնները, սնշուշտ, խիստ հետաքրքրական են և արժանի են հատուկ ուշադրութեան: Սակայն կարող են թերևս առարկել լինել նրա մասնանշած ժամանակագրական տարեթվերը,

¹ «Հանգես Ամսօրեայ», 1925, սեպտեմբեր—հոկտեմբեր, էջ 439:

² Մաշտոցի վարքի բնդարձակ խմբագրութիւնը փոխանակ «Ռուփինոսի» ունի «Հոսփանոս», իսկ համառոտ խմբագրութիւնը և իտրենացու Պատմութիւնն ունեն նաև՝ «Ռուփինոս», «Ռուփանոս» և «Հոսփանոս» բնվերցվածները:

³ «Հանգես Ամսօրեայ», 1925, թ. 9—10, էջ 441:

⁴ Նույնը, 11—12, էջ 531:

սրով չեան Աւստրո-Մաշտոցյան այբուբենը կարող էր հորինված լինել Թեոփրոս Մոսպոնեստացու ո՛չ միայն քահանայության, այլև նրա եպիսկոպոսության ժամանակ, այսինքն՝ 391/2 թվից հետո:

Աւստրո-Մաշտոցյան գրերի գյուտի տարեթիվը, ինչպես ցույց է տալիս սկզբնաղբյուրների վկայությունների ուշագիւր համեմատական քննությունը, պետք է որոշել ո՛չ թե Կորյունի վերջաբանի, այլ Կորյունի և Ղազար Փարպեցու վերևում մատնանշված ցուցումների իման վրա: Կորյունի ցուցումներից, ինչպես ւեասանք, երևում է, որ Աւստրո-Մաշտոցը հայ գրերի գյուտն արել է Վոսաճապուհի թագաւորութեան հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում: Ուշագրավ է, որ ուշ շրջանի հայ մատենագիրները՝ հենվում են հենց այդ վկայության վրա և բարբառովն անտեսում են Կորյունի վերջաբանը: Պետք է նաև նշել, որ նույն այդ հեղինակները Վոսաճապուհի թագաւորության ինգերորդ կամ վեցերորդ տարին որոշել են հիմնվելով, զխաւորապես, Մովսես Խորենացու Պատմության սխալ ժամանակագրութեան ու շփոթ սինխրոնիզմների վրա: Ուստի և Նասիանայի է, թե ինչու նրանք չէին կարող ճշտել գրերի գյուտի տարեթիվը:

Խոսքով Գ-ի, Վոսաճապուհի, ինչպես և, ընդհանրապես, վերջին Հայ Արշակունի թագաւորների թվականները, որ քննված ու ճշտված են մեր այս աշխատության մեջ, ինչպես ասացինք, սխալ ու բնահանդրեն են որոշված նաև նորագույն ուսումնասիրություններում: Պատմագետները և բանասերները, դժբախտաբար, աչքաթող են արել Ղազար Փարպեցու ժամանակագրական արժանահավատ ցուցումները, որոնք վճռական նշանակություն ունեն այս խնդրում: Նրա այդ ցուցումներից մենք արդեն վերի կգրակացրինք, որ թե Խոսրով Գ-ը (385—387/8) և թե նրա եզրայր Վոսաճապուհը (387/8—շուրջ 413/4 թ.) թագաւոր էին կարգվել Պարսկական Հայաստանի՝ Շապուհ Գ-ի (383/4—388/9 թ.) հրամանով: Սխալ տարեթիվերն երկու այս թագաւորների, որ շարունակ մեջ են բերվում պատմագիտական ու բանասիրական ուսումնասիրություններում, բացատրվում են, ինչպես տեսանք, Խորենացու Պատմության և կամ Կորյունի վերջաբանի ժամանակագրական սխալ տվյալների ազդեցութեամբ, որ, իմ կարծիքով, վճռականորեն պետք է մերժվեն:

Որ Խորենացու մոտ «Հայ Արշակունիների ազյուսակի մեջ ամե-

¹ Տե՛ս «Ատեփանոսի Տարօնեցոյ, Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական», II Պես., 1885, II, գլ. Ա, էջ 74. «Մամուլի Կահանայի Անեցոյ, Հասարմունքի գրոց պատմագրաց», հրատ. Ա. Տէր Միքելյանի, էջ 68. «Հասարմունք պատմութեան Ատրգան վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 49 (գլ. ԻԳ):

նախառնակ մասն է Սասանյանների շրջանը և հատկապես Տրդատի թագավորությունից սկսած»՝ այդ խոստովանում է մինչև իսկ հորենացու Պատմության ամենազերմ ջատագով Ստ. Մալխասյանը¹։ Միանգամայն անվստահելի է նաև Կորյունի ժամանակագրական վերջաբանը, որի մեջ գրերի գյուտը ենթադրվում է Հազկերտ Ա-ի (399—420 թ.) ութերորդ տարում, մինչդեռ Կորյունի բուն բնագրից մեղ հայտնի է, որ այդ գյուտը տեղի էր ունեցել Վոամշապուհի թագավորության հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում, այսինքն՝ Պարսից Վոամ Դ Կրմանի (388/9—399 թ.) ժամանակ։ Ուշադրավ է, որ հորենացու Պատմության մեջ ևս, համապատասխան Կորյունի վերջաբանի, Մեսրոպյան նշանադրերի բերվելը Հայաստան մատնանշված է Թևոդոսիոս Փոքրի (408—450 թ.) և Հազկերտ Ա-ի (399—420 թ.) ժամանակ²։ Առանձնապես հետաքրքիր է նաև այն, որ հետնագույն ժամանակների հայ մատենագիրներից և ոչ մեկը՝ ո՛չ Ստեփանոս Տարունեցին, ո՛չ Սամուել Անեցին և ո՛չ էլ Վարդան վարդապետը, ըստ երևույթին, ծանոթ չեն եղել Կորյունի վերջաբանին և գիտեն միայն նրա բուն բնագրի վկայությունները։

Ըստ այսմ՝ աչքի առաջ ունենալով վերոհիշյալ նկատումները, ինձ թվում է, կարելի է հետևություն անել, որ Կորյունի աշխատության վերջում գտնվող ժամանակագրական վերջաբանն ընդմիջարկություն է և չէ կարող վերադրվել իրեն՝ Կորյունին։ Իսկ եթե այդ այդպես է՝ հայ գրերի գյուտի ժամանակագրական խնդիրը կարող է ստանալ բոլորովին նոր լուծում։ Ընդունելով ըստ Փարպեցու վկայության և համաձայն վերև նշումից Հայ Արշակունիների տարեթվերի, որ Վոամշապուհի դահալայության առաջին տարին 388 թվականն է՝ կարելի է վստահ կերպով հետևություն անել, որ Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտը, որ տեղի էր ունեցել Վոամշապուհի թագավորության հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում՝ պետք է ենթադրել ո՛չ թե հինգերորդ դարի սկզբում, 406 թվականին, ինչպես որոշված է գրեթե բոլոր նախկին աշխատություններում, այլ շորրորդ դարի վերջերս՝ 392 կամ 393 թվականներին։

Հայ նորագյուտ տառերի Վաղարշապատ բերվելուց հետո, ինչպես պատմում է Կորյունը, Հայաստանում ծավալվեց լուսավորական բուռն ոգևորիչ գործունեություն։ Մեսրոպ Մաշտոցը մի քանի անգամ շրջեց Հայաստանի դանազան կողմերը, բացեց դպրոցներ և

¹ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, թարգմ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940, էջ 350։

² Տե՛ս Խորենացի, III, գլ. ԾԴ։

աշխատեց տարածել ամենուրեք գրագիտութիւն և ուսում մայրենի մատչելի լեզվով:

Կորյունն իր աշխատութեան մէջ մանրամասն սյաստում է նույնպէս, որ Մեսրոպ Մաշտոցը, ցանկանալով դպրութեան ու գրագիտութեան բարիքը տարածել նաև հարևան երկրներում, Վրաստանում ու Աղվանքում, հորինել է նշանապարհներ վրացերեն ու աղվաներեն լեզուներին:

Այդ կարևոր ու հետաքրքիր տեղեկութիւնները, որ գիտնականներից ոմանք համարում են վիճելի ու անհավաստի, ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել ընդարձակ բովանդակութեամբ:

7. Կորյուն, հրատ. Մ. Արեգյանի, Երևան, 1941 թ., էջ 62—63՝

«Եվ նա [Մաշտոցը] ըստ իրեն տված տիրոջից շնորհքի սկսեց նշանադրեր հորինել վրացերեն լեզվի համար: Գրեց. կարգավորեց և, ինչպէս հարկն է, հարգարեց ու, իր լավագոյն աշակերտներից մի քանիսին հետը վերցնելով՝ վեր կացավ, գնաց, իջավ Վրաստանի կողմերը: Եվ գալով այնտեղ՝ ներկայացավ թագավորին, որի անունն էր Բակուր, և Երկրի եպիսկոպոսին, որի անունը Մովսէս էր: Թագավորը և զորքերը, բոլոր զավառներով միասին խիստ հլու ու հնազանդ էին նրան ըստ աստվածային օրենքի:

Եվ նա իր արվեստն առաջադրելով՝ խրատեց, հուրդորեց նրանց, և ապա բոլորը հանձն առան նրա խնդրածը կատարել: Եվ գտնվեց վրացերեն լեզվի թարգման մի մարդ, որն անվանվում էր Զաղա և որը գրագետ ու ճշմարտահավատ մարդ էր: Այնուհետև վրաց արքան հրամայեց իր իշխանութեան դանազան կողմերից և խառնադանջ զավառներից հավարել տղաներ և հանձնել վարդապետին»:

[«Եւ առնոյր կարգեալ նշանագիրս վրացերէն լեզուին, ըստ շնորհեցելոյ նմա ի Տեառնէ: Գրէր, կարգէր և օրինօք յարդարէր. և առնոյր ընդ իւր զոմանս լաւագոյնս յաշակերտաց իւրոց, յարուցեալ զնայր իջանել ի կողմանս Վրաց: Եւ երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին, որում անուն էր Բակուր, և եպիսկոպոսի աշխարհին՝ Մովսէս: Եւ առաւելագոյն հնազանդեալ նմա ըստ օրինացն Աստուծոյ՝ թագաւորին և զօրացն, հանդերձ ամենայն դաւառօքն: Եւ նորա դիւր արուեստն առաջի արկեալ՝ խրատէր յորդորելով. յորում և յանձն առեալ ամենեցուն զխնդրելին կատարել: Եւ գտեալ զայր մի թարգման վրացերէն լեզուին, որ անուանեալ կոչէր Զաղայ, այր դրագէտ և ճշմարտահաւատ. հրաման տայր այնուհետև արքայն Վրաց՝

ի կողմանց կողմանց և ի խառնադանց գաւառաց իշխանութեան իւրոյ ժողովել մանկունս և տալ ի ձեռն վարդապետին» 1. 2. Նույնը, էջ 68—70՝

«Այդ ժամանակ եկավ, հանդիպեց նրաս մի քահանա մարդ, ազգով ազվան, որի անունը Բենիամին էր: Եվ նա [Մաշտոցը] հարցուփորձ արեց և քննեց ազվաներէն լեզվի բարբարոս բաները, ապա վերնապարզ և կորովի իր սովորութեամբ նշանագրեր հորինեց և Քրիստոսի տված շնորհքի ներգործութեամբ կշռադատեց, կարգավորեց և հաստատեց:

Դրանից հետո նա հրաժեշտ տվեց եպիսկոպոսներին, աշխարհի իշխաններին և բոլոր եկեղեցիներին. նրանց մոտ հավատացյալների համար վերահացուններ թողեց իր աշակերտներից երկուսին, որոնց առաջինի անունը Ենովք էր և երկրորդինը՝ Դանան, կրօնավոր և ավետարանական, սպասավորութեան մեջ առաջադնմ մարդիկ, որոնց հանձնարարեց աստուծու շնորհքին և տեղավորեց այնտեղ: Եվ ինքը շատ աշակերտներով եկավ, անցավ Մեծ Հայաստանի կողմերը և, հասնելով Նոր Քաղաքը՝ ներկայացավ սուրբ եպիսկոպոս Սահակին և Հայոց թագավորին, որի անունն էր Արտաշես, և բոլոր բանակին: Եվ նա պատմեց նրանց աստուծու շնորհքի ներգործութեամբ այն կողմերում կատարած գործերը. մի քանի օր նա մնաց այնտեղ և սիրտ տվեց, որ հոգևոր կարոտալի սեր տարածեն:

Եվ ապա դրանից հետո նրանց հրաժեշտ տվեց, որովհետև պնայու էր Ազվանքի կողմերը: Եվ գնաց իշով նրանց աշխարհը և, հասնելով թագավորական տեղերը, տեսավ ազվանների սուրբ եպիսկոպոսին, որի անունը Երեմիա էին ասում, և նրանց թագավորին, որի անունն Արսվաղ էր, որոնք բոլոր ազատանիների հետ միասին մեծ խոնարհութեամբ ընդունեցին նրան Քրիստոսի անվան համար: Ապա երբ նրանք հարցրին՝ նա բացատրեց, թե ինչու համար է եկել, և նրանք, երկուսը միասին, եպիսկոպոսը և թագավորը, հանձն առան ընդունել զսրբութունը. նրանք հրաման տվին նաև, որ իրենց իշխանութեան զավառներից ու տեղերից զսրբութեան արվեստի համար բազմաթիվ տղաներ բերեն և հավաքեն, հարմարավոր ու պատեհ սեղերում մաս մաս տեղավորեն զսրբոցներում և նրանց ասրուստի համար կարգեն թոշակներ»:

[«Յայնմ ժամանակի եկեալ դիպէր նմա այր մի երէց ազուան ազգաւ, Բենիամէն անուն, և նորա հարցեալ և քննեալ զբարբարոս զբանս ազուաներէն լեզուին, առնէր ապա նշանա-

զիրս յաս վերնապարզե կորովի սովորութեան իւրում և յաջողութեամբ Քրիստոսի շնորհացն կարգեալ և հաստատեալ կշռուել: Յետ այնորիկ հրաժարեալ յեպիսկոպոսաց, յիշխանաց աշխարհին և յամենայն եկեղեցեաց. առ որս թողեալ վեհակացոս հաւատացելոցն՝ զերկուս ոմանս յիւրոց աշակերտացն, որոց առաջնոյն Ենովք անուն էր, և Երկրորդին՝ Կանան, արք կրօնաւորք և յառաջադէմք յաւետարանական սպասաւորութեանն: զորս յանձն արարեալ շնորհացն Աստուծոյ՝ անդէն զետեղէր: Եւ ինքն բազում աշակերտօք զայր, անցանէր ի կողմանս Հայոց Մեծոց և հասեալ ի նոր Քաղարն՝ յանդիման լինէր սրբոյ Եպիսկոպոսին Սահակայ և թագաւորին Հայոց, որում անուն Արտաշէս կոչէին, և ամենայն բանակին: Եւ պատմեալ նոցա զգործս կողմանցն այնոցիկ յատ աջողութեանց շնորհացն Աստուծոյ, զազարէր անդ ատուրս ինչ, միտիթարէր վասն հոգեւոր սնձուկն սփռելոյ:

Եւ ապա յետ այնորիկ հրաժարեալ զնալ ի կողմանս Աղուանից: Եւ երթեալ իջտնէր յաշխարհն և հասեալ ի թագաւորական տեղիսն, տեսանէր զսուրբ Եպիսկոպոսն Աղուանից, որում անուն Երեմիա կոչէին, և զնոցին թագաւոր, որում Արսվաղ էր անուն, ամենայն ազատօք հանդերձ, որոց առանկ հպատակութեամբ ընկալեալ վասն անուանն Քրիստոսի: Ապա հարցեալ ի նոցանէ, առաջի եղեալ վասն որոյ եկեալն էր: Եւ նոցա երկոցունց զուզակցելոց, Եպիսկոպոսին և թագաւորին, յանձն առեալ զսրբութեանն հնազանդելոյ. տային ևս հրաման՝ ի դաւառաց և ի տեղեաց իշխանութեանն իւրեանց բազմութիւն մանկանց յարուեստ զսրբութեանն ածել և գումարել՝ ըստ արժանաւոր և պատեհ տեղեաց, դասս դասս զսրբոցաց և ոռճիկս կարգել ի դարմանս»]:

Կորչունի պատմական երկի այս տեղեկութիւնները մեջ են բերված նաև Մովսէս Խորենացու մոտ, որն անում է նաև լրացումներ, որոնք, ըստ երևույթին, բազմաթիւ են ուրիշ աղբյուրներից:

3. Խորենացի, III, գլ. 54՝

«Իսկ Մեսրոպը, գնալով Վրաց աշխարհը՝ իրեն վերուստ արված շնորհով նրանց համար ևս ստեղծեց նշանադրեր, մի ոմն Զազայի հետ միասին՝ հունարեն և հայերեն լեզուների թարգմանչի, և աշակցությամբ նրանց Բակուր արքայի ու Մովսէս Եպիսկոպոսի նա ընտբնց տղաներ, բաժանեց երկու խմբի և նրանց համար իբրև ուսուցիչներ թողեց իր աշակերտներից տեր Խորձենացուն և Մուշե Տարսնացուն:

Եվ ինքն իջավ Աղվանք, սրանց Արսվազեն թագավորի և Երեմիա եպիսկոպոսապետի մրտ. որոնք կամովին հանձն առան նրա ուսումը և տվին նրան ընտիր տղաներ: Եվ նա կանչեց մի ոմն Բենիամին անունով շնորհալի թարգմանչի, որին անհապաղ ուղարկել էր Սյունիքի տեր երիտասարդ Վասակն իր Անանիա եպիսկոպոսի ձեռքով: Նա [Մեսրոպը] նրանց օգնությամբ ստեղծեց նշանադրեր Գարդարացիների այն կոկորդալին, կոպիտ, խժական, բեկբեկուն լեզվի համար:

[«Իսկ Մեսրոպայ երթևալ յաշխարհն Վրաց՝ առնէ և նոցա նշանագիրս տուեցելովն ի վերուստ շնորհան, հանդերձ Զաղայի ոմամբ թարգմանա հելլէն և հայ լեզուի, ձեռնտու լինելով արքայի նոցա Բակրոյ և եպիսկոպոսին Մովսիսի: Եւ ընտրեալ մանկունս և յերկուս բաժանեալ զասս՝ վարդապետս թողու նոցա յաշակերտաց իւրոց զՏէր հորձենացի և զՄուշէ Տարօնացի»

Եւ ինքն յԱղուանս իջեալ առ Արսվազէն թագաւոր նոցա և առ եպիսկոպոսապետն Երեմիայ. որոց կամաւ յանձն առեալ զվարդապետութիւն նորա՝ ետուն մանկունս ընտիրս: Եւ կոչեալ զԲենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասակ Սիւնեաց տէր, ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ. որովք ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս աղխազուր խժական խեցբեկագունին այնորիկ Գարդարացւոց լեզուին»]¹:

Կորյունի և Մովսես հորենացու այս վկայությունները, հատկապէս Մեսրոպ Մաշտոցի հորինած վրացական այբուբենի մասին, ինչպէս հայտնի է, ոմանք համարում են թերի և նույնիսկ անհավաստի, որովհետեւ այդ հաղորդումները, ինչպէս մատնանշում են վրացագետները, չեն համապատասխանում հին վրացական աղբյուրների ավյաններին: Եվ, իրոք, վերոհիշյալ վկայությունների ուշադիր քննարկման ժամանակ, որոնք, ըստ Երևույթին, ենթարկվել են խմբագրական վերամշակման՝ ծագում են վարանումների առիթ տվող հարցեր, որոնք պետք է նախապէս ուսումնասիրվեն և քննադատորեն լուծվեն: Այդ խնդիրները, որ բարդ են և դժվար, կարող են, անշուշտ, հատուկ քննության:

Սակայն, շնայած Կորյունի մի քանի պնդումների վիճելիության՝ ընդհանրապէս և ամբողջությամբ առած, նրա պատմածը, ինձ թվում է, տեղիք չէ տալիս կասկածանքի նրա հաղորդագրու-

¹ Խորենացի, հրատ. Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913, III, գլ. ԾՂ, էջ 328—329.

թյան պատմական արժանահավաստությունը, ի միջի այլոց, հաստատվում է նրանով, որ հենց ճիշտ հինդերորդ դարի սկզբում, ինչպես հայտնի է «Պետրոս Իբերի Վարք»-ից¹, Վրաստանում թագավորում էր, իրապես, Կորյունի հիշատակած Բակուրը՝ Պետրոս Իբերր հայրը: Օգտվելով Բակուրի, ինչպես և Աղվանքի թագավոր Արսվաղևի աջակցությունից՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, ինչպես ակնհերև է, տարածելիս է եղել և՛ Վրաստանում, և՛ Աղվանքում գալրություն ու լուսավորություն տեղական լեզուներով:

Կորյունի վկայություններից, ինչպես տեսնում ենք, պարզվում է, որ Հայաստանի հետ սերտ ու եղբայրական ընկերակցությամբ շարգացնում էին իրենց մոտ գրագիտությունն ու գրականությունը և պաշտպանում էին կուլտուրական իրենց անկախությունը նույնպես և անգրկովկասյան պետությունները:

Չորրորդ և հինգերորդ դարերում պայքարը մսւղեակեանության և Սասանյան Պարսկաստանի համաձուլարար սգրեսիայի դեմ, ակներևորեն, ընդհանուր գործ էին համարում Անգրկովկասի բոլոր երեք եղբայրական ժողովուրդները: Այս ժողովուրդները, սրանք իրենց նախնիներից, հավանորեն, նախախնթերից և սուրարի-խորրիներից, ժառանգել էին նրանց հին կուլտուրան և ունեին որոշ չափով և ընդհանուր ծագում, անտարակույս, իրար հետ սերտ կապված էին նաև իրենց պատմական բախտի նույնությամբ կամ նմանակերպությամբ: Ինչպես շատ ճիշտ դիտել է Ն. Մառը, հայերը և վրացիները, շնայած իրենց այլալեզվության, բրիտոններության սկզբնական շրջանում կազմում էին մի անբաժան ամբողջություն²: Նրանց հետ սերտ կապը և կուլտուրական մերձակցությունը, ինչպես տեսնում ենք, որոշակի մատնացույց են արված Կորյունի պատմական երկում, որը գալրության ու լուսավորության տարածումը նրանց մոտ չորրորդ և հինգերորդ դարերում նկարագրում է իբրև մի իրողություն, որն ուներ կարևոր ու ընդհանուր նշանակություն:

Ընդհանուր այդ անգրկովկասյան գործում Մեսրոպ Մաշտոցը կատարել էր, անշուշտ, ականավոր դեր: Կորյունի վկայություններից կարելի է հետեցնել, որ հայ գրերի հանճարեզ հորինողը եղել է միաժամանակ տաղանդավոր քաղաքագետ և խոշոր կազմակերպիչ: Պայքար մղելով Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական

¹ Տե՛ս «Житие Петра Ивера», Изд. И. Марра, Православный Палео-стникий Сборник, 47 выск., С116., 1896, էջ 82-83:

² Տե՛ս И. Марр, Кавказ и памятники его духовной культуры, Петроград, 1919, էջ 6:

կայսրութեան դեմ հայ ժողովրդի կուլտուրական ներքին անկախութեան համար, Մեսրոպ Մաշտոցն աշխատել էր անվտանգ դարձնել իր երկրի հյուսիսային թիկունքը և, ըստ երևույթին, նպատակ էր ունեցել ստեղծելու պաշտպանութեան լայն կուլտուրական անդրկովկասյան ճակատ ընդդէմ ընդհանուր արաբին թշնամիներին:

Իբրև Անդրկովկասի եղբայրական ժողովուրդների ընդհանուր շահերի պաշտպան և իբրև նրանց ինքնուրույն գրականութեան ու կուլտուրայի ազատ զարգացման հողատար՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, անտարակույս, նույնպիսի իմաստուն քաղաքական գործիչ էր, ինչպիսիք էին հետախոյզական շրջանի Վրաստանի հետաւես քաղաքացեաները, որոնք, վերանվաճելով մահմեդականներից հայկական երկրները, ամեն կերպ աջակցեցին թե ինքնուրույն Հայաստանի վերականգնմանը և թե նրա ազգային կուլտուրայի վերածնութեանը:

Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավորական գործի հետ ծանոթանալիս՝ աչքի է ընկնում այն փաստը, որ նորաստեղծ հայ տառերի մուտքը և տարածումը Արեւմտյան Հայաստանում սեղի ունեցան ըստական ուժ՝ դրերի դուռտից մտաւարտութեա երեսուն տարի հետո: Իմ կարծիքով՝ բացատրվում է այդ նրանով, որ իրենց կուլտուրական-վերանորոգչական գործունեութեան ժամանակ Պարսկական Հայաստանում Սահակը և Մաշտոցն անհրաժեշտ էին համարել, քաղաքական նկատաւումներով, խույս տալ ու երես դարձնել Հոռոմեական կայսրութեանից:

Նրանք ուզում էին, ըստ երևույթին, զրել պարսիկների կասկածանքները և համոզել նրանց, որ զոյրութեան ստեղծումը հայերեն լեզվով հնարավորութեան կտա հայերին խզելու իրենց կտպը հույների հետ: Հավանորեն, հենց գրանով պետք է բացատրել և այն, որ հայերեն նշանագրերը հորինված էին Ասորիքում՝ գործակցութեամբ ասորիների, որոնք կողմնակիցներ էին Սասանյան Պարսկաստանի:

Երբ Հայաստանի պարսկական մասում ամեն սեղ ստեղծված էին զոյրոյները մտքերնի լեզվի ուսուցման համար՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, — ասում է Կորյունը¹

«այնուհետև մտածեց Հայոց կես ազգի համար, որ հոռոմների թագավորութեան իշխանութեան տակ էր»:

Իր աշակերտների մի մասի հետ նա գնաց հոռոմեական կողմերը և այնտեղ մեծ պատվով ընդունեցին նրան աշխարհի եպիս-

¹ Կորյուն, հրատ. և թարգմ. Մ. Արեղյանի էջ 64—65:

կուսակցությունները, իշխանները, ժողովուրդը և, մանավանդ, հոռմեական արևելյան ղորքերի դորավար Անատոլիոսը¹:

Արևմտյան կամ Հռոմեական Հայաստանը, ինչպես հայտնի է, ենթարկված չէր Սահակ կաթողիկոսի իշխանությանը, որի աթոռանիստը գտնվում էր Պարսկական Հայաստանում: Որպեսզի Հայաստանի նաև այս մասում կարելի լիներ հայկական դպրոցներ բաց անել մայրենի լեզվով գրագիտություն տարածել՝ անհրաժեշտ էր նախապես ստանալ Թեոդոսիոս Բ կայսրի համաձայնությունը: Ուստի և Մեսրոպ Մաշտոցն իր աշակերտների մեծագույն մասը տարավ Մելիտենե քաղաքը և հանձնեց սեղական Ակակիոս եպիսկոպոսին, իսկ ինքն իր աշակերտների մի փոքր խմբի հետ գնաց կայսեր մոտ Կոստանդնուպոլիս:

Կայսերական մայրաքաղաքում նրան անձամբ ընդունեցին Թեոդոսիոս Բ-ը և Ատտիկոս պատրիարքը (405/6—425), և նրա խնդիրքը, ինչպես պատմում է Կորյունը, բավարարվեց: Կայսերական հատուկ հրամանով կարգադրվեց Արևմտյան Հայաստանում ևս բաց անել հայկական դպրոցներ ու դրանց ծախսը հոգալ պետական միջոցներով:

Կորյունի հաղորդած այս տեղեկությունները մեջ են բերված նաև Խորենացու մոտ: Բայց մերջինս, բոտ երևույթին, օգտվել է նաև մի ուրիշ մեղ անհայտ աղբյուրից, որի վկայությունները նա, ըստ իր սովորության, հստորական վերամշակման ենթարկելով՝ պատմում է իրեն հատուկ եզանակով:

Խորենացին, որ Կորյունից վերցրել էր իր պատմվածքի մի միայն հենքը՝ շեղվելով նրանից, հաղորդում է, որ սկզբում սեղական հոռմեական իշխանությունները թույլ չէին տվել Մաշտոցին Արևմտյան Հայաստանում բաց անել հայկական դպրոցներ և նորաստեղծ տառերով հայերեն սովորեցնել հունարենի փոխարեն: Խորենացու ասելով՝ ինքը՝ Թեոդոսիոս Բ կայսրը նույնպես դժգոհ

¹ Կորյունի ձեռագրերն ունեն տարբեր բնթերցվածներ՝ «Անտոլ», «Անատոլ», «Անտիոս», «Անտեսի», «Անտեսի» (տե՛ս հրատ. Արեղյանի, էջ 64): «Μετροπ Μαστων» ուսերեն իմ աշխատության մեջ (էջ 38, ծան. 2) ես ենթադրել էի, որ Կորյունի բնագրում «Անտիոս» բնթերցվածը գրիչներն ուղղել են «Անատոլիա»՝ Խորենացու աղբյուրից: Իմ այս ենթադրության իմք էր ծառայել Կուլակովսկու ցուցումը, որը նշում է, որ Անատոլիոսը հոռմեական ղորքի հրամանատար էր Արևելքում ոչ թե այս ժամանակ, այլ 438—443 թվերին (տե՛ս Խ) К. В. Давидовский, История Византии, т. 1, էջ 272): Ինձ թվում է այժմ, որ այս խնդիրը կարող է նաև ուղիղ նոր քննություն:

էր և մեղադրում էր Սահակ կաթողիկոսին, որ նա, արհամարհելով հույն գիտնականներին՝ «ինչ-որ ասորիների մոտ էր որոնել իմաստութեան գլուխը»¹։

Խորենացու այս վկայութիւնները, իմ կարծիքով, շեն կարող կամայական հերյուրանքներ լինել և, հավանորեն, հիմնված են հավաստի ավանդութեան վրա։ Հռոմայեցիներին, իհարկէ, չէր կարող հաճելի լինել, որ Արեւմտեան Հայաստանում հունարեն լեզուն իր տեղը պետք է զիջեր հայերենին, ինչպես եկեղեցական արարողութիւնների ժամանակ, նույնպէս և դպրոցներում։ Կայսրութեան եկեղեցական գործունեութիւնը, անկասկած, սերտ կերպով կապված էր նրա քաղաքական գործունեութեան հետ։ Այն տեղերում, ուր հաստատուում էր հունական քրիստոնեութիւնը, և ամբողջում էր կայսրութեան քաղաքական տիրապետութիւնը՝ նրա քաղաքական այդ ազդեցութիւնը հարակցված էին լինում, ինչպէս և Սասանեան Պարսկաստանում, նաև նրա բացահայտ ասիմիլատորական հավակնութիւնները։ Ուստի և հասկանալի է, որ հունական կառավարութիւնը շէր կարող հեշտութեամբ հաշտվել Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավորական գործունեութեան հետ Արեւմտեան կամ Հռոմեական Հայաստանում։

Սակայն ազրեսիվ քաղաքականութիւնն նա շէր կարող այն ժամանակ Արեւելքում վարել, որովհետև սկսած շորրորդ դարի վերջերից նրան սպաննում էր լուրջ վտանգ հյուսիս-արեւմուտքից՝ քոչվոր հոնների կողմից։ Թեոդոսիոս Բ-ի բարեհաճ ու կարեկից վերաբերմունքը Մեսրոպ Մաշտոցի միջնորդութեանը վերագրվելու է, հավանորեն, ո՛չ թէ կայսերական կառավարութեան իմաստուն հետաուեութեանը կամ «հույների ազնիվ նկատառումներին», ինչպէս այդ ենթադրում են մի քանի գիտնականներ², այլ արտաքին քաղաքական այն պայմաններին, որոնք վտանգում էին կայսրութեան գոյութիւնը հինգերորդ դարում։

Մեսրոպ Մաշտոցի կայսերական մայրաքաղաքը գնալու տարեթիվը և Արեւմտեան Հայաստանում մայրենի լեզվով դպրութեան ու լուսավորութեան հաստատման ժամանակը կարելի է ճշտել, հիմնվելով Կորյունի արժանահավատ վկայութիւնները վրա³։

¹ Խորենացի, III, 91. Մէ։

² N. Getzer, Abriss der byzantinischen Geschichte, էջ 916, (տե՛ս K. Krumbacher, Geschichte des byzantinischen Literatur, München, 1897) և A. Ахикская, История Армянской церкви, Кашинев, 1901 էջ 38։

³ Այդ թվականները հիշտ են որոշված Աղոնցի վերոհիշյալ հոդվածում. տե՛ս «Հանդես Ամսորեայ», 1925, № 9—10. էջ 435—437։

Ինչպիսի ասացինք, Կոստանդնուպոլիս մեկնելուց առաջ Մևսրուպ Մաշտոցն իր աշակերտներից շատերին թողել էր Մեջիանում Ակակիոսի խնամակալության տակ, որը եպիսկոպոս էր ձևանալովել մասափորապես 419/420 թվականին: Պարզ է, ուրեմն, որ Մաշտոցի սղակությունը Քեոզոսիոս Բ-ի և Ատտիկոս պատրիարքի մոտ պետք է ենթադրել 419/420 թվականից հետո: Մեզ հայտնի է նմանապես, որ Կոստանդնուպոլսի Ատտիկոս պատրիարքը վախճանվել էր 425 թվի հոկտեմբերի 10-ին: Գծվար չէ, ուրեմն, հետևյալն է, որ Մաշտոցի ձանապարհորդությունը Կոստանդնուպոլիս պետք է տեղի ունեցած լիներ 419/420—425 թվականների ժամանակամիջոցում: Ինձ թվում է, կարելի է նաև վստահորեն ենթադրել, որ Մաշտոցը կարող էր ղնացած լինել հոսմեական կողմերը սլարսկահոսմեական պատերազմի տարիներում՝ 420—422 թվականներին, երբ Հայաստանի պարսկական մասը, որն ուներ հոսմեական կողմնորոշում, աշխատել էր, հավանորեն, կապեր հաստատել կայսրության հետ, հույս ունենալով ադատադրվելու Պարսկաստանից: Նախապես ստացած լինելով Քեոզոսիոս Բ-ի թուլտվությունը՝ Մևսրուպ Մաշտոցը եռանդուն կերպով սկսեց տարածել հայկական դպրությունը նաև Արևմտյան Հայաստանում, ուր կայսրի հրամանով բացվել էին հայկական դպրոցներ. Ալյալիսով, շնորհիվ հայերեն այբուբենը ստեղծողի անխոնջ ու բեղմնավոր գործունեության, յահպանեցին իրենց լեզուն և իրենց կուլտուրական ինքնությունությունը թե Պարսկական և թե Հոսմեական Հայաստանի հայերը:

ՈՐՏԱՇՈՒ ԵՎ ՈՐՇԱԿՈՒՆԵՆԿԻՒ ՔԱՂԱՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԵՐՉՆԱԿԱՆ ԱՆՆՈՒՄԸ

Հայոց բարգմանական հին գրականությունը:— Կրօնական ազատությունը Հագ-
կետ Ա-ի բարդությունը արտաքին շրջանում:— Հոռմական կայսրության լա-
ժանակը երկու ժամերի:— Խորով Գ:— Հայոցն որդի Հագկերտ Ա-ի:— Հագ-
կետ Ա-ի հոր Բարդախանության նպատակը Հայաստանում:— Հայածանճեր
Պարսկաստանի Բիստունենության նպատակը Հայաստանում:— Պարս-
կական դարձերի պարտությունը Ազոնիում:— Խալսուրության զանազան կենտն
և հրա պայմանները:— Իտեմայա անտերճությունը Հայաստանում:— Արտա-
շու՝ որդի Վասնջուրդի:— Կրա գահընկեցությունը հայ նախարարների ամբաս-
տանության պատճառով:— Արշակունյաց թագավորների իշխանության վերացումը
Պարսկական Հայաստանում:— Պարսկական Հայաստանի Բարդախան զբարյունը
428 թվից հետո:— Արևելյան Հայաստանը Խասանյան Պարսկաստանի մտքը:

Մուրմեների լեզվով գրությունների արևդարին արաբ լեզուից Հայաս-
տանում սրտափր ուրբախությունը և ցնծալի սգեզությունը:

«Յայնմ ժամանակի, — ասում է Կոլոյանը, — երանելի և
յանձկալի աշխարհն Հայոց անուղալման սքանչելի (ինճը)՝
Իվ աշխուհեան, սխսած շորթորդ գալի ինքնելից՝ հարերին զբար-
բուրթյուն տարածման հենց ուղբանական շրջանում, արար կերպով
սիսեց պարզանալ, նսի և արաջ, Հայոց թարգմանական չփի պրա-
կանությունը: Գնուս Մեարոյ Մաշտոցի և Սա:՝ակ կաթողիկոսի կեն-
դանությունը ժամանակ թարգմանիկներին հալելին, բացի Սաղաթա-
շնլից և Կիզիզեցական ուղառամուրթի զբերից, նաև բայրմաթիլ այլ
կրոնական ելկիս: Հնագույն այս ժամանակաշրջանի թարգմանու-
թյուններից արանձնարիս կարևոր էն Կիզիզեց-պատմական
պատմական երկու գրվածքներ՝ Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցա-

¹ Կոլոյան, հրատ. և բարգմ. Մ. Արևելյանի, էջ 56.

կան պատմություն»,-ը և «Ժամանակագրությունը»-ը, որոնք հիմք
ծառայեցին պատմագիտության շարգացմանը Հայաստանում:

Առաջինը, ինչպես վկայում է Մովսես Խորենացին¹, թարգմա-
նել էր արվել Մաշտոցը: Գ. Տեր-Մկրտչյանը Խորենացու այս վկա-
յությունը նամարում է սինտ և, հիմնովիկով այդ հրկի հայերեն
թարգմանության կարծիք մի վկայության վրա՝ պարզել է, որ այդ
գիրքը թարգմանված է 416—420 քառայնյակում²: Պետք է ուսիայն
նշելը, որ թարգմանիկունը կատարված է ո՞չ թե գրերի գյուտից
անմիջապես հետո, ինչպես ենթադրում է Տեր-Մկրտչյանը, այլ
գյուտից մոտ քսանհինգ տարի հետո:

Ուղադրվել է, որ հատկապես վաճառարուհի թագավորության
տարիներում (357/8—413/4 թ.) Պարսկական Հայաստանը հնարա-
վորություն էր ստացել լայն կիրքով ծախսելու լուսավորական և
դրամական գործունեություն, որովհետև, ինչպիսի անածք,
վրամ Գ. Կյամանի (358/9—399 թ.) ժամանակ և Հաղկերտ Ա-ի (399—
420 թ.) թագավորության առաջին շրջանում թուրացել էր հայածանբը:
Քրիստոնեության և քրիստոնեական երկրների վերաբերմամբ:
վրամ Գ-ը հաշտ էր կապություն հետ, բայց անխնա կողմ էր մղում
Պարսից արևելահայաստանի և հոգիարականության դեմ: Իսկ նրա
ուղբին և հաջորդը, Հագկերտ Ա-ը, որին պարսիկներն անվանում են
«ճիզգալոր» (ԻճԱԿԱԿԱՆ), ինչպես հայտնի է, միևնույն ժամանակակալն
էր գտնել անպահահաւ Բեռդսիոս Փոքր կայսրի: Հագկերտ Ա-ի
լուրմունով Պարսկաստանի քրիստոնեությանը շնորհվել էր կրոնա-
կան ազատություն, նրանց թույլ էր տրվել վերականգնել քանդ-
ված եկեղեցիները և լինարել իրենց համար կաթողիկոս (410 թ.):
վրամ շարունակ թարգմանություն ժամանակ արեղի ունեցան փո-
գիություններ նաև Հռոմեական կայսրության մեջ: 395 թվին վախ-
ճանվից Միլանում Թեոդոսիոս Ա-ը և նրան հաջորդեցին նրա երկու
որդիները՝ Արկադիոսը (395—408 թ.), որն ստացավ կայսրության
արևելյան մասը, և Հոնորիոսը (395—423 թ.), որն ստացավ արև-
մուտյան մասը: Կայսրության այս երկու մասերն արևելհուս արև-
հնարավոր լինող միացնել իրար հետ, և նրանք միացին բաժան-
ված Պատմագիտության ոմանք, օրինակ՝ Գիլգիբրը՝ և Կուլակոյի-

¹ Խորենացի, II, գր. Ժ.

² Տեր. Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայ մասնագրությունը Նագոյան Թուրքանները,
հոդվածներ, Կոնստանդնուպոլիս, Վարդապետ, 1913, էջ
129—163.

³ Տեր. Մ. Խորենացի, Gesch. d. ch. byzantinischen Lit., I, 911—912.

սկին¹, Արևելյան Հռոմեական կայսրությունը, որի մայրաքաղաքը և տնտեսական ու մտավոր կենտրոնն էր Բյուզանդիոնը կամ Կոստանդնուպոլիսը, շորտորդ դարի վերջերից սկսած անվանում են Բյուզանդական կայսրություն և Արևադիոսի գահակալության 395 թվականը սկիզբն են համարում բյուզանդական պատմության²:

Չորրորդ դարի վերջերում և հինգերորդ դարի սկզբներում յազաղությունն աշխատում էր պահպանել արևելյան իր սահմաններում նույնպես և Հռոմեական Արևելյան կայսրությունը: Սա ևս դրեթև ամբողջովին զբաղված էր իր ներքին, գլխավորապես, կրոնական գործերով: Բայց կրոնական քաղաքականությունը Թեոդոսիոս Ա-ի և Արևադիոսի նման չէր Հազկերտ Ա-ի հանդուրժամիտ քաղաքականության: Թեոդոսիոս Ա-ը պետական պարտադիր կրոն հայտարարեց նիկիական տիեզերական ժողովի դավանանքը ու անհաշտ կռիվ մղեց հերձվածների և հեթանոսության դեմ, որոնք արդեվեցին և ենթարկվեցին կատաղի հալածանքների: Կրոնական անհամբերատարությունը և մոլեռանդությունը դառան այնուհետև բնորոշ առանձնահատկությունները բյուզանդական եկեղեցու:

Մոսավորապես 414 թվին վախճանվեց Վոամշապուհ թագավորը, որի անվան հետ անշնչելի կերպով կապված են հայ գրերի պատրի և կուլտուրական մեծ հեղաշրջումը հայկական կյանքում:

Նրա Արաաշես որդին գեոևս փոքր էր, ուստի և նախարարները խնդրեցին Հազկերտ Ա-ին, որ նա կրկին թագավոր կարգե Պարսկական Հայաստանի ծերունի խոսրով Գ-ին, որը թագավորել էր Վոամշապուհից առաջ: Հազկերտ Ա-ը կատարեց նրանց խնդիրը, բայց խոսրով Գ-ը թագավորեց միայն ութ ամիս և մոտավորապես 415 թվին վախճանվեց:

Հազկերտ Ա-ի նպաստավոր ու բարեհաճ քաղաքականությունը քրիստոնեության և, մասնավորապես, Պարսկական Հայաստանի վերաբերմամբ փոփոխություն կրեց նրա թագավորության վերջին տարիներում: խոսրով Գ-ի մահից հետո Հազկերտ Ա-ը Հայաստանի գահն այլևս չուղեց թողնել Հայ Արշակունիների ձեռքում և խոսրով Գ-ի հաջորդ նշանակեց իր Շապուհ որդուն (չորրդ 416—420 թ.):

¹ Ю. Куликовскій, История Византии, т. I, второе издание, Киев 1913, էջ 155 ևն.:

² Այս պերիոդիկացիան, իհարկե, պայմանական է և բոլորովին կամայական: Վիճելի այս խնդիրը, որ Հայաստանի պատմության հետ կապ չունի, կարող է հատուկ ուսումնասիրության:

Հուզկերտ Ա-ը, որ իրագրեց էր, անշուշտ, Պարսկական Հայաստանի
Եկեղեցիի գրութեան՝ հայ դպրութեան տարածման և քրիստոնէութեան
արմատացման ընդդէմ իրանական կրօնի, ըստ հրեւոյթին, աշխա-
տել էր: Գենվելով պարսկական կուսակցութեան վրա, շեղութեանը
Պարսկաստանի թշնամի տարրերը և մեղծ ու աստիճանաբար ուժե-
ղացնել Հայաստանում իրանական կուլտուրան և պարսկական պե-
տականութեան կարգերը:

Հուզկերտ Ա-ի թաքուն նպատակը պարզարանված է միանգա-
մայն միշտ Ղազար Փարպեցու ընդարձակ մի վկայութեան մեջ, որը
կարեւոր և մ համարում մեջ բերել ամբողջութեամբ:

«Պարսից թագավոր Վռամի մահից հետո,—պատմում է
Փարպեցին,—Պարսից աշխարհում թագավորից Վռամի եղբայր
Հաղկերտը, որը Շապուհի որդին էր: Եվ Հաղկերտը, շկամենա-
լով Հայոց աշխարհին թագավոր տալ Արշակունիների տոհմից՝
հայերի վրա թագավոր կարգեց իր որդուն, որի անունն էր ըստ
իր հոր անվան Շապուհ: Իր մտքում նա շար խորհուրդ էր խոր-
հում՝ նախ աչն, որ Հայոց աշխարհը մեծ է և օգտակար, սահ-
մանակից է և հարևան Հունաց իշխանութեան, որի ձեռքի տակ
են և որին հնազանդ են Արշակունիների տոհմից շատերը:
գուցե այդ տոհմերը, որ մեր ու Հունաց իշխանութեան տակ
են, սեր ու կարեկցութիւն ղգալով դեպի միմյանց որպես եղ-
բայրներ, երբեք չհամերաշխ կերպով իրար հետ խոսքերը
մեկ անեն և, համաձայնութեան գալով՝ Հունաց թագավորի
հետ խաղաղութիւն անեն և, կամենալով նրան հնազանդիւն
մեզ դեմ ապստամբեն: Եվ ինչպէս որ շատ անգամ մեզ
զխացաւանք են պատճառել՝ ավելի ևս անհանդիստ կանեն
մեզ պատերազմով, միանալով նրանց հետ: Բացի այդ, նր-
բանք անբարեհաճ են և ասելութեամբ լցված են դեպի մեր
կրօնը, իսկ հույների հետ ընդհանուր հավատ ունեն և պաշ-
տամունք: Արդ՝ եթէ մեր ազգից մեկը թագավոր լինի Հայոց
աշխարհում՝ մեր թագավորութիւնը բոլոր այդ տեսակ կաս-
կածանքներից ասպահով կլինի, և նրանք միշտ կծառայեն մեզ
ահով ու զոգով և շեն տնեհնա դեպի մեզ թշնամական ու վնասա-
կար որեւէ դիտողութիւններ: Եվ հնարավոր է, որ նրանք հետըզ-
հետ կընտելանան և կպառնան մեր կրօնին շնորհիւ մշտա-
կան իրար հետ խոսակցութիւնների, ամենօրյա բարեկամու-
թեան, որսերի ղվարճութիւնների և խաղերի, որ կլինեն իրար
հետ: Նաև ազգականութիւն հաստատելով իրար հետ երկ-

կողմանի ամուսնալուծումներով՝ նրանք այնուհետև կանչառվեն և կհրաժարվեն հուշների կրոնից ու բարեկամությունից

[«Եւ չեա մահուան Վասմայ արքային Պարսից թագաւորէր Յազկերտ եղբայր Վասմայ օրդի Շապուհի ի վերայ աշխարհին Պարսից: Եւ ոչ կամեցեալ Յազկերտի թողաւորեցուցանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց չազդէն Արշակունեաց՝ թագաւորեցուցանել ի վերայ սոցա զիւր զօրդին: որում անուն էր Շապուրստ անուան հօր իւրոյ. խորտեալ չարաչար իմացմունս ասնն ի միտս իւր. առաջին՝ գայս, եթէ աշխարհն Հայոց մեծ է և օգտակար, սահմանակից և դրակից է Յունաց իշխանութեանն, ընդ որոյ ձեռամբ բազումք են հնազանդեալք չազդէն Արշակունեաց. սրոց զուցէ զորովեալ սոս միմեանս սղգաւցն, բոտ օրինի եղբարդ, որք ընդ մերով և ընդ Յունաց իշխանութեամբն են, և հաւանեալ երբէք սիրով ընդ միմեանս և եկեալս ի միաբանութիւն՝ խօսեցին ի իաղադութիւն ընդ թաւաւորին Յունաց, և ընդ նորա հնազանդութեամբ յօժարեալք՝ աշխատամբեցին ի մէնք: Եւ որպէս կարեալ է զմեզ բազում անգամ յաշխատութեան՝ առաւել ևս յաւելուածով նոցա՝ անհանգիստ ասնիցեն զմեզ սյատերազմաւ: Եւ երկրորդ՝ զի յօրինացս մեր օտար են և ատեցողք, և միահաւան ունին զսաշտօն նոցա և զօրէնս: Արդ՝ ի թագաւորել չազդէս մերմէ ի վերայ աշխարհին Հայոց՝ յամենայն այդպիսի կասկածանաց անհոգացեալ լինի թագաւորութիւնս մեր. և նորա ցանկ երկիւղիւ և դուրսութեամբ ծառայեն մեզ և օտարութիս ինչ և վնասակարս ինչ ոչ խորհին: Է զի և սովորութիւն ասնուն յանկշել յօրէնս մեր, հանապաղ խօսիւք ընդ միմեանս և ընդելական բարեկամութեամբ, ի դբօսմունս սրսոց և ի խաղս, որ լինին ի միջի նոցա. աչլ և ամուսնութեանց տուրեառիւք հաղորդեալք առ միմեանս՝ դատուցեալք այնուհետեւ որոշին ի սիրոյ նոցա և յօրինացն»]¹:

Պարսկաստանի այս փորձն աղլարդչուն անցավ, որովհետև 420 թվին սպանվեցին թե Յազկերտ Ա-ը և թե Շապուհը, որք Հայաստանից Տիգրոն էր գնացել իր հոր գահը ժառանգելու:

Հազկերտ Ա-ն իր թագավորության վերջին տարիներում Պարսկաստանի քրիստոնյաների դեմ հարուցեց հալածանքներ, որոնց

¹ Փարպեցի, I, գլ. ԺԵ, էջ 18—19:

ասիլ՝ ուստի ճշմարտացի է հենց իրենք՝ քրիստոնյա նախնիները՝ Նոյստոսմելի Հորմիզդ-Արաուշիր բաղաբուն Հաշո անունով մի բարձրա-նա Արքայի Եղիսեղոսի համաձայնությամբ քանդել ու ավերել էր Եկեղեցու մոտ գտնվող կրակատուն-ապրուշանը: Հալածանքները պատճառը մոլեռանդական այդ ծանր հանցանքն էր:

Քրիստոնյաներից ոմանք փախան Բյուզանդական կայսրության երկրամասերը, և Պարսկաստանը պատգամավորությամբ ուղարկեց Թեոֆոսոս Բ կայսրի մոտ և պահանջեց, որ փախստականները ետ ուղարկվեն: Այս պահանջը մերժելուց հետո՝ բյուզանդական կայսրը թույլ տվեց (420 թվի մայիսի 5-ի օրենքով), որ Մերձավոր Արևելքի երկրներն ասպատակություններից ու հարձակումներից պաշտպանվելու համար կառուցեն պարսպապատված ամրություններ:

420 թվի վերջերին Հապկերու Լե-ին հաջորդեց նրա սրդին՝ Վոամ և Գոսր (420—438/9 թ.), և հալածանքները Պարսկաստանում քրիստոնյաների դեմ ավելի ևս սաստկացան: 421 թվի գարնանը Վոամ Գոսր զորավար Միհր-Ներսեսը պատերազմ սկսեց կայսրու-թյան դեմ: Հարայերությունները Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդական կայսրության միջև շափաղանց սրված էին, ինչպես և նախորդում է նյուդեկեն, հավանորեն Պարսից մեծամեծների դրդու-մով, քրիստոնյաների հալածանքներն ավելի շուտ պատերազմի ասիլ էին, քան պատճառ:

Պատերազմի զլխավոր բեմը դառավ նախկին հայկական Աղձ-նիրը և հյուսիսային Սիջազևարը: Բյուզանդական զորքերն Արգա-րուրիոս զորավարի առաջնորդությամբ ներխուժեցին Աղձնիք, և աշտուղ 421 թվի օգոստոս կամ սեպտեմբեր ամսին տեղի ունեցավ մեծ նահատամարտ: Պարսկական զորքերը այս նահատամարտում ծանր պարտություն կրեցին, և Միհր-Ներսեսը ստիպված եղավ նա-խանջել Մծրին բաղաբի կողմերը¹: Արգաբուրիոսն ալնուհետև պա-յարեց Մծրինը, սակայն պաշարումը շուտով վերացրեց, որովհետև Մծրինին մեծ զորքով օգնության հասավ ինքը՝ Վոամ Ե Գոսր:

Պատերազմը շարունակվեց նաև 422 թվին, և բյուզանդական զորքերը դարձյալ մի քանի հաջողություններ ունեցան, բայց դրանք վճռական հաղթություններ չէին, և շուտով Թեոֆոսոս Բ-ը խաղա-պության բանակցություններ սկսեց: Վոամ Ե-ը, որը նույնպես ցան-կանում էր հաշտություն կնքել, ուզեց նախապես որևէ հաջողու-

¹ *St'us Socrates, Hist. Eccles., VII, cap. 18* (համեմատե՛լ նաև «Սոկրատայ Արքայապետի, Եկեղեցական պատմութիւն», հրատ. Մ. Տեր-Մուսեա-յանի, Վոդարշապատ, 1897, էջ 602- 609). *Theodoretos, Hist. Eccl., V, cap. vi* և սրբիչն.:

թշուն ունենալ, ուստի և, բյուզանդական պատգամավորութիւնն իր մաս պահելով՝ կարգադրեց իր անմահների զորամասին, որ բյուզանդական զորքին դարան գործեն:

Բյուզանդացիները, ինչպես վկայում է Սոկրատը¹, հանկարծակիի բերվեցին, սակայն պատահաբար հենց այդ ժամանակ մտնում էր պարսիկների թիկունքից մի նոր զորամաս Պրոկոպիոս զորավարի առաջնորդութեամբ: Պարսից զորքն այս անգամ ևս պայտության մատնվեց, և Վուամ Ե-ը ստիպված եղավ խաղաղության դաշն կնքել: Համաձայն այդ դաշնագրի, որը կնքվեց Թեոդոսիոս Բ-ի իշխանության տասնչորսերորդ տարում և երեքհարյուրերորդ Օլիմբիատում (=422 թ.) Պարսկաստանում քրիստոնյաներին կրոնական ազատութիւն տրվեց, իսկ կայսրութիւնը պարտավորվեց, ինչպես որոշված էր և նախկին դաշնագրերում, տալ յուրաքանչյուր տարի որոշ գումար Կովկասյան մեծ լեռնանցքի ամրացման ու պաշտպանման համար: Բայց պետք է ասել, որ դաշնագրի այդ երկու կետն էլ հետագայում շարունակ խախտվում էին և սլաուճառ էին դառնում դժողոճութիւնների:

Շարունակ թագավորի Հայաստանից հեռանալուց հետո, ինչպես վկայում է հորենացին², Պարսկական Հայաստանը ելույ տարի (հավանորեն, 420—423 թվականներին) մնաց անտերունչ վիճակում: Այս վկայութիւնը, իմ կարծիքով, կարելի է համարել հավաստի և արժանահավատ: Այդ երեքամյա անտերնչության ժամանակ, ինչպես ասացինք, հավանական է ենթադրել Մեսրոպ Մաշտոցի ուղեորութիւնը Կոստանդնուպոլիս Թեոդոսիոս Բ-ի մաս:

421—422 թվականների անհաջող սլաուերագմք Բյուզանդիայի դեմ հարկադրեց Վուամ Ե Գոռին գիշումներ անել Պարսկական Հայաստանում, որը սահմանակից էր հաղթական կայսրության: Սակայն այս գիշումները ո՛չ անկեղծ էին ուժով, ո՛չ էլ հարատև Պատերազմի ընթացքում Պարսկաստանը հասկացել էր արդեն, որ արևմտյան իր սահմանների պաշտպանութիւնը թույլ է ու անբավարար: Ուշագրավ է, որ 421 թվին պարտութիւն էր կրել այստեղ հենց այն Միհր-Ներսէհր, որը Վարդանանց 450—451 թ. ապստամբութեան ժամանակ զլխավոր խորհրդատուն էր Հազկերտ Բ-ի (438/9—457)³:

¹ Տե՛ս *Socrates*, *Hist. Eccles.*, VII, cap. 20.

² Խորենացի, III, գլ. 59.

³ Ուշադրութեան արժանի է այս տեսակետից Միհր-Ներսէհի մասին Փարպեցու հետեյալ վկայութիւնը. «Եւ էր Յազկերտի արքայի հազարապետ մի Միհրներսէհ անուն, այր շարահար և դժնամիտ որոյ արկեալ ի միտս 288

423 թվին Վուամ Ե-ը, որը հայերի նկատմամբ սկզբում հարկադրված էր վարել դուռնու պահպանման քաղաքականություն՝ հայ նախարարների խնդիրքով Պարսկական Հայաստանի թագավոր նշանակեց Վուամշապուհի որդուն՝ Արտաշեսին: Բայց միտմամանակ ուղակցելով ու պաշտպանելով պարսկասեր նախարարներին, որոնք կողմնակից էին սերս մերձեցման Պարսկաստանի հետ՝ աշխատեց սերմանել երկրում գծություն ու թշնամություն:

Արտաշես թագավորը (423—428 թ.), որը ղեկն անփորձ պատանի էր, շուտով գոհ դասավ նենգ դավադրությունների ներատասարդ թագավորի ղեմ խարդավանքների առիթ ծառայեց այն, որ նա ղեխ ու անառակ կշանք էր վարում: Նախարարները հայտնեցին Սահակ կաթողիկոսին, որ իրենք չեն կարող տանել թագավորի անօրեն ու սխիզմ գործերը, և առաջարկեցին իրենց հետ Պարսից թագավորին դիմել և խնդրել, որ Արտաշեսը գահընկեց արվի:

Սահակ կաթողիկոսը, պատմում է Փարսիցին, տեսնելով, որ Արտաշեսի գահընկեցության վտանգվելու է Հայոց թագավորության գոյությունը՝ ամեն կերպ աշխատեց համոզել նրանց, որ ետ կենան իրենց այդ մտադրությունից: Բայց նրա բոլոր հորդորները դուր եղան:

Նախարարները սպառնալով, որ նրան այլևս կաթողիկոս չեն լանաչելու՝ ղնացին Վուամ Ե-ի մոտ և, ամբաստանելով Արտաշես թագավորին՝ խնդրեցին որ նա գահագյուրկ արվի: Պարսից թագավորը կանչեց իր մոտ Արտաշես թագավորին ու Սահակ կաթողիկոսին և առաջինին զրկեց թագավորական իշխանությունից, իսկ երկրորդին՝ կաթողիկոսությունից: Հանդիսավոր նրանց դասապարտումը բազմամարդ ատյանում, որ ընդարձակ կերպով նկարագրված է Փարսիցու մոտ, ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել:

«Թագավորը [Վուամ Ե-ը] գրգռված ու սաստիկ դայրացած,—պատմում է Փարսիցին,—հրաման տվեց այնուհետև, որ նախարարներին և Արտաշեսին հարցաքննեն բազմամարդ ատյանի առջև: Եվ Հայոց իշխաններն իրենց թագավորի վրա բարդեցին շատ ազտեղաբանություններ ու պանաղան անարժան բամբասանքներ: Նրանք ո՛չ թե այն էին պատմում, որ նա էր արել՝ այլ թշնամարար նրա վրա բարդում էին շատ մեղադրանքներ ուրիշ ևս ավելացումներով. և թեպետ Արտաշեսը հերքում էր, թե այդպես չէ՝ լսողները նրան չհավատա-

ի շուտ ամաց գլորհուրդս անօրէնութեան, ի կործանում և ի կորուստ թուրախ սպոց (II, գլ. Ի, էջ 39):

ցին, որովհետև նպատակ էին դրել իրենց՝ Արշակունիները այդ թագավորությունը մեջտեղից վերացնել: Մանավանդ երբ Արշաց թագավորն արքունիքի բոլոր ավազանու հետ միասին Արտաշեսին մեղադրողներից լսեցին՝ Ու Վեսկի էլ այլևս թագավոր պետք չէ, այլ ժամանակ առ ժամանակ պարսիկ որևէ իշխան կգա և մեղ վերակացու կլինի. մեղադիրք ամեն մեկին նա իրազեկ կդառնա և ձեզ կզեկուցե»:

Եվ երբ Վոսմն իր արքունիքի ավազանու հետ այս լսեց՝ շատ ուրախացավ: Եվ նա իսկույն աչնուհետև հրաման տվեց թագավորությունն Արտաշեսից վերցնել ու նաև հարքունիս դրավել սուրբ Սահակի կաթողիկոսական գույքը, որովհետև նա չէր համաձայնել վկայություն տալ հայ նախարարների հետ միասին: Երբ այսպես զատր վերջացավ՝ Պարսից թագավորի հրամանն ի կատար ածվեց: Դրանից հետո թագավորությունն Արշակունիների ազգից առնվեց Արտաշեսի իշխանության վեցերորդ տարում, համաձայն աստուծու երանելի մարգուկերսես մեծ քահանայապետի ասածի. և Հայոց աշխարհն ընկավ Պարսից անօրեն իշխանության ժառայության լծի տակ: Հայոց իշխանները ստացան Պարսից թագավորից Արտաշեսի մատնության համար իրենց վարձը՝ պատիվներ ու մեծարանքներ, նման այն արծաթին, որ ստացել էին ևզրայրները Հովսեփի համար, որին մատնել էին իսմայելացի վաճառականների ձեռքը. և նրանք այսպիսով հրաժեշտ տալուց հետո արքունիքին՝ ևկան իրենց աշխարհը»:

[«Ն ցատումն գույրացման գրգռեալ թագաւորն՝ հրաման տայ աչնուհետև յանդիման բազմամբոխ ասենին հարցանել զնախարարան Հայոց և զԱրտաշես: Եւ կուտեալ իշխանացն Հայոց բազում աշտեգարանութիւնս և աղգի աղգի աղգի խօսս անարժանութեան ի վերա թագաւորին իրեանց. քանզի ոչ եթէ ի նմա եղեալ դիրան խօսէին, այլ ևս յաւելուածովք բոտ օրինի թշնամութեան կուտէին ի վերայ նորա բազում վնաս. որ թէպէտ և յուրաւտ եղեալ Արտաշեսի, թէ չէ այդպէս՝ ոչ հաւատացին յսողրն, եղեալ զկամօ իրեանց՝ բառնալ ի միջոյ զթագաւորութիւնն յԱրշակունեաց ազգէն: Մանաւանդ զի լուաւ թագաւորն Արեաց ամենայն աւազանեօք դրանն ի դատախապացն Արտաշեսի, թէ բնա՛ զի՞ իսկ ևս պիտոյ է թագաւոր, այլ իշխան պարսիկ բոտ ժամանակի եկեալ վերակացու լիցի մեղ, որ և զիրաքանչիր ուրուք ի մէնջ ծանուցեալ զհպատակութիւն և զանհպատակութիւն՝ ցուցէ ձեզ»:

Եւ լուեալ զայս Վոսմայ ճանդերձ աւագանուով դրանն՝ յայժ տրախանայր. և այնուհետև հրաման տայր վաղվաղակի ի բայց ասնուլ զթագաւորութիւնն յԱրտաշէսէ. բնդ նմին և գտունն կաթողիկոսական ի սրբոյն Սահակայ՝ յարքունիս ունել, փոխանակ զի ոչ միաբանեցաւ տալ վկայութիւն ընդ նախարարսն Հայոց: Եւ այսպէս վճարեալ՝ հրաման Պարսից թագաւորին ի գլուխ եյանէր: Յայնմհետէ բարձաւ թագաւորութիւն յազգէն Արշակունեաց ի վեցերորդ ամի Արտաշէսի, ըստ բանի երասելոյ. և ասն Աստուծոյ մեծի բահանայասելտին Ներսէսի, և անկաւ աշխարհս Հայոց ընդ լծով ծառայութեան անօրէն իշխանութեան Պարսից: Եւ առեալ զինս իշխանացն Հայոց ի թագաւորէն Պարսից, ընդ մատնութեանն Արտաշէսի, պատիւս և մեծութիւնս, նման արծաթոյն զոր առին ընդ Յովսէփայ եղբարքն, ըստ մատնութեանն իսմայէլացի վաճառականացն, և այսպէս հրաժարեալք ի դրանէ՝ եկին յաշխարհն իւրեանց»¹:

Ինչպես պարզ երևում է Ասոգար Փայրպեցու այս վկայությունից, հայ նախարարներն իրենք էին հոժարակամ ցանկացել ենթարկվել Ասսանյան Պարսկաստանի սնմիջական իշխանության և իրենք էին զիմել Պարսից թագաւորին ու խնդրել վերջին Հայ Արշակունի թագաւորի՝ Արտաշէսի գահընկեցությունը: Արշակունյաց թագաւորներին իշխանության վերացումը, ինչպես մատնանշված է իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատության մեջ², բնավ չէր շոշափում նրանց իրավունքներն ու արտոնությունները: Կարելի է մատահորեն ենթադրել, որ 428 թվից հետո Պարսկական Հայաստանի ներքին կազմակերպության մեջ զրեթև փոփոխություններ չեղան:

Հայագիտական նորագույն երկերում ենթադրվել է հաճախ, ինչպես, օրինակ, Գյուտերբոկի «Բիզանդիոն և Պարսկաստան» աշխատության մեջ³, որ 428 թվից հետո Պարսկական Հայաստանը կորցրել էր իր ինքնավարության մնացորդները և միացվել Ասսանյան Պարսկաստանին իբրև սյարսկական մի նահանգ:

Այս պնդումը հիշտ չէ: Արշակունի Արտաշէսի անկումից հետո, ինչպես վկայում է Եղիշեն՝ «ի նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն»:

«Երբ Արշակունիներն ցեղը վերացավ,—պատմում է Եղիշեն,—Հայոց աշխարհին տիրեց պարսիկ Ասսանի ցեղը, որ իր իշխանությունը վարում էր մոզերի կրոնի համաձայն և

¹ Փայրպեցի, I գլ. 169, էջ 24—25:
² Երևան, 1934, էջ 281—282:
³ Ռարզմ. Հ. Համբարջանի, Վիեննա, 1911, էջ 99:

շատ անգամ կոխիվ էր մղում նրանց հետ, ովքեր չէին ընդունում նույն կրոնը. սկսելով Տիրանի որդի Արշակ թագավորի օրերից՝ կոչում էր մինչև Վռամշապուհի որդի Հայոց Արտաշես արքայի վեցերորդ տարին: Եվ երբ սրան էլ զրկեց թագավորությունից՝ թագավորությունն անցավ Հայոց նախարարներին. որովհետև թեպետև հարկը Պարսից արքունիքն էր գնում, սակայն Հայոց հեծելազորն ամբողջապես նախարարներն էին առաջնորդում պատերազմի ժամանակ»¹:

[«Քանզի ի բառնալ ազգին Արշակունեաց, տիրեցին աշխարհիս Հայոց ազգն Սասանայ Պարսկի, որ վարէր զիր իշխանութիւնն օրինօք մոգաց. և բազում անգամ մարտնչէր ընդ այնոսիկ, որ ոչ բնդ նովին օրինօք մտանէին. սկիզբն արարեալ յամացն Արշակայ արքայի որդոյն Տիրանայ, և կոուլը մինչև յամն վեցերորդ Արտաշիսի արքայի Հայոց. որդոյն Ստահրաշապհոյ: Եւ իբրև զնա ևս մերժեաց ի թագաւորութենէն, ի նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն, զի թէպէտ և գանձն յարքունիս Պարսից երթայր, սակայն այրուծին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի»]²:

Որ Արշակունյաց վերջին թագավորի գահընկեցությունից հետո հայ նախարարները պահպանել էին անփոփոխ իրենց տիրական ու անգամ «գործակալական» իշխանության գրեթե բոլոր իրավունքները՝ այդ երևում է ո՛չ միայն Եղիշեի, այլ նաև մատենագրական ուրիշ վկայություններից: Հայտնի է, որ Մամիկոնյանները մնում էին դարձյալ իբրև Պարսկական Հայաստանի սպարապետներ, Վահան Ամատունուն հանձնված է եղել «հազարապետութեան գործակալութիւն»-ը, իսկ դատավարության իշխանությունը, ըստ երևույթին, մնացել էր բարձր հոգևորականության ձեռին: Ուշագրության արժանի է նույնպէս, որ Շահապիվանի 443 թվի ժողովի կանոնադրության մեջ հիշատակված են դարձյալ հետևյալ «գործակալութիւն»-ները՝

«Վասակայ Սիւնույ մարզպանութիւն Հայոց, Վահանայ Ամատունույ հազարապետութիւն և Վրվայ խոստոռունույ մաղխագութիւն»³:

¹ Տե՛ս «Եղիշեի Վարդանանց պատմությունը», թարգմ. Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1946, էջ 101:

² Եղիշե, ՎՆԿԿԿԿ, 1864, էջ 11:

³ Տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 59:

Հենց ինքնին այն փաստը, որ Շահապիվանի ժողովում, նախարարների և մանր ազնվականության մասնակցություններ, սահմանվել էին պարտադիր կանոններ, որոնք վերաբերում էին բացի հողերականներից նաև հանցապարտ աշխարհականներին՝ մի սպողոցուց և եղիշեի վերոհիշյալ վկայության նշտության:

Այս բոլորը, ուրեմն, պարզ ցուցումներ են, որ 428 թվից հետո Պարսկական Հայաստանի նախարարական ինքնավար կազմակերպության մեջ զգալի փոփոխություններ չէին եղել:

Եթե Սահակ կաթողիկոսը համառ կերպով հակառակում էր նախարարներին և դեմ էր Արտաշեսի գահնկենցության՝ այդ, ըստ երևույթին, բացատրվում է նրանով, որ նա ու նաև հայ ժողովրդի յուսավորյալ մասը գեռևս հույս ունեին, որ հայերին կարող էր հաջողվել ապագայում վերականգնել իրենց համազգային սլետությունը և նախկին անկախությունը:

Արտաշես թագավորին գահից զրկելուց հետո՝ Վոամ Ե Գուր Հայաստանի բարձրագույն կառավարիչ նշանակեց պարսիկ Վեհիհիհիշապուհ մարզպանին և Արևելյան Հայաստանը դառավ Սասանյան Պարսկաստանի մարզերից մեկը (428): Հայ նախարարների ակնկալությունները վերջ ի վերջո սխալ դուրս եկան: Հայ Արշակունի թագավորության վերացումից հետո, ինչպես պետք էր սղասել, Սասանյան Պարսկաստանը աշխատեց վերացնել նաև հայ նախարարությունների իրավական արտոնությունները:

ԱՐԶԱԿՈՒՆՅԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՇԱԿՆԵՐԸ ՏՐԳԱՏ Գ-Ի
ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՅՈՐԳՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԻՆՆՁԵՎ 363 ԹԻՎԸ

Արշակունյաց քաղաքապետության սահմանները 298 րվից հետո:— Հարավ-արևելյան սահմանները Ուրմիա լճի կողմերում.— Փավատոսի վիայությունները «Գաեձավ Ատրպատական»-ի մասին:— Արշակունիների երկրամասն Սարգստակահում — Փավատոսի վիայությունների սխալ մեկնությունը հորագույն երկիրում:— Արշակունյաց Հայաստանի սահմանը և Ուրմիա լճի արևելակողմում Paresaca կայսրանի շրջանը:— Ուրմիա լճի հարավ-արևմտակողմում Արշակունյաց Հայաստանի սահմաններն էին Զինբա ամրոցի և Զարասպ լեռան շրջանները:— Զինբա ամրոցի ակադրությունը խնդիր.— Այսնցյի ենթադրությունը.— Զինբան, հավանորեն, այժմյան Զիրան է.— Նոր-Շիրակի սահմանակալ իշխանության կամ բղեջխությունը ակադրությունը.— Նոր-Շիրակի մասին բնդհանրացած սխալ կարծիքները.— «Շիրախանական եկիրը» և «Շիրազանները».— Նոր-Շիրականը կապ չունի Նա-Արասալիականի հետ — «Շիրաս» դավաթի հիշատակությունը Ատոնդ պատմիչի մոտ — Արշակունյաց Հայաստանի մյուս բղեջխությունները հարավում:— Սահմանակալ երկրոց իշխանությունը կամ բղեջխությունը հարավում:— Մարկվարտի սխալ կարծիքն այս բղեջխության մասին — Սահմանակալ իշխանությունը «յևսուրևասանակալ կողմանեն» Կարգվաց բղեջխությունն և — Երրոց սահմանակալ իշխանը «յևսուրևասան կողմանեն» Աղձնյաց բղեջխն և — Մայրաղաթաններ Գասեր, Տնորիք և Կորդիք.— Արշակունյաց Հայաստանի սահմանը Կորդուքի, Աղձնիքի և Մեծ Մովքի կողմերում.— Արշակունյաց Հայաստանի արևմտյան սահմանները — Նա ծայրագավառները Մովք լճի հարավակողմից մինչև Գասուրև-Պատալ — Գասանազի, Ելիդիլ, Գեչուն և Սպեր.— Արշակունյաց Հայաստանի սահմանները Ջորոխ և Նուր գետերի վերին հոսանքի կողմերում:— Գուգարաց սահմանակալ իշխանության գավառները:— Մարախուր, Կարախուր և Զարախուր գավառների ակադրությունը — Հնարակերտ Բաղալք.— Արշակունյաց քաղաքապետության սահմանները Հնարակերտ Բաղալից դեպի արևելք:— Սահմանակալ գավառները Կարք, Կարդանամուրը, Շակաշներ և Ուսի-Առանձնակը — Մարաղաթանները Ուսի-Առանձնակի արևելակողմում — Կասպից աշխարհը և Փայտակարան Բաղալք.— Արշակունյաց քաղաքապետության մեջ էին գտնվում Սասանյ գավառը և Լեռն հյուսիսակաղմում և հյուսիս-արևմտակաղմում գտնվող շրջանները մինչև Կասպից ծովը:— Արշակունյաց Հայաստանը իր ընդարձակ սահմաններում զբեթե համապատասխանում էր Արտաշեսյան Հայաստանին:

Պատմական Հայաստանի սահմանները նույնը չեն եղել դա-
նազան դարաշրջաններում և հաճախ ենթարկվել են զգալի փոփո-
խությունների: Մենք վերև տեսանք, որ Արշակունյաց Հայաստանը
վերահաստատվել էր իր ընդարձակ հին սահմաններում Գիսկյե-
տիանոս կայսեր ժամանակ, որի զորավար Գալերիոս Մաքսիմիա-
նոսը 297 թվին հայերի օգնությամբ ծանր պարտության կր մասնել
Պարսից թագավոր Ներսեսին: Այս պարտությունից հետո Ներսեսը
ստիպված եղավ զիջել Հռոմեական կայսրությանը Հայաստանի
հարավային շրջանները՝ Մոփրը, Անգեղտունը, Այծնիքը, Կորգուրը,
Մոկրը, Մավղերը և Իկիմենան, իսկ իրեն Հայաստանի սահման
Ատրպատական-Մարաստանի կողմից, համաձայն 298 թվի գաղնա-
դրության, որոշվեց Զինթա ամրոցը¹:

Արշակունյաց Հայաստանի սահմանները 298 թվից հետո՝ բազ-
միցս քննության են ենթարկվել Հյուրշմանի, Ազոնցի և Մարկվար-
տի աշխատություններում, բայց մինչև վերջին ժամանակները
հաստատուն կերպով որոշված չէին և համարվում էին վիճելի:

Այդ սահմաններից, հատկապես, հարավ-արևելյանը, որը զբա-
նւրվում էր Ուրմիա լճի արևելակողմում և հարավ-արևմտակողմում
մանրամասն յուսարանված է նաև աշխարհագրական իմ աշխատու-
թյուններում (տե՛ս «Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ
Պևսինդեբյան քարտեզի», Երևան, 1936 թ., էջ 165—171, նաև
«Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ», Ծրե-
վան, 1945 թ., էջ 15—45): Մեր եզրակացությունները անհրաժեշտ
ենք համարում համախմբել այստեղ ամփոփ բովանդակությամբ,
ավելացնելով նաև մեր նոր գիտություններն Արշակունյաց թա-
գավորության նույն ժամանակաշրջանի հարավային, արևմտյան և
հյուսիսային սահմանների մասին:

Ինչպես հայտնի է, աշխարհագրական բոլոր նորագույն երկե-
րում Արշակունյաց Հայաստանի ու Պարսկաստանի շորտրդ գարի
սահմանը ենթադրվում է Ատրպատականի Գանձակ քաղաքի մոտ²:
Այս խնդիրն այնքան հետաքրքիր է ու կարևոր Հայաստանի պատ-
մական աշխարհագրության համար, որ մենք անհրաժեշտ ենք հա-
մարում մեջ բերել Փավստոսի բոլոր համապատասխան վկայու-
թյունները, որոնք հիմք են ծառայել այդ ենթադրության:

¹ *St'us Petrus Patricius*, frag. II, 14 (Dindorf, *Historici graeci minores*, I).

² *St'us Markwart*, *Eran-sch. thr.*, Berlin, 1901, էջ 109, Հյուրշման, չին հա-
յոց տեղոյ անունները, թարգմ. Պիլեգիեյանի, էջ 90—91. *Авонц*, *Арме-
нии в эпоху Юстиниана*, էջ 226 և ուրիշ.

1. Փափստոս, III, ղԷ. Է՝

«Եվ նրանք՝ թափառական ցեղերը եկան, լցվեցին և ծածկեցին Հայոց ամբողջ երկիրը. քանդեցին, գերեցին և բոլորովին ավերեցին. ցրվեցին, տարածվեցին բոլոր սահմաններում ծայրե ի ծայր ծավալվեցին մինչև Սատաղ փոքրիկ քաղաքը և մինչև Գանձակ Ատրպատականի սահմանները»:

[«Եւ ելին լցին ծածկեցին զամենայն երկիրն Հայոց. քանդեցին, գերեցին, առ հասարակ աւերեցին. սփռեցան տարածեցան զսահմանօրն, յի և յի ծաւալեցան մինչև ի փոքր քաղաքիկն Սատաղու և մինչև ի Գանձակ սահմանս Ատրպատական»]:

2. Նույնը, IV, գԷ. ԲԱ՝

«Իսկ Հայոց թագավորի [Արշակ Բ-ի] սահմանապահները, որոնք նստած էին Գանձակ Ատրպատականում՝ վաղօրոք այս բանը իմաց տվին Արշակ թագավորին, դեռ նա [Շապուհ Բ-ը] Ատրպատականի սահմանները չհասած»:

[«Իսկ սահմանապահսն թագաւորին Հայոց, որ նստէին ի Գանձակ Ատրպատականի, վաղ ազգ առնէին նմա զիրսն մինչև հասեալ էր նա ի սահմանս Ատրպատականի»]:¹

3. Նույնը, V, գԷ. Ա՝

«Երբ առաջապահսը եկավ հասավ Հայաստանի միջնաշխարհը՝ Մուշեղը սպանեց Պարսից Կարեն և Զիկ զորագլուխներին և բոլոր զորքերը սրի անցկացրեց ու ոչ ոքին կենդանի չթողեց: Եվ մինչև բուն սահմանները, Գանձակ Ատրպատականի նրանց երկիրը դուրս բշխով՝ ամբողջը տիրեց»:

[«Երբև զայր առաջապահն հասանէր ի միջնաշխարհն Հայոց՝ սպանանէր Մուշեղ զզօրագլուխն Պարսից զԿարենն և Զիկն, և զամենայն զզօրսն արկանէր ի սուր սուսերի իւրոյ, և ոչ մի զօր ապրեցօւցանէր: Եւ մինչև ի բուն ի սահմանսն ի Գանձակ Ատրպատականի գերկիրն յիւր վտարեալ՝ բռնացեալ ունէր»]:²

4. Նույնը, V, գԷ. Գ՝

«Այնուհետև Հայոց զորքերը փախչողներին հետապնդեցին և Պարսից զորքերին հալածեցին մինչև Գանձակ Ատրպատական՝ մինչև Հայաստանի սահմանները»:

[«Ապա զհետ լինէին փախստելիցն զօրքն Հայոց, և մինչև ի

¹ Փափստոս, էջ 16:

² Նույնը, էջ 141:

³ Նույնը, էջ 191:

Գանձակ յԱտրպայական ի սահմանս Հայոց հուլածէին
յղօրսն Պարսից»¹։

5. նույնը, V, գլ. Ե՝

«Այն ժամանակ Հունաց ստրատելաւը կազմակերպեց զոր-
քերը, որ իր ձեռքի տակ էին, և շարժեց տարաւ ու գնաց Գան-
ձակ կողմի Ատրպատական աշխարհից Հայաստանի սահ-
մանները»։

[«Ասլա ստրատն Յունաց կազմեաց զօրս իւր, որ ընդ
իրօով ձեռամբ էին, և խաղացոյց սանել գնալ ի սահմանս
Հայոց ի Գանձակ կուսէ յԱտրպայական տանէ»]²։

6. նույնը, V, գլ. ԼԳ՝

«Եւ խորհուրդ էր անում [Մուշեղը] Հունաց իշխանների
հետ և նրանց միջոցով կայսեր հետ, թէ նրանց անհրաժեշտ է
Հայոց երկրում քաղաքներ շինել յուրաքանչյուր դավառում՝
տեղ-տեղ մի-մի քաղաք և տեղ-տեղ երկ-երկու, ամուր պա-
րիսպներով պատած, և դարձնել իբրև զորանիստ տեղեր ամ-
բողջ Հայոց երկրում՝ միշև Գանձակ սահմանային երկիրը,
որը Պարսից կողմումն է և Հայոց սահմանն է»։

[«Խորհէր ևս ընդ իշխանսն Յունաց, և նորօք ընդ կայսերն,
թէ պարտ է նոցա քաղաք մի շինել յերկրին Հայոց, ի մի մի
գաւառսն, որ մին մի քաղաքս, որ երկուս երկուս ամուր
պարսպաւորս՝ զօրանիստս հաստատել ընդ սմեկնայն երկիրն
Հայոց, միշև ի Գանձակ սահման երկիրն, որ Պարսից կուսէ
էր, Հայոց սահման էր»]³։

Մեզ բերված այս վկայութիւնները հստակնայու համար պետք
է նկատի ունենայլ, որ բացի «Գանձակ Ատրպատական»-ից, Փավլս-
տոսը հիշում է նաև մյուս Ատրպատականը, որը պատկանել է Ար-
շակ Բ-ին։ Հյուսիսային այս Ատրպատականը, որի միջով անցնում
էր Պետինդերյան քարտեզի Gobi—Paresaca ճանապարհագիծը⁴,
հիշատակված է նրա հետևյալ վկայութիւն մեջ։

Փավստոս, V, գլ. Ը՝

«Ապա, երբ պատերազմը Պարսից կողմից գաղարեց և պա-
տերազմական գործողութիւններն այն կողմից խախտվեցին՝
այնուհետև Հայոց Մուշեղ սպարապետը սկսեց ջարդել նրանց,

¹ Փավստոս. էջ 202։

² նույնը. էջ 205։

³ նույնը. էջ 241։

⁴ Տէն Շ. Մանանդյան. Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պե-
տինդերյան քարտեզի, Երևան, 1936, էջ 161—172։

ովքեր ապստամբել էին Արշակունիների թագավորության դեմ: Ամենից առաջ ջարդեց Հայոց թագավորի երկրամասը, որը գտնվում էր Ատրպատականում»:

[«Ապա իբրև դադարեաց պատերազմն ի կողմանցն Պարսից, և յապահովիցան իւր ճակատուն յայնմ կողմանէ, և այնուհետև սկսանէր սպարապետն Հայոց Մուշեղ յարկանէր զայնոսիկ՝ որք ապստամբ եղեն ի թագատորութենէն Արշակունեաց: Նախ հարկանէր զսուն թագատորին Հայոց, որ յկարպայականին էր»]:

Ինչպես տեսնում ենք, Փափստոսի մոտ պարզ կերպով չի շատակված են երկու Ատրպատական՝ մեկն իբրև Արշակունյաց Հայաստանի մաս, իսկ մյուսը, Մասանյան Պարսկաստանի: Միանգամայն պարզ է, բացի այդ, որ հարափային Ատրպատականը, որն անհրաժեշտ էր տարբերել հյուսիսային Ատրպատականից, Փափստոսի վիպագրություններում անվանված է «Փանձակ Ատրպատական»: Այս վերջինը «Փանձակ Ատրպատական» է կոչվել, անշուշտ, Փանձակ քաղաքի անունով, որը եղել է այս երկրի կենտրոնավայրը:

Որ Փափստոսի Պատմության մեջ «Փանձակ»-ը կամ «Փանձակ Ատրպատական»-ը ոչ թե քաղաքի, այլ հարավային Ատրպատականի անունն է՝ այդ պարզ ու որոշ մասնանշված է վերոհիշյալ գրեթե բոլոր վիպագրություններում: Հատկապես վեցերորդ վիպագրության մեջ պարզ շեշտված է, որ «Փանձակ սահման երկիրն» «Պարսից կուսէ» էր:

Այդ՝ կարելի է միթե վերոհիշյալ վիպագրություններից որևէ կերպ հետևցնել, որ Ատրպատականի Փանձակ քաղաքը գտնվել է Արշակունյաց Հայաստանում, ինչպես ենթադրում են Սարկվարտը, Հյուրշմանը, Ադոնցը և ուրիշները:

Ընդհանրացած ու սովորական այս պնդումը, որը չի մնում է վերոհիշյալ երկրորդ վիպագրության վրա, անշուշտ, ակնհայտ մի թյուրիմացություն է: Այդ երկրորդ վիպագրության մեջ, ինչպես և Փափստոսի մյուս հատվածներում, «Փանձակ»-ը պարզապես ո՛չ թե քաղաքի անունն է, այլ այն «Փանձակ սահման երկիրն» է, որի մոտ են գտնվել «սահմանադաճքն թագատորին Հայոց»: «Նստէին ի Փանձակ Ատրպատականի» սշանալում է քստ իս «Նստէին ի [սահմանս] Փանձակ Ատրպատականի»: Իսկ սովորական ու ընդունված մեկնությունը, որ իբր թե «Հայոց թագավորի սահմանապահներ»

• Փափստոս, էջ 213:

իհասուելին» Փանծակ քաղաքում, ոչ միայն անհավանական է, այլև պարզապես սխալ:

Որ մեր այս մեկնությունն է ձեռնա՝ այդ անուղղակի կերպով հաստատում են հենց միևնույն հեղինակի երկու ուրիշ վկայությունները, որ վերաբերում են Քաղբիղ քաղաքին (IV, գլ. ԻԾ, Վենետիկ, 1889, էջ 149 և IV, գլ. ԼԹ, էջ 157): Այդ երկու վկայությունների մեջ պարզ ասված է, որ Քաղբիղը գտնվել է Սասանյան Պարսկաստանում:

Ուրեմն՝ ինքնըստինքյան հետևում է նաև այդ վկայություններից, որ Ստրուպատականի Փանծակ քաղաքը, որը գտնվում էր Քաղբիղի հարավում և նրանից մի քանի հարյուր կիլոմետր հեռավորություն վրա՝ չէր կարող լինել Արշակունյաց Հայաստանում:

Արշակունյաց Հայաստանի սահմանն Ուրմիա լճի արևելակողմում որոշվում է բավական ճշգրիտ կերպով Պետինգերյան քարտեզի Gobdi—Paresaca ճանապարհագծի ուշագիր քննությամբ: Ինչպես մատնանշել ենք «Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» մեր աշխատության մեջ՝ Trispeda կամ Tarspedo կոչարանին հաջորդող Paresaca կայարանից հետո, որը գտնվել է այժմյան Գիզա Տասվիջից 45 հոմեական մղոն կամ մոտ 67 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ միջկայարանային հեռավորությունները Պետինգերյան քարտեզում նշանակված են պարսկական պարսաանդներով:

Ուշագրավ այս փաստից, որով բացատրվում է Հայաստանի պտտմական աշխարհագրության կարևորագույն ինդիքներից մեկը՝ մինչև վերջին ժամանակները դեռ չէին արվել համապատասխան ու անհրաժեշտ հետևությունները:

Մյուսաշտիքի վտփոթությունը մի պարզ ակնարկ է, որ ճանապարհագիրը մինչև Paresaca գտնվել է Արշակունյաց Հայաստանում, իսկ Paresaca-ից հետո՝ Սասանյան Պարսկաստանում: Կարելի է նույնիսկ ենթադրել, որ հիշյալ կայարանն անվանվել է Paresaca (հավանորեն, Պարսը), որովհետև նա գտնվել է Պարսկաստանի սահմանում:

Իսկ այս լուսարանությունից ինքնին արդեն հետևում է, որ բոտ Պետինգերյան քարտեզի, որը կազմված է եղել, բոտ երևույթին, չորրորդ դարի երկրորդ քառորդում, Արշակունյաց Հայաստանի սահմանը որոշվելու է Tarspedo—Տասվիջից 45 հոմեա-

¹ Տե՛ս Miller Konrad, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana Stuttgart, 1916, էջ 781-784:

կան մղոն կամ մոտ 67 կիլոմետր զկալի հարավ-արևելք՝ այժմյան Աջի-չայ գետի մոտ:

Արդ՝ ընդունելով Աջի-չայ գետն իբրև սահմանագիծ Արշակուն-յաց Հայաստանի և Սասանյան Պարսկաստանի միջև՝ Քավրիպի տեղը լինելու էր, իրար, Պարսկաստանում, ինչպես այդ վկայում է նաև Փավստոսը:

Եվ ինձ թվում է, որ Պետինգերյան բարտեղի և Փավստոսի վկայությունների համերաշխությունն ինքնին արդեն հաստատուն մի նեցուկ է մեր եզրակացությունների հավաստության և միաժամանակ ուշադրավ մի նոր ազդեցույց է, որ Փավստոսի վերոհիշյալ վկայությունները սխալ են եղել մեկնված աշխարհագրա-կան նախորդ աշխատություններում:

Համաձայն հռոմեական-պարսկական 298 թվի դաշնագրու-թյան՝ Արշակունյաց Հայաստանի սահմանն էր լինելու, ինչպես արդեն հիշված է, Զինթա ամրացր, որը գտնվում էր Մեգիսայի սահմանում: Իսկ հայկական ավանդությունը, որը մեջ է բերված Սերեոսի և Խորենացու պատմություններում¹, Հայաստանի հարավ-արևելյան հին սահմանը Ատրպատական-Մեդիայի կողմում հա-մարում է Զարասույ լեռը: Այս երկու ցուցումները, ինչպես մանրա-մասն պարզել եմ իմ «Պատմական-աշխարհագրական մանր հե-տազոտություններ»² աշխատության մեջ, իրար համապատաս-խան են և իրար յրացնում են:

Զարասույ լեռան տեղը, ինչպես միանգամայն նիշտ մատնու-նշել է Ալիշանը³, հավանական է ենթադրել Զադրոս լեռների շրջա-նում և այժմյան Ռևանդուզի հյուսիս-արևելակողմում: Նույն կար-ծիքը հայտնել է նաև Գ. Հոֆմանը⁴, որը Զարասույի տեղը մասնա-նշել է Քուրբիան և Պարսկաստանի իրարից բաժանող այժմյան Քանդիլ-կուհ կամ Քանդիլ-գաղ լեռնաշղթայի շրջանում, որ Ռևան-դուզի և այժմյան Ուշնու պուզի միջև գտնվում է Կելիշինը:

Ավելի զժվար է որոշվում Զինթա ամրացի տեղը: Ռ. Կիպերտի ընդարձակ բարտեղում նինվեից հյուսիս Ակրայի մոտ մատնու-ցույց է արված Զինդու (Zindu) վայրը⁵, սակայն այս Զինդուն,

¹ Սերեոս, Պատմություն, Երևան, 1939, գլ. Բ, էջ 9 և գլ. Թ, էջ 38—39
Խորենացի, Պատմություն, 1, գլ. ԺԳ էջ 44:

² Երևան, 1945, էջ 9—18:

³ Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855, էջ 11:

⁴ Sht'u G. Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig, 1880, էջ 231 և հետ.:

⁵ Sht'u R. Kiepert, Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, Berlin, 1902.

ինչպես շատ անշտ նկատել է Ադոնցը¹, հաղիվ թե որևէ կապ ունենա վերահիշյալ Զինթաչի հետ:

Ադոնցը ինքը թեական կերպով ենթադրում է, որ Զինթա ամրոցը կարող է թերևս նույնացվել այժմյան Սիննա քաղաքի հետ, որը գտնվում է Համադանի և Սուլեյմանիայի միջև: Հ. Կիպերտի բարոտեպից ելևում է, որ սա ևս Սիննայի հին անունը ենթադրում է Sin-*Una*², Հնարավոր համարելով Զինթաչի և Սիննայի նույնացումը՝ Ադոնցը նկատի է ունեցել Փափսոսի Պատմության ակնարկներն այն մասին, որ իբր թե Պարսից թաղավոր Շապուհ Բ-ը խոստացել էր ամբողջ Ատրպատականը տալ կամ նույնիսկ իբր թե տվել էր իբրև նվեր Արշակ Բ-ին³, Հիմնվելով Փափսոսի վկայությունների վրա՝ Ադոնցը տրամադիր էր կարծելու, որ այդ վկայությունները, չնայած իրենց հեքիաթային բնույթին, կարծես թե հաստատում են, որ Ատրպատականի կողմից Հայաստանի սահմանը կարող էր լինել, իրասլես, Զինթան՝ այժմյան Սիննան:

Ադոնցի այդ ենթադրությունը պարզապես սխալ է և դրա զրլխավոր պատճառն այն է, որ նա, համամիտ լինելով Մարկվարտին և Հյուբշմանին, ենթադրել է, որ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքը ու նաև Ատրպատականի որոշ մասերը Ուրմիա լճի հարավ-արևելյան ափերի երկարությամբ գտնվել են Արշակունյաց Հայաստանում: Այս պնդումը, ինչպես տեսանք, ակներև մի թյուրիմացություն է: Ըստ Պետինգերյան քարտեզի՝ Արշակունյաց Հայաստանի սահմանը, իրապես, ոչ թե Ատրպատականի Գանձակից հարավ էր ընկնում, այլ թավրիպից հյուսիս՝ այժմյան Աջի-չայ գետի մոտ: Շատ պարզ է, ուրեմն, որ Զինթա ամրոցի տեղն անկարելի է ենթադրել այժմյան Սիննայում, որը գտնվում է Համադանից Սուլեյմանիա գնացող անապարհի վրա:

Զինթա ամրոցի տեղը որոշելու՝ պետք է նկատի ունենալ, որ Մասանյան Պարսկաստանի 297 թվի պարտությունից հետո Հայաստանը ստացած պիտի լիներ Ատրպատական-Մեդիայի կողմում իր ընդարձակ հին սահմանները: Իսկ մենք տեսանք, որ այդ կողմում Հայաստանի ծայրագույն սահմանն էր Զարասպը, այսինքն՝ Ռեվանդուզի արևելակողմում գտնվող լեռնային շրջանը, ուր, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված իմ «Պատմական-աշխարհագրական մունր հետազոտություններ»-ում (էջ 4—7), հավանորեն, պետք է

¹ *Адоныц*, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 227, ժնթ. 1:

² *Sin' u* *ii*, Kiepert, Atlas antiquas, zwölf Karten zur alten Geschichte, Berlin, Tab II:

³ Փափսոս, *IV*, գլ. ԺԸ, էջ 128 և և, էջ 136:

լինէր Բեհիստունի և ասորեստանյան սեպագիր արձանագրութիւնների մեջ հիշատակուած Izitu կամ Izirtu-ի տեղը:

Հիմնվելով կարևոր այս ցուցումների վրա՝ Զինթայի անվան ստեղագրութեան նկատմամբ ևս առաջարկել էի մի լուսաբանութիւն¹, որ նամարում էի և համարում եմ հավանական: Zintia անվան սպիտակ քնթերցվածք կարելի է, իմ կարծիքով, ենթադրել: Zirta: Իսկ այս սրբագրութեանից հետո Զինթան կարող է համապատասխան լինել և ծագած լինել հին Բղիրտու անունից:

Ասորագետ Շտրեբեր վկայում է, որ Բղիրտու բաղաբի տնտեր ասորեստանյան արձանագրութիւնների մեջ գրվում է երբեմն ի հավելվածով, իսկ երբեմն առանց այդ ձայնավորի՝ Զիր-տու կամ Զիրտա: Այդ տեղանվան բուն մասն է Բղիր- կամ Զիր-, իսկ սուկամ տա ասորեստանյան հատուկ վերջավորութիւն է²: Դժվար չէ, որբեմն, համարվել, որ Զինթայի նույնացումը Զիրտու կամ Զիրտայի հետ միանգամայն հնարավոր է:

Անհավանական չէ ըստ իս նաև այն, որ այժմյան Զիրան³, որը գտնվում է Ռեանդուզից Պարսկաստան գնացող հանապարհի վրա և Զայրուս լեռների այն մասում, որը մենք համապատասխան համարեցինք հայկական աղբյուրներում հիշատակված Զարասպին՝ թե իր անունով և թե իր տեղագրութեամբ կարող է նույնպես համապատասխան լինել Զինթա—Զիրտային:

Եթե իմ այս գիտողութիւնները Զինթայի մասին ընդունելի համարվեն՝ այդ դեպքում կարելի կլինի ենթադրել, որ 298 թվի գաշնապրութիւնից հետո Արշակունցաց Հայաստանի հարավարևելյան սահմանը հասնում էր Ուրմիա լճի հարավարևմտակողմում մինչև Զայրուս լեռները Ռեանդուզի արևելակողմում:

Արշակունցաց Հայաստանի հարավարևելյան այս սահմանում, որ, ըստ վերոհիշյալ մեր ենթադրութեան, գտնվում էին Զարաստ լեռը և Զինթա կամ Զիրթա ամրոցը՝ Փավոտոսի ու Ագաթանգեղոսի մոտ մատնացույց է արված Հայաստանի շորս բղեշխութիւններից մեկը՝ Նոր-Շիրականը, որի իշխանութեան տակ են եղել ըստ Փավոտոսի՝ Նորշիրական (Նորշիրական, Նոր-Շիրական), Մահկերտուն,

¹ Տե՛ս «Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտութիւնները», էջ 15:

² Տե՛ս Մ. Շտրեբ. Հայաստան, Քրդստան և արևմտեան Պարսկաստան բաբելոնական-ասորեստանեայ սեպագրերու համաձայն, թարգմ. Պիլեդիկճյանի Վիեննա, 1901, էջ 98:

³ Տե՛ս Карта Главного Управления Геодезии и Картографии при СНК СССР—«Иран и Афганистан»:

նիւորական և Գասն երկրները¹։ Այս բղեշխութեան տեղադրութեան մասին, որը Արշակունցաց Հայաստանի սահմանապահ իշխանութիւններից մեկն էր՝ պատմագիտական և աշխարհագրական երկերում հայտնված են հակասական կարծիքներ, որոնք մանրամասն քննութեան են առնված իմ «Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտութիւններ»-ում (էջ 19—34)։

Հիմնովելով, զլիսալորապետ, Ագաթանգեղոսի վկայութիւնների վրա, Նոր-Շիրականի աեղը Հլուբշմանը սրտել է Մծրին-Արվաստանի և Կորդուքի միջև, այն է՝ Մծրինի արեւելակողմում²։ Մատափորապետ նույն կարծիքին է նաև Ադոնցը, որը Նոր-Շիրականի աեղը ենթադրում է Կորդուքից հարավ, Ադիաբենի հյուսիս-արևմտյան ծայրում՝ այժմյան Խուբուր-սու գետի հովտում³։ Նոր-Շիրականի թև անվան և թև տեղադրութեան մասին րոյորովին նոր ու արտասովոր կարծիք հայտնել է Մարկվարտն իր վերջին շրջանի աշխատութիւններում⁴։

Իր նոր աշխատութիւններում Մարկվարտը վճռական կերպով պնդում է, որ Փալստոսի և Ագաթանգեղոսի վկայութիւնները, որոնց համաձայն Նոր-Շիրականի բղեշխութիւնը Արշակունցաց Հայաստանի չորս սահմանակալ իշխանութիւններից մեկն է համարվում՝ ճիշտ չեն և չունին պատմական արժեք։ Նոր-Շիրական է անվանվել, նրա ասելով, ամբողջ Ագիարենը, որն անանջատ մասն է եղել Սասանյան Պարսկաստանի։ Այդ երկիրը Հայաստանի գեր-իշխանութեան տակ է եղել միայն Տիգրան Մեծի ժամանակ։

1931 թվին, Մարկվարտի մահից հետո, լույս է տեսել նրա ուշագրավ մի աշխատութիւնը. «Ցուցակ Երանշահրի շրջանային մայրաքաղաքների»⁵, որի մեջ նա, ինչպիսի ինձ հայտնի եղավ Մինորսկու հոգևածից, հիմնովելով Տաբարիի և Իրն-Խորպաղրի հի վկայութիւնների վրա՝ Նոր-Շիրականը բացատրել է իբրև կրճատված ձև Not-Artaschirakan անվան, որը, ըստ Տաբարիի, Արտաշիրի հիմնած ութ քաղաքներից մեկն էր և գտնվում էր Մոսուլի շրջանում⁶։

¹ Փալստոս. IV, գլ. Ծ, էջ 163։

² Տե՛ս Հլուբշման, Հին Հայոց աեղաց անունները, Բարգմ. Պիլեղիկհայանի, էջ 180—181։

³ Տե՛ս Adonq, Армения в эпоху Османов, էջ 227։

⁴ Տե՛ս Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 68 70 և Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 379։

⁵ J. Markwart, A Catalogue of the provincial capitals of Persia, Anecdota Orientalia, III, Rome, 1931։

⁶ Տե՛ս V. Minorsky, The Guran, Bulletin of the School of Oriental and African Studies (University of London), vol. XI, Part, I, 1948, էջ 103։

Ինձ թվում է, որ Նոր-Շիրականի մասին վերոհիշյալ կարծիքները ճիշտ չեն և չեն համապատասխանում սկզբնաղբյուրների վկայությունների ցուցումներին, որ, ինչպես կտեսնենք, կարող են մեկնվել նաև այլ կերպ:

Պետք է ասել, որ Նոտ-Արտաշիրական երկիրը, ինչպես մանրամասն ցույց եմ տվել իմ «Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ»-ում, հիշատակված է նաև հորենացու Աշխարհացույցի կարևոր մի վկայության մեջ, որը սխալ է հասկացվել աշխարհագրական բոլոր նոր աշխատություններում: Իբրև Պարսկաստանի արևմտյան կողմի երկրներ Աշխարհացույցի մեջ հիշատակված են Նոտարտայ և Շիրական¹, սրոնց տեղադրությունն աշխատել են որոշել Մարկվարտը և Ագոնցը:

Մարկվարտն իր *Eranschahr* աշխատության մեջ «Նոտարտայ» և «Շիրական» ենթադրել էր իբրև երկու տարբեր երկրներ²: «Նոտարտայ»-ն նա համապատասխան էր համարել Մոսուլի շրջանում գտնվող Բեթ-Նոհագրեին, իսկ «Շիրական»-ի տեղադրությունը նա ենթադրում էր ալժմյան Ուշնուի, հին Շնավհ գավառի շրջանում, ուր գտնվում էր Թեոփիլակոսոս Սիմոկատեսի հիշատակած Սիրագանների գյուղը³:

Այս եղրակացություններն ընդունելի էր համարել նաև Ագոնցը, որը, ի լրումն Մարկվարտի պնդումների, իր կողմից ավելացնում է, որ Աշխարհացույցում Նոհատրա է անվանվում, հավանորեն, ամբողջ Ադիաբենը, իսկ Շիրականը կարող է լինել Նոհատրա տեղանվան հայկական հոմանիշը⁴: Իմ կարծիքով, «Նոտարտայ»-ի և «Շիրական»-ի մասին այս ենթադրությունները ճիշտ չեն:

«Նոտարտայ»-ն և «Շիրական»-ը, որ երկու առանձին տեղանուն են համարվում, իրապես, պետք է միացվեն և կարգացվեն «Նոտարտայ/Շիրական», այսինքն՝ «Նոտ-Արտաշիրական», որը Պարսից աշխարհի երկիր էր: Ըստ իս Նոր-Շիրականը բնավ կապ չունի Նոտ-Արտաշիրականի հետ, այլ, ինչպես ճիշտ վկայում են իրարից անկախ Փալստոսը և Ագաթանգեղոսը, նա Արշակունյաց Հայաստանի շորս բղիշխություններից մեկն է, որի տեղը, ինչպես կտեսնենք, հնարավոր է հաստատուն կերպով որոշել:

¹ ՏԵ՛ս Խոսեմացի, Աշխարհացույց, հրատ. Մուրրյանի, Վենետիկ, 1881, էջ 40 և նույնը, Վենետ. հրատ. 1843, էջ 643:

² ՏԿ՛ս *Markwart*, *Eran-schahr*, էջ 23:

³ ՏԵ՛ս *Theoph. Sim.*, 5, 8, 9:

⁴ Տ՛ես *Адонц*, *Армения в эпоху Юстиниана*, էջ 228—230:

Հոֆմանը, մասնացույց անելով Թեոփիլակտոսի վերահիշյալ վկայությունը «Միրապանների գյուղի» մասին, որը Ռաուլինսոնը համարել է Tepe Sirgân-ի հետ այժմյան Ուշնուի մոտ¹, հարց էր հարուցել, թե արդյոք չի՞ կարող այս Sirgân-ը նույնացվել հույկական պատմագիրների նոր-Շիրականի հետ, որի տեղը պետք է լիներ Ուրմիա լճի մոտերքում²։ Ինձ թվում է, որ Հոֆմանի այս կոահումը հաստատվում է, իրապես, ուշագրավ տվյալներով։

Շատ հետաքրքիր է, որ նոր-Շիրականի պրոդլեմի լուծման համար բանալի է ծառայում հենց իր՝ Մարկվարտի հմտալից ուսումնասիրությունը «Շիրահանական երկրի» մասին, որ ընդարձակ կերպով մեջ է բերված նրա աշխատությունների մեջ³։ Խիստ տարրինակ է սակայն, որ ինքը՝ Մարկվարտը չի նկատել, որ հենց Շիրահանու Շիրահանական երկիրն են, որ Թեոփիլակտոսի մոտ անվանված են «Շիրապաններ», իսկ հայ պատմիչների մոտ՝ «նոր-Շիրական»։

Շիրահանի մասին խիստ կարևոր է Պլինիոսի ուշագրավ մի վկայությունը⁴, Սիդիկներից վերև այժմյան Ուշնուի կողմերում կամ թերևս մի փոքր ավելի դեպի հյուսիս-արևմուտք Պլինիոսի մոտ հիշատակված Sitrae ցեղը, որի անունը Մարկվարտը համարում է ազավազված և առաջարկում է ուղղել և կարգալ Sigraei Այս ուղղումը, որ միանգամայն հավանական է ու ընդունելի, խիստ կարևոր է այն տեսակետից, որ շնորհիվ այս սրբադրույթյան պարզ կերպով որոշվում է Sigrae ցեղի «Միրահանե» կամ «Միրահանիկե» անվանված երկրի տեղը, որը հիշատակված է Ստրաբոնի մոտ և Պտղեմեոսի հին քարտեզում։ «Միրահանե» երկիրը, ինչպես երևում է Պլինիոսի վկայությունից, գտնվում էր այժմյան Սիդիկանի և Ռեանդուգի հյուսիսակողմում և Մեծ Ջավ գետի վերին հոսանքի շրջաններում։

Եվ ինձ թվում է, գժվար չէ կոահել, որ սիրահանի (շիրահանի) Միրահանը, կամ ավելի ճիշտ՝ Շիրահանը, այն երկիրն է, որ Շիրակ կոչվող ցեղի անվան ազդեցությամբ և բաղաձայնների զրափոխությամբ (metathesis) հին հայերենում դառել է նոր-Շիրական, իսկ Թեոփիլակտոսի մոտ, որը յոթերորդ դարի առաջին կեսի բյուզանդական հեղինակ է՝ Siragan։

¹ *St'.* Jour. of Roy. Geogr. Soc., X, 18, 19.

² *St'.* Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig, 1880, էջ 240.

³ *St'.* „Untersuchungen zur Geschichte von Eran“, Leipzig, 1905, էջ 23 և-ն., „Eranschahr“, էջ 32 և „Südarmenien“, էջ 337, 393, 399, 401 և-ն.,

⁴ *Plin.*, Nat. Hist., VI, էջ 118.

Առանձնապես ուշադրաւ է ու հետաքրքիր, որ հոռմեական-հունական հեղինակների մոտ հիշատակված նույն այս Շիգրիան երկիրը, որը համապատասխան է իմ կարծիքով նոր-Շիրականին, հիշատակված է նաև Ղևոնդ պատմիչի մոտ: Վերջինս, խոսելով Գալիկ Արծրունու ասպատակութունների մասին հարեան Ատրայատականի կողմերում հիշատակվում է «Շիգրոյ» գավառ¹, որը պարզապես Պլինիուսի վկայության Sigrae կամ Շիգրերի ցեղի երկիրն է:

Ղևոնդի վկայութունը, ինչպես ասեսում ենք, ցույց է տալիս, որ նոր-Շիրականի հին Շիգրիան—Շիգրո անունը պա՛պանվել էր մինչև ութերորդ դարը՝ մինչև Ղևոնդ պատմագրի ժամանակը:

Մեր այս նոր դիտողութունները նոր-Շիրականի մասին, համաձայն որոնց նրա տեղը որոշվում է Սիդիկանից և Ռևանդուդից հյուսիս գտնվող Շիգրերի երկրում, ուր հիշատակված է վերոհիշյալ «Շիրականների գյուղը»՝ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ այս բղեջխութունը, որ սահմանակալ իշխանութուն էր՝ Հայաստանի սահմանները պաշտպանելու էր ո՛չ թե Ասորեստանի կողմից, ինչպես այդ մատնացուցց է արել Մարկվարտը², այլ Մեդիա-Ատրուպատականի կողմից, որտեղից թշնամի զորքերը կարող էին ներս խուժել Հայաստան Զարասպի վրայով և Կելիշին ու Կելիսիփան յեռնանցքներով:

Մեր այս նոր եղրակացության կովան է ծառայում Ագաթանգեղոսի վկայութունը Արշակունյաց Հայաստանի չորս բղեջխների մասին, որոնք Տրդատ Մեծի հետ գնացել էին Բյուզանդիա:

«Իսկ պինվորականության կողմից [գնացին նրա հետ],—ասում է Ագաթանգեղոսը,—նրա պալատի չորս գահերեց իշխանները, որոնց անվանում էին բղեջի. առաջինը՝ սահմանակալը նոր-Շիրականի կողմերում, երկրորդը՝ սահմանակալը Ասորեստանի կողմերում, երրորդը՝ Արվաստանի կողմերում և չորրորդը՝ Մասթթաց կողմերում»:

[«Եվ ի պինվորական կողմանէն՝ զչորեսին գահերէցսն իւրոյ տաճարին, որ բղեաշխքն կոչին. գառաջին սահմանակալն ի նոր-Շիրական կողմանէն, և գերկորդը՝ սահմանակալն յԱսորեստանեայց կողմանէն, և զերրորդն՝ յԱրուատան կողմանէն, զչորրորդն՝ ի Մասթթաց կողմանէն»]³:

¹ Ղևոնդի վկայության մեջ (Ս.-Պետերբուրգ, 1887, գլ. 1Բ, էջ 133—134), փոխանակ «ի Բուսակս և ի Զիգուս», Ծղյանի ձեռագիրն ունի «ի Բուզակս և ի Շիգրոց»։ Ուշից բնթերցվածը պետք է լինի սի Բուզակս և ի Շիգրոյս։

² *Sk's Markwart*, Eranschahr, էջ 165—179.

³ Ագաթանգեղոս, գլ. ՃԻԶ (873), էջ 440, Թիֆլիս, 1914:

Մեջ բերված այս վկայությունից պարզ երևում է, որ Արշակունցյաց Հայաստանի հարավ-արևելյան ու հարավային սահմաններում Ազաթանգեղոսին հայանի են եղել երեք բզեշխություններ՝ Նոր-Շիրականի, Ասորեստանի և Արվաստանի կողմերում:

Եվ առանձնապես ուշագրավ է, որ նա Նոր-Շիրականի կողմը տարբեր է համարում Ասորեստանի կողմից, սրի դիմաց, ինչպես նա մասնանշում է, գտնվել է երկրորդ սահմանակալ իշխանությունը:

Ազաթանգեղոսի այս վկայությունը, ինչպես տեսնում ենք, շատ սրուշ է ու պարզ: Սակայն Մարկվարտի թե ՚իս և թե նոր ենթադրությունները Նոր-Շիրականի մասին հակասում են այս վկայությանը: Իր նորագույն աշխատություններում Մարկվարտը, ինչպես տեսանք, ենթադրում է, որ Նոր-Շիրական կամ Նոտ-Արտաշիրական Ագիաբենի պաշտոնական անունն էր: Այդ՝ էթե այս կարծիքը ձիշտ համարվի՝ անհասկանալի կլինի, թե ինչո՞ւ Ազաթանգեղոսը Նոր-Շիրականի և Ագիաբեն-Ասորեստանի կողմերը համարում է իրարից տարբեր և մատնացույց է անում տարբեր շրջաններում:

Ինչպես հայտնի է, Ազաթանգեղոսի վերոհիշյալ վկայությանը Մարկվարտն այլ լուսաբանություն էր տվել իր *États* աշխատության մեջ: Ընդունելով, որ Նոր-Շիրականն Արշակունցյաց Հայաստանի շորս բզեշխություններից մեկն էր՝ Մարկվարտն իր հնագույն այս ուսումնասիրության մեջ այդ բզեշխությունը, հակառակ Ազաթանգեղոսի վերևում բերված վկայության, համարել էր սահմանակալ իշխանություն «յԱսորեստանեայց կողմանէն»: Իսկ մյուս բզեշխությունը, որն ըստ Ազաթանգեղոսի երկրորդ սահմանակալ իշխանությունն էր, «յԱսորեստանեայց կողմանէն», նա, «յԱսորեստանեայց»-ը ուղղելով «յԱսորես», ենթադրել էր ո՞չ թե Ագիաբեն-Ասորեստանի, այլ Ասորիքի կողմում: Ուստի և նա կարծել է, որ «եբկրորդ սահմանակալ»-ը և բզեշխը Շահունոց Մոփաց իշխանն էր:

Մարկվարտի այս եզրակացությունները, որ սիրող ու բնագիտությանցած են և որ ես ես ընդունելի էի համարել իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատության մեջ (էջ 35), ինձ թվում է այժմ, որ ո՞չ միայն վիճելի են, այլև անհավանական:

Այդ եզրակացությունները շեն կարող ընդունելի համարվել, նախ և առաջ, այն պատճառով, որ Մարկվարտը աշխատող է արել, որ Տրդատ Մեծի և Արշակ Բ-ի ժամանակ, երբ Շահունոց Մոփքը և նրա հարևան երկրները գտնվում էին Հռոմի բարձրագույն իշխանության տակ, այս կողմերում կարիք չկար սահմանների պաշտպանության: Եվ, իհարկե, միանգամայն անհավանական է ենթա-

դրել, որ սահմանապահ բղեղխութիւնն զոչութիւնն է ունեցել նաև այստեղ: Մարկվարտի դիտողութիւննը, որ Նահունոց Մոփքի բղեղխութիւնը հիմնված է եղել Արշակունյաց Հայաստանի սահմանները Սելևկյանների հարձակումներից պաշտպանելու համար՝ բոլորովին համոզիչ չէ, որովհետև Ագաթանգեղոսի վերոհիշյալ վկայութիւնը վերաբերում է ո՛չ թե Սելևկյան, այլ Արշակունյաց ժամանակաշրջանին:

Ինձ ավելի հավանական է թվում այժմ, որ Արշակունյաց Հայաստանի շուրս բղեղխութիւնները, որոնք անվանվում են «սահմանապահ», «սահմանակալ», նաև «կողմնապահ» կամ «կողմնակալ», գտնվում էին Հայաստանի հետևյալ սահմանային շրջաններում: Նոր-Շիրականի բղեղխն իշխում էր այժմյան Ռեանդուզի ու Սիդիկանի հյուսիսակողմում և պաշտպանելու էր, ուրեմն, Հայաստանի հարավ-արևելյան սահմանները Մեդիա-Ատրպատականի կողմից: Սրան հարևան մյուս բղեղխը, որն Ագաթանգեղոսի մոտ անվանված է «երկրորդ սահմանակալ», ըստ երևույթին, Կորդվաց իշխանն է, որի իշխանութիւնն տակ են եղել, հավանորեն, նաև Տմորիքը և Կորդիքը: Հասկանալի է դառնում այսպիսով, որ այս բղեղխը, իրապես, «երկրորդ սահմանակալ»-ն էր և պաշտպանելու էր Հայաստանի սահմանները «յԱսորեստանեայց կողմանէն»: Արշակունյաց Հայաստանի հարավային սահմանում «յԱրուստան կողմանէն», այսինքն՝ Միջագետքի և Մծբինի հյուսիսակողմում, իշխում էր Աղծնյաց բղեղխը, որն ըստ Ագաթանգեղոսի «երրորդ սահմանակալն» էր: Իսկ հյուսիսում «ի Մասքթաց կողմանէն», այսինքն՝ Վրոստանի Մեսխեթի շրջանի դիմաց, իշխում էր «չորրորդ սահմանակալ»-ը՝ Գուգարքի բղեղխը:

Բղեղխութիւնների տեղագրութիւնն որոշմամբ մոտավոր կերպով ճշտվում են նաև Արշակունյաց թագավորութիւնն սահմանները:

Ուրմիա լճի հարավ-արևմտակողմում Արշակունյաց թագավորութիւնն սահմանումն էր գտնվում, ինչպես վերև տեսանք, Նոր-Շիրականը: Այնուհետև Արշակունյաց Հայաստանի ծայրագավառներն էին այս կողմերում Դասնը, Տմորիքը և Կորդիքը: Դասնի տեղագրութիւնը հաստատուն կերպով որոշված է, Այս երկիրը, ինչպես մանրագնին հետազոտութեամբ որոշել է Հոֆմանը, գտնվել է Մեծ Զավգետի արևմտակողմում և այժմյան Ամագիայի ու Գարա լեռների կողմերում¹: Իմ «Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտութիւններ»-ում մանրամասն ցույց է տրված, որ Դասնը համա-

¹ Sht'u Hoffmann, Auszuge, էջ 202—207.

պատասխան է իր սեղագրութեամբ Ստրաբոնի հիշատակած Կալս-
քննին, որի տեղը ենթադրվում է նույնպես Մեծ Չափ գետի
արևմտանդամում, այդ գետի և Խաբուր-սուի միջև: Ստրաբոնի
վկայութեամբ՝ հին Կալաքենեն, որը գտնվում էր Ադիարեն-Ասու-
րեստանի հյուսիսում, արմենների հին գաղթավայրերից մեկն էր:

«Ադիարենի մեծագույն մասը, — ասում է Ստրաբոնը, —
դաշտային է, կինկոփ Բաբելոնիայի մասը՝ սա ունի իր սեփա-
կան կառավարիչը. բայց երբեմն միացված է եղել Արմենիա-
յին: Մեղացիները, արմենները և բաբելոնացիները, որոնք
ամենամեծ թիվը կազմող ժողովուրդներն էին միշտ այստեղ,
սկզբից հենց այնքան էին հակառակ իրար, որ հարմար դեպ-
քում իրար վրա հարձակվում ու նորից հաշտվում էին»¹:

Ստրաբոնի թե այս և թե այլ վկայություններից երևում է,
բացի այդ, որ արմենական այս հեռավոր գաղթավայրը շարունակ
ձեռքից ձեռք էր անցել և կազմել էր մաս կամ Հայաստանի և կամ
Ասորպատականի:

«Մեղիա-Ասորպատականի հզոր հարևաններն են, — ասում
է Ստրաբոնը, — արմենները և պարթևները, որոնք հափշտա-
կում էին հաճախ նրա երկրամասերը: Սակայն սա գիմարում
էր և ետ էր առնում խլիվածք»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Արմենական Կալաքենե հին գաղթա-
վայրը, որը Փավստոսի մոտ անվանված է Դասսրեստրե և եղիշևի
մոտ՝ Դասն³, ծայրամասն էր Արշակունյաց Հայաստանի: Դասնի
հարևան գավառներն ու ծայրամասերն էին Արշակունյաց թողա-
վորութեան Տմորիքը և Կորդիքը, որոնք գտնվում էին այժմյան Խա-
բուր-սուի վերին հոսանքի շրջանում՝ հին Ալկի կամ այժմյան էլք
քաղաքի հարավակողմում:

Իսկ ավելի դեպի արևմուտք այժմյան Բոհտան-սուի հարավա-
կողմում գտնվում էր Կորգուքը, որի հարավային սահմանն էր Խա-
բուր-սուն, իսկ հարավ-արևմուտքն՝ Տիգրիս գետը⁴ և նրա ափին
գտնվող հին Բեզարդեն (այժմյան Զեդիբեն), որը նշանավոր բերդ
էր «Մազէից աշխարհ»-ում: Այսպիսով, բնդունելով համաձայն

¹ Strabo, XVI, 1, 19.

² Նույնը, XI, 13, 2:

³ Տե՛ս Փավստոս. IV, գլ. Ծ և եղիշև. էջ 80:

⁴ Պետք է սակայն նշել, որ 359 թվին, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը
(XVIII, 6, 20). Կորգուքը կամ, լավանորեն, նրա մյ մասը, գտնվել է Պար-
սից իշխանութեան սակ:

Փափստոսի Կորդուքն իբրև Հայաստանի ծայրաշխարհ՝ Արշակուն-
յաց թագավորության սահմանը ևս հավանական կլինի ենթադրել
Կորդուքի հարավակողմում հարուր-սու դեպի հասանքի երկարու-
թյամբ:

Արշակունյաց Հայաստանի սահմանը Տիգրիս գետի աջ կող-
մում, հավանորեն, հասնում էր մինչև Մասիոս լեռնաշղթան և
Իզալա լեռները: Հայաստանի ծայրաշխարհներն էին այստեղ, ինչ-
պես կարելի է եղբակացնել Աղաթանգեղոսի, Փափստոսի և Զորա-
նամակի՝ վկայություններից՝ «Մուդէից աշխարհ»-ը (Zabdicena).
Ալճնիքը և Մեծ Մոփրը, հասկապես, այժմյան Մարդինից մի քանի
կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Արշակունյաց թագավոր-
ների Բնարեղ բերդը (այժմյան Բինեբիլ Իզալա լեռների շրջանում),
որի մեջ պահվում էին արքունի գանձերը:

Ուշագրավ է սակայն, որ Խորենացին, որը լուրջ ու հմուտից
քննություններով էլ էր իր Աշխարհացույցի մեջ Հայաստանի քաղա-
քական աշխարհագրությունը նրա բաժանումից առաջ, հակասակ
մեք վերահիշյալ եզրակացությունն, ենթագրել է, որ «Մարդէ
բերդ»-ը և «Բզարդէ»-ն գտնվել են Հայաստանի հարևան «Միջա-
դետք աշխարհ»-ում²:

Արշակունյաց թագավորության սահմանները, սկսած Իզալա
լեռների շրջանից մինչև Եփրատ գետի ծոցն ընդ Մոփր լճի հարավու-
կողմում՝ այժմյան Թելեկի մոտ, անորոշ են և կարոտ են հատուկ
քննության: Հ. Կիպերտի քարտեզում Հայաստանի սահմանն այս
կողմում համարվում է Եփրատ գետը՝ սկսած Մամոսատ քաղաքի
հյուսիսակողմերից (Մամոսատից մոտ 50 կիլոմետր դեպի հյուսիս)
և Հայաստանի մեջ է ենթադրվում Սևավերակը և Աբարնեն³, սա-
կայն Հյուրշմանն իրավացի կերպով մատնանշում է, որ Մեծ
Մոփրի հարավ-արևմտյան սահմանները պարզ չեն⁴:

Սկսած Մոփր լճի հարավակողմից մինչև Դասուեյրա (այժմյան
Դոստուլ), որը գտնվում էր Զիմարայի հարավ-արևելակողմում,

¹ Տե՛ս Աղաթանգեղոս, գլ. ՃԺԲ (795). Փափստոս, IV, գլ. Ծ և V, գլ. ԺԶ—
ԺԸ. Адоиқ, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 251, 256, 293. Սո. Կանայանց,
Անուտո գառաներ Հին Հայաստանի, էջմիածին, 1914, էջ 9—16. Հյուրշման,
Հին Հայոց տեղոյ անունները, էջ 182—184.

² Տե՛ս «Աշխարհացույց Մովսէսի Խորենացույ», հրատ Ա. Սուրբյանի,
էջ 37.

³ Տե՛ս H. Klopert, Atlas antiquas, elfie Auslage, Tab. IV.

⁴ Հյուրշման, Հին Հայոց տեղոյ անունները, էջ 143.

⁵ Տե՛ս Манкөбян, Маршруты Помпейского похода Помпея и путь от-
ступления Митридата в Колчиду. «Вестн. арх. ист.», 1940, № 3—4, էջ 216-ն..

Արշակունյաց Հայաստանի սահմանը կազմում էր Եփրատ գետը՝ Հայաստանի արևմտյան աչս սահմանի վրա գտնվում էին, սկսած հարավից դեպի հյուսիս՝ հետևյալ հին ու նաև հետնադուրն ժամանակի դավառները, որ հիշատակված են Խորենացու Աշխարհացուցցի մեջ՝ ա) Հանձիթ, որի մեջ էին Մաղարան (այժմյան Մեղրեն), Խարբերգը և Տոմխան, բ) Գորեթ՝ Արածանիի հարավակողմում և Եփրատի արևելակողմում, գ) Դեգիթ՝ Արածանիի հյուսիսակողմում և գ) Մղուր կամ Մծծուր, որը գտնվում էր Մուղուր լեռների հարավակողմում և որի մեջն էր Ակնր՝ այժմյան Հպինը:

Սկսած Դաստեյրա-Դոստայի կողմերից՝ Եփրատ գետի ամբողջ վերին հոսանքը մինչև նրա ակունքները գտնվում էր Այրա-կունյաց Հայաստանի մեջ: Դոստայի մոտ գտնվող այժմյան Ղուրուչայ գետի արևելակողմում և Մուղուր լեռների հյուսիսակողմերումն էր Արշակունյաց Հայաստանի պատմական նշանավոր ծարսագովառ Դարանադին, որը ձգվում էր դեպի հյուսիս-արևելք մինչև Գոհանամ կամ Մեպուհ լեռը: Այս դավառի մեջ էին Անի-Կամուխ հին բերդաքաղաքը, Թորդան ավանը, ուր գտնվում էին Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի գերեզմանները և Լինչի բարտեզի մեջ նշանակված ՄԼԾ և Փոքր Բաղաոփջ դուրերը:

Գոհանամ լեռան արևելակողմում գտնվում էր Արշակունյաց թագավորության մյուս նշանավոր ծայրաշրջարհը՝ Եկեղյաց դավառը, ուր, ինչպես տեսանք, 384/5 թվականին ապաստան էր գտել Արշակ Գ թագավորը: Այս դավառի մեջ էին Երեյր կամ Երեղան (այժմյան Երզնկան), Թիլ ավանը՝ Գոհանամ լեռան արևելյան ստորոտում, Խախ գյուղը՝ Թիլի հյուսիս-արևմտակողմում, և Վասակերսը (այժմյան Վազկերտը)՝ Երեյի հյուսիսակողմում: Արևելյան կողմից Եկեղյաց դավառը, ինչպես ենթադրում է Աղոնցը, հասնում էր մինչև Եփրատ գետի ոլորտը և նրա ափին գտնվող Կոթեր ավանը²:

Եկեղյաց դավառին արևելյան կողմից սահմանակից էր Արշակունյաց իսպախուրթյան Դերջան ծայրագավառը, որը հասնում էր մինչև Եփրատ գետի հյուսիսակողմում և Սերշեմե-սուի արևմտակողմում գտնվող Խաղառյառի՝ գյուղը (այժմյան Գաղառառի): Այս դավառի մեջն էր հայտնի հին «Բաղառյառի՞» կամ «Բաղառի» գյուղը (այժմյան Պեկերիջը):

Դերջանի հյուսիս-արևելակողմում գտնվում էր Արշակունյաց Հայաստանի Սոյեր ծայրագավառը, որը, ինչպես վկայում է Փա-

¹ ՏԼՍ Հյուրըման, Հին Հայոց տեղու անունները, էջ 129—131:

² Лодон, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 48 և հետ.

վրստոսը, Արշակունյաց տոհմի թագավորների թագադիրների, Բագրատունիների, երկիրն էր¹: Այս գավառի կենտրոնափայլըն էր Սպերը (այժմյան Իսպիրը)՝ Ճորոխ գետի վրա:

Վերոհիշյալ հինգ ծայրագավառները՝ Մզուրը, Դարանագին, Եկեղիքը, Դերջանը և Սպերը՝ հորենացու Աշխարհացույցը համարում էր Բարձր Հայք աշխարհի գավառներ:

Սպեր գավառի հյուսիս-արևելյան կողմերում Արշակունյաց թագավորության սահմաններն էին համարվում, ինչպես վկայում են հալ պատմագիրները և հորենացու Աշխարհացույցը, Պարխար լեռները, որոնք Ստրաբոնի մոտ անվանված են Պարիագրես, և, հատկապես, «Արսեացփոր» գավառը, որի միջով Ճորոխ գետը հոսում էր գեպի Կղարջք²:

Պարխար լեռների և Ճորոխ գետի կողմերից Արշակունյաց թագավորության սահմանը թեթևում էր Կղարջքի վրայով գեպի հին հորձյան (Chorzene) գավառը, որը, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված իմ աշխատություններից մեկում³, միացված էր Մեծ Հայաստանին դեռևս երկրորդ դարի առաջին կեսում մեր թվականությունից առաջ, Արտաշես Ա-ի ժամանակ: Խորձյան գավառի մեջն էր Կուր գետի վերին ընթացքը:

Արշակունյաց Հայաստանի հետևյալ ծայրագավառն էր Խորձյանից հետո Ջավախքը, որը տարածվում էր Կուր գետի երկարությամբ գեպի հյուսիս-արևելք: Այս գավառի մեջ կային բազմաթիվ ձկնաշատ լճեր, որոնցից ամենանշանավորն էր Փարվանա լիճը: Հին Ջավախքում կարևոր կենտրոնավայր է եղել Պետինդերյան քարտեզի Caspiae-ն (այժմյան Խոսպիա), որը գտնվում էր այժմյան Ախարսույարից մի քանի կիլոմետր գեպի հարավ:

Պամպուսի անդրկովկասյան սագմուղիների լուսարանության վերաբերյալ րևդարձակ իմ հոդվածում ես մանրամասն ցույց էի տվել, որ Տիգրան Բ-ի (95—55 թ. մեր թվ. առ.) ժամանակ Մեծ Հայաստանի մեջ էին Պետինդերյան քարտեզի ոչ միայն Caspiae

¹ Տե՛ս Փավստոս, Կ, գլուխ ԽԷ, էջ 263:

² Տե՛ս Փարպեցի, II, գլ. ԽԱ, էջ 74—75, եղիշն, էջ 224, Brosset, Description géographique de la Georgie, St-Petersbourg, 1842, I, էջ 41 և 60. «Աշխարհացույց Մովսէսի հորենացույց», հրատ. Մուսքրյանի, էջ 33 և ուրիշ: Համեմատե՛ նաև Հյուրշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 115—118 և 244. Markwart, Südarmenien, էջ 77. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 27, ծան. 1, և-ն.:

³ Տե՛ս «Маршруты понтийского похода Помпея», «Вестн. др. ист.», 1940, № 3—4, էջ 90:

կայարանը, այլ նաև Ad Mercurium-ը, այսինքն՝ «Կուրի գետանց-
րի մոտ» կայարանը, որը գտնվում էր այժմյան Ախալցխայից մոտ
8 կիլոմետր դեպի հարավ-արևելք¹: Հավանորեն, Կուր գետի նույն
այս կողմերում պետք է լինեին նույնպես և Արշակունյաց Հայաս-
տանի սահմանները:

Խորենացու Աշխարհացույցի մեջ վերոհիշյալ երեք դավաս-
ները՝ Կղարջքը, Խորձյանը (Աշխարհացույցի մեջ անվանված է
Արտահան) և Ջավախքը՝ մատնանշված են իբրև գավառներ Գու-
ղարաց աշխարհի, որը, ինչպես տեսանք, Արշակունյաց թագավո-
րության ղեկավարությանն էր մեկն էր և, լինելով սահմանակալ
իշխանություն, պահպանում էր Հայաստանի սահմանները հյուսիս-
արևմտյան կողմից:

Նույն այս Գուղարաց ղեկավարության մեջ էին գտնվում, բայց
Խորենացու Աշխարհացույցի, նաև Հայաստանի հյուսիսային ծայ-
րագավառները, որոնք սահմանակից էին Վրաստանին՝ Թուրքը
(Վրաց Թրիալեթի, այժմյան Մալկան), որը գտնվում էր Փարսիանա
լճի հյուսիսակողմում, Մոբափորը, Կողբափորը, և Չորսփորը²:
Ուշագրավ է սակայն, որ Փարսուտսի մերև հիշված վկայության
մեջ Արշակ Բ-ի դեմ ապստամբած իշխանների թվում իրարից ան-
կախ հիշատակված են՝ «Գուղարաց ղեկավարին և չեռ սորա Չորաց
պատսին տէրն և Կողբայ գաւառին տէրն»³:

Վերոհիշյալ Մոբափոր, Կողբափոր և Չորսփոր գավառների տե-
ղագրության խնդիրը դեռևս հաստատուն ու վերջնական կերպով
որոշված չէ: Հյուրըմանը, ընդունելով համաձայն Հովհաննես Գրաս-
խանակերտցու վկայության⁴, որ Կայան բերդը, որի տեղը ենթա-
դրվում է Աղստե գետի աջ ափին, գտնվում էր Չորսփոր կամ Չորս-
փոր զավառում՝ այս վերջինի տեղը որոշել է Աղստե գետի ավա-
զանում⁵: Մարկիարտը, համաձայնելով Հյուրըմանի հետ, ենթա-
դրում է նաև, որ Կողբափորի կամ Կողբափորի տեղագրությունը
պետք է լիներ Չորսփորի արևմտակողմում: Իսկ Մոբափորը, որը

¹ Տե՛ս Մանույան Մ., Круговой путь Помпея в Закавказье. «Вестн.
др. ист.», 1939., № 4, էջ 74-77. Նաև՝ Հայաստանի գլխավոր ճանապարհ-
ներից բոս Պետինդերյան քարտեզի, էջ 131:

² Տե՛ս «Աշխարհացույց Մովսեսի Խորենացույ», հրատ. Սուրբյանի, էջ 34:

³ Փավստոս, IV, գլ. Ծ, էջ 163

⁴ Տե՛ս «Յովհաննես կարողիկոսի Գրասխանակերտեցույ, Պատմութիւն Հա-
յոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 310

⁵ Հյուրըման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 23:

հիշատակված է միայն հորենացու Աշխարհացույցի մեջ, նա էնթադրում է այժմյան Գերեզի կամ Չորագետի հովտում¹։

Սակայն աշխարհագրական հայկական երկերում, օրինակ՝ Ալիշանի, Լալայանի և ուրիշների մոտ, Գերեզ գետի հովտում էնթադրվում է ոչ թե Մորափորը, այլ Չորոփորը²։

Այս վերջին կարծիքին նեցուկ կարող են ծառայել Գրիգորիս րահանա Երզնկյանցի տեղագրական ցուցումները, բայց որոնց Կայան բերդի տեղագրությունը էնթադրվում է Չորագետի արևելակողմում գտնվող Հաղբատի մոտերքում³։

Չորոփորի, Մորափորի ու նաև Կայան բերդի տեղագրություն մասին, ինչպես տեսնում ենք, հայտնված են տարբեր կարծիքներ, որ կարող են հասուկ բնությալ Մինչև վիճելի այս խնդրի վերջնական լուծումը՝ Արշակունյաց թագավորության հյուսիսային սահմանը, մենք էնթադրում ենք, իհարկե, որոշ վերապահությամբ, բայց հորենացու Աշխարհացույցի, որը վկայում է, որ Կուր գետը, իջնելով Տփղիս քաղաքի կողմից՝ Պարվար գավառն անցնելուց հետո հասում է այնուհետև

«ՉՄոփոփոր և զԿողբոփոր և զՉորոփոր հոմանուն գետօք, մինչև ցՂնարակերտ քաղաք դորս ի Հայոց հանեալ է»⁴։

Այս վկայությունը, որ համապատասխանում է Հյուբշմանի և Մարկիարտի վերոհիշյալ էնթադրություններին, ցույց է տալիս, որ եռամի գետաբերանից սկսած հյուսիսում Արշակունյաց Հայաստանի սահմանն էր կազմում Կուր գետը։

«Ըստ այսմ,— ասում է Հյուբշմանը,— ստացվում է հետևյալ եզրակացությունը. Չորոփորը գտնվում էր Աղստե գետի վրա, որա հյուսիսային կողմումն էր Կողբոփորը, իսկ վերջինիս հյուսիսակողմումն էր Մորոփորը⁵։ Արևելյան կողմից սրանք երեքն էլ սահմանակից էին Կուր գետին և գտնվում էին Կուրի բազուկների վրա, որոնք իրենց անունները ստա-

¹ *St. a. Markwart. Das Itinerar von Artaxata nach Artastica auf der römischen Weltkarte.* Wien, 1928, էջ 28.

² Տե՛ս Ալիշան, *Տեղագր շայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855, էջ 62.* և Լալայան, *«Աղագրական Հանդես, Թիֆլիս, 1901 VII—VIII, էջ 275.* և Կանայանց, *Մենայտ գաւառներ Հին Հայաստանի, Էջմիածին, 1914, էջ 152 և ուրիշ։*

³ Տե՛ս Գ. Բ. Երզնկյանց, *Կայան բերդ և Կայնոս ձոր, «Աղագրական Հանդես», Գ գրք, 1898, էջ 316—328.*

⁴ «Աշխարհացույց Մոխեսի հորենացույ», *Տրատ. Սուրբյանի, էջ 28.*

⁵ Հյուբշմանի վարդանության բնագրում Չորոփորից հետո գրված է Մորոփորը և ապա Կողբոփորը, որ, անշուշտ, պետք է լամարել վրիպակ։

յիւլ էին նույն այդ գավառների անուններից: Սրանց հյուսիսուկողմումն էր գտնվում Պարվար գավառը, որի մեջ էր Տփղիսը¹: Աշխարհացույցի վկայութիւններից, ինչպէս տեսանք, երևում է, որ Հնարակերտ բաղաբը գտնվել է Մորոփոր, Կողբոփոր և Չորսփոր գետերի ու գավառների հարավ-արևելակողմում: Այս քաղաքի տեղագրութեան մասին ևս հայտնված են հակասական կարծիքներ Մակար եպիսկոպոսի Քարխուղարչանք իր «Արցախ» գրքում մատնանշել է, որ Հնարակերտ ամրոցը գտնվում էր Կուր և Խրամ գետերի միջև և նրանց գետախառնուրդի մաս, ուր կան և այժմ այդ մեծ բերդի ավերակները²: Այս կարծիքը, ինչպէս ցույց է տվել Մարկիվարտը, ճիշտ չէ:

Հիմնվելով արտերական աշխարհագրագետ Իստախրիի վկայութիւնների վրա³, որի մոտ տարածութիւնը Տփղիսից մինչև Գարդման ցույց է տրված 12 փարսախ (մոտ 69 կիլոմետր), իսկ Գարդմանից մինչև Խունան, որը նա համապատասխան է համարում հին Հնարակերտին (կամ Հունարակերտին), 10 փարսախ՝ Մարկիվարտը միանգամայն ճիշտ եզրակացրել է, որ Քարխուղարչանքի մատնանշած բերդը, որն այժմ կոչվում է Ղրղ-Ղալա՝ հին Գարդմանն է, Խունան-Հնարակերտը, որն րստ Իստախրիի գտնվում էր Շամբարիս 11 փարսախ հեռավորութեան վրա՝ սրտը է լինել սրա և Գարդմանի դրեթե բուն մեջտեղում⁴:

Որ Մարկիվարտի այս եզրակացութիւնը ճիշտ է, այդ պարզ երևում է Խորենացու Աշխարհացույցի վերահիշյալ վկայութիւնից, ըստ որի Հնարակերտի տեղագրութիւնը մատնանշված է Կուր գետի ափին Մորոփոր, Կողբոփոր և Չորսփոր գետերի ու համանուն գավառների հարավ-արևելակողմում, այսինքն՝ Արվանդից աշխարհի արևմտյան ծայրում:

Հնարակերտ քաղաքից հետո Արշակունյաց թագավորութեան սահմանները, ինչպէս վկայում է Փափսոսոր, հասնում էին մինչև Կուր գետը և այստեղ սահմանագիւղի գավառներ էին Կողթը, Գարդմանաձորը, Շակաշենը և Ուտի Առանձնակը: Հիշատակելով Արշակ Բ-ի դեմ ապստամբած այս գավառները, որ Պապ թագավորի ժա-

¹ Հուրշման. Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 238:

² Մակար Քարխուղարչանց, Արցախ, Բարս, 1895, էջ 398—399 և 436, ՏԵՍ նսև Laurent J., L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919, էջ 29 և նրա բարակը:

³ Տե՛ս *al Istachri*, ed de Goeje, էջ 193:

⁴ ՏԵ՛ս *Markwart*, Das Itaca von Artaxata nach Artastacia, Wien, 1928, էջ 30—31:

մանակ մերանվածել էր Մուշեղ Մամիկոնյանը՝ Փավստոսը դրանց մասին տալիս է հետևյալ կարևոր տեղեկությունները.

«Նա [Մուշեղը] պատերազմեց նաև Աղվանից երկրի դեմ և նրանց սաստիկ ջարդ տվեց: Նա էտ իսկնց նրանցից շատ գալառներ, որ մերցրել էին իրենցից՝ Ուտին, Շակաշենը, Գարդմանաձորը, Կողթը և սրանց շուրջը գտնվող սահմանակից գավառները:

Եվ սահման գարձրեց իրենց երկրի և Աղվանքի միջև Կուր դեռը, ինչպես որ առաջ էր»:

[«Առնելը պատերազմ ընդ երկիրն Աղուանից. հարկանելը պատուս ի հարուածո անհնարինս: Եւ թափէր ի նոցանէ բազում պառաս, որը հատեալ էր նոցա ի նոցանէն՝ զՈւտի, զՇակաշէն և զձորն Գարդմանայ, զԿողթ և այլ որ շուրջն էին գետմաս սահմանը դառաք: Եւ զԿուր գետ՝ որպէս և յառաջն լեալ էր. ընդ երկիրն Աղուանից և ընդ երկիրն իրեանց սահման արարեալ կացուցանէին»]:

Ապստամբած Աղվանից գավառների հաջորդականությունը հավանական է ենթադրել արևմուտքից դեպի արևելք հետևյալ կարգով՝ նախ Կողթը, որը լինելով, բայց ևսորենացու Աշխարհացուլցի, Արցախի ամենահյուսիսային գավառը՝ սահմանակից է Լոկէ, բայց Երևույթին, Գարդմանաձորին: Այս մերջինը, հարկավ, ոչ մի կապ չունի Գարդման բերդի հետ, որը, ինչպես տեսանք, գրտնրվում էր Կուր և Խրամ գետերի միջև:

Գարդմանաձոր գավառի մեջն էր հին Գարդման ավանը, որի ավերակները հայտնի են այժմ Գրթմանիք անունով և գտնվում են Շամբուր գետի արևելյան մի բաղկի վրա՝ այժմյան Գիտարեկի հարավ-արևելակողմում²:

Գարդմանին սահմանակից էր Արշակունյաց թագավորության Շակաշեն ծայրագավառը, որի մեջ իններորդ գարում հիմնադրված էր նշանափոր Գանձակ քաղաքը: Իսկ Շակաշենի արևելակողմումն էր Արշակունյաց Հայաստանի Ուտի ծայրագավառը, որը հորենացու Աշխարհացուլցի մեջ անվանված է Ուտի Առանձնակ: Այս գավառի մեջն էր Կավատ Ա-ի (488—531 թ.) վերանորոգած ու ամրացրած Պարտալ կամ Պերոզ-Կավատ քաղաքը³, որը հետագայում դառավ Առան-Աղվանքի գլխավոր քաղաքը:

¹ Փավստոս, V, գլուխ ԺԳ, էջ 215.

² Տե՛ս Մ. Թարխուղարյանց, Արցախ, էջ 301—302.

³ Տե՛ս Markwart, Eranschahr, Berlin, 1901, էջ 118:

Սկսած Ռուսի Առանձնակից՝ Արշակունյաց թագավորության սահմանը ձգվում էր հյուսիս-արևելքից դեպի հարավ-արևելք մինչև Կասպից ծովը Կուր գետի երկարությամբ:

Իբրև Արշակունյաց թագավորության ժայռագավառներ Մ. Բարխուդարյանցը այս կողմերում համարում է «Աղուէ», Ռոց-սլատյան, Արանոտտ և Մուխանք գավառները¹, որոնցից առաջին երեքը հորենացու Աշխարհացույցի մեջ համարվում են Ռուսի աշխարհի գավառներ, իսկ վերջինը՝ Արցախի: Պետք է սակայն ասել, որ Աղվանքի հին աշխարհագրությունը դեռևս գրեթե ուսումնասիրված չէ, ուստի և Բարխուդարյանցի կռահումները, որ հիմնավորված չեն, կարոտ են հաստատման փաստական անպայմանություններով:

Փափստոսի մոտ Արշակունյաց թագավորության հյուսիս-արևելյան կողմերում որպես սահմանադրուխ երկիր հիշատակված է Կասպից աշխարհը, որի մեջ էր Փայտակարան քաղաքը:

1. Փափստոս, IV, գլ. Ս, էջ 164, վենետիկ, 1889՝

«Հայոց թագավորից [Արշակ Բ-ից] անջատվեց նաև Կազբից աշխարհը»:

[«չետս եկաց յարքայէն Հայոց և աշխարհն Կազբից»]:

2. Փափստոս, V, գլ. ԺԴ, էջ 215՝

«Կասբերի մասին:— Ասլա Մուշեղ սպարապետը խստիվ վրեժ առավ Պարսից երկրից (^), Փայտակարան քաղաքից, որովհետև նրանք ևս ապստամբել էին և դավաճանել Հայոց թագավորին: Սպարապետ Մուշեղ պորավարը, հասնելով այնտեղ՝ նրանցից շատերին պատժեց և գլխատեց, շատերին գերի վերցրեց, մնացածներին էլ հարկատու դարձրեց ու նրանցից պատանդներ վերցրեց և այնտեղ վերակացու կուսակալներ թողեց»:

[«Յաղագս Կասպից:— Ասլա խնդրէր զվրէժն մեծապէս սպարապետն Մուշեղ յերկրէն Պարսից և ի Փայտակարան քաղաքէ, փոխանակ զի և նորա նշկահեցին ստեցին արքային Հայոց: Հասեալ զրազումս ի նոցանէ զխով պատուհաս անէր սպարապետն զօրսւմարն Մուշեղ, զրազումս ի նոցանէ գերէր, և զմնացորդսն ի հարկի կայուցանէր և անոյր սլանդանդս ի նոցանէն և անդ ոստիկանս վերակացուս թողոյր»]:

Արշակ Բ-ի դեմ ապստամբած Կասպից երկիրը, որ Արշակունյաց թագավորության հյուսիս-արևելյան ժայռամասն էր՝ հորենացու Աշխարհացույցի մեջ անվանված է Կասպից աշխարհի մայրաքաղա-

¹ Տե՛ս Մ. Բարխուդարյանց, Պատմութիւն Աղուանից, Վաղարշապատ, 1902, «Աղուանից երկիր» քարտեզը:

քի անունով՝ Փայտակարան աշխարհ: Համաձայն Աշխարհացույցի՝ Փայտակարանն ունեցել է տասներկու դավառ, մատնանշված ուղի գավառների տեղերը, բացի Վարդանակերտից, դեռևս ոչ ոչ չլից:

Փափստուսի մոտ հիշատակված հին Փայտակարան քաղաքը ինչպես մատնացույց է արել Մինորսկին¹, գտնվել է այժմյան Շուշի քաղաքից դեպի հարավ-արևելք ավերակների այն վայրում, ոչ այժմ անվանվում է Միլ-ի Բայլաքան: Իսկ Վարդանակերտ քաղաքը, որի անունով է կոչվում Փայտակարանի Վարդանակերտ գավառը, ինչպես ենթադրում է դարձյալ Մինորսկին², գտնվել է Արաքս գետի աջ ափին, այժմյան Ալտան կոչվող ավերակների վայրում (մոտավորապես 70—80 կիլոմետր Կուրի և Արարսի միախառնման տեղից դեպի հարավ-արևմուտք): Արարական աշխարհագրագետ Իստախրիի մոտ տարածությունը Վարսան-Վարդանակերտի և Բայլաքան-Փայտակարանի միջև ցույց է տրված 7 արաբական մարսախա այսինքն՝ մոտ 40 կիլոմետր³:

Որոշվում են մոտավորապես նաև Փայտակարանում գտնվող երեք գավառների՝ Աթշիրագավանի, Սուլանդարանպերոժի, Սրմրիզպերոժի տեղերը, որոնք Ղևոնդի Պատմության մեջ անվանված են՝ Ըթշիրագուան, Սուլատարումն-Փերոզ և Սրմիզզ-Փերոզ⁴: Ղևոնդ պատմագրի վկայության բովանդակությունից երևում է, որ նաև այս երեք գոյությունները, ինչպես և վերոհիշյալ Վարդանակերտը, գտնվել են Արարոս գետի ստորին հոսանքի հարավ-արևելյան կողմում:

Մենք տեսանք, որ Արշակունյաց թագավորության սահմանը Սրմիա լճի արևելակողմում մոտ էր Թավրիզ քաղաքին և հասնում էր մինչև այժմյան Աջի-չայ գետը: Վստահորեն կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ Արշակունյաց Հայաստանում գտնվում էին ոչ միայն Մարանդ գավառը, որը խորենացու Աշխարհացույցի մեջ հիշատակված է իրրե Վասպուրական աշխարհի գավառ, այլև Մարանդ գավառի հյուսիսակողմում գտնվող ամբողջ այժմյան Ղարաղաղը և սրանից դեպի արևելք գտնվող շրջանները, ըստ երևույթիս, մինչև Կասպից ծովը:

Արշակունյաց թագավորությունը, որը հոռմեական-պարսկական 298 թվի գաղնագրությունից հետո վերահաստատվել էր իր

¹ *Sh'u, Hudud al Atam*, The regions of the world, translated and explained by V. Minorsky, London, 1937, էջ 398.

² *Նույնը*, էջ 395.

³ *Sh'u al Istachri*, éd. de Goeje, էջ 192.

⁴ «Պատմութիւն Ղևոնդէայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս.-Պետերբուրգ 1887, դ. ԺԸ, էջ 101—102.

Հին ընդարձակ սահմաններում, ինչպես տեսնում ենք, լայն ու արձակ երկիր էր Եվ ուշագրավ ու հետաքրքիր է այն, որ Հայաստանն իր վերոհիշյալ սահմաններում մոտավոր կերպով նամայատուսխանում է Արտաշեսյան դամ ավելի միշտ՝ Տիգրանյան ժամանակաշրջանի Հայաստանին, որի սահմանները նկարագրելու Ստրաբոնը հետևյալ իր վկայություն մեջ.

«Հայաստանի հարավային մասերը, — վկայում է Ստրաբոնը, — տարածվում էին մինչև Տավրոսը [=Մասիսը], որը բաժանում էր այն ամբողջ եփրատի ու Տիգրիսի միջև գտնվող երկրից, որ կոչվում է Միջագետք. նրա արևելյան մասերը հասնում են մինչև Մեդիա և Ատրպատական. հյուսիսում գտնվում են Կասպից ծովի վերևի Պարսխոաթրաս լեռները. նաև աղվաններն ու իբերները և Կովկասը, որն ընդգրկում է այդ ժողովուրդները ու հասնում մինչև Հայաստան. նա ձրգվում է նույնպես մինչև Մոսխիկյան ու Կողքիսյան լեռները և կիպ մոտենում է Տիգրանյաններ կոչվող ցեղերին. իսկ արևմտյան կողմից Հայաստանի սահմանն են կազմում նույն այդ ցեղերը և Պարսագրեսն [=Պարսարը] ու Սկյուգիսեսը մինչև Փոքր Հայրը և եփրատի հունը, որը Հայաստանը բաժանում է Կապադովկիայից և Կոմմագենից»¹:

Հայաստանի այս նկարագրությունը, ինչպես կարծում են. Ստրաբոնը տվել է, հետևելով Թեոփանես Միտիլենացուն, որը մասսակցած լինելով Պոմպեյոսի արևելյան արշավանքներին՝ նկարագրել է Հայաստանը և Անդրկովկասյան երկրները որպես ականատես:

Աշխարհագրական վերահիշյալ մեր դիտողությունները ցույց են տալիս, որ Արշակունյաց Հայաստանի 298 թվականից հետո ունեցել է գրեթե նույն սահմանները, ինչ որ Տիգրան Մեծի ու Պոմպեյոսի ժամանակ: Ավելի ևս ուշագրավ է այն, որ պատմական Հայաստանի աշխարհագրական նկարագրությունը տվել է նշգրիտ կերպով, գրեթե նույն սահմաններում, Աշխարհացույցի հեղինակ Մովսես Խորենացին, որն իր այդ աշխատությունը գրել էր Արշակունյաց Հայաստանի անկումից մի քանի հարյուր տարի հետո:

¹ Strabo, XI, 14, 1.

**ՖԵՆՈԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ
ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

Ֆեոդալիզմի ընդհանուր զաղափարը:— Խառն կալվածատիրության և ազնվականության գերակշռող դերը:— Նախաբարական իշխանությունները:— «Նախաբար» բառի ստուգաբանությունը:— Նախաբարների դասի տարբեր շերտերը:— Բղեջխություններն իբրև ամենաբարձր կարգի իշխանություններ:— Բղեջխների և առաջին կարգի մեծամեծ նախաբարների «աշխարհակալ» կամ «աշխարհատեարֆ» տիտղոսը:— «Քիրաուրֆ» և «հազարաուրֆ»:— «Աւագ» և «Կրտսեր» նախաբարներ:— Նախաբարությունների թիվը:— Առանձին նախաբարությունների ներքին կազմակերպությունը:— «Տանուտլը», «տէր» կամ «նահապետ»՝ իբրև նախաբարական տոհմի գլխավոր:— «Աւագ տանուտլը»:— «Սևպուն» և «աւագ սեպուն» իբրև նախաբարական տոհմի անդամներ:— «Տանուտլը»-ների կամ «նահապետ»-ների բնությունը, կարգը և նրանց իշխանությունը:— Զորանամակ:— Նախաբարական երկրների սմբոցներն ու բերդերը:— «Գսն» կամ «Գահոյֆ»:— Նախաբարները որպես վասալներ և «աբուռնի զործակալներ»: «Արշակունիների «ստան»-ը:— Նրանց բազմաթիվ նախաբարական շտառայություն»-ը:— Գլխավոր «զործակալություն»-ները:— «մազպետություն»:— «մաղխագություն»:— «Նազարապետություն»:— «սպարապետություն»:— «մեծ դատաւորություն»:— «Մեծի դատաւորության զործակալություն» իբրև «մեծական իշխանություն»:— Պատանական այլևայլ պաշտոններ:— «Աշխարհածաղով»-ներ:

Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջանում, ինչպես հայտնի է մեզ հին հայ աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից, Հայաստանում զարգացել և վերջնականապես ձևակերպվել էր նախաբարական կամ ֆեոդալական կազմակերպությունը:

Տնտեսագիտական նորադույն երկերում մատնանշվում է, սովորաբար, որ ֆեոդալիզմի տնտեսական հիմքը կազմում է արտադրության ֆեոդալական եղանակը՝ բնական կամ նատուրալ տնտեսությունը, որը պետք է հակադրել ո՛չ թե փողային, այլ ապրանքային տնտեսությանը: Ֆեոդալիզմի ժամանակ թեև գոյություն են ունեցել փոխանակություն, փող, բաղարներ և առևտուր, սակայն սրանց

նշանակությունը եղել է երկրորդական: Արտադրող հիմնական պատակարար եղել է գյուղացիությունը, որը, մեծ մասամբ, գտնվել է լոբոտական վիճակում, և, որոշ շափով, նաև արհեստավորությունը:

Բացի սնտեսական այդ հիմքից, իբրև ֆեոդալիզմի էական ու պիստովոր հատկանիշ մատնացույց է արվում խոշոր կալվածատիրության և ավնվականության գերակշռող դերը՝ թե սնտեսական և թե պետական-իրավական:

Ֆեոդալական պետությունները բաժանված են եղել բազմաթիվ մեծ և փոքր շրջանների, որոնց մեջ պետական իշխանությունը պատկանել է, գլխավորապես, կալվածատեր իշխաններին, որոնք անվանվել են սենյորներ: Հողատիրությունը պարտուակել է, ուրեմբ, իր մեջ թե մասնավոր և թե հանրային իրավունքի տարբեր, և խոշոր կալվածատերերը եղել են ո՛չ միայն ղեղաւոր, այլև դատավոր, կառավարիչ, իսկ հաճախ լիակատար պետ և իշխան իրենց երկրների սահմաններում: Առանձին ու ինքնիշխան այս շրջաններն անվանվել են Ֆրանսիայում՝ seigneurie, Անգլիայում՝ manor, Գերմանիայում՝ Grundherrschaft և Ռուսաստանում՝ օթорщина: Հասկանալի է, իհարկե, որ խոշոր կալվածատեր սենյորը, օժտված լինելով պետական կարգի իրավունքներով, եղել է անմիջական տեր ու տնօրեն այն բնակչության, որը գտնվել է նրա երկրամասում:

Գյուղացիության կախումը նրանից ունեցել է, ինչպես իրավացի կերպով շեշտում են անտեսագետները, արտասնտեսական բնույթ՝ պայմանավորված անմիջական իշխանությամբ ու հարստակությամբ¹:

Արդ՝ ֆեոդալական շատարտարգի պիստովոր ու անհրաժեշտ այս հատկանիշներն ունեն Արշակունյաց Հայաստանում նախարարական կաղմակերպությունը: Այստեղ ևս իշխող դասը բաղկացած էր խոշոր կալվածատերերից, որոնք իրենց երկրներում ունեին բարձրակարգ իշխանություն և «տէրական», այսինքն՝ սենյորական, իրավունքներ: Ազնվականների այս բարձր դասը, որ համապատասխանում է միջնադարյան Եվրոպայի սենյորներին, անվանվում է նազույն հայ աղբյուրներում՝ «նախարարք», «նախարարազունք» և «սոլղք», «տոհմք» կամ «տունք նախարարացն», իսկ նրանց պետական կարգի իշխանությունը, նաև այդ իշխանության տակ գտնվող երկրներն անվանվում են «նախարարութիւնք»:

«Նախարար» բառի ստուգաբանությունը և ծագումը երկար ժա-

¹ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում (Արշակունիների ու մարդդանության շրջան), Երևան, 1934, էջ 24—25.

մանակ մնում էին մութ և անհասկանալի: Գիտական հնագույն երկերում այդ բարբ սովորարար մեկնել են իրրև նախ-արար և համապատասխան են համարել լատինական prae-lectus բառին: Ինճիճյանն իր հնախոսության մեջ կարծում է, որ

«անունս նախարար ինքնին չայտ առնել ամանցեալ յանուանցրս նախ և արար. իբր նախկին ի յարարս, կամ նախակարգեալ իշխան, որսլիսի էր և առ յատինս անունս prae-lectus. ցուցանելով զյառաջադահութիւն և զնախադասութիւն քան զայս»¹:

Էմինը Խորենացու ուսերենն իր թարգմանության հավելվածում բնգունել էր նույն այս մեկնությունը²:

Նախարար բառի այդ հին ստուգաբանությունն առաջին անգամ մերթել է Ն. Մառը և մատնանշել, որ այդ բառի սկզբնական ձևը եղած պիտի լիներ նահարաւ, համապատասխան նահապետ և նահանգ բառերին: Նախարար, այսինքն՝ նահարաւ, նրա կարծիքով, նշանակում է երկրի, շրջանի (=nah) տեր, գլխավոր (=ra-պրարadh, գնդ. ratu)³: Նիկ. Աղոնցը, բնգունելով Մառի այս մեկնությունը՝ կարծում է, որ նահարաւ բառի երկրորդ մասը ծագում է ո՛չ թե ratu, այլ պրսկ. dar արմատից⁴:

Մառի և Աղոնցի ենթադրությունները նախարար բառի ծագման մասին nahadar-ից՝ վերջերս վերջնականապես հաստատվեցին. Ուզիդ մեկնությունը ավել է Մեյլեն սողգիներեն լեզվի օգնությամբ, որի մեջ պահպանվել է nâfdâr բառը «ժողովրդի կամ ցեղի սլետ» նշանակությամբ: Նույն բառի պարթևական ձևը նա ենթադրում է nâfadâra՝ nâfa «պորտ, ցեղ» և dâra՝ «պետ, գլխավոր»:

Պարթևական nâfadâra-ն, նրա կարծիքով, հայերենում դառել է նահարար, սակայն ժողովրդական ստուգարանությամբ նահ-ը վերածվել է նախ-ի և ստացվել նախարար ձևը⁵: Ուշագրավ է սակայն, որ Benveniste հյուսիս-արևմտյան պահլավերեն բարբառում մասնանշվում է paxva-dâra բառի գոյությունը, որն ըստ հայկական ձայնական օրենքների կարող է դառնալ նախարար⁶:

¹ Ղ. Իճճիճյան, Հնախոսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հատ. Բ, էջ 77:

² Н. Эмин, История Армении Моисея Хоренского, М., 1893, էջ 298:

³ Տե՛ս „Зап. Вост. Отд. Имп. Рус. Арх. Общ.“, т. XI, 1898, էջ 170—173:

⁴ Лдонц, Армения в эпоху Кетиниана, էջ 451:

⁵ „Revue des études arméniennes“, II, fasc. I, Paris, 1922 էջ 1—3:

⁶ Լ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, է հատոր, Երևան, 1935, էջ 170:

Նախարարություններն Արշակունյաց Հայաստանում իրենց մեծությամբ ու նշանակությամբ տարբեր էին իրարից, ինչպես և սենյորիաները միջնադարյան Եվրոպայում:

Ֆեոդալական պետության վերին շերտը կազմում էին Արևմտյան Եվրոպայում խոշոր և առաջնակարգ իշխանությունները, որոնք փաստորեն կրեթե անկախ էին թագավորից կամ կայսրից: ԺԱ դարում սրանք անվանվում էին Ֆրանսիայում դքսություններ (duchés), կամ կոմսություններ (comtes): Սրանցից ներքև գտնվում էին երկրորդ կարգի խոշոր սենյորիաները, որոնք անվանվում էին բարոնություններ (baronnies): Սրանք, մեծ մասամբ, խոշորագույն իշխանությունների ֆեոդալներն էին: Ավելի ցածումն էին դերակոմսությունները (vicomtes) և գղեկատերերը (châtellenies), իսկ բոլորովին ներքևում՝ բազմաթիվ մանր սենյորիաները, որոնք վասալներն էին ղերոհիշյալ ավելի զորեղ ֆեոդալներին:

Այս դասակարգությունը կամ աստիճանավորումը («հիերարխիան»), որ կարևոր մի հատկանիշն էր Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալիզմի, գոյություն է ունեցել նաև Հին Հայաստանում:

Առաջին կարգի մեծ իշխանություններին համապատասխանում են այստեղ բզեշխությունները: Քաղաքականապես սրանք կրեթե անկախ իշխանություններ էին, բայց գտնվում էին Հայ Արշակունիների դերիշխանության տակ:

Բզեշխների իշխանություններն ընդարձակ երկրներ էին Հայաստանի սահմանային շրջաններում: Նրանց պարտականությունն էր Հայաստանի սահմանների պաշտպանությունն արտաքին թշնամիներից և այդ պատճառով նրանք անվանվում էին «սահմանապահ», «սահմանակալ», նաև «կողմնապահ» և «կողմնակալ»:

Ազաթանդեղոսի և Փավստոսի վկայություններից, ինչպես ասեանք, հայտնի է, որ Արշակունիների ժամանակ Հայաստանում կաշին շորս բզեշխություններ՝

«առաջինը՝ սահմանակալը Նոր-Շիրականի կողմում, երկրորդը՝ սահմանակալը Ասորեստանյաց կողմում, երրորդը՝ Արվաստանի կողմում և չորրորդը՝ Մասքթաց կողմում»¹:

Ազաթանդեղոսը և Փավստոսը վկայում են, որ բզեշխները «դահիլց» իշխաններ էին «արքունի տաճարին»: Պարզ է, որ սրանք իրեն «դահերէց» իշխաններ՝ իրենց գիրքով բարձր են եղել մյուս նախարարություններից: Նիկ. Ազոնցը նույնիսկ ենթադրում է, որ նրանք չէին մուծված նախարարությունների համար սահմանված

¹ Ալաբանդեղոս, գլուխ ձեռք (873), էջ 459—560, Տիգրիս, 1909,

դահակարգի շարքը, որովհետև համարվել են գրեթե հավասար թագավորին: Ադոնցի կարծիքով՝ բղեշխները նախկին փոքր ու ինքնուրույն թագավորությունների միապետներն էին, որոնք Տիգրան Մեծից սկսած նանաշել էին հայ թագավորների քաղաքական գերիշխանությունը¹:

Որ բղեշխները, իրրի թագավորներին գրեթե իրավահավասար իշխաններ, նախարարական կազմի շրջանակից դուրս են համարվել՝ այդ երևում է, ի միջի այլոց, նրանից, որ նրանք Արշակունյաց թագավորության մեջ չեն վարել գործակալական պաշտոններ:

Իբրև ամենարարձր կարգի իշխաններ՝ աղբյուրների մեջ բղեշխներն անվանվում են «աշխարհատեարք» կամ «աշխարհակալք»: Այսպես էր անվանվում իշխանական ամենաբարձր խավը նաև Սասանյան Պարսկաստանում: «Աշխարհակալ»-ները (=sathradhâr), լինելով վասալներ Պարսից թագավորների, գրեթե անկախ իշխաններ էին և անվանվում էին նույնիսկ թագավորներ, որովհետև իրենց սյուզերենի պաշտոնական սիտղոսն էր «թագավորների թագավոր»²:

Այս լուսարանությունը հիմնապես տարբեր է Ադոնցի տված բացատրությունից: Ադոնցի կարծիքով՝ sathradhâr Սասանյան Պարսկաստանի ո՛չ թե սատրապների և շրջանների կառավարիչների, այլ ավելի շուտ սոցիալական կամ դասային խմբի անուն է և համարժեք է նախարար գաղափարին³: Այս ենթադրությունը, որ հակասում է պատմական աղբյուրների վկայություններին, միանգամայն անհավանական է:

«Աշխարհակալ» և «աշխարհատէր» կամ «դաւառակալ» և «դաւառատէր» շին Հայաստանում, բացի բղեշխներից, անվանվել են նաև առաջին կարգի մեծամեծ նախարարները: Այդպես են անվանված, օրինակ, Փավստոսի մոտ Մանաճիհր Ռշտունին, «նահապետն Որդունուց տոհմին» և «իշխանն Մանաւազեան տոհմին»: Պարզ է, որ վերոհիշյալ հոմանիշները դորձ են ածվել առաջնակարգ նախարարական տոհմերի նաև մյուս մեծամեծների համար:

Նկատի ունենալով «աշխարհակալ» կամ «աշխարհատէր» իշխանների զինվորական ուժը՝ աղբյուրները նրանց անվանում են երբեմն «բիրաւորք» և «հազարաւորք»:

«Բիրաւորք» են նրանք, որոնց զինվորական ուժը 10.000-ի շուրջ էր, իսկ «հազարաւորք» նրանք, որոնց զինվորական ուժը հա-

¹ Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 283.

² A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, էջ 101.

³ Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 442 և 450—451.

դարից պակաս չէր: Այս տերմինների իմաստն ուղիղ է մեկնված հույադիտական թե հին և թե նոր երկերում:

Մենչորական դասի ստորին կարգերը կազմում էին Հին Հայաստանում «կրտսեր» նախարարները:

Այբյուրների մեջ հիշվում են «առագ և կրտսեր նախարար» և «մեծամեծ առագանի»-ն: Ինճիկյանի և Ազոնցի կարծիքով՝ նախարարները համարվել են «առագ» կամ «կրտսեր» իրենց հզորության կամ կարևորության համեմատ¹: Կ. Կոստանյանցն իր «Հիսուածք»-ի մեջ տալիս է հետևյալ տարբեր լուսարանությունները, էջ 28—29.

«Երկու կարգի նախարարներ կաշին՝ առագ և կրտսեր. առագին կարգից էին այն նախարարները, որոնք Հայոց ամենալին աղնվական կամ նահապետական ցեղերից էին առաջացել. իսկ երկրորդ կարգից էին նրանք, որոնց նախահայրերը հասարակ մարդիկ են եղել առանց աղնվածագումի և նախարարություն են ստացել թագավորներից իրենց մի նշանավոր ծառայության կամ հավատարմության համար»²:

Մյուս մեկնությունը գտնվում է դարձյալ «Հիսուածք»-ում. էջ 36:

«Յուրաքանչյուր նախարարության մեջ կար առագ նախարար՝ տանուտերը, և կրտսեր նախարար՝ սեպուհները»:

Վերոհիշյալ ենթադրություններից անհիմն է և անհավանական Կոստանյանցի և էմինի կասկածը, որ իրր «կրտսեր» նախարարները կարգին պատկանել են «հասարակ մարդիկ առանց աղնվական ծագումի», որոնք նախարարություն էին ստացել թագավորից իրենց ծառայության կամ հավատարմության համար: Այդ մասին այբյուրների մեջ ո՛չ վկայություններ կան, ո՛չ էլ որևէ ակնարկ:

Նախարարությունների բաժանումն «առագ» և «կրտսեր» խմբերի, ինչպես մատնանիշ է արել Ջավախովը³, բավարար կերպով լուսարանված է Ղազար Փարսեցու մի վկայության մեջ: Փարսեցու պատմելով, Վարդան Մամիկոնյանը Պարսից արքունիքում արտասանած իր ատենախոսության ժամանակ ի միջի այլոց ասում է.

¹ Տե՛ս Ինճիկյան. *Նախաստիքին*, 11, էջ 90. АЗОНЦ, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 453.

² Կար. Կոստանյանց, *Հիսուածք*, գրք 9, Վրեննու. 1877, էջ 29: Համեմատե՛ք նաև Ի. Զմյու. История Армении Мелит. Корен кою, М., 1893, էջ 208.

³ И. Джавахов, Государственный строй древней Грузии и Армении, с.116., 1905, էջ 110.

«Բազումք են յայս ևրից աշխարհաց յազատորերոյ, որք են աւագ քան զիս և գահու և աւուրք»¹:

Այս վկայութիւնից զժվար շէ հետեցնել, որ «աւագ» են համարվել նախարարները կամ «գահու», կամ «աւուրք»: Եվ, իրոր, ազրյուրնների վկայութիւններում, որ բերված են իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատութեան մեջ (էջ 43—44), «աւագ» մակդիրը գործ է ածված հենց այդ երկու իմաստով:

Հայտնի է արդեն, որ Արշակունյաց թագավորութեան, ինչպես և Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետութեան ժամանակ, հաջորդական կարգով որոշված էին նախարարական տոհմերի գահերն այդ տոհմերի հզորութեան կամ կարեւորութեան համեմատ: Գոյութիւն է ունեցել գահերի կարգը որոշող հատուկ ցուցակ, որն անվանվում էր Գահնամակ: Ըստ այսմ՝ «աւագ»-ների խմբին են պատկանել այն հզոր ու առաջնակարգ նախարարները, որոնք «գահերէց» էին, իսկ «կրտսեր»՝ նրանք, որոնց գահերը եղել են երկրորդական կարգի:

Բացի այդ՝ վկայութիւնների մեջ կրբեմն «աւագ» նախարար է անվանվում նախարարական տոհմի մեջ տարիքով մեծը, այսինքն՝ նահապետը կամ տանուտերը²:

Ազնվականութեան ամենաստորին շերտը կազմում էին Հին Հայաստանում «աղատ»-ները, որոնք վասայներն էին Արշակունիների կամ «աւագ» և «կրտսեր» նախարարութիւնների:

Պետք է առանձնապես սշել, որ ազրյուրների մեջ հիշատակվում են նախարարութիւններ, որոնք ենթարկվում էին բղէջխնւրին՝, և մանր իշխանութիւններ, որ խմբված էին մեծ նախարարութիւնների շուրջը:

Կայրիածատեր ազնվականութեան ստորագաս խավերի վասական կտայր և կախումն ավելի բարձր և գորեղ սյուղերեններից Հին Հայաստանում անվանվել է «ծառայութիւն»:

Հիմնովերով ազրյուրների սխալ հասկացված վկայութիւնների վրա, պատմագիտական ու բանասիրական աշխատութիւններում նախարարութիւնների թիւը Հին Հայաստանում ենթադրում էին 900 կամ 400: Սակայն Ն. Ադոնցը մանրախույզ կերպով ուսումնասիրել է այս ինդիքը և, օղտվելով ազրյուրների արժանատիւաս

¹ Ղազար Փարպեցի, Տփղիս, 1904, գլ. ԻԶ, էջ 49:

² Խ. Սամվելյանի առարկութիւններն այս լուսարանութեան գլմ (տե ս «Հին Հայ իրավունքի սլատմութիւնը», Երևան, 1939, էջ 210—211) ճիշտ չեն և հակասում են ազրյուրների վկայութիւններին:

» ՏԵ՛ս Մանանդյան Հ., Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 44—45. Եան Փավստոս, IV, գլ. Մ և V, գլ. Ժն:

տեղեկություններից, պարզել է արդեն, որ Հին Հայաստանում նախարտչական տոհմերի թիվը, որոնք այս կամ այն շափով հայտնի են եղել, պետք է ճաշվել մոտավորապես մինչև հիսուն:

• * •

Ինչպես տեսանք, Արշակունյաց Հայաստանի ֆեոդալական կազմակերպության գլխավոր և էական հատկանիշն այն էր, որ նախարարական խոշոր կալվածքները ո՛չ թե սոսկ հողային գույք էին (земельное имущество, Grundvermögen), այլ պետական կարգի հողային «տէրութիւն»-ներ (земельное господство, Grundhererschaft):

Ակադ. Բ. Ջավախիշվիլին ենթադրում է, որ Հին Հայաստանում և Վրաստանում, ինչպես նաև Արևելքի ուրիշ ժողովուրդների մոտ, պետական ու սոցիալական կազմակերպության վերաբերյալ տերմինները ծաղկի են, մեծ մասամբ, նախորդ շրջանից¹:

Եվ իրապես, չորսրանչյուր նախարարական երկիր, որ անվանվում էր «աշխարհ» կամ «գառառ», պահպանել էր Հայաստանում նաև տոհմական նախորդ շրջանի «տուն» անունը: Իշխանութունն ամեն մի նախարարության մեջ պատկանում էր նախարարական տոհմի ներկայացուցչին, որ կոչվում էր «տանուտէր», «տէր» կամ «նահապետ»:

Հոմանիշ այս անուններից «տանուտէր»-ը և «տէր»-ը տոհմական հնագույն շրջանի և արմենական գուղթականության անվանումներ են, իսկ «նահապետ»-ը փոխառություն է պարթևերենից և համապատասխանում է պրթ. nāpatti բառին, որ նշանակում է տոհմի, ցեղի պետ²:

«Տանուտէր»-երի կամ «նահապետ»-ների տիրական իշխանութունը, նաև նրանց իշխանության տակ գանձող երկրամասը, անվանվել են «տանուտէրութիւն», «տէրութիւն» կամ «նահապետութիւն»:

Որ «նահապետ»-ները կամ «տանուտէր»-երը իշխանական իրավունքներ են ունեցել իրենց երկրներում՝ այդ երևում է, ի միջի այլոց, նրանից, որ աղբյուրների մեջ նրանք անվանվում են ոչ միայն «տանուտէր», «տէր» կամ «նահապետ», այլև «իշխան», իսկ նրանց երկրները՝ նաև «իշխանութիւն»:

Աղբյուրների մեջ հիշատակվում են երբեմն «աւաղ տանու-

¹ Ի. Джавახоз, *Бюллетень восточной археологии Грузии и древней Армении*.

² *Sté. A. Meillet, Revue des études arméniennes*, II, fasc. I, էջ 1-3:

տէր»-երը: Մենք տեսանք, որ նախարարներն «աւազ» են համար-վել կամ «կրտսեր» «զահու և աւուրբբ»:

Համապատասխան նախարարների այդ բաժանման՝ «աւազ տանուտէր» ես անվանվել են. ինչպես այդ ուղից դիտել է Ջավա-իիշվիլին¹, այն «տանուտեր»-երը, որոնք իրենց զահով, դիրբով կամ տարբրով ավելի բարձր էին կամ մեծ:

Նախարարական տոհմի անդամները, որոնք գտնվում էին «տանուտէր»-ի կամ «նահայեա»-ի իշխանութիան տակ, անվան-վում էին «սեպուհ»:

Ուշագրավ է առանձնապես «սեպուհ» բառի ստուգարանությու-նը, որ առաջարկել է Մաւր: Մաւի կարծիքով՝ «սեպուհ»-ը (= սե-սյուրհ, համեմատած՝ վրց. sazeruho) հայերենում իրանական փոխա-ռություն է և համապատասխանում է զենդ. visaputhra բառին, որ նշանակում է տոհմի, ցեղի որդի: Ուրեմն՝ նախարարական տոհմի առաջնորդն ու գլխավորն անվանվել է «նահայեա» = nāfapari. որ նշանակում է տոհմի, ցեղի սկստ, իսկ մյուս անդամները՝ «սե-պուհ» visaputhra, այսինքն՝ տոհմի, ցեղի որդի²:

Իհր նախորդ ուշխառություններից մեկում մենք մատանշել էինք, որ «սեպուհ» են կոչվել ո՛չ միայն նախարարական տոհմերի, այլև Արշակունիաց Խաղտփորական տոհմի անդամները³: Փախաու-սի Պատմութեան մեջ Գնելը, Արշակ թագավորի եղբոր որդին, ան-վանված է «մեծ սեպուհ Արշակունի» (IV, 41. ՓԵ):

Բայց «սեպուհ»-ից, Ղազար Փարպեցու Պատմութեան մեջ հիշ-վում է հաճախ նաև «աւազ սեպուհ» տերմինը: Այս վերջին անունը շնորհիվ է առնված Ջավաիիշվիլու և Աղունցի վերահիշյալ աշխա-տութեաններում: Ջավաիիշվիլու ենթադրութեամբ՝ «աւազ սեպուհ» անվանվել են կամ նախարարական տոհմի կարեօրութեան համա-ձայն և կամ ըստ տարբրի⁴, իսկ Աղունցի կարծիքով՝ «աւազ սե-պուհ»-ը տարբրով ավագացույնն էր նախարարական տոհմում.

¹ «Государственный строй», էջ 110.

² Երիտանեանը կարծում է, որ Սասանյան Պարսկաստանում vasputhra անվանում էին մեծ տոհմերի գլխավորները կամ, գուցէ, ընդհանրապես ան-դամները: Ինձ թվում է, որ Տիշտ է ո՛չ թե նրա առաջին, այլ երկրորդ ենթա-դրութեանը, Տե՛ս A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhague, 1944, էջ 100 և 103 - 110.

³ Մանուկյան Հ., Դիտողութեանը Հին Հայաստանի շինականների բաժնի մասին, Երևան, 1925, էջ 12.

⁴ «Государственный строй», էջ 127.

որը «տանուտէր»-ի կամ «նահապետ»-ի մահից հետո ժառանգելու էր նրա իշխանութիւնը¹:

Ինձ թվում է, որ այս երկու ենթադրութիւնն էլ հավանական են: Փորպեցու վկայութիւններից, որ մեջ են բերված իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատութիւնի մեջ (էջ 51—52), կարելի է կրօնել, որ «աւագ սեպուհ» կոչվել է կամ որևէ ավագ նախարարութիւն «սեպուհ»-ը և կամ նախարարական տոհմի մեջ «սեպուհ»-ներից տարիքով ավագը:

Ուշագրավ է նաև այն, որ «աւագ սեպուհ»-ները մասնակցութիւն են ունեցել պետական գործերում: Փորպեցու վկայութիւններից երևում է, որ նրանք «տանուտէր»-երի հետ միասին հրաժիրվում էին Պարսից արքունիք, մասնակցում էին «աշխարհածուգով»-ներում և կնքում էին «մասունեաւ» կարևոր գրութիւնները: Նրանց գործակցութիւնը և այլ կառավարական խնդիրներում միանպատակ հստակական է, որովհետև «աւագ սեպուհ»-ները՝ որպէս տանուտերութիւնի զահաժառանգներ, ստանձնելու էին նախարարական երկրի իշխանութիւնը:

Փափաստար վկայում է, որ նախարարական շրջաններում Հայ Արշակունիներն իրենք էին կարգում «տանուտէր»-եր կամ «նահապետ»-ներ: Սակայն Արշակունիների այդ միջամտութիւնը, ինչպէս ցույց են տվել Զավախիշվիլին և Ազոնցը, եղել է սոսկ ձեռնարկ²: Արշակունիները հստակում էին միայն կամ շատուտում օրինական ժառանգների իրավունքները:

Յուրաքանչյուր «տանուտէր» կամ «նահապետ»՝ իրրև լիազորակեր և կառավարիչ նախարարական երկրի, ուներ թե վարչական և թե դատական իշխանութիւն: Հպատակ հարկատու բնակչութիւնից իր գործակալների միջոցով նա ստանում էր հարկեր և սուրբեր, ուներ սևիական զորք և առանձին զրոշ: Փափաստար, օրինակ, անվանում է «նահապետ»-ներին «զնդից և գրոշուց տեարք»³:

Գլխավոր իշխանութիւնների և նրանց վասալների գործերի բանակի մասին պահպանվել է մի հին ցուցակ, որը հրատարակել էր Հ. Շահիաթունյանն իր «Ստորագրութեան» մեջ⁴: Նույն ցուցակը, որ անվանվում է Զորանամակ, վերահրատարակված է նաև Ալի-

¹ «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 47:

² «Гос. дарственный строп», էջ 101—103 և «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 464—465:

³ Փափաստար, IV, գլ. 7:

⁴ «Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ դատաւոց Արարատայ, էջմիածնի, 1842, II, էջ 58—59

շանի «Այրարատ»-ում (էջ 424), Կոստանյանցի «Հիւսուածր»-ում (III, էջ 32) և Աղոնցի «Армения в эпоху Юстиниана» աշխատության մեջ (էջ 251—252)։

Համաձայն այդ ցուցակի՝ սլաւոներազմի ժամանակ հազար կամ հազարից ավելի զորք տալիս էին իշխանական 29 խոշոր շրջան, հինգ հարյուր կամ հինգ հարյուրից ավելի՝ 10 շրջան և հիսունից մինչև երեք հարյուր՝ 53 շրջան։ Զինվորական ցուցակի այդ տեղեկությունները, դժբախտաբար, վավերական չեն, խիստ անճշտված են և, Աղոնցի կարծիքով (էջ 252—297), հստակված են արվեստորեն VII դարից հետո, համանաբար, գրավոր հնադուր հուշումների օգնությամբ։ Այնուամենայնիվ, նախարարական զորքերի թվի մասին հաղորդված վկայությունները, ինչպես ենթադրում է Աղոնցը, կարող են մասամբ ճիշտ լինել, որովհետև այդ սովյալները մոտավորապես համապատասխանում են Խորենացու, Զենուրի և Փավստոսի ցուցումներին։

Նախարարական իշխանություններն ունեին իրենց սեփական ամրոցները և բնրդերը, որոնք վտանգի ժամանակ ծառայում էին իրրև ապաստարան։ Այդ ամրություններն էին նրանց հենարանը և հույսը սլաւոներազմի և ադրեսամբությունների ժամանակ։

Ինչպես հայտնի է Փավստոսի վկայություններից, մեծ խոռվությունների ընթացքում, որ բռնկվել էին Հայաստանում Տիրան թագավորի ժամանակ, Արտավազդ և Վասակ Մամիկոնյանները սլաւոսլաւովել էին իրենց բերդերում, որ գտնվում էին Տաջրում¹։ Ղազար Փարպեցին ևս վկայում է, որ Վարդանանց կոիվների ժամանակ

«սելյուհ մի ուրծացի, որում անուն էր Վարազներսեհ, ... նկուկնայ ուխտին սրբոյ՝ երթեալ աւերէր զՀաստանն Բրու-նափիժի և առեալ զամենայն կարասի շահաստանին՝ զիմնայ ամրանայր ի բերդն, որ անուանեալ կոչի Սաղրայ բերդ՝ որ էր բերդ ամուր իշխանութեանն իւրեանց»²։

Թագմաթիյ նաև ուրիշ վկայություններից երևում է, որ բերդերը և ամրությունները, լինելով նեցուկ և հենարան ավատական առանձնացման՝ նույնպիսի կարևոր դեր են կատարել Հին Հայաստանում, ինչպես և միջնադարյան Եվրոպայում։

Նախարարական ամեն մի իշխանություն ուներ իր հատուկ

¹ Փավստոս, III, գլ. ԺԸ, էջ 47 և IV, գլ. Թ, էջ 67։

² Փարպեցի, III, ԿԵ, էջ 121։

կենտրոնատեղին, որ կոչվել է «գահ» կամ «գահոյք», այսինքն՝ սուղ կամ «գահ»՝ աթոռանիստ կենտրոնի իմաստով:

Փափստոսի մոտ, օրինակ, Մանավաղյան տոհմի իշխանի կենտրոնն անվանված է «բուն գահոյից գեղն»¹:

* * *

Նախարարություններն Արշակունյաց Հայաստանում, լինելով ինքնուրույն իշխանություններ, գտնվում էին միաժամանակ իրրև փոսայներ Հայ Արշակունիների իշխանության տակ: Իրենք՝ Արշակունիները նույնպիսի միահեծան «տէր» էին իրենց բնիկ երկրում, ինչպես «տանտէր»-երը կամ «նահայետ»-ներն իրենց շրջաններում:

Արշակունիների բուն երկիրը, որ իր տարածությամբ շատ ավելի ընդարձակ էր, քան նախարարական «տէրութիւն»-ները, կոչվում էր «ոստան»:

Ն. Ադոնցը կարծում է, որ «ոստան» նշանակում է արքունիք, բառացի՝ շեմք, համապատասխանում է միջնադարյան Եվրոպայի curtis dominicalis-ին և իրր թե աչգոյես են անվանվել նախարարական և արքունի երկրների կենտրոնները²: Նրա ենթադրությունը, ըստ երևույթին, հիմնված է Հայկազյան լեզվի նոր բառգրքի վրա, որը «ոստան» բառի դիմաց դրվել է նույնպես «սեամ, դուան արքունի» բացատրությունը: Սակայն հիմնավոր և համոզիչ է ո՛չ թե այս բացատրությունը, այլ այն մեկնությունը, որ տվել է «ոստան» բառին Հյուրշմանը³: Նրա լուսարանությամբ՝ «ոստան» բառի ծագումն անսլայման պարսկական է. շորրորդ դարում «ոստան» անվանվել է այն երկիրը կամ քաղաքը, որ գտնվել է Արշակունի թագավորի (կամ Արշակունյաց թագավորական տան որևէ իշխանի) իշխանության տակ: «Ոստան» էին, ինչպես հայտնի է Արտաշատը, Վաղարշապատը և հետագայում նաև Դվինը:

Այբյուրների վկայություններից դժվար չէ նաև հետևյալն, որ ո՛չ թե հին շրջանում, այլ միմիայն հետագա դարերում «ոստանը» դուրծ է տծվել նաև նախարարական կենտրոնների, օրինակ՝ Նախճատանի, Հաղամակերտի և Գարույնքի համար: [«Ոստան» էին սակայն շորրորդ դարում ո՛չ միայն Արշակունիների կենտրոնավայրերը, այլև Արշակունիների «բնիկ սեփական» Այրարատ գա-

¹ Փափստոս, III, գլ. Գ, էջ 10:

² Адоку, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 463:

³ Հյուրշման, Հին Հայոց տեղույ անունները, էջ 393—394:

վառք, նաև նրանց անմիջական իշխանության տակ գտնվող արքունի ամբողջ երկիրը¹։

Արշակունիները, լինելով անմիջական «տէր» արքունի երկրի կամ «ոստանի», միաժամանակ բարձրագույն սենյորներ էին նախարարական ամբողջ Հայաստանի։ Իրրև միապետներ, որոնց սուրադրված էին բղնշխութունները և բոլոր նախարարությունները՝ նրանք անվանվում էին «թագաւոր» կամ «արքայ Հայոց Մեծաց», իսկ նրանց իշխանությունը՝ «տէրութիւն թագաւորութեանն Հայաստան երկրին»²։

Նախարարությունները ճանաչում էին Արշակունիներին իրենց «տէր» և «թագաւոր Հայոց Մեծաց» բարձրագույն սենյորի իմաստով, ձիշտ այնպես, ինչպես և ֆեոդալական Եվրոպայում։ Նրանք զործակցում էին Արշակունիներին, երբ հարկավոր էր պաշտպանել Հայաստանն արտաքին հարձակումներից։ Թագավորը համարվում էր ընդհանուր ներկայացուցիչ միջադպշին հարցերում. նա հայտարարում էր պատերազմ, կոտում էր դաշինք, ուղարկում ու ընդունում էր դեսպանություններ և պահպանում հարաբերություններ օտար պետությունների հետ։ Հավանական է սակայն ենթադրել, որ այս հարցերն անգամ քննվում էին սովորաբար «աշխարհածողով»-ներում։

Հստկամաակնով նախարարությունների պարտականություններն Արշակունիների հանդեպ՝ Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալների համապատասխան պարտականությունների հետ, դժվար չէ համոզվել, որ մասայական այդ հարաբերություններն ունեին ընդհանուր նման դժեր, որ ակներև են և անժխտելի։

Ուշադրով է ամենից առաջ, որ Արշակունյաց Հայաստանում ևս ֆեոդալական դասակարգության ամեն մի ստորին խավի կառույց և կախումն սովելի բարձր շերտից՝ արտահայտվել է նույն տերմիններով, ինչպես և միջնադարյան Եվրոպայում։ Հայ նախարարները, ինչպես հայտնի է, անվանվում էին «ծառայ» Հայ Արշակունիների։ Այն պարտականությունները, որ նրանք ունեին թագավորի հանդեպ, կոչվում էին «ծառայութիւն»։ Այս «ծառայ» և «ծառայութիւն» տերմինները, ինչպես ցույց է տվել Ադոնցը, համապատասխանում են ֆեոդալական Եվրոպայի servus, servitium և Ռուսաստանի слуга, служба բառերին³։

Արևմտյան Եվրոպայում ֆեոդալական իշխանությունները

¹ Փավստոս, IV, գլ. ԺԹ և Յ, գլ. ԺԸ, էջ 133, 217։

² Նույնը, IV, գլ. Բ, էջ 67։

³ ԱժՈՒԷ, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 459։

պարտավոր էին — և այդ նրանց հիմնական պարտականութունն էր — պատերազմի ժամանակ տրամադրել սենյորին իրենց զինվորական ուժերը: Նույն պարտականությունն ունեին Արշակունյաց Հայաստանում նախարարություններն Արշակունյաց թագավորների հանդեպ: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Հայաստանում ևս, ինչպես և Ֆեոդալական Եվրոպայում, նախարարական իշխանությունները պարտավոր էին պաշտպանել իրենց սենյորի բերդերը և հարկավոր դեպքերում նրան տրամադրել իրենց սեփական ամբարտանները:

Միջնադարյան Եվրոպայում վասալների գլխավոր պարտականություններից մեկն էր նաև նրանց պարտադիր ծառայությունն արքունիքում կամ սենյորական պաշտոնավայրում: Նրանք ո՛չ միայն իրենց ներկայությունը առանձին փայլ էին տալիս սենյորի պետական մեծ հանդեսներին, այլև գործակցում էին նրանց քաղաքական ու կառավարական գործերում, մասնակցում էին կարևորագույն հարցերի քննությանը հատուկ ժողովներում և վարում էին նույնիսկ արքունի որոշ պաշտոններ:

Նույնը մենք տեսնում ենք նաև նախարարական Հայաստանում, գլխավորապես, Արշակունյաց թագավորության ժամանակ: Նախարարների և «աղաս»-ների մեծ ու փոքր պաշտոններն արքունիքում և «ոստան»-ում անվանվում էին «գործ» կամ «դործակալություն», իսկ նախարարներն ու «աղատ»-ներն իրրև արքունի պաշտոնյաներ իրենք կոչվում էին «գործակալ»-ներ:

Ամենակարևոր «գործակալություն»-ներն Արշակունյաց Հայաստանում, որ հանձնարարված էին ավագ նախարարություններին և կաթողիկոսությանը, անվանվում էին ազրյուրներում՝ «թագակապ ասպետություն», «մարդպետություն», «մաղխադություն», «սուպրոպետություն», «հաղարապետություն» և «մեծ դատաւորություն»:

«Թագակապ ասպետության» իշխանությունը հանձնված էր Թագրատունյեցիներին: Իբրև «թագադիր» նրանք գահակալության մասնակ թագ էին դնում թագավորի գլխին:

Պարթևների թագավորության մեջ, ինչպես և Սասանյան Պարսկաստանում, թագադրության այդ իրավունքը տրված է եղել ազնվական ամենաբարձր տներին, որ աղական էին թագավորական բնտանիքին: Համաձայն Քեոփիլակտոսի Պատմության վկայության՝ թագադրի պաշտոնը հանձնված է եղել Սասանյան Պարսկաստանում Արգապետների ընտանիքին¹:

¹ Տե՛ս Theophylaktos Simokattes, III, 8.

Բազմատունիների «ասպետ» տիտղոսի մասին, որ դեռ վերջնական կերպով մեկնված չէ, ուշագրավ է Սեբեոսի (Անանունի) վկայությունը, որը թեև առասպելական բնույթ ունի, սակայն հետաքրքիր լուսաբանություն է տալիս «ասպետության» բարձր պաշտոնին:

«Այն ժամանակ, — ասում է Սեբեոսը, — Արշակը իր որդուն, որի անունն էր Արշակ Փոքր, թագավոր կարգեց Հայոց աշխարհի Մծբին քաղաքում:..... Սրան ընդառաջ եկավ զորքով Արամենակի որդիներից մեծ նախարար Բազարատ Փառազյանը: Սա մատուցեց նրան իրեն նվեր ոսկի ու արծաթ, զարդարեց նրան սագավարտով ու վակասով, պսակեց նրան հայրենի թաղով, նստեցրեց ոսկիապատ ու ակներով զարդարված դահի վրա և ամուսնացրեց նրան իր աղջկա հետ:

Արշակ թագավորը նրան դարձրեց ասպետ Հայաստան երկրի, և նա եղավ իշխան ու հրամանատար՝ ամբողջ թագավորության հրամանների գլխավոր. և նա տվեց նրան այն տիրության վրա իշխանությունը»:

[«Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի Մծբին քաղաքի:..... Մմա ընդ առաջ ելանէ Բազարատն Փառազեան յորգտցն Արամենակայ նախարար մեծ հանդերձ զաւրու: Մատուցանէ նմա պատարագ ոսկի և արծաթ. և զարդարէ զնա ի սնդր և ի վակաս. պսակէ զնա ի թագ հայրենի և նստուցանէ զնա ի վերայ ոսկիապատ ականակուռ գահոյիցն. և տալ նմա զգուտոր իւր ի կնութեան:

Չսա արար Արշակ արքայ ասպետ Հայաստան երկրին, որ էր իշխան և հրամանատար, ամենայն թագաւորութեանն հրամանաց գլուխ, և հայր արքայի, և եղբայր. որում ետ իշխանութիւն տէրութեանն այնորիկ»]¹:

«Գործակալ»-ական մեծ իշխանություն էր արքունիքում «մարդպետությունը»: Ադոնցի ենթագրությամբ՝ «մարդպետ» նշանակել է սկզբում «մարդ» ցեղի պետ, այն հայտնի ցեղի, որ սպրում էր Մարդաստանում: Հետագայում «մարդպետ»-ը դառել է նախարարական տոհմի տիտղոս²: Համաձայն տոհմային այդ տիտղոսի՝ «մարդպետ»-ներին հանձնված արքունի «գործակալութիւն»-ն անվանվել է «մարդպետութիւն»՝ ճիշտ այնպես, ինչպես և Բազար-

¹ Սեբեոս, հրատ. Ստ. Մտլիսայանցի, Երևան, 1939, գլ. Բ, էջ 9—10:

² Адоны, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 3

տունինների տոհմային «ասպետ» տիտղոսի համաձայն վերոհիշյալ «գործակալութիւն»-ը կոչվել էր «ասպետութիւն»:

«Մարդպետութեան» մեծ իշխաններին հանձնարարված են եղել Արշակունիների կանանոցի և արքունիքի վերակացութիւնը, թագաւորական ամբոթութիւնների և բերդերի պահպանութիւնը և արքունի գանձերի ու կալվածքների վերահսկողութիւնը: Նրանց բարձր դիրքը և բացառիկ հեղինակութիւնն արքունիքում պարզ կրեում է նրանից, որ Փալստոսի մոտ նրանք անվանվում են «հայր» կամ «հայր թագաւորի», իսկ նրանց պաշտոնը՝ «հայրութիւն»:

«Մարդպետութեան» վերաբերյալ աղբյուրների կարևորագույն վկայութիւնները մեջ են բերված իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատութիւնի մեջ (էջ 66—67):

Իբրև առանձին «գործակալութիւն» աղբյուրների մեջ հիշվում է նաև «մաղխաղութիւն»-ը: «Մաղխաղ», ինչպես ցույց է տվել Ն. Ադոնցը¹, նշանակում է «տէր, իշխան, թագաւոր» (= ասոր. malxazu):

Մատենագրական վկայութիւններից հայտնի է, որ «մաղխաղ»-ը տոհմային տիտղոսն էր Խորխոռունիների², Պարզ է, ուրիմն, որ արքունի այս «գործակալութիւն»-ը հանձնված է եղել Խորխոռունիների նախարարական տոհմին և անվանվել է «մաղխաղութիւն» ըստ նրանց տոհմային տիտղոսի՝ միանգամայն համապատասխան վերոհիշյալ «գործակալութիւն»-ներին, որոնց անունները ևս, ինչպես տեսանք, ծագել էին «ասպետ» և «մարդպետ» տոհմային տիտղոսներից:

«Մաղխաղութեան» պաշտոնը, ինչպես ենթադրում են, վերաբերվել է թագաւորի անձի պաշտպանութիւնը: «Մաղխաղ»-ը որպես արքունի «գործակալ», Խորենացու վկայութիւնի համաձայն³, թիկնապահների գլխավորն էր:

Նույն պաշտոնը Սասանյան Պարսկաստանում անվանվել է puštighbān-sālar, այսինքն՝ փուշտիպանների կամ թիկնապահների հրամանատար⁴:

Մեծ «գործակալութիւն» էր նաև «հաղարապետութիւն»-ը, որին, հավանորեն, հանձնարարված է եղել արքունի երկրի տնտեսական բարեկարգման և գյուղացիական ու ելևմտական գործերի վարչութիւնը:

¹ „Армения в эпоху Юстиниана“, էջ 400.

² Մանանդյան Հ., Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 68—69.

³ Խորենացի, II, գլ. է, Տփղիս, 1913, էջ 110.

⁴ A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, 1944, էջ 132, 395, 400.

«Հազարապետ»-ի պարտականությունն էր, ըստ երևույթին, սուլակցել երկրի շինարարական աշխատանքներին և շինական արևտեսության զարգացմանը: «Հազարապետության» այս պարտականությունները կապված էին հարկահանության գործի հետ: Հուլի մշակությունը, սոսոզման գործը և, ընդհանրապես, երկրի շեն վիճակը նշանակություն ունեին՝ իբրև հիմք և աղբյուր պետական բարեկեցության և պետական եկամուտների:

«Հազարապետ»-ի աշխարհայինամ գործունեության կարևոր այս կողմը շեշտված է, հատկապես, Փավստոսի Պատմության նատևյալ հատվածում.

«Եվ հազարապետության առաջին գործակալությունը արվեց շինականներին շենացնող Գնունիների տոհմին՝ բոլոր երկրի հազարապետին, որը հոգատարությամբ խնամելու էր աշխարհը, երկիրը շեն պահող ու սնուցանող գյուղացիությունը»:

[«Եւ սկիւրն գործակալութեանն հազարապետութեանն աշխարհատեսն խնամակալութեանն, աշխարհաշէն աշխարհատած դեհկանութեան, շինականաշէն աղգն Գնունեաց՝ հազարապետն երկրին»]¹:

Իսկ նույն պաշտոնի ֆինանսական բնույթը կարելի է ենթադրել նոր Կտակարանի հայերեն թարգմանությունից, որի մեջ հազարապետ բառը համապատասխանում է հունարեն «ὀικονομῆς» (տնօրեն, տնտես) բառին²:

Իբրև մեծ «գործակալութիւն» աղբյուրների մեջ համախ հիշատակվում է «սպարապետութիւն»-ը, որը կոչվում է նաև «գորավարութիւն» և «ստրատելատութիւն»:

Չորրորդ և հինգերորդ դարերում «սպարապետութեան» պաշտոնը մասնագաբար վարել ևն Մամիկոնյանները: Փավստոսի վկայությամբ՝ նրանք ընդհանուր հրամանատարներ էին:

«Ի վերայ իշխանութեանն բովանդակ՝ ի վերայ ամենայն որաց զօրավարութեանն բազմութեանն Հայոց Մեծաց»³:

Ալիշանի կարծիքը, որ «սպարապետ»-ը դերագույն առաջնորդն էր հետևակ զորքի, իսկ «ասպետ»-ը հեծելազորքի, սխալ է և անընդունելի⁴: Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ պատերազմի ժամանակ Հայաստանի ամբողջ զորքը՝ արքունի տան և

¹ Փավստոս, IV, գլ. Բ, էջ 67:
² Տէ՛ս Ա. Պետ. Դ, 10. Ա. Կորնթ. Դ, 1 և 2:
³ Փավստոս, IV, գլ. Բ, էջ 68:
⁴ Ալիշան, Այրարատ, էջ 423:

թե նախարարական իշխանությունների՝ կալել է «սոցարտուղետ»-ի ընդհանուր հրամանատարությունն առկա:

«Սոցարտուղետ»-ները, լինելով վերին հրամանատարներ «ի վերայ իշխանութեանն բովանդակ»՝ սենյան, բնակաւնաբար, մեծ կշիռ և բարձր հեղինակություն:

Փափստոսի Պատմության մեջ մի ազամ միայն հիշվում է նաև «գործակալութիւն մեծի դատաւորութեանն» հետևյալ հասկացում:

«Բայց այդ ժամանակ գեոնս կենդանի էր սուրբ և մեծ ծերունի Դանիէլ բորևպիսկոպոսը, որ սքանչելի մարդ էր: Սա եղև էր մեծն Գրիգորի աշակերտ և վերակացու ու զլիաւոր Տարոն նահանգի եկեղեցիների. Գրիգորի ձեռական իշխանութեան՝ այդ մասի, կողմերի մեծ դատաւարութեան դործակալութեան իշխանությունը նա ուներ առանձին. բայց, բացի այդ, նա վերակացու ու հրամանատար էր, տեսուչ ու նոգարարութեւ էր Մեծ Հայքի բոլոր եկեղեցիների ամեն տեղ»:

[«Բայց յայնժամ դեռ իս կենդանի էր ծերունի սուրբն մեծն բորևպիսկոպոսն Դանիէլ, այր սքանչելի: Աշակերտ եղևալ էր սա մեծին Գրիգորի, վերակացու և զլիաւոր եկեղևաց նահանգին Տարոնո, Գրիգորի ձեռական իշխանութեանն՝ կողման մասին գործակալութեանն մեծի դատաւորութեանն՝ ունէր զիշխանութիւնն զայն առանձինն. այլ վերակացու և հրամանատար, տեսուչ և հոգարարութեւ ամենայն եկեղեցևացն Հայոց Մեծաց բնդ ամենայն տեղիս»]¹:

Այս հասկացից երևում է, որ «մեծի դատաւորութեանն» «գործակալութիւն»-ը հանձնված է եղև հողերական բարձր իշխանութեան: Պետք է սակայն նկատի ունենալ, որ դատական մի շարք հատուկ գործեր, ինչպես դժվար չէ կոահել աղբյուրների վկայություններից, վերաբերվել են, հավանորեն, թաղավորի, իշխանների և նրանց ներկայացուցիչների անմիջական իրավասութեան:

Փափստոսի վկայութեան մեջ առանձնապէս ուշագրավ է, որ «մեծի դատաւորութեանն» «գործակալութիւն»-ը անվանված է նաև «Գրիգորի ձեռական իշխանութիւն»: Արդ՝ եթէ «ձեռական» իշխանությունը հոմանիշ է «գործակալական» իշխանութեան՝ կարող ենք հաստատապէս պնդել, որ «ձեռական իշխանութեան» վերաբերյալ Փափստոսի մի ուրիշ վկայություն սխալ է մեկնվել և հիմք է ծառայել շիտթ և անընդունելի ենթադրությունների պատմական և հայագիտական թե հին և թե նոր աշխատություններում:

¹ Փափստոս, III, գլ. ԺԿ, էջ 35:

Կարևոր այդ մյուս վկայությունը գտնվում է Փավստոսի Պատմության հետևյալ հատվածում.

«Այն ժամանակները սուրբ ներսեսը շրջում էր իր ձեռակալ իշխանությունների մեջ. որովհետև տասնհինգ զավառ ձեռակալ այն իշխանությանը ունեին իբրև ի բնե սեփական, որ առանձին ու ջոկ էր նրանց հատկացված: Եվ այն երկրի գլխավոր գավառներն այս էին՝ Այրարատ, Դարանաղի, Եկեղաց, Տարոն, Բղնունիք, Ծոփք և նրանց մեջ ու նրանց շուրջը եղածները»:

[«Ջայնու ժամանակաւ սուրբն ներսէս շրջէր ընդ իւր ձեռակալ իշխանութիւնսն. զի հնգետասան զաւառ զայն ձեռակալն իշխանութեան ունէին իբրև սեպհական ի բնմէ, առանձին առոշոգի նոցա էր կարգեալ, Եւ յայն զաւառ գլխաւոր զաւառք այս էին՝ Այրարատ, Դարանաղէ, Եկեղեաց, Տարոն, Բղնունիք, Ծոփք և որ ընդ մեջ նոցա և որ շուրջ զնորք»]:

Հիմնվելով Փավստոսի այս վկայության վրա՝ Լենթադրել են, որ վերոհիշյալ 15 գավառները պատկանել են կաթողիկոսներին իբրև տոհմային սեփականություն²: Միանգամայն անժխտելի է, իհարկե, որ Գրիգոր Լուսավորչի տոհմն ունեցել է դյուղեր և կալվածքներ Հայաստանի զանազան մասերում, սակայն ենթադրել, որ հիշյալ 15 գավառները, այսինքն՝ Արշակունիների գրեթե ամբողջ «ոստան»-ը, կաթողիկոսական տան կալվածքներ էին՝ այդ, անշուշտ, շափաղանցություն է և ակներև խեղաթյուրում Փավստոսի վկայության: Ինդիրը շատ պարզ է: Փավստոսի թե առաջին և թե այս երկրորդ վկայության մեջ «ձեռակալ իշխանութիւն» է անվանւթ «մեծի դատաւորութեան» «գործակալութիւն»-ը, որը «սեպհական» էր, այսինքն՝ ժառանգական և տոհմային, իբրև կաթողիկոսական տան հանձնված առանձին կամ «առոշոգի» իշխանություն:

«Չնդետասան զաւառ»-ները, ուրեմն, արքունի երկրի կա՛մ «ոստան»-ի այն շրջաններն էին, որ տրված էին կաթողիկոսներին իբրև «մեծի դատաւորութեան» «գործակալական» իշխանության շրջաններ:

Բացի վերոհիշյալ մեծ «գործակալութիւն»-ներից, Արշակունյաց Հայաստանում գոյություն են ունեցել, նման միջնադարյան Եվրոպային, պալատական դանազան պաշտոններ, որ հանձնված են

¹ Փավստոս, IV, գլ ԺԴ, էջ 117.

² Իենիեյան, Հնախօսութիւն, Գ, էջ 275--276. Գաւազաշյան, Քննական պատմութիւն, Բ, էջ 7. Markwart, Südarmenien, էջ 63 և ուրիշներ:

եղև «կրտսեր նախարարութիւն»-ներին, «սեպուհ»-ներին և կամ մանր ազնվականութեանը:

Աղբյուրների մեջ այդ պաշտոններից հիշվում են, օրինակ, «ոսնեկուպես արքային», «շահախոսապետ», «որսապետ», «աակաուպետ», «գլինակիր», «կարապետ արքայի»:

Նախարարական Հայաստանին վերաբերյալ կարևորագույն ընդհանուր խնդիրները, ինչպես երևում է աղբյուրների վկայութիւններից¹, քննվում էին «աշխարհաժողով»-ներում, որոնց սկզբնական ծագումը հավանական է ենթադրել նախկին տոհմային կյանքի հնադու շրջանում:

Աղբյուրների մեջ հիշատակված ժողովների մեծագույն մասը պումարված է եղել կաթողիկոսի բնարութեան համար²:

Կաթողիկոսական իշխանութեանը, ինչպես հայտնի է, ենթակա էին թե արքունի «ոստան»-ի և թե նախարարական շրջանների և պիսկոպոսները: Հասկանալի է, ուրեմն, որ կաթողիկոսական բնարութեանն ընդհանուր մի խնդիր էր, որ վերաբերում էր ս՛լ միայն արքունի երկրին, այլև նախարարական ամբողջ Հայաստանին:

Ավելի քան հավանական է ենթադրել, որ նման բնդհանուր ժողովներ, որոնց մասնակցում էին «նախարար»-ները, «ազատ»-ները և «գործակալ»-ները, հատկանշային էին և սովորական Հայաստանում, և, հավանորեն, այդ ժողովներում քննվում էին Հայաստանի նաև ներքին և արտաքին կյանքի կարևորագույն հարցերը:

Ազաթանդեղոսի վկայութիւնների մեջ (ղլ. ՃԲ, էջ 403—404) մատնանշված է, օրինակ, որ հեթանոսութեան վերացումը Հայաստանում որոշված է եղել «ամենեցուն հաւանութեամբ»: Փափստոսի կարևոր մի վկայութեան մեջ (III, զլ. ԻԱ) մատնացուց է արված, որ ժողովի հավաքման նպատակն է եղել խնդրել օղնութիւն Բյուզանդիայից ընդդէմ Սասանյան Պարսկաստանի: Համաձայն Փավստոսի մի այլ վկայութեան (IV, զլ. ՄԱ)³ նախարարները որոշում են «միաբան, համօրէն, աշխարհօրէն» դադարեցնել կոթիվը Պարսկաստանի դէմ³:

Ըստ երևույթին, հենց նույն աշխարհաժողովներում մշակվել և ընդունվել են պարտադիր ընդհանուր կանոններ նախարարական

¹ Մանանդյան Հ., Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 80—81:

² Փավստոս, III, զլ. Ժէ, IV, զլ. Գ և-ն.:

³ Ուշագրավ է առանձնապէս, որ թե՛ այս և թե՛ նախորդ վկայութեան մեջ մատնանշված են, բացի բարձր և ստորին ազնվականութիւնից, նաև «ոսմիկ-շինական»-ները և «ղասապետք շինականաց», որոնք ներկա են ևղև այս աշխարհաժողովներում:

ամբողջ Հայաստանի համար՝ Սրան ապացույց կարող է ծառայել Շահասուրի վանի 443 թվի ժողովը: Եթե նկատի առնվի, որ Շահասուրի վանի այս ժողովը տեղի էր ունեցել Արշակունյաց թագավորության անկումից 14 տարի հետո, կարելի է վստահորեն ենթադրել, որ կահոնադիր այս «աշխարհաժողով»-ը չէր կարող լինել մի նորմուծություն: Նման ժողովներ սովորական են եղել հավանորեն, նաև Արշակունյաց ժամանակ:

Նախարարների «գործակալական» պաշտոնների մասին արքունիքում, նրանց մասնակցության մասին «աշխարհաժողով»-ներում՝ աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները շատ շեն և իրենց բովանդակությամբ էլ հաճախ անորոշ են:

Ավելի մանրամասն ու ընդարձակ են աղբյուրների վկայությունները հատուկ պարզևների և արտաքին դարդարանքների մասին, որ նախարարները և «գործակալ»-ները ստանում էին թագավորներից: Այդ պարզևները և դարդարանքները, որ հիշատակված են Ինճիվյանի Հնախոսության մեջ (Թ, էջ 284—287), անվանվում էին «պատիւ» (= honor): Բացի այդ՝ ամեն մի պաշտոն ևս կոչվում էր «դործ», «գործակալութիւն» (= office) և կամ «պատիւ»: «Պատիւ» են անվանվել, ինչպե՛ս երևում է աղբյուրների վկայություններից¹, նմանապես թագավորական և նահապետական բարձրագույն իշխանությունները:

---

¹ Տե՛ս Մանանդյան Ն., Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 84.

«ԱԶԱՏ»-ՆԵՐՐ, «ՈՍՏԱՆԻԿ»-ՆԵՐՐ ԵՎ
ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐՐ

«Ազատ»-ները՝ իբրև մանր ազնվականներ:— «Ոստանիկ» տերմինի սխալ մեկնություններ:— Խույն բառի ուղիղ մեկնությունը:— «Ոստանիկ»-ների «աբխունի» կամ «չարխունի» տանկ» մակդիրի հորեհնագու սխալ բնութագրումը:— Աղոսցի կարծիքը, որ «ոստանիկ» են անվանվել Արշակունյաց տոհմի սեպուհները՝ ճիշտ չէ:— «Ազատ»-ների և «ոստանիկ»-ների վաստակաճանաչումը և դերը:— Մանր ազնվականները իբրև զինվորական դաս կամ «ազատագործ»:— «Նոստակ»-feod-ի գոյությունը Հին Հայաստանում:— «Ռամիկ հեծելազոր»-ը:— «Ազատ»-ների մասնակցությունն աշխարհամոլներին:— «Ազատ»-ների «գործակալական» սպառնալուծությունը:— Փավստոսի համապատասխան վկայության նոր մեկնությունը:— «Ազատ»-ների և «չինական»-ների վնասած դրամատուրգանքների 2 առ 1 հստակ բերությունը:— «Ազատ»-ների և «ոստանիկ»-ների տեսեսական, իրավական, և կենցաղային կացությունը:— Եկեղեցականների դասը ու պես «ազատաց տոհմ»:— Եկեղեցու նախաբանականացումը:— Հոգևոր սպառնալուծությունը:— Հոգևորականությանը:— Հոգևորականությանը հատկացված «խոստակ»-ները:— «Հող երդոյ» Ազատանցեղոսի և Փավստոսի վկայություններում:— «Հող երդոյ» սրբոյ շափի հողարսմին է:— «Հող երդոյ» իբրև սպառնալուծական «խոստակ»:— Եկեղեցական կալվածատիրությունը:— Եկեղեցական աշխարհագրության անբնական աճումը:— Եկեղեցու սատցած տուրքերը և այլ եկամտաբերությունները:— Պայմանը եկեղեցու տնտեսական և բաղաձայն գործադրման դեմ:— Հայ հոգևորականության զինվորային բաժները:— Եկեղեցու մաքսումը դրա դեմ — Ընդհանուր Եզրակացություն:

Նախարարական կազմակերպությունը, ինչպես տեսանք, հիմնված էր Արշակունյաց Հայաստանում կալվածատիրության վրա: Նախարարական տոհմերը ոչ միայն խոշոր կալվածատերերն էին Հին Հայաստանի, այլև, լինելով տեր ընդարձակ երկրների, ունեին այդ երկրներում քաղաքական իշխանության իրավունքներ:

Ազդյունների վկայություններից դժվար չէ նաև հետևողները, որ բոլորի աղնվական այս քարձր իրավիճ, գոյություն է ունեցել մի մեծ շերտ կալվածատեր մանր աղնվականություն, որ անվանվում էր

«ազատ» և «ոստանիկ»: Որ «ազատ»-ները և «նախարար»-ները Արշակունյաց Հայաստանի ազնվականության տարբեր շերտերն էին, այդ էրևում է աղբյուրների մի շարք վկայություններից¹, որոնց մեջ նրանք հիշվում են «նախարար»-ներից հետո՝ իրրև բնակչության ինքնությունն ու առանձին մի խմբակցություն:

Ուշագրավ է, որ «ազատ» բառը ևս, ինչպես և «նախարար» ու «նահապետ», պարթևական բառ է և փոխառություն է հայերենում պարթևերենից (— պհլ. âzâd, պրսկ. âzâd):

Պետք է ասել, որ «ազատ» անունն ունեցել է, բացի վերոհիշյալ սովորական իր նշանակությունից, նաև ավելի լայն իմաստ, և «ազատորենար» ու «ազատանի» տերմինները գործ են ածվել նաև «նախարար»-ների նկատմամբ²:

Թե մատենագրական մի քանի հին աղբյուրներում և թե բանասիրական ու պատմադիտական նորագույն երկերում, ինչպես մենք մանրամասն ցույց ենք սովել նախորդ աշխատություններից մեկում³, սխալ է հասկացվել «ոստան» և «ոստանիկ» բառերի նշանակությունը: Այս վերջին բառի նշանակությունն ըստ իս անհաշոդ է լուսաբանված դեռ հորենացու մոտ, որն իր Պատմության մեջ «ոստանիկ»-ների դասը համարել է «թագաւորական դարմ», որ ծագել է Հայկ նահապետի և Տիգրանի քրոջ Տիգրանուհու սերունդներից⁴:

Ղ. Ինճիճյանը, հետևելով հորենացուն, «ոստանիկ»-ներին նույնպես համարում է «ի հին դարմից թագաւորացն որ ի Հայկայ» և «ի դարմից Տիգրանուհոյն», սակայն ենթադրում է իր կողմից, որ «ոստանիկ» կոչվել են «նաև այլ թագաւորազունք Արշակունեաց, սերևալք յարքայորդոց», որոնց հատկացված են եղել բնակչության համար Հաշտյանք, Ազիտփոս և Առքերանի գավառները⁵:

Ն. Աղսնյը ևս այս խնդրում, ընդհանուր առմամբ, համամիտ է հորենացու հետ: Նա ևս ընդունում է, որ «ոստանիկ»-ները թագավորական սերունդ են, սակայն ծագել են ո՛չ թե հին թագավորներից, այլ Արշակունիներից: Նրա կարծիքով՝ «ոստանիկ»-ների կապը թագավորական ընտանիքի հետ նույնը եղած պիտի լինի:

¹ Տե՛ս Փավստոս. IV, գլ. Ժե. Ազարանգեղոս. ՃԺԱ, էջ 412, Ղազար Փարպեցի, Ա, էջ 2, նույնը I, է. էջ 10., նույնը, III, 2Ա, էջ 128. Եղիշե. VIII, էջ 363 (1852):

² Տե՛ս Խոսեևացի. III, գլ. Ժ. Փավստոս. III, գլ. Ժ և Փարպեցի. II, գլ., ԻԶ և ԾԷ:

³ «Փոխադրություններ Հին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարդկության շրջանում», էջ 7—13:

⁴ Խոսեևացի, II, գլ. է. էջ 111—112 և I, գլ. է, էջ 82—83:

⁵ Ղ. Ինճիճյան, Հնախոսություն, II, էջ 132—133 և 160—162:

ինչ որ «սեպուհ»-ների կայր նախարարական ընտանիքների հետ «Ոստանիկ»-ները, ուրեմն, նրա ենթադրությունը, թագավորական տոհմի «սեպուհ»-ներն են: Սակայն, բացի այդ, հետագայում, «ոստանիկ»-ներ են համարվել նաև նրանք, որոնք իրենց հատուկ ծառայությունների համար ստացել էին Այրարատում որոշ կալվածքներ Արշակունիներից: Իսկ Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո «ոստանիկ» դասի մեջ ներմուծվել են նաև Արշակունիների արքունիքում ծառայող սպաս մարդիկ¹:

Հիմնական կետում, ինչպես տեսնում ենք, Ադոնցը նորենացու լուսաբանությունը համարում է ճիշտ և միայն իր կողմից անում է որոշ լրացումներ ու ուղղումներ:

Ինչպես տեսանք, «ոստան» բառի ուղիղ մեկնությունը տվել է Հյուբշմանը, որն այդ բառը համապատասխան է համարում պ'յ. օstān բառին, որ նշանակում է «արքունիքին պատկանող երկիր կամ քաղաք»: Ընդունելով «ոստան»-ի նշանակությունն իրեն «արքունի երկիր», Հյուբշմանը «ոստանիկ» բառը մեխանիզմայն միշտ բացատրել է իբրև արքունի կամ թագավորական երկրից ծաղոց ազնվականներ կամ զորագնդեր²:

Կարևոր են «ոստանիկ»-ի հմաստը որոշելու համար նդիշեի ու Փարպեցու հետևյալ վկայությունները.

1. Եղիշե, Վասն պատերազմին Վարդանանց, I, էջ 18 (Վեներտիկ, 1864)³

«Գունդ կազմէր [Հազկերտ Բ] ի Հայոց Մեծաց զադատ և զադատորդի և յարքունի տանէ զոստանիկ մարդիկ»:

2. Նույնը, IV, էջ 160⁴

«Բազում և այլ ազատ մարդիկ, զոր ոստանիկան անուանին յարքունի տանէ»:

3. Փարպեցի, II, ԽԱ, էջ 73 (Տփղիս, 1904)⁵

«Քանզի բազմութիւն փախստէիցն Հայոց, նախարարք և սեպուհք, ոստանիկք և ռամիկք, դիմեալ ի յերկիրն Տայոց՝ ժողովէին առ Հմայակ եզբայր սրբոյ զօրավարին Վարդանայ»:

4. Եղիշե, III, էջ 126⁶

«Թէպէտ և ոչ ունէին թագաւոր առաջնորդ, և ոչ յարտաբուստ օգնական զօրք յօտարաց, սակայն անձանց առարինութեամբ և սուրբ վարդապետաց միիթարութեամբ համագունդ ամենայն զօրօք նախարարացն յիրաքանչիւր տանէ ի

¹ Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 477—479.

² II. Hübschmann, Armenische Grammatik, Leipzig, 1895, էջ 215.

մի վայր գային հասանէին վազվազակի. բազում և այլ տղա-
րուձի, որ յարքունի տանէ անտի էր¹»:

Այս վկայութիւնները մեզ ամենից կարեւորը երկրորդն է, որի
մեջ պարզ ասված է, որ «ոստանիկ» են անվանվել «ազատ մար-
դիկ... յարքունի տանէ»: Ուշագրավ է և այն, որ «ոստանիկ»-ների
«յարքունի տանէ» զորագունդը հակադրվում է առաջին և շորթորդ
վկայութիւնների մեջ մյուս զորքին, որն անվանված է «գունդ... ի
Հայոց Մեծաց ազատ և ազատորդի» կամ «զորք նախարարացն յու-
րարանչիւր տանէ»:

Շատ պարզ է, որ «արքունի տուն» չի նշանակում վերոհիշյալ
վկայութիւններում արքայական ընտանիք, այլ զորք է անվանված
արքունի երկրի համար, որը եղել է ոչ թե նախարարական սեփա-
կանութիւն, այլ թագավորական:

«Ստանիկ»-ները Փարպեցու վկայութեան մեջ հակադրվում
են նաև «սեպուհ»-ներին, որոնք ծագում էին նախարարական տոհ-
մից:

Այս վերջին փաստը, որ «ոստանիկ»-ների դասը չի ծաղկել նա-
խարարական տոհմերից, ըստ երևույթին, հայտնի է եղել նաև
Խորենացուն: Խորենացին ևս, ինչպէս երևում է նրա վկայութիւն-
ներից, գիտէր, որ «ոստանիկ»-ները եղել են «ազատ մարդիկ»,
ընտանիքներ են ունեցել ո՛չ թե նախարարական շրջաններում, այլ
արքունի երկրում, որ նրանցից կազմված է եղել այն հատուկ
զորագունդը, որ կոչվել է «արքունի» կամ «յարքունի տանէ», սա-
կայն իրական ու պատմական ծագումն այդ դասի Խորենացու ժա-
մանակ եղել է մութ և անհասկանալի:

Նրա բացատրութիւնը, որ «ոստան ազատութիւն»-ը ծագում է
Քաղաքապետական հին դարձերից, հավանորեն, հիմնված է ո՛չ թե
պատմական հոստատ ու որոշ փաստերի վրա, այլ, մոտավորապէս,
նույն տվյալների վրա, որ հայտնի են և մեզ: Անհավանական չէ,
որ Խորենացին կարող էր արքայական ընտանիքի նեղ իմաստով
հասկացում լինել «ոստանիկ»-ների «արքունի» մակդիրը և նրանց
ծագումը «յարքունի տանէ»:

Այսպէս է մեկնել «արքունի տուն»-ը և Ղ. Թեմիսթիանի իր «Հնա-
խօսութեան» մեջ: Հենվելով Եղիշեի վկայութիւնների վրա՝ նա ևս
վստահաբար հետևեցրել է, իբր թե «ոստանիկ»-ներին «այլ պատմա-

¹ Մատենադրական վկայութիւնները մանրամասն մեջ են բերված «Ֆեո-
դալիզմը Հին Հայաստանում» իմ աշխատութեան մեջ, էջ 97—98:

գիրք յայտնի յարքունի տանէ լեալ յիշեն, սովիմբ իմանամբ Կրնիկ հայկական զարմն արքայական, որպէս էր ցեղն առաջին»¹:

Եթե «յարքունի տանէ» իմաստի այս վերջին հասկացողութեանն է հզել Խորենացու ենթադրութեան հիմքը, սարգ է, որ այդ ապացույցն ավելի քան թուչ է, որովհետեւ «յարքունի տանէ», ինչպէս տեսանք, դործ է անվաճ «ոստանիկ»-ների նկատմամբ արքունի երկրի և ոչ արքունական բնուանիքի նշանակութեամբ:

Համոզիչ չեն կարող համարվել և Ադոնցի կրակացութեանները, որովհետեւ նրա պնդումների միակ ու գլխավոր կովանք Խորենացու վկայութեաններն են, որ նա հիմնական կետերում համարել է բնդունելի և արժանահավատ:

Նրա այն ուղղումը, որ «ոստանիկ» են անվանվել ո՛չ թե հնագույն լեզուաբանական սերունդները, այլ Արշակունյաց տոհմի «սեպուհ»-ները: և իբր թէ «սեպուհ» անունը դործ է անվել միմիայն նախարարական բնուանիրների անդամների համար՝ ճիշտ չէ²: Մենյ տեսանք, որ Փապուստի Պատմութեան մեջ Պնելը, Արշակ Բ-ի կրքոր որդին, անվանված է «մեծ սեպուհն Արշակունի»:

Ինչպէս տեսնում ենք, «ոստանիկ»-ների թագավորական զարմ լինելը՝ չին թագավորների կամ Արշակունիների, հավանական չէ: Իրապէս, «ոստանիկ» են անվանվել Արշակունյաց բուն երկրի՝ «ոստան»-ի «աղաս»-ները, որոնցից կազմված գունդն անվանվել է «արքունի» կամ «յարքունի տանէ»:

«Սեպուհ» և «ոստանիկ» տերմինների նշանակութեանը որոշելուց հետո՝ պետք է պարզել մանրամասնորեն նրանց սոցիալական գրութեանը և փաստական զերբ Արշակունյաց Հայաստանում:

Կարենոր այս ինդրի բնութեանը և ոչ ուրիշ է տալիս, որ Արշակունյաց Հայաստանի նախարարական կազմակերպութեան նմանութեանն ու համապատասխանութեանն Արեւմտյան Նվարդայի ֆեոդալիզմին շատ ավելի մեծ է և սկիզբաւ, քան մինչև այժմ ենթադրել են:

Արեւմտյան Նվարդայում սենյորների իշխանութեանը ենթարկված էին մանր ազնվականները, որոնք, ստացած լինելով սենյորներից որոշ հողարածիւններ և համարվելով նրանց վասալները, պարտավոր էին ստանձնել հողատու իրենց «տէր»-երի հանդէս պինդորական և այլ սրտավստի ծառայութեան պարտականութեաններ: Այս մանր ազնվականութեանը, որոնցից կազմված էս

¹ Ենիքուան, Չնախադրել, II, Վենետիկ, 1835, էջ 161—162:

² Տե՛ս ԱժճԱԿ, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 451:

անյորները գործը, անվանվում էին հեծյալներ կամ ձիավորներ (chevaliers, Ritter):

Ճիշտ և ճիշտ նույնը մենք գտնում ենք նաև Արշակունյաց Հայաստանում:

Այստեղ ևս «ազատ»-ներից և «ոստանիկ»-ներից, որ գտնվում էին բղեղխությունների, նախարարությունների կամ Արշակունիների իշխանության տակ՝ կազմված էր նախարարական և արքունի շքաների հեծելազորքը: Մասենագրական աղբյուրների մեջ ամբողջությամբ անվանվում է «ազատագորք», «ազատագունդ դորք», «ազատագունդ բանակ» կամ «ազատախումբ բանակ»:

Երիտասեակներ մասնացույց է արել, որ Սասանյան Պարսկաստանում ևս «ազատ»-ների դասին պատկանել են ձիավորները (chevaliers), որոնք զորքի լավագույն մասն էին: Այս ձիավորների մեծագույն մասը իսաղաղ ժամանակ սուրբում էին սեփական կազմաձևերում, մշակում իրենց հողերը և զբաղվում իրենց դյուղագրական գործերով:

Նույն գրությունը, հավանորեն, եղած պիտի լիներ նաև Արշակունյաց Հայաստանում:

Հայաստանի նախարարական կազմակերպության առանձնահատկություններն ուսումնասիրելիս՝ առանձնապես կարևոր էր պարզել «ազատ»-ների և «ոստանիկ»-ների հողատիրության խնդիրը և, մանավանդ, պայմանական հողատիրության՝ feod-ի կամ Lehn-ի, գոյությունը Հին Հայաստանում, Արևմտյան Եվրոպայում. ինչպես հայտնի է, feod-ը կամ Lehn-ը կազմում էր միջնադարյան ֆեոդալիզմի հիմնական հատկանիշներից մեկը: Հարկավոր էր, ուրեմն, որոշել, թե արդյոք գոյություն չե՞ն ունեցել նախարարական Հայաստանում ևս արևմտյան feod-ը կամ նման հողատիրական կարգեր:

Այս խնդիրը մանրամասն քննված է իմ «Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության» աշխատության մեջ: Ինչպես մանրամասն ցույց եմ տվել այդ աշխատության մեջ, Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմության մեջ բերված նվիրագրերի բովանդակությունների ուղադիր քննությամբ ո՛չ միայն որոշվում է պայմանական հողատիրության գոյությունը նախարարական Հայաստանում, այլև պարզվում է, որ միջնադարյան feod (ֆրանս. fei. գերմ. Lehn) տերմինին Հայաստանում համապատասխանում

¹ Տե՛ս Christensen, L'Iran sous les Sassanides, էջ 111—113:

² Տե՛ս «Տեղեկագիր» պետ. համալսարանի, Երևան, 1928, № 4, էջ 13—14 և նաև՝ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 104—118:

էր «խոստակ» բառը, իսկ iudatarius-ին (գերմ. Lehnshalter)՝ «խոստակագար»-ը: Բացի այդ, հիմնվելով մեր ստացած ուշագրավ ու կարևոր եզրակացութիւնների վրա՝ կարելի էր միանգամայն չափանշան համարել, որ նախարարական Հայաստանում «ազատ»-ների և «ոստանիկ»-ների մեծագույն մասը եղել են «խոստակագար»-ներ, այսինքն՝ ստացած են եղել նախարարական շրջաններում և արքունի կրկրում որոշ հողաբաժիններ կամ անշարժ դուշր օդոտաիրութեան իրավունքով (dominium utile) և հատուկ պայմանով, որ հողատու իրենց «տէր»-երի հանդեպ ստանձնելու էին զինուորական և այլ պատվավոր «ժառանգութեան» պարտականութիւններ: «Ազատ»-ներին և «ոստանիկ»-ներին տրված «խոստակ»-ները, ինչպես մենք ենթադրել էինք, համարվել են ժառանգական և «նայրենի»:

Պետք է սուկայն մտնանշել, որ Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետութեան ժամանակ, բացի «ազատագորք»-ի, մարդայնական Հայաստանում գոյութիւն է ունեցել նաև հատուկ հեծելազորք, որ կազմված է եղել «ոստիկ»-ներից¹:

Ինձ թվում է, որ այս «ոստիկ այրուձին», որը կարող է որևէ տեսչութիւն ունենալ Փափասոսի հիշատակած «կայսնագատ»-ների հետ, առանձնապէս կարևոր նշանակութիւն էր ստացել, զլիավորուողէս, այս ժամանակաշրջանում: Սասանյան Պարսկաստանը, ինչպէս հայտնի է, հայկական հեծելազորին ուղարկում էր հաճախ պատերազմելու իր հեռավոր արևելյան սահմանները: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ հայ ազնվականութիւնն ամեն կերպ աշխատելու էր իրուսափել ու ազատվել այդ նոր ու խիստ ծանր պարտականութիւնից: Հայ «ազատագորք»-ը հենց ինքր, հավանորեն, շահագրգռված էր, որ այդ ծանր զինապարտութեանը մեծ չափերով մասնակից չինեն նաև «ոստիկ»-ները:

Այս «ոստիկ» զինվորները, ոստ եռուցիին, սոցիալական ասիլի բարձր դիրք են ունեցել, քան հասարակ «շինական»-ները: Այդ կարելի է կաշակ Աստղմի, նրա որդու ու ընկերների վկայարանութեան վրացերեն թարգմանութիւնից, որի մեջ հիշված են այս «ոստիկ հեծեալ»-ները և «ոստիկ» բառը թարգմանված է «շիներուլի», որ նշանակում է «ականաւոր»²:

Միջնադարյան Եվրոպայում վասալները, ստանալով սենյոր-

¹ Տե՛ս Փարպեցի, III, գլ. 28, էջ 144 և «Կանոնք Դունայ ժողովին», Վաղարշապատ, 1905, էջ 23:

² Տե՛ս Ζησαλαχος, Государственный строй древней Грузии и древней Армении, էջ 133:

ներից օգտատիրության իրավունքով հատուկ հուղարածիները կամ անշարժ գույք՝ ոչ միայն ստանձնում էին իրենց «տէր»-երի հուն դեպ գինվորական պարտականություններ, այլև պարտավոր էին օգնել նրանց խորհուրդով (consilio) ժողովներում, նաև մասնակցելու էին սենյորիայի վարչական ու դատական գործերին: Ավստրոսներին այս պարտականությունները, որ տարբեր էին գյուղացիության ու ռամիկ ժողովրդի պարտականություններից, համարվում էին ազնիվ «ծառայություն»:

Արդ՝ ուշադրով է խիստ ու Վեսթբերգ, որ նախարարական Հայաստանում ես նման պարտականություններ ունեցել են «ազատ»-ները և «ոստանիկ»-ներն իրենց «տէր»-երի հանդեպ:

Վերև մենք տեսանք, որ բնդհանուր աշխարհաժողովներին նախարարների հետ միասին մասնակցում էին նաև «ազատ»-ները Պետք է ենթադրել, որ նախարարական երկրներում ես գումարվել են նույնպես տեղական ժողովներ՝ մասնակցությամբ «ազատ»-ների:

Եկնք հիշել էինք նույնպես, որ Արշակունյաց արքունի ամենակարևոր «գործակալություն»-ները հանձնարարված են եղել «առաջ նախարարություն»-ներին և կաթողիկոսությանը, իսկ «գործակալական» մանր պաշտոնները՝ մանր ազնվականությանը: Ինքնրստիներյան հասկանալի է, որ նախարարական երկրները ես ունեցել են իրենց «գործակալություն»-ները, որոնք, հավանորեն, հանձնված են եղել, զիսավորապես, «սեպուհ»-ներին և «ազատ»-ներին:

Փախտոտը, նկարագրելով Արշակունյաց թագավորության վերանորոգումն Արշակ Բ-ի ժամանակ՝ արքունի «գործակալ»-ների մասին տալիս է հետևյալ կարևոր վկայությունը.

«Ով Հայաստան երկրի թագավորությունը, — ստում է Փախտոտը, — նորոգվեց ու զվարթացավ ինչպես առաջ՝ մեծամեծներն իրենց դահերում, գործակալներն իրենց աստիճաններում: ... նաև սրիշներն այս տոհմերից ու ավելի ցածրերից, որոնք, գործակալ անունը կրելով՝ բազմում էին բարձրի վրա թագավորի առջև պատիվները գլուխներին, — բացի մեծամեծ նահապետներից ու տանուակերից՝ միայն նրանք որոնք գործակալ էին՝ կազմում էին ինք հարյուր բարձ, որ ներս էին բերվում պալատական ուրախության հրախրախրնջույքներին ժամանակ՝ առանց հաշվելու այն անձերին, որոնք ստանկա սպասավորության գործակալներ էին»:

[«Են նորոգեցաւ զուարթացաւ տէրութիւնն թագաւորութեանն Հայաստան երկրին որպէս և գառաջինսն՝ մեծամեծք»:

յիւրաքանչիւր գահու և գործակալքն յիւրաքանչիւր շափու:.....
նու այլ յայսմ ազգաց և ի խոնարհ, որ գործակալս անուն բար-
ձիւք առաջի արքային սլատիւ ի զլուխ լազմէին, թող զնահա-
պետս մեծամեծս և զտանուտեարս՝ որք գործակալք միայն
էին, ինն հարեւր բարձ, որ մտանէր ի ժամ տաճարին ուրախու-
թեանն բազմակալացն կարգելոց. թող զտանկայս գործակա-
լութեանն սպասու»¹:

Հիմնվելով այս վկայութեան վրա՝ բանասերներէց ոմանք են-
թադրել են, որ Արշակունիներէ ժամանակ գոյութիւն է ունեցել
Հայաստանում մոտ 900 նախարարական ընտանիք:

Ազոնցը թեև ընդունում է նույնպէս, որ Փափստոսի այս սեղե-
կութիւնը վերաբերում է բացառապէս նախարարական դասին, սա-
կայն շափազանցութիւն է համարում Փափստոսի 900 թիվը և միա-
ժամանակ մատնացույց է անում, որ նախարարական միեւնոյն
տոհմից կարող էին չինել մի քանի «գործակալ»-ներ²:

Արդ՝ ճիշտ է արդյոք, որ Փափստոսի վկայութիւնը վերաբե-
րում է բացառապէս նախարարական տոհմերին և նրանց թվին: Հա-
վանակա՞ն է արդյոք, որ վերոհիշյալ արքունի «գործակալ»-ները
եղել են, անպայման, նախարարական դասից:

Ենթադրել, որ պալատում ներկա գտնվող բոլոր «գործակալ»-
ները նախարարներ էին, այդ, անշուշտ, բնագոյրիկ մի բացա-
տրութիւն է, որ բնավ չի հետևում Փափստոսի վկայութեան բո-
վանդակութեան: Ըստ իս՝ Արշակունյաց արքունիքում և արքունի
կրկրում Հայաստանի ավագ նախարարներին հանձնված են եղել
միմիայն ամենաբարձր «գործակալութիւն»-ները, իսկ երկրորդա-
կան կարգի սլաշտոնները վարել են, զլխավորապէս, «ազատ»-ները
կամ «ուսուանիկ»-ները:

Հավանական է, որեմն, որ Փափստոսի հիշած «գործակալ»-
ների մեծագոյն մասը ո՛չ թե նախարարներ էին, այլ մանր ազնվա-
կաններ: Հետաքրքիր է առանձնապէս, որ Սասանյան Պարսկաս-
տանում ես, ինչպէս մատնացույց է արել Նրիստենսենը, վարչական
ստորին պաշտոնները վարում էին «ազատ»-ները³:

Շահապիվանի ԺԶ կանոնում ասված է, որ
«առանց գաւառի եպիսկոպոսին չ'իշխէ լինել եպիսկոպոս
կամ երէց, կամ ազատ ոք դատաւորաց»⁴:

¹ Փափստոս, IV գլ. Բ, էջ 67—68:

² Տե՛ս ԱժժԱԿ, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 239 և 467—468:

³ Տե՛ս Christensen, L'Iran sous les Sassanides, էջ 111—113:

⁴ Տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, Թիֆլիս, 1913, էջ 76:

Այս հաստիքում, ինչպես տեսնում ենք, իբրև դատախոսներ հիշվում են, հատկապես, «ազատ»-ները:

«Ազատ»-ները և «ոստանիկ»-ների սոցիալական ու անտեսական դրուժյունը պարզելու համար կարող են իբրև կոման ծառայել Շահապիվանի կանոնները սուղանքների մասին, որ վճարելու էին հանցապարտ «ազատ»-ները և «շինական»-ները:

Համաձայն այդ ժողովի կանոնների՝ սահմանված էին դրամատուգանքներ հետևյալ հարաբերությամբ.

1. Ամուսնությունը պոռնկությունը սղծող «ազատ»-ից 200 դրամ, իսկ «շինական»-ից՝ 100 դրամ, որ տրվելու էր կարոտյալներին (կանոն Գ):

2. Ամուսնությունը բաժանման «ազատ»-ից 1200 դրամ, իսկ «շինական»-ից՝ 600 դրամ, որ տրվում էին կնոջը (կանոն Ե):

3. Ազգիկ առևանգող «ազատ»-ից 1200 դրամ («փոխանակ անարգանացն»), իսկ «շինական»-ից՝ 600 դրամ (կանոն Է):

4. Հարցուկներին դիմող «ազատ»-ից 200 դրամ, իսկ «շինական»-ից՝ 100 դրամ, որ տրվելու էին կարոտյալներին (կանոն Թ):

5. Մեղադրանքների վրա կոծ դնող «ազատ»-ից 100 դրամ, իսկ «շինական»-ից՝ 50 դրամ, որ բաշխվելու էին աղքատներին (կանոն ՃԱ):

Բոլոր հիշյալ դեպքերում տուգանքների հարաբերությունն է 2 առ 1: Այս հարաբերությունը կարող է, անշուշտ, ուշագրավ մի նշան համարվել, որ հինգերորդ դարի առաջին կեսում, երբ սահմանված էին այդ կանոնները, «ազատ»-ների սոցիալ-տնտեսական դրուժյունը թեև տարբեր է եղել «շինական»-ների դրուժյունից, սակայն այդ տարբերությունը մեծ չէ եղել:

«Ազատ»-ների և «ոստանիկ»-ների մեծագույն մասը, որոնցից կազմված է եղել Արշակունյաց Հայաստանի հեծյազորքը և ստորին պաշտոնները՝ ունեցել է, ըստ երևույթին, համեմատաբար փոքր «խոստակ»-ներ կամ կալվածքներ: Տնտեսական իր հզորությամբ այս դասը կարող է մոտավորապես համեմատվել միջնադարյան Անգլիայի eorl-ների հետ, որոնց վճարում էին արնագին երկու անգամ ավելի շատ, քան դյուզայիներին կամ eorl-ներին:

«Ազատ»-ների ու «շինական»-ների իրավական ու կենցաղային տարբեր կացության մասին մատենագրական աղբյուրների մեկական միայն մի քանի միջանկյալ, բայց հետաքրքրական ցուցումներ:

Հանցավոր «ազատ»-ները, ինչպես սյարզ վկայում են Շահապիվանի կանոնները, շեն ևնթարկվել մարմնական պատիժների:

Նմանապես՝ նրանց չէր կարելի ուղարկել աշխատանքի դողենաց կամ սրկանոց: Հանցանք գործելիս՝ նրանք վնարում էին միայն գրամատուզանքներ¹:

Միշտգրության արժանի է նաև, որ Փարսկցու ու Եղիշեի մոտ «ազատ»-ներն անվանվում են «որսատենչ»², «փափկացեալ»³: Իրենց արտաքին տեսքով, ինչպես վկայում է դարձյալ Փարսկցին, «ազատ»-ները տարբերվել են «շինական»-ներից⁴:

* * *

Միջնադարյան Եվրոպայում ֆեոդալական աշխարհիկ կարգերը և ֆեոդալականացման դորեւ հոսանքը խորապես ազդել էին բրիտանական եկեղեցու զարգացման վրա, սալով նրա վարչական ու տնտեսական կազմակերպությանը ֆեոդալական ձևակերպում և շատուկ գունավորում:

Նույնը, բնականաբար, մենք տեսնում ենք նաև Հին Հայաստանում:

Այստեղ ևս, ինչպես մատնացույց է արել Ադոնցը⁵, հայ եկեղեցին, գտնվելով նախարարական Հայաստանի միջավայրում, մեծ յափերով ենթարկվել էր նախարարական կարգերի ազդեցության:

«Եկեղեցու ազդույնացումը, — ասում է Ադոնցը, — համազոր էր նրա նախարարականացման կամ ֆեոդալականացման, որովհետև քաղաքական վարչակարգը Հայաստանում ուներ ֆեոդալական բնույթ և իշխանությունը բաժանված էր բազմաթիվ իշխանական սոհմերի մեջ, բնականաբար, նաև եկեղեցական իշխանությունը պետք է համակերպվեր ներդրածով միջավայրին և ընդուներ նույն միջավայրի պատրաստի ձևերը»⁶:

Եվ իրոք՝ ինչպես քաղաքական իշխանությունը, նույնպես և եկեղեցականը Հին Հայաստանում ազակենտրոնացած և բաժանված են եղել բոտ նախարարությունների, և, բազի արբունի երկրից ու «սստան»-ից, նաև մյուս մեծ ու առաջնակարգ «տէրութիւն»-ներում դոյություն են ունեցել առանձին եպիսկոպոսություններ:

Համաձայն Ադոնցի բնության՝ այդ եպիսկոպոսներից արբու-

¹ Տե՛ս «Կանոնադիրք Հայոց», հրատ. Ղլտճյանի, էջ 63, 65, 68, 70, (կանոն Գ, Ե, Ժ, ժԲ):

² Փարսկցի, I, է, էջ 10:

³ Եղիշե, III, էջ 115, Վենետիկ, 1864:

⁴ Փարսկցի, Հէ, էջ 142:

⁵ Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, էջ 322—370:

⁶ Նույնը, էջ 361:

նի «ոստան»-ի եպիսկոպոսապետը կամ կաթողիկոսը մյուս եպիսկոպոսների հանդեպ ունեցել է նույն դիրքը, ինչ որ թագավորը նախարարական շրջանների իշխանների հանդեպ: Եպիսկոպոսների ինչպես և նախարարական երկրների իշխանները անվանվել են «աւէր» և համարվել այդ երկրների հոգևոր ներկայացուցիչները:

Նախարարական միջավայրի ազդեցությունը պետք է վերադրել, որ հոգևորականությունը Հին Հայաստանում, ընդհանուր առմամբ, նույնպիսի փակ, կղզիացած մի դաս է եղել, ինչպես և «նախարար»-ների, «ազատ»-ների ու «շինական»-ների դասերը:

Արշակունիների ժամանակ, ինչպես վկայում է Փավստոսը, կաթողիկոսությունը, ամբելի Նիշտ՝ եպիսկոպոսապետությունը, ժառանգական է եղել Գրիգոր Լուսավորչի և Ազրիանոսի ընտանիքներում: Նույնը կարելի է ենթադրել նաև նախարարական ինքնուրույն շրջանների եպիսկոպոսությունների մասին: Քահանայության ժառանգական լինելը թե՛ նապույն և թե՛ հետագա դարերում հայտնի է աղգային եկեղեցական ժողովների կանոններից:

Հոգևոր կուսման այդ ժառանգականությունը, որ խիստ օտարուտի էր և արտասովոր քրիստոնեական ընդհանուր եկեղեցու սեսուկեայից, ըննության էր առնվել Տրուլի 692 թվի ժողովում և անհանգուրժելի համարվել իրրև նմանողություն հրեական սովորույթի: Իրապես, հայ եկեղեցու այդ առանձնահատկությունը ո՛չ թե՛ հետևիություն էր կամ աղղկություն հրեական ժառանգական բահանաչապետության, ինչպես այդ ենթադրել են Գելցերը՝ և Կարստը՝, այլ արդյունք էր Հին Հայաստանի սոցիալական ու ներքին պայմանների և եկեղեցական դասի ֆեոդալականացման կամ նախարարականացման՝:

Որ հոգևորականներն առանձին ինքնամփոփ մի դաս էին ընդհանրապես՝ այդ երևում է մասամբ նաև եկեղեցականների վերաբերյալ հասուկ տերմիններից՝ «ժառանգաւորք եկեղեցւոյ», «տո՛մքահանույից», «ժառանգութիւն բահանայական» ևն., որ սովորական են մատենագրական հին աղբյուրներում:

Իրրև սոցիալական անջատ մի խմբակցություն՝ հոգևորականությունը դասված է եղել ազնվականների շարքում և իր ապահարկությունամբ հավասարված է համարվել «ազատ»-ների դասին:

¹ Գելցեր, Համառոտ պատմութիւն Հայոց, թարգմ. Գր. Գալեմբյարյանի, Վիեննա, 1897, էջ 43:

² Karst, Sempradscher Kodex, Strassburg, 1905, Bd. II, էջ 43—44:

³ Адоку, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 369:

Ազրյուրների մեջ շեշտված է հասախ, որ Տրդատ թագավորը և Գրիգոր Լուսավորիչը Հայոց եկեղեցին համարել են «ազատաց տոհմի» կարգում: Եկեղեցու այդ «ազատութիւն»-ը հասկացվել է, պիտավորապէս, իբրև ազատութիւն այն հարկերից, որ պարտավոր էին տալ «շինական»-ները:

Եկեղեցու «ազատութիւն»-ը և եկեղեցականների «ազատաց տոհմ»-ում կարգվելը, բացի նրանց ապահարկութիւնից, ունեցել է նաև ուրիշ ուշագրավ հիմքեր:

Հին Հայաստանի եկեղեցական կազմակերպութեան հիմնական առանձնահատկութիւններից մեկն այն է եղել, որ եկեղեցու ստորին պաշտօնեութեանը ևս, ինչպիսի և «ազատ»-ներին, տրված են եղել [թով—«խոստակ»]-եր:

Ազատագեղոսը իր Պատմութեան մեջ, նկարագրելով քրիստոնեութեան տարածումը Հայաստանում Գրիգոր Լուսավորչի ու Տրդատ Մեծի ժամանակ, հաղորդում է, որ Տրդատ թագավորը եկեղեցական դասի անտեսական ապահովութեան համար հատկացրել էր հստակ հողամասեր ավաններում և ազարակ տեղերում:

«Գրանից հետո.— վկայում է Ազատագեղոսը.— նա [Գրիգոր Լուսավորիչը], գալով Մեծ Հայաստան աշխարհի՝ ամբողջ երկրի շրջանները, շինեց եկեղեցիներ բոլոր աշխարհներում, պապաներում, կողմերում, քաղաքներում, ավաններում, շեներում, գլուղներում ու տգարակներում: Նույնպէս և թագավորը իր ամբողջ իշխանութեան մեջ, առհասարակ, տվեց քահանայական պաշտօնեութեան սպասարկման համար բոլոր ազարակ տեղերում չորս չորս «հող երդոյ», իսկ ավաններում՝ յոթ յոթ «հող երդոյ», որ մատուցեց Աստուծուն որպէս նվեր պտղի»:

[«Յետ այս բիւ հասեալ նմա բովանդակի ի վերայ սմենայն երկրին սահմանացն Հայոց Մեծաց աշխարհին, շինելով եկեղեցիս յամենայն աշխարհս, ի գաւառս, ի կողմանս, ի քաղաքս, յաւանս, ի շէնս, ի գեղս և յազարակս: Սոյնպէս և թագաւորն յամենայն իշխանութեան իւրում առ հասարակ՝ գրեաց չորս չորս հողս երդոյ՝ յամենայն ազարակ տեղիս, իսկ յաւանսն եօթն եօթն հողս երդոյ՝ ի ծառայութիւն սպասարկութեան բահանայութեանն, նուր պտղոյ Տեառն մատուցանէր»]:¹

Փափստոսը ևս նույն այս հողերի մասին ունի հետևյալ ուշադրով վկայութիւնը.

«Եվ բացի այդ,— ասում է Փափստոսը,— Պատր թագավորը

¹ Ազարագեղոս, գլ. ՃԺԹ, 837, էջ 436:

բոնագրավեց Եկեղեցու Նոյերը, որ Մեծն Գրիգոր քահանայապետի ժամանակ Տրդատ թագավորը տվել էր Եկեղեցուն Հայոց ամբողջ երկրում պաշտամունքի սպասավորութեան համար, որովհետև յոթ հողից հինգը գրավեց արքունիք և միայն երկու հող թողեց: Եվ հողի համեմատ յուրաքանչյուր դուրսում թողեց երկուսական անձ՝ մի երեց և մի սարկավազ, իսկ մյուսներին՝ Երեցների ու սարկավազների եղբայրներին ու որդիներին, վերցրեց իր մոտ սպասակալական ծառայութեան համար»

Դ«Եւ հաս եւ յարքունիս Պապ թագաւոր զհող Եկեղեցւոյն, որս տուեալ էր թագաւորին Տրդատայ առ մեծան Գրիգորի քահանայապետիս ի սոլաս պաշտաման եկեղեցւոյն ընդ ամենայն երկիրն Հայոց: Զի յեթն հողոյն զհինդն հատանէր յարքունիս, եւ զերկուսն միայն թողոյր երկուս հողս: Եւ ըստ հողոյն թողոյր երկուս երկուս առ զիւզ մի երէց և սարկավազ, և զայն ի սարասու կացուցանէր չիւր ի ծառայութեան զեղբարս և զորդիս երիցանցն և սարկուազացն»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Ազաթանգեղոսի և Փափստոսի այս հատվածները հիմնական ինդրում, որ Տրդատ թագավորը գյուղական եկեղեցիներին տվել էր հատուկ հողեր, միանգամայն իրար համապատասխանում են: Ուշագրավ այս փաստը, որի մասին հազորդում են իրարից անկախ ե՛ր Ազաթանգեղոսը, և՛ Փափստոսը, պետք է ընդունել իբրև հավաստի ու սուրջը: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Տրդատ Մեծը տնտեսապես պետք է ապահովեր գյուղական նպաստականներին, և շատ բնական է, որ հողերուհանութեան վարձատրման ամենահավանական միջոցը կարող էր լինել այդ ժամանակ այն հսկարաշխումը, որ վկայված է հիշյալ հեղինակների մոտ:

Ազաթանգեղոսի վկայութեամբ՝ գյուղական հողերուհանութեանը հատկացված են եղել «չորս շորս հողս երդոյ յամենայն ազարակ տեղիս, իսկ յաւանսն եօթն եօթն հողս երդոյ»: Իսկ Փափստոսի վկայութեան մեջ հիշատակված են միայն յոթը հողերը, որոնցից Պապ թագավորը հինգը գրավել էր «յարքունիս»: Ազաթանգեղոսի վկայութեանը, որ այս կետում ավելի ընդարձակ է ու որոշ, ամենայն հավանականութեամբ պետք է համարվի նաև ավելի ուղիղ: Շատ հավանական է, որ ազարակ տեղերում, ուր եկեղեցու սպասավորների թիվը ավելի պակաս կլիներ, քան ավաններում, հողարածինները եւ պետք է լինեին ավելի քիչ:

¹ Փափստոս, V, գլ. 18, էջ 237:

Արդ՝ ի՞նչ է նշանակում «Տող երդոյ» Հունարեն Ագաթանգեղոսում «Տողս երդոյ» թարգմանված է լատինացի Հունարեն ձևացումը նշանակում է վարելահող կամ հողի տարածության որոշ շափ, ինչպես հասկանալի jugerum-ը կամ գերմանական Hufen-ը: Սերևին՝ Ագաթանգեղոսի թարգմանք «Տող երդոյ» հասկացել է կամ վարելահողի իմաստով, կամ համարել է իբրև որոշ շափի հողարածին: Երկրորդ ենթադրությունն ավելի հավանական է, որովհետև ձևացումը հողարածնի հասուկ իր նշանակությամբ ավելի է համարատասխանում «Տող երդոյ» հայերեն բնագրին, քան վարելահողի ընդհանուր իր նշանակությամբ: Հիմնվելով Ագաթանգեղոսի Հունարեն թարգմանության վրա՝ կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ «Տողս երդոյ» որոշ շափի հողարածիններ են:

Իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատության մեջ ես ցույց էի տվել², որ այս հողամասերը հատկացվել էին գյուղական հողերակալությանը, որպես «խոստակ»-ներ, այսինքն՝ ժառանգական օգտատիրության իրավունքով (dominium utile): Նույն հողերի նկատմամբ գերագույն սեփականության իրավունքը dominium directum) պատկանել է եկեղեցուն: Հողատիրության այդ ձևը պայմանական էր. ուստի՝ եթե հողերակալների «ծառայութիւնն» անհնարին էր դառնում նրանց տգիտության կամ ծանր հանցագործության պատճառով՝ եկեղեցին իրավունք ուներ «խոստակ»-ները ետ գրավել և տալ «արժանաւոր»-ներին:

Պարզ է, ուրեմն, որ ավատականությունն այնքան խոր արմատներ էր ունեցել նախարարական Հայաստանում, որ անդամ գյուղական հողերակալության տնտեսական ապահովումը հողամասերով հարմարեցված է եղել ավատական ընդհանուր կարգերին: Հողերակալությունը ոչ միայն ապահարկ է համարվել «ազատ»-ների նման, այլև ավատառու է եղել, ինչպես և «ազատ»-ների հոծ բաղմունքներ:

Հայաստանի նախարարական կազմակերպության ազդեցությունը հայ եկեղեցու վրա, ինչպես տեսնում ենք, եղել է ավելի մեծ և խորաթափանց, քան միջնադարյան ֆեոդալական Արևմուտքում:

Բացի ավաններում և ագարակներում հողերակալությանը տրված հողերից, եկեղեցին սննցել է նաև ուրիշ կալվածքներ. որոնց մասին կան մի քանի կարևոր վկայություններ Ագաթանգեղոսի և Փավստոսի Պատմություններում:

¹ Տե՛ս Paul de Lagard, Agathangelus und die Akten Gregors von Armenten, Goettingen, 1887, էջ 76.

² Տե՛ս էջ 104—109.

Ագաթանգեղոսի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ հայ եկեղեցին քրիստոնեության տարածման սկզբնական իսկ շրջանում ստացել էր հեթանոսական մեջյանների սկիզբ, արժաթը նաև գյուղերը և կալվածքները:

1. Ագաթանգեղոս, ՃԼ՝, 781, էջ 406 (Տփղիս, 1909)՝

«Զդաստակերասն և զսղասաւորսն քրմօքն հանդերձ [«Անհատական դիցն», «Տրի դից»— Արտաշատում] և նոցին գետնովքն և սահմանօքն ի ծառայութիւն նուիրեցին եկեղեցւոյ սպասաւորութեան»:

2. Նույնը, ՃԹ, 784 էջ 408՝

«Եւ զգեօղն (Թորդան) ամենայն դաստակերտօքն հանդերձ և սահմանօքն յանուն եկեղեցւոյն նուիրէին»:

3. Նույնը, ՃԹ, 785, էջ 409՝

«Եւ զաւանն ամրականան հանդերձ [«ամուր տեղին Անի»] ի ծառայութիւն եկեղեցւոյն նուիրէին»:

4. Նույնը, ՃԹ, 786, էջ 410՝

«Եւ զգանձս երկոցուն մեհենացն [«Անահատական»՝ «չԵրէզն աւանի» և «Արամազդայ»՝ «ի Թիլն աւանի»] աւարեայ ժողովեալ՝ ի նուր սպասուց սուրբ եկեղեցւոյն Աստուծոյ թողուին տեղօքն հանդերձ»:

5. Նույնը, ՃԹ, 790, էջ 412՝

«Եւ զղանձսն մթերեայս [«Մրհական մեհենին»՝ «ի Բագայտիճն»] աւար հարկանէին և աղքատաց բաշխէին և զտեղիսն նուիրէին եկեղեցւոյ»:

Փափասուոր, խոսելով Արիստակեսի թաղման մասին՝ վկայում է, որ «տարուն զնա ի Սոփաց դաւառէ, և եղին զնա յեկեղեաց գաւառի, ի Թիլն աւանի, ի կալուածս Գրիգորի հօրն իւրոյ»¹:

Նույն պատմիչը, նկարագրելով Ներսես կաթողիկոսի թունավորումը և թաղումը, վկայում է դարձյալ, որ կաթողիկոսի մարմինը «րարձին յաւանէն ի նախ գեղջէ, ուր գործն կատարեցաւ, տարան ի Թիլն յաւան չիւր դեղն»²: Իբրև կաթողիկոսական կալվածքներ Փափրատոսի մոտ հիշվում են Աշտիշատը և Ամոք գյուղը³: Իսկ Հովհաննես կաթողիկոսը հաղորդում է, որ Արամոնք գյուղը Կոտայքում «սեպհական էր ասն կաթողիկոսարանի նախ քան զշարչարանս սրբոյն Գրիգորի յարքայէն Տրդատայ նմա իսկ հոգե-

¹ Փափատոս, III, գլ. Բ, էջ 6:

² Նույնը, V, գլ. ԻԴ, էջ 223:

³ Նույնը, IV, գլ. ԺԴ, էջ 117 և V, գլ. Զ, էջ 274:

ցատուր պայմանաւ ընձեռեալ, որոյ և յեւկար վնասն պահի մինչև ցայսօր ժամանակի»¹:

Ինձ թվում է, որ Արշակունյաց ժամանակ ո՛չ միայն Քիլը, Աշտիշատը, Ամոքը և Արամոնքը, այլև Ազաթանգեղոսի մոտ հիշված բոլոր մեհենական կալվածքները գտնվել են Գրիգոր Լուսավորչի սոհմի տնօրինութեան տակ:

Թեև եկեղեցականների կալվածատիրութեան մասին մասնաւորական աղբյուրների տեղեկութեանները խիստ աղքատիկ են և կցկտուր. սակայն պատահական այս վկայութեաններից անգամ կարելի է կռահել, որ, բացի կաթողիկոսական տնից, խոշոր կալվածքներ ունեցած պիտի լինեին նաև մյուս եպիսկոպոսութեանները:

Եվ իրավի, Փափստոսի պատմելով՝ Խոսրով Կոտակի թագաւորութեան ժամանակ, երբ բնաջինջ էին արվել Մանափառացանների և Որդունիների նախարարական տոհմերը, նրանց կալվածքները՝ «Մանափառակերտը չուր բոլոր սահմաններով ու նրա շուրջը եղած դավառակով» ստացել էր, ինչպես վերև տեսանք, Ազրիւնոսը, իսկ «Որդուլու գլուղը չուր բոլոր սահմաններով»՝ Բառնի եպիսկոպոսը²:

Փափստոսի մի ուրիշ վկայութեանից հայտնի է դարձաւ, որ Հովհան Լոյիսկոպոսը, Փառն կաթողիկոսի որդին, խաղ ու կատակով զվարճացնում էր Հայոց թագաւորներին և փոխարենը ստանում նրանցից պարգև և ազարակներ³:

Ինքնուստինքյան պարզ է, որ Նոյեարականութեան տնօրինութեան տակ գտնվող հողային եկեղեցատեղան սեփականութեան ժամանակի ընթացքում պետք է անընդհատ աճեր և բազմապատկվեր, որովհետև եկեղեցին շարունակ ստանում էր իրեն նվերներ հողեր և կալվածքներ, ինչպես առանձնապէս շեշտված է «Հայոց կանոնադիրք»-ում⁴:

Նսփրատութեանների մասին, որ ստացել էին եկեղեցիները և բահանալուպետերը Մանուկ սոլարապետից՝ հաղորդում է նաև Փափստոսն իր Պատմութեան հետևյալ հատվածում.

«Բազում մասունս չընչից իւրոց տայր յեկեղեցիս և ի վկայանոցս, և բազում գանձս տայր ցրահանալապետսն, և տոյս ինքն մեռանէր»⁵:

Սկեղեցական կալվածքներից պետք է տարրերել կաթողիկոս-

¹ Հովհաննէս կարողիկոս, Քիֆլիս, 1912, էջ 101—105:

² Փափստոս, III, գլ. Գ, էջ 10:

³ Նույնը, VI, Ժ, էջ 277—278:

⁴ Տե՛ս «Կանոնադիրք», Դրատ. Ա. Այտճանի, էջ 45:

⁵ Փափստոս, V, ԽԳ, էջ 266

ների և մյուս հոգևորականության այն անշարժ դույքը, որ պատկանել է նրանց իբրև անձնական սեփականություն: Ղազար Փարպեցու Պատմության մեջ հիշատակված է, օրինակ, Սահակ կաթողիկոսի անձնական անշարժ սեփականությունը, որ նա տվել էր իբրև ժառանգություն Համազասոյ Մամիկոնյանի որդիներին «մինչև սյախտեան»¹:

Հայ եկեղեցին, որ հարուստ էր հողերով և կալվածքներով, ուներ և ուրիշ արտոնություններ:

Ֆինանսական տեսակետից եկեղեցուն ենթարկված էր ամբողջ երկիրը, որ տալիս էր նրան տասանորդ, տարուղ և հաս: Արշակունյաց ժամանակ կաթողիկոսներին էր հանձնված, ինչպես տեսանք, «մեծի դատաւորութեան գործակալութիւն»-ը, որը նույնպես կարևոր եկամտի մի աղբյուր էր:

Շատ տարդ է, որ եկեղեցու տնտեսական այս ուժը հիմք էր ծառայելու նաև նրա քաղաքական հզորության:

Եկեղեցու այս դարեզացումը, նրա հոգատիրության անընդհատ աճումը պետք է, բնականաբար առաջ բերեին մեծ դժգոհություն և հարուցանեին աշխարհական իշխանությունների բուռն դիմագրությունը: Ինչպես Արևմտյան եվրոպայում Կարոլինյան կարյ Մարտի ժամանակ, նաև միջնադարյան մի շարք մյուս երկրներում, նույնպես և նախարարական Հայաստանում, եկեղեցական և վանլապատկան հողերի կուտակման դեմ ձեռք էին առնվել կտրուկ միջոցներ:

Փափառուսի վիչությունից հաշտնի է², որ Պապ թագափորը գրույական եկեղեցիներին հատկացված յոթական հոգաբաժիններից հինգը գրավել էր «չարքունիս»: Բացի այդ, նա հրամայել էր վերացնել տասանորդի և ստղի եկեղեցական տուրքերը և ոչնչացնել ներսես կաթողիկոսի հիմնած բարեգործական գանազան հաստատությունները: Սակայն Պապի ձեռք առած այդ միջոցները կրում էին միայն մամանահափոր բնույթ:

Պապից հետո եկեղեցու դրուձյունը նորից սկսել էր ամբունայ թե անտեսուպես և թե բաղաբաղանապես:

Հայ հոգեորակունության համար բնորոշ էր, հատկապես, որ նա, հովասարեղոված լինելով «ազատ»-ների դասին, իր կենցաղի ու վարքուբարբի նկատմամբ ենթարկվել էր մեծ շափով դինվորական այդ աղնվականության աղղեցության:

Ձինվորական դասի անդամներն էին հաճախ, որ հոգևորական

¹ Ղազար Փարպեցի, 1, ժԸ, էջ 37.

² Փափառուս, V, գլ. ԱԿ, էջ 234—237.

էին դառնում և ստանձնում բարձր պաշտոններ եկեղեցու ղեկա-
վարութեան մէջ, նաև վանքերում:

Մինչև հոգևորական ձեռնադրելը զինվորական էր, ինչպես
սեւանք, ներսես Ա կաթողիկոսը: Նրա հայրը և հորեղբայրը՝ Աթա-
նազինեսը և Պապը՝ շիւմեցան ստանձնել իրենց հոր հոգևորական
բարձր պաշտոնը և գերադասեցին մնալ զինվորական ծառայու-
թեան մէջ: Կորչունի վկայութեանից հայունի է նույնպես, որ Մես-
րոպ Մաշտոցը հոգևորական դառնալուց առաջ զինվանադպրի պաշ-
տոնով ծառայում էր արքունիքում և առաջադեմ էր նաև զինվորա-
կան արվեստում:

Թե որքան մեծ է եղել զինվորական կենցաղի ազդեցութեանը
եկեղեցականների վրա՝ երևում է Փափսասի հետաքրքրական մը
տեղեկութեանից: Նրա պատմելով՝ չորրորդ դարում Զավեն կաթո-
ղիկոսը կարգադրած է եղել, որ քահանաները հայնեն զինվորական
զգեստ¹: Ուշագրավ է նաև այն, որ հոգևորական դասի տնտեսները,
որոնք մեծ մասամբ «խոստակղար» էին և համարվում էին իրավա-
պես «ազատաց տոհմ»-ում, թողնում էին հաճախ իրենց կարգը՝ և
ծառայում հեծկապորթի մէջ: Հայտնի է նույնպես, որ հայ եկեղե-
ցին, ղեմ լինելով հոգևորականութեան զինվորամուկ այդ բարբերին
համաձայն եկեղեցական ժողովների հատուկ կանոնների, որ մէջ
են բերված իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատութեան
մէջ², արդելում էր թե, ընդհանրապես, զինվորների սպասավորու-
թեանը եկեղեցիներում և թե վերահիշյալ սովորութեանները:

Ամփոփելով մեր ասածները եկեղեցական դասի մասին՝ կարույ
ենք եզրակացնել, որ հայ եկեղեցու ֆեոդալականացումը նախարա-
րական Հայաստանի ուշագրավ երևույթներից մեկն է: Եկեղեցական
դասի հղորդութեանը թե Հայաստանում և թե միջնադարյան եվրո-
պայում հիմնված է եղել կարվածատիրութեան վրա: Հայ հոգևորա-
կանութեանը, հախարակեցված լինելով «ապաս»-ների գասին, Ար-
շակունչաց ժամանակ ունեցել է ազատարկութեան նման արտոնու-
թեաններ, ինչպես և ազնվականների իշխող դասը: Ուշագրավ են,
մասնավորապես, եկեղեցական պաշտոնների ժառանգական լինելը
սրոշ տոհմերում և թԵՕՄ-«խոստակ»-ների գոյութեանը, որոնք ժա-
ռանգական օգտատիրութեան իրավունքով տրվում էին հոգևորա-
կաններին:

Այս վերջին երկու ստանձնահատկութեանները հայ եկեղեցու
նախարարականացման ամենացարտուն ցուցանիշներն են:

¹ Փափսաս, VI, գլ. Բ, էջ 271.

² ՏԵՄ էջ 145—146:

«ՌԱՄԻԿ»-ՆԵՐՔ ԵՎ «ՇԻՆԱԿԱՆ»-ՆԵՐՔ

Շինականությունը՝ իբրև Հին Հայաստանի տնտեսական գլխավոր նեղուկը — «Ռամիկ» և «շինական» տերմինների տարբերությունը: — «Շինական»-ների սոցիալական դրությունը: — նրանց «ծառայություն» ու «ստրկություն»-ը: — «ի նաեկի ծառայություն»-ը՝ որպես «շինական»-ների գլխավոր պարտականությունը: — Շինական»-ների իրավական դրությունը: — Դազար Փարոյեցու վկայությունն իր ծագման մասին: — այդ վկայության սխալ մեկնությունը: — Փարպեցին Փարպի զյուզը «աննազատ շինական» էր: — «Շինական»-ների հորտանման վիճակը: — Կյուղացիների նման վիճակը Սասանյան Պարսկաստանում — հորենացու «վախճախի ի ծառանգություն» վկայությունը կարող է վերաբերել «շինական»-ներին: — Ոգարտ գյուղացիության մեկնությունը: — հորենացու վկայությունը զյուզերի ու ցավատների «ստանձնականություն» մասին: — «Մնակ», «ձեռնատունկ» և «կրտսեր» շինականներ: — «Շինական»-ների վշտաբեր կյանքը: — «զեղրուկ» և «շինական»: — «Շինական»-ների արտաքինը և նրանց ցույց արվող արհամարհանքը: — «Շինական»-ները ենթակա էին մարմնական պատիժների: — Ճորտ բռնի ստանձնականությունը՝ կիսազատ և ասեկանման հորտեր: — Ճորտական գյուղացիության իրավական ու տնտեսական տարբեր դրությունը նազույին ու տնտեսային ակնարկումներում (= Grundherrschaft ու Gutsherrschaft): — Արշակունյաց Հայաստանի կարվածատիրական սխառնը հաղային սիրություն էր (Grundherrschaft): — «Շինական»-ների հորտական վիճակը ժողովրդական հպատակություն էր և ոչ ստեղծման հորտություն: — «Շինական»-ների դրության նմանությունը կոյունների դրության: — «Շինական»-ները և «ազատ»-ների վեհաժողովների հարաբերական շարքը: — «Շինական»-ների «բակազին» հողերը: — Կոյունները և «շինական»-ները չէին կարող վաճել պետական պաշտոններ: — Համայնական հողատիրությունը Հին Հայաստանում: — Հավասար հողաբաժանում «բոս մարդարուի»: — հորենացու վկայությունը: — Աղոնցի մեկնությունը: — Հոգևոր «հաասար» և «բոս մարդարուի» բաժանումը ո՛չ քան «սեպուհական», այլ համայնական հողատիրության կարգ է: — Համայնական հողատիրությունը Վրաստանում: — «Հոգևոր եղբայր», հավանություն, այն հատուկ հողաբաժիններն են, որ տրվել են «երդ»-երին: — «Կեանք», «արար», «կայրած» և նրանց սխալ մեկնությունը: — «Վիճակ» բառը, որն ունի գյուղացիական հողաբաժնի իմաստ, համայնական հողատիրության տերմին է: — «Շինական»-ների վեհաժողով տարբերը և հարկերը: — Աշխատապարտ ունեռան՝ «կուս»-ը և «պահակություն»-ը: — հայկական «կոտ»-ի մասին Կաստի սխալ ենթադրությունը: — «Կուս»-ի բնորոշակ նշանակությունը

Ֆեոդալիզմի շրջանում, ինչպես տեսանք, տնտեսապես և քաղաքականապես առաջնակարգ և գերիշխող դեր էր կատարում խոշոր կալվածատիրությունը: Նույն շրջանում՝ իրրև արտադրության հիմնական ճյուղ՝ գերակշռող նշանակություն ունեւր, բնականաբար, գյուղատնտեսությունը: Գյուղացիությունն էր, անշուշտ, կամ շինականությունը՝ բնակչության այն արտադրող ու աշխատող և շահագործվող շերտը, որ ապրուստի միջոցներ էր հայթայթում կալվածատեր ազնվականությանը և հանդիսանում Հին Հայաստանի տնտեսության գլխավոր նեցուկը:

Շինական դասի սոցիալական-տնտեսական վիճակը Հին Հայաստանում հայոց ներքին կյանքի ամենադժվար ուսումնասիրելի խնդիրներից մեկն է: Մատենադրական աղբյուրները սալիս են այդ դասի մասին պատահական և խիստ աղտոտ ու անորոշ վկայություններ: Աղբյուրների այդ մասի ու վիճելի ակնարկները քննության են առնված «Իխաողություններ Հին Հայաստանի շինականների գրության մասին մարզպանության շրջանում» բնդարձակ իմ աշխատության մեջ¹: Նույն աշխատության մեջ խոսել ենք նաև «ոամիկ»-ների մասին:

Կանդ առնենք նախ «ոամիկ» տերմինի վրա, որի ստուգաբանությունը, ծագումը և բուն իմաստը, ինչպես մանրամասն ցույց ենք տվել վերոհիշյալ աշխատության մեջ (էջ 22—25), սխալ են մեկնված նորադույն ուսումնասիրություններում:

Ուղիղ պետք է համարել, անտարակույս, Հյուբշմանի բացատրությունը:

Պրոֆ. Հ. Հյուբշմանը «ոամիկ» բառը թարգմանում է «հասարակ ժողովուրդ, խուժան, աշխարհական, աշխարհիկ մարդ» (gemeines Volk, gemein, weltlich, Laie) և կարծում է, որ հայերեն «ոամ» և «ոամիկ»-ը փոխառություն են պարթևերենից (=ramik) և համապատասխանում են նոր պարսկերեն ram և rama բառերին, որ նշանակում են «խումբ, հոտ» (Schar Herde)²: Համաձայն այս բացատրության, «ոամիկ»-ի սկզբնական նշանակությունը պետք է լինի՝ հասարակ կամ խաժամուժ ժողովուրդ: Եվ իրավի՛ հենց այս նշանակությամբ գործ է ածված «ոամիկ»-ը պատմական ու մատենադրական աղբյուրներում:

Նույն աղբյուրների քննությամբ որոշվում է, որ «ոամիկ»-ները կազմել են Հին Հայաստանի բնակչության ստորին խավը և, որպես

¹ Տե՛ս «Պետական Համալսարանի գիտական տեղեկագիր», Երևան, 1925, № 1, էջ 3—45:

² Hübischmann, Armenische Grammatik, Leipzig, 1895, էջ 233.

այգալիտին, հակադրվել են, ինչպես և «շինական»-ները, «նախորար»-ներին, «սեպուհ»-ներին, «սուլաս»-ներին, նաև հոգևորականներին ու «ոստանիկ»-ներին: Ինչպես ստորագրած այդ դրուժյունը երևում է աղբյուրների վկայություններից, որ մեջ են բերված իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատության մեջ (էջ 149—150):

Ուշադրության արժանի է, որ ամեն անգամ, երբ սոցիալական ավելի բարձր դասերի կողքին հիշատակվել են «ոամիկ»-ները, միանգամայն ավելորդ է կոչել հիշել նրանց հետ միասին նաև «շինական»-ներին: Իմ այդ շատ լավ հասկանալի է: «Ռամիկ» բառն ինքն արդեն նշանակում էր հասարակ ժողովուրդ և մատնանշում էր շողովրդի ամբողջ բազմությունը, որ չէր պատկանում ազնվական կամ հոգևորական դասերին: Նույն բառի տակ շատ պարզ է, որ արդեն իսկ հասկացվում էր և շինականությունը:

«Շինական»-ներին «ոամիկ» լինելը միանգամայն անփոփոխ է, որովհետև մատենագրական վկայությունների մեջ այդ պարզ կերպով շեշտված է: օրինակ, Փավստոսի վկայության մեջ՝ «ի շինականաց անգամ ոամիկ մարդկանն» (III, ԲԼ), կամ Խորենացու մոտ՝ «դոամիկ շինականս» (III, է):

Բայց կարելի է արդյոք զրանից հետեղնել, ինչպես այդ անուն են բանասերները, որ «ոամիկ» բառը և «շինական»-ը համանիշնել են և դորձ են ածվել սոցիալական միևնույն դասի համար:

Այս եզրակացությունը, որ սովորական է ու բնականոր բանասիրական ու պատմագիտական բազմաթիվ աշխատություններում՝ իմնավոր չէ: «Ռամիկ» Հին Հայաստանում կոչվել են ոչ միայն «շինական»-ները, այլև բազարների բնակչության ստորին խավերը, ինչպես այդ երևում է մատենագրական աղբյուրների վկայություններից¹:

Ուշադրության արժանի է, որ հինգերորդ դարի հայերեն թարգմանություններում «ոամիկ» բառը մեծ մասամբ համապատասխանում է հունարեն *δηλός* և *δηλότης* բառերին, որ հետքիստոնեական մատենագրության մեջ ունեցել են, զլխավորապես, խառնիճադանց բաղմունքի, ամբոխի ու հասարակ ժողովրդի իմաստ:

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, «ոամիկ»-ը ո՛չ թե համանիշ է «շինական» բառի, այլ նրա նշանակությունն ավելի բնդարձակ է ու բնդհանուր:

¹ Տե՛ս Ղազար Փարսեցի, III, ԳԹ, էջ 178, Հովհաննես կարողիկոս, էջ 162 / օրինակներ:

«Ռամիկ» կարող էին անվանվել ո՛չ միայն «շինական»-ները, այլև, ընդհանրապես, ժողովրդի ամբողջ բաղմոթյունը, լինելը նա պլուրալի թե քաղաքացի, եթե նա չէր պատկանում այնվական կամ հոգևորական գասերին՝

Որովհետև Հին Հայաստանը, պիտավորապես, երկրագործական ու պլուրալական երկիր էր, շատ բնական է, որ այստեղ «ռամիկ»-ների ստվար մեծամասնությունը կազմում էին «շինական»-ները՝

Անցնենք այժմ «շինական»-ների գրուծյան որոշմանը Հին Հայաստանում։

«Շինական»-ների սոցիալական դրուծյան մասին պատմական ու մատենագրական աղբյուրների տեղեկությունները թեև շատ բիշ են ու անորոշ, սակայն այդ տեղեկություններից իսկ երևում է, որ «շինական»-ները, լինելով Հին Հայաստանում առանձին գաս՝ կազմել են երկրի գլխավոր հարկատու ուժը։

Ուշագրուծյան արժանի է առանձնապես, որ Դվինի ժողովրդի ներքորդ կանոնում եկեղեցականների «ապատուփին»-ը հակադրվում է «շինական»-ների անողատ դրուծյան, որ անվանվում է «ծառայութիւն» և «ստրկութիւն»։

«Յորժամ ազատք զիրեանց ղերդ և զմարդ բաժանեն,—սուփած է այդ կանոնի մեջ,— յոլովք շարակնութեամբ առնեն, պժառանգաւորս եկեղեցւոյ ջանան ի ծառայութիւն և ի ստրկութիւն արկանել, մոլեալք և մոլորեալք ի քրիստոնէական հաւատոյս»¹։

Դվինի այս կանոնի շարունակությունից պարզ երևում է, որ երդերի ու մարզկանց այս բաժանումը վերաբերում է «ազատ»-ներին պատկանող «շինական»-ներին։

Արդ՝ ի նկատի ունենալով, որ «շինական»-ները համարվել են կալվածատեր այնվականություն հատուկ դույրը, ինչպես և նույն կանոնի հետաքրքիր ակնարկները «շինական»-ների ծառայութեան և «ստրկութեան» մասին՝ կարելի է հավանական համարել, որ «շինական»-ները սլետք է լինելին ճորտացած և կալված հողին²։

Որ պլուրալական «երդ»-երը, որպես հատուկ դույր, պատկանել են այնվականներին՝ այդ երևում է նաև Մովսես Կողանկատվացու վկայությունից Աղվանից վաչե արքայի մասին։ Այս արքան, հրա-

¹ «Կանոնք Դոմայ», Վաղարշապատ, 1905, Թ. էջ 13։

² S. K. J. Karst, Sempadscher Kodex, zw. Band, Strassburg, 1905, էջ 44—42 Համեմատել նաև ի. Սամվելյան, Միեթար Գոշի դատաստանագիրքը Վիեննա, 1911, էջ 297—299։

ժարվելով դահից, խնդրում է Պարսից Պերոզ (459—484) թագավորից տալ իրեն սեփական իր բաժինը, որ հորից էր ստացել՝ հապոր «երգ», այսինքն՝ 1000 տուն «շինական»-ներ¹։

Իմ կարծիքով, «շինական»-ների «ծառայութեան» տնտեսական կողմը շատ լավ արտահայտված է հայ մատենագրության ուշագրավ մի դարձվածքում, որը մեկնված է իմ վերոհիշյալ աշխատության մեջ²։

Փափստոսը, նկարագրելով Արշակունյաց Հայաստանի ազդու տամբ ծայրագավառների նվաճումը Մուշեղ Մամիկոնյանի ջանքերով, նրանց բնակչության մասին մի բանի անդամ կրկնում է հետևյալ դարձվածքը.

1. Փափստոս, V, գլ. Թ, էջ 214՝

«Եւ զբնակիչս երկրին ի հարկի ծառայութեան կացուցանէր».

2. Նույնը, V, գլ. ԺԹ, էջ 217՝

«Ի հարկի ծառայութեան թագաւորին Հայոց Պապայ դամե-նիսեան առ հասարակ կացուցանէր»:

3. Նույնը, V գլ. ԺԸ, էջ 217՝

«Ե ինքեանք կային ի հարկի ծառայութեան»:

Նիկ. Ադոնցը ենթադրում է, որ «ի հարկի կացուցանել» կամ ավելի լրիվ՝ «ի հարկի ծառայութեան կացուցանել» նշանակում է ո՛չ թե հարկ դնել, այլ հնազանդեցնել³։ Այս ենթադրությունը միանգամայն անհաջող է։ Ադոնցը հենց ինքը շատ ձիշտ դիտել է, որ Փափստոսը երկու ուրիշ հատվածում «ի հարկի ծառայութեան կացուցանել» դարձվածքի փոխարեն ունի՝ «դնէր հարկ մնացորդացն»⁴։

Փափստոսի համապատասխան հատվածների համեմատությունից սխալ էրևում է, որ «ի հարկի կացուցանել» կամ «ի հարկի ծառայութեան կացուցանել» դարձվածքները գործ են ածված հարկ դնելու և ոչ հնազանդեցնելու իմաստով⁵։

Ինչո՞ւն տեսնում ենք, «բնդ հարկօք» կամ «ի հարկի ծառայութիւն»-ը հասուկ ու առանձին մի տերմին է, որով որոշվում էր «շինական»-ների «ծառայութեան» հիմնական բնույթը։ «Ընդ հարկօք» կամ «ի հարկի ծառայութիւն»-ը, լինելով «շինական»-ների

¹ Մովսէս Կաղանկատվացի, I, գլ. Ժ, էջ 14, Մոսկվա, 1860.

² Տե՛ս «Գիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների դրոյթյան մասին», էջ 28—30.

³ Адоныч, Армения и эпоха Юстиниана, էջ 480.

⁴ Փափստոս, V, գլ. Ժ, էջ 214 և ԺԸ, էջ 214.

⁵ Համեմատե՛լ նաև Նորայր Բյուզանդացի, Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւն, Տփղիս, 1900, էջ 367.

զլիսավոր պարսականութունը՝ տարրերվել է «նախարար»-ների ու «աղատ»-ների «ծառայութիւն»-ից հասկապես նրանով, որ նրա սոցիալական-տնտեսական հիմքը կազմել է հարկատվութիւնը, որից սպասու են եղել աշխատանքի արտոնյալ դասերը և յս վերջինների «ծառայութիւն»-ը ինչպես երևում է ազբյուրների վկայութիւններին, համարվել է «ի սպասու ծառայութիւն», իսկ ստրուկներինը՝ «ի ստրկաց կարգի ծառայութիւն» կամ «ծառայութիւն ստրկութեան»¹։

Բացի տնտեսական դրութիւններից, հարկավոր է հանդամանորեն որոշել նաև «շինական»-ների իրավական դրութիւնը։

Ակադ. Ջավախիշվիլին, քննութիւն անելով այս խնդիրը, հանգել է այն եզրակացութեան, որ «շինական»-ներն աղատ չեն եղել. այլ ստորագրված են եղել աղնավականներին։ Նրա եզրակացութեան զլիսավոր ու միակ հիմքը այն է, որ մատենագրական աղբյուրներում «շինական»-ները հակադրվել են «աղատ»-ներին և անվանվել «անաղատ»²։

Իմ կարծիքով, միակ այս ապացույցն ամուր ու հաստատուն չէ։ Միանգամայն ճիշտ է, որ «շինական»-ները Հին Հայաստանում եղել են «աղատ»-ներին հակադիր առանձին դաս և ազբյուրներում կոչվել են «անաղատ»-ներ, սակայն այդ փաստն ինքնին դեռ բավական չէ, որ նրանց կարելի լինի համարել ոչ աղատ այդ բառի ուժեղացման իրավական իմաստով։ «Աղատը» և «անաղատը» թեև թարգմանվել են ուսերեն՝ свободные և несвободные, սակայն այդ թարգմանութեան դեմ կարող են լինել լուրջ առարկութիւններ։ Ավելի ուղիղ կլինի այդ բառերը թարգմանել՝ азаты և неазаты։

Անթույլատրելի է, ընդհանրապես, հայոց իրավական ու սոցիալական հին տերմինները, ինչպես՝ «անաղատ», «աղատ», «սեպհական», «սեպհականութիւն» և այլն, թարգմանել կամ յուսարանել այդ բառերի ժամանակակից աշխարհարար իմաստի համեմատ, այլ հարկավոր է ամեն անգամ որոշել իրավական այն հասուկ բովանդակութիւնը, որ նրանք ունեցած յիստի լինելին Հին Հայաստանում։

Որպեսզի կարելի լինի ցույց տալ «շինական»-ների անաղատ լինելն այդ բառի աւժման հասկացողութեամբ՝ անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նրանց իրավական դրութեան վերաբերյալ նշութերը շատ ավելի մանրադնին կերպով, քան այդ արել է Ջավախիշվիլին։

¹ Տե՛ս «Յնդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 156—157,
² Ի. Джавахов, Государственный строй..., էջ 134.

Մասենադրական ազդյունները, դժբախտաբար, հնարավորություն չեն տալիս քննության առնելու և լուսաբանելու այդ խնդիրը հստակամտորեն, իր բոլոր մանրամասնություններով, ինչպես այդ արված է նորագույն ուսումնասիրություններում Արեմայան նվիրույթյի և Խուսառտանի գյուղացիության նկատմամբ: Ազդյունների մեջ կան միայն կողմնակի մի քանի ցուցումներ, որոնցից, իմ կարծիքով, կարելի է հետևցնել, որ նախարարական Հայաստանում ես «շինական»-ները գտնվել են, ընդհանուր առմամբ, ձորտանման վիճակում:

Այդ ցուցումներից ամենից ուշագրավն է, բացի Դվինի վերահիշյալ խննդորդ կանոնից, նաև Ղազար Փարպեցու կարևոր մի վկայությունը, որ գտնվում է նրա՝ Վահան մամիկոնյանին պրած «Թուղթի» մեջ:

Ղազար Փարպեցի, էջ 188 (Տփղիս, 1904)¹

«Արդ՝ իմ նախորդ վարք ու բարքը գիտեն տեր ներսեհը և Հրահատ Կամսարականը, նաև Այունյաց աշխարհի վերահիշյալ Եպիսկոպոսը: Եվ դու եկար ու ինձ փնտրեցիր և, գտնելով այն աշխարհում՝ տարար տուն՝ ոչ իբրև աղքատ տնից կամ մանկատնից մեկին և ոչ իբրև քեզ օտար մեկին կամ որևէ մեկի ծառայի: Որովհետև պարեգոտավորները [= եկեղեցականները] ազատ են Քրիստոսի սիրուն: Իսկ նա, որ ինձ պարեկոտ ավեց և դատեց աշխարհի ծառայությունից և առիթ եղավ մեզ ազատության, տեր Աղանը՝ քո, տյառն, քեռին էր»:

[«Արդ՝ դառաչին կելոյն իմոյ վվարս տէր ներսեհ և Հրահատ Կամսարական գիտեն, գՍիւնեացն՝ յառաջադրեալ եպիսկոպոսն աշխարհին: Եւ դու յայց ելեալ խնդրել զիս, և դտեալ յաշխարհին յայնմ՝ ածեր ի տուն, ոչ իբրև զաղքատ զոք ի կազմածին և ի մանկտոյն, և ոչ իբրև զօտար զոք ի քէն և կամ զծառայ ուրուք: Բանգի պարեկօտաւորք ազատեալ են ի Քրիստոս: Իսկ որ դատոյցն զիս պարեգօտիւք ի ծառայութենէ աշխարհիս և ազատութեան եզև մեզ առիթ, տէր Աղան՝ քո տեառն քեռի էր»]:

Կարևոր այս վկայությունը, ինչպես ես մատնանշել էի, սխալ է մեկնված Զարբանայանի հին գրականության պատմության մեջ: Հիմնվելով այս հատվածի վրա՝ Զարբանայանը ենթադրել է, որ Ղազար Փարպեցին «ընտիր և ազնուական ցեղէ էր»¹: Իսկ Փարպե-

¹ Տե՛ս Զարբանայան, Հայկական հին գրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 392.

ցու աչն վկայությունը, որ ինքը Գուդարաց Աշուշա քղեշխի տանը սնվել ու դաստիարակվել էր Վահան Մամիկոնյանի և նրա եղբայրներին հետ¹, առիթ է տվել նրան նույնիսկ կարծելու, որ Փարսեցին, հավանաբար, ազգական է եղել Մամիկոնյանների տոհմի:

Գրիգոր Խալաթյանցը ևս Փարսեցուն համարում է «ազատ կամ յազդէ ազնուաց», «որդի առն ունեորի» և հնարավոր է համարում նրա «մերձավոր կամ հեռավոր ազգակցութիւնը» Մամիկոնյանների հետ²:

Այս ենթադրութիւններից և ոչ մեկը հավանական չէ: Վերոհիշյալ հատվածում «ոչ օտար զոք ի քէն» խոսքերով Փարսեցին տկնարկում է, որ ինքն օտար չէ Վահանին, իրրև նրա սննդակիցը մանկության հասակում: Որ այդ խոսքերը շեն կարող այլ կերպ հասկացվել և հիմք ծառայել Փարսեցու աղնվական ծագման՝ այդ ավելի քան պարզ էրևում է սույն հատվածի վերջին պարբերությունից, որի մեջ Փարսեցին իր ծագման մասին վկայում է, որ իրեն, հոգևորական դարձնելով, ծառայութիւնից դատուցել և սպասուցության առիթ էր եղել Տեր Աղսնը, Վահան Մամիկոնյանի բեռին:

Եթե Փարսեցին «ազա»-ների կարգն էր անցել հոգևոր կոչում ընդունելուց հետո, սակայն միևնույն ժամանակ, ինչպես ինքն է վկայում, չէ եղել «ծառայ տրուք»³, ոչ էլ «ազքատ ոք ի կազմածէն և ի մանկուտյն», կարելի է վստահ կերպով ենթադրել, որ նա եղել է հավանորեն, «շինական»: Փարսի դյուղից:

Փարսեցու ծագման մասին այս նոր ու կարևոր ենթադրությամբ ո՛չ միայն որոշվում է նրա շինական ծագումը, այլև լուսարանվում է «շինական»-ների իրավական դրության հետաքրքիր մի առանձնահատկությունը:

Որպեսզի Փարսեցին կարողանար հոգևորական դասնալ և ստանալ «ազատութիւն», որ հատուկ էր եկեղեցականներին, ինչպես տեսնում ենք, հարկավոր է եղել նրան «ծառայութիւն»-ից դատել: Եթե «շինական»-ները յինեին ազատ՝ դժվար թե հարկավոր լիներ նրանց ազատադրումը նախկին «ծառայութիւն»-ից:

Փարսեցու վկայության մեր նոր մեկնությունը մոտավորապես պարզում է «շինական»-ների սոցիալական ընդհանուր դրությունը Հին Հայաստանում:

¹ Փարսեցի, Թուղթ, էջ 188, Տփղիս, 1940:

² Դր. Խալաթյանց, Ղազար Փարսեցի և գործք նորին, Մոսկվա, 1883:

³ «Մտառ»՝ Փարսեցու այս հատվածում նշանակում է ըստ իս ստրուկ:

Հստ երևույթին, նրանք, իբրև «անաղատ»-ներ, հարկատու հատուկ «ծառայութեամբ» կապված են եղել իրենց հողի և «տէր»-երի հետ: Նրանց «ծառայութեան» մանրամասնությունները թեև մութ են մնում ու անհայտ, սակայն բնդհանուր գծերով հաստատվում է, որ նրանց «ի հարկի ծառայութեան» վիճակն ունեցել է, հավանաբար, որոշ չափով ճորտության բնույթ:

Հավանական է նույնպես, որ շինականությունը, լինելով իր մեջ պարփակված առանձին դաս, որից դուրս գալը հնարավոր է եղել, ինչպես տեսանք, կալվածատիրոջ համաձայնությունով, իր իրավունքներին ու պարտականություններին կապված էր մնում ժառանգարար: Ինչպես «ագատ»-ների դասի մեջ ժառանգական է եղել զինվորական ծառայությունը, հոգևորական դասի մեջ՝ քահանայական պաշտոնը, այնպես էլ շինական դասի համար, ըստ երևույթին, ժառանգական եղած պիտի լիներ նրան հատուկ հարկատու «ծառայութիւն»-ը:

Ուշագրավ է, որ սոցիալական նման վիճակում եղել են նաև Սասանյան Պարսկաստանի գյուղացիները, որոնց մասին մի քանի կարևոր տեղեկություններ տալիս է Տանսարը Տարարիստանի թագավորին դրած իր նամակում¹: Խրիստոնեաների կարծիքով, այդ նամակը դրված պիտի լինի Խոսրով Ա-ի հաղթություններից հետո, 557—570 թվականներին²:

Տանսարն իր այդ նամակում մատնանշում է, որ Պարսկաստանում «ամեն մեկը պետք է գրադվեր այն գործով, որի համար աստված նրան ստեղծել էր»³: Ընդհանրապես փոխադրումը մի դասից մյուսն արգելված է եղել, Եսկայն կարող էր այդ տեղի ունենալ բացառաբար և միայն այն դեպքում՝ երբ գյուղացին աչքի էր բնկնում իր բնօրինակություններով:

«Այդ դեպքում, — վկայում է Տանսարը, — ղեկուցանում են այդ մասին թագավորին և երկար հարցուփորձից հետո մուսուլմանների ու հերպետների մասնակցությամբ՝ եթե սրանք բնօրինակում էին թեկնածուի արժանիքը, փոխադրում էին նրան ուրիշ դասի մեջ»⁴:

¹ Տե՛ս հրատարակություն և թարգմանություն J. Darmesteter-ի, „Journal Asiatique“, I, էջ 200 շարուն. և 502 շար.:

² Տե՛ս Christensen, L'empire des Sassanides, København, 1907, էջ 112:

³ Տե՛ս Christensen, L'empire des Sassanides, էջ 46, նաև Lettre de Tansar, էջ 215 և 520:

⁴ Christensen, էջ 46, Tansar, էջ 214 և 519:

Հիմնվելով Տաբարիի վկայության վրա՝ հրիստենսենը ենթադրում է նաև, որ Սասանյան Պարսկաստանում գյուղացիները, լինելով անազատ, ամրացած էին կալվածատիրոջ հողին և սարսափոր էին կատարել նրա մոտ «կոռ»-ի աշխատանքներ²:

Գյուղացիության ճորտական այդ դրույթունը Սասանյան Պարսկաստանում և նրանց դասային փակ ու կաստայական միճակը՝ դարձյալ կարևոր ցուցմունքներ են, որ անուղղակի կերպով հաստատում են «շինական» դասի կացության նման պայմանները նաև նախարարական Հին Հայաստանում:

«Շինական»-ների սոցիալական դրույթան պարզարանումն այնքան կարևոր խնդիր է, որ ավելորդ չի լինի մեջ բերել նաև խորենացու կարևոր մի վկայությունը՝ իրրև նեցուկ և կովան վերոհիշյալ եզրակացության:

Նկարագրելով իր «Ողբ»-ի մեջ հայ ժողովրդի զանազան խավերի արստավոր բարբերը՝ ժողովրդականների մասին խորենացիի ասում է հետևյալը.

«Ժողովրդականք վէսք, ստահակք, արբեցողք, վնասակարք, փախչողք ի ժառանգութենէ»³:

Մ. էմինը «փախչողք ի ժառանգութենէ» թարգմանել է «уходящий ся духовного звания», իսկ խորեն Ստեփանեն, հետևելով նրան, թարգմանել է՝ «եկեղեցական կոչումից փախչող»⁴:

Այս թարգմանությունները միանգամայն անհաշող են ու անիմաստ: Հողերը կոչումը ինչպես հայտնի է, կապված էր տնտեսական ու սոցիալական այնպիսի արտոնությունների հետ, որ անհեթեթ կլինեիր կարծել, որ իրր թե այդ կոչումից ժողովրդականները տրամադիր կլինեին խուսափել:

Հանդուցյալ միաբան Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը, որքան հիշում եմ, «փախչողք ի ժառանգութենէ» խոսքերը վերադրում էր «շինական»-ներին և ենթադրում, որ «ժառանգականութեան» տակ պետք է հասկանալ այն հողը և «շինական ժառանգութեան» այն ծանր միճակը, որից «շինական»-ները աշխատել են խուսափել և ազատվել փախուստի միջոցով: Այս երևույթը, ինչպես գիտենք, ճորտական գյուղացիության համար սովորական է եղել նաև ուրիշ երկրներ:

¹ Տե՛ս Th. Nöldeke, Tabari, Leiden, 1879, էջ 122:

² Christensen, L'empire des Sassanides, էջ 46:

³ Խորենացի, III, 44, էջ 364:

⁴ Տե՛ս «История Армении Моисея Хоренского, новый перевод Эмина», М., 1893, էջ 215 և «Մովսէս Խորենացու Հայկական պատմութիւն», թարգմ. Խ. Ստեփաննի, Ս. Պետերբուրգ, 1889, էջ 350 և ծանոթ. 814, էջ 290:

բում: Եթե Տեր-Մկրտչյանի մեկնությունն ընդունելի համարվի, այդ դեպքում «շինական»-ների մասին վերոհիշյալ մեր ենթադրությունը հաստատված կլինի նաև Խորենացու վկայությամբ:

«Փախչողք ի ժառանգութենէ» խոսքերից կարելի կլինի հետևյալն էլ, որ «շինական»-ները, լինելով «անաղատ», գտնվել են Խորենացու ժամանակ ճորտական վիճակում: Այդ դրությունը, ինչպես տեսնում ենք, անվանված է «ժառանգութիւն», ուստի և պետք է ենթադրել, որ «շինական»-ների հատուկ «ժառանգութիւն»-ը կրել է ժառանգական բնույթ, ինչպես և Սասանյան Պարսկաստանում:

Հստակապես համարելով ճորտական դյուղացիության գոյությունը Հին Հայաստանում, չպետք է, իհարկե, կարծել, որ Հայաստանի ողջ գյուղացիությունը նախարարական դանազան երկրաշրջաններում ունեցել է միակերպ ու նույնանման վիճակ:

Հայաստանի նման նախարարական մի երկրում, որ բաժանված էր անջատ ու գրեթե անկախ իշխանությունների, շատ բնական է, որ կլինեին «դանազան սոփորութիւնք դաւառաց և աշխարհաց»: Կարող էին լինել ճորտական դյուղացիությունից դուրս նաև աղատ գյուղացիության մնացորդներ: Մենք վերև տեսանք, որ Փափսոսի մոտ՝ հիշատակված են Հացեկաց գյուղի «կարճաղատ»-ները, որոնք, հավանորեն, աղատ գյուղացիներ էին:

Որ գյուղերի ու «շինական»-ների իրավական ու տնտեսական դրության մեջ կարող էին լինել տարբերություններ՝ այդ մենք կարող ենք գուշակել Խորենացու ուշագրավ մի վկայությունից: Հանդիմանելով նախնի հայերի անիմաստասիրությունը, որոնք թերացել են գրի առնել տալու իրենց ժամանակվա պատմական անցքերը, Խորենացին կտրծում է, որ չէ կտրելի արդարացնել նրանց, ասելով՝ որ իբր թե շարունակ զբաղված են եղել կռիվներով և կամ շեն ունեցել դիր ու գայրություն:

«Բայց իրավացի չի լինի,— ասում է Խորենացին,— այսպես կարծելը, որովհետև պատերազմներից հետո եղել են բնդմիջումներ և գոյություն են ունեցել Պարսից և Հունաց զրեք, որոնցով զբված այժմ գտնվում են մեզ մոտ մեծ թվով պատմողական հուշագրեր, որ վերաբերում են գյուղերի ու գավառների և այնն մի տան առանձնահատկություններին, նաև բոլոր հակառակություններին ու դաշինքներին, մանավանդ սեփական աղատության ժառանգմանը»:

[«Այլ ոչ արդարև այսորիկ կարծեցեալ լինի. բանզի դտա-

¹ Փափսոս, III, գլ. ԺԹ, էջ 49:

նին և միջոցք լեալ սլատերագովայն, և զիր Պարսից և Յունաց, որովք այժմ զիւղից և դաւառաց, ևս և իւրաքանչիւր տանդ առանձնականութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ զրուցաց մատեանր, մա նաւանդ որ ի սեպհական ազատութեան պայազատութիւն»¹։ «Գիւղից և դաւառաց, ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց» Խորեն Ստեփանեն թարգմանել է «դանազան գիւղերի, դաւառների և առանձին տների վեճեր ու դաշինքներ»²։ Այս թարգմանության մեջ անտես է արված «առանձնականութեանց» բառը, որի իմաստը, ըստ երևույթի, չէ հասկացվել։

Ակադ. Մատր «առանձնականութեանց և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց» թարգմանել է «О частных (личных) и общих тяжбах и примирениях»³։ Ադոնցը, համաձայն շիինելով Մատր հետ, կարծում է, որ «առանձնական» էին դասնում այն «սեպուհ»-ները, որոնք բաժանվում էին բնտանիքից ու ստանում իրենց ժառանգական բաժինը։ Ուրեմն, «առանձնականութիւն», նրա կարծիքով, նշանակում է և ցույց է տալիս «սեպուհ»-ների «առանձնական» դրությունը, որի սլատեանով ծագում էին վեճեր և հակառակություններ⁴։

Իմ կարծիքով, այս երկու ենթադրությունն էլ վիճելի են։ «Առանձնականութիւն» բառը, ինչպես կարելի է տեսնել հունարան թարգմանություններից, ամենայն հավանականությամբ նշանակում է՝ առանձին, հատուկ վիճակ կամ առանձնահատկություն։ Խորենացին ուզում է, ըստ երևույթի, ասել, որ գյուղերի, գավառների ու առանձին տների (տոհմերի) դրությունը եղել է հաճախ «առանձնական» ու տարբեր և նրանց այդ առանձնահատուկ վիճակի, ինչպես և հակառակությունների ու դաշինքի համար եղել են իր ժամանակ «անբաւ զրուցաց մատեանք», որոնք գրված են եղել հունարեն կամ պարսկերեն։

Փափառների ու գյուղերի մասնակի «առանձնականութիւն»ները, որ դրություն են ունեցել ֆեոդալական երկրներում զրեթե ամեն տեղ, չեն կարող, իհարկե, բացասել ոչ նախարարական իրավակարգի բնդհանուր էությունը, ոչ էլ շինական դասի հոծ բաղմու-

¹ Խորենացի, 1, գլ. Գ, էջ 11։

² Խ. Ստեփանե, Մովսէս Խորենացու Հայկական սլատութիւն, Ս.-Պետերբուրգ, 1889, էջ 8. համեմատե՛ նաև էմիլի ոտսերեն թարգմանությունը, էջ 4։

³ Տե՛ս «Журнал Министерства Народн. Просв.», 1908, էջ 2։

⁴ Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 475։

թյան իրավական դրուժյան զլխավոր հատկանիշները՝ «ի հարկի ծառայութիւն»-ը և ճորտական վիճակը, որոնք իրենց հիմնական գծերով, ըստ երևույթին, միևնույն բնույթը պիտի ունենային նախարարական Հայաստանում:

Իսկ գյուղացիութեան իրավական ու տնտեսական դրուժյան մասնակի տարբերութիւնները և առանձնահատկութիւնները, որ հավանական է ենթադրել նաև նախարարական Հայաստանում, դժբախտաբար, մնում են մութ՝ փաստական տեղեկութիւնների բացակայութեան պատճառով:

Հետաքրքիր է սակայն, որ մատենագրական աղբյուրների մեջ «շինական»-ներն անվանվում են երբեմն «բնակք»¹, «ձեռասունկք» կամ «ձեռասունք»² և «կլտսերք»³, բայց թե արդյոք տարբեր էին սրանք իրենց իրավական դրուժյամբ՝ այդ մնում է անորոշ:

«Շինական»-ների ու «աղատ»-ների կենցաղային տարբեր կացութեան մասին հետաքրքիր են Եղիշեի վկայութիւնները, որոնց մեջ համեմատութեան է առնված նրանց առօրյա կյանքը: Նկարագրելով «աղատ»-ների ու նրանց կանանց կրած նեղութիւնները կրոնական հալածանքի ժամանակ՝ Եղիշե պատմագիրն ասում է, որ

«Այնուհետև տերը ծառայից ավելի շէր երևում և ոչ էլ փափկակայաց աղատը վշտացած գեղջուկից»:

[«Ոչ երեկը այնուհետև առաւել տէր քան զծառայ, և ոչ աղատ փափկայեալ քան զգեղջուկ վշտացեալ»]⁴:

Մի ուրիշ տեղ, շեշտելով Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկնանց թշուառ ու դժբախտ դրութիւնը՝ նա դարձյալ համեմատում է նրանց ուրիշ վիճակը «շինական»-ների առօրյա կյանքի հետ, որը նա համարում է վշտաբեր ու տանջալից:

«Բուրսովին շհիշեցին, — ասում է Եղիշեն, — իրենց մայրենի տղատութեան փափկութեան անունը, այլ իբրև մարդիկ, որոնք սկզբից ևեթ վշտամբեր են եղել ըստ շինականների սովորութիւնների և իրենց կյանքը վարել են տանջվելով՝ ավելի մեծ վշտերի, քան նրանք, հանձն առան համբերելու»:

[«Ոչ ինչ յիշեցին ամենևին զանուն փափկութեան մայրենի ազատութեանն, այլ իբրև մարդք՝ որ վշտամբեր լիալ իցեն անդատին ի շինական սովորութեանցն տանջելով վարեալ»]

¹ Ազարանգեղոս, ԺԲ, 131, էջ 75:

² Նույնը, էջ 75 և 76:

³ Փարպեցի, III ԳԵ, էջ 173:

⁴ Եղիշե, III, էջ 115 (Վենետիկ, 1864):

ղկեանս աշխարհիս, անդրապոյնք ևս քան զնոսս յանձն առին զհամբերութիւն վշտաց»¹։

Այս վկայութիւնները մեջ ուշագրաւ է և այն, որ առաջին հատվածում «վշտացեալ» է անվանված «գեղջուկ»-ը, իսկ երկրորդում՝ «վշտամբեր» է անվանված «շինական»-ը։

Նորագոյն մի քանի աշխատութիւններում անհաջող մի փորձ է արված «շինական»-ներին և «գեղջուկ»-ներին իւարից դանսուլանելու՝ իբրև իրենց ծագումով և անտեսական ու իրավական գոտիքամբ տարբեր դասեր²։ Միանգամայն անընդունելի ու անհիմն մի կարծիք է այդ, որ բոլորովին հիմնավորված չէ փաստական համոզիչ վկայութիւններով, «Շինական» և «գեղջուկ» բառերը, ինչպես երևում է թե այս և թե ուրիշ բաղմամբով վկայութիւններէր, սլարոնապետ հոմանիշներ են, որ գործ են ածվել սոցիալական միեւնոյն դասի համար։

Փարսեղու անուղղակի մի վկայութիւնից կարելի է կռահել, որ իրենց արտաքինով ու հագուստով «շինական»-ները տարբերվել են «ազատ»-ներէր³,

Այդ ամբի բան հավանական է, որովհետև նույն դանսուլանութիւնը «շինական»-ներին և «ազատ»-ներին միջև եղել է նաև Սասանյան Պարսկաստանում։ Տանտարը վերահիշյալ իր նամակում սլարոն վկայում է, որ այդ տարբերութիւնն ակներև էր նրանց հագուստի, բնակարանի, կանանց ու ընտանիքի նկատմամբ⁴։

Այն արհամարհական վերաբերմունքը, որ ուներ գյուղացիական դասի հանդեպ դինսրական ազնվականութիւնը միջնագարյան Եվրոպայում, նկատելի է նաև հայկական սոցիոլոգներում։

Այդ արհամարհանքը որոշակի արտահայտված է, օրինակ, Եղիշեի հետեյալ վկայութեան մեջ.

«Բայց սեղան նստելու ժամանակ սրբերի մտքում կտակած առաջացաւ մի երեցի նկատմամբ, որը նրանց հետ սուրբ կուսանքներու մեջ էր, որովհետև նա շինական մարդկանց մեջ

¹ Նույնը, VIII, էջ 355։

² Տե՛ս Ռահարյան, Անձնական և յողային իրավունքը Հին Հայաստանում, Թիֆլիս, 1904 և 2, Մուսայելյան, Մեղրկոմկասի յողային պայմանները, Վաղարշապատ, 1910, էջ 15։

³ Փարսեղու, III, 2-ն, էջ 142, «բանդի ձեռ ձեռ և կերպարան ազատ կարձեցուցանէ զձեզ»։

⁴ Տե՛ս Christensen, L'empire des Sassanides, էջ 46 և Lettre de Tansar, էջ 222 և 227։

էր ապրել ու նաև խիստ աղետ էր ու անտեսելի սուրբ գրքերի մխիթարանքին»:

[«Բայց ի ժամ բազմականացն կարծիք իմն եղեն ի միտս սրբոցն վասն երիցու միոյ, որ էր ընդ նոսա ի սուրբ կապանսրն. զի ի մէջ շինական մարդկան կեցեալ էր, և տղիտագոյնն ևս էր ի գրոց մխիթարութենէ»]¹:

Ինչպես Ֆեոդալական դրեթե բոլոր երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում «շինական»-ները, իբրև «անաղատ»-ներ, գտնվելով ճորտական դրության մեջ, դատարանի վճռով ենթարկվել են մարմնական պատիժների, որոնցից ազատ են եղել ազնվականները²:

Հավանական համարելով «շինական»-ների ճորտական դրությունը Հին Հայաստանում՝ անհրաժեշտ է, իհարկե, գեթ մոտավոր կերպով որոշել նրանց այդ դրության առանձնահատկությունները:

Պետք է տեսլ, որ ճորտ (hōrig, зависимый, colonus, leibeigen, крепостной) և ճորտութիւն (Hörigkeit, зависимость, Leibeigenschaft, крепостничество) բառերը խիստ ճապաղ ու առաձգական զազափարներ են, որոնց տակ հասկացվել են տնտեսական ու իրավական բավական տարբեր դրություններ: Ընդհանրապես հավանաբար մեղմ է եղել, որ շատ քիչ է տարբերվել ազատ գյուղացիների դրությունից, իսկ երբեմն այնքան ծանր է եղել, որ շատ մոտ է եղել կատարյալ ստրկության: Ընդհանրապես առաջին տեսակին պատկանում էին, օրինակ, Բյուզանդական կայսրության կոլոնները, որոնք անձնապես աղատ էին, բայց կառված էին հողին (glebae, terrae adscripti, servi terrae ipsius) և շունչին տեղափոխման իրավունք. իսկ երկրորդ տեսակին պատկանում էին ռուսական «крепостной»-ները և դերմանական leibeigen կոչված ճորտերը, որոնց դրությունը խիստ ծանր է եղել, մանավանդ ՓԸ դարում:

Տարբերելու համար այդ երկու կարգի ճորտերին մենք նպատակահարմար ենք համարում կոլոններին և hōrig կամ зависимый կոչված ճորտերին անվանել կիսազատ կամ հողատիրոջից կախում ունեցող ճորտեր, իսկ leibeigen կամ крепостной կոչվածներին՝ ստրկանման ճորտեր:

Հիմնական պատճառը ճորտական միևնույն այս գանազանության, ինչպես ցույց են տվել նորագույն ուսումնասիրությունները, եղել է գլխավորապես տնտեսական:

¹ Եղիշե. Ը, էջ 270:

² Տե՛ս «Կանոնգիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտեյանի, էջ 63 նն.

Ճորտական գյուղացիության վիճակը մեծապես կախված է եղել երկու իրարից տարբեր սիստեմներից, որ անվանվում են հողային տիրույթուն (Grundherrschaft) և տնտեսային տիրույթուն (Gutsherrschaft): Հողային տիրույթուն է կոչվում սենյորական կազմակերպությունը, երբ սենյորը ստանում է իր գյուղացիներից զանազան տուրքեր ու հարկեր, բայց ինքը չունի իր սեփական մեծ տնտեսությունը, իսկ տնտեսային տիրույթուն՝ երբ սենյորը լինել նույնպես ստանում է իր գյուղացիներից տուրքեր ու հարկեր, բայց նրա եկամտի զիջավոր ասորյորը ո՛չ թե այդ վճարումներն են, այլ նրա ինքնուրույն խոշոր տնտեսությունը, որը նա օգտագործում ու մշակում է ճորտական իր գյուղացիների պարտադիր աշխատանքով:

Ազրարային առաջին կարգի երկրներ էին Ֆրանսիան և Արևմտյան Գերմանիան, իսկ երկրորդ կարգի՝ Արևելյան Գերմանիան, Հեհաստանը և Խուսաստանը:

Ենթադրվում է, որ ազրարային կազմակերպման այս գանազանությունը ճորտական գյուղացիության իրական գրույթյան վրա ունեցել է իր որոշ ակնհիշ ազդեցությունը:

Եվրոպայի արևմտյան երկրներում ճորտական գյուղացիության իրավական ու տնտեսական գրույթյունը, ընդհանուր առմամբ, ավելի մեղմ է եղել, քան Եվրոպայի արևելյան երկրներում, ուր միևնույն գյուղացիությունը ոչ միայն վճարել է գանազան տուրքեր ու հարկեր, այլև իր ամբողջ ընտանիքով ու ամենամեծ շափերով շահագործվել է նաև իբրև ձրի աշխատող ուժ:

Սենյորական ինքնուրույն խոշոր տնտեսությունների գաղափարը և գյուղացիության պարտադիր ձրի աշխատանքի անչափ շահագործումը տեղի էին ունենում, գլխավորապես, ապրանքային տնտեսության աճման ժամանակ, երբ ցորենը և գյուղական արտեսության մյուս արտադրությունները ծախվում էին մեծ քանակությամբ ներքին շուկայում կամ արտահանվում զուրս իբրև ապրանք:

Ֆիտական վերոհիշյալ տեսությունն ազրարային երկու տարբեր սիստեմի մասին, որոնցով մեծապես պայմանավորված է եղել ճորտության տնտեսական ու իրավական գրույթյունը, ունի նշանակություն թե Հին Հայաստանի և թե, ընդհանրապես, ամեն մի երկրի համար, ուր գոյություն է ունեցել ճորտական գյուղացիություն՝ ստորագրված կալվածատեր ազնվական դասի իշխանությունը:

վերոհիշյալ բաժանման տեսակետից, ինչպես մենք ենթադրել էինք, Հին Հայաստանի կալվածատիրական սիստեմը համապատասխան այնտեղ է ընդունել հողային տիրության (Grundherrschaft) կոչված սենյորական կազմակերպությանը:

Պատմական աղբյուրներից բնավ չի երևում, որ նախարարներն իրենք ևս եղած լինեին խոշոր գյուղատնտեսներ և ունեցած լինեին սեփական ու ինքնուրույն մեծ տնտեսություններ: Նրանց եկամուտի գլխավոր աղբյուրը կազմել են, հավանաբար, «շինական»-ներից ստացված տուրքերը և հարկերը: Ամեն անգամ, երբ մատենագրական աղբյուրների մեջ խոսք է լինում «նախարար»-ների ու «շինական»-ների փոխհարաբերության մասին, հիշվում է միշտ «շինական»-ների հարկատուությունը և «նախարար»-ների հարկադրահանչությունը¹:

«Շինական»-ների տնտեսական ու իրավական դրությունը որոշելու համար անհրաժեշտ է, հարկավ, նախ և առաջ ուշադրության արժանի երկրի տնտեսական զարգացման աստիճանը: Արշակունիների ու նաև մարդպանության ժամանակ, ըստ երևույթին, խոշոր առևտուրը և առևտրական կապիտալը չէին կատարում Հայաստանում առանձին մեծ դեր գյուղատնտեսության նկատմամբ:

Ուշադրության արժանի է այդ տեսակետից, որ Արշակունյաց սոսմի անդամներին, նաև մարդպաններին ու զորքերին, նրանց սոսիկը (= պրա. ՎՃՆ «օրական ուտեստ», պ՛Ն. rōtschik)², այսինքրն օրապահիրը և պարենը, ինչպես երևում է մատենագրական աղբյուրների վկայություններից³, տրվել է կենսամթերքներով:

Հավանական է, որևմն, ենթադրել, որ գերակշռող նշանակություն է ունեցել պատմական այս շրջանում բնական սնունդությունը:

Այդ է, ըստ երևույթին, գլխավոր պատճառը, որ զոյություն չեն ունեցել հնադույն այս շրջանում ոչ ձորտական դաժան այն իրավունքը, որ ժն—ժՁ դարերից սկսած հետզհետև գոյացել ու դարդացել էր, գլխավորապես, Արևելյան Եվրոպայում, ոչ էլ այդ երկրների քրեոստոյ կամ leibeigen կոչված ստրկանման գյուղացիությունը, որը ամենամեծ շափերով ենթարկված է եղել կալվածատեր արհմականության քմահաճ ու անողոր շահագործման:

¹ Տե՛ս Փավստոս. IV, գլ. Գ, էջ 77—78 և «Պանոպիոն Հայոց», Տրապ. II, Արաճյանի, էջ 35:

² Տե՛ս Hübnermann, Armenische Grammatik, էջ 234:

³ Տե՛ս Փավստոս. IV, գլ. ԺԹ, էջ 133. Եռյնը, V, 18, էջ 253. Փարպեցի. III, 28, էջ 177 և Խոսեակի. II, Ը, էջ 118 2Է, էջ 2Ա, էջ 223

«Շինական»-ների ճորտական «անադատ» վիճակը չպետք է ուրեմն, հասկանալ իբրև դերձանական Leibeigenschaft, այլ իբրև ժառանգական հպատակություն (Leibunterthänigkeit) և կախումն իրենց ազնվական տերերից, զլիաժորասպես, տնտեսական ու հարկային:

«Շինական»-ները, ինչպես երևում է Շահապիվանի ժողովի կանոններից, այս շրջանում ունեցել են անձնական իրավունքներ. Այդ անասկետից նրանց գրությունը կարելի է մոտավորապես համապատասխան համարել Բյուզանդական կայսրության կոլոնների և Արևմտյան Գերմանիայի ԽՕՐԷՍ անվանված դյուղացիների գրությունը:

Շահապիվանի ժողովի կանոններից երևում է, որ «շինական»-ները, պատկանելով «անադատ»-ների դասին, իրավաբանորեն չեն ունեցել սույ իրենց դավաճներին կամ թողնել ժառանգներին: Հանցանք գործելիս նրանք ենթարկվել են քրեական ու եկեղեցական պատիժների: Ուշագրության արժանի է, որ «ադատ»-ների վճարելիք գրամական տուգանքները գրեթե միշտ երկու անգամ սովելի են եղել, քան «շինական»-ներինը:

Նույն կանոններից դժվար չէ նաև հետևել, որ «շինական»-ները, պատկանելով «անադատ»-ների դասին, իրավաբանորեն չեն պակասել ստրկության վիճակում, այլ նրանք միայն ծանր հանցագործության դեպքերում ուղարկվել են գողենոց կամ ուրկանոց և աշխատել այնտեղ՝ որպես «ադախին» կամ ստրուկ: «Ադատ»-ները, որոնց չէր կարելի ուղարկել գողենոց, միեկուն չեն հանցանքների համար գողենոցին վճարել են որոշ տուգանքներ:

Շինական»-ներն իրավունք են ունեցել հայց տալու և դատվելու եկեղեցական դատարաններում: Հավանական է, որ նրանք նույն իրավունքներն ունեցած կլինեին նաև աշխարհական դատարաններում: Նրանք կարող էին, բացի այդ ամուսնանալ առանց կալվածատիրոջ համաձայնության:

Մասնակ Գարթեին վերագրված կանոններից մեկում (ԽԳ) Լմուսնությունը, ծնույնների անգամ բանադատությունը, համարվում է անթույլատրելի¹:

Տուգանքների վերաբերյալ Շահապիվանի կանոններից առանձնապես կտրևոր է Դ-ը, որի համաձայն՝ ամուլ կնոջից բաժանվելու դեպքում «ադատ»-ները վճարել են իրենց կանանց «վասն անարդանացն» երկու անգամ ալելի տուգանք, քան «շինական»-ները:

¹ Տե՛ս «Կանոնգիրք Հայոց» հրատ Ա Ղլտճլանի, էջ 26

Անարգանքի համար վնարվող այս տուգանքների տարբերությունը, ինչպես տեսնում ենք, մեծ չէ:

Հին Ռուսաստանում բարձր դասի մարդկանց խոշտանգման համար պահանջվել է ժԱ դարում 12 գրիվնա, իսկ սմերդների՝ 3 գրիվնա: Պրոֆ. Սերգեևիչի կարծիքով՝ տուգանքների այս հարաբերական շահին արտահայտություն է սմերդների սոցիալական դոմ ու նվաստ դրություն¹: Անգլիայում իրավունքների խախտման համար eorl-երին վճարում էին երկու անգամ ավելի, քան ազատ շլուղացիներին՝ ceorl-երին: Ե գարից սկսած, երբ գյուղացիների դրությունը գառնում էր Անգլիայում հեռոճեան ճորտական՝ աղնվականների արժեքն ատոմանարտոք բարձրացել է, և նրանք գնահատվել են 3, հետո 6, իսկ ժԱ դարում՝ արդեն մոտ 10 անգամ ավելի. քան գյուղացիները²:

Նույն անհամաչափությունը գոյություն է ունեցել ֆեոդալական նաև ուրիշ երկրներում, ուր գյուղացիությունը գտնվել է ճորտական ծանր վիճակում: Վրաստանում, օրինակ, ժԳ—ժԵ դարերում բարձր աղնվականի արյան զինը եղել է 20.000, միջին աղնվականինը՝ 12.000, իսկ գյուղացուեր՝ միայն 400 դանդ³:

Այս համեմատություններից պարզ երևում է, որ «շինական»-ների դրությունը տուգանքների տեսակետից մոտավորապես հավասար է եղել անգլիական ազատ գյուղացիության՝ ceorl-երի դրությանը և երկու անգամ ավելի նպաստավոր է եղել, քան ուսուական սմերդներինը: Այս փաստը, անշուշտ, կարևոր ու ուշագրավ մի նշան է «շինական»-ների համեմատաբար ավելի բարձր կացության, իսն ֆեոդալական այն երկրներում, ուր գոյություն են ունեցել ճորտության ծանր տեսակները:

Գլխի ժողովի կանոններում կա հետաքրքիր մի վկայություն. որից կարելի է եզրակացնել, որ «շինական»-ները կարող էին զնել անշարժ գույր: Այդ ժողովի ութերորդ կանոնում պարզ ասված է, որ բահանայի անշարժ գույքը չպետք է վաճառվի որևէ «շինական»-ի, այլ միայն հոգևորական դասի անդամներին⁴: Արդ՝ բանի որ կանոնում «շինական»-ները, հիշատակվում են իբրև հնարավոր

¹ Տե՛ս В. Сергеевич. Русские юридические древности, I и II второе. СІІ6. 1902, էջ 184:

² Кудашев, Лекции по истории экономического быта Западной Европы, Петроград, 1918, էջ 41:

³ Տե՛ս А. С. Френкель. Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI. Тифлис. 1887. -законы Агбуго, էջ 96, 98 ևն.:

⁴ Տե՛ս «Կանոնգիրք Հայոց», Երատ. Ա. Վրտեյանի, էջ 125:

դնորդներ՝ պարզ է, որ նրանց արդիւթիւթ չէ եղել զնկ անշարժ գույժ և ունենայ հաստի «քօակազին» չողեր:

Հետաքրքիր է ու ուշադրաւ, որ Սասանյան Պարսկաստանում ևս օրենքները պետք է նախապէս կանխեն, որ ազնւականների անշարժ գույժը շանցներ գյուղացիների ձեռքը¹:

Ինչպէս Բյուզանդիայում և Սասանյան Պարսկաստանում, նույնպէս և Հայաստանում «շինական»-ներին արգելւած է եղել դուրս գալ ինքնակամ իրենց դասից և մտնել ուրիշ դասերի մէջ: Հայանի է, որ կոյունները կարող էին բնօրինակ տեղական եկեղեցիների կղերականութիւն մէջ իրենց տերերի հաճութեամբ²: Արդ՝ մենք տեսանք, որ Փարպեցին ևս հողեօրական էր դասել և սպասուել զի ծառայութենէ աշխարհի» Վահան Մամիկոնյանի քննու՝ Տեր Ազանի հաճութեամբ:

Կոյունների մասին հայանի է նույնպէս, որ նրանք իրաւունք չեն ունեցել վարել որեւէ պետական պաշտոն՝ նույնիսկ ստորին կարգի³:

Նույնը եղած պիտի լինէր նաև Հին Հայաստանում: Ծահապիւփանի ժողովի ԺԶ կանոնում ասված է, որ

«սուանց դատոի եպիսկոպոսին շիշիէ լինել եպիսկոպոս կամ երէջ, կամ ազատ ոք դատաւորաց»⁴:

Այս հաստատում, ինչպէս տեսնում ենք, իբրև դատաւորներ հիշվում են հատկապէս «ազատ»-ները: Վերև մենք տեսանք, որ նաև Արշակունյաց «ստան»-ում «գործակալական» ստորին պաշտոններ վարել են «ազատ»-ները:

Փաստական մեր դիտողութեաններից երևում է, որ «շինական»-ների իրավական դրութեանն Արշակունյաց և մարդպանական շրջանում մտաւորապէս որոշվում է: «Շինական»-ների «անադատ» կոչվելը, ինչպէս տեսնում ենք, շատ քիչ հասկանալի այն իմաստով, իբր թէ նրանք եղել են իրավագործի կամ ստրկանման ձորտեր, այլ նրանք «անադատ» են անվանուել, իբր «ազատ»-ներից տարբեր ու «ազատ»-ներին հակադիր մի դաս:

Իբրև եզրակացութեան մեր քննութեան՝ կարող ենք նաև հավանական համարել, որ «շինական»-ները հնադուին այս շրջանում, բայց երևուցին, իրենց իրավական դրութեան հիմնական գծերով համապատասխանում էին բյուզանդական կոյուններին, Սասանյան

¹ Christensen, L'empire des Sassanides, էջ 25-26, նաև Lettre de Tinsar, էջ 222 և 527.

² Տե՛ս Ե. Կ. Кулаковскій, Исторія Византии т. I, Киев 1918, էջ 73.

³ Նույնը, էջ 73.

⁴ «Կանոնգիրք Հայոց», էջ 76.

Պարսկաստանի գյուղացիությունը և գերմանական հօրից կոչված գյուղացիներին, Ուրեմն, համաձայն մեր գիտությունների՝ Հին Հայաստանի «շինական»-ները եղել են պատմական այս շրջանում կիսագառ կամ կալվածատերից կախում ունեցող (ЗАВИСИМЫЙ) ճորտեր:

«Շինական»-ների տնտեսական կենցաղի սկառմամբ քննության արժանի խիստ կարևոր մի հարց կա, որ հիմնավոր կերպով հարուցված չի եղել հայադիտական նորագույն ուսումնասիրություններում:

Արդ՝ համայնական հուղատիրություն խնդիրն է, որը, ինչպես ենթադրում են, համատարած ու բնդհանուր երևույթ է եղել պատմական զարգացման սկզբնական շրջանում:

Որ համայնական հուղատիրությունը գոյություն ունեցած պիտի լիներ Հայաստանում՝ այդ նրա անցյալ կյանքի համայնական-տոհմային հնագույն ժամանակաշրջանի համար անժխակի է:

Բայց նախարարական Հայաստանում ևս դժվար թե հողատիրության նախնական կարգերն իսպառ ու անհետ կորած լինեին Որբան էլ այդ կարգերը հեղաշրջված ու փոփոխված լինեին Հայաստանի ֆեոդալական նոր պայմաններում, ավելի քան հավանակալ է, որ պատմական հետագա այս շրջանում ևս նրանցից մնացած պիտի լինեին պզալի հետքեր:

Ավելի քան հավանական է նույնիսկ, որ նախկին համայնական-տոհմական կյանքի փոփոխումից չետո համայնական հուղատիրությունը՝ որպես երկրագործական արտադրության ձև՝ կարող էր հարմարեցված լինել ֆեոդալական կալվածատիրական նոր պայմաններին և որոշ տեղերում պահպանած լիներ իր գոյությունը, կրելով իր հիմնական բովանդակության մեջ ոչ այնքան խոշոր փոփոխություններ:

Ինչպես հույանի է, Արևմտյան Ավրոսյայում ֆեոդալականացման պրոցեսն ատաշ էր եկել Հռոմեական կուլտուրական մեծ պետություն քայքայման շրջանում, իսկ Հին Հայաստանում նախորարական-սոցիալական կողմակերպությունը ծնունդ էր առել համայնական-տոհմական կենցաղի ստորհանական դարդացման ու հեղաշրջման ընթացքում:

Սիանգամայն բնական է, որ այստեղ տոհմական նախորդ շրջանից մնացած ժառանգությունը շատ ավելի մեծ պիտի լիներ և արտահայտված պիտի լիներ ցայտուն կերպով:

Հույոց պատմության մատենագրական աղբյուրները, ինչպես սեսանք, չունեն հայերի ներքին կյանքի թե այս և թե նման խնդիր-

ների մասին պարզ ու որոշ տեղեկությունները նրանց մեջ կան սակայն միջանկյալ ցուցումներ, որոնք ըստ իս ուշագրավ նշաններ են, որ համայնական հողատիրության վերադրումները գոյություն ունեցած պիտի լինեն Հին Հայաստանում թե Արշակունյաց թագավորության ժամանակ և թե՛ նրա անկումից հետո:

Մովսես Խորենացին, խոսելով Արշակունի Տիրան թագավորի մասին, պատմում է, որ

«Սրա մաս եկան Արշակունյաց տոհմի իր հին ազգակիցները, որոնք ապրում էին Հաշտյանքի կողմերում, և ասացին. — «Ընդարձակիր մեզ մեր ժառանգած կալվածքները, որոնք նեղ են, որովհետև մենք շատ բազմացել ենք»: Եվ նա հրամայեց, որ նրանցից ոմանք զնան Ադիովիտ և Աորերանի դավառները: Բայց սրանք ավելի ևս մեծ բողոք բարձրացրին թագավորի առաջ, թե մեզ համար առավել ևս նեղ է այդ սակայն Տիրանը բնավ նրանց չլսեց, այլ հաստատապես վճիռ կայացրեց՝ շտալ նրանց ուրիշ ժառանգություն, այլ որ նրանք, ինչ որ ունեն, հավասար իրենց մեջ բաժանեն: Երբ նրանք բաժանեցին ըստ մարդաթվի, պարզվեց, որ Հաշտյանքում բնակվողների ժառանգությունը պակաս է, ուստի և նրանցից շատերը եկան Ադիովիտ ու Աորերանի դավառները»:

[«Եւ եկեալ առ նա կանխադոյն իւրոյ ազգին Արշակունեաց, որ էին ի կողմանս Հաշտենից՝ ասեն. — Ընդարձակեա՛ մեզ զժառանգութիւնս, զի նեղ է. քանզի բազմացաք յոյժ: — Եւ նա հրամայէ ոմանց ի նոցանէ երթալ ի գաւառն Ադիովտի և Աորերանոյ: Իսկ սոցա առաւել ևս բողոք կալեալ առ արքայի, թէ առաւելագոյն նեղ է մեզ՝ ոչ ինչ ունեկնդիր լինի Տիրան, այլ հաստատեալ վճիռ՝ ոչ այլ ժառանգութիւն տալ նոցա, բայց զոր ունէինն՝ հաւասար տրոհել յինքեանս: Զոր բաժանեալ ըստ մարդաթուի՝ յտաւ պակաս ժառանգութիւն բնակողացն Հաշտենից. վասն որոյ բազումք ի նոցանէ եկին ի գաւառն Ադիովտի և Աորերանոյ»]¹:

Ադոնցն այս վկայության մեջ հավասարի ու արժեքավոր է համարում հողի բաժանման սովորությունն ըստ մարդաթվի, որ ընդունված է եղել Արշակունիների տոհմում:

«Միևնույն սկզբունքները, — ասում է նա, — որ գործադրվել են արքայական տան մեջ՝ գոյություն են ունեցել նաև իշխանական ընտանիքներում. ուստի և պատմադրի մատնանշած

¹ Խորենացի, II, գլ. 46, էջ 193:

բաժան հողատիրության սովորությունն ունի իր ուժը նաև իշխանական միջավայրի համար: Բայց այս երևույթը չէ վերաբերում Արշակունիների ժամանակին. ինչպես ենթադրում է պատմագիրը. այլ այստեղ մենք գործ ունենք իրեն՝ Խորենացու ժամանակակից կարգերի հետ, որ նա վերագրել է հնագույն ժամանակներին: Ժառանգական կալվածքի բաժանումն ընտանիքի անդամների մեջ արտահայտություն է սեպուհական իրավունքի: Այդ իրավունքը զարգացել էր, ըստ երևույթին վեցերորդ դարում»¹:

Ադոնցի այս ենթադրությունից հետևում է, որ Հայաստանում նախարարական տոհմերի մեջ նախ տիրող է եղել միաժառանգությունը ու մայրաբաժնի սկզբունքը: Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո միայն սկսել է հետզհետև փոխվել ժառանգության այս կարգը, և վեցերորդ դարում զարգացել է արդեն բաժանու անջատ «սեպուհական» հողատիրությունը: «Սեպուհական» կամ «սեպհական» անվանվել են այնուհետև այն հողաբաժինները, որ ժառանգում էին «սեպուհ»-ները, այսինքն՝ նախարարական տոհմերի «սեպուհ» կոչված անդամները:

Ադոնցը ենթադրում է, ուրեմն, որ Խորենացու վերահիշյալ վկայությունը վերաբերում է նախարարական միջավայրում տեղի ունեցող ժառանգական հողաբաժիններին:

Խորենացու մութ ու անորոշ վկայության այս կերպ մեկնումն ունի ըստ իս առարկելի կետեր և թվում է ինձ խիստ վիճելի:

Նախ և առաջ, դժվար է համաձայնել Ադոնցի հետ, որ Հայաստանում «սեպուհական» ժառանգման զարգացումը տեղի էր ունեցել վեցերորդ դարում:

Ինչպես հայտնի է, վեցերորդ դարից առաջ «սեպհական» կալվածքները հիշատակված են Փալստոսի Պատմության մեջ², որն իր այդ աշխատությունը գրել է հինգերորդ դարում:

Ադոնցի վերահիշյալ լուսաբանությունն առարկելի է նաև ունի տեսակետից, որ մատենագրական աղբյուրների մեջ «սեպհական» և «սեպհականություն» անվանում են ո՛չ միայն «սեպուհ»-ների բաժան ու անջատ հողաբաժինները, այլև, ընդհանրապես, թե Արշակունյաց, թե կաթողիկոսության և թե ազնվականության անբաժան ու տոհմային կալվածքները³:

¹ Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 474.

² Տե՛ս Փալստոս, IV, գլ. ԻԳ և ՄԹ, էջ 144 և 184.

³ Տե՛ս Փարպեցի, I, Ը, էջ 11, Խոբեհացի, II, ԺԲ, էջ 122, և ԿԷ, էջ 204 (Տփղիս, 1913). Մովսես Կաղանկատվացի, I, ԻԱ, էջ 49, II, ԺԳ, էջ 127.

Անկախ այս խնդրից՝ վիճելի է թվում նաև Ազոնցի հիմնական այն եզրակացությունը, որ իբր թե Խորենացու վերոհիշյալ հատվածի մեջ սկնարկված է ժառանգական գույքի բաժանման կարգը նախարարական ընտանիքի անդամների, այսինքն՝ «սեպուհ»-ների մեջ:

Ամենաուշագրավը և կարևորը Խորենացու վկայության մեջ ո՛չ այնքան նրա պատմական կողմն է, որ ավելի քան վիճելի է, ո՛չ այն, որ Հաշտյանք, Աղիովիտ ու Առբերանի դավառներում տեղի է սնեցել հողաբաժանում Արշակունիների տոհմի աճած ու բազմացած սերունդների մեջ, այլ գլխավորապես հողաբաժանման այն հատուկ կարգը՝ «հաւասար» և «ըստ մարդաթուի», որը, ըստ Երևւյթին, գոյություն է ունեցել Հայաստանի իրական կենցաղի մեջ. և, հախնաբար, Խորենացու հենց ժամանակ:

Ազոնցի ենթադրությունը, որ այդ կարգը վերաբերում է «սեպուհական» անչառ հողատիրությանը, ավելի քան վիճելի է: Դժվար է խիստ ընդունել, որ նախարարական ընտանիքների անդամները կարող էին տոհմային հողերը ժառանգել «հաւասար» և «ըստ մարդաթուի»: Եթե այդ այդպես լիներ, այդ դեպքում ժառանգատու նախարարների բազմանդամ ընտանիք ունեցող որդիները պետք է ստանային մի քանի անգամ ավելի մեծ հողաբաժիններ, քան նրանց ամուրի որդիները: Ժառանգության բաժանման այս կարգը խիստ արտասովոր է ու անօրինակ ազնվական դասի համար:

Հողերի «հաւասար» և «ըստ մարդաթուի» բաժանումը, որքան նայանի է, ո՛չ թե «սեպուհական» ժառանգության, այլ համայնական հողատիրության որոշ կարգ է:

Ծիշու է, Խորենացու վկայության մեջ պարզ ասված է, որ հողաբաժանումը Հաշտյանք, Աղիովիտ և Առբերանի դավառներում տեղի է ունեցել Արշակունիների տոհմում, սակայն նրա վկայության մեջ ամենից կասկածելի կետը հենց այն է, որ նա համայնական հողատիրության վերաբերող հատուկ կարգերը վերագրել է նաև Արշակունիների տոհմի աճած ու բազմացած ժառանգներին:

«Հաւասար» և «ըստ մարդաթուի» հողաբաժանման սկզբունքը եղել է, ըստ Երևւյթին, Խորենացու ժամանակ իրական ու հանրաձայն ժի պատ, և Խորենացու վկայության մեջ մատնանշված կարևոր այդ փաստը կարող է ընդունվել, որպես ուշագրավ մի ակնորկ, որ Հին Հայաստանում գոյություն են ունեցել, հախնաբար, հողատիրության որոշ կարգեր և «հաւասար» հողաբաժանումն «ըստ մարդաթուի»:

Խորենացու նույն այդ վկայությունը մեկնելիս նկատի պետք է ունենալ նաև այն, որ նա թագավորական սերունդ է համարել «ոստանիկ»-ների դասը:

Այս կարևոր հանգամանքը հիմք կարող է ծառայել ենթադրելու, որ նրա վկայությունը վերաբերում է, իրոք, ո՛չ թե Արշակունիների տոհմի անձանց սերունդներին, այլ «ոստանիկ» դասին:

Մենք տեսանք, որ «ոստանիկ» են անվանվել Արշակունիների բուն երկրի «ազատ»-ները, որոնցից կազմված գործն անվանվել է «արքունի» կամ «չարքունի տուն»: Դժբախտաբար, ազդեցությունների վկայություններից չի որոշվում, թե այդ «ոստանիկ» դասին շե՛ն պատկանել արդյոք նաև ազատ գյուղացիներ, որոնք, հավանորեն, գոյություն էին ունեցել Հին Հայաստանում:

Խորենացու ակնարկած «հալասար» և «բոս մարդաթուխ» հողաբաժանումը նոր ու հավանական լուսաբանություն կտանար եթե կտրեք այդ ինդրի մասին գտնվել մատենագրական աղբյուրների մեջ հաստատուն որևէ մի ցուցում կամ ակնարկ:

Որ համայնական հողատիրությունը տարածված երևույթ է եղել և գոյություն է ունեցել նաև Հին Հայաստանի հարևան երկրներում՝ այդ մասին կարևոր մի վկայություն ունի Ստրաբոնն իր Աշխարհագրության մեջ: Խոսելով Վրաստանի սոցիալական կազմակերպության մասին՝ Ստրաբոնը վկայում է, որ

«գույքերը նրանց [այսինքն՝ Իրերիաչի բնակչության] ընդհանուր են ըստ տոհմերի. կառավարում է և տնօրինում յուրաքանչյուր գույք [ամեն մի տոհմի] ավագը»¹:

Հիմնվելով Ստրաբոնի այս վկայության վրա՝ Ջավախիշվիլին ենթադրում է, որ առաջին դարում, Քրիստոսից հետո, Վրաստանում գույքերը համարվել են տոհմական ընդհանուր սեփականություն: Գույքերի կառավարումը տոհմի ավագ անդամի տնօրինությամբ Ջավախիշվիլու կարծիքով, մի սլարդ ցուցումն է, որ նույն գույքերի օգտագործման ձևը եղել է համայնական-տոհմական²:

Դժվար չէ կրահել, որ նման կազմակերպություն ունեցած ավտի լինելը Հին Հայաստանն իր դարգացման հնագույն տոհմական շրջանում, ուստի և միանգամայն հավանական է, որ նաև հետագա

¹ Strabo, XI, 91- III.

² Н. Джинахов, Государственный строй древней Грузии и древней Армении, էջ 9.

դարերում համայնական հողատիրության որոշ կարգեր պետք է պահպանված լինեին ֆեոդալական Հայաստանում:

Բացի Խորենացու ակնարկած «հաւաւար» և «րոտ մարդաթուի» հողաբաժիններից, Ագաթանգեղոսի մասն էս, ինչպես տեսանք, հիշատակվում են

«չորս շորս հողս երգոյ յամենայն ազարակ տեղիս, իսկ յաւանսն եօթն եօթն հողս երգոյ»¹,

որ հասկացվել էին հողնորականներին նրանց հոգևոր «ծառայութեան» համար: Հիմնվելով Ագաթանգեղոսի հունարեն թարգմանության վրա, որի մեջ «հողս երգոյ» թարգմանված է ռոսոքս վերև ես ենթադրել էի, որ «հողք երգոյ» այն հատուկ հողաբաժիններն են, որոնք ավաններում և ազարակներում տրվել են «երգ»-երին:

Եթե իմ այս բացատրությունն ընդունելի համարվի, այդ դեպքում որոշվում է հողաբաժանության նաև մի այլ կարգ, որ գոյություն է ունեցել Հին Հայաստանում Արշակունյաց թագավորության ժամանակ և որը, հավանաբար, հարատևած պիտի լիներ նաև Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո:

Արդ՝ եթե ուղիղ է մեր այս ենթադրությունը, որ հողաբաժանման վերոհիշյալ կարգերը պահպանված են եղել ֆեոդալական Հայաստանում՝ կարևոր է նաև որոշել, թե ո՞րն է գրաբար լեզվի մեջ այն հատուկ բառը, որ ունեցել է գյուղացիական հողաբաժնի իմաստ:

Ազոնցր վերոհիշյալ իր աշխատության մեջ կարծում է, որ գյուղացիական հողաբաժինն (крестьянский надел) անվանվել է Հին Հայաստանում «կեանք», «արար» կամ «կայուած»: Հատկապես «կայուած» բառը նա համապատասխան է համարում ֆեոդալական շրջանի Խորե բառին²:

Նույն այդ բառերը, որ ունեն գյուղացիական հողաբաժնի իմաստ, դործ են ածվել, նրա կարծիքով, նաև իշխանական և եկեղեցական կալվածքների համար:

Ազոնցի այս կարծիքը, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված իմ աշխատություններում³, ընդունելի չէ:

«Արար» և «կեանք», ինչպես ցույց են տալիս մեր հին մատենագրության մի շարք վկայությունները, ունեն ո՞չ թե անշարժ գույքի իմաստ, այլ շարժական:

¹ Ագաթանգեղոս, ճԺԹ, էջ 436:

² Азонац, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 480:

³ Տե՛ս «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 198—201 և «Դիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների դրության մասին», էջ 17—19:

«Արար» բառը գործ է ածված հենց այդ նշանակությամբ Արարանում Խոստովանողի «Վկայք Արևելից» Երկում: Եղանդուխտի վկայաբանության մեջ մոզայեցի, կամենալով հրասուրբել քրիստոնյա կնոջը, հրամայում է՝

«Զի գերանելին Եղանդուխտ տարեալ անցուցանիցեն առ դրաւք ապարանից իւրոց, և ցուցցեն նմա զամենայն արարս նորա, և զբաղմութիւն ծառայից նորա և զաղախանանց, զի հանցեն առաջի նորա, զի տեսանելով զբաղմութիւն ստացուածոց նորա, հասանեսցի լինել նմա կնութեան»¹:

Շատ սարգ է, որ «արարս» այս հատվածում ո՛չ թե մոզայեցի լողարածիներն են, այլ ապարանքում գտնվող շարժական գույքը:

Նույն իմաստն ունի «արար» բառը նաև Ղազար Փարպեցու Թղթի և Եղիշեի Պատմության մեջ²:

Որոշ է նաև «կեանք» բառի նշանակությունը, որը նույնպես չունի ո՛չ հողաբաժնի իմաստ, ո՛չ էլ անշարժ գույքի: Նրա բուն նշանակությունը սարգ Երևում է Ավետարանի դրարար թարգմանությունից, ուր կյանքը համապատասխանում է հունարեն βίωσι, յատին, victum և ռուս. пропитание բառերին: Ուրեմն «կեանք» բառը, ինչպես տեսնում ենք, ունեցել է շարժական գույքի և, հատկապես, կենսամթերքների իմաստ:

Անհավանական ու անընդունելի պետք է համարել Ազոնցի կարծիքը նաև «կալուած» բառի մասին:

«Կալուած», ճիշտ է, բերակունորեն համապատասխանում է ֆրանսերեն tenure բառին, սակայն այդ նմանությունը միայն արտաքին է, մինչդեռ նրանց բովանդակությունը բոլորովին տարբեր է: Tenure ֆեոդալական Ֆրանսիայում մատնանշում է հողերի տիրապետության եղանակները (tenure à cens, tenure à champart, tenures roturières, tenures vilaines), իսկ Հայաստանում «կալուած»-ը, ինչպես երևում է մատենագրական վկայություններից, չի ունեցել այդպիսի հատուկ իմաստ, այլ բնդհանուր մի բառ է, որ գործ է ածվել զանազան տեսակ անշարժ գույքերի համար: Հինգերորդ դարի գրաբար թարգմանություններում, սովորաբար, նա համապատասխանում է հունարեն γοτῶσι/σσι բառին, որ նշանակում է ունեցվածք, ստացվածք կամ տիրություն: Հայոց մատենագրության

¹ Տե՛ս Արարան Խոստովանող, Վկայք Արևելից, աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչուլանի, էջմիածին, 1921, էջ 162:

² Տե՛ս Փարպեցի, էջ 197 և Եղիշե, էջ 246:

Նապուլն երկերում և ոչ մի դեպք ինձ հայտնի չէ, որ «կալուած» բառն ունենար գլուղացիական հողաբաժնի հատուկ իմաստ:

Ինչպես եւ հավանական էի համարել իմ նախորդ աշխատութիւններում¹, գլուղացիական հողաբաժինը կոչվել է շին Հայաստանում ո՛չ թե սկեանք, «արար» կամ «կալուած», ինչպես այդ ենթադրել է Ագոնչը, այլ «վիճակ»:

Քրիստոնեութեան շրջանում, ինչպես հայտնի է, «վիճակ» և «վիճակաւոր» բառերը գործ են ածվել կղեր և կղերականի իմաստով (հունարէն *κλήρος* և *κλήρομαι* Այդպես էին անվանվում հոգևորականութեանը և հոգևորականները, որովհետև «Գործք առաքելոց»-ի վիպագրութեամբ, Մատթևոսն առաքյալ էր ընտրվել վիճակի միջոցով²:

Որ «վիճակ» բառն ունեցել է հողաբաժնի իմաստ, այդ երևում է հայոց հնագույն մատենագրութեան մի շարք հատվածներից:

«Վիճակ» բառի տակ Հայկազյան լեզվի նոր բառարքում ասած է բերված Մխիթար Գոշի Նրեմիայի մեկնութեանից հետևյալ վկայութիւնը՝ «Վիճակ դանդառտանս սուղոր են ասել, և մեք սովոր եմք զժողովուրդս վիճակ կոչել»: Այս վկայութիւնը պարզ ցույց է տալիս, որ «վիճակ»-ը, սովորաբար, գործ է ածվել անդաստանների, այսինքն՝ արտերի կամ վարելահողերի համար: Հենց նույն այդ իմաստն ունի «վիճակ»-ը շին Կատակարանի հայերէն թարգմանութեան դանազան հատվածներում³:

«Վիճակ» բառի գործածութիւնը գլուղացիական հողաբաժնի համար Լուսախակի մի երևույթ է եղել նաև Արեմտյան Եվրոպայի և Ռուսաստանի գլուղական համայնքներում: Ֆրանկների Lex Sallica օրենսդրական դրվածքում գլուղացիական հողաբաժիններն անվանվել են *sorts*, գերմանական երկրներում՝ *Loos*, Հունաստանում և Հռոմեական կայսրութեան հելլենականացման ենթարկված մասերում՝ *κλήρος*, շին Ռուսաստանում՝ жеребье:

Ինչպես տեսնում ենք, այս տերմինները միևնույն նշանակութիւնն ունեն և միանգամայն համապատասխանում են հին հայերէն «վիճակ» բառին: Պետք է ենթադրել, որ այս բառը համայնական հողատիրութեան հնազույն շրջանի տերմին է: Հավանական է նաև, որ նախնական այդ շրջանում ևսլերի պարբերական վերաբաժանումները կատարվել են վիճակարկութեամբ և այդ, բնա

¹ Տե՛ս «Գիտողութիւններ շին Հայաստանի շինականների դրութեան մասին», 19—21 և «Յեղոյախոյճը շին Հայաստանում», էջ 201—204:

² «Գործք առաքելոց», Ա, 23—26:

³ Մն. ԻԳ, 9. Յագ. Բ, ԺԴ. 30 ևն.:

Երևույթին, սովորական մի կարգ է, եղել դյուղական նախնական համայնքներում:

Ուշագրության արժանի է նաև այն, որ «վիճակ» բառը Հին Կտակարանի գրաբար թարգմանություն մեջ համապատասխանում է հունարեն *επιχειρημα* շղթայով բառերին, որ նշանակում են՝ շահում լարի, շփանի միջոցով կամ լարով, շփանով շահված հողարածին:

Կարող ենք, ուրեմն, վստահորեն եզրակացնել, որ Հին Հայաստանում գյուղացիական հողաբաժիններն անվանվել են «վիճակ», որն իր նշանակությամբ համապատասխան է եղել *sofs, Loos, zi žovz* և *жерече* բառերին: Այս վերջին բառերի նման «վիճակը» ևս, հավանաբար, հատուկ մի տերմին է, որ տոհմական հնազույն ժամանակաշրջանում դործ է ածվել համայնական հողատիրության միջավայրում:

«Շինական»-ները, ստանալով կալվածատեր ազնվականներից հատուկ հողաբաժիններ, վնարելու էին նրանց զանազան տուրքեր, որոնց մասին, դժբախտաբար, մատենագրական հնազույն աղբյուրները չեն տալիս և ո՛չ մի վկայություն:

«Շինական»-ներն էին, ինչպես վերև ասացինք, այն արտադրող հիմնական դասը, որի աշխատանքն ապրուստի միջոցներ էր հայթայցում թե կալվածատեր ազնվականության և թե հողերակալություն: Ուստի և դժվար չէ, իհարկե, կոահել, որ նաև Հայաստանում, ինչպես և Ֆեոդալական այլ երկրներում, գոյություն էին ունեցել Արշակունյաց ժամանակ թե աշխատապարտ և թե արդյունավճար ունեւա:

Ինչպես և Ֆեոդալական եվրոպայում, նույնպես և Հին Հայաստանում ազնվականները, հողերակալանները և «շինական»-ները Երեք դիւսալոր դասերն էին, որոնցից առաջինը՝ իրրև ղերազանցորեն զինվորական ուժ՝ պատերազմում էր, երկրորդը՝ աղոթում և երրորդը՝ աշխատում:

Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ «շինական»-ները հարկատու են եղել ո՛չ միայն կալվածատիրոջ, այլև արքունիքին:

Արքունի այդ հարկերի մասին կան միայն մարզպանության շրջանում հիշատակություններ, զլխավորապես, Եղիշեի պատմության մեջ, որ մենք մանրամասն քննության էինք առել մեր նախորդ աշխատություններից մեկում¹: Հավանական կարելի է համա-

¹ Տե՛ս «Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանության շրջանում», «Տեղեկագ. Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի», Երևան, 1926, № 1, էջ 3—44:

բել, անշուշտ, որ մոտավորապես նման հարկեր, որ վճարում էին արքունիքին, գոյութիւն ունեցած սխտի լինելին և Արշակունիների իշխանութեան ժամանակ:

«Շինական»-ների տնտեսական կացութեան ամենակարևոր խնդիրներից մեկն է նաև աշխատատեղաբաշխումը սենտայի կամ «կոռ»-ի խնդիրը սլաւոնական հնագույն այս շրջանում, որը քննութեան է առնված նույնպէս վերև հիշված իմ աշխատութեան մեջ¹:

«Կոռ»-ը հիշատակված է Գլինի 645 թվի ժողովի ԺԱ կանոնում: Այդ վկայութեանը, որ ամենահինն է ու կարևորը, անհայտ էր մնացել, որովհետև «կոռ»-ի վերաբերյալ հատկապէս կանոնում ազնայաբար ու փոփոխման է ենթարկվել ազատ դրիչների կողմից: Ազնայաբար ակներև է դառնում, երբ դեմ առ դեմ ենք դնում Գլինի ժողովի ԺԱ կանոնը և Մխիթար Գոշի Գատաստանագրքի Բ մասի ԺԳ կանոնը, որը Գլինի ժողովի նույն կանոնն է Գոշի խմբագրութեամբ²: Համեմատութեանը պարզ ցույց է տալիս, որ Գլինի կանոնում բնագիրն ազնայաբար է և «կոռում ու սլաւոնացում» խոսքերը, որ անակղի են ու անհարմար, ծաղկ է և «կոռով և սլաւոնացութեամբ» ուղիղ բնթերցվածի ազնայաբար:

Կարևոր է հիշել, որ «կոռ»-ը մարդկանցից ժամանակ գոյութեան էր ունեցել նաև Սասանյան Պարսկաստանում: Իրա մասին Տարարիի Պատմութեան մեջ կա ուշագրասի մի վկայութեան: Խոսելով Երկարատև սովի ու ժողովրդի ծանր դրութեան մասին Սասանյան Պերոզ թագավորի ժամանակ (457—484 թ.)՝ Տարարին հարգում է, որ Պերոզ թագավորը

«նամակների միջոցով հաւասարում է իր ամբողջ ժողովրդին. որ ազատում է նրան հողային հարկից և դիւանահարկից, հանրօգուտ նպատակների համար ծանրութեաններից և կոտից, որ նրանց շնորհում է լիակատար ազատութեան և հրամայում է, որ նրանք հողան ու մտածեն իրենց սնունդի և սլաւոնացութեան մասին»³:

Վերոհիշյալ վկայութեաններում «կոռ»-ը, անտարակույս, այն սլաւոնագիր աշխատանքներն էին, որոնք, ինչպէս միջնադարյան *corvea*-ն, գերմ. *Frohndienst*-ը և ռուս. *барщина*-ն, կատարվելու լին ձրի՝ կալվածատիրոջ մոտ:

¹ Նույնը, էջ 37—44:
² Տե՛ս «Կանոնագրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտեյանի, էջ 127—128 և Մխիթար Գոշ, Գատաստանագիրք Հայոց, հրատ. Վ. Բաստամյանցի, Վաղարշապատ, 1880, էջ 412:
³ *Nöldeke*, *Tabari*, էջ 112:

Միանգամայն սխալ է, անշուշտ, ու անիմն կարասի ենթադրությունը, որ իբր թե «կոտ»-ը Հայաստանում ինչպես և արևելյան սլավոնների ու սուանների մոտ, առաջ է եկել բյուզանդական ազդեցությամբ և իբր թե այդ է պատճառը, որ հայկական «կոտ»-ը և բնդհանրապես, հարկային սխառնը նմանություն ու պարզություն ունեն արևելյան սլավոնականի ու, մոտավորապես, ռուսականի հետ, որոնք նույնպես ենթարկվել են բյուզանդիացի ազդեցությանը¹:

Այդ ենթադրությունը, անշուշտ, միշտ չէ, որովհետև թե ինքը՝ ֆուոպլիզմը և թե նրա առանձնատուկ անտեսական կարգերը՝ ազատ դյուղացիության ճորտացումը և օգտագործումը, որպես աշխատող ձրի ուժ, ո՛չ թե իրավական փոփոխություններ են, ինչպես լեզվի որոշ բառապաշարը, այլ սոմեն մի երկրի տնտեսական ու ներքին պարզացման արդյունք:

«կոտ»-ի բայանդուկությունն ու տեղությունն Արշակունյաց ժամանակաշրջանում մնում ևս, ղժբախտաբար, անորոշ: Մտկայն, նկատի առնելով հայ «շինական»-ների համեմատաբար բարեկեցիկ դրությունը հնադույն ժամանակներում, ինչպես կարելի էր եզրակացնել Շահապիվանի ժողովի կանոններից, նաև աչքի առաջ ունենալով բնական տնտեսության գերակշռող դերն այս շրջանում, ինչպես և կալվածատիրական խոշոր տնտեսությունների բացակայությունը՝ պետք է ենթադրել, որ «կոտ»-ը պատմական այս շրջանում կարող էր համեմատաբար մեղմ եղած լինել:

Դիմնի ժողովի վերաշրջալ ժԱ կանոնում, ինչպես տեսանք, բացի «կոտ»-ից հիշատակված է նաև «պահակութիւն»-ը, որը, ինչպես երևում է այդ բառի աշխատանքներից, բաց էր միջնակարգից, պարտադիր ձրի աշխատանքներն էին՝ պահպանության ու նսկողության, որ գոյություն են ունեցել նաև Արեւմտյան նվաղացում:

Որ «պահակութիւն»-ը «կոտ»-ի հատուկ մի տեսակն է և գոյություն է ունեցել հինգերորդ դարում, և, անշուշտ, նաև Արշակունյաց թագավորության ժամանակ՝ այդ կարելի է դուշակել նոր կտակարանի հայերեն թարգմանությունից, որի մեջ հունարեն *ἀγγαρίων* (լատ. *angario*) բառի դիմաց, որ շորժածական էր պարտադիր, ձրի աշխատանքների համար, հանրենն ունի պահակ ունել² կամ «տարապարհակ մտրել»՝ համադատասիրան թարգմանությունը:

¹ *Sk'e Karst*, Sempadsche: Kodex, II, էջ 13:

² Մատթ., Իէ, 32. Մարկ., ԺԵ, 21:

³ Մատթ., Ե, 41:

«կոռ»-ի նշանակութեան վերաբերմամբ կա մի ընդհանուր
շարք եւ, որ կարատ է բացատրութեան:

Ֆրանսիական *corvée*-ն և գերմանական *Erohndienst*-ը, ինչ-
պէս հայտնի է, ունեցել են լայն իմաստ և դորժ են ածվել նաև
պետական և հասարակական բնույթ ունեցող աշխատանքային
պարտականութիւնների համար:

Այդպիսի աշխատանքներ էին, օրինակ, ճանապարհների շինու-
թյունն ու նորոգումը (*corvée des routes*), փոխադրական միջոց-
ների հայթայթումը ևն.: Ռուսոստանում, ընդհակառակը, *барщина*
կոչվել են միայն այն պարտադիր ձրի աշխատանքները, որ կա-
տարվել են կալվածատիրոջ օգտին:

Արդ՝ ուշագրավ է, որ Վացիական «կոռ»-ը ունեցել է նույնպիսի
բնգարձակ իմաստ, ինչպէս *corvée*-ն և *Erohndienst*-ը:

Ինչպէս մատենագրական աղբյուրների ազգատիկ ու սլաւո-
հական նյութերի մեր այս բնութիւնը ցույց է տալիս, «շինական»-
ների տնտեսական և իրավական դրութիւնը, թեև շատ կողմերով
մնում է մտի ու մասամբ էլ վիճելի, սակայն բնդհանուր գծերով
բովականաչափ որոշվում է իբրև սոցիալական մի երևույթ, որ
նման ու համարյա տասխան էր սլաւոնացիական դրութեանը ֆեո-
դալական այլ երկրներում:

- «Սամուկի Բան. Աճեցուչ, Հատորներ ի գրոց պատմագրաց», Տրատ. Ա. Տեր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893:
- «Աերլսի Էպիսկոպոսի Պատմութիւն» Տրատ. Ա. Մալխասյանցի, Երևան, 1939:
- «Ստեփանոսի Տաթևեցոյ Ստղկան, Պատմութիւն արեգերական», Ա.-ՊԼԵՆԵՐ ԲՈՒԳ, 1885:
- «Վարդանոյ վարդապետի. Հատորմն պատմութեան», Վենետիկ, 1862:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Արուհամյան Աշ., «Նախամենորոյն Նախական դրականութեան ուղիք», Գիտական Մատենադարանի գիտական ժողովածու, № 1, Երևան, 1941:
- Նույնի, Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, Երևան, 1944:
- Արոնց Կ., Անձանոթ Կեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կեանքից բոս ոտոր աղբիւրները, «Հանդ. Ամս.», 1925. № 5—12:
- Աճառյան Հ., Երկու ողորմ Կորուսի մեջ. «Տեղեկագիր Արմֆանի», 1941, № 1 (6):
- Նույնի, Ետեր Գարց Մեսրոպյան այբուբենի շուրջը. «Լեզուի միջոց», 1946, «գիտութեան—ճակտեմբեր»:
- Аннинский А., История армянской церкви, Кишинев, 1900.
- Gelzer H., Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte. Կե'ս K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, zw. Auflage, München, 1897:
- Գլաւերցով Վ., Հռոմեական Հայաստան և հռոմեական սատրապութիւնները Գ—Ջ դարերուն, Թարգմ. Մ. Նորշուանի, Վիեննա, 1914:
- Նույնի, Բիզանդիոն և Պարսկաստան, Թարգմ. Հ. Համբարջանի, Վիեննա, 1911:
- Dalaurier Ed., Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859.
- Эмин Н., Исследования и статьи, М., 1896, „Житие Петра Ивера“: изд. Н. Марра, Православный Палестинский Сборник, 47, вып., СПб., 1896.
- Laboulaye J., Le Christianisme dans l'empire perse, Paris, 1904.
- Kuhn E., Die städtische und bürgerliche Verfassung des Römischen Reiches. Erster Teil, Leipzig, 1864.
- Մալխասյանց Ստ. Ուսումնասիրութիւն Փափստու Բիզանդի Պատմութեան, Վիեննա, 1896:
- Մանանդյան Հ., Գիտողութիւններ Հին Հայաստանի շինականների դրութեան մասին մարդաբանութեան շրջանում, Երևան, 1925: Տե'ս Նույնը. «Տեղեկագիր Պետ. Համալսարանի», № 1, Երևան, 1925:
- Манандян Я А., Месроп-Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность, Ереван, 1941.
- Մարկվարտ Հ., Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու և վարուց ու Մաշթոցի, Թարգմ. Ա. Վարդանյանի, Վիեննա, 1913:
- Markwart J., Die Entstehung der armenischen Bistümer, Rom, 1932 (Orientalia Christiana, vol. XXVII, 2).
- Март Н., Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, V. СПб., 1903.
- Նույնի, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915:
- Նույնի, Кавказ и памятники его духовной культуры, Петроград, 1919.

- Արտադրան Է., Քննական պատմություն Արշակ երկչորդի և անոր Պատկ սրգայն.
Ազգերանդրիա, 1900.
- Նորայր Բյուզանդացի, Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնը, Տիպոս,
1910.
- Chabot J. B. Synodicon orientale, Paris, 1902.
- Виллемс П., Римское государственное право, перевод с французского
под редакцией П. И. Боянского, вып. I и II, Киев, 1888—1890
- Տեր-Ակոտչյան Գ., Գավիթ Հարրացի, Վաղարշապատ, 1903.
- Նույնի, Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիվ, «Արարատ», 1912, մայիս-ունիս.
Նույնի, Հայ մատենագրության հնագույն լիականները, «Շողակաթ», Վաղար-
շապատ, 1913.
- Тер-Мовсисян М., История перевода Библии на армянский язык, СПб.,
1902.
- Օրմանյան Մ., Տրդատէ Արտաշէս ժամանակադրական դիտողութիւններ, «Հանդ-
Ամս.», 1909, № 8:
- Նույնի, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912.

Գ Լ ՈՒ Խ Ժ Ե — Ժ Թ

ԺԵ. Արշակունյաց Հայաստանի սահմանները Տրդատ Գ-ի և նրա հաջորդների ժա-
մանակ մինչև 363 թիվը:—ԺԶ. Ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացումը
Արշակունյաց Հայաստանում:—ԺԷ. «Ազատ»-ները, «ոստանիկ»-ները և եկեղե-
ցականները:—ԺԸ. «Թամիկ»-ները և «չինական»-ները:—ԺԹ. Առևտուրը, Բա-
ղամները, արհեստավորները և ստրուկները:

Ինչպես մանրամասն ցույց է տրված մեր այս աշխատության
մեջ, հռոմեական-պարսկական 298 թվի դաշնագրությունից հետո
Արշակունյաց թագավորությունը վերահաստատվել էր իր ընդայն-
ձակ սահմաններում և մոտավոր կերպով համապատասխանում էր
Արտաշեսյան ժամանակաշրջանի Հայաստանին, որի սահմանները
նկարագրված են Ստրաբոնի Աշխարհագրության մեջ:

Այս խնդրի լուսաբանության համար կարևորագույն աղբյուրն
է, նախ և առաջ, Մովսես Խորենացու Աշխարհացույցը, որից, ինչ-
պես հայտնի է, պահպանվել են երկու համառոտված տարբեր
խմբագրություններ (տե՛ս «Մովսէս Խորենացույ մատենագրու-
թիւնը», Վենետիկ, 1843 և «Աշխարհացույց Մովսէսի Խորենացույ»,
հրատ. Ա. Սուքրյանի, Վենետիկ, 1881):

Ուշագրավ վկայություններ ունեն Հայաստանի հնագույն սահ-
մանների մասին նաև հայ պատմագիրները՝ Ազաթանգեղոսը,
Փավստոսը, Մովսես Խորենացին, Սեբեոսը և ուրիշները:

Բացի հայ պատմագիրներից ու մատենագիրներից, հիմնա-
կան աղբյուրներ են շին Հայաստանի աշխարհագրության ուսում-

նասիրության համար նաև հունա-հռոմեական աշխարհագրական և պատմական երկերը և, գլխավորապես, Ստրաբոնի (մոտավորապես 64 թ. մեր թվ. առաջ—19 թ. մեր թվ. հ.), Պլինիոս Մեծի (I դ. մեր թվ. հ.) և Պտղեմեոսի (II դ.) աշխատությունները, ինչպես և IV դարի առաջին կեսի հռոմեական քարտեզը, որն անվանվում է այժմ Tabula Peutingeriana («Պետինգերյան տախտակներ»):

Հին Հայաստանի նախարարական կազմակերպության ուսումնասիրության համար կարևորագույն աղբյուրներն են, նախ և առաջ, հին հայ մատենագիրները՝ Փավստոսը, Ագաթանգեղոսը, Կորյունը, Ղազար Փարպեցին և Եղիշեն: Սրանց երկերը, որ գրված են մարդպանության շրջանում՝ V և VI դարերում, իրենց մեջ, բնականաբար, արտացոլում են նախարարական Հին Հայաստանի կենցաղը, աշխարհայեցողությունը և հատուկ կարգերը: Վերոհիշյալ հեղինակներից առաջին երկուսը՝ Փավստոսը և Ագաթանգեղոսը՝ տալիս են մեզ ուշագրավ տեղեկություններ նախարարական Հայաստանի մասին Արշակունյաց թագավորության հետին շրջանում, իսկ մյուսները՝ Կորյունը, Ղազար Փարպեցին և Եղիշեն՝ հայկական Ֆեոդալիզմի կարևորագույն աղբյուրներն են մարդպանական շրջանի:

Ամենամեծ շահերով պետք է օգտվել, իհարկե, Փավստոսի Պատմությունից, որն անփոխարինելի ու անդնահատելի աղբյուր է Ֆեոդալական հին կենցաղի և սլարոնակում է իր մեջ միջանկյալ հարուստ ու բազմատեսակ նյութեր ավատական հարաբերությունների, բարքերի ու Արշակունյաց նախարարական պետության կարևոր առանձնահատկությունների մասին: Եթե Փավստոսի մոտ սլարոնական փաստերը և ժամանակագրությունը կարոտ են միշտ ճշտման արտաքին աղբյուրների օգնությամբ՝ նրա կենդանի ու պատկերավոր լեզվով նկարագրած միջավայրն իր հատուկ բարոյական ու իրավական հայացքներով իրական կյանքի ճշգրիտ պատկերացումն է, որ միանգամայն վստահելի է իբրև առաջնակարգ նյութ հայկական Ֆեոդալիզմի ուսումնասիրության:

Նախարարական կազմակերպության հնագույն շրջանի ուսումնասիրության համար ո՛չ պակաս էական նշանակություն ունեն հայկական ծագում ունեցող այն կանոնադրությունները, որոնց ժամանակը հավանական է ենթադրել արարական տիրապետությունից առաջ մարդպանության շրջանում: Հայկական այս կանոնադրությունները հետևյալներն են.

1. Շահապիվանի ժողովի կանոնները, որ ընդունված էին հինգերորդ դարի քառասնական թվականներին.

2. Սահակ կաթողիկոսին (+439 թ.) վերագրված կանոնադրությունը.

3. Ներսես կաթողիկոսի (548—557) և Ներշապուհ Մամիկոնեից Եպիսկոպոսի անունով կանոնադրությունը.

4. Հովհան Մանդակունուն վերագրված կանոնադրությունը և

5. Դավիթի 645 թվի ժողովի կանոնադրությունը:

Այս կանոնադրություններում կանոնների մեծագույն մասը վերաբերում են կամ եկեղեցական դասին և կամ դավանանքի ու պաշտամունքի ծիսական խնդիրներին:

Սակայն նրանց մեջ հանդիպում են, բարեբախտաբար, նաև այնպիսի վկայություններ, որոնք լուսաբանում են նախարարական Հայաստանի կամ սոցիալական-իրավական հարաբերությունները և կամ ուրիշ կարևոր պրոբլեմներ:

Բացի հայկական վերոհիշյալ կանոնադրություններից, ուշադրության արժանի է, իբրև օժանդակ աղբյուր, նաև Աղվանից վաչագան արքայի կանոնադրությունը, որն ընդունված է եղել «Աղուէն»-ի ժողովում ո՛չ թե 488 թվին, ինչպես սովորաբար ենթադրում են, այլ, հավանորեն, յոթերորդ դարի սկզբներում:

Նախարարությունների թիվը, գահերեցությունը և զինվորական ուժը որոշելու համար կարևոր աղբյուրներ են Գահնամակն ու այսպես կոչված Զորանամակը: Այս երկու գրությունը, թեև ուշ ժամանակի խմբագրություններ են, սակայն ինչ չափով որ արված վավերագրերի տեղեկությունները քաղված են հին աղբյուրներից՝ նրանք որոշ նշանակություն ունեն նաև հայկական ֆեոդալիզմի հնագույն շրջանի ուսումնասիրության համար:

Հայկական հնագույն ֆեոդալիզմի մասին մի քանի կարևոր վկայություններ տալիս են, բացի այդ, օտար աղբյուրները և, մասնավորապես, այն հունարեն արձանագրությունները, որոնք դանված են Հայաստանում:

Բացի վերոհիշյալ հիմնական աղբյուրներից, նախարարական կազմակերպության հնագույն շրջանի ուսումնասիրության համար կարևոր օժանդակ աղբյուրներ են մատենագրական այն երկերը, որոնք գրված են մարզպանության շրջանում և պարունակում են իրենց մեջ միջանկյալ տեղեկություններ և հատուկ տերմիններ ֆեոդալական կարգերին վերաբերող: Այս խմբի աղբյուրներից կարևոր են, օրինակ, Գիրք թղթոցի հնագույն մասերը և Հովհան

Մանդակունուն վերագրված ճառերը, որ համարվում են այժմ, գլխավորապես, Հովհան Մայրազոմեցու ճառեր:

Օժանդակ աղբյուրներ են, նմանապես, արարական և Բաղրատունյաց ժամանակի և անգամ ավելի ուշ շրջանի հայկական մատենագրության երկերը: Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում գոյություն էր ունեցել մինչև ուշ միջնադարը: Նախարարական հին կազմակերպության կարգերը չէին, բնականաբար, չքացել նաև հետին դարերում, այլ նրանք որոշ փոփոխություններ կրելով կամ երբեմն նույնությամբ պահպանվել էին այդ դարաշրջաններում: Հասկանալի է, իհարկե, որ նաև այս կարգի աղբյուրները, եթե նրանք օգտագործվեն զգուշությամբ և քննադատորեն, կարող են կովան ծառայել որոշ խնդիրների լուսաբանման, որ վերաբերում են նախարարական կազմակերպության հնադույն շրջանին:

Հայկական ֆեոդալիզմը, որ Արշակունյաց թագավորության և Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ ենթարկվել էր պարթևական ու սասանյան պետականության ազդեցությանը, իր էությունը նման էր իրանական ֆեոդալիզմին: Այդ ազդեցությունը պարզ երևում է Հին Հայաստանի նախարարական կազմակերպությանը վերաբերող սոցիալական հենց այն տեղիներին, որ իրենց ծագումով, մեծ մասամբ, պարթևական են կամ իրանական: Ֆեոդալական հարաբերությունները վերոհիշյալ երկրներում այնքան նման են եղել իրար, որ իրանական ֆեոդալիզմին վերաբերող աղբյուրները, կարող են, բնականաբար, օժանդակ աղբյուրներ համարվել նաև հայկական ֆեոդալիզմի ուսումնասիրության համար: Այդ օտար աղբյուրները և նրանց հաղորդած վկայությունները, որ, դժբախտաբար, շատ լին, հիշատակված են Christensen-ի „L'Iran sous les Sassanides“ (Copenhague, 1944) աշխատության մեջ:

ԱՂՐՅՈՒՐՆԵՐ

«Արահամ Խոստովանդ, Վկայք Արևելից», աշխատ. 9. Տեր-Մկրտչյանի, էջ-միածին, 1921:

«Ալարանգեղայ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. 9. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Տփղիս, 1909:

„Agatangelus und die Akten Gregois von Armentien“, hrsgg. von Paul de Lagarde, Goettingen, 1887.

Ammiani Marcellini rerum gestarum qui supersunt, rec. V. Gardthausen, 2 vol., Teubn.

«Գիրք Բղթոց», Քիֆլիս, 1901:

«Նյիշլի վարդապետի, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Վենետիկ, 1864: 436

- Theophrasti Simocattae historiae*, ed. de Boor, Lipsiae, 1887, Teubn.
- Istachri*, Livre des routes et des royaumes, ed. de Goeje, BGA, I.
- «Կանոնգիրք Հայոց», Տրատ. Ա. Ղլտեյանի, Թիֆլիս, 1914:
- «Կանոնք Դունայ ծաղոփունք», Տրատար. Մխիթար վարդապետի և Սիրակեան Տիգրանյանի, Վաղարշապատ, 1905:
- Հին Կտակարան և նոր Կտակարան:
- Corpus juris civilis, ed. Th. Mommsen, P. Krüger, R. Schöll, Berlin, 1872—1895.
- Hand at-Atam*, The regions of the world, translated and explained by V. Minorsky, London, 1937.
- «Վազարայ Փարպեցոյ, Պատմութիւն Հայոց և թուրք առ Վանան Մամիկոնեան», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանի, Տիֆլիս, 1904:
- «Պատմութիւն Ղևնդեայ Տեծի վարդապետի Հայոց», երկ. տպ., Ս. Պետերբուրգ, 1867:
- «Մխիթարայ Գոշի, Գատաստանագիրք Հայոց», Տրատ. Վանան Բատաստանցի, Վաղարշապատ, 1880:
- «Մովսէսի Խորենացոյ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարութչունյանի, Տիֆլիս, 1913:
- «Մովսէս Խորենացու հայկական պատմութիւն», թարգմ. և. Ստեփանեկ, Ս. Փետերբուրգ, 1889:
- История Армении *Моисея Хоренского*, перев. Н. Эмман, Москва, 1893.
- «Մովսէսի Կաղանկատուացոյ, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Տրատ Մկրտիչ էմբեկ, Մոսկվա, 1860:
- «Յովնաննու կարողիկոսի Գրասխանակերտցոյ. Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912:
- Յովնաննու Մանղակունոյ. Հայոց հայրապետի ճասր», երկ. տպագր. Վենետիկ, 1860:
- Petrus Patricius, ab' u Dindorf*, Historici graeci minores, I:
- C. Plinii Secundi, Naturalis historiae, ab' u Histoire naturelle de Pline*, avec la traduction en français, par M. E. Lotté, t. I—II, Paris, 1883.
- «Սերէոսի եպիսկոպոսի. Պատմութիւն», Տրատ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1939:
- Strabonis, Geographica*, recogn. A. Meineke, vol. I—III, Lipsiae, 1915—1925.
- Sempadscher Kodex aus dem 13 Jahrhundert, hrsgg., übersetzt und erklärt von J. Karst, Bd. I und II, Strassburg, 1905.
- Lettre de *Tansar*, au roi de Tabaristan, publ. et traduite par Darmesteter, „Journ. Asiat.“, 1894.
- «Փաւստոսի Բուզանդացոյ, Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1889:
- «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ. տե՛ս «Մովսէսի Խորենացոյ Մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1843:
- «Քիչսարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ», Տրատ. Սուրբյանի, Վենետիկ, 1881:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890:
- Նույնի, Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855:
- Անաոյան Հր., Հայերեն արձատական յառարան, Երևան, 1926—1935:

- Բահարյան, Անձնական և Հողային իրավունքը Հին Հայաստանում, Թիֆլիս, 1914.
Byznes Norman H., The Byzantine empire, London, 1925.
 Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, Բարու, 1895.
 Նույնի, Պատմութիւն Աղվանից, Վաղարշապատ, 1902.
 Борьян Б. А., Армения, Международная дипломатия и СССР, часть I, М., 1928.
 Brosset M., Description géographique de la Géorgie par le Tsarévitch Wakhoucht. St.-Petersbourg, 1812.
 Գլուսեղրոֆ Կ., Քրիզանդինոն և Պարսկաստան և անոնց դիւանագիտական և աղ-
 զային-իրաւական յարաբերութիւնները Յուստինիանու ժամանակ», Թարգմ.
 Հ. Համբարյանի, Վիեննա, 1911.
 Джавахов Н., Государственный строй древней Грузии и древней Арме-
 нии, СПб., 1905.
 Երզնկյան Փ., Կայան բերդ և Կայենո ձոր, «Ազգագրական Հանդէս», գ. 1898:
 Պարթաւազյան Փ., Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, երրորդ տպագր.,
 Վեննտիկ, 1897.
 ՌՅՆԻՅԵՅԵՅ Ա., Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հատ.
 Ա.—Գ, Վեննտիկ, 1835.
 Շալալյան Խ., «Քորչալուի գաւառ», «Ազգագր. Հանդ.», VII և VIII գիրք. Թիֆ-
 լիս, 1901.
 Лутышев В. В., Известия древних писателей греческих и латинских о
 Скифии и Кавказе, СПб., 1890.
 Laurent J., L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919.
 Լաւրարյանց Գր., Ղազար Փարպեցի և գործք նորին, Մոսկվա, 1883:
 Վանայանց Ստ. Անհայտ գաւառները Հին Հայաստանի, Էջմիածին, 1914.
 Карта Главного Управления Геодезии и Картографии при СНК СССР —
 „Иран и Афганистан“.
 Kiepert H., Atlas antiquus, zwölf Karten zur alten Geschichte, Berlin.
 Kiepert Richard, Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, Berlin, 1902—1906.
 Գուտաճախեց Կ., Հիւսուածք, գիրք Գ, Վիեննա, 1877.
 Кудишар И. М., Лекции по истории экономического быта Западной Ев-
 ропы, Петроград, 1918.
 Hoffmann G., Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig,
 1880.
 Սանեղոյան Հ., Գրտոդոմոթյունները Հին Հայաստանի շինականների դրոթյան ժա-
 սին ժարդպանութեան շրջանում, Երևան, 1925. տե՛ս նույնը, «Տեղեկ. Պետ.
 Հախարարանի», № 1, Երևան, 1925:
 Նույնի, Հայաստանի արքանի հարկերը ժարդպանութեան շրջանում, Երևան, 1926,
 տե՛ս նույնը՝ «Տեղեկ. Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի», Երևան, 1926 № 1:
 Նույնի, Նյութերը Հին Հայաստանի տնտեսական պատմութեան, II, Երևան, 1928.
 տե՛ս նույնը՝ «Տեղեկագիր Պետ. Համալսարանի», Երևան, 1928, № 4:
 Նույնի, Նյութերը Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմութեան, I. տե՛ս
 «Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի», Երևան, 1927 № 2:
 Маниндян Я. А., Крутовой путь Помпея в Закавказье, „Вестн древн
 ист.“, 1939, № 4.
 Նույնի, Տիգրան Բ և Հասմբ. նոր լուսարանութեամբ ըստ սկզբնաղբրւորների, Երե-
 վան, 1940:

- Նույնի**, Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду, „Вестн. археол. истории“, М., 1940, № 3-4 (12-13).
- Նույնի**, Պատմական-աշխարհագրական ծանր նատուրառիմոններ, Երևան, 1945:
- Манандян Я.**, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1930.
- Markwart J.**, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, Wien, 1928. **տե՛ս նույնը**, «Հանդէս ամսորեացի» 1927, № 11-12:
- Նույնի**, A Catalogue of the provincial capitals of Persia, Anecdota Orientalia, III, Rom, 1931:
- Marr H.**, Этимология двух терминов армянского феодального строя, Зап. Вост. Отд. Рус. Арх. Общ., т. XI, 1897—1898.
- Նույնի**, Քննութուն Ջովախովի «Государственный строй древней Грузии и древней Армении»-ի մասին: Журн. „Мир. Нар. Просв.“, 1908:
- Նույնի**, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915:
- Meillet A.**, De quelques mots parthes en arménien, „Revue des études arméniennes“, t. II, fasc. I, Paris, 1922.
- Miller Konrad**, Itineraria Romana, Römische Reisebege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916.
- Minorsky V.**, The Guran, Bulletin of the School of Oriental and African Studies (University of London), vol. XI, Part I, 1943.
- Մուսայելյան Հ.**, Անդրկովկասի լողային ուղիների, վաղաբնույթ. 1910:
- Noeldeke Th.**, Tabari, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, Leyden, 1879.
- Նորայր Բյուզանդացի**, Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնը. Տրգի-դիս, 1910:
- Շահխարության Հ.**, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և իննգ դատարանի Արարատայ, հատ. I և II, էջմիածին, 1842:
- Շորեխ Գ.**, Հայաստան, Քրդաստան և արեմտյան Պարսկաստան բարբառական-ասորեստանեայ սեպագրերու համաձայն, թարգմ. Բ. Պիլեղիկճյանի. Վրե-նենա, 1904:
- Rawlinson H.**, Journal of the Royal Geogr. Society, X.
- Սամվելյան Խ.**, Միջին Գոշի Դատաստանագիրքը ու Հին Հայոց բաղադրական իրավունքը, Վրեննա, 1911:
- Նույնի**, Հին հայ իրավունքի պատմությունը, հատոր I, Երևան, 1939:
- Sergeevich B.**, Русские юридические древности, т. I, изд. второе, СПб, 1902.
- Sprock E.**, Handelsgeschichte des Altertums, Bd. III, Leipzig, 1905.
- „Вопросы и решения вардапета **Анания Плуриакци**“, изд. и перев. И. А. Орбели, Петроград, 1918.
- Френкель А. С.**, Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, Тифлис, 1887.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ

11—40	Արտավան Գ՝ Թագավոր Պարթևական
54—63	Հոռմեա-յարթևական պատերազմը և Հայաստանի վերածումը Պարթև Արշակունիների Երկրորդ թագավորության
66	Տրդատ Ա-ի գահակալությունը և Արշակունյաց թագավորության սկիզբը
72	Կոմագենի թագավորության և Փորր Հայքի միացումը Հոռմեական կայսրությանը
75—110	Թթ. միջև
77—110	Սանատրուկ՝ թագավոր Հայոց
110—113	Բակուր Բ՝ թագավոր Պարթևական
98—117	Սշխադար՝ թագավոր Հայոց, Բակուր Բ-ի որդին
110—130	Տրայանոս՝ կայսր Հռոմի
113	Խոսրով՝ թագավոր Պարթևական
114	Աշխադարի եղբոր՝ Պարթամասիրի նշանակումը Խոսրովի կողմից Հայոց թագավոր
114	Տրայանոսի արշավանքը Հայաստան, Պարթամասիրի սպանությունը և Կատիլլիոս Անեքոսի նշանակումը Մեծ Հայաստանի, Փորր Հայքի և Կասպագովկիայի կառավարիչ
117—140/3	Սանատրուկի որդի Վաղարշ՝ թագավոր Հայոց
138—161	Անտոնինոս Պիոս՝ կայսր Հռոմի
140/3—161	Առնեմոս՝ թագավոր Հայոց, Վաղարշ Ա-ի հաջորդը
161—163	Բակուր՝ թագավոր Հայաստանի
161—180	Մարկոս Ավրելիոս՝ կայսր Հռոմի
163	Արտաշատի գրավումը և ավերումը հռոմայեցիների կողմից
164	Հոռմեական դորաբանակի արշավանքը և Սելևկիայի ու Տեգրանի գրավումը
164	Վաղարշապատի հայտարարումը իբրև Հայաստանի զլխավոր քաղաք
165—185	Առնեմոս-Տիգրան Վերջինը՝ Երկրորդ անգամ Հայաստանի թագավոր
193—211	Սեպտիմիոս Անեբոս՝ կայսր Հռոմի
II դարի 80-ական, 90 թթ. սկզբներին	Վաղարշ Բ՝ թագավոր Հայոց, Պարթև Արշակունիների տոհմից

216	Խոսքով Ա՝ Սաղաթիւր Հատոյց, Աստուծոյ Ս-ի որդին ու Հաջորդը
216—252/3	Տրդատ Բ՝ Խոսքով Ա-ի որդին և Հաջորդը
224	Սասանեանները՝ զրոստրոսի Հիմնադրուսը Պարսկաստանում
224 ապրիլի 28	Արտաշէս Ե-ի կոթիւն Արտաշէսի դէմ և պարտութիւնը
224—241	Արտաշէս Ե՝ Սաղաթիւր Սասանեան Պարսկաստանի
228	Արտաշէս Ե-ի արշավները Հայաստան և Տրդատ Բ-ի զիմադրութիւնը
241—272	Շապուհ Ա՝ Սաղաթիւր Սասանեան Պարսկաստանի
244—252/53	Տրդատ Բ-ի կոթիւնը Արտաշէս Ա-ի և Շապուհ Ա-ի դէմ
252/53	Հայաստանի գրաւումը Շապուհ Ա-ի կողմից և Տրդատ Բ-ի վախուստը իսմայէլցիների մաս
224 թ. Հետո	Սամիկոնեանների և Կամսարականների գաղթը Հայաստան՝ Պարթև Արշակունիների անկումից Հետո
252/3—272/3	Արտաշէս Ե՝ Սաղաթիւր Հայոց
272/3—287	Ներսէս իւրովնութիւններ Պարսկաստանում և Հայաստանում. Արշակունիների զինատիրայի պերսիաստատումը և Խոսքով Բ-ի գահակալութիւնը
284—305	Դիոկլետիանոս՝ կայսր Հռոմի, բացարձակ ժիպոտ Հռոմեական կայսրութեան
298—330	Տրդատ Գ՝ Սաղաթիւր Հայոց, Խոսքով Բ-ի որդին
298	Հուշտոմարի կերպում Հռոմի ու Պարսկաստանի միջև. Հայաստանը Հռոմեական կայսրութեան վասակ
308	Տրդատ Մեծի իտնարեն արձանագրութիւնը
313	Քրիստոնէութեան ընդունումը Հայաստանում
315—330	Գտնիի իտնարեն արձանագրութեան ժամանակը
309/10—379	Շապուհ Բ՝ Սաղաթիւր Պարսկաստանի
330—338	Խոսքով Գ՝ Սաղաթիւր Հատոյց, Տրդատ Մեծի որդին ու Հաջորդը
339—350	Տիրան՝ Սաղաթիւր Հայոց Խոսքովի որդին ու Հաջորդը
370—367/8	Արշակ Բ՝ Սաղաթիւր Հայոց Տիրանի որդին
358	Արշակունիների կործանումը
368	Արտաշէս Ե-ի որդի արշարունի պարսիկ զորքերը Հոգ- մից, ավերումը և Գասանեմ Սասանու գերե- վարութիւնը
368—369	Հայաստանի եղանակոր բողոքները՝ Արտաշատի, Ասղարշապատի, Երվանդաշատի, Զարեհապատի, Զարիշատի և Վանի ամերումը պարսիկ զորքերի կողմից
364—373	Վազէս՝ կայսր Հռոմի
368—374	Պատ՛ Սաղաթիւր Հայոց Փաստանձնի որդին
371, 372	Պարսկական զորքերի ներխուժումը Հայաստան և Բա- գատի կոթիւնը

371/372	Զինազարդարի կերտմը Հոսմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև
374	Պատրիարքապետի Եղևնեական սպանությունը Վուդես թագավորի իրամանով
374—378	Վարազդատ՝ թագավոր Հայոց, նշանակված Վուդես կայսեր կողմից
377	Պարսկա-Հոսմեական շամաձայնությունը և պարսկական իշխանության շաստատումը Հայաստանի մեծ մասում
378—389	Պատրիարքապետի անշահաճան որդու՝ Արշակ Գ-ի անվանական թագավորությունը
379—395	Թևոզոս՝ կայսր Հոռոմի
387	Հայաստանի բաժանումը Հոռոմի ու Պարսկաստանի միջև
395	Հոսմեական կայսրության բաժանումը Էրկու մասի և Բյուզանդական կայսրության հիմնադրումը
387—428	Արշակունիների անվանական թագավորությունը Հայաստանում
385—387/88	Արշակունի Խոսրով Գ-ի թագավոր նշանակվելը Հայաստանում Արշակ Գ-ի փոխարեն
387/88—413/14	Վասմշապուհ՝ թագավոր Հայաստանի, Խոսրով Գ-ի Եղբայրը և հարսը
391/2—392/3	Հայերեն գրերի գյուտը
416—420	Էվսեբիոս Կեսարացու Եկեղեցական պատմության թարգմանությունը Հայերեն
419/20—425	Մեսրոպ Մաշտոցի հանսպարհորդությունը Կոստանդնուպոլիս:
423—428	Արտաշես՝ Վասմշապուհի որդին, վերջին թագավոր Պարսկական Հայաստանում
428	Արշակունիների թագավորության վերադարձը Հայաստանի պարսկական մասում
429	Սեհմեդիանյան մարտիկների նշանակումը Հայաստանի բարձրագույն կառավարիչ և Հայաստանը՝ իրեն Սասանյան Պարսկաստանի մարդերից մեկը
435/39—457	Հագկերտ Կ՝ թագավոր Պարսից
439	Մանակ կաթողիկոսի մահը
440 թ. փետրվարի 17-ին	Մեսրոպ Մաշտոցի մահը
443	Նախապլանի ժողովը

ՄԵՍՐՈՊ ԲԱՇՏՈՅՐ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԳԻ ՊԱՅԿԱՐԸ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԻՆԲԵՆՈՒՐՈՒՅՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Հայ ժողովրդի պատմական կյանքի ամենածանր ժամանակաշրջաններից մեկն է եղել մեր թվարկության IV դարի վերջը և V դարը: Հայաստանի պատմության մեջ այդ դարերը կարող են համարվել ոչ միայն ամենածանր անկումների դարեր, երբ Արշակունյաց Հայաստանը կորցրեց քաղաքական անկախությունը և ռաժանվեց Արևելյան Հռոմեական կայսրության ու Պարսկաստանի միջև, այլև հայ ժողովրդի համառ, հերոսական պայքարի ու սուղ-ծագործական ուժերի բուռն ծաղկման դարեր, որի արտահայտությունն էին հայերեն այբուբենի գյուտը և սեփական գրականության ու ինքնուրույն մշակույթի ստեղծումը:

Մեր թվարկության III դարի վերջում, Սասանյան Պարսկաստանին հռոմեական զորավար Գալերիոս Մաքսիմիանոսի հասցրած ծանր պարտությունից հետո (297 թ.), Արշակունյաց Հայաստանը փաստորեն համայնում էր Արևելյան Հռոմեական կայսրության ենթակա վասալ թագավորություն: Դա երևում է հռոմեական արևելյան թագավորի, այսպես կոչված, վերոնյան թղթում բերված ցուցակից, որտեղ Փոքր Հայքի կողքին Պոնտական դիոցեզում նշվում է նաև Մեծ Հայքը¹:

¹ „Armenia minor, nunc et maior addita“ տե՛ս Codex Veronensis Seeck-ի մոտ, Notitia dignitatum, 1872, էջ 248, Հասարակարանի և, որ Պոնտիկոս Սիլվիոսի Հատեղությունում Armenia minor-ից հետո Պոնտոսում նշվում է նաև Armenia maior-ը, տե՛ս Laterculus Polemi Silvii Seeck-ի մոտ. Not. dign. 1872, էջ 251 և հտ.: Աղոնյե և Գյուտերբերգի այն կարծիքը, թե Փոքր և Մեծ Հայքի սակայն առանց հավանաբար նկատի են առնված Առաջին և երկրորդ Հայքը, անհիմն է և հազիվ թե հավաստի. տե՛ս A. von Armenien u. hochy Oestrichen, ClI6. 1908, էջ 87 և K. Güterbeck, Römisch-Armenien und die römischen Satrapien. Königsberg, 1900

Հայաստանի և կայսրության սերտ կապի հետևանքներից մեկը էր քրիստոնեության հաստատումը, որը IV դ. պետական կրթության հռչակվեց ինչպես ամբողջ Արևելյան Հռոմեական կայսրությունում, այնպես էլ վասայական Հայաստանում:

Արևելյան Հռոմեական կայսրության հետ քաղաքական և մշակութային մերձեցման քաղաքականությունը, որ վարում էին Արշակունիները և նրանց սերտ դաշինքը հռոմեացիների հետ ընդդեմ հզոր Սասանյան Պարսկաստանի՝ կործանարար եղանակով Հայաստանի համար:

Մեր թվարկության IV հարյուրամյակում սյարսկա-հռոմեական պատերազմները վերսկսվեցին արտակարգ կատաղությամբ և Հայաստանը, որը գրեթե անընդհատ պատերազմում էր հռոմեացիների կողմում, հյուժեխոյվ իր ուժերը՝ շուտով ընկավ, զուճ գնալով կայսրության սխառագրծությունը:

Հուլիանոս կայսեր ղեկի Արևելք կատարած անհաջող արշավանքից հետո (363 թ.), նրա հաջորդ Հովիանոսը, հաշտություն կնքելով պարսից արքա Շապուհ II-ի հետ (310—379), վերջինիս գիշեց հինգ նահանգները, և խայտառակ կերպով դավաճանեց դաշնակից հայերին, թողնելով նրանց մենակ պարսիկների ջախջախիչ հարվածների տակ:

Այս ղեկավարի ժամանակակից, հռոմեական պատմիչ, Ամմիանոս Մարկելլինոսի վկայությամբ, պարսիկների հետ կնքված հաշտության պայմանագրում, կար Հայաստանի համար «կործանարար» և «ամոթալի» (exitiale et impium) հատուկ կետ: Համաձայն այդ կետի, հռոմեացիները պարտավորվում էին օգնություն ցույց ընդհանր հայ թագավորին, որը, ինչպես հաստատում է Ամմիանոս Մարկելլինոսը, նրանց «մշտական և հավատարիմ բարեկամն էր» (amico nobis semper et fidus)¹:

Հռոմեացիների պարտությունից հետո, հայ Արշակունիները թողնվեցին իրենց կամքին և միայնակ, առանց դաշնակիցների, անհավասար պայքար էին մղում հաղթանակած Պարսկաստանի դեմ: Կործանման դատապարտված երկրի հերոսությամբ և ահալոր դրամատիզմով լի այդ հուսահատ պայքարը դարձավ հիմնական թեմաներից մեկը հայ հնագույն կյուսի, որը պահպանվել է Փափոտոս Բուզանդի V դարի պատմական ստեղծագործության մեջ:

Այդ պայքարի ելքը, իհարկե, նախապես կանխորոշված էր: Պայքարը վերջացավ նրանով, որ պարսիկների կողմից ջախջախ-

¹ Ann. Marc., LXIII, 2, XXV. 7 և XXXVI, 4

ված ու ամայացված Արշակունյաց Հայաստանը դադարեց որպես անկախ պետություն գոյություն ունենալուց և ընկավ օտար լծի տակ:

Փավստոսի տեղեկությունների համաձայն, Շապուհ 11-ի բանակները իրենց արշավանքների ժամանակ անխնա թալանում ու հրկիզում էին երկիրը, գերեվարում բնակչությանը, սպանում ու խուշտանգում: Հայաստանի քաղաքները, որոնք խոշոր դեր էին խաղում միջազգային տարանցիկ առևտրի մեջ, վեր էին ածվել ավերակույտերի, իսկ բնակիչները տարվել էին Պարսկաստան:

Փավստոսի (Դ, 59) և Մովսես Խորենացու (Գ, 36) վկայություններից երևում է, որ ավերված և քաղաքական ինքնուրույնությունը կորցրած Հայաստանում Շապուհ 11-ը արմատախիլ էր անում քրիստոնեությունը և ջանում վերականգնել զրադաշտական ուսմունքը: Իր ձուլման քաղաքականության մեջ նա հենվում էր քրիստոնեությունն ուրացած և մազդեզականություն ընդունած տեղական ֆեոդալների աջակցության վրա: Ինչպես հաղորդում է Փավստոսը, ուրացողներ Մերուժան Արծրունին և Վահան Մամիկոնյանը ամենուրեք ավերում էին եկեղեցիները, հիմնում ատրուշաններ և բնակիչներին ստիպում մազդեզականություն ընդունել: Խորենացին ավելացնում է, որ Մերուժանը «Ինչ գիրք որ գտնում էր, այրում էր և հրամայում էր հունարեն զրադիստություն շտվորել, այլ պարսկերեն և ոչ ոք չհամարձակվի հունարեն խոսել կամ թարգմանել»¹:

Շապուհ 111-ի (383/4—388/9) և Թեոդոս 1-ի (379—395) օրով, 384—387 թթ. Արշակունյաց անշեղորեն դեպի կործանում գնացող թագավորությունը բաժանվեց Սասանյան Պարսկաստանի և Արևելեյան Հռոմեական կայսրության միջև: Երկու Հայաստանները՝ Արևելյանը կամ Պարսկականը և Արևմտյանը կամ Բյուզանդականը մնում էին համաշխարհային իրադրությունների հանգույցում ևսև հետագա դարերում: Պարսկաստանի և Արևելյան Հռոմեական կայսրության (V դարից, կոչված է Բյուզանդական կայսրություն) միջև կատաղի և համառ պայքարը, որը շարունակվում էր Հայաստանի բաժանումից հետո էլ, արտաքինից կրոնական երանգավորում ստացավ: Սահմանային հայկական տերիտորիայի ռազմադիտական կարևորության հետևանքով թշնամի տերությունները խիստ համառ պայքար էին մղում բուն Հայաստանում, նպատակ

¹ Մովսես Խորենացի. Հայոց պատմություն, Թարգմ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940, էջ 205:

ունենալով նրա բնակչության կրոնական-մշակութային ձուլումը

Պարսկաստանը, որի տիրապետության տակ էր անցել Արշա-
կունյաց Հայաստանի մեծ մասը, IV—V դարերում արտակարգ
համառությանը էր վարում իր ձուլման քաղաքականությունը: Նրա
պլանաչափ ջանքերը, որոնց նպատակն էր՝ վերականգնել Հայաս-
տանում նախկին գրադաշտական կրոնը և պարսկացնել հայ ժո-
ղովուրդը, որոշ ընդմիջումներով տևեցին համարյա մի ամբողջ
հարյուրամյակ:

Քաղաքական ինքնուրույնությունը կորցրած Հայաստանի
դիվին կախվել էր մայրենի լեզուն և իր ինքնուրույն մշակույթի
կորցնելու մահացու վտանգը: Այդ վտանգը սպառնում էր հայ
ժողովրդի գոյությանն իսկ: Սակայն շնայած Պարսկաստանի
ձնշմանը, կամայականությանն ու Հայաստանի ինքնուրույնու-
նը կտրելու և ոչնչացնելու նրա համառ ձգտումին, հայ ժողո-
վուրդը իրեն սլաշտպանեց կլանումից:

IV դարի վերջը և համարյա ողջ V դարը Հայաստանի պատ-
մության մեջ Սասանյան Պարսկաստանի անտանելի լծի դեմ ժողո-
վրդական ասպտամբությունների և պայքարի հերոսական դարա-
շրջան էր: Պայքարը հաղթականորեն ավարտվեց V դարի վերջին:

Ժողովրդին հաղթանակի ողբշնչեց և նրա մեջ ազգային ինք-
նադիտակցություն արթնացրեց հայ գրերի և մայրենի լեզվով
դպրություն ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցը, որի մահվան 1500-ամյա-
կը լրացավ այս տարի՝: Իր մշակույթի և լեզվի պահպանման հա-
մար հայ ժողովուրդը պարտական է ոչ միայն ապստամբած ժո-
ղովրդի արիությանն ու տոկունությանը, այլև, ավելի մեծ շահով,
հայ դրի ու լուսավորության այդ մեծ տարածողին:

Անշուշտ, Հայաստանում ևս, ինչպես և դոթերի ու սլավոններ-
րի մոտ, գրերի գյուտը սմենից առաջ նպատակ ուներ ստեղծելու
բրիստոնեական գրականություն՝ տեղական լեզվով: Ակնհայտ է,
սակայն, որ Հայաստանի պատմական կյանքի ամենից ավելի
ճգնաժամային դարաշրջանում ստեղծված սեփական գրի արմա-
տավորումն ուներ նաև առավելապես քաղաքական նշանակություն:

Մեսրոպ Մաշտոցի դյուտը, անտարակույս, այն հզոր գեներն
էր, որի շնորհիվ հայ ժողովուրդը պահպանեց իր գոյությունը V
դարի մեծ պայքարում և մտնելով քաղաքակրթված հնագույն
ժողովուրդների ընտանիքի մեջ, դարգացրեց իր ինքնուրույն մշա-
կույթն ու շատ հարուստ գրականությունը:

* Այսինքն՝ 1940 թ. (կաղմ.):

Մեսրոպ Մաշտոցի հանճարեղ գործունեությունը, ինչպես հայտնի է, բարձր է գնահատվել արևմտաեվրոպական պատմաբանների կողմից: Գերմանացի գիտնական Հ. Մարկվարտը, որը հատուկ մենագրություն է նվիրել հայկական նշանագրերի գյուտին, հիացմունքով է խոսում Մաշտոցի մասին և առանձնահատուկ նշում նրա բացառիկ վեհությունը: «Եթե մենք,—նշում է Մարկվարտը, նկատի ունենանք պատմական այն արտակարգ իրադրությունը, որի մեջ Մեսրոպ Մաշտոցը զարթեցրեց հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը, և եթե համեմատենք նրա գործը Պիպինի ու նրա զինակիր Վինֆրիդի համանման գործունեության հետ, ապա այս վերջինները թզուկներ կթվան հսկա Մաշտոցի համեմատությամբ»¹:

* *
*

Ինչպես հայտնի է, հայ գրերի գյուտին վերաբերող անգամ ամենաէական խնդիրներից շատերը մինչև այժմ էլ մնում են վիճելի և պարզված չեն, թեև դրանց նվիրված են նշանակալից թվով ուսումնասիրություններ:

Այդ հարցերի լուսաբանման հիմնական աղբյուրներն են համարվում Կորյունի, Ղազար Փարպեցու և Մովսես Խորենացու երկերը, որոնցից վերջին երկուսը հիմնվում են գերադանցապես Կորյունի աշխատության վրա: Որոշ մանրամասնություններ կան այլ հեղինակների մոտ, որոնք իրենց տեղեկությունները քաղել են ոչ միայն վերոհիշյալ երկերից, այլ ուրիշ, մեզ անհայտ աղբյուրներից:

Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ Կորյունի փոքրածավալ աշխատությունը², որ գրված է V դարում, անշուշտ գրերի գյուտի պատմության գլխավոր աղբյուրն է: Սակայն ինչպես ցույց են տալիս

¹ Տե՛ս Մարկվարտ, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու և վարուց ս. Մաշտոցի, Քարգմ. Ա. Վարդանյանի, Վիեննա, 1913, էջ 8:

² Կորյունի աշխատության մեզ հասած երկու խմբագրություններից իսկականն ընդարձակ խմբագրությունն է, որ հրատարակվել է Վենետիկում 1854 և 1894 թթ.: Տե՛ս Նորայր Թյուզանդացի, Կորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք, Տըփզիս, 1900, էջ 12 և 397—406: Կորյունի ընդարձակ խմբագրությունը գերմաներենի է թարգմանել գերմանացի գիտնական Վելտեն, տե՛ս Dr. B. Welte, Goriuns Lebensbeschreibung des hl. Mesrop. Tübingen. 1841. Մ. Եմինը Փրանսերեն է թարգմանել համառոտ խմբագրությունը, տե՛ս Collection des historiens anciens et modernes de l'Armenie, par V. Langlots, Paris 1868—69, t. II, p. 9—16:

ուսումնասիրողները, այս հնագույն աղբյուրի մեջ շատ հանտի հանդիպում են թերասություններ, անորոշություններ և անզամակնհայտ հակասություններ¹: Աղոնցը միանգամայն ճիշտ նկատում է, որ Կորյունի երկի պահպանված բնագիրը չի կարող համարվել նախնական, քանի որ հետադադարերում այս աշխատությունը ենթարկվել է խմբագրական վերամշակման²: Գրանում իսկապես կարելի է համոզվել, եթե ուշադրության առնվեն այն հատվածները, որոնք Ղազար Փարսեցին քաղել է Կորյունից: Ղազարը, հավանաբար, ծանոթ է եղել Կորյունի երկի հնագույն խմբագրությանը:

Մաշտոցի մասին կենսագրական տեղեկություններ, դժբախտաբար, բավական աղքատիկ, տալիս է գլխավորապես Կորյունը, որի «Պատմութիւն վարուց և մահուան առն երանելոյն սրբոյն Մեսրոպի վարդապետի, մերոյ թարգմանչի»³ աշխատությունն ամբողջապես նվիրված է Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքին ու գործունեությանը:

Կորյունը, ինչպես և բոլոր հին աղբյուրները, հայ գրերի ստեղծողին անվանում է ոչ թե Մեսրոպ, այլ Մաշտոց (Մաշտոց, Մաշոց, Մաշթոց, Մաժոց)⁴: Վիճելի և կասկածելի Մեսրոպ անունը առաջին անգամ հանդիպում է ավելի ուշ շրջանի գործերում, «Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթևի հայոց հայրապետի» գրվածքում (Վենետիկ, 1853, էջ 83 և 110) և Մովսես Խորենացու Պատմության մեջ:

Կորյունի պատմածի համաձայն, Մաշտոցը Տարոն նահանգի Հացեկոսց գյուղից էր, այդ գյուղի բնակիչ վարդանի որդին: Մ. Էմիներ, հաշվի առնելով Մաշտոցի հոր վարդան անունը և նրա ծննդա-

¹ Հմմտ. Н. Март, Тексты и разыскания по армянеко-рузинской филологии, V, СПб., 1903, էջ 32, Месроп Тер-Мовсисян, История перевода Библии на армянский язык, СПб., 1902, էջ 1-27.

² И. Адонц, Армения в эпоху Костянтина, էջ 341.

³ Այս վերնագիրը, որ ունենք Կորյունի վենետիկյան հրատարակություններում (1834, 1854, 1894 թթ.) չի կարող իսկական համարվել, քանի որ կենսագրության բուն բնագրում Կորյունն իր ուսուցչին անվանում է ոչ թե Մեսրոպ, այլ Մաշտոց: Պարզել Կորյունի երկի իսկական վերնագիրը շատ դժվար է, որովհետև շունենք նրա քննական հրատարակությունը և որովհետև մինչև այժմ լիովին ուսումնասիրված չեն այն նյութերը, որոնք պետք է օգտագործվեն այդ բնագիրը պարզելու համար (Կորյունի աշխատության գիտական հրատարակությունը լույս է տեսել Երևանում, 1941 թ. Մ. Արեղյանի աշխատասիրությամբ, տե՛ս նաև Կորիւն «Վարք և Մաշտոցի», հրատ. Հ. Ակինյան, Վիեննա, 1952. Կորիւն, «Վարք Մաշթոցի», հրատ. Գ. Յնագլյան, Երուսաղեմ, 1930 (կազմ.):

⁴ Տե՛ս Г. Халатьянц, Армянские Аршакиды, М., 1903, էջ 315.

վայր Տարոնը, Լնթադրում էր, թե Մաշտոցը սերում էր Մամիկոնյանների նախարարական տոհմից¹: Այս Լնթադրությունը միանգամայն անհիմն է և ակներևաբար միտումնազուրկ: Հարկ է նշել, որ մի շարք նորագույն ուսումնասիրություններում սովորաբար մի ձգտում կա՝ հայ հին գրականության ու մշակույթի գործիչներին համարել բարձր ազնվականության ներկայացուցիչներ: Դա ոչ միայն վիճելի է, այլև, անտարակույս, սխալ: Իմ նախորդ աշխատություններից մեկում², արդեն, պարզված է, որ հայ պատմիչ Ղազար Փարպեցին, որին նույնպես համարում էին ազնվատոհմ «ազատ» և Մամիկոնյանների տոհմի մոտիկ ազգական³, իրականում անազատ գյուղացու որդի էր:

Պետք է նշել, որ ինչպես հին Հայաստանում, այնպես էլ հին Թուսիայում երեխաներին բռնի էին վերցնում դպրոց: Հայաստանում դպրոցներն էին հավաքում դերազանցապես շինականների որդիներին: Ուստի միանգամայն ակներև է, որ V դարի խոշորագույն պատմիչներն ու գիտնականները՝ Մաշտոցը, Եզնիկը, Փարպեցին և մյուսները, ինչպես նաև այսպես կոչված «թարգմանիչները» ճնշող մասը, գյուղացիների որդիներ էին: Եվ դիսավորապես հենց նրանք են, որ ստեղծել են հայ հին գրականությունն ու գիտությունը:

Թեև VII դարի «Անանուն ժամանակագրության» մեջ ասված է «Մերոպ Երանելի Տարանեցի ի Հացեկաց գեղջէ յազատ տանէ»⁴, բայց ոչ Կորյունը, ոչ էլ Փարպեցին այդ մասին հիշատակություն չունեն:

Բանասերները սովորաբար ենթադրում են, թե Մաշտոցն իր կրթությունն ստացել է Ներսես կաթողիկոսի (մեռ. 373/4 թ.) ձեռքի տակ: Այս տեղեկությունը, որը պահպանվել է «Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթևի հայոց հայրապետի» երկում և Մովսես Խորենացու մոտ, Գ. Խալաթյանցի⁵ ճիշտ կուսմամբ, չի կարող հավաստի համարվել, քանի որ Կորյունն ու Ղազար Փարպեցին

¹ Տե՛ս Исследования и статьи И. О. Эмина, М., 1896, էջ 206:

² «Գիտություններ հին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարդպանության շրջանում», Երևան, 1925, էջ 33—34:

³ Տե՛ս Զարեհանալյան, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1807, էջ 392 և Գ. Խալաթյանց, Ղազար Փարպեցի և գործք նորին, Մոսկվա, 1883:

⁴ Տե՛ս Զարեհանալյան, նշվ. աշխ., էջ 42: Ազատներ կոչվում էին մանր հողատերերը, որոնք ազատ էին տուրքերից, բայց պարտավոր էին ծառայել հեծելազորում:

⁵ Գ. Халатьянц, Армянские Аршакиды, էջ 317:

այդ մասին ևս լուր ևն: Երանք հաղորդում են միայն, որ մանուկ հասակում Մաշտոցը ուսանել է հունարեն:

Հայաստանի բաժանումից հետո Մեսրոպ Մաշտոցը գալիս է Այրարատ նահանգ, Վաղարշապատ մայրաքաղաքը, և մի որոշ ժամանակ աշխատում է արքունի դիվանում: Հիմնվելով Մովսես Խորենացու ոչ ճիշտ վկայության վրա (Գ, 47), բանասերները սովորաբար մատնանշում են¹, թե Մաշտոցը արքունիքում քարտուղարի պաշտոն է վարել: Մինչդեռ իրականում, ինչպես երևում է Կորյունի և Փարպեցու վկայություններից, Մաշտոցն ընդունվում է արքունի դիվանի դպիրների շարքը, որոնք մագիստրոսների դիվանատներում ծառայող բյուզանդական «գրասենեկայինների» (officielles) պես, միաժամանակ նաև զինվորական ծառայություն էին կատարում:

Վաղարշապատում Մաշտոցի ծառայելու ժամանակի հարցում բանասերները հակասություն են գտնում Կորյունի և Փարպեցու վկայություններում: Ըստ Փարպեցու (գլ. Ժ, 13, 1904 թ. հրատ.), Մաշտոցը «Զինուորեալ ի դուռն Հայոց արքային Խոսրովայ, կարգեալ յերամ մատենագիր արքունի դպրացն», իսկ Կորյունի վկայությամբ (էջ 14) նա պաշտոնավարել է արքունի դիվանում «Առ հազարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց Առաւնայ ուրումն»², Այս հակասությունը, որ մատնանշել է Մարկվարտը³, թյուրիմացության արդյունք է: Ամենայն հավանականությամբ, Առավանը հազարապետ է եղել Խոսրով III-ի օրով, որը թագավորել է 383—388 (կամ 386) թթ. և հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ Կորյունի նախնական և իսկական բնագրում մատնանշված է եղել, որ Մաշտոցը ծառայել է Խոսրով III-ի արքունիքում Առավանի հազարապետության օրով:

Մաշտոցի ծառայությունը Վաղարշապատում կարճատև է եղել: Շուտով նա դառնում է կուսակրոն հողևորական, սկսում է ուսումնասիրել Աստվածաշունչն ու եկեղեցական գրքերը և անցնելով հին Հայաստանի Գողթն դավաոր (ներկայիս Զուղայի և

¹ Исследования и статьи Н. О. Эмина. էջ 206, Месроп Тер-Мовсисян, История перевода Библии..., էջ 15, К. Aslan, Études historiques sur le peuple arménien. Paris. 1919, էջ 212 և հետ. .

² Հազարապետ են կոչվել Արշակունյաց թագավորության բարձր պաշտոնյաները, որոնց վրա էր դրված երկրի տնտեսական բարեկեցությունը բարձրացնելու պարականությունը, շինականների գործերը վարելը և պետական հարկերի տնօրինությունը:

³ Մարկվարտ, Եզվ. աշխ., էջ 18—19:

Յրդուբադի շրջաններում) նվիրվում է բարոզական ու լուսավորական գործին:

Ինչպես վկայում են աղբյուրները, իր գործունեությունն այս նոր բնագավառում Մաշտոցը հանդիպում էր մեծ դժվարությունների, քանի որ չկային Աստվածաշնչի և եկեղեցական գրքերի թարգմանությունները: Ժամերգությունը կատարվում էր ժողովրդին անհասկանալի հունարեն կամ ասորերեն լեզուներով: Հայ սյամիշ Փավստոսի (Գ, 13) վկայությամբ ժողովրդական լայն խավերը չէին հասկանում ոչ մի բառ, անդամ կես բառ այն ամենից, ինչ նրանց բարոզվում էր: Այդ պատճառով ամենուրեք տարածում էին գտնում հեթանոսական հին հավատալիքները, որոնք կրում էին պարսից կրոնի խիստ ազդեցությունը:

Եվ, ինչպես հաղորդում են աղբյուրները, հենց այստեղ, Գողթնում, Մաշտոցի մոտ հղացավ այն միտքը, թե քրիստոնեությունը և հայ ժողովրդի բուն իսկ գոյությունը սպառնացող հեթանոսության ու մազդեզականության դեմ պայքարելու միակ հաստատուն ղենքը կլինեն մայրենի լեզվով գիրն ու քրիստոնեական ժամերգությունը:

Վերադառնալով Այրարատ, Մաշտոցն իր միտքը հայտնում է Սահակ կաթողիկոսին, որն ուրախությամբ պաշտպանում է նրան, քանի որ նրան ևս խորթ չէր այդ միտքը¹:

Երբ նրանք տեղեկացնում են այդ մասին Վոամշապուհ թագավորին, վերջինս պատմում է, որ, ինչպես իրեն հայտնել են, հայերեն նշանագրեր կան ասորի եպիսկոպոս Դանիելի մոտ: Սահակի և Մաշտոցի խնդրանքով թագավորը ոմն Վահրիճի ուղարկում է Դանիել եպիսկոպոսի ազգական Աբել քահանայի մոտ, որը, ըստ անալով թագավորի հրովարտակը գնում է Դանիելի մոտ, ծանոթանում նրա գրերին և ուղարկում դրանք հայոց թագավորին ու Սահակ կաթողիկոսին² (Վոամշապուհի թագավորության հինգերորդ տարում):

Ստանալով պատահական կերպով գտնված («զյանկարծադիւտն») նշանագրերը, Սահակն ու Մաշտոցը Կորյունի վկայությամբ, երկու տարի³ դրանցով երեխաներին գրագիտություն էին

¹ Տե՛ս Կորյուն, էջ 16, Ղազար Փարպեցի, գլ. Ժ. էջ 14 և Մովսես Խորենացի, Գ, 49.

² Կորյուն, էջ 17 և Ղազար Փարպեցի, գլ. Ժ. էջ 14—15.

³ Մարկվարտի կարծիքով այդ երկու տարիներն էին Վոամշապուհի թագավորության հինգերորդ և վեցերորդ տարին, տե՛ս նրա «Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու», էջ 26—27.

սովորեցնում: Բայց փորձելով դրանք, համոզվեցին, որ նշանագրերը փոխ են առնված ուրիշ լեզուներից և «բավական չեն հայերեն լեզվի վանկերն ու կապերը ամբողջությամբ արտահայտելու համար» («Թ՛չ չեն բավական նշանագիրքն՝ ողջ ամեն զսիւղորայս և ղկապս հայերէն լեզույն»)¹:

Մաշտոցը, որն այդ ժամանակ ստացել էր վարդապետական աստիճան, վերցրեց մանուկների մի խումբ, և Վոսմշապուհի թագավորության հինգերորդ տարում ուղևորվեց նրանց հետ Ասորիք: Գալով Ամիդ և Եղեսիա քաղաքները, նա սիրով ընդունվեց տեղական եպիսկոպոսներ Ակակիոսի և Բաբիլասի կողմից: Իր հետ վերցրած աշակերտներին նա բաժանեց երկու խմբի, որոնցից մեկը պետք է սովորեր ասորական դպրություն, իսկ մյուսը՝ հունական: Ինքը Մաշտոցը, աշխատելով հանուն իր ժողովրդի բարօրության, շարունակեց իր պրպտումները և կազմեց հայոց լեզվի լիակատար այբուբենը: Ինչպես վկայում է Կորյունը (Էջ 19) նա տառերին անուններ տվեց, դասավորեց որոշակի կարգով և սկսեց կապել դրանք ու վանկեր կազմել:

Այբուբենի գյուտն անելուց հետո Մաշտոցը գնաց Եփրատի ափին գտնվող Սամոսատ քաղաքը և այնտեղ, հմուտ գեղագիր Հոռիանոսի աշակցությամբ ճշտորեն և վերջնականապես որոշեց նշանագրերի գծագրությունը: Այնուհետև իր աշակերտներ Հովհան Եկեղեցացու և Հովսեփ Պաղնացու հետ միասին նա թարգմանեց Սողոմոնի առակների գիրքը, որն արտագրվեց Հոռիանոսի ձեռքով:

Վոսմշապուհի թագավորության վեցերորդ տարում նա Ասորիքից վերադարձավ Վաղարշապատ, ուր նրան մեծ հանդիսավորությամբ ընդունեցին ժողովուրդը, թագավորը և կաթողիկոսը: Վերադառնալով Հայաստան, նա իրեն ամբողջովին նվիրեց լուսավորական գործունեության: Սահակ կաթողիկոսի հետ միասին նա ամենուրեք բացում էր դպրոցներ, ուր երեխաներին սովորեցնում էին նոր այբուբենը և եռանդագին թարգմանում Աստվածաշնչի գրքերն ու այլ երկերը մայրենի լեզվով:

Մաշտոցի և հայերեն նշանագրերի գյուտի մասին Կորյունի և Փարպեցու վերը բերված աղբատիկ տվյալներից բացի, որոշ տեղեկություններ կան Մովսես Խորենացու և ուշ ժամանակաշրջանի հեղինակների մոտ: Բայց այդ տեղեկությունները, դժբախտաբար, մեծ մասամբ կասկածելի են և քիչ արժանահավատ:

¹ Կորյուն, էջ 18:

Հայերեն այբուբենի գյուտի պատմութեան ուսումնասիրման ժամանակ, նախ և առաջ հարց է ծագում նախամեսրոպյան, Դանիելյան կոչված նշանագրերի, ինչպես նաև Հայաստանում այդ նշանագրերով գրականութեան գոյութեան ընդհանուր խնդրի մասին:

Այս հարցի շուրջ, ինչպես հայտնի է, գրել են և գրում են խիստ շատ, բայց այնուամենայնիվ դրանք մինչև այժմ էլ վեճերի առարկա են: Բացատրվում է այդ նրանով, որ այս խնդիրների մասին մեր ձեռքի տակ կան կամ աղբատիկ, կամ էլ մութ ու անստույգ տեղեկություններ:

Անբավարար են, նախ և առաջ, աղբյուրների վկայությունները այսպես կոչված Դանիելյան նշանագրերի մասին: Կորյունը, Մաշտոցի աշակերտը, Դանիելյան գրերն անվանում է «նշանագիրս ալփաբետաց հայերէն լեզուի»¹: Իր աշխատութեան մի այլ հատվածում նա մատնանշում է, որ այդ գրերը երկուք ժամանակ մնում էին շփոթածված, բանի որ անբավարար էին հայոց լեզվի հնչյունների լիակատար արտահայտման համար:

Սահակն ու Մաշտոցը, ասում է Կորյունը, «հասկացան, որ այդ նշանագրերը բավական չեն հայերեն լեզվի վանկերն ու կայերն ամբողջությամբ արտահայտելու համար,— մանավանդ որ, իրապես, նշանագրերը, որ ուրիշ լեզվից էին առնված՝ անտեսված էին և պատահաբար նորից էին գտնված» («Իսկ իբրև ի վերայ հասեալ, թէ չեն բաւական նշանագիրքն ողջ ածել զսիւղոբայս և զկապս հայերէն լեզույն, մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ յայոց դպրութեանց թաղեալք² և յարուցեալք դիպեցան»)³:

Ղազար Փարպեցին, ինչպես և Կորյունը, վկայում է, որ բարեպաշտ այր Դանիել Լպիսկոպոսի մոտ «նշանագիրքն հայերէն կային»⁴, իսկ Մովսես Խորենացին նրանց մասին խոսելիս մատնանշում է, որ Դանիելի մոտ ուղարկված թագավորի պատվիրակ վահրիճը ծանոթացավ վաղուց ի վեր ստեղծված նշանագրերին:

«Սահակը և Մաշտոցը, նշում է Խորենացին՝ հետեւելով Կորյու-

¹ Կորյուն, էջ 17:

² Կորյունի 1894 թ. բնագրում «թաղեալք» հս. վանայար պետք է կարդալ «թողեալք», հմմտ. Աարքանալյան, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, էջ 41:

³ Խորյուն, էջ 18:

⁴ Փարպեցի, Տիգրս, 1904, գլ. Ժ, էջ 14:

նին,— ծանոթանալով դրանց, մի քանի տարի սովորեցրին նրանցով մանուկներին, բայց համոզվեցին, որ այդ նշանագրերը՝ մուրացած գծագրումները, բավական չեն և չեն կարող ճշգրիտ կերպով արտահայտել առանձին առանձին հայերեն բառերի հնչյունները: («Որոց ուսեալ, և թեւածելով ընդ նոսա տղայոց զամս սակաւս, տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բուսական այնու նշանագրօք ստույգ հոլովել զհնգենայ բառից հայկականաց հագներգարար, մուրացածոյին այնուիկ գծագրութեամբ»):

Մյուս հայ հեղինակները ոչ միայն մատնացույց են անում այդ այբուբենի անբավարարութիւնը, այլև ճշտով որոշում են նրա տառերի թիվը: XIII դարի հեղինակ Վարդան պատմագիրը հաղորդում է.

«Սրա (Վոսմշապուհի) հինգերորդ տարում և Շապուհի որդի Արտաշիրի առաջին տարում՝ սուրբ Մեսրոպը ստեղծեց հայերեն դպրութիւնը՝ քսան և երկու գիր, հին ժամանակներից մնացած, որ գտնված էին Դանիել Ասորու մոտ, իբրև մեր լեզվի հնչյունների պարզաբանման համար անբավարար, մեր նախնիներից անտեսվել էին. նրանք բավարարվել էին, հույն, ասորի և պարսիկ գրերի օգտագործմամբ»:

(«Ի հինգերորդ ամին սորա և յառաջին ամին Արտաշիր որդուց Շապհոյ՝ սուրբն Մեսրոպ յօրինէ դպրութիւն հայերէն. քսան եւ երկու գիր առ Դանիէլի Ասորու զտեալ ի հին ժամանակաց, որ վասն ոչ սլարզելոյն զընդարձակութիւն լեզուիս, անհոգացեալ եղև յառաջնոցն, յոյն և ասորի և պարսիկ գրով շատացեալք»):

Մյուս, ավելի հնազույն աղբյուրներում, 1904 թվականին Վենետիկում հրատարակված «Անանուն ժամանակագրութեան» մեջ և VII դարի հեղինակ Դավիթ Հարթացուն վերագրվող «Հանելուկում»² մատնանշվում է, որ Դանիելյան այբուբենն ունեւ 29 կամ 24 տառ.

Ինչպես տեսնում ենք, աղբյուրներից մեջբերված վկայութիւնները հաստատում են, որ դեռևս Մեսրոպ Մաշտոցից առաջ գոյութիւն են ունեցել այսպես կոչված Դանիելյան նշանագրեր, որոնք, հավանաբար, Մաշտոցը օգտագործել էր հայերեն լեզվի հնչյունային առանձնահատկութիւններին համապատասխանող հայերեն լիակատար այբուբենը ստեղծելիս: Թե՛ հին և թե՛ ուշ շրջանի աղ-

1 Խորենացի, Գ, 52:

2 Վարդան, Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 49, գլ. Իե:

3 Տե՛ս Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, Դավիթ Հարթացի, Վաղարշապատ 1903 էջ 30:

բյուրներում՝ չկան ուղղակի և ստույգ տեղեկություններ այն մասին, թե այդ գրերը ստեղծել է ասորի եպիսկոպոս Դանիելը, ինչպես առանց բավարար հիմքի պնդում են որոշ գիտնականներ¹։ Եվ, ինձ թվում է, իրավացի է ն. Մառը, որ ենթադրում էր, թե հայերեն նշանագրերն առաջին անգամ հնարել են անհայտ ասորի քարոզիչները Հայաստանի հարավ-արևելքում²։

Նախամեսրոպյան գրերի գոյության փաստի հետ սերտորեն աննշվում է այն հարցը, թե արդյոք գոյություն ունեցե՞լ է Հայաստանում գրականություն, որն օգտագործած լիներ այդ հնագույն այբուբենը։

Հայտնի է, որ հին, ինչպես և ժամանակակից գիտնականների մեծագույն մասը այս հարցը լուծում է այն իմաստով, որ մինչև Մեսրոպ Մաշտոցի գրերի գյուտը հայերը գրականություն չեն ունեցել։ Նրանք մատնացույց են անում գլխավորապես այն, որ այդ գրականությունից չի մնացել ոչ մի հետք և չկա այդ մասին ոչ մի գրավոր տեղեկություն։ Ընդհակառակը, աղբյուրները պարզ և աներկմիտ պատմում են, որ մինչև Մեսրոպյան այբուբենի ըստեղծումը ժամասացությունը Հայաստանում տարվում էր ոչ թե հայերեն, այլ օտար լեզուներով և որ հայ պատանիները սովորում էին ասորերեն կամ հունարեն լեզուները ասորական և հունական դպրոցներում։

Սակայն հակառակ այս գերիշխող կարծիքի, գիտնականներից ոմանք պնդում են³, որ հայ գրականության գոյությունը մինչև V դարը, այսինքն՝ մինչև Մեսրոպ Մաշտոցի գրերի գյուտը, միանգամայն հավանական է։ Այս ենթադրության ամենահամոզիչ ապացույցը նրանք համարում են V դարի գրական լեզվի և թարգմանչական գրականության կատարելությունն ու գեղեցկությունը, որոնք, նրանց կարծիքով, չէին կարող ստեղծված լինել մի քանի տասնամյակների ընթացքում։

¹ Բացառություն է կազմում վերոհիշյալ «Անանուն ժամանակագրությունը», որի մեջ հակառակ մյուս աղբյուրների ասված է, թե Սահակ կաթողիկոսի օրով, ասորի Դանիել-փիլիսոփա ստեղծեց («գտավ») հայերեն լեզվի 29 տառ։

² Н. Анонц, Армения в эпоху Крестниана, էջ 331, Մարկվարտ, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու, էջ 43-46 և այլք։

³ Н. Марр, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград. 1915, էջ 31.

⁴ Տե՛ս Ա. Պաշազադյան, Քննական պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1895, լջ 39 և 69-71, М. Тер-Мовсисян, История перевода Библии, էջ 17-27 և այլք։

«Հինգերորդ դարի սկզբում, — ասում է Տեր-Մովսեսյանը, — չկային հայ գրականություն, հայերեն այբուբեն, գոյություն չուներ նաև Աստվածաշնչի ամբողջական կամ մասնակի թարգմանությունը. հետևապես՝ չկար նաև մշակված լեզու. և հանկարծ, կարծես թե կախարդական ձևերի շարժումով միայն 20—30 տարվա ընթացքում՝ այդ բոլորն առաջանում է և հասնում է ամենաբարձր կատարելության... Մի՞թե կարող է այդ մեզ բավարարել»¹։

Մեջբերված այս նկատառումը, որ ամենալուրջ կռվանն է համարվում հօգուտ հայ գրականության գոյության IV դարում, և թերևս ավելի վաղ, իմ կարծիքով չի կարող ծանրակշիռ և անվիճելի ճանաչվել Պետր է նախ և առաջ նկատի ունենալ, որ նախորդ յոթ դարերի ընթացքում պետական ինքնուրույնություն ունեցած և սնտեսական ու սոցիալական զարգացման բավական բարձր մակարդակի հասած մարդպանական Հայաստանի մշակույթն ու լեզուն չի կարելի համեմատել գիր ու գրականություն չունեցող նախնադարյան ժողովուրդների մշակույթի ու լեզվի հետ։ Ինչպես հայտնի է, դեռ մինչև Մեսրոպյան գրերի գյուտը հայերը ունեին բավական զարգացած անգիր բանահյուսություն, որի լեզուն, ինչպես ընդունում են գրականագետները, շափազանց նման է V դարի դրականության լեզվին։ Այս լեզուների նույնությունը հաստատել են բանասերները, որոնք ուսումնասիրել են Փավստոսի Պատմությունը, որտեղ, ինչպես հայտնի է, լայնորեն օգտագործված է պատմական բովանդակություն ունեցող ժողովրդական բանահյուսությունը²։

Ինչ վերաբերում է գիտնականների ցուցումներին՝ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության լեզվի մասին, որի մեջ իսկապես ճշտորեն և լիովին վերարտադրված են ասորական կամ հունական բնագրերի բոլոր նրբերանգներն ու առանձնահատկությունները, ապա ինչպես դժվար չէ կոսհել, այս թարգմանության կատարելությունը րացատրվում է ոչ թե նրանով, որ հայերեն դրականությունը գոյություն է ունեցել V դարից դեռ շատ առաջ, այլ հավանաբար նրանով, որ քրիստոնեություն ընդունելուց հետո, հայերի մոտ, գրեթե մեկ ամբողջ դարի ընթացքում գոյություն են ունեցել Աստվածաշնչի մասնակի թարգմանություններ՝ բանավոր հաղորդամամբ։

¹ *Մ. Եր-Մովսեսյան, История перевода Библии . էջ 15.*

² Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, *Ուսումնասիրություն Փավստոս Բյուզանդի պատմության, Վիեննա, 1896.*

Ինձ թվում է, որ նախամաշտոցյան գրականության գոյությանը կողմնակից գիտնականները խիստ շափաղանցեում են Դանիելյան նշանագրերի դերն ու նշանակությունը: Նրանք բոլորովին աչքաթող են անում այն, որ այդ նշանագրերը, ինչպես պարզորոշ վկայում են աղբյուրները, անբավարար էին և, ակներևաբար, պիտանի չէին գրականությանը ծառայելու համար:

Իհարկե, միանգամայն հավանական է, որ Հայաստանում քրիստոնեության ընդունվելու և տարածվելու հետ միաժամանակ պետք է ծագեր հայերեն այբուբենի և քրիստոնեական պաշտամունքի գրքերի թարգմանության պահանջը: Եվ, ավելի քան հավանական է, որ սկզբնապես, ինչպես երևում է աղբյուրների մի քանի կողմնակի վկայություններից, հայերեն գրքեր ստեղծելու փորձը արվել է Հարավային Հայաստանում, զխավորապես ասորական այբուբենի օգնությամբ: Ասորական բարոզիչների, կամ գուցե և հենց իր՝ Դանիելի այդ առաջին փորձը ոչ թե այն էր, որ նրանք հնարել էին հայերեն լեզվի հնչյունաբանությանը համապատասխանող այբուբեն, այլ միայն այն, որ նրանք օտար լեզվի գոյություն ունեցող նշանագրերը հարմարեցրել էին հայերեն լեզվին:

Նրանց կազմած այբուբենը, որը թերի էր և անգործադրելի, իհարկե, չի կարելի իբրև համարժեք մի բան համեմատել Մեսրոպ Մաշտոցի գյուտի հետ, որն առաջինն էր պարզաբանել հայերենի հնչյունաբանության բարդ չորահատկությունը: Որոշելով հայոց լեզվի բոլոր ձայնավոր և բաղաձայն հնչյունները, հայ հնչյունաբանության այս հանճարեղ հիմնադիրը առաջինը ստեղծեց ոչ թե մեռելածին, այլ կենսական ու անմահ այբուբեն, որը պիտանի էր գրականությանը ծառայելու համար:

Եվ միանգամայն ակներև է, որ միայն նրա մեծ գյուտի շնորհիվ հնարավոր եղավ ստեղծել ու զարգացնել հայ գրականությունն ու գիտությունը:

~ *
*

Մեսրոպյան այբուբենի ստեղծման ժամանակի մասին սկզբնաղբյուրների աված ժամանակագրական տեղեկությունները, ինչպես հայտնի է, աչքի են բնկնում ծայրահեղ խճճվածությամբ:

XVIII դարի հայ պատմաբան Չամչյանից սկսած այդ հարցը բազմիցս ենթարկվել է հատուկ քննության, սակայն մինչև այժմ էլ վերջնական կերպով լուծված չէ:

Ընդհուպ մինչև վերջին ժամանակները գիտնականների մեծ

մասը անտարակուսելի էր համարում այն, որ Մեսրոպյան այբուբենի ստեղծման ժամանակը որոշվում է միանգամայն ստույգ, այն է՝ V դարի սկզբին՝ 404—406 թթ.։ Այս թվականը, իրոք, ճշտիվ ստացվում է ժամանակագրական այն ցուցումների հիման վրա, որոնք գտնվում են Կորյունի աշխատության վերջաբանում։

Կորյունը վկայում է. «Եվ արդ Երանելու հավատքի տարինների հաշիվը լինում է քառասունհինգ տարի, և Հայոց դպրությունից մինչև սրբի վախճանը՝ երեսունհինգ տարի, որ այսպես են հաշվվում, Պարսից արքա Դիամոն [? Վուսթ IV Կրման] թագավորել է վեց տարի և Հազկերտը բսան և մեկ տարի, իսկ Վուսթի որդի Երկրորդ Հազկերտի առաջին տարում վախճանվեց Երանելին։

Եվ արդ՝ սուրբ հավատի տարիների հաշիվն սկսվում է Կրման արքայի շորորդ տարուց մինչև Վուսթի որդի Երկրորդ Հազկերտի առաջին տարին, և Հայոց դպրությունն սկսվել է Հազկերտի ութերորդ տարուց»։

(«Եւ արդ լինի համար ամաց հաւատոց Երանելոյն ամբ քառասուն և հինգ, և ի դպրութենէն Հայոց մինչև ցվախճան սրբոյն՝ ամբ երեսուն և հինգ, որք համարին այսպէս, թագաւորեալ Դիամոնայ Պարսից արքայի ամս վեց, և Յազկերտի ամս բսան և մի և յառաջնոսան ամի երկրորդ Յազկերտի որդոյ Վուսթայ վախճանեցաւ Երանելին։ Եւ արդ առնու համար ամաց սրբոց հաւատոց ի շորորդում ամէն Կրմանայ արքայի մինչև ցառաջին ամն երկրորդ Յազկերտի որդոյ Վուսթայ, և դպրութեանն Հայոց յութերորդ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն»)՝։

Կորյունի երկի վերջաբանի այս մեջբերված հատվածում հայ դպրության սկիզբը, ինչպես տեսնում ենք, ցույց է տրված Հազկերտ I-ի (399—419/420) թագավորության ութերորդ տարում և Մեսրոպ Մաշտոցի մահից 35 տարի առաջ, որը, ինչպես պարզ է դառնում Կորյունի երկից², սեղի ունեցավ հայոց մեհեկան ամսի 13-ին, Սահակ կաթողիկոսի մահից վեց ամիս հետո։ Հայ, ինչպես և արևմտա-եվրոպական գիտնականները գտնում են, որ Կորյունի երկի վերջաբանի ժամանակագրական սովյալների հիման վրա Մեսրոպյան զրերի գյուտի թվականը որոշվում է լիակատար ճշտությամբ։

Տոմարական անվիճելի հաշիվների հիման վրա Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ կաթողիկոսի մահվան տարեթիվը, ամիսը և օրը

1 Կորյուն, Վենետիկ, 1894, էջ 48։

2 Կորյուն, էջ 44։

Ճշտիվ որոշել է Ֆրանսիացի գիտնական Դյուլյորիեն: Մեսրոպ Մաշտոցը, ինչպես պարզել է նա, վախճանվել է 440 թ. փետրվարի 17-ին, շաբաթ, իսկ Սահակ կաթողիկոսը՝ 439 թ. սեպտեմբերի 7-ին, հինգշաբթի: Այսպիսով պարզվում է, որ հայերեն լայուրեանի ստեղծման ժամանակը, որը Կորյունի երկի վերջաբանում ցույց է տրված Մեսրոպ Մաշտոցի մահից (440 թ.) 35 տարի առաջ, պետք է ենթադրել 406 թ.: Այս թվականի ճշտությունը հաստատվում է նաև նրանով, որ այն լիովին համապատասխանում է վերջաբանի մի այլ վկայությանը, ուր հայոց դպրության սկիզբը մատնանշվում է Հազկերտ 1-ի (399—419/420) թագավորության ութերորդ տարում, որն իսկապես համընկնում է 406 թ.:

Մատնանշված տարեթիվը, որ հիմնված է Կորյունի երկի վերջաբանի ժամանակագրական համադրումների վրա, ինչպես հայտնի է, այժմ էլ գրեթե բոլոր գիտնականները համարում են ճշտիվ հաստատված և անխախտելի: Սակայն Ղազար Փարպեցու ժամանակագրական ցուցումների, ինչպես նաև իր՝ Կորյունի աշխատության մյուս հատվածների տվյալների ուշադիր քննությունից պարզվում է, որ Կորյունի երկի վերջաբանի ու Փարպեցու և Կորյունի բուն տեքստի համապատասխան վկայությունները անհաշտելի հակասության մեջ են, ուստի պետք է մանրագնին կերպով քստուգվեն նոր հետազոտությունների ճանապարհով:

Կորյունի Պատմության բնագրի մեջ եղած էական հակասություններից մեկը մատնանշված է Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ն. Ադոնցի հոդվածներում, որոնք ղետեղված են «Արարատ» և «Հանդես Ամսօրեայ» ամսագրերում:

Պատմելով գրերի գյուտի մասին Կորյունը, ինչպես տեսանք, հաղորդում է, որ Մաշտոցը գնացել է Ասորիքի Ամիգ և Եղեսիա քաղաքները, ուր նրան մեծարանքով ընդունել են Ակակիոս և Բաբելյաս եպիսկոպոսները: Հայտնի է սակայն, որ Ակակիոսը Ամիգի

¹ Տե՛ս Է՛. Էդուարդ Դուլյորի, Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859, էջ 135—136, ծան. 10:

² Այն գիտնականները, որոնք հայ գրերի գյուտը գնում էին 404, 405 և 407 թթ., սխալ էին որոշում Մաշտոցի մահվան թվականը և, հետևաբար, ծանոթ էին Դյուլյորիի հարվումներին, որոնք հիմնված էին սոմարական անդիճելի տեղյալների վրա:

³ Տե՛ս Կ. Տեր-Մկրտչյան, Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիվ, «Արարատ», 1912 թայթս—տունիս, էջ 499—514, Ն. Ադոնց, Անծանոթ էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կյանքից ըստ օտար աղբյուրների, «Հանդես Ամսօրեայ», 1925, № 5—12:

Եպիսկոպոսն էր 419/420 թթ. սկսած, իսկ Բաբիլասը¹, կամ, ավելի ճիշտ՝ Ռաբուլասը², Եպիսկոպոս է եղել Եղեսիայում 412—435 թթ. :

Արդ, ինչպե՞ս հասկանալ Կորյունի այս ականերն հակասությունը. վերջաբանում հայկական գրերի գյուտը մատնանշված է 406 թ., իսկ բուն բնագրից կարելի է եզրակացնել, որ այբուբենը Մաշտոցն ստեղծել է 412 և անգամ 419/420 թթ. հետո:

Վերոհիշյալ հոգևածում, Գ. Տեր-Մկրտչյանը աշխատում է շտկել այս հակասությունը և ենթադրում է, որ վերջաբանում խոսվում է ոչ թե Մեսրոպյան, այլ Դանիելյան գրերի գյուտի մասին: Նրա կարծիքով Մեսրոպյան այբուբենը չէր կարող ստեղծված լինել մինչև 412 թ., այսինքն՝ նախքան Ռաբուլասի Եպիսկոպոս ձեռնադրվելը Եղեսիայում: Ուստի Մաշտոցի ու Ռաբուլասի հանդիպումը և Մաշտոցի Եղեսիայում գտնվելու ժամանակը նա ենթադրում է 412—416 թթ., իսկ Մեսրոպյան գրերի գյուտը՝ այդ ժամկետի սկզբում: Կորյունի բնագրում, պնդում է Տեր-Մկրտչյանը, գրիչների ձեռքով ականերն սխալ է կատարվել: Մաշտոցն Ասորիքից վերադարձել է Վաղարշապատ ոչ թե Վոսմշապուհի թագավորության վեցերորդ («ի 2 ամի Վոսմշապուհոյ արքային»), այլ տասնվեցերորդ տարում («ի 62 ամի»): Վեց—2 թիվը բնագրի մեջ նա առաջարկում է ուղղել և կարդալ տասնվեց—62:

Ենթադրելով, որ Կորյունի մոտ եղած հակասությունը կարելի է վերացնել իր արած կոահումներով, Տեր-Մկրտչյանը հանգում է բոլորովին նոր եզրակացությունների և առաջարկում է հետևյալ ժամանակագրությունը.

ա) 405 թ.—այբուբենի գյուտի սկիզբը, այսինքն Դանիելյան գրերի Վաղարշապատ բերվելը:

բ) 412—416 թթ.—Մեսրոպյան գրերի գյուտն ու կատարելագործումը:

գ) 412—416 քառամյակի սկիզբը՝ Մեսրոպյան գրերի գյուտը: Ինչպես հայտնի է, մեջ բերված տարեթվերի համաձայն 1912 թ. (հոկտեմբերի 12—13-ին) Օշականում և էջմիածնում տոնվեց Մեսրոպ Մաշտոցի գրերի գյուտի 1500-ամյակը.

Սակայն, Տեր-Մկրտչյանի մեջբերված եզրակացությունները,

¹ Կորյունի բնագրում, ինչպես իրավացիորեն մատնանշում է Գ. Տեր-Մկրտչյանը, Բաբիլաս ազգագրված անունը պետք է ուղղել և կարդալ Բաբիլաս, տե՛ս «Արարատ», 1912, մայիս—հունիս, էջ 508:

² Տե՛ս Chabot, *Smodicon Orient.* Paris. 1902. էջ 275 և *Labourt*, *Le Christianisme dans l'empire perse*, էջ 101, 171—174.

ինչպես դժվար չէ նկատել, ոչ միայն քիչ համոզիչ են, այլև ավելի քան վիճելի: Ամենից առաջ դժվար է ենթադրել, թե Կորյունի երկի (որն ամբողջովին նվիրված է Մաշտոցի կենսագրությանը) վերջաբանում տրվող ժամանակագրական ցուցումները վերաբերում են ոչ թե Մեսրոպ Մաշտոցի գրերի գյուտին, այլ Դանիելյան գրքի Վաղարշապատ բերվելուն: Կասկածելի է, բացի այդ, Տեր-Մկրտչյանի և մյուս պնդումը, թե Մեսրոպ Մաշտոցը հնարել և կատարելագործել է հայկական այբուբենը Դանիելյան նշանագրերն ստանալուց 7—11 տարի հետո և վերագարձել Վաղարշապատ Վոսաճապուհի թագավորության տասնվեցերորդ տարում: Անընդունելի է նաև վերոհիշյալ մյուս կոահումը («Ի Զ ամի» փոխարեն՝ «Ի Ժ ամի»), քանի որ Կորյունի տպագրված բնագրի ճշտությունը հաստատվում են ուշ շրջանի պատմիչների ու ժամանակագիրների վկայություններով: Իսկ Տեր-Մկրտչյանի առաջարկած ժամանակագրության ամենամեծ թերությունն այն է, որ նա ամենևին չի վերանայում Կորյունի բնագրի մեջ եղած հակասությունը:

Ինչպես արդեն ասվեց, Կորյունը շատ որոշակի վկայում է, որ Ռաբուլասից բացի, Ասորիքում Մեսրոպին օգնել է նաև Ակակիոսը, որը, ինչպես հայտնի է, Ամիդ քաղաքի եպիսկոպոս է ձեռնադրվել մոտավորապես 419/420 թ.: Հետևաբար, Կորյունի վկայությունից ելնելով Մեսրոպյան այբուբենի գյուտն ու կատարելագործումը պետք է ենթադրել ոչ թե 412—416 թթ., այլ զգալիորեն ավելի ուշ՝ 419/420 թվականից ոչ շուտ:

Գ. Տեր-Մկրտչյանի հոդվածը հայ գրերի գյուտի թվականի հարցի բնական ուսումնասիրության առաջին փորձերից մեկն էր և նրա զիջավոր արժանիքն այն է, որ հեղինակը չի հետևել անառարկելի համարվող ավանդական տեսակետին:

*
*
*

Բոլորովին նոր ձևով է լուսաբանում այս հարցը Ն. Ադոնցը վերոհիշյալ հոդվածում, որը ղետեղված է «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում: Հենվելով հունա-հռոմեական աղբյուրների վրա Ադոնցն իր հոդվածում բերում է հետաքրքրական փաստեր, որոնք վկայում են, որ Մեսրոպ Մաշտոցը մասնակցել է նեստորականության դեմ դավանաբանական պայքարին: Նա մատնանշում է, ի միջի այլոց, որ հայ գրերի հորինողը մոտիկ ժանոթ է եղել նեստորի ուսուցիչ Թեոդորոս Մոպսուեստացու հետ: Թեև Ադոնցը նպատակ չի ունեցել լուսաբանելու գրերի գյուտի հարցը, սակայն զուգընթացաբար նա

տալիս է ցուցումներ, որոնք նոր սողու վրա են դնում նրա լուսարանումը:

Ադոնցը իրավացիորեն կռահում է, որ գրերի ստեղծման և Մաշտոցի աշակերտների ասորական դպրոցներն ընդունվելու ժամանակ նրան օգնել և աջակցել են ոչ թե Ակակիոս և Ռաբուլաս ուղղադավան եպիսկոպոսները, այլ ամենայն հավանականությամբ, վերոհիշյալ Թեոդորոս Մոպսուեստացին, որի հերետիկոսական գրվածքները դատապարտվեցին Եփեսոսի 431 թվականի եկեղեցիական ժողովում:

«Կորյունը,— ասում է Ադոնցը,— հասարակ կենսագիր չէ, նա և՛ եկեղեցական գործիչ է, և՛ իբր այդպիսին պետք է իր գրիչը համակերպեր հետ-եփեսոսյան տրամադրություն»¹:

Սրանից պարզ հետևում է, որ Կորյունի տեղեկությունների մեջ եղած թերասությունները, անորոշությունները և անզամ աղավաղումները կարող են բացատրվել ոչ միայն ուշ շրջանում այդ աշխատության խմբագրական վերամշակմամբ, այլև մասամբ հենց իր՝ հեղինակի դավանական նկատառումներով, դեպքեր նկարագրելով կրոնական փոփոխված տրամադրություններին համապատասխան V դարի II քառորդում:

Ադոնցը հավանական է համարում, որ հայկական այբուբենը Մաշտոցը հորինել էր IV դարի վերջին, մոտավորապես 383—392 թթ. ընթացքում՝ Թեոդորոս Մոպսուեստացու և նրա աշակերտ Ռուփինոսի աջակցությամբ, որը Կորյունի ընդարձակ խմբագրության մեջ անվանված է Հոսիանոս²: Ըստ Ղազար Փարպեցու, բացատրում է Ադոնցը, Վոամշապուհին թագավոր էր կարգել Շապուհ 111-ը (383/4—388/9), հետևաբար հայկական գրերը, որոնք Վաղարշապատ բերվեցին Վոամշապուհի գահակալության վեցերորդ տարում, Մեսրոպ Մաշտոցը հորինած պետք է լիներ ոչ թե Հազկերտ I-ի (399-419/420) գահակալության ութերորդ տարում, ինչպես ցույց է տրված Կորյունի վերջաբանում, այլ IV դարի վերջում, պարսից Վոամ IV (388/9—399) արքայի օրով: Հենց այս ժամանակաշրջանում, ինչպես նշում է Ադոնցը, Մեսրոպ Մաշտոցը նամակագրություն է ունեցել Թեոդորոս Մոպսուեստացու հետ, որն

¹ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1925, № 9—10, էջ 439:

² Կորյունի համառոտ խմբագրության մեջ և Մովսես Խորենացու մոտ Հոսիանոսի փոխարեն ունենք Ռուփինոս, Ռուփանոս և Հոսիանոս տարբերացվածները, տե՛ս Կորյուն, Վենետիկ, 1894, էջ 19 և Մովսես Խորենացի, 1913, Գ, 52, էջ 327:

այդ ժամանակ քահանա էր Անտիոքում (383—392) և, հավանաբար, աջակցություն է ցույց տվել Մաշտոցին գրերի գյուտի ժամանակ: Սրանից պետք է եզրակացնել, զանում է Ադոնցը, որ Մեսրոպյան ալբուրեհի գյուտի տարեթիվը սահմանվում է 383—392 թվականների միջև:

Ադոնցի դատողություններն, իմ կարծիքով, արժանի են բանասերների ուշադրությանը: Սակայն այնքան էլ ճիշտ չէ նրա ցույց տված ժամանակագրական ստույգ տարեթիվը, քանի որ Մեսրոպ Մաշտոցը կարող էր ալբուրեհնը հորինած լինել և Թեոդորոս Մոպսուեստացու եպիսկոպոսության ժամանակ, այսինքն՝ 392 թվականից հետո:

*
* *

Մեսրոպյան գրերի գյուտի տարեթիվը, ինչպես տեսնում ենք, կարելի է որոշել ոչ թե՛ Կորյունի վերջաբանի, կամ այլ օժանդակ դատողությունների օգնությամբ, այլ Ղազար Փարպեցու և նույն Կորյունի վերոհիշյալ արժանահավատ վկայությունների հիման վրա:

Կորյունի ցուցումներից տեսանք, որ Մեսրոպյան ալբուրեհնը ստեղծվել է Վոամշապուհի թագավորության վեցերորդ տարում: Այս վկայությունը արժանի է հատուկ ուշադրության, քանի որ ուշ շրջանի հեղինակները՝ հիմնվում են դրա վրա և բուրրովին շեն վկայակոչում Կորյունի վերջաբանը: Հարկ է նշել, որ Վոամշապուհի դահակություն վեցերորդ տարին որոշելիս, ուշ շրջանի գրեթե բոլոր պատմիչներն ու ժամանակագիրները ղեկավարվել են Մովսես Խորենացու սխալ ժամանակագրական համադրումներով, հետևաբար և չէին կարող ճիշտ ժամանակագրություն տալ:

Վոամշապուհի ու նրա եղբայր Խոսրով III-ի և ընդհանրապես վերջին հայ Արշակունիների թվականները նորագույն ուսումնասիրություններում ևս ցույց են տրված հակասական և քմահաճ կերպով: Գիտնականները, դժբախտաբար, անտեսել են այս դարաշրջանի արժանահավատ պատմիչ Ղազար Փարպեցու վկայությունները, որոնք վճռական դեր ունեն այս հարցում:

Փարպեցու վկայությամբ, Խոսրով III-ը սլաոմական Հայաստանի թագավոր էր կարգվել Շապուհ III-ի (383/4—388/9) կող-

¹ Տե՛ս «Ստեփանոսի Տարօնեցույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, II, գլ. Ա, էջ 74. «Սամուէլի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի դրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 68 և այլք:

մից: Սակայն շուտով, պատմում է Փարպեցին, նրա կառավարումից դժգոհ հայ նախարարները գնում են Շապուհի մոտ և մեղադրում խոսրովին հույների հետ կապ պահպանելու մեջ: Խոսրովը կանչվում է Պարսկաստան, իսկ նրա տեղը նշանակվում է եղբայրը՝ Վոամշապուհը¹:

Ղազար Փարպեցու այս վկայությունից պարզորեն հետևում է, որ խոսրով III-ի գահակալությունը, որ տևել է հավանաբար 3 տարի², ընկնում է Շապուհ III-ի թագավորության սկզբի տարիներին, իսկ Վոամշապուհի գահակալությունը՝ նրա վերջին տարիներին: Ուստի իրավացի է Մարկվարտը, որը հետևելով հաստատված ավանդական ժամանակագրությանը, խոսրով III-ի գահակալությունը ենթադրում է 383—388 (կամ 386) թթ.: Վոամշապուհի գահ բարձրանալը ևս, հետևելով Փարպեցու վկայությանը, պետք է ենթադրել ոչ թե IV դարի 90-ական թվականներին, կամ V դարի սկզբին, ինչպես այդ անում են գրեթե բոլոր ուսումնասիրողները³, այլ 386 կամ էլ 388 թթ.: Ընդունված սխալ ժամանակագրությունը բացատրվում է ըստ երևույթին նրանով, որ Վոամշապուհի թագավորության տարիները բանասերները ձգտում էին համապատասխանեցնել Կորյունի վերջաբանի ժամանակագրական տվյալներին:

Մինչդեռ իրականում արժանահավատը, ոչ թե Կորյունի վերջաբանն է, որն ուշ դարերում հավանաբար խմբագրական վերամշակման է ենթարկվել, այլ Փարպեցու արժեքավոր ցուցումները, որոնք նա քաղել է Կորյունի իսկական բնագրից:

Վոամշապուհի գահակալության սկիզբը, ըստ Փարպեցու, ընդունելով 386 կամ 388 թվականը, կարող ենք եզրակացնել, որ Մեսրոպ Մաշտոցի գրերի գյուտը, որ տեղի է ունեցել Վոամշապուհի թագավորության վեցերորդ տարում, պետք է ենթադրել ոչ թե V դարի սկզբին, ինչպես ընդունված է նախորդ գրեթե բոլոր ուսումնասիրություններում, այլ IV դարի վերջում, 391 կամ 392 թվականներին:

Մեր այս եզրակացություններից, որոնք զուրկ չեն հիմքից, բխում է Կորյունի բնագրի ու վերջաբանի քննական հրատարակման և ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը: Նրանք միաժամանակ

¹ Տե՛ս Ղազար Փարպեցու Պատմությունը, Թիֆլիս, 1904, Ա, 2 և Թ, էջ 8 և 12—13:

² Սերեոսի վկայությամբ (գլ. III) նա թագավորել է 3 տարի, իսկ համաձայն Խորենացու (Գ, 50)՝ 5 տարի: Ըստ իս գերագասելի է առաջին, ավելի հին վկայությունը:

³ Костанян. История Армении (краткий очерк), М., 1911, էջ 55. 2. Գեյցեր, Համառոտ պատմութիւն հայոց, Վիեննա, 1897, էջ 16, Morgan J. Histoire du peuple arménien, Paris, 1919, էջ 359 և այլր:

ցույց են տալիս, որ լուրջ հիմքեր կան այդ դարաշրջանի ժամանակագրութեան վերանայման համար, որը գիտական գրականութեան մեջ սխալ է ընդունված:

*
* * *

Պրերի գյուտից հետո, պատմում է Կորյունը, Հայաստանում սկիզբ առավ ծավալուն լուսավորական գործունեություն: Մեսրոպ Մաշտոցը մի քանի անգամ շրջում է Հայաստանում, ամենուրեք հիմնում դպրոցներ և տարածում դպրութիւնը մայրենի լեզվով:

Կորյունը մանրամասն պատմում է և այն մասին, որ Մաշտոցը հորինել է վրացերեն ու աղվաներեն այբուբենը և լուսավորական գործունեություն ծավալել նաև Վրաստանում ու Աղվանքում:

Այդ հետաքրքրական տեղեկությունները, որոնք վեճի առարկա են դարձել, մեջ ենք բերում բնագրով և թարգմանաբար: Կորյուն, Վենետիկ, 1894, էջ 25—26:

«Եվ նա (Մաշտոցը) տիրոջից իրեն տված շնորհի համաձայն սկսեց նշանագրեր հորինել վրացերեն լեզվի համար: Պրեց, կարգավորեց և, ինչպես հարկն է, հարգարեց ու, իր լավագույն աշակերտներից մի քանիսին հետը վերցնելով՝ վեր կացավ, գնաց իջավ Վրաստանի կողմերը: Եվ գնալով այնտեղ՝ ներկայացավ թագավորին, որի անունն էր Քակուր, և երկրի եպիսկոպոսին, որի անունը Մովսես էր...:

Եվ նա իր արվեստն առաջադրելով խրատեց, հորդորեց նրանց, և ապա բոլորը հանձն առան նրա խնդրածը կատարել: Եվ գտնվեց վրացերեն լեզվի թարգման մի մարդ, որի անունն էր Ջաղա և որը գրագետ ու ճշմարտահավատ մարդ էր: Այնուհետև վրաց արքան հրամայեց իր իշխանութեան գանազան կողմերից և խառնազանջ գավառներից հավաքել տղաներ և հանձնել վարդապետին»:

(«Եւ առնոյր կարգեալ նշանագիրս Վրացերէն լեզուին, ըստ շնորհեցելոյ նմա ի Տեառնէ: Պրէր կարգէր և օրինօք յարդարէր. և առնոյր ընդ իւր զոմանս լաւագոյնս յաշակերտաց իւրոց, յարուցեալ գնայր իջանել ի կողմանս Վրաց: Եւ երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին, որում անուն էր Քակուր, և եպիսկոպոսի աշխարհին՝ Մովսէս:... Եւ նորա զիւր արուեստն առաջի արկեալ՝ խրատէր յորդորելով. յորում և յանձն առեալ ամենեցուն զխնդրելին կատարել: Եւ գտեալ զայր մի թարգման Վրացերէն լեզուին. սր անուանեալ կոչէր Ջաղայ, այր գրագէտ և ճշմարտահաւատ, հրաման

տալի անուհի տե արքայն Վրաց՝ ի կողմանց կողմանց և ի խառնա-
դանջ դաւառաց իշխանութեան իւրոյ՝ ժողովել մանկունս՝ տալ ի
ձեռն վարդապետին»):

Կորյուն, էջ 29—31:

«Այդ ժամանակ եկավ, հանդիպեց նրան մի քահանա մարդ,
աղոթով աղվան, որի անունը Բենիամին էր: Եվ նա (Մաշտոցը) հար-
ցուփորձ արեց և քննեց աղվաններն լեզվի բարբարոս խոսքերը,
ապա վերնապարգև կորովի իր սովորութեամբ նշանագրեր հորի-
նեց:

...Եւ ապա դրանից հետո նրանց հրաժեշտ տվեց, որովհետև
գնալու էր Աղվանքի կողմերը: Եվ գնաց իջավ նրանց աշխարհը
և, հասնելով թագավորական տեղերը, տեսավ աղվանների սուրբ
եպիսկոպոսին, որի անունը Երեմիա էր. և նրանց թագավորին, որի
անունը Արսվաղ էր, որոնք բոլոր ազատների հետ միասին մեծ
խոնարհութեամբ ընդունեցին նրան Քրիստոսի սնվան համար:
Այա երբ նրանք հարցրին՝ նա բացատրեց, թե ինչու համար է
եկել, Եվ նրանք երկուսը միասին, եպիսկոպոսը և թագավորը,
հանձն առան ընդունել դպրութունը: Նրանք հրաման տվին նաև,
որ իրենց իշխանության գավառներից ու տեղերից դպրության
արվեստի համար բազմաթիվ մանուկներ բերեն և հավաքեն,
հարմարավոր ու պատեհ տեղերում մաս մաս տեղավորեն դպրոց-
ներում և նրանց ապրուստի համար կարգեն թոշակներ»):

(«Յայնմ ժամանակի եկեալ դիպէր նմա այր մի երէց Աղուան
ապրով, Բենիամէն անուն և նորա հարցեալ և քննեալ զբարբարոս
զբանս աղուաներէն լեզուին, առնէր ապա նշանագիրս ըստ վերնա-
պարգև կորովի սովորութեան իւրում»):

...Եւ ապա յետ այնորիկ հրաժարեալ գնալ ի կողմանս Աղուա-
նից: Եւ երթեալ իջանէր յաշխարհն և հասեալ ի թագաւորական
տեղիսն, տեսանէր զսուրբ եպիսկոպոսն Աղուանից, որում անուն
Երեմիա կոչէին, և զնոցին թագաւոր, որում Արսվաղ էր անուն,
ամենայն ազատօք հանդերձ, որոյ առաւել հպասակութեամբ ըն-
կալեալ վասն անուանն Քրիստոսի: Այա հարցեալ ի նոցանէ,
առաջի եղեալ վասն որոյ եկեալն էր: Եւ նոցա երկոցունց զուղակ-
ցելոց, եպիսկոպոսին և թագաւորին, յանձն առեալ դպրութեանն
հնազանդելոյ. տային ևս հրաման՝ ի գաւառաց և ի տեղեաց իշ-
խանութեանն իւրեանց բազմութիւն մանկանց յարուեստ դպրու-
թեանն ածել և զումարել՝ ըստ արժանաւոր և պատեհ տեղեաց,
դասս դասս դպրոցաց և ոռճիկս կարգել ի դարմանս»):

Կորյունի այս նույն վկայությունները մեջ են բերված նաև Մովսես Խորենացու մատ, որը լրացրել է դրանք հալանաբար այլ աղբյուրներից քաղված տեղեկություններով:

Մովսես Խորենացի, Գ. 54:

«Իսկ Մեսրոպը, գնալով Վրաց աշխարհը՝ իրեն վերուստ տրրված շնորհով նրանց համար ևս ստեղծեց նշանագրեր, մի ոմն Ջաղայի՝ հունարեն և հայերեն լեզուների թարգմանչի հետ միասին, և աշակցությամբ նրանց Բակուր արքայի ու Մովսես Եպիսկոպոսի: Նա ընտրեց մանուկներ, բաժանեց երկու խմբի և նրանց համար իբրև ուսուցիչներ թողեց իր աշակերտներից Տեր Խորձենացուն և Մուշե Տարոնացուն:

Եվ ինքն իջավ Աղվանք, սրանց Արսվաղեն թագավորի և Երեմիա Եպիսկոպոսապետի մոտ, որոնք կամովին հանձն առան նրավարդապետությունը և տվին նրան ընտիր մանուկներ: Եվ նա կանչեց մի ոմն Բենիամին անունով շնորհալի թարգմանչի, որին անհառաղ ուղարկել էր Մյունչաց տեր Երեսուսարդ Վասակն իր Անանիա Եպիսկոպոսի ձեռքով: Նա (Մեսրոպը) նրանց օգնությամբ ստեղծեց նշանագրեր Գարգարացիների այդ կոկորդային, կոպիտ, խժական, խեցբեկագույն լեզվի համար»:

(«Իսկ Մեսրոպայ երթեալ յաշխարհն Վրաց՝ առնէ և նոցա նշանագիրս տուեցելովն ի վերուստ շնորհաւն, հանդերձ Ջաղայի ոմամբ թարգմանա: հելլէն և հայ լեզուի. ձեռնտու լինելով արքայի նոցա Բակույ և Եպիսկոպոսին Մովսիսի: Եւ ընտրեալ մանկունս և չերկուս բաժանեալ դասս՝ և վարդապետս թողու նոցա յաշակերտաց իւրոց զՏէր Խորձենացի և զՄուշէ Տարօնացի:

Եւ ինքն յԱղուանս իջեալ առ Արսվաղէն թագաւոր նոցա և առ Եպիսկոպոսապետն Երեմիայ, որոց կամաւ յանձն առեալ զվարդապետութիւն նորա՝ ետուն մանկունս ընտիրս: Եւ կոչեալ զԲենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասակ Սիւնեաց տէր, ի ձեռն Անանիայի Եպիսկոպոսի իւրոյ: որովք ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս աղխազուր խժական խեցբեկագունին այնորիկ Գարգարացոց լեզուին»¹:

Կորյունի և Մովսես Խորենացու հիշյալ վկայությունները Մեսրոպ Մաշտոցի հորինած վրացական այբուբենի մասին, ինչպես հայտնի է, գրականության մեջ հաճախ համարվել են կամ անստույգ կամ նույնիսկ անհավաստի, քանի որ նրանք չեն հա-

¹ Հրատ. Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913:

մասպատասխանում վրացական հին աղբյուրների տեղեկություններին:

Եվ իրոք, Կորյունի վերահիշյալ վկայությունների ուշագիր քրննության ժամանակ, որոնք ուշ շրջանում հավանորեն ենթարկվել են խմբագրական վերամշակման, ծագում են վարանումներ առաջ բերող մի շարք հարցեր, որոնք պետք է նախապես քննվեն և քրննագատորեն լուծվեն: Այդ հարցերը, որ բարդ են ու դժվարին, կարիք ունեն հատուկ քննության առանձին հոդվածում:

Սակայն շնայած Կորյունի որոշ տեղեկությունների վիճելիությանը, նրա պատմածն ամբողջությամբ վերցրած, իմ կարծիքով, կասկած չի հարուցում: Նրա ցուցումների պատմական արժանահավատությունը, հաստատվում է, ի միջի այլոց, նրանով, որ ճիշտ V դարի սկզբին, ինչպես մեզ ստուգապես հայտնի է «Պետրոս Իբերիացու Վարքից»¹, Վրաստանում թագավորում էր Կորյունի մոտ հիշատակված Բակուրը, Պետրոս Իբերիացու հայրը: Օգտվելով Բակուրի, նաև աղվանից թագավոր Արսվաղենի աջակցությունից, Մեսրոպ Մաշտոցը, ակնհերևբար, դպրություն ու լուսավորություն է տարածել և Վրաստանում, և Աղվանքում, տեղական լեզուներով:

Ինչպես տեսնում ենք, Կորյունի վկայություններից պարզվում է, որ Հայաստանի հետ միաժամանակ, սերտ և բարեկամական միություններ, իրենց դպրությունն էին զարգացնում և մշակութային ինքնուրույնությունը պաշտպանում նաև անդրկովկասյան հարևան երկրները: Պայթարը մազդեզականության և Սասանյան Պարսկաստանի մշակութային համաձուլարար սպառնալիքի դեմ, ինչպես երևում է, ընդհանուր գործ էր եղբայրական այդ երեք ժողովուրդների համար:

Այդ ժողովուրդները, որոնք իրենց հաբեթական նախնիներից, հավանորեն՝ նախախեթերից և սուբարի-խուրիններից, ժառանգել էին նրանց հնագույն մշակույթը և ունեին որոշ շափով ընդհանուր ծագում, անկասկած սերտորեն կապված էին միմյանց հետ նաև իրենց պատմական բախտի ընդհանրությամբ կամ միակերպությամբ: Ինչպես իրավացիորեն նշել է Ն. Մառը², հայերն ու վրացիները, շնայած իրենց տարալեզվությանը, քրիստոնեության ըս-

¹ Տե՛ս Ն. Մառի հրատարակությունը Православный Палестинский Сборник, 47, вып. СПб., 1896, էջ 82-83:

² Տե՛ս „Кавказ и памятники его духовной культуры“, Петроград, 1919, էջ 6:

կրգրնական շրջանում մի ամբողջություն էին կազմում: Նրանց սերտ կապը և մշակութային մերձակցությունը որոշակիորեն մատնացույց է արել նաև Կորյունը, որը դպրության ու լուսավորության տարածումը նրանց մոտ IV և V դարերում նկարագրում է որպես կարևոր ու ընդհանուր նշանակություն ունեցող իրադարձություն:

Այս ընդհանուր անդրկովկասյան գործում Մեսրոպ Մաշտոցը, ակնբերորեն, աչքի ընկնող դեր է կատարել Կորյունի պատմածից կարելի է եզրակացնել, որ հայ գրերի հանճարեղ ստեղծողը միաժամանակ եղել է նաև տաղանդավոր քաղաքագետ և խոշոր կազմակերպիչ: Սասանյան Պարսկաստանի դեմ մղված պայքարում նա աշխատում էր անվտանգ դարձնել իր երկրի թիկունքը հյուսիսից և ձգտում էր ըստ երևույթին, ստեղծել յայն պաշտպանական ճակատ ընդդեմ ընդհանուր արտաքին թշնամու:

Իբրև Անդրկովկասի եղբայրական ժողովուրդների շահերի ընդհանրության պաշտպան, և իբրև նրանց ինքնուրույն դպրության ու մշակույթի ազատ զարգացման նախանձախնդիր, Մեսրոպ Մաշտոցը եղել է, անտարակույս, նույնպիսի իմաստուն քաղաքական գործիչ, ինչպիսիք էին Վրաստանի հետսելջուկյան շրջանի մեծ քաղաքագետները, որոնք մահմեդականներից հայկական հողերը հտ խլելուց հետո ամեն կերպ աջակցում էին և՛ անկախ Հայաստանի վերականգնմանը, և՛ նրա ինքնուրույն մշակույթի վերածնմանը:

* * *

Հանրահայտ է, որ Հայաստանի քաղաքական ստրկացման սկզբնական շրջանը՝ IV դարի վերջը և V դարի սկիզբը Հայաստանում ոչ միայն մայրենի լեզվով դպրության տարածման շրջան էր, այլև հայ հին գրականության անօրինակ արագ զարգացման շրջան:

Սկսած IV դարի վերջից, մի քանի տասնամյակների ընթացքում Հայաստանը կարող էր անարգել զարգացնել իր գրականությունն ու մշակույթը, քանի որ Վուսթ IV Կրմանի (388/9—399) և Հազկերտ I-ի (399—419/20) օրով Պարսկաստանի քաղաքական ակտիվությունը անդրկովկասյան ժողովուրդների հանդեպ խիստ թուլացել էր:

Պարսից Վուսթ թագավորը, որին կոչում էին Կրման կամ Կըրմանշահ, բարեկամական հարաբերություններ էր պահպանում Բյուզանդիայի հետ և բարյացակամ էր քրիստոնյաների նկատմամբ: Եվ, ինչպես տեսանք, հավանորեն հենց նրա թագավորության առաջին տարիներին էր, որ Մեսրոպ Մաշտոցը հորինեց հա-

յերեն գրերը: Ենթադրում են, որ Վոամ IV-ը և նրա հայրը՝ Շապուհ III-ը սպանվել են պարսիկ ազնվականության ձեռքով:

Վոամ IV-ի հաջորդ Հուդկերս I-ը, որին պարսիկները կոչել են «Մեղապարտ» (bazakar) թշնամաբար էր տրամադրված դեպի պարսից ազնվականությունն ու հոգևորականությունը և նույնքան հանգուրժող էր քրիստոնյաների հանդեպ, որքան նրա նախորդը: Հայտնի է, որ նա մանկահասակ կայսր Թեոդոս I-ի (408—450) խնամակալն էր, և իր թագավորության ընթացքում խաղաղություն էր ստանձնում կայսրության հետ: Նրա օրով, 410 թ., Պարսկաստանում հիմնվում է ինքնուրույն քրիստոնեական եկեղեցի, որի ղեկավարը կաթողիկոսի տիտղոս էր կրում:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ հայ գրի և հայ գրականության այսպես կոչված «ոսկե դարի» սկիզբն ընկնում է Վոամ IV-ի և Հազկերտ I-ի թագավորության խաղաղ տարիներին, որոնք բարենպաստ էին Մեսրոպ Մաշտոցի ու նրա աշակերտների գործունեության համար:

Իրեն հպատակ Հայաստանի նկատմամբ իր պասիվ քաղաքականությունը Սասանյան Պարսկաստանը փոխեց Հազկերտ I-ի թագավորության վերջին տարիներին: Պարսկաստանը, զստ կրոնա-քաղաքական նկատառումներից ելնելով, չէր կարող, անշուշտ, դո՛՛հ լինել Սահակի և Մեսրոպ Մաշտոցի գործունեությունից: Ինքնուրույն դպրության զարգացումը Պարսկական Հայաստանում, որ ուս գիտնականներից մեկը դիտում էր որպես քաղաքական, անջատողական ակտ՝, հավանաբար անհանգստություն էր առաջ բերում նաև Սասանյան Պարսկաստանում:

Խոսքով III-ի մահից հետո, որը թագավորել է Պարսկական Հայաստանում 383—386 (կամ 388) և 415 թթ., Հազկերտ I-ը հայոց խուփուր մնացած զահի վրա դրեց ոչ թե հայ Արշակունիների ներկայացուցիչներից մեկին, այլ իր որդուն՝ Շապուհին (416—419/20): Ինչպես պարզվում է Ղաղար Փարպեցու ընդարձակ վկայությունից, Շապուհի՝ հայոց թագավոր նշանակվելը մի նոր փորձ էր Հայաստանը արևելյան իրանական աշխարհին մերձեցնելու և նրա հետ ձուլելու ուղղությամբ:

Եվ Հազկերտը.— պատմում է Փարպեցին,— շկամենալով Հայոց աշխարհին թագավոր սալ Արշակունիների տոհմից՝ հայերի

¹ Տե՛ս Ալ. Աննինսկու աշխատանքի մասին Ն. Մաոի գրախոսությունը, 3-ий выпуск стл. Русск. Арх. Оѳи. том XV. էջ 143.

վրա թագավոր կարգեց իր որդուն, որի անունն էր, ըստ իր հոր անվան, Շապուհ: Իր մտքում նա շար խորհուրդ էր նյութում՝ նախ այն, որ Հայոց աշխարհը մեծ է և օգտակար, սահմանակից է և հարևան հունաց իշխանության, որի ձեռքի տակ են և որին հնազանդ են Արշակունիների տոհմից շատերը. գուցե այդ տոհմերը, որ մեր ու հունաց իշխանության տակ են, սեր ու կարեկցություն զգալով դեպի միմյանց, որպես եղբայրներ, երբեկցե համերաշխ կերպով իրար հետ խոսքերը մեկ անեն և համաձայնության գալով՝ հունաց թագավորի հետ խաղաղություն անեն և, կամենալով նրան հնազանդվել՝ մեր դեմ սպասամբեն: Եվ ինչպես որ շատ անգամ մեզ գլխացավանք են պատճառել՝ ավելի ևս անհանգիստ կանեն մեզ պատերազմով, միանալով նրանց հետ: Երկրորդ, նրանք օտար են և ատելությամբ լցված դեպի մեր կրոնը, իսկ հույների հետ ընդհանուր հավատ ունեն և պաշտամունք: Արդ՝ եթե մեր ազգից մեկը թագավոր լինի Հայոց աշխարհում՝ մեր թագավորությունը բոլոր այդ տեսակ կասկածանքներից ապահով կլինի, և նրանք միշտ կծառայեն մեզ ահով ու դողով և շեն ունենա դեպի մեզ թշնամական ու վնասակար որևէ դիտավորություն: Եվ հնարավոր է, որ նրանք հետզհետե կրնտեղանան և կդառնան մեր կրոնին՝ շնորհիվ միմյանց հետ մշտական հաղորդակցության, ամենօրյա բարեկամության, որսերի ղվարձությունների և խաղերի, որ կլինեն միմյանց հետ: Նաև ազգականություն հաստատելով իրար հետ երկկողմանի ամուսնություններով՝ նրանք այնուհետև կանջատվեն և կհրաժարվեն հույների կրոնից ու բարեկամությունից»:

(«Եւ ոչ կամեցեալ Յազկերտի թագաւորեցուցանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց յազգէն Արշակունեաց՝ թագաւորեցուցանէր ի վերայ սոցա զիւր զորդին, որում անուն էր Շապուհ, ըստ անուան հօր իւրոյ. խորհեալ շարաշար իմացմունս ստնն ի միտս իւր. առաջին՝ զայս, եթէ աշխարհն Հայոց մեծ է և օգտակար, սահմանակից և դրակից է Յունաց իշխանութեանն, բնդ որոյ ձեռամբ բազումք են հնազանդեալք յազգէն Արշակունեաց, որոց գուցէ գորովեալ առ միմեանս ազգացն, ըստ օրինի եղբարց, որք ընդ մերով և ընդ Յունաց իշխանութեամբն են, և հաւանեալ երբէք սիրով ընդ միմեանս և եկեալք ի միաբանութիւն՝ խօսեսցին ի խաղաղութիւն ընդ թագաւորին Յունաց, և ընդ նորա հնազանդութեամբ յօժարեալք՝ ասլըստամբեսցին ի մէնջ: Եւ որպէս կայեալ է զմեզ բազում անգամ յաշխատութեան՝ առաւել ևս յաւելուածով նոցա՝ անհանգիստ առնիցեն զմեզ պատերազմաւ: Եւ երկրորդ՝ զի յօրինացս մեր օտար են և

ատեցողք, և միահաւան ունին զպաշտօն նոցա և զօրէնս: Արդ՝ ի թագաւորել յազգէս մերմէ ի վերայ աշխարհին Հայոց՝ յամենայն այգպիսի կասկածանաց անհոգացեալ լինի թագաւորութիւնս մեր, և նօքա ցանկ երկիրդիւ և դողութեամբ ծառայեն մեզ և օտարոտիս ինչ և վնասակարս ինչ ոչ խորհին: Է զի և սովորութիւն առնուն յանկէն յօրէնս մեր, հանուպազ խօսիք ընդ միմեանս և ընդելական բարեկամութեամբ, ի զքօսմունս որսոց և ի խաղս, որ լինին ի միջի նոցա. աչ և ամուսնութեանց տուրեառիւք հազորդեալք առ միմեանս՝ զատուցեալք աչնուհետև որոշին ի սիրոյ նոցա և յօրինացն»¹):

Շապուհի (416—419/420) թագավորությունը Հայաստանում երկար չտևեց: 419 կամ 420 թվականի ամռանը, առնելով իր հօր՝ Հազկերտի հանկարծամահ լինելու լուրը, Շապուհը թողեց Հայաստանը և շտապեց Տիգրոն. Սասանյանների գահը ժառանգելու: Բայց գալով Պարսկաստան, նա սպանվում է պալատականների ձեռքով, և շուտով թագավոր է հռչակվում նրա ևղբայրը՝ Վուամը (419/420—438):

Հազկերտ I-ի մահից հետո Վուամ V-ի թագավորության սկզբին արդեն, քրիստոնյաների հանդեպ Պարսկաստանի վարած քաղաքականության մեջ կտրուկ շրջադարձ է տեղի ունենում: Վերսկսվում է քրիստոնյաների հալածանքը Պարսկաստանի տերիտորիայում: Սոկրատ² պատմագրի վկայություններից մեզ հայտնի է նաև, որ Վուամ V-ի թագավորության հենց առաջին տարին պատերազմ ծաղեց Բյուզանդիայի դեմ (420—422), որն ավարտվեց Պարսկաստանի պարտությունով: 422 թ. կնքված հաշտության դաշնագրի պայմաններով պարսից թագավորը պարտավորվում էր դադարեցնել քրիստոնյաների հալածանքը:

Այս պատերազմի ժամանակ զրսևորվեցին Պարսկաստանին ենթակա հայերի ազատագրական ակնկալությունները: Բայց պարտությունից հետո Վուամ V-ը Հայաստանի նկատմամբ զգույշ և ցուսպ քաղաքականություն էր վարում: Հայ նախարարների խնդրանքով նա թագավոր կարգեց Վուամշապուհի որդի Արտաշեսին (422—427/428): Միաժամանակ նա պաշտպանում էր այն նախորարներին, որոնք կողմնակից էին Պարսկաստանի հետ մերձեցմանը և, հավանորեն, երկրում գծտություն ու պառակտում հրահրող քաղաքականություն են վարում:

¹ Փարսեցի, ԳԼ ԺԲ, էջ 18—19:

² Socrates, Historia ecclesiastica, Oxford, 1893, VII.

Սակայն, շուտով, հենց իրենց, հայ նախարարների խնդրանքով Արտաշեսը ղրկվում է գահից (427/8) և Հայաստանի կառավարումը հանձնվում է պարսից արքայի ներկայացուցչին, որը կոչվում էր մարզպան: Միութամանակ նախարարների հակաբյուզանդական խմբի համաձայնությամբ սլաշտոնանկ արվեց Սահակ կաթողիկոսը, որին պարսիկները մեղադրում էին հույներին նվիրված լինելու մեջ:

Հայաստանում Արշակունյաց թագավորների ձեական իշխանությունը վերացնելուց հետո, Եղիշեի վկայությամբ «և նախարարսն հայոց անկանկր թագաւորութիւնն»¹:

Եվ իսկայես, մարզպանական Հայաստանի ներքին կառուցվածքն ուշադիր քննելով, դժվար չէ համոզվել, որ նոր միջոցառումները բոլորովին չէին փոխել երկրի նախարարական կազմակերպությունը: Անձեռնմխելի մնաց նաև Հայաստանի մշակութային ինքնուրույնությունը: Տնտեսական ընդհանուր աշխուժացումը և դրականության ու դիտության ծաղկումը Պարսկական Հայաստանում անխափան շարունակվում էին ինչպես Վոսա V-ի (419/420—438) օրով, այնպես էլ նրա հաջորդ Հազկերտ II-ի (438—457) թագավորության տարիներին:

Հայ ավանդական պատմագրության մեջ դատապարտվում և անարգվում են այն հայ իշխանները, որոնք պարսկական կողմնորոշում ունեին: Իմ կարծիքով, այս հին տեսակետին հետևող բանասերները հաշվի չեն առնում Պարսկաստանի կողմնակիցների դրական դերը: Սասանյանների զուսպ և շափավոր քաղաքականությունը Հայաստանում, որը նրա բաժանումից հետո էլ շարունակվեց ավելի քան վաթսուն տարի, զգալի շափով պայմանավորված էր Պարսկաստանին կողմնակից նախարարների արտաքին, քաղաքական կողմնորոշմամբ:

Հենց այս խաղաղ տարիներին էր, որ Պարսկական Հայաստանում քաղվեցին բազմաթիվ դպրոցներ և ստեղծվեցին ամբողջ երկրում խոր արմատներ ձգած գրականության ու մշակույթի սոկուն և սնձնվեր պաշտպանների կազմեր: Այս համեմատաբար կարճատև ժամանակամիջոցը դարձավ հայ գրականության սուղեցուցիչ ծայրմասն շրջան: Հայ դպրության ծաղման ու զարգացման այս սկզբնական շրջանում Աստվածաշնչից ու ժամասացության գրքերից բացի թարգմանվեցին եկեղեցական գրականության հարյու-

¹ Եղիշ, Վասն վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Վենետիկ, 1852, էջ 11:

րավոր ստեղծագործություններ: Այս շրջանում, ոչն անվանվում է հայ հին գրականության «ոսկե դար», կատարված թարգմանությունների միջոցով, մեզ են հասել կրոնա-պատմական և պատմական մի շարք արժեքավոր երկեր, ինչպես օրինակ՝ նվաճելու Կեսարացու ժամանակագրությունը, Արիստիդեսի Ջատագովությունը և այլն, որոնց բնագրերը չեն պահպանվել:

Այս նույն ժամանակներում են գրվել հայ խոշորագույն պատմիչների ու գիտնականների՝ Կորյունի, Ապաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Եզնիկ Կողբացու և այլոց գործերը, որոնք թարգմանված են եվրոպական լեզուներով:

Այսպիսով, քաղաքական ինքնուրույնության վերացումից հետո, Հայաստանում, շնորհիվ նրա լավագույն զավակների անխնայ գործունեության, ստեղծվեցին մայրենի լեզվով լուսավորություն ու գրականություն, որոնք դարձեցին ժողովրդի ինքնադիտակցությունը: Հայ գաղթական ու լուսավորության հանճարեղ ստեղծողները հայ ժողովրդին անխախտ կենսունակություն ներարկեցին: Ստրկաբոված Հայաստանը հոգեպես աճեց, ամրապնդվեց և նախապատրաստվեց պայքարի՝ ընդդեմ սլաբսից մազդեզականության ագրեսիայի:

* * *

Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավորական գործունեությանը ծանոթանալիս աչքի է ընկնում այն հանգամանքը, որ նորաստեղծ դիրք Հայաստանի բյուզանդական մասում տարածվեց բավական ուշ, գրերի պյուտից մոտ 30 տարի հետո: Իմ կարծիքով սա բացատրվում է նրանով, որ Պարսկական Հայաստանում ծավալած իրենց բարենորոգչական գործունեության ընթացքում Սահակն ու Մեսրոպ Մաշտոցը, քաղաքական նկատառումներից ելնելով, անհրաժեշտ էին համարում հեռանալ և սահմանազատվել Բյուզանդիայից:

Նրանք, ըստ երևույթին, ջանկանում էին թմբեցնել պարսիկների կասկածները և հավատացնել նրանց, թե հայերեն լեզվով դպրության ստեղծումը հնարավորություն է տալիս խզել հայերի կապը հույների հետ: Ծիշտ սրանով պետք է բացատրել այն հանդամանքը, որ հայերեն այբուբենը Մեսրոպ Մաշտոցը հորինեց Ասորիքում, ասորիների աջակցությամբ, որոնք Սասանյան Պարսկաստանի կողմնակիցներն էին:

Այն բանից հետո, երբ մայրենի լեզվով դիրք տարածվեց Պարսկական Հայաստանի բոլոր մասերում, Մեսրոպ Մաշտոցը, — ասում է Կորյունը «այնուհետև մտածեց հայոց կես ազգի մասին.

որ հստակների թագավորության իշխանության տակ էր¹։ Իր աշակերտների մի խմբի հետ նա զնաց Բյուզանդական Հայաստան, որտեղ նրան մեծ պատվով ընդունեցին հոգևորականները, ժողովուրդը և բանակի հրամանատար Անտիոքոսը²։

Հայտնի է, որ Հայաստանի բյուզանդական մասը ենթարկված էր Սահակ կաթողիկոսին, որի աթոռանիստը գտնվում էր Պարսկական Հայաստանում։ Հայաստանի արևմտյան մասում հայկական դպրոցներ բանալու և մայրենի լեզվով դպրութուն տարածելու համար անհրաժեշտ էր ստանալ Թեոդոս II կայսեր թույլտվությունը։ Այդ պատճառով Մեսրոպ Մաշտոցը, իր աշակերտների մեծ մասին լիզնելով Մելիտինե քաղաքում, տեղի եպիսկոպոս Ակակիոսի խնամակալության ներքո, ինքը, մի փոքր խմբով, ուղևորվում է Կոստանդնուպոլիս՝ կայսեր մոտ։

Մայրաքաղաքում նրան անձամբ ընդունում են Թեոդոս II կայսրը և Աստիկոս (405/6—425) պարթևաբքը, և նրա խնդիրքը, ինչպես պատմում է Կորյունը, բավարարվում է։ Կայսերական հատուկ հրամանով կարգադրվում է Բյուզանդական Հայաստանում բաց անել հայկական դպրոցներ, բոտ որում, դրանց ծախսը պետք է հոգացվեր պետական միջոցներից։

Կորյունի հաղորդած այս տեղեկությունները կան և Խորենացու մոտ։ Բացի այդ, նրա ձեռքի տակ հավանորեն եղել է մի այլ մեզ անհայտ աղբյուր, որի տեղեկությունները, նա, ըստ իր սովորության, ենթարկելով հոևոտորական վերամշակման, պատմում է չորսովի։

Խորենացին, Կորյունից վերցնելով իր պատմածի հենքը, շեղվելով նրանից, հաղորդում է, որ սկզբում Բյուզանդական Հայաստանի տեղական իշխանությունները արգելել էին նորաստեղծ գրեթե գործածումը։ Խորենացու ասելով Թեոդոս II կայսրը նույնպես դժգոհ էր, նա կշտամբում է Սահակ կաթողիկոսին այն բանի համար, որ նա, «արհամարհելով մեր քաղաքում եղող ճարտարներին, ինչ-որ ասորիների մոտ էին որոնում իմաստության գլուխը»³։

¹ Կորյուն, 1894, էջ 26։

² Կորյունի ձևագրերում, ինչպես մասնանշում է հրատարակիչը, գրված է Աստիկոս, Անտիոսի մինչդեռ իրատարակված տեղերում, Խորենացու աղբյուրում, Անտիոք ընթերցվածը սխալմամբ սրբապղծված է Անատոլիոս ձեռով։ Ինչպես հայտնի է, Անատոլիոսը արևելյան բանակի հրամանատար է եղել շատ ավելի ուշ, 438—443 թվականներին, տե՛ս Ռ. К. Улаховичев, Месропья Византии и К. Крест., 1913, էջ 372։

³ Կորյուն, 1894, էջ 28—29

⁴ Խորենացի, Ստ. Մալխասյանի թարգմ., 1910, էջ 232—233

Բերված վկայությունները հազիվ թե նորենացու կամայական հերյուրանքներ լինեն, դրանք հիմնված են, հավանաբար, իրական ավանդությունների վրա: Հույների համար, բնականաբար, հաճելի չէր, որ Բյուզանդական Հայաստանում հունարեն լեզուն պետք է իր տեղը դիչեր հայերենին՝ ինչպես ժամերգության մեջ, այնպես էլ դպրոցներում: Կայսրության եկեղեցական գործունեությունն, անկասկած, սերտորեն կապված էր նրա քաղաքական գործունեության հետ: Ամենուրեք, ուր ամրապնդվում էր բյուզանդական քրիստոնեությունը և հաստատվում Բյուզանդիայի քաղաքական գերիշխանությունը, նրա քաղաքական ազդեցությանը (ինչպես և Սասանյան Պարսկաստանում) միախառնվում էին բացահայտ համաձուլման հավակնությունները: Ուստի հասկանալի է, որ բյուզանդական կառավարությունը չէր կարող զժգոհ շլինել արևմտյան հայերի մեջ Մեսրոպ Մաշտոցի վարած բուսավորական գործունեությունից:

Սակայն Բյուզանդիան այդ շրջանում չէր կարող հարձակողական քաղաքականություն վարել Արևելքում, քանի որ IV դարի վերջից սկսած, հյուսիս-արևմուտքից նրան սպառնում էր լուրջ վտանգ՝ քոչվոր-հոների: Թեոդոս II-ի բարյացակամ վերաբերմունքը դեպի Մեսրոպ Մաշտոցի խնդիրքը, իմ կարծիքով, բացատրվում է ոչ թե կայսերական կառավարության իմաստուն հեռատեսությամբ և ոչ էլ «հույների ազնիվ նկատառումներով», ինչպես ենթադրում են մի քանի գիտնականներ¹, այլ արտաքին քաղաքական այն իրադրությամբ, որի մեջ գտնվում էր կայսրությունը V դարում:

Մեսրոպ Մաշտոցի կայսերական մայրաքաղաք ուղևորվելու և Արևմտյան Հայաստանում մայրենի լեզվով դպրություն ու բուսավորություն տարածելու տարեթիվը հեշտությամբ որոշվում է Կորյունի ուղղակի ցուցումների օգնությամբ²:

Ինչպես վերը ասվեց, Կոստանդնուպոլիս մեկնելուց առաջ Մաշտոցն իր աշակերտներին թողել էր Մելիտինեում, Ակախիոս եպիսկոպոսի խնամակալության տակ, որը եպիսկոպոս է ձեռնա-

¹ Տե՛ս *Karl Krumbacher*, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, München, 1897, Anhang-II, Gelzer, *Abriss der byzantinischen Geschichte*, էջ 916 և *Ал. Аннинский*, *История армянской церкви*, Кюмһнек, 1900, էջ 38:

² Թեոդոս II-ի մոտ Մեսրոպ Մաշտոցի ուղևորության ժամանակը նիշա է որոշել Ն. Ադոնցը իր վերոհիշյալ հոդվածում, տե՛ս «Հանդես Ամսօրեայ», 1925, № 9—10, էջ 435—437:

դիվել մոտավորապես 419/420 թվականին: Հետևաբար, Մեսրոպ Մաշտոցի ուղևորությունը Թևոդոս II կայսրի և Ատտիկոս պատրիարքի մոտ պետք է ենթադրել 419/420 թ. հետո: Հայտնի է նաև Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Ատտիկոսի մեռել է 425 թ. հոկտեմբերի 10-ին: Դժվար չէ, հետևաբար, եզրակացնել, որ Մեսրոպ Մաշտոցի այցելությունը Կոստանդնուպոլիս ընկնում է 419/420 և 425 թթ. միջև: Ինձ թվում է, կարելի է վստահորեն ենթադրել, որ Մեսրոպ Մաշտոցի ուղևորությունը տեղի է ունեցել 420—422 թթ., պարսկա-բյուզանդական պատերազմի տարիներին, երբ Հայաստանի պարսկական մասը, հետևելով բյուզանդական կողմնորոշման, հույս ուներ անջատվել Պարսկաստանից:

Ստանալով Թևոդոս II-ի թույլտվությունը, Մեսրոպ Մաշտոցը եռանդուն կերպով սկսեց տարածել հայկական դպրությունը նաև Արևմտյան Հայաստանում, ուր կայսեր հրամանով բացված էին հայկական դպրոցներ: Այսպիսով, շնորհիվ հայերեն այբուբենը ստեղծողի անխոնջ ու բեղմնավոր գործունեության, իրենց լեզուն և մշակութային ինքնությունությունը պահպանեցին ոչ միայն Պարսկական, այլև Բյուզանդական Հայաստանի հայերը:

* * *

V դարի սկզբի հայ գրականության ու մշակույթի արտասովոր բուռն զարգացումից հետո, V դարի կեսերին Պարսկական Հայաստանի հոգևոր կյանքը ծանր ցնցում ապրեց:

450 թ. սկսած, Սասանյան Պարսկաստանը, որ հազթականորեն ավարտել էր պատերազմը արևելքում հոների դեմ, Հայաստանում սկսեց վճռական քաղաքականություն վարել: Նա ցանկանում էր վերացնել Հայաստանի ներքին ու մշակութային ինքնությունությունը և ձուլել այն արևելյան իրանական աշխարհին:

Հաշվի առնելով ուղմազիտական կարևորությունը սահմանակից հայկական տերիտորիայի, որը պետք է դառնար դեպի արևմուտք Պարսկաստանի առաջխաղացման պահակետ, և այն, որ այդ տերիտորիայում գերակշռում էր նախարարների ու հոգևորականության հակապարսկական կուսակցությունը, որը բյուզանդական կողմնորոշում ուներ, Հազկերտ II-ը (438—457) և նրա հաջորդները նպատակ էին դրել հայերի կրոնական-մշակութային համաձուլումը և բնակչության կլանումը իրականացնել ոչ թե խաղաղ միջոցառումներով, ինչպես այդ արվում էր իրենց նախորդի՝ Վուսթ V-ի օրով, այլ հարկազրական և բռնի միջոցներով: Նախարարա-

կան Հայաստանի դիմադրությունը, նրա ներքին ինքնուրույնության դեմ ուղղված այս ձուլման քաղաքականությանը, ինչպես հայտնի է, արտահայտվեց մի շարք ապստամբություններով, որոնցով լինեն V-րդ և VI-րդ դարերը:

Հայ ավանդական պատմագրությունը, որը գտնվում է Եղիշևի գեղարվեստական վարքագրական ստեղծագործության խիստ ազդեցության տակ, այդ ապստամբությունները համարում է կրսնական պատերազմներ: Մինչդեռ իրականում, ինչպես ցույց են տվել «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում»¹ իմ աշխատության մեջ, այդ ապստամբություններն ունեին ոչ միայն կրոնական, այլև սոցիալական, և գլխավորապես, ժողովրդա-ազատագրական բնույթ՝ ուղղված ընդդեմ պարսկական միապետության ճնշման և ահաբեկման:

Հայկական հին աղբյուրների վկայություններից պարզվում է, որ Սասանյան Պարսկաստանը, ոչ միայն ջանում էր տարածել Հայաստանում (ինչպես և ողջ Անդրկովկասում) պետական կրոնը՝ մազդեզականությունը, այլև ձգտում էր վերացնել այնտեղ նախարարական տների ժառանգական իրավունքներն ու արտոնությունները և հասցնել նախարարական Հայաստանը Իրանի մյուս մարզերի մակարդակին: Այդ նույն ժամանակ նա ուժեղացրեց ժողովրդական մասսաների շահագործումը՝ բարձրացնելով երկրից գանձվող պետական հարկերը²: Դրանով, — ինչպես հաղորդում է Եղիշևն, — պարսկական կառավարությունը նպատակ ուներ հայ շինականներին հասցնել ծայրագույն աղքատության և ստիպել ընդունելու մոգերի կրոնը³:

Իր թագավորության տասներկուերորդ տարում, այսինքն 450 թ., հաղորդում է Ղազար Փարպեցին⁴, Հազկերտ II-ը հայ նախարարներին ուղարկեց հատուկ հրովարտակ, որտեղ նրանց առաջարկում էր ուրանալ քրիստոնեությունը և ընդունել պարսիկների կրոնը: Փարպեցու ասելով, հայ նախարարները հրովարտակին պատասխանեցին կտրական մերժումով: Այնուհետև նրանք կանչվեցին Տիգրոն և այնտեղ, պատժից խուսափելու համար, մազդե-

¹ Երևան, 1934, էջ 286—293:

² Տե՛ս իմ «Հայաստանի արքունի հարկերը մազդեզական շրջանում», Երևան, 1926:

³ Տե՛ս Եղիշև, էջ 39:

⁴ Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն հայոց, II, ԻԲ, էջ 43—44 և I, ԺԹ, էջ 38: I, ԺԹ, էջ 38:

զականություն ընդունեցին: Սակայն Հայաստան վերագտնալուց հետո, երբ նրանց հետ եկած մոզերն սկսեցին ատրուշանները կանգնեցնել, ժողովրդական զանգվածներն ըմբոստանալով քանդակեցին ատրուշանները և կոտորեցին մոզերին:

Շուտով ողջ Պարսկական Հայաստանում բռնկվեց ժողովրդական ապստամբություն Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ: Հայ աշխարհագրորդ, որը բազկացած էր գլխավորապես ոսմիկներից և մի քանի անգամ հաղթանակ էր տարել պարսկական հզոր բանակների հետ ունեցած ընդհարումներում, Ավարայրում, ներկայիս Մակուից՝ ոչ հեռու, պարտություն կրեց: Մարտում հերոսաբար ընկավ Վարդան Մամիկոնյանը և նրա խիզախ զինակիցներից շատերը:

450—451 թթ. ապստամբությունը ճնշելուց և նրա գաղափարական ղեկավարներին՝ Մեսրոպ Մաշտոցի ու Սահակի աշակերտներին, դաժանորեն պատժելուց հետո Հագկերտ II-ը, ինչպես պարզվում է Փարպեցու վկայություններից, հասավ իր նպատակին: Նախարարական Հայաստանը զրկվեց՝ ներքին ինքնուրույնությունից և իր իրավունքներով հավասարեցվեց մյուս մարզպանություններին: Հայ նախարարական տների ավանդական իրավունքներն ու արտոնությունները վերացվեցին և հայկական մարզպանությունում իշխանություն ու կշիռ ստացան քրիստոնեությունն ուրացած նախարարները:

Ավելի քան երեսուն տարի տևեց մագդեզականություն ընդունած պարսկական զրածոների իշխանությունը Հայաստանում: Զախչախված ու ստրկացված Պարսկական Հայաստանը հարմար առիթի էր սպասում, որպեսզի ոտքի ելնի իր մշակութային ինքնուրույնությունը ոչնչացնող բռնակալների դեմ: 451 թվականի անհավասար մարտում ընկած հերոսների օրինակը ոգեշնչում էր ժողովրդին: Եվ ահա 481 թվականին, Վրաստանի և Աղվանքի հետ դաշնակցած Հայաստանում նորից ապստամբություն բռնկվեց պարսիկների դեմ: Այս անգամ ապստամբությունը գլխավորում էր Վարդան Մամիկոնյանի ազգական Վահան Մամիկոնյանը: Պարտիզանական մարտերի բնույթ ստացած համառ պայքարը Հայաստանում տևեց մոտ չորս տարի (481—484): 484 թվականի վերջին, այն բանից հետո, երբ Պարսկաստանը ծանր պարտություն կրեց

¹ Ավարայրի տեղը պարզված է իմ «Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պեվախնգերյան քարտեզի» ուսումնասիրության մեջ, Երևան, 1936, էջ 152—156:

հեփթաղների երկրում, երբ ջախջախվեցին պարսկական բանակի ընտիր զորագնդերը և պարսից Պերոզ թագավորն էլ սպանվեց, Պերոզի հաջորդ Վաղարշը (484—488) բանակցություններ սկսեց ապստամբների հետ, ընդունեց Վահանի առաջադրած պահանջները և հաշտության պայմանագիր կնքեց:

Այդ դաշնագրի համաձայն ամբողջ Պարսկական Հայաստանում վերականգնվեցին խոշոր նախարարական տների նախկին իրավունքներն ու արտոնությունները, ապահովվեց քրիստոնեական եկեղեցու լիակատար ազատությունը. պարսիկները պարտավորվում էին քրիստոնյաներին մազզեզական շղարձել և պաշտոններ ու իշխանություն չտալ քրիստոնեությունն ուրացողներին:

Այսպիսով, 481—484 թվականների ապստամբությունը պսակվեց լիակատար հաջողությամբ և 484 թ. Հայաստանի մարզպան նշանակվեց ապստամբության գեկավար Վահան Մամիկոնյանը:

V դարի ծանր փորձությունների ու համառ պայքարի բովում հայ ժողովուրդը կոփվեց և ձեռք բերեց հոգեկան շատ արժեքավոր հատկություններ՝ տոկունություն՝ բռնակալների դեմ մղված պայքարում և հաստատակամություն ու համառություն՝ իր ներքին ու մշակութային ինքնուրույնությունը պաշտպանելու գործում:

* * *

Երեսուներեք տարիների ընթացքում (451—484) Սասանյան Պարսկաստանի կիրառած ճնշումն ու հալածանքները Հայաստանում ուժեղացրին հունասիրությունը և Բյուզանդիայի ազդեցությունը:

V դարի վերջից հայ հին գրականության մեջ ծագեց ու զարգացավ այսպես կոչված հունաբան դպրոցը: Երևան եկան մեծաքանակ թարգմանական գրականություն, որն ընդգրկում էր հին աշխարհի գիտության բոլոր բնագավառները՝ քերականություն, հոնտորական արվեստ, փիլիսոփայություն, աստղաբաշխություն և այլն: Գրաբար թարգմանվեցին Արիստոտելի, Փիլոն Աղեբսանդրացու, Պորփյուրի, Հերմես Եռամեծի, մեկնիչներ՝ Համբղիթոսի, Օլիմպիոդորոսի, Դավթի և այլոց երկերը, Ափթոնիոսի և Թեոնի հոնտորական գործերը, Դիոնիսիոս Թրակացու քերականությունը, Նոննոսի մեկնությունները, Օղիմպիանի առակները և շատ այլ գործեր: Բացառիկ նշանակություն ունեն, անշուշտ, անտիկ այն երկերի թարգմանությունները, որոնց բնագրերը չեն պահպանվել:

Թարգմանական այս բազմազան գրականությունը հայերի հե-

տագա սերունդներին հնարավորություն տվեց մայրենի լեզվով գիտելիքներ ձեռք բերելու: Հունական գիտության ու գրականության հայերեն թարգմանված երկերը արթնացնում էին միտքը, ընդլայնում մտահորիզոնը, և դրդում ինքնուրույն մտավոր աշխատանքի: Դրանք նպաստեցին փիլիսոփաների, քերականների և հունարան գրողների հարուստ մեկնողական գրականության ստեղծմանը Հայաստանում: «Փիլիսոփայության մեջ հափշտակվելը, որ կապված էր հունասիրության հետ,—գրում է ակադեմիկոս Ն. Յա. Մառը,— ժամանակի հայ հասարակությանը բաժանեց երկու հակադիր խմբերի՝ առաջադիմական և պահպանողական...: Իսկ փիլիսոփայությունը, ընդլայնելով հայերի մտահորիզոնը, հաղթահարեց նրանց կրոնական մտածողության բացառիկությունը: Հետաքրքրություն ծագեց ոչ միայն դեպի հին աշխարհը, այլև դեպի սեփական հնություններն ու ժողովրդական գրույցները»¹:

VI—VII դարերի հունարան դպրոցը մանրամասնորեն քննված է իմ «Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները» աշխատության մեջ, տպված Վիեննայում 1928 թվականին: Այս աշխատության մեջ առաջին անգամ լիակատար ակներևության մեջ պարզված է, որ հունարան դպրոցի ծաղկումը պետք է ենթադրել ոչ թե VII—VIII դարերում, ինչպես կարծում էին առաջ, այլ VI դարում:

Այսպիսով, հաստատվում է, որ գրականությունն ու գիտությունը, որոնց հիմքը դրեցին Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակը և նրանց աշակերտները, VI դարում հաջողությամբ զարգանում էին հելլենական ուղղությամբ, որը հայ հոգևոր մշակույթի մեջ նոր խոշոր հեղաշրջում առաջ բերեց:

* * *

Հայերի հունասիրությանը և բյուզանդական կողմնորոշմանը ծանր հարված հասցվեց VI դարի II քառորդում հենց իր՝ Բյուզանդիայի ձեռքով, որը շեշտակի կերպով փոխեց իր քաղաքականությունը կայսրությանը կցված հայկական մարզերի նկատմամբ:

384—387 թթ. Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև Արշակունյաց Հայաստանի բաժանումից հետո կայսրության տիրապետության տակ էին անցել այսպես կոչված սատրապությունները (Սոփք Շահունյաց, Անձիտի, Սոփք, Հաշտյանք, Բալահովիտ) և

¹ Н. Марр, Иоанн Петрицкий, СПб, 1909, էջ 12 -13.

Ներքին Հայքը (Armenia Interior), որը հույները շարունակում էին կոչել Մեծ Հայք (Armenia Magna), վերացնելով Արշակունի թագավորների իշխանությունը, կայսրությունը ներքին կամ Մեծ Հայքի կառավարիչներ էր նշանակում հատուկ կուսակալների, որոնք ներկայացնում էին կայսեր իշխանությունը և կոչվում էին կոմեսներ (comes Armeniae): Այս մարզի ներքին կառուցվածքը և տեղական նախարարների իրավունքները էական փոփոխություններ չկրեցին: Տեղական կառավարիչների իշխանության ներքո էին մնում նաև վերոհիշյալ սատրապությունները, որոնք իրենց ներքին կառուցվածքով ինքնավար և ինքնուրույն էին:

Ներքին Հայքի ու սատրապությունների այս վիճակը շարունակվեց մինչև Հուստինիանոսի թագավորությունը (527—565): Հայտնի է, որ այս ինքնակալ կայսրը առաջինն էր, որ սկսեց հարձակողական համաձուլման քաղաքականություն վարել հայկական մարզերում և մտցրեց այնտեղ անմիջական գավառային կառավարում: Կայսրության նոր քաղաքականությունը նշանակում էր երկրի յուրօրինակ ներքին կարգի քայքայում և նրա ազատության ու ինքնուրույնության վերացում:

529, 535 և 536 թվականներին հրապարակված մի շարք հրովարտականերով Բյուզանդական Հայաստանը բոլորովին վերակազմավորվեց ու դարձավ սովորական նահանգ հռոմեական օրենքներով և ընդհանուր ծանր տուրքերով:

Երկրի ինքնուրույն հասարակական-քաղաքական կարգի վերացումը և հարկային ծանր ճնշումը առաջ բերին ընդհանուր խռովություն, որն աստիճանաբար վերաճեց բացահայտ ապստամբության, ինչպես այդ եղավ Պարսկական Հայաստանում 450—451, 481—484 թվականներին:

Պրոկոպիոս պատմագրի վկայություններից երևում է, որ ապստամբները սպանում են ներքին Հայքի կուսակալ Ակակիոսին: Հայտնի է նաև, որ հայ Արշակունիներ Արշակն ու Արտավանը մայրաքաղաքում դավադրություն էին կազմակերպել Հուստինիանոսի դեմ¹:

Կայսրության համաձուլարար քաղաքականությունը ստիպեց հայ նախարարներին ավելի սերտ կերպով մերձենալու Սասանյան Պարսկաստանին, որի տիրապետության տակ գտնվող հայկական մարզերում նախարարական կարգը մնում էր գրեթե անձեռնմխելի: Եվ միանգամայն բնական է, որ Հուստինիանոսի վերահիշյալ

¹ Տե՛ս Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, էջ 206—207.

բարենորոգումներից հետո էր հենց, որ Դվինի երկրորդ եկեղեցական ժողովում (554/5) վճռական քայլ արվեց հայկական եկեղեցին Բյուզանդականից անջատելու ուղղությամբ:

Հուստինիանոսի բարենորոգումներով Բյուզանդական Հայաստանում վերացվեց նրա ավատական-նախարարական կարգը և ղգալի շափով խախտվեց մշակութային ինքնուրույն զարգացումը: Այն հանգամանքը, որ Բյուզանդական Հայաստանի հայությունը, շնայած իր ներքին ինքնուրույնության կորստին, ամբողջապես չհռոմեացվեց և վերջնականապես չոչնչացվեց կայսրության կյանքի հորձանուտում, բացատրվում է անկասկած նրանով, որ այստեղ ևս արդեն գոյություն ունեին դպրություն և դպրոցներ մայրենի լեզվով:

Այսպիսով, իրենց կյանքի առավել ճակատագրական դարաշրջաններում թե արևելյան, և թե արևմտյան հայերը պահպանեցին իրենց գոյությունն ու մայրենի լեզուն, շնորհիվ Մեսրոպ Մաշտոցի մեծ գյուտի և մայրենի լեզվով դպրության, որը դարձավ ամբողջ հայ ժողովրդի միասնության և ընդհանուր մշակութային զարգացման կայուն շաղախը:

Հայ ժողովրդի ձուլման և կլանման քաղաքականությունը, ինչպես տեսանք, հաջողություն չունեցավ ոչ V և ոչ էլ VI դարերում:

* * *

VII դարի առաջին կեսին, Սասանյան Պարսկաստանը, ինչպես գիտենք, կործանվեց արաբների հարվածների տակ և դադարեց գոյություն ունենալուց, իսկ Բյուզանդական կայսրությունը քշվեց Փոքր Ասիայի խորքերը: Հայաստանն ընկավ արաբական խալիֆայության լծի տակ:

Պատմագիր Սեբեոսը, նշելով արաբական արշավանքների բերած սոսկալի աղետները, Հայաստանն ու անդրկովկասյան երկրները շրջապատող պետությունները համեմատում է Դանիելի մարդարեության մեջ նկարագրված շորս հրեշ-գազանների հետ: Այդ հրեշներն են Բյուզանդիան, Սասանյան Պարսկաստանը, Գոգի ու Մազոգի հյուսիսային թագավորությունը և արաբների թագավորությունը: Ամենասարսափելին, նրա կարծիքով, շորորդ գազանն է՝ արաբական խալիֆայությունը: «Իսկ գազանն շորորդը,—ասում է Սեբեոսը,— ահեղ և զարմանալի, և ժանիք նորա երկաթիք, և

մագիլը նորա պղնձիք, ուտէր և մանրէր և զմնացուածսն առ ոտն կոտորէր»¹:

Այս հրեշքը, ենթադրում է Սերեոսը, կգերազանցի բոլոր մյուս թագավորութիւններին և կխժոռի ամբողջ երկիրը:

Սերեոսը, ինչպես այժմ մեզ հայտնի է, գերազնահատել է հարավից եկող այս հրեշքի զորութիւնը: Հարկավ, շատ վիշտ պատճառեցին Հայաստանին թե՛ այս հրեշքը, և թե՛ ավելի ուշ շրջանի, Սերեոսին անհայտ հրեշները: Բայց շնայած ծանր փորձութիւններին, իսկ երբեմն, թերևս անխուսափելի թվացող կործանմանը, հայ ժողովուրդը հետագա գարեբում ևս անշեղորեն զարգացնում էր իր աղգային մշակույթը և իր բաժինը ներդնում մարդկութեան մշակույթի ընդհանուր գանձարանում:

---

¹ Պատմութիւն Սերէոսի Լախիկոպոսի Հերակլն, Քիֆլիս, 1912, էջ 182—183:

ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԻ ՏԱՐԵԹՎԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁԸ

Անցյալ 1951 թվականի մայիս ամսին, երբ ես զբաղված էի Հիպպոդիտոսի ժամանակագրության խնդրով՝ առիթ ունեցա ծանոթանալու Մատենադարանի ձեռագրերից արտագրված տոմարագիտական մի քանի հատվածների հետ¹, որոնց մեջ, ի զարմանս իմ, հայ գրերի գյուտը ցույց էր տրված 391-2 թվականին, այսինքն՝ ճիշտ և ճիշտ այն թվականին, որ որոշել էի ես ևս իմ «Месроп Маштоц...» (Ереван, 1941, էջ 27) աշխատության մեջ*։ Այդ ճշգրիտ թիվն ունեն Հայկական ՄՍՀ Մինիստրների սովետին կից Պետական Ձեռագրատան (Մատենադարանի) 1684 թվականի № 1495 (էջ 169 բ), 1632 թվականի № 8575 (էջ 382 բ) և 1532 թվականի № 6644 (էջ 104 բ—106 ա) ձեռագրերի տոմարագիտական տեքստերը։

«Ի ծնընդենէն Քրիստոսի մինչև ի սուրբ Գրիգորն ելն ի վիրապէն,—վկայում է № 1495 ձեռագիրը,— ՄՂԶ (276) և անտի մինչև ի գիւտ գրոցն հայոց ամք ՃԺԶ (116) (№ 8575 ձեռագիրն, ունի «ՃԺԷ (117) ամ») և ի գիւտ գրոցն հայոց մինչև հայ մեծ թուականն ամք ՃԿ (160)»։

Այս վկայության մեջ հայ գրերի գյուտը մատնանշված է, ինչպես տեսնում ենք, «ի ծնընդենէն Քրիստոսի» 276+117=393 թվականին և հայոց մեծ թվականից՝ 160 տարի առաջ, ուրեմն՝ 553—160, որ հավասար է դարձյալ 393 թվականին։ Ինչպես Դյուլորիեի ժամանակագրական հաշիվներից մենք գիտենք, հայկական աղբյուրների «ի ծնընդենէն Քրիստոսի» 553 և 393 թվականները համապատասխանում են այժմյան Հուլյան տոմարի 551-2 և 391-3

¹ Ընկ. Լ. Խաչիկյանին, որն արտագրել և տրամագրել էր ինձ այդ հատվածները, հայտնում եմ իմ շնորհակալությունը։

* Տե՛ս սույն հատորի 460—461 էջերում. իմբ.։

թվականներին¹: Պարզվում է այսպիսով, որ վերոհիշյալ ձեռագրերի տոմարագրական ցուցումները, որ քաղված են, անտարակույս, հնագույն ձեռագրերից, հայ գրերի գյուտը պարզ ու որոշ դնում են մեր թվականության 391-2 թվականին:

Ձեռագրերի այս ցուցմունքը գրերի գյուտի ժամանակի որոշման համար, անշուշտ, կարևորագույն մի նոր կովան է. ուստի և ես հարկադրված եղա վերանայել և վերաքննել Մաշտոցյան գյուտի խնդիրը նոր այս վկայության օգնությամբ: Ներքև մանրամասն մենք ցույց ենք տալու, որ այս խնդրի մանրախույզ քննությամբ հաստատվում է, իրոք, որ հայ գրերի գյուտը տեղի էր ունեցել վրամ Կրմանի թագավորության շորրորդ տարում՝ ճիշտ և ճիշտ 391-2 թվականին:

* *
*

Մեսրոպ Մաշտոցի այբուբենի գյուտի ժամանակի մասին ըսկրզրնադրյունների հաղորդած տեղեկությունները, ինչպես հայտնի է, խիստ հակասական են ու խճճված: Սկսած դեռ Զամչյանից, որն իր եռհատոր պատմությունը գրել էր XVIII դարում, այս հարցը բազում անգամ ենթարկվել է հատուկ քննության, սակայն մինչև այժմ վերջնական կերպով լուծված չէ:

Պետք է ասել, որ ընդհուպ մինչև վերջին ժամանակները գիտնականների մեծագույն մասը միանգամայն անտարակուսելի էին համարում, որ Մեսրոպ-Մաշտոցյան այբուբենի գյուտի ժամանակը ճշտիվ որոշվում է հինգերորդ դարի սկզբում: Զանազան հաշիվներ անելով՝ գրերի գյուտի թվականը նրանք ենթադրել են 402-3, 404, 405, 406 կամ 407-8 թվականներին և իրենց հաշիվների համար իրրև ելակետ են ընդունել ժամանակագրական այն ցուցումները, որոնք գտնվում են Կորյունի պատմական երկի վերջում:

Կորյունի այդ վկայությունը մեջ եմ բերում ամբողջությամբ՝ առանց կրճատումների:

«Յվ արդ,—ասված է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկի վերջաբանում,—Նրանելիի հավատքի տարիների հաշիվը լինում է քառասուն և հինգ տարի, և Հայոց դայրությունից մինչև Սրբի վախճանը՝ երեսուն և հինգ տարի, որ այսպես են համարվում. Պարսից արքա Կրմանը թագավորել է վեց տարի, և Հաղկերտը՝ քսան և մեկ տարի (և Վռամը տասնութ տարի), և Վռամի որդի

¹ Տե՛ս Ed. Dulaurier, Recherches sur la Chronologie arménienne, Paris, 1859, էջ 51, 56, 179, 185, 193, 364.

երկրորդ Հազկերտի առաջին տարում վախճանվեց Երանելին: Եվ արդ՝ սուրբ հավատքի տարիների հաշիվն սկսվում է Կրման արքայի շորրորդ տարուց մինչև Վռամի որդի երկրորդ Հազկերտի առաջին տարին և հայոց դպրութունն սկսվել է Հազկերտի ութերորդ տարուց: («Եւ արդ լինի համար ամաց հաւատոց Երանելւոյն ամբ քառասուն և հինգ, և ի դպրութենէն Հայոց մինչև ցվախճան սրբոյն՝ ամբ երեսուն և հինգ, որր համարին այսպէս. թագաւորեալ Կրմանայ Պարսից արքայի ամս վեց, և Յազկերտի ամս քսան և մի (և Վռամայ ութ և տասն) և յառաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ վախճանեցաւ Երանելին: Եւ արդ առնու համար ամաց սրբոց հաւատոց ի շորրորդում ամէն Կրմանայ արքայի մինչև ցառաջին ամն երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ, և դպրութեանն Հայոց յութերորդ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն»):

Կորյունի պատմութեան այս վերջաբանում հայ դպրութեան սկիզբը, ինչպես տեսնում ենք, ցույց է տրված Հազկերտ Ա-ի (399—420 թթ.) ութերորդ տարում և 35 տարի Մաշտոցի մահից առաջ, որը, ինչպես հայտնի է, վախճանվել էր հայոց մեհեկան ամսի տասներեքին՝ Սահակ կաթողիկոսի մահից վեց ամիս հետո²: Հայ և օտար պատմագետներն ու բանասերները կարծում են, որ Կորյունի վերջաբանի ժամանակագրական այս տվյալների հիման վրա Մեսրոպ Մաշտոցի գյուտի թվականը որոշվում է լիակատար ճշտությամբ:

Հիմնվելով տոմարական անվիճելի հաշիվների վրա՝ Մեսրոպ Մաշտոցի, ինչպես և Սահակ կաթողիկոսի մահվան տարեթիվը, ամսաթիվը և օրը ճշտիվ որոշել է Փրանսիական գիտնական Դյուլորիենն: Մեսրոպ Մաշտոցը, ինչպես նա պարզել է, վախճանվել էր 440 թվականի փետրվարի 17-ին, շաբաթ, իսկ Սահակ կաթողիկոսը՝ 439 թվականի սեպտեմբերի 7-ին, հինգշաբթի³: Այսպիսով, հայերեն այբուբենի գյուտը, որ Կորյունի վերջաբանում մատնացույց է արված Մեսրոպ Մաշտոցի մահվանից 35 տարի առաջ պեսք է ենթադրել 406 թվականին: Այս թվականի ճշտությունը հաստատվում է նաև նրանով, որ նույն տարեթիվը ստացվում է

¹ Տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, հրատ. և թարգմ. Մ. Արեղյանի, Երևան, 1941, էջ 98—101:

² Նույնը, էջ 29:

³ Տե՛ս Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, էջ 135 — 136, ժան. 40:

Կորյունի վերջարանի նաև ըստ մյուս վկայության, որը հայոց դպրութեան սկիզբը մատնանշում է Հազկերտ Ա-ի թագավորության (399—420) ութերորդ տարում, այսինքն՝ դարձյալ 406 թվականին¹։

Հայկական գրերի գյուտի այս տարեթիվը, որ հիմնված է Կորյունի վերջարանի սինխրոնիզմների վրա, հաստատուն և անդրդվելի են համարում նաև այժմ գրեթե բոլոր հայագետները։ Սակայն Ղազար Փարպեցու ժամանակագրական ցուցումները, ինչպես իրեն՝ Կորյունի հաղորդած տեղեկություններն իր աշխատության մյուս հատվածներում, ինչպես ներքև կտեսնենք, անհատելի կերպով հակասում են վերոհիշյալ վերջարանի տվյալներին։

Կարևոր այս փաստը, որ անտարակուսելի է, պարզ ցույց է տալիս, որ գրերի գյուտի տարեթվի խնդիրը կարո՞ւ է վերստույման ու նոր ուշադիր բնութեան։

Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» բնագրի մեջ եղած մի քանի հակասությունները մատնանշված են Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ն. Աղոնցի հոդվածներում, որոնք տպագրված են «Արարատ» և «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագրերում²։

Կորյունը պատմելով գրերի գյուտի մասին, հաղորդում է իր աշխատության մեջ, որ Վոսմշապուհի (387-8—չուրջ 413-4) թագավորության հինգերորդ տարում Մաշտոցը գնացել էր Ամիգ և Եղեսիա քաղաքները, ուր նրան մեծարանքով ընդունել էին տեղական Ակակիոս և Բաբիլաս եպիսկոպոսները։ Մինչդեռ՝ հակառակ այս վկայության՝ մեզ հայտնի է, որ Ակակիոսն Ամիգի եպիսկոպոս էր սկսած 420 թվականից³, իսկ Բաբիլասը, կամ ավելի ճիշտ՝ Բաբիլասը (=Ռարուլաս)⁴, Եղեսիայի եպիսկոպոս էր 412—435 թվականներին⁵։

¹ Հայ և օտար գիտնականները, որոնք հայկական գրերի գյուտը գնում են 404, 405 կամ 407-8 թվականներին, կամ սխալ են որոշել Մաշտոցի մահվան տարեթիվը և կամ աղճատված են համարել Կորյունի բնագրի «բառասուն և հինգ» (ԽԾ) ու «երեսուն և հինգ» (ԼԾ) թվերը։

² Տե՛ս Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիվ, «Արարատ», 1912, մայիս-հունիս, էջ 499—514. Ն. Աղոնց, Անծանոթ էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կյանքից ըստ օտար աղբյուրների, «Հանդ. Ամս.», 1925, № 5—12։

³ Տե՛ս Ն. Ակիևյան, Պատմութիւն վարուց Ս. Մաշտոց վարդապետի, «Հանդ. Ամս.», 1949, էջ 290։

⁴ Կորյունի պատմության բնագրում, ինչպես մատնացույց է արել Գ. Տեր-Մկրտչյանը, Բաբիլաս անունը պետք է ուղղել և կարգալ Բաբիլաս (=Ռարուլաս), տե՛ս «Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիվ», «Արարատ», 1912, մայիս-հունիս, էջ 508։

⁵ Տե՛ս Աղոնց, Անծանոթ էջեր, «Հանդ. Ամս.», 1925, էջ 435, համեմատե՛ք Chabot, Synodicon Orient, Paris 1902, էջ 276 և J. Labourt. Le christianisme dans l'empire per-se, Paris, 1904, էջ 101։

Արդ՝ ի՞նչպես բացատրել Կորյունի այս ակներև հակասութիւնը, վերոհիշյալ վերջաբանի մեջ հայկական գրերի գրուտը մատնացույց է արված 406 թվականին, իսկ բուն բնագրի վկայութիւններից կարելի է հետևեցնել, որ այդ գրուտը պետք է եղած լիներ 412 թվականից հետո:

Գ. Տեր-Մկրտչյանը իր վերևում նշված հոդվածի մեջ աշխատել է այդ հակասութիւնը վերացնել և ենթադրել է, որ վերջաբանում հիշատակված 406 թվականը ոչ թե Մեսրոպ-Մաշտոցյան տառերի գյուտի թվականն է, այլ Դանիելյան տառերի վաղարշապատ բերվելու թվականն է և սկիզբն հայ տառերի գյուտի աշխատութիւնների: Նրա կարծիքով, Մաշտոցյան այբուբենը չէր կարող հնարված լինել 412 թվականից, այսինքն՝ Ռաբուլասի Ծղեսիայի եպիսկոպոս ձեռնադրվելուց առաջ: Ուստի և նա Մաշտոցի հանդիպումը Ռաբուլասի հետ և նրա գործունեութիւնն Ասորիքում ենթադրում է 412—416 թվականներին, իսկ Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտը՝ այդ քառամյակի սկզբներում:

Կորյունի բնագրի մեջ, ասում է Գ. Տեր-Մկրտչյանը, ներս է սայրղել գրչագրական ակներև մի սխալ: Մաշտոցն Ասորիքից վերադարձել էր վաղարշապատ ոչ թե վռամշապուհի թագավորութիւն վեցերորդ տարում («Ի Զ ամի վռամշապուհոյ արքային»), այլ տասնվեցերորդ տարում («Ի ԺԶ ամի»): Կորյունի բնագրում «վեց» կամ Զ թիվը նա առաջարկում է ուղղել և կարգալ ԺԶ կամ «տասնվեց»: Կարծելով, որ հակասութիւնը Կորյունի մոտ կարելի է վերացնել իր առաջարկած այդ ուղղումով՝ Տեր-Մկրտչյանը հանգում է բոլորովին նոր եզրակացութիւնների և տալիս է հետևյալ ժամանակագրութիւնը:

1. 405 թ.—սկիզբն հայ տառերի գյուտի աշխատութիւնների, այսինքն՝ Դանիելյան տառերի վաղարշապատ բերվելը:

2. 412—416 թվականների սկիզբը—Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտը:

3. 412—416 թթ. Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի կատարելագործումը:

Մեջ բերված այս նոր եզրակացութիւնները, ինչպես դժվար չէ նկատել, ոչ միայն համոզիչ չեն, այլև խիստ վիճելի են: Նախ և առաջ՝ դժվար է, իհարկե, ենթադրել, որ իբր Կորյունի աշխատութիւն վերջաբանում, որն ամբողջովին նվիրված է Մեսրոպ-Մաշ-

¹ Տե՛ս «Արարատ», 1912, մայիս-հունիս, էջ 512:

տոցի կենսագրութեանն ու գործունեութեանը, ժամանակագրական ցուցումները վերաբերում են ոչ թե Մեսրոպ-Մաշտոցի այբուբենի գյուտին, այլ Դանիելյան գրերի վաղարշապատ բերվելուն: Կասկածելի է, բացի այդ, Տեր-Մկրտչյանի նաև մի ուրիշ պնդումը, որ իբր թե Մեսրոպ-Մաշտոցը հնարել և կատարելագործել էր այբուբենը Դանիելյան տառերի ստացվելուց 7—11 տարի հետո և վերագործել էր վաղարշապատ վոամշապուհի թագավորութեան տասնվեցերորդ տարում: Անընդունելի է նույնպես նաև Տեր-Մկրտչյանի վերոհիշյալ ուղղումը՝ «ի ՁԺ ամի» փոխանակ «ի Ձ ամի», որովհետև Կորյունի տպագրված բնագրի ճշտությունը հաստատվում է բոլոր ուշ շրջանի պատմագիրների ու ժամանակագիրների վկայություններով:

Գ. Տեր-Մկրտչյանի հոդվածը Մեսրոպ-Մաշտոցյան տառերի գյուտի թվականի բնական ուսումնասիրութեան առաջին փորձն էր և այդ հոդվածի գլխավոր արժանիքն այն է, որ նրա ականավոր հեղինակը չէ հետևել ավանդական տեսակետին, որը, ինչպես տեսանք, համարվում էր հաստատուն ու անառարկելի:

Բոլորովին նոր ու հետաքրքիր լուսաբանություն է տվել նույն այս խնդրին Ն. Աղոնցը վերոհիշյալ իր հոդվածում, որը տպված է «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագրում: Հիմնվելով հունահռոմեական աղբյուրների վրա՝ Աղոնցն իր հոդվածում մեջ է բերում անձանոթ նոր փաստեր, որոնք վկայում են, որ Մեսրոպ-Մաշտոցը մասնակից է եղել կրոնական պայքարին նեստորականութեան դեմ: Նա մատնանշում է, ի միջի այլոց, որ հայ գրերի հորինողը մտտ ծանոթ է եղել նեստորիոսի ուսուցիչ Թեոդորոս Մոպսուեստացու հետ: Մաշտոցի խնդիրքով վերջինս գրել էր ընդդեմ Պարսից մոգութեան գրվածքը, որը հիշատակված է Փոտիոս պատրիարքի հռչակավոր «Գրադարան» աշխատության մեջ («Թեոդորոսի երիցու, Յաղագս որ ի Պարսս մոգութեան, ի ճառս երիս... առ Մաստուրիոս (Մաշտոց) յաշխարհէն Հայոց, որ էր քորեպիսկոպոս»)¹:

Թեև Աղոնցը նպատակ չէ ունեցել լուսաբանելու գրերի գյուտի խնդիրը, սակայն նրա հոդվածը զուգընթացորեն տալիս է ցուցումներ, որոնք պարզապես նոր հունի մեջ են դնում նաև այդ պրոբլեմը: Ինչպես շատ ճիշտ կոահել է Աղոնցը, հայ գրերի հորինման ժամանակ Մաշտոցին աջակցել և օգնել էին ոչ թե Ակակիոս և Ռարուլաս եպիսկոպոսները, այլ հավանորեն, վերոհիշ-

¹ *Sicut Photii*, Bibliotheca, 81 (Migne, Patrologia graeca, 103, էջ 281).

յալ Թեոդորոս Մոպսուեստացին, որի հերձվածողական գրվածքները դատապարտվել էին Եփեսոսի 431 թվականի տիեզերական ժողովում:

«Կորյունը,—ասում է Աղոնցը,—հասարակ կենսագիր չէ, նա և եկեղեցական գործիչ է և իբր այդպիսին պետք է իր գրիչը համակերպեր հետ-Եփեսոսյան տրամադրության, Հայոց կապերը Ասորիքի հետ այժմ պիտի խորշելի թվեր»¹:

Սրանից պարզ հետևում է, որ Կորյունի հաղորդումների մեջ նկատվող թերասությունները, անորոշությունները և նույնիսկ խեղաթյուրումները կարող են բացատրվել ոչ միայն Կորյունի աշխատության խմբագրական վերամշակումով, այլ մասամբ նաև դավանական նկատառումներով հենց իրեն հեղինակի, որը Մաշտոցի վարքը գրել էր համապատասխան փոփոխված կրոնական տրամադրությունների հինգերորդ դարի քառասնական թվականներին:

Աղոնցը հավանական է համարում, որ հայկական այբուբենը Մաշտոցը պետք է հորինած լիներ շորրորդ դարի վերջերում Թեոդորոս Մոպսուեստացու և սրա աշակերտ՝ Ռուփինոս² անունով քահանայի աջակցությամբ, որը 399 թվականին Ասորիքից մեկնել էր Հռոմ և այնտեղ իսկական հիմնադիրը դառել Պելագիական կոչված վարդապետության³: Ըստ Ղազար Փարպեցու, բացատրում է Աղոնցը, Վոամշապուհին թագավոր էր կարգել Շապուհ Գ-ը (383-4—388-9), ուրեմն՝ պարզ է, որ Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտը, որոնք Վաղարշապատ էին բերվել Վոամշապուհի վեցերորդ տարում՝ կարելի է ենթադրել շորրորդ դարի վերջերում Վոամ Դ-ի (388-9—399) թագավորության ժամանակ: Հենց այս ժամանակաշրջանում, ասում է Աղոնցը, Մեսրոպ-Մաշտոցը նամակագրություն էր ունեցել Թեոդորոս Մոպսուեստացու հետ սրա քահանա եղած ժամանակ (383—392) և հավանորեն, հենց այս վերջինը կարող էր աջակցություն ցույց տված լինել Մաշտոցին գրերի գյուտի ժամանակ:

«Սրանով,—եզրակացնում է Աղոնցը,—ընդգծվում է գրերի գյուտի համար որոշ և դրական տարեթիվ՝ 383—392 տարիների տասնամյա միջոցը»⁴:

¹ «Հանգ. Ամս.», 1925, սեպտ.-հոկտ., էջ 439:

² Մաշտոցի վարքի ընդարձակ խմբագրությունը փոխանակ «Ռուփինոս»-ի ունի «Հոսոփանոս», իսկ համառոտ խմբագրությունը և հորենացու Պատմությունն ունեն նաև «Ռուփինոս», «Ռուփանոս» և «Հոսոփանոս» ընթերցվածները:

³ Տե՛ս «Հանգ. Ամս.», 1925, 9—10, էջ 441:

⁴ Տե՛ս «Հանգ. Ամս.», 1925, 11—12, էջ 531:

Աղոնցի դիտողությունները, որ խիստ հետաքրքրական են, արժանի են, անշուշտ, հատուկ ուշադրության: Մեսրոպ-Մաշտոցի այբուբենը, ինչպես կտեսնենք ներքև, հորինված է եղել, իրոք, Քեոդորոս Մոպսուեստացու քահանայության ժամանակ՝ 391-2 թվականին:

Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտի տարեթիվը, ինչպես մատնանշել եմ «Месроп Маштоц и борьба арм. народа» վերոհիշյալ իմ աշխատության մեջ*, պետք է որոշել ոչ թե Կորյունի վերջաբանի, այլ Կորյունի և Ղազար Փարպեցու երկերի բուն բնագրերում նշված ցուցումների հիման վրա: Կորյունի կարևոր այդ ցուցումներից, ինչպես վերև տեսանք, պարզ երևում է, որ Մեսրոպ-Մաշտոցը հայ գրերի գյուտն արել էր Վոամշապուհ թագավորության հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում: Եվ ուշագրավ է, որ ուշ շրջանի հայ մատենագիրները հենվում են հենց այդ վկայության վրա և բոլորովին անտեսում են Կորյունի վերջաբանը:

Ի նկատի ունենալով այս խնդրի կարևորությունը՝ մեջ եմ բերում մատենագրական այդ ուշագրավ վկայությունները ընդարձակ բովանդակությամբ:

1. «Անանուն ժամանակագրություն է գարի», տես Ա. Արրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 389՝

«Արա (Քեոդոս Փոքրի, 408—450) ժամանակ ապրում էր Հայոց հայրապետ սուրբ Սահակը, որի ժամանակ հաստատվեց հայերեն լեզվի դպրությունը Ասորիքի Դանիել փիլիսոփայի քսան և ինն գրով, որ կարգադրել էր բերել Վոամշապուհ թագավորը Վախրիճ նախարարին՝ Հաբել երեցի միջոցով: Իայց յոթը գրերի պակասը երանելի Մեսրոպը, որը Տարոնի Հացեկաց գյուղից էր և ազատ տոհմից էր, խնդրեց աստօնաց, իր աշակերտների հետ մի ամիս պաս պահելով և ազոթք անելով, որ և նրան երևաց տեսիլքում: Այս տեղի էր ունեցել Ասորոց աշխարհում, երբ նրանք այդ բանի համար ճանապարհորդել էին այնտեղ»:

(«Ի սորա աւուրս էր սուրբ Սահակ՝ Հայոց հայրապետ, յորոյ աւուրս դպրութիւն հայերէն լեզուի քսան և ինն գրով ի Դանիէզէ փիղիսոփայէ Ասորոց կարգեցաւ. զոր ետ բերել Վոամշապուհ թագաւոր Վախրճայ նախարարի՝ ձեռամբ Հաբելի երիցու: Իսկ զեւթն գրոյն պակասութիւն Մեսրովը Ե[ր]-անելի, ի Հացեկաց Տարանոյ, յազատ տանէ, ամսաւրեայ

* Տե՛ս սույն հատորի 440—481 էջերում. խմբ.:

պահաւք և ազաւթիւք հանդերձ աշակերտաւքն հայցեալ յԱստուծոյ, և ցուցաւ նմա ի տեսեանս, Այս լինէր յԱսորոց աշխարհին՝ յորժամ վասն նորին անդ ճանապարհորդեցին»):

2. «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 54՝

«Իսկ երբ սուրբ Սահակը եկավ և Արտաշրի պարգևածները հաստատեց մեր Վրամշապուհի ձեռքով՝ ապա Պարսից Արտաշիր թագավորը մեռավ և նրա փոխարեն թագավորեց Վրամը: Այդ ժամանակներում եկավ ապա Մեսրոպը և բերեց մեր լեզվի նշանագրերը, որ կարծես պարզն էր տրված նրան աստվածային շնորհաց տնօրենութեամբ»:

(«Իսկ իբրև եկն սուրբն Սահակ և զպարգևեալսն յԱրտաշրէ հաստատեաց ի ձեռն մերոյն Վրամշապուհոյ՝ մեռանի ապա Արտաշիր արքայ Պարսից, և փոխանակ նորա թագաւորէ Վրամ: Ընդ այն ժամանակս ապա եկեալ Մեսրովբայ և բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուի, զոր քոզցես նմա պարգևեալ ի տեսութենէ շնորհացն Աստուծոյ»):

3. «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողական Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 74 (II, Ա.)՝

«Եվ մենք գտանք, որ պարսից Արտաշիր թագավորի երկրորդ տարուն համապատասխանում է Հայոց Վրամշապուհ թագավորի հինգերորդ տարին, որի ընթացքում երանելի Մաշտոցը, որը Տարոն գավառից Հացեկաց գյուղիցն էր՝ ընկերներից ոմանց հետ, որ նրան տվել էր Սահակը, Վրամշապուհի ու մեծ հայրապետ Սահակի օժանդակութեամբ, հորինում էր դպրութիւնը Դանիելյան նշանագրերով համաձայն հայերենի: Դրանից հետո, դարձյալ նույն Վրամշապուհի վեցերորդ տարում, որ համապատասխանում է Վրամ Կրման թագավորի առաջին տարուն, փոփոխման ենթարկելով նույնը՝ վերստին հորինեց աստվածապարզն նշանագրերով»:

(«Եւ գտաք հանգիպեալ յերկրորդ ամին՝ Արտաշրի արքային Պարսից՝ զհինգերորդ ամն Վրամ-Շապուհոյ արքայի Հայոց-յորում Մաշտոցն երանելի, որ էր ի գաւառէն Տարօնոյ ի գեղ-

¹ Որովհետև Ասողիկն իր երկրորդ գրքի երրորդ գլխում վկայում է, որ Արտաշիր Բ-ը թագավորել էր երեք տարի, իսկ Վրամշապուհի հինգերորդ տարին, ինչպես երևում է Ասողիկի վկայութիւնից, համապատասխանում էր Արտաշիր Բ-ի թագավորութեան վերջին տարուն, ուստի և յերկրորդ ամին՝ հավանորեն պետք է ուղղել և կարդալ «յերրորդ ամին»:

չէն Հացեկաց՝ ի ձեռն Վոսմ-Շապհոյ և մեծի հայրապետին Սահակայ Դանիէլեան նշանագրօք զդպրութիւն ըստ հայումս յօրինէր ընկերօք ոմամբք, տուելովք նմա ի Սահակայ: Յետ որոյ դարձեալ ևս ի վեցերորդումն նորին Վոսմ-Շապհոյ, որ է ամ առաջին Վոսմ-Կրման արքայի վերստին աստուածատուր նշանագրօք զնոյնս յեղանակեալ յօրինէր»):

4. «Սամուէլի քահանայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս», հրատ. Արշակ Տէր-Միքէլլանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 68՝

«ՆԻԱ. Պարսից Արտաշիր՝ Գ տարի: Սկիզբն մեր հայոց զպրության. Մաշտոց, որ է Մեսրոպ Երանելի և Մեծն Իսահակ ընկերների հետ միասին հորինեցին Դանիէլի նշանագրերը: Եվ մի տարուց հետո՝ նորից փոխարինեցին նույնը աստվածապարզ և նշանագրերով, որոնցով թե դպրությունն էր և թե աստվածային ուղղված գրքերն էին թարգմանում»:

(«ՆԻԱ. Պարսից Արտաշիր՝ մաս Գ: Սկիզբն դպրութեանս Հայոց. Մաշտոց՝ որ է Մեսրոպ Երանելի՝ և Մեծն Իսահակ զԴանիէլի նշանագիրսն յօրինէին ընկերօք հանգերձ: Եւ յետ միոյ ամի դարձեալ աստուածատուր նշանագրօք՝ զնոյն յեղանակեալ, որով և դպրութիւնք և գիրք աստուածային ուղղեալ թարգմանէին»):

5. «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 49 (ԻԾ)՝

«Մրա (Վոսմշապուհ թագավորի) հինգերորդ տարում և Շապուհի որդի Արտաշրի առաջին տարում՝ սուրբ Մեսրոպը հորինում է հայկական գրերը. քսան և երկու գիրք, որ հին ժամանակներից էին և գտնվում էին Դանիել Ասորու մոտ՝ որովհետև նրանք չէին արտահայտում մեր լեզվի բազմահնչունությունը, անտեսված էին նախնիների կողմից: Նրանք բավական էին համարում հունական, ասորական և պարսկական գրերը: Մեսրոպը շէր կարող նրանցով թարգմանել աստվածաշունչ գրքերը հայերեն: Դրա համար նա անձնատուր եղավ աղոթքների գործակցութեամբ սուրբ Սահակի, և Աստված նրան տվեց խնդրածը, 14 գիր, որ աջ իր ձեռքով նրա առջև գրոշմեց ինչպես մեծն Մովսեսին Սինա լեռան վրա, նույնպես և սրան Բալու լեռան վրա»:

(«Ի հինգերորդ ամին սորա և յառաջին ամին Արտաշրի որդոյ Շապհոյ՝ սուրբն Մեսրոպ յօրինէ դպրութիւն հայերէն

քսան և երկու գիր առ Դանիէլի Ասորւոյ դտեալ ի հին ժամանակաց, որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութիւն լեզուիս, անհոգացեալ եղև յառաջնոցն, յոյն և ասորի և սլարսիկ գրով շատացեալք. և ոչ Մեսրոպ կարէր նոքօք փոխել զաստուածաշունչ մատեանս ի հայ բարբառ: Վասն որոյ ազոթից տուեալ զանձն գործակցութեամբ սրբոյն Սահակայ, տայ նմա Աստուած զխնդրելին, շորեքտասան գիրս, աջով իւրով գրոջմեալ առաջի նորա որպէս մեծին Մովսէսի ի լեռան Սինայ, և սմա ի լեռան Բալուայ»):

Գրեհի գյուտի ժամանակի մասին կարևոր է նաև մեջ բերել Կորյունի բուն բնագրի և Մովսէս հորինացու համապատասխան ցուցումները, որոնց հետ, անշուշտ, սերտ կապ ունեն վերև բերված վկայութիւնները:

6. Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, հրատ. Մ. Արեղյանի, 1941, էջ 46—47՝

«Իրա համար երանելի Մաշթոցը՝ արքայի հրամանով և սուրբ Սահակի համաձայնութեամբ՝ մի խումբ մանուկներ առավ հետը և, սուրբ համբույրով միմյանց հրաժեշտ տալուց հետո, ճանապարհ ընկավ, զնաց Հայոց արքա Վռամշապուհի հինգերորդ տաւրում. և զնաց Արամի կողմերը, ասորոց երկու քաղաքները, որոնց առաջինը Եղեսիա է կոչվում, և երկրորդի անունն է Ամիգ»):

(«Վասն որոյ առեալ երանելոյն Մաշթոցի դաս մի մանկտոյ հրամանաւ արքայի և միաբանութեամբ սրբոյն Սահակայ, և հրաժարեալք ի միմեանց համբուրիս սրբութեանն՝ խաղալը զնայ ի հինգերորդ ամի Վռամշապուհոյ արքային Հայոց, և երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամի՝ ի քաղաքս երկուս Ասորոց, որոց առաջինն Եղեսիա կոչի, և երկրորդին Ամիգ անուն»):

7. Նույնը, էջ 50—51՝

«Նրանցից (Ասորոց եպիսկոպոսներից) բաժանվեց այնուհետև (Մաշտոցը) և ավետագրեր առնելով՝ շնորհատուր և պարգևներով և բուր իրայիններով աստուծու շնորհիվ ճանապարհ ընկավ, օթևաններ անցավ, հաջողութեամբ ու հոգելից ուրախութեամբ եկավ, հասավ Հայաստան աշխարհը, Այրարատյան գավառի կողմերը, նոր քաղաքի սահմանների մոտ, Մեծ Հայաստանի արքա Վռամշապուհի վեցերորդ տաւրում»):

(«Յորոց հրաժարեալք այնուհետև և առեալ թուղթս աւե-

1 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, թարգմ. Մ. Արեղյանի, էջ 47:

2 Նույն տեղում, թարգմ. Մ. Արեղյանի, էջ 51:

տագիրս, հանդերձ շնորհատուր պարգևօքն և ամենայն իւրայիւքն, ի շնորհացն Աստուծոյ ճանապարհորդ լինէլ. զօթեւանօք անցեալ աշողութեամբ և հոգելից ուրախութեամբ եկեալ շասունէր ի Հայաստան աշխարհն, ի կողմանս Այրարատեան գաւառին, առ սահմանօք նոր Քաղաքին, ի վեցերորդ ամի Վոսմշապհոյ արքային Հայոց Մեծաց»):

8. «Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց», աշխատությամբ Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տիֆլիս, 1913, էջ 328 (III ԾԳ):

«Արկաղը վախճանվելով՝ նրա տեղ թագավորեց նրա որդին. որ կոչվեց Թեոդոս Փոքր. նա նույնպիսի բարեկամութիւն պահպանեց մեր աշխարհի և մեր Վոսմշապուհ թագավորի հետ, բայց իր մասը նրան չհավատաց, այլ իրեն պահեց՝ գործակալներով, և Պարսից Հաղկերտ թագավորի հետ խաղաղութիւն կնքեց. Այս ժամանակներն եկավ Մեսրոպը, բերելով մեր լեզվի նշանապիրները»):

(«Վախճանեալ Արկաղեայ՝ փոխանակ նորա թագաւորէ նորին որդի, որ կոչեցաւն Թէոդոս Փոքր. և զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ մերում աշխարհիս և ընդ արքային մերում Վոսմշապուհոյ, բայց զմասն իւր ոչ հաւատաց նմա, այլ ինքեան կալաւ գործակալօք և խաղաղութիւն արար ընդ Յազկերտի արքայի Պարսից: Ընդ այն ժամանակս եկեալ Մեսրոպայ, և բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուիս»...):

Գրերի գյուտի ժամանակի մասին վերոհիշյալ աղբյուրների վկայությունները, ինչպես տեսնում ենք, խիստ խառնաշփոթ են և կարոտ են հատուկ և մանրազնին քննության:

Վերև բերված առաջին վկայությունը, որ VII դարի հեղինակ Անանուն ժամանակագրինն է, որին սխալմամբ նույնացրել են Անանիա Շիրակացու հետ, գրերի գյուտի ժամանակի մասին չի տալիս որոշ ու հաստատուն տեղեկություն: Այդ վկայության մեջ միայն ասված է, որ Թեոդոս Փոքրին (408—450) ժամանակակից էր Սահակ կաթողիկոսը (388—439), որի ժամանակ եղել է հայ գպրության սկիզբը:

Խիստ կարևոր է սակայն և հատուկ ուշագրության արժանի է Հովհաննես կաթողիկոսի վերոհիշյալ երկրորդ վկայությունը: Ամենից ուշագրավն այդ վկայության մեջ այն է, որ Հովհաննես կա-

¹ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմությունը, Թարգմ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940, էջ 227:

Թողիկոսը, թեև նա իր տեղեկությունները Մեսրոպ Մաշտոցի մասին քաղել է հորենացու երկից՝ Մաշտոցյան գրերի բերվելը Հայաստան ղնում է ոչ թե հինգերորդ դարի սկզբներում Հազկերտ Ա-ի (399—420) ժամանակ, ինչպես այդ ունի հորենացին, այլ շորթորդ դարի վերջերում Վռամ Կրմանի (388—399) ժամանակ: Ինձ այնպես է թվում, որ ժամանակագրական այս խնդրում Հովհաննես կաթողիկոսը շեղվում է հորենացուց, ըստ երևույթին, այն պատճառով, որ նա այս կետում հետևում է Կորյունի վերջաբանի շխմբագրված նախնական բնագրին, որի մեջ Հայոց դպրութչան սկիզբը մատնանշված է եղել Վռամ Կրմանի ժամանակ՝ Վռամշապուհի հինգերորդ տարում: Ինչպես դժվար չի կոահել, Կորյունի հին վերջաբանը հետագա ժամանակներում փոփոխման է ենթարկվել հորենացու Պատմութչան վերև բերված ութերորդ վկայութչան համեմատ հորենացու հեղինակությունն այնքան մեծ է եղել, որ Կորյունի և Ղազար Փարպեցու հորենացու հետ ունեցած հակասությունները, ինչպես հայտնի է, սրբագրված ու ընդմիջարկված են հորենացու Պատմութչունից թե մեր ձեռքը հասած համառոտ կամ Սուտ Կորյունի և թե Ղազար Փարպեցու Պատմութչան մեջ՝:

Խիստ կարևոր է նմանապես Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի վերոհիշյալ երրորդ վկայությունը: Ուշագրավ է նախ և առաջ, որ Ասողիկը, որին աղբյուր են ծառայել, ինչպես ինքն է վկայում, Կորյունը և Ղազար Փարպեցին՝ գրերի գյուտը նույնպես չի ղնում Հազկերտ Ա-ի (399—420) ժամանակ, ինչպես այդ ունի Կորյունի այժմյան վերջաբանը: Պետք է ենթադրել, ուրեմն, որ Կորյունի այդ վկայությունը, որ պարզապես հակասում է նրա բուն բնագրի ժամանակագրական ցուցումներին, դեռևս «Վարք Մաշտոցի» բնագրի մեջ նա մուծված չի եղել Ստեփանոս Ասողիկի ժամանակ: Հետաքրքիր է նաև, որ Ասողիկը ևս իր տված ժամանակագրական հաշվում, որի մեջ նա, հետևելով Սեբեոսին և հորենացուն, Շապուհ Գ-ի (383—388) փոխարեն Վռամ Կրմանի (388—399) նախորդ թյուրիմացաբար համարում է Արտաշիր Բ-ին (379—383) Մաշտոցյան գրերի գյուտը ղնում է, ինչպես և Հովհաննես կաթողիկոսը, Վռամ Կրմանի ժամանակ, ուրեմն՝ դարձյալ ոչ թե հինգերորդ դարի սկզբներում, այլ շորթորդ դարի վերջերում:

Վերև բերված Սամուել քահանա Անեցու գրերի գյուտի մասին տեղեկությունը (տե՛ս վերև, վկ. 4) կարող ենք անտես առնել, որով-

¹ Տե՛ս Ղազար Փարպեցու Պատմութին Հայոց, հրատ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանի, Տիգրս, 1904, էջ 15, ժան. 3:

հետև այդ տեղեկությունը պարզապես քաղված է Ասողիկից (տե՛ս վերև, վկ. 3): Ուշադրության արժանի է, սակայն, Վարդան վարդապետի հազորդած տեղեկությունը (տե՛ս վերև, վկ. 5), որը տարբեր է Ասողիկի վկայությունից և որի մեջ Մաշտոցյան գրերի գյուտի ժամանակը որոշված է Արտաշիր Բ-ի առաջին տարում. որ համապատասխան է համարվում Վոսմշապուհի հինգերորդ տարուն: Թեև, իհարկե, ճիշտ չէ նաև Վարդան վարդապետի այս ցուցումը, որ հիմնված է հին հայ պատմագրության սխալ ու շփոթ սինխրոնիզմների վրա, բայց այնուամենայնիվ կարևոր է ու հետաքրքրական, որովհետև Մաշտոցյան գրերի գյուտը Վարդանը ևս չի դնում Հազկերտ Ա-ի (399—420) ութերորդ տարում, ինչպես այդ ունի Կորյունի վերջաբանի այժմյան բնագիրը, որը մինչև վերջին ժամանակները վավերական ու արժանահավատ էր համարված պատմական ու բանասիրական բոլոր թե հայ և թի օտար ուսումնասիրություններում:

Պետք է ասել, որ Վոսմշապուհի, ինչպես և ընդհանրապես վերջին հայ Արշակունի թագավորների ժամանակագրությունը անհաջող ու սխալ է որոշված ոչ միայն վերոհիշյալ հին հայ պատմական երկերում, այլ նաև նորագույն աշխատություններում: Պատմաբանները և բանասերները, դժբախտաբար, աչքաթող են արել Ղազար Փարպեցու ժամանակագրական արժանահավատ վկայությունները, որոնք վճռական նշանակություն ունեն այս խնդրում:

Փարպեցու վկայություններից մենք գիտենք, որ թե հոսրով Դ-ը (385—387) և թե նրա եղբայր Վոսմշապուհը (387-8—413-4) թագավոր էին կարգվել Հայաստանում Շապուհ Գ-ի (383-4—388-9) հրամանով: Մանուել Մամիկոնյանի մահից հետո (384-5) Սասանյան Պարսկաստանը, ինչպես երևում է Փավստոսի և Ղազար Փարպեցու վկայություններից¹, նպատակահարմար էր համարել Հայաստանի թագավորությունը տալ ոչ թե Արշակ Գ-ին, այլ պատանի հոսրով Դ-ին, որն Արշակունի հայ թագավորների տոհմիցն էր: հոսրով Դ-ին Հայաստանի թագավոր էր կարգել, ինչպես պարզ ու որոշ վկայում է Փարպեցին, Վոսմ Դ-ի (388-9—399) նախորդ Շապուհ Գ-ը (383-4—388-9)²: հոսրով Դ-ը թագավորել էր ոչ թե հինգ տարի, ինչպես վկայում է հորենացին, այլ երեք տարի

¹ Տե՛ս Փավստոսի Բուզանդացույ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1889, էջ 269—271 (VI, Ա) և Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1904, էջ 8 և 12—13 (I գլ. 2 և Թ.):

² Փարպեցի, էջ 19 (I, ԺԲ):

(385—387 թ.), ինչպես վկայում են Սերեոսը, Ասողիկը և ուրիշները: Վերջինների վկայությունը պետք է ճիշտ լինի, որովհետև հենց ինքը Շապուհ Գ-ը, որը Հայաստանի թագավոր էր նշանակել նախ հոսրով Դ-ին և ապա Վռամշապուհին, թագավորել էր ընդամենը հինգ տարի:

Հայ նախարարները, ինչպես սլատմում է Ղազար Փարսեցին, գնացել էին Շապուհ Գ-ի մոտ և ամբաստանել էին հոսրով Դ-ին, որ նա անհավատարիմ է և բարեկամական հարաբերության մեջ է հունաց կայսեր հետ: հոսրով Դ-ը կանչվում է Պարսկաստան, գահընկեց է արվում (387 թվականին) և նրա փոխարեն, Հայաստանի թագավոր է կարգվում Վռամշապուհը (387-8—413-4)¹:

Սխալ տարեթվերն երկու այս թագավորների, որ շարունակ մեջ են բերվում պատմագիտական ու բանասիրական ուսումնասիրություններում, բացատրվում են կամ հորենացու Պատմության և կամ Կորյունի այժմյան վերջարանի ժամանակագրական սխալ տվյալների ազդեցությամբ, որ վճռականորեն պետք է մերժվեն:

Որ հորենացու մոտ Հայ Արշակունիների աղյուսակի մեջ ամենախառնակ մասն է Մասանյանների շրջանը և հատկապես Տրգատի թագավորությունից սկսած՝ այդ խոստովանում է նաև Ստ. Մալխասյանը²: Միանգամայն անվստահելի է նույնպես, ինչպես վերև մատնանշվեց, Կորյունի այժմյան վերջաբանը, որի մեջ Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտը, համապատասխան հորենացու Պատմության վկայության, գրվում է Հազկերտ Ա-ի (399—420) ժամանակ: Վերև մենք տեսանք, որ հետնագույն ժամանակների հայ մատենագիրներից ոչ մեկը՝ ոչ Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին, ոչ Ստեփանոս Տարոնեցին, ոչ Սամուել քահանա Անեցին և ոչ էլ Վարդան վարդապետը՝ ծանոթ չեն եղել Կորյունի վերջաբանի այդ վկայությանը և գիտեն միայն «Վարք Մաշտոցի» բուն բնագրի վկայությունները:

Ըստ այսմ՝ աչքի առաջ ունենալով վերոհիշյալ նկատառումները՝ մենք կարող ենք, անշուշտ, վստահորեն հետևություն անել, որ Կորյունի աշխատության վերջում գտնվող ժամանակագրական վերջաբանը խմբագրված ու փոփոխված է ուշ ժամանակներում և չէ կարող վերագրվել իրեն Կորյունին: Իսկ եթե այդ այդպես է՝ հայ

¹ Նույն աեղում, էջ 12—13 (I, Թ).

² Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Թարգմ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940, էջ 350:

գրերի գյուտի ժամանակագրական խնդիրը ստանում է բոլորովին նոր լուծում:

Ընդունելով ըստ Փարպեցու վկայության և համաձայն վերև ճշտված հայ Արշակունիների տարեթվերի, որ Վռամշապուհի գահակալության առաջին տարին 387-8 թվականն էր՝ կարելի է վստահ կերպով հետևություն անել, որ Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտը, որ տեղի էր ունեցել Վռամշապուհի թագավորության հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում՝ պետք է դնել ոչ թե հինգերորդ դարի սկզբում, 406 կամ 407 թվականին, ինչպես այդ որոշված է գրեթե բոլոր նախկին աշխատություններում, այլ շորորդ դարի վերջերում՝ 391-2 կամ 392-3 թվականներին:

Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկի բուն բնագրի վկայություններից, դժբախտաբար, չի երևում, թե արդյոք Վռամշապուհի հինգերորդ, թե վեցերորդ տարում էր եղել Մաշտոցյան գրերի գյուտը: Կորյունի պատմելով՝ Վռամշապուհի հինգերորդ տարում Մաշտոցը, առնելով մի խումբ մանուկներ, գնում է Ասորիքի կողմերը՝ Ամիդ և Եղեսիա քաղաքները, որ նրան մեծարանքով ընդունում են այդ քաղաքների եպիսկոպոսները: Մանուկների մի մասը նա տեղավորում է Եղեսիայում, ուր նրանք սովորելու էին ասորական դպրություն, և մյուս մասը ուղարկում է Սամոսատ՝ սովորելու այնտեղ հունական դպրություն: Իսկ ինքն այնուհետև, հետամուտ լինելով գրերի հորինման աշխատանքներին՝ ստեղծում է հաջողությամբ հայերեն լեզվի նոր նշանագրերը: Եղեսիայից նա գնում է իր օգնականների հետ Սամոսատ, ուր Հոսիանոս գեղազրի օգնությամբ վերջնականապես գծագրվում ու դասավորվում է հայերեն այբուբենը: Սամոսատում Մաշտոցը թարգմանում է իր երկու աշակերտի հետ Սողոմոնի Առակները և ապա, հրաժեշտ տալով Սամոսատի և Ասորիքի եպիսկոպոսներին, վերադառնում է Հայաստան Վռամշապուհի վեցերորդ տարում:

Կորյունի այս և նախորդ վկայություններից դժվար չէ, իմ կարծիքով, հետևել, որ Մաշտոցյան գրերի գյուտը, որ բանասերները համաձայն Ասողիկի և Սամուել Անեցու ցուցմունքներին ենթադրում են Վռամշապուհի վեցերորդ տարում՝ պետք է տեղի ունեցած լիներ Վռամշապուհի կամ վեցերորդ տարվա, այսինքն՝ 392-3 թվականի առաջին կեսում և կամ նրա հինգերորդ տարվա, այսինքն՝ 391-2 թվականի վերջերում:

Թե որն է այս թվականներից գերադասելի, այդ կարելի է թերևս որոշել: Ինչպես հայտնի է, Չամչյանն իր Պատմության մեջ,

հիմնվելով Հայսմավուրքի մեջ պահպանված ավանդույթյան վրա ենթադրում է, որ գրերի գյուտը պետք է եղած լիներ նոյեմբեր ամսին¹: Եթե հին այս ավանդույթունը ընդունելի ու հավանական համարվի, այդ դեպքում՝ հայ գրերի գյուտի համար մենք կունենանք ճիշտ 391-2 թվականը: Եվ ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ ճիշտ և ճիշտ մեր թվականության 391-2 թվականին հայ գրերի գյուտը, ինչպես վերև տեսանք, մատնանշված է Պետական ձեռագրատան №№ 1495, 8575 և № 6644 ձեռագրերում:

Մաշտոցյան գյուտի տարեթվի նոր այս ճշտումը, որ ունի բացառիկ մեծ կարևորություն, հնարավորություն է ընձեռում մեզ նոր յուսաբանություն տալու Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» վերջում դետեղված սինխրոնիկ ժամանակագրությանը, որն, ինչպես վերև ասացինք, խմբագրված է հետագայում հորենացու Պատմության ժամանակագրական վկայությունների համեմատ:

Պարզելու համար Կորյունի վերջաբանի երկրորդ ձեռքից կրած փոփոխությունը՝ պետք է նկատի ունենալ, որ հայ գրերի գյուտի վերոհիշյալ 391-2 տարեթիվը համապատասխան է ճշտիվ Պարսից Վոամ Կրմանի (388-9—398-9) շորորդ տարուն: Արդ՝ հետաքրքիր է խիստ, որ վերջաբանի «ի շորորդ ամէն Կրմանայ արքայի մինչև ցառաջին ամն Երկրորդ Յազկերտի որդույ Վոամայ» խոսքերը, որ, ըստ երևույթին, գրերի գյուտին վերաբերվող հաշիվ է, խմբագրողը կամայականորեն դարձրել է Մաշտոցի «հավաստի» տարիների հաշիվ և ավելացրել է ինքը համաձայն հորենացու Պատմության, որ հայոց դպրությունն սկսվել է Հազկերտ Ա-ի ութերորդ տարուց («և դպրութեանն հայոց յութերորդ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն»): Ես չեմ կարծում, որ Կորյունը հարկավոր համարած լիներ տալ Մաշտոցի «հաստի» տարիների հաշիվը, որ բանասերները հասկանում են իբրև նրա կրոնավորության տարիների հաշիվ:

Կորյունի վերջաբանի նախնական բնագիրը սլետք է, իմ կարծիքով, եղած լիներ այսպես.

«Եւ արդ լինի համար ամաց ի դպրութենէն Հայոց մինչև ցվախճան սրբուն՝ ամք ԽԸ², որք համարին այսպէս՝ թագաւորեալ Կրմանայ Պարսից արքայի ամս վեց, և Յազկերտի ամս

¹ Տե՛ս Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, հատ. Ա. Վենետիկ, 1874, էջ 76է:
² Կորյունի Վենետիկի 1894 թվականի և Երևանի 1941 թվականի հրատարակություններում ինքնթերցվածը, իմ կարծիքով, վրիպակ է. պետք է ուղղել և կարդալ ԽԸ:

ԻՍ և Վոսմայ ամս Ի և յառաջնումն ամի Երկրորդ Յազկերտի որդույ Վոսմայ վախճանեցաւ Երանելին, Եւ արդ առնու համար ամաց դպրութեանն Հայոց ի շորրորդ ամէն Կրմանայ արքայի մինչև ցառաջին ամն Երկրորդ Յազկերտի որդույ Վոսմայ»:

Ըստ նախնական բնագրի այս վկայության՝

Հայոց դպրութեան սկզբից մինչև Մաշտոցի մահը լինում է 48 տարի, որ այսպես են համարվում.

Վոսմ Դ Կրման՝ 6 տարի¹ ...392- 3—398- 9

Հազկերտ Ա՝ 21 տարի ...398- 9—419-420

Վոսմ Ե՝ 20 տարի ...419-420—430-440

Հազկերտ Բ՝ 1 տարի 439-440 (439 օգոստ. մինչև 440 օգոստ.)

---

48 տարի

Հազկերտ Բ-ի առաջին տարում վախճանվել էր Մաշտոցը (440 թվականի փետրվարի 17-ին, շաբաթ):

Հայոց դպրությունը սկսվել էր Վոսմ Դ Կրմանի շորրորդ տարում (391-2):

Ինչպես տեսնում ենք, Մաշտոցյան գրերի գյուտի տարեթիվը ճշտիվ որոշվում է ոչ միայն Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկի վերև բերված բուն բնագրի վկայությամբ, այլ նաև համաձայն Կորյունի վերջաբանի վերականգնված բնագրի ժամանակագրության: Նրա բուն բնագրում հայ գրերի գյուտը ցույց է տրված Վոսմշապուհի (387-8—413-4) հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում, որ ըստ վերոհիշյալ մեր եզրակացության պետք է տեղի ունեցած լիներ Վոսմշապուհի հինգերորդ տարվա վերջերում՝ 391-2 թվականին: Անկախ այս վկայությունից՝ նաև Կորյունի վերականգնված վերջաբանում հայոց դպրության սկիզբը մատնանշված է Վոսմ Դ Կրմանի (388-9—398-9) շորրորդ տարում, այսինքն՝ դարձյալ 391-2 թվականին: Իսկ ամենից ուշագրավն այն է, որ Պետական ձեռագրատան №№ 1495, 8575 և 6644 ձեռագրերի ժամանակագրական բնագրերը ևս, բոլորովին անկախ Կորյունի վկայություններից, հայ գրերի գյուտը դնում են նույնպես 391-2 թվականին:

Ինձ թվում է, որ վերոհիշյալ երեք իրարից անկախ վկայու-

---

¹ Նշանակված են Վոսմ Կրմանի (388-9—398-9) տարիները գրերի գյուտից հետո, որ տեղի էր ունեցել նրա շորրորդ տարում (391-2):

թյունների համերաշխությունն ինքնին ալոգեն հաստատուն մի ապացույց է, որ Մաշտոցյան գյուտի տարեթվի խնդիրը կարող ենք համարել վերջնականապես պարզված: Հայոց դպրության սկիզբը գրվելու է ոչ թե հինգերորդ դարում, ինչպես մինչև այժմ ենթադրվել է գրեթե բոլոր հայագիտական երկերում, այլ շորրորդ դարի վերջերում, այն է՝ 391-2 թվականին:

* * *

Հայ գրերի գյուտի տարեթվի սխալ ու հակասական որոշումների պատճառով է, անշուշտ, որ հայագիտական աշխատություններում—պարզապես խորհնացու Պատմության և Կորյունի այժմյան խեղաթյուրված վերջաբանի ազդեցությամբ—մինչև այժմ խճճված ու շփոթ վիճակում է մնում Հայոց պատմության շորրորդ դարի վերջերի և հինգերորդ դարի առաջին քառորդի ժամանակագրությունը: Ինձ թվում է, որ ժամանակագրական անճշտություններից շատերը, որ հանդիպում են նախորդ աշխատություններում, հնարավոր է այժմ ուզվել և տալ նոր ու ավելի ստույգ ժամանակագրություն:

Հենվելով, գլխավորապես, խորհնացու Պատմության և Կորյունի վերջաբանի վրա՝ պատմագետները և բանասերները սխալ են որոշել Մաշտոցի ծառայության մտնելու և կրոնավարության տարիները, Վոսմշապուհի թագավորության տարեթվերը ու նաև պատմական այլ անցքերի թվականները: Զամչյունից սկսած մինչև վերջին ժամանակները բանասերներից շատերը, հենվելով Կորյունի վերջաբանի վրա՝ կարծել են, որ Մաշտոցը կրոնավոր էր դառնել գրերի գյուտից տասը տարի առաջ՝ 391-2—394 կամ 395 թվականներին¹: Սակայն միանգամայն պարզ է, որ Մաշտոցը չէր կարող կրոնավոր դառնալ լինել Կրեբի գյուտից տասը տարի առաջ, որովհետև կրոնավոր դառնալուց առաջ, ինչպես վկայում է Ղազար Փարպեցին, նա ծառայում էր արքունի դիվանում, իրեն դպիր, խոսքով Դ-ի (385—387) ժամանակ, այսինքն՝ գրերի գյուտից (391-2 թ.) առավել յոթը տարի առաջ:

Կորյունի բուն բնագրի և Ղազար Փարպեցու վկայություններից

¹ Տե՛ս Յ. Մարկվարտ, Պատմութիւն Հայերէն նշանագրերու, էջ 58. Մ. Արևիլյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, 1, Երևան, 1944, էջ 72. Ղարաբաղյան, Քննական պատմութիւն Հայոց, Դ, Թիֆլիս, 1895, էջ 32 և ուրիշները:

մեզ հայտնի է, որ Մաշտոցը եկել էր Վաղարշապատ խոսրով Գ-ի թագավորության ժամանակ և ծառայում էր այստեղ արքունի դիվանում իբրև «դպիր» Առավան հաղարապետի ձեռքի տակ: Կորյունի և Ղազար Փարպեցու համապատասխան վկայությունները, որ սխալ են մեկնված պատմագիտական ու բանասիրական երկերում, ավելորդ չեն համարում թարգմանաբար մեջ բերել մանրամասն կերպով:

1. Կորյուն (Գ), էջ 36—37, հրատար. Մ. Աբեղյանի (Նրևան, 1941)՝

«Ապա (Մաշտոցը) եկավ, հասավ Մեծ Հայաստանի Արշակունի թագավորների արքունիքը, մնաց արքունի դիվանում և եղավ արքայի տված հրամանների սպասարկող՝ հայոց մեր աշխարհում ոմն Առավանի հաղարապետության ժամանակ: Նստեղյակ ու հմուտ դառավ աշխարհական կարգերին և իր ղինվորական արվեստով հաճելի եղավ իր զորականներին: Եվ այնտեղ ուշիուշով հետևեց աստվածային գրքերի ընթերցանությանը, որով կարճ ժամանակում լուսավորվեց և համակվեց, խորամուխ եղավ աստվածային հրամանների էությանը, նաև ամեն նախապատրաստություններով զարդարեց իր անձը և պաշտոնավարեց իշխանների մոտ»:

(«Եկեալ հասեալ ի դուռն Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց Մեծաց, կացեալ յարքունական դիւանին. լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանացն առ հաղարապետութեամբն՝ աշխարհիս Հայոց՝ Առաւանայ ուրումն: Տեղեկացեալ և հմուտ եղեալ աշխարհական կարգաց, ցունկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զօրականացն: Եւ անդէն ուշ եղեալ փութով ընթերցուածոց աստուածեղէն գրոց, որով առ ժամայն լուսաւորեալ և թեւամուխ միջամուխ եղեալ յաստուածատուր հրամանացն հանգամանս, և ամենայն պատրաստութեամբ զանձն զարդարեալ, հարկանէր զիշխանացն սպասաւորութիւնսն»):

2. Ղազար Փարպեցի, I, գլ, Ժ, էջ 13 (Տփղիս, 1904)՝

«Իր մանկության օրերում նա (Մաշտոցը) ուսում ստացավ հույն դպրութեամբ. նա պիտիվորություն արեց հայոց խոսրով թագավորի արքունիքում, կարգվելով արքունի գրագիր դպիրների խմբում. այդ ժամանակ արքունի դպիրները ասորի և հույն գրով էին վարում Հայոց թագավորների գործերը՝ վճիռներն ու հրովարտակները»:

(«Ի տիս մանկութեան իւրոյ ուսնալ դպրութիւն զյոյն. զինուորել ի դուռն Հայոց արքային խոսրովայ, կարգեալ լե-
րամ մատենագիր արքունի դպրացն. վասն զի ասորի և յոյն
գրով վճարէին յայնժամ զգործ թագաւորացն Հայոց՝ արքունի
դպիրքն, զվճոցն և զհրովարտակացն»):

Ոմանք կարծում են, որ Կորյունի ու Ղազար Փարպեցու այս
վկայութիւններում կա մի որոշ հակասութիւն: Ըստ Կորյունի՝
Մաշտոցը պաշտոն էր վարել արքունի դիվանում Առավանի հազար-
ապետութեան ժամանակ, իսկ համաձայն Փարպեցու՝ հայոց խոս-
րով Դ թագավորի ժամանակ: Այս հակասութիւնը մատնանշել է
Մարկվարտը և սխալ ենթադրութիւն է տրել, որ իբր թե խոսրով
Դ-ից հետո և Վոսմշապուհից առաջ Հայաստանում իշխել է հազար-
ապետ Առավանը¹: Մարկվարտի այս կարծիքը պարզապես թշու-
րիմացութեան արդյունք է: Առավանը, ինչպես դժվար չէ տեսնել,
հայոց աշխարհի հազարապետ էր խոսրով Դ-ի ժամանակ, ուստի
և կրելի է վստահորեն ենթադրել, որ Կորյունի նախնական բնա-
գրում, որից օգտվել է Փարպեցին, մատնանշված է եղել, որ Մաշ-
տոցը ծառայել էր հայոց խոսրով թագավորի արքունիքում Առա-
վան հազարապետի ձեռքի տակ²:

Կորյունի և Ղազար Փարպեցու՝ վերևում բերված վկայութիւն-
ներից երևում է նաև, որ Մաշտոցը, ընդունված լինելով «մատե-
նագիր դպիր»-ների խմբի մեջ, ծառայել էր արքունի դիվանում
իբրև զինվոր ու հասարակ գրագիր: Ինչպես հայտնի է, հայագետ
բանասերները³, գրեթե բոլորն առանց բացառութեան, հիմնվելով
խորենացու սխալ վկայութեան վրա՝ կարծել են, որ Մաշտոցը թա-
գավորական պալատում վարել էր դիվանապետի կամ քարտու-
ղարի բարձր պաշտոնը: Այս պնդումը, որ հակասում է Կորյունի և
Փարպեցու վկայութիւններին, ճիշտ չէ: Մաշտոցի պաշտոնը,
ինչպես դժվար չէ համոզվել, համապատասխանում է այն զինվոր-
գրագիրների պաշտոնին, որոնք ստորին ծառայողներ էին հոռմեա-
կան բարձր պաշտոնյաների դիվաններում և անվանվում էին

¹ Տե՛ս Մարկվարտ, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու, էջ 12—13 և 58:

² Տե՛ս իմ աշխատութիւնը «Месроп Маштоц», էջ 12 (տե՛ս սույն հատորի
447-րդ էջում. խմբ.):

³ Տե՛ս Исследования и статьи П. О. Эмина, էջ 206. К. Aslan. Etudes
historiques, էջ 212. Լեո. Հայոց պատմութիւն, Ա. էջ 679. Մ. Արեղյան, Հա-
յոց հին գրականութեան պատմութիւն, Երևան, 1944, Ա, էջ 72 և ուրիշները:

գրասենյակայիններ» *officiales կամ scrinarii*)¹, Այս գինվոր-գրագիրները, ինչպես մատնացույց է արել Ադոնցը, գինվորական շորերով էին և համարվում էին գինվորական ծառայության մեջ, թեև չէին կցված գործող զորաբանակին²։ Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Մեսրոպ-Մաշտոցը, լինելով «կարճազատների» Հացեկաց գյուղից, պետք է վարած լիներ արքունիքում գործակալական ստորին պաշտոն³։ Նա ոչ թե մանր ազնվական «ազատ» էր, ինչպես ոմանք հայ բանասերներից կարծում են, այլ, ըստ երևույթի, արտոնյալ այն ազատ գյուղացիների դասիցն էր, որոնք պարտավոր էին ծառայել ոամիկ հեծելազորի շարքերում։

Պատմագիտական երկերում, ինչպես, վերև ասացինք, սխալ են որոշված, բացի Մաշտոցի արքունի ծառայության ու կրոնավորության թվականներից, նաև Վոամշապուհի թագավորության տարիները։ Վերև մենք տեսանք, որ Վոամշապուհը, ինչպես պարզ երևում է Ղազար Փարպեցու արժանահավատ ցուցումներից, հաջորդել էր իր եղբորը՝ Նոսրով Գ-ին 387-8 թվականին։

Ինչպես հայտնի է, Վոամշապուհի թագավորության սկիզբը բոլոր պատմագիտական երկերում, բացի Օրմանյանի և Լեոյի աշխատություններից՝ դրվում է կամ շորերող դարի իննսունական թվականներին և կամ հինգերորդ դարի սկզբներին։ Մենք ասացինք վերև, որ սխալ այդ ժամանակագրությունը բացատրվում է նրանով, որ Վոամշապուհի՝ թագավորության տարիները պատմագիտական երկերում աշխատել են համաձայնեցնել ժամանակագրական տվյալների հետ Կորյունի վերջաբանում, որն իր այժմյան խմբագրությամբ պարզապես ընդմիջարկություն է ուշ ժամանակաշրջանի։

Օրմանյանը, իմ կարծիքով, ճիշտ է որոշել Վոամշապուհի թագավորության երկար տևողությունը, որ նա ենթադրում է 389

¹ Տե՛ս *П. Виллемс Римское государственное право, перевод Болянского, Киев, 1888, էջ 510, 663—667. E. Kuhn, Die städtische und bürgerliche Verfassung des Römischen Reiches. Erster Teil, Leipzig, 1814. էջ 158 և հետ.։*

² Տե՛ս *Адоку, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 137.*

³ Տե՛ս իմ աշխատությունը «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում», Երևան, 1934, էջ 120—122.

⁴ Օրմանյանը, ինչպես և Լեոն, Վոամշապուհի թագավորության սկիզբը համարում են 389 թվականը, տես Մ. Ա. Օ., *Տրդատի Արտաշէս ժամանակագրական դիտողություններ*, «Հանդ. Աժմ.», 1909, № 8, էջ 243 և 245; Լեո, *Հայոց պատմություն*, Ա, էջ 674, ծան. 3:

Թվականից մինչև 414 թվականը: Նրա այս ելլակացույցները հիմք է ծառայել Ղազար Փարպեցու ցուցումը¹: Վոամշապուհը, ինչպես վկայում է Փարպեցին, հասել էր խորին ծերության և գրեթե գյուտից հետո, որ տեղի էր ունեցել, ինչպես տեսանք, 391-2 թվականին՝ ապրել էր քսանևմեկ տարի: Ըստ այսմ Վոամշապուհի թագավորության տևողությունը հավանական կլիներ ենթադրել ոչ թե 25 տարի, ինչպես մատնացույց է արել Օրմանյանը, այլ 26 տարի (387-8—չուրջ 413-4):

Ստացվում է, այսպիսով, շորորդ դարի վերջերի և հինգերորդ դարի սկզբների համար նոր ու հաստատուն ժամանակագրություն, որ բոլորովին տարբեր է Մարկվարտի տված ժամանակագրությունից:

---

¹ Փարպեցի. Ի, գլ. ԺԱ, էջ 18, ծան. 10 (Տփղիս, 1904):

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒԹ՝

(ժամանակագրական դիտողություններ)

Արաբական արշավանքների և արաբական տիրապետության ժամանակ Հայաստանում տեղի ունեցած անցքերի մասին կարևոր տեղեկություններ են հաղորդվում ոչ միայն հայկական, այլև արաբական, ասորական և բյուզանդական աղբյուրներում. սակայն այդ տեղեկությունները խիստ չափասական են և ժամանակագրական իրենց տվյալներով՝ խառնաշփոթ ու անհաշտելի, չնայած որ Հայաստանի պատմության այս շրջանի քննության է առնված բանասիրական ու պատմադիտական բազմաթիվ աշխատություններում, սակայն ժամանակագրության վիճելի հարցերից շատերը մնում են մինչև այժմ շփոթ ու անորոշ վիճակում:

Ուշագրավ է նաև, որ ժամանակագրական ակնբախ այդ սխալները, մանավանդ, արաբական առաջին արշավանքների, մասին Հայաստանում, կրկնվում են շարունակ ոչ միայն հայագիտական, այլև եվրոպական ու ռուսական նորագույն ուսումնասիրություններում, որ վերաբերվում են Բյուզանդական կայսրության և արաբական խալիֆայության պատմության: Արդ՝ այլքի առաջ ունենալով ճշտված ու հաստատուն ժամանակագրության կարևորությունը, նաև ժամանակագրական այն անճշտությունները, որ հանդիպում են վերոհիշյալ աշխատություններում, առաջ ենք բերում ներքև մեր մի քանի դիտողությունները արաբական առաջին արշավանքների ժամանակագրության մասին, որ թվում են մեզ հիմնավոր ու հավանական:

---

¹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Մանր հետազոտություններ, Երևան, 1932 թ., էջ 22—64:

Հայկական և արաբական աղբյուրների վկայություններից հայտնի է, որ արաբներն առաջին անգամ մտել են Հայաստան հարավից՝ հյուսիսային Միշագետքը նվաճելուց հետո, թեև այդ վկայությունները որոշ կետերում իրենց բովանդակությամբ տարբերվում են, սակայն արշավանքի ժամանակի նկատմամբ նրանք, ինչպես կտեսնենք, միանգամայն համերաշխ են:

Առաջին այս մեծ արշավանքի մասին հայկական աղբյուրները տալիս են հետևյալ տեղեկությունները.

1. «Յովհաննու Մամիկոնեանի եպիսկոպոսի, Պատմութիւն Տարօնոյ», Վենետիկ, 1832, էջ 57—58:

«Ապա ի սոյն ամի ելանէ, Հերակլ, և սպանանլ զԽոսրով. և յիշեաց զերդումն՝ զոր ընդ Տիրան և ընդ ինքն, և կացուցեալ մարզպան ամենայն Հայոց, և ինքն գնաց ի Կոստանդինուպօլիս: Եւ յետ ուր ամի եկն Աբդուահիմ քեռորդի Մահմետի բազում աղխիւ, ութևտասն հազար առնեծիոյ ընդ իւր բերեալ, խնդրէր հարկս ի Հայոց: Իսկ Տիրան արձակեաց ժողով լինել համօրեն զորու ի պատերազմ: ...Իսկ Աբդուահիմ անցանէ ի Հայք և ի Բասեան, ի Վիրք և ի Ջաւախս և ի Վանանդ. և առեալ հարկս, դառնայ ի Տաճկաստան»:

2. «Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի և գիւտ նշխարաց», Սոփերք հայկականք, է, Վենետիկ, 1853, էջ 43—44:

«Քանզի Հերակլ արքայն Յունաց յետ ուրսուն ամի թուականին Հայոց ելանէ ի պատերազմ ընդ Խոսրով արքային Պարսից և սպանանէ զնա. և յետ ուր ամի այսմ լինելոյ՝ Աբդուահիմ քեռորդին Մահմետի՝ ելանէ ութևտասն հազարաւ ի Հայս, խնդրել հարկս և կոտորել զզօրս քրիստոնէիցն որ ի Տարան գաւառի. և անցանէր ի Հարք և ի Բասեն, ի Վիրք և ի Ջաւախս և ի Վանանդ. և առեալ հարկս դառնայ ի Տաճկաստան»:

Վերոհիշյալ վկայությունները, ինչպես տեսնում ենք, գրեթե նույնն են: Երկրորդ վկայությունը քաղված է, հավանորեն, Հովհան Մամիկոնյանի Պատմությունից. հնարավոր է սակայն, որ իրար համապատասխանող այս վկայությունները ծագում են մի երրորդ՝ մեզ մի անհայտ աղբյուրից:

Երկրորդ վկայության այն տեղեկությունը, թե իբր Խոսրով Բ-ին սպանել է Հերակլը «յետ ուրսուն ամի թուականին Հայոց»,

ճիշտ չէ, Ինչպես հայտնի է, Խոսրով Բ-ի սպանությունը կազատի հրամանով տեղի էր ունեցել փետր. 25-ին 628 թվին, այսինքն՝ Հայոց ՀԶ թվին (=23 հունիս 627—22 հունիս 628 թ.): Սակայն մեր հաշիվների համար այդ սխալը կարևոր չէ. կարևոր է այն, որ արարական այս արշավանքի տարեթիվը որոշված է «յետ ութսուն» և «ութ ամի» թվականության Հայոց:

Հիմնվելով վերոհիշյալ վկայությունների վրա՝ պատմաբանները և բանասերները ենթադրել են արշավանքի ժամանակը 636 կամ 639 թվականներին:

636 թվին—Չամշյան (Պատմություն Հայոց, Բ, Վենետիկ 1785, էջ 342), Բասմաջյան (Իսկական պատմություն Հայոց, Պոլիս, 1914, էջ 295) և ուրիշները, իսկ 639 թվին — Dulaurier, [Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859, էջ 225]. Tournebize [Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900, էջ 96]. Arslan Kevork [Etudes historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ 275] և Morgan [Histoire du peuple arménien, Paris, 1919, էջ 115]:

Բանասերների առաջին խումբը արշավանքի թվականը հաշվել է Խոսրով Բ-ի մահից ութը տարի հետո (628—8) 636 թվին, իսկ երկրորդ խումբը հենվել է, ըստ երևույթին, Dulaurier-ի հաշվի վրա (Recherches, էջ 225), որը երկրորդ վկայության համաձայն արշավանքի թվականը ենթադրել էր հայոց 88 թվականին, այսինքն՝ 551—88=639 թվին:

Ինձ թվում է, որ թե առաջին և թե երկրորդ հաշիվը չեն համապատասխանում վերոհիշյալ վկայություններին: «Յետ ութ ամի» Խոսրով Բ-ի մահից, այսինքն՝ 628—8=636 թվից հետո՝ կատանանք ոչ թե 636, այլ 637 թիվը, իսկ «յետ ութսուն ամի թուականին Հայոց» և «յետ ութ ամի այսմ լինելոյ», այսինքն՝ 551+88=639 թվից հետո՝ արշավանքի թվականը կլինի դարձյալ ոչ թե 639, այլ 640 թվին:

Ի նկատի ունենալով, որ վերոհիշյալ երկրորդ վկայության մեջ ժամանակագրական տեղեկություններն ավելի լրիվ են և ծագում են, հավանորեն, սկզբնական աղբյուրից, պետք է ենթադրել, որ Հովհան Մամիկոնյանի Պատմության այժմյան բնագրում ժամանակագրական նույն տեղեկությունները համառոտված են, ուստի և չեն կարող հիմք ծառայել արշավանքի թվականի որոշման: Եթե այդ այդպես է, ուրեմն, առաջին այս արշավանքի ժամանակը դրվելու է ըստ վերոհիշյալ վկայության, ոչ թե 639, այլ 640 թվականին:

Արաբական նույն այս արշավանքին են վերաբերում, ինչպես ճիշտ դիտել է Մկրտիչ Ղազարյանն իր «Armenien unter der arabischen Herrschaft» աշխատության մեջ (Marburg, 1903, էջ 16—17), արաբական աղբյուրների հետևյալ վկայությունները.

1. Բեյազորի, հրտր. de Goeje, Leiben 1870, էջ 176. հայերեն թարգմանությունն առաջ ենք բերում Բագրատ խալաթյանցի աշխատությունից՝ «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», Վիեննա, 1919, էջ 74—75:

«Իյադ նվաճեց Ամիդ առանց ճակատամարտի՝ Սուհայի խաղաղության հիման վերա, նույն օրինակ և Մայաֆարեկին, իսկ Կաֆարտութ ամրոցը և Մծբին՝ կովով, նույն պայմանների հիման վերա. նույն կերպ Տուր Աբդին, Մարդին ամրոցը և Դարա, իսկ Քարդա և Բազաբդա՝ Մծբինի դաշին հիման վերա:

Նորա մոտ եկավ Ջավազանի իշխանը և խաղաղություն կապեց նորա հետ՝ յուր հողից նորան հարկ տալու պայմանով: Այս բոլորը կատարեցավ 19 թ. և Մուհառամի օրերից (հաշված)՝ 20 թ.: Իյադ նվաճեց Արզն Մծբինի խաղաղության հիման վերա և՛ անցնելով կիրճից՝ հասավ Բիթլիս, եկավ խլաթ և հաշտություն կապեց քաղաքի իշխանի հետ: Գալով Ադի ջուրք (Ղազարյան, Armenien unter der arabischen Herrschaft, էջ 16՝ «Zu den saueren Quellen» = «թթու ջուրք»), որ Հայաստանումն է, նա շանցավ այն, այլ վերադարձավ և դրեց Բիթլիսի տիրոջ վերա նույն հարկը, որ նա խլաթի (բնակչաց) մեծամեծաց և իշխանի վերա էր դրած: Այստեղից Իյադ անցավ Ռաբբա, ապա Հիմս, ուր նորան Օմար կառավարիչ նշանակեց. վախճանեցավ 20 թ.»:

2. Տաբարի. հրտր. de Goeje, Leiben 1879/93, 1, 2506. հայերեն թարգմանությունը տես «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», էջ 80:

«Իյադ ուղարկեց Օսման Ի Աբի-լ-Աասին Չորրուդ Հայթ. այստեղ Սաֆֆան Ի Մուաթթալ Սուլամին նահատակեցավ տեղի ունեցած մի ճակատամարտի մեջ: Բնակիչք խաղաղություն հաստատեցին Օսման Ի Աբի-լ-Աասի հետ՝ յուրաքանչյուր ընտանիքից մի դեներ վճարելու պայմանով»:

3. Տաբարիի հիշյալ վկայությունը մեջ է բերված նաև Իբն-ալ-Աթիրի մոտ, հիմտ. «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», էջ 127:

Արաբական աղբյուրների տեղեկությունները, ինչպես տեսնում

ենք, տարբեր են մի քանի կետերում թե իրարից և թե վերոհիշյալ հայկական վկայություններից: Այդ շեղումները և տարածայնությունները բացատրվում են մասամբ նրանով, որ յոթերորդ դարի անցքերի պատմությունը հիմնված է արաբական աղբյուրներում, գլխավորապես, բանավոր հիշողությունների և ավանդությունների վրա: Բացի այդ՝ պետք է նաև ի նկատի ունենալ, որ հայկական վկայություններում հիշատակված են արաբական արշավանքները Տարոնում և Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում, իսկ արաբական աղբյուրների մեջ՝ հյուսիսային Միջագետքում և Չորրորդ Հայքում: Հնարավոր է նույնպես, որ արաբական զորքերը կարող էին ներս խուժած լինել գանազան ուղղությամբ տարբեր զորավարների առաջնորդությամբ:

Տարարին և Իբն-ալ-Աթիրն արշավանքի ժամանակը դնում են Հեջիրի 19-ին, այսինքն՝ 640 թվին (Հեջիրի 19 թիվը=640 թվին, մինչև դեկտեմբերի 20-ը), իսկ Բելազորին՝ Հեջիրի 19-ին և 20 թվի «Մուհառամի» օրերին, այսինքն՝ 640 թվին մինչև 641 թվի հունվար ամսի կեսերը: 20 թվին Մուհառամ ամսի սկիզբն ընկնում է դեկտեմբերի 21-ին 640 թվի: Ինչպես տեսանք, արշավանքի նույն այս 640 թվականը մատնանիշ է արված նաև «Պատմութիւն սր. ներսիսի» գրվածքում: Ուրեմն՝ վերոհիշյալ արշավանքի ժամանակի նկատմամբ հայկական և արաբական աղբյուրների վկայությունները միմյանց հետ համերաշխ են և համաձայն:

Որ արաբների մուտքը Հայաստան շէր կարող լինել 636 կամ 637 թ.¹, այդ միանգամայն որոշ է ու անվիճելի: Արաբները շէին կարող Հայաստան մտնել Միջագետքը և նրա գլխավոր քաղաքները գրավելուց առաջ: Իսկ Միջագետքի նվաճումը, ինչպես հայտնի է արաբական, ասորական և բյուզանդական աղբյուրների վկայություններից, տեղի էր ունեցել 639—640 թ.:

Ասորական աղբյուրներից Միքայել Ասորին, օրինակ՝ պարզ վկայում է, որ արաբներն առաջին անգամ անցել են Օփրատ գետը և շարժվել դեպի հյուսիս «951 թվին հունաց, 29 Հերակլի, 18 արաբների, 6 Օմարի» այսինքն՝ 639—640 թ. (տես Chronique de Michel le Syrien, ed. par Chabot, T. II, էջ 426):

Ինձ թվում է՝ հիմնվելով բոլոր այս ուշագրավ դիտողությունների վրա՝ կարող ենք վստահորեն եզրակացնել, որ արաբներն առաջին անգամ մտել են Հայաստան հյուսիսային Միջագետքի

¹ Նույն այս թվականն ունի նաև Ասողիկը [Պետեր. 1885], էջ 98՝ «Յատուրս յայտուիկ և յիշխանութեանն Քեողորոսի Ռշտունայ յ22 թուականին եղև առաջին ելթ ի Հայս Տանկաց, հրամանաւ Օմարայ»:

կողմից ոչ թե 636, 637 կամ 639 թվականներին, ինչպես այդ մատնացույց է արվում հայ և օտար ուսումնասիրություններում, այլ 640 թվին:

2. ԴՎԻՆԻ ԱՌՈՒՄԸ՝ 640 Թ., ՀՈԿՏԵՄԲ. 6-ԻՆ, ՈՒՐԲԱԹ

Որ արարներն առաջին անգամ մտել են Հայաստան Միջագետքի կողմից 640 թվին, այդ դժվար չէ եզրակացնել նաև Սեբեոսի վկայությունից, որ ժամանակակից է ևղևլ յոթերորդ դարի անցքերին:

Ներքև մենք կտեսնենք, որ Դվինի առումը, համաձայն Սեբեոսի վկայության, տեղի էր ունեցել 640 թվի հոկտեմբերի 6-ին: Արարական զորքերը եկել էին Դվին «յԱսորեստան կողմանէ»՝ Տարոնը, Բղնունիքը և Աղիովիտը նվաճելուց հետո: Պարզ է, ուրեմն, որ Սեբեոսի վկայությունը ևս վերաբերում է արարական առաջին արշավանքին, որ հիշված է նաև Հովհան Մամիկոնյանի և «Պատմութիւն սր. Ներսիսի» վերոհիշյալ հրկերում:

Կարևոր այս հետևությունը, որ անտարակուսելի է, աչքաթող է արված բանասիրական ու պատմական հայ և օտար աշխատություններում. ուստի անհրաժեշտ է նորից կանգ առնել այս խնդրի վրա և ուշագիծ կերպով քննել հայկական, ասորական և արարական աղբյուրների տեղեկությունները, որ հիմք են ծառայել Դվինի առման թվականի որոշման:

Վկայությունները Դվինի առման թվականի մասին բաժանվում են երեք խմբի, որ մեջ ենք բերում տեղ-տեղ հապավումներով:

Առաջին խումբ (եմագույն)

1. «Պատմութիւն Սեբէոսի Լպիսկոպոսի ի Հերակլին», Թիֆլիս, 1912, էջ 175, դլ. Լ՝

«Եւ ել զար ապականիչ յԱսորեստան կողմանէ ընդ ճանապարհս ձորոյ յաշխարհն Տարօնոյ. առին զնա և զԲղնունիս և զԱղիովիտ: Եւ ճանապարհ կալիալ ի Բերկրոյ ձորն ընդ Որդսպոյ և ընդ Գոգովիտ՝ թափեցան յԱյրարատ: Եւ ոչ որ կարաց ի զարացն Հայոց արկանել գոյժ ի Դրւին աւան. բայց արք երեք յիշխանացն, որք երթային ժողովել զզարն ճապաղական՝ Թէոդորոս Վահևունի, և Խաչեան Առաւելեան, և Շապուհ Ամատունի: Որք զնացեալ փախստական ի Դրւին, և հասեալ ի կամուրջն Մեծամարի, ի բաց աւերեցին, և ինքե-

513

անք անցեալք գոյժ արկանել ի յաւանին: Եւ ի բերդն ժողովեցին զամենայն մարդիկ աշխարհին՝ որ եկեալ էին ի կուսս այգեստանին:

Բայց Թէոդորոսն գնացեալ ի Նախճաւան քաղաք: Եւ հասեալ թշնամին Բուշայն ի կամուրջն Մեծամարի ոչ կարաց անցանել. բայց ունէին առաջնորդ իւրեանց զվարդիկ իշխան Մոկաց, որ կոչէր Ակնիկ: Ապա անցեալ ընդ կամուրջն Մեծամարի, հարին ասպատակաւ զամենայն երկիրն, և ժողովեալ զաւար և զգերութիւն ըրազում յոյժ, և եկեալ բանակեցան ի յեզր մայրւոյն խոսրովակերտի:

Եւ եղև յաւուրն հինգերորդի դիմեցին ի վերայ քաղաքին. մասնեցաւ քաղաքն ի ձեռն նոցա. քանզի արկին մուխ շուրջանակի, մերժեցին ծխովն և նետաձգութեամբն զպահապանս պարսպին և կանգնեալ սանդուխս՝ ելին ի պարիսպն և անկեալ ի ներքս բացին զդուռն քաղաքին: Եւ դիմեալ ի ներքս զարք թշնամեացն սատակեցին սրով զքաղմութիւն քաղաքին... ելին և բանակեցան ի նմին բանակատեղն. որ ար Ի էր տրէ տմտոյն՝ յաւուր ուրբաթի: Եւ դադարեալ աւուրս ինչ ելին և գնացին ընդ նոյն ճանապարհ՝ ընդ որ եկեալն էին: Եւ խազացուցին զքաղմութիւն գերւոյն՝ լծ հազար ոգի: Իսկ իշխանն Հայոց Ռշտունեաց տէրն դարանակալ եղեալ ի Գոգովիտ զաւառի՝ դիմէ ի վերայ նոցա սակաւութիւն: Եւ ոչ կարաց զդէմ ունել նոցա. փախստական զինի առաջի նոցա. և նոքա զհետ մտեալ նոցա՝ սատակէին զբազումս ի նոցանէն. և ինքեանք շոքան անցին յԱսորեստան: Եւ եղև այս յամս Եզրի կաթուղիկոսի: Իսկ ի ձեռն այնր պատերազմի ի կայսերէ հրաման հասեալ զարավարութեանն Թէոդորոսի Ռշտունեաց տեառն՝ հանդերձ պատրկութեան պատուով:

Այս ամենայն լինի ի ձեռն կաթուղիկոսին Ներսիսի՝ որ յաջորդեցաւ ի նմին ամի յաթոռ կաթուղիկոսութեան՝ փոխանակ Եզրի կաթուղիկոսի»:

«Ի Ղ թուականին». և եղև համար գերելոցն լծմ»:

էջ 77՝

«Կոստանդին՝ որդի Կոստանդիանի, թոռն Հերակղի, ամս քսանեինն: Ի սուրա երկրորդ ամին առաւ Գուին ի Տաճկաց «Ի Ղ թուականին». և եղև համար գերելոցն լծմ»:

3. Chronique de Denys de Tel e-Mahré, pub. et trad. par Chabot, Paris, 1895, էջ 6՝

«952 թ. (640—641), արաբները պաշարեցին Դարան և հարձակվեցին այդ քաղաքի վրա... Նույն այս թվին արաբները պաշարեցին Դվինը (Adabin), ուր սպանվածների թիվը խիստ մեծ էր մինչև 12 000 հայս»:

Համտե «Պատմութիւն հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ», Թիֆլիս, 1910, էջ 58՝ «ի կոտորելն ծամայէլի զքաղաքն Դուին երկոտասան հազար»¹:

Երկուրդ խումբ (ըստ արաբական ավանդության)

4. Բելազորի, տե՛ս «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», էջ 40՝

«Ինձ պատմել է Մահմեդ Ի. Սադ, որ լսած էր ալ-Վակիդից, իսկ սա՝ Աբդուլ Համիդ Ի. Ջաֆարից և սա՝ յուր հորից, թե Հաբիր Ի. Մասլամա պաշարեց Դվին և մնաց այստեղ, մինչև պատահեցավ նորան Մավրիան հույնը. նա հարձակեցավ նորա վերա գիշերը, սպանեց նորան և ավարի առավ նորա բանակը: Դորանից հետո Սալման շտապեց Հաբիրի մոտ և պատահեցավ նորան Կարինում, ինչպես ճիշտ տեղեկություն ունեն պատմողները»:

Տես նաև էջ 43՝

«Այնտեղից (Արճեշից և Բաջունայիսից) Հաբիր եկավ Արտաշատ, որ է ալ-Քիրմիզ, անցավ Ակրատ գետը և բանակեցավ Դվինի դաշտում, ուզարկելով հեծելազորը քաղաքի վերա. ինքն ևս կամաց-կամաց առաջ գնաց, մինչև որ քաղաքի դռների առջև կանգ առավ: Բնակիչք կպաշտպանվեին, նետահարելով նորա զորքը: Հաբիր դնել տվեց մանջալիք և սկսեց քարկոծել նոցա, մինչև որ նոքա խնդրեցին խնայել նոցա և պարգևել խաղաղություն: Հաբիր համաձայնեցավ»:

Բելազորի պատմելով՝ Հաբիրի և Սալմանի այս արշավանքների ժամանակ, որ տեղի էին ունեցել Օթման խալիֆի (644—656) հրամանով, արաբները նվաճել են Հայաստանը, Վրաստանը և Ատրպատականը (տես «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի

¹ Տե՛ս նաև «Սամուէլի քահանայի Անեցոյ, Հավաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 80՝

«Արդ՝ յաւորս Կոստանդի որդոյ Հերակլեայ՝ առաւ Դուին ի Տաճկաց, ասէ պատմագիրն, և սպանին յաւոր սրբոյ յայտնութեան, ի ս. վկայարանի ս. Սարգսի ԲԺ-ան Թ և արեամբ կոտորելոցն ծածկեցաւ սեղանն սուրբ և աւազանն. և զայլսն գերեցին՝ աւելի քան զլի»:

մասին», էջ 36—53): Հաբիրի արշավանքը Միքայել Ասորին (Chronique, II, i. 3, էջ 440—441) դնում է Հեջիրի 25 թվին (28 հոկտ. 645—17 հոկտ. 646): Տարարին (տես «Արաբացի մատենագրերը Հայաստանի մասին», էջ 89) նույն արշավանքը հիշում է Հեջիրի 24 թվին (644/645 թ.), սակայն վկայում է նաև՝ որ ըստ Վահիդիի ավանդության Հաբիր Ի Մասլամա Ֆիհրին նվաճել է Հայաստանը Հեջիրի 31 թվին (24 օգոստ. 651—12 օգոստ. 652 թ.): Այս վերջին թվականն ունի նաև Յակուբին հետևյալ հատվածում՝

5. Յակուբի, տես Բ. Խալաթյանց, «Արաբացի մատենագրեր», էջ 104՝

«31 թ. Օսման ուղարկեց Հաբիր Ի. Մասլամա Ֆիհրին Հայաստան և ապա Սալման Ի. Ռաբիա Բահլիին՝ նորան օգնություն»:

Իրն-ալ-Աթիրը ևս վկայում է, որ «31 թ. ըստ ոմանց Հայաստան նվաճեց Հաբիր Ի. Մասլամա» (տես «Արաբացի մատենագրեր», էջ 129):

Ինչպես տեսնում ենք, արաբական աղբյուրները Հաբիր Ի. Մասլամայի արշավանքի նկատմամբ տալիս են տարբեր թվականներ:

Երրորդ խումբ (խառն և շփոթ)

6. «Պատմություն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց», Ս. Պետերբ. 1887, էջ 8—9, գլ. Բ. և Գ՝

«Ապա ի քսան եւ վեցերորդ ամի ևնցին (Աբու-Բաբրայ, Ամրայ եւ Օթմանայ) իշխանութեանն դարձեալ յարձակէին ելանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց զօրու ծանու... Յերկրորդ ամի Կոստանդնու կայսեր Հոռոմոց, որ էր թոռն Հերակղի՝ ազգ եղև առ իշխանն Թէոդորոս, եթէ հէն զարթուցեալ գայ ի վերայ աշխարհիս: Իսկ նորա առեալ զօրս իւր՝ կամէր ունել զկիրճս ճանապարհին Չորայոյ, այլ ոչ կարաց ժամանել յաղագս նոցա. քանզի ըստ օգաթեն արագութեան յարձակեալք իբրև օձք թևաւորք յառաջեցին թշնամիքն, և զկնի իւրեանց թողեալ զօրսն Հայոց՝ դէմ եղեալ ընթացան ի մայրաքաղաքն Դուին: Եւ վասն զի թափուր գտին զքաղաքն յարանց պատերազմողաց, զի ամենեքեան զհետ Թէոդորոսի իշխանին գնացեալ էին, բայց միայն զկանայս և զմանկտիս և զայլ խառնիճաղանճս, որք ոչ էին արք պատերազմի՝ հասին ի վերայ քաղաքին և վաղվաղակի առին զամրոցն, և զգտեայ

արսն ի նմա կոտորեցին, և զկանաչս և զմանկտիս վարեցին ի գերութիւն՝ ոգիս լծմ»:

7. «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբ., 1885, էջ 98, 2, գլ. Բ՝

«Ի ՂԵ՛ ամի թուականութեան դարձեալ սաստիկ զօրու եկեալ Տաճկաց՝ առին զԴուին քաղաք, և եղև համար գերութեան լծմ և ապա տիրեցին Հայոց, Վրաց և Ազուանից»:

Նույնը, էջ 120, 2, գլ. Դ՝

«Ապա ի ԻԶ ամի նոցին (Աբուբաքրայ, Ամրայ և Օթմանայ) իշխանութեան և յերկրորդն՝ Կոստանդնի թոռն Հերակլէսի՝ ել զօրն Իսմայիլի յԱսորեստանէ ընդ ճանապարհ Չորոյ յերկիրն Տարօնոյ. ընդ Բղնունիս, ընդ Բերկրոյ ձորն յԱյրարատ թափեցան: Եւ առին զԴուին քաղաք և զգտեալ արսն ի նմա կոտորեցին, և զկանաչս և զմանկունս ի գերութիւն վարեցին ոգիս լծմ, որ օր Ի էր տուլի ամսոյ, ի կութս աչգեստանի: Իսկ իշխանն Հայոց Քէոզորոս Ռշտունեաց տէր, որ շինեաց յԱզթամարայ կղզին՝ պատերազմեցաւ, ընդ նոսա ի Կոզովիտ և ոչ կարաց յազթելլ: Եւ Ելելս այս յամս Եզրի կաթողիկոսի»:

Նույնը, էջ 142, 2, գլ. Զ՝

«Կոստանդին որդի Կոստանդնու, թոռն Հերակլի, ամս ԺԹ. ի սորա եկեորդ ամին առաւ Դուին ի Տաճկաց»:

8. «Մովսեսի Կաղանկատուացոյ, Պատմութիւն Ազուանից աշխարհի», Թիֆլիս, 1913, էջ 363, 3, գլ. ԺԵ՛

«Իսկ Կոսաաս սորին (Կոստանդնի) սրդի՝ ամս քսան և ինն ի սորա հինգ ամին յԱրարիա կռին Լոկ, և ի վեցին Տանիկ Եկին ի Հայս Խ առին զԴուին, և սրք գերեցանն երեսուն և հինգ հազար թուեցան»:

Երրորդ խմբի հեղինակներից Ղևոնդը՝ Դվինի առման թվականը որոշելիս՝ օգտվել է թե առաջին խմբի «Անանուն ժամանակագրութիւն»-ից և թե երկրորդ խմբի արաբական կամ ասորական մեզ անհայտ ինչ որ աղբյուրից: Ասողիկը քաղել է ժամանակագրական իր տեղեկությունները, գլխավորապէս, Ղևոնդից: Իսկ Մովսես Կաղանկատուացու հաշիվը համասյատասխանում է երկրորդ խմբի ժամանակագրութեան: Ուրեմն, աղբյուրների այս

¹ Եզրանցի ձեռագիրը (Ը) ունի «Ի Ղ ամի» համապատասխան «Անանուն ժամանակագրութեան» վերոհիշյալ վկայութեան. տե՛ս «Պատմութիւն տիեզերական», էջ 98, սան. 9:

² Բնագրում «չերորդն», որ, նախորդն, սխալ է: Նույն հեղինակը (էջ 142) վկայում է, որ «Ի սորա (Կոստանդնի) երկրորդ ամին առաւ Դուին ի Տաճկաց»:

երրորդ խումբը Դվինի առան թվականի մասին չի տալիս որևէ նոր տեղեկություն, այլ մեջ է բերում նախորդ խմբերի ժամանակագրական վկայությունները, աչքաթող անհլով, որ այդ վկայություններն իրար հետ անհաշտելի են և հակասական:

Վերոհիշյալ երեք խումբ վկայությունների մեջ Դվինի առումը դրվում է, ինչպես տեսնում ենք, հետևյալ թվականներին՝

1. Եղրի կաթողիկոսության վերջին տարում=640 թ.՝ Սերեոս.

2. Հունաց կամ ասորոց 952 թ.=1 հոկտ. 640—641 թ. Դիոնիսիոս Տելմահարցի.

3. Հերակլ կայսեր թոռան Կոստանդնի երկրորդ տարում=642/643 թ. «Անանուն ժամանակագրութիւն», Ղևոնդ և Ասողիկ.

4. Հեջիրի 24 թվին=644/645 թ.՝ Տաբարի.

5. Հեջիրի 25 թվին=645/646 թ.՝ Բելագորի (°), Միքայել Ասորի և Ելիաս Մծբնեցի, և կամ Աբու Բաբրի, Ամրի ու Օթմանի իշխանության 26 տարում=645/646 թ.՝ Ղևոնդ, Ասողիկ, Աբու-Բաբրի, Ամրի և Օթմանի իշխանության սկիզբը Ղևոնդը ենթադրում է Հերակլ կայսեր 11-րդ տարում (620/621 թ.) ուրեմն՝ այս խալիֆների իշխանության 26-րդ տարին ընկնում է 645—646 թ.:

6. Հայոց 95 թվին=646 հունիս 18—647 հունիս 17՝ Ասողիկ, և կամ Հերակլ կայսեր թոռան Կոստանդնի վեցերորդ տարում=646/647 թ.՝ Մովսես Կաղանկատվացի:

Այսպիսով Դվինի առան թվականը վերոհիշյալ վկայությունների համաձայն ստացվում է՝ 640, 640/641, 642/643, 644/645, 645/646 և 646/647 թվերին:

Այս խառն ու հակասական տեղեկությունները հիմք են ծառայել, բնականաբար, անհաշտելի տարածայնությունների նաև բանասիրական և պատմական թե հայ և թե օտար աշխատություններում:

Դվինի առումը դնում են այս աշխատություններում հետևյալ թվականներին (հիշում ենք միայն այն երկերը, որ ունեցել ենք ձեռքի տակ)՝

1. 640 թ. հունվարի 6-ին՝ Չամչյան, Պատմութ., Բ, էջ 343¹.

¹ Մ. Օրմանյանը («Ազգագատում», Կոստանդնուպոլիս, 1912—1913, էջ 704—705), հիմնվելով Սերևոսի և Սամուել Անեցու վկայությունների վրա, ենթադրում է, որ բարբառական բանակը Դուինի առև կհասնի և խորովակերտի անտառին մոտ բանակ կգարնէ տրէ ամսոյ 20-ին, 640 հոկտեմբեր 6-ին շարժական տոմարով, որ ճիշտ ալ կը պատասխանէ պատմութեան յիշած յատու ուրբարի և ի կուրս այդքստանին պարագաներուն: Երեք ամիս կը տէ Դուինի պաշարումը, և վերջապես 641 յունուար 6-ին յատու սրբոյ Յայտնույեան (Սամ. 80), Աբաբացիք 518

2. 640 թ. հոկտեմբերի 6-ին՝ Ալիշան, Այրարատ, էջ 407 և 495, նաև Հ. Համբարյան, Հուշարձան, 1911, էջ 244.

3. 642 թ. հունվարի 6-ին՝ Tournebize Histoire, էջ 96 և Morgan, Histoire du peuple arménien, էջ 116.

4. 622 թ. հոկտեմբերի 6-ին՝ Dulaurier, Recherches, էջ 227—231, Thopdschian, Zeitschrift für armenische Philologie, II, erstes Heft, էջ 64 և А. Мюллер, История ислама, перевод Медникова, I, էջ 290.

5. 645/646 թ.՝ Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919, էջ 90. նույնը՝ 646 թ., էջ 180, նույնը 642 թ., էջ 371.

6. 647 թ. հոկտ. 6-ին՝ Кулаковский, История Визант., III, 1915, էջ 202.

Ժամանակագրական այս հակասությունները վերացնելու համար անհրաժեշտ էր, անշուշտ, պարզել ազբյուրների համեմատական արժեքը և որոշել, թե որը վերոհիշյալ վկայություններից կարող է համարվել վավերական ու ընդունելի: Կարևոր այդ խընդիրը քննության է առնված երկրորդ խմբի ազբյուրների նկատմամբ Մկր. Ղազարյանի «Armenien unter der arabischen herrschaft» ուսումնասիրության մեջ: Սակայն Ղազարյանի հիմնավոր ու համոզիչ դիտողություններն անուշադիր են թողնված գիտական հետազոտ աշխատություններում:

Ինչպես շատ ճիշտ գիտել է Ղազարյանը, Բելազորին, որ առաջին անգամ գրի է առել Հայաստանի նվաճման վերոհիշյալ պատմությունը, ապրիլ է իննհորրդ դարում (+892) և նրա տեղեկությունները հիմնված են բանավոր ավանդությունների վրա, մինչդեռ Սեբեոսն ականատես է եղել յոթերորդ դարի անցքերին: Երկրորդ՝ այն անցքերը, որ րոտ արաբական ազբյուրների տեղի են ունեցել Հաբիրի արշավանքի ժամանակ Հեջիրի 24/25 թվին, ինչպես՝ Կարին քաղաքի առումը, Դվինի անձնատուր լինելն առանց դիմադրության, Հաբիրի և Մավրիանոս զոյափարի կոծվը և Հայաստանի, Վրաստանի և Ազվանքի նվաճումը՝ հիշում է նաև Սեբեոսը, բայց ոչ 644—647 թվականներին, այլ յոթերորդ դարի հի-

---

քաղաքը կրգրանեն, և անխնայ կրկնորեն 12.000 հոգի, 35.000 հոգի ալ գերի կրտանին վաճառելու, և եկեղեցի ու ապարանք կասյուտ կողոպուտ ընելով կրմեկնին»: Նոր այս ենթադրությամբ Օրմանյանը փորձում է հաշտեցնել Սեբեոսի և Սամուել Անեցու հակասական վկայությունները: Սակայն բոնազրոսիկ այս կոահումը, անշուշտ, սխալ է, որովհետև Սեբեոսի մոտ պարզ ասված է, որ արաբացիները «չաուրն հինգերորդի դիմեցին ի վերայ քաղաքին» և «մատնեցաւ քաղաքն ի ձեռն նոցա»:

սունական թվերին: Մկր. Ղազարյանի այս դիտողություններին կարելի է ավելացնել և այն, որ հենց արաբական աղբյուրների մեջ՝ Տարարիի, Յաբուբիի և Իբն-ալ-Աթիրի երկերում՝ առաջ է բերված, ինչպես վերև տեսանք, նաև մի երկրորդ ավանդություն ըստ Վակիդիի, որը Հաբիբի և Սալմանի վերոհիշյալ արշավանքները դնում է յոթերորդ դարի հիսունական թվերին, այն է՝ Հեջիրի 31 թվականին (24 օգոստ. 651—12 օգոստ. 652 թ.): Արաբական այս երկրորդ ավանդությունը համապատասխանում է մոտավորապես ոչ միայն Սեբեոսի ժամանակագրությանը, այլև բյուզանդական պատմիչ Թեոֆանի վկայությանը, որն իր «Ժամանակագրության» մեջ Հաբիբի արշավանքը Հայաստան և նրա կոնվերժիան հարավարևելքի դեմ դնում է նույնպես Կոստանդին կայսեր 12-րդ տարում, այսինքն՝ 652/653 թ. (տե՛ս Chronographia, ed. de Boor, Lips, 1883, էջ 345):

Կարևոր այս դիտողությունները, որ աչքաթող են արված, իրավունք են տալիս եզրակացնելու, որ Հաբիբի արշավանքի արաբական այն թվականները, որոնք մեջ են բերված Բելազորիի, Տարարիի, Միքայել Ասորու, Ելիաս Մժբնեցու, Ղևոնդի, Ասողիկի և Մովսես Կաղանկատվացու երկերում՝ ավելի քան կասկածելի են և չեն կարող հավանական համարվել ու ընդունելի Արաբական այդ վկայությունները մերաբերվում են ոչ թե Դվինի առաջին առումներ, որ հիշատակված է առաջին խմբի հնագույն աղբյուրներում, այլ Դվինի առումներ և Հայաստանի, Վրաստանի ու Աղվանքի նվաճմանը յոթերորդ դարի հիսունական թվականների սկզբներին: Այսպիսով՝ ինքնըստինքյան հասկանալի են դառնում և այն անհաշտելի տարաձայնությունները, որ կան Սեբեոսի և Բելազորու վկայություններում Դվինի առման մասին: Համաձայն Սեբեոսի՝ «գլմեալ ի ներքս զարք թշնամեացն՝ սատակեցին սրով զբազմութիւն քաղաքին՝ Էլին և բանակեցան ի նմին բանակատեղն... և խաղաղացուցին զբազմութիւն գերուցն՝ լԵ հազար», իսկ ըստ Բելազորու՝ «(ընակիչք) խնդրեցին խնայել նոցա և պարզել խաղաղութիւն. Հաբիբ համաձայնեցաւ»:

Ինչպես տեսնում ենք, ավելի քան պարզ է, որ Բելազորու վկայությունը շի մերաբերվում Դվինի առաջին առումներ, որ մանրամասն նկարագրված է Սեբեոսի պատմության մեջ: Միանգամայն պարզ է նմանապես, որ Դվինի առաջին առման թվականը որոշելիս՝ կարող ենք անտես առնել թե երկրորդ խմբի արաբական և ասորական աղբյուրները և թե երրորդ խմբի հայկական աղբյուրները:

Ռբրե միակ վստահելի աղբյուր մնում են, հետևապես, առաջին խմբի վերոհիշյալ վկայությունները, որոնք Դվինի առաջին առման մասին տալիս են հետևյալ թվականները.

1. Եզրի կաթողիկոսության վերջին տարին՝ Սերեոս.

2. Հունաց կամ ասորաց 952 թ. (=640/641)՝ Դիոնիսիոս Տերմահարցի.

3. Կոստաս-Կոստանդինի երկրորդ տարին (=642/643 թ.) և կամ «ի Ղ թուականին» (=641/642 թ.)՝ «Անանուն ժամանակագրութիւն» (նաև Ղևոնդ և Ասողիկ):

Հայկական և ասորական այս վկայությունների համաձայն՝ Դվինի առաջին առումը, ինչպես տեսնում ենք, ընկնում է 640—643 թվականների շրջանում, և ուրեմն՝ Դվինի առման տարեթիվը մնում է դարձյալ անորոշ:

Չնայած սակայն նաև այս վերջին աղբյուրների տարածայնություններին՝ մի խիստ կարևոր հանգամանք, որ մատնանիշ են արել Ալիշանը (Այրարատ, էջ 407 և 495) և Համբարյանը (Հուշարձան, էջ 244), կովան է ծառայում ճշտիվ որոշելու Դվինի առման թվականը տոմարական պարզ ու անվիճելի հաշիվների օգնությամբ:

Սերեոսի վերև մեջ բերված վկայության մեջ մատնանշված է, ինչպես տեսանք, Դվինի առման ամսաթիվը և օրը՝ «որ ար էր տրէ ամսոյն, յաւուր ուրբարի»:

Արդ, հայկական տոմարը լինելով շարժական՝ 640—643 քառամյակին նավասարդի 1-ը գալիս է, ինչպես հայտնի է Դյուլորյեյի ժամանակագրական հաշիվներից, հունիսի 19-ին (տե՛ս Dulaurier, Recherches, էջ 385). սրա համեմատ էլ նույն տարիներում տրե ամսի քսանը (նավասարդի 1-ից մինչև տրե ամսի 20-ը լինում է 110 օր) համապատասխանում է հոկտեմբերի 6-ին: Սակայն 640—643 թվերին այս վերջին ամսաթիվն ընկնում է զանազան օրեր՝

1. 640 թվին—ուրբաթ (Չատիկը՝ ապրիլի 16-ին),

2. 641 թվին—շաբաթ (Չատիկը՝ ապրիլի 8-ին),

3. 642 թվին—կիրակի (Չատիկը՝ մարտի 24-ին),

4. 643 թվին—երկուշաբթի (Չատիկը՝ ապրիլի 13-ին):

Ուրեմն՝ հիմնվելով տոմարական պարզ ու հասկանալի այս հաշվի վրա՝ կարելի է ապահովապես եզրակացնել, որ Դվինի առումը տեղի է ունեցել ոչ թե 641, 642 կամ 643 թվականներին, այլ 640 թվի հոկտեմբերի 6-ին, ուրբաթ:

Այս ուղիղ հաշիվը թեև արել են, ինչպես վերև տեսանք, Ալի-

տաս-կոստանդին կայսեր հրամանով Հայաստանում զորավար է կարգվել և ստացել պատրիկոսության պատիվ Քեոզորոս Ռշտունին: Սեբեոսի վկայությունից երևում է, որ այդ տեղի ունեցած պատի լինելը Գվինի առաջին առումից հետո, հավանորեն, 641 թվին: Արաբական երկրորդ արշավանքի ժամանակ Հայաստանի սահմանների պաշտպանությունը հանձնարարված է եղել Քեոզորոս Ռշտունուն և Բյուզանդական զորավար Պոտկոպին:

Արաբական երկրորդ արշավանքի մասին ունի ընդարձակ մի վկայություն միմիայն Ղևոնդը:

1. «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց», Ս. Պետերբ. 1887, էջ 7, գլ. Բ՝

«Եւ մեծ մասն զօրուն հատեալ ասպատակէին յաշխարհս Հայոց ընդ կողմն Պարսից. և առնուին ի գերութիւն դաւանս Մարաց և զդաւան Գողթն և զդաստակերտն նախշաւանու. և զբազումս յարանց ընդ սուր անցուցանէին, և զայս գերի վարեալ կանաւքք և մանկտեալ՝ անցուցանէին, ընդ գետն Երասխ ընդ հունն Զուղայոյ: Եւ ընդ երկուս բաժանեալ զօրքըն՝ ոմանք զգերեալսն դարձուցանէին յաշխարհն իւրեանց: Եւ գունդ մի հատեալ ասպատակէին ընդ գաւառն Արտազ ի վերայ զօրավարին Յունաց, որումն անուն էր Պոտկոպ, որ էր բանակեալ ի գաւառին Կոզովտի և սահմանս Բազումորոյ և Մարդուցայից. որում իրազեկ եղեալ իշխանն Քէոզորոս, որ էր յազգէն Ռշտունեաց՝ ազդէր զօրավարին Պոտկոպայ, «Եթէ դօր հինին Լսմայելի դարթուցեալ գայ ի վերայ մեր»:

«Իսկ նորա ի բազմութիւն զօրացն ասպատանեալ և ոչ յԱստուած, որ յաջողէ զպատերազմ՝ ոչ ինչ գրէր զբանս իշխանին Հայոց: Եւ նա մորմոքեալ ընդ կորուստ աշխարհիս Հայոց և ընդ ծուլութիւն զօրավարին՝ ոչ ունէր ժոյժ, այլ մտեալ երկրորդէր և երրորդէր զբանն: Եւ բարկացեալ զօրավարին ի վերայ իշխանին՝ ձգէր զվարզն որ ի ձեռին զհետ նորա: Եւ սրտմտեալ Քէոզորոս՝ ելանէր յերեսաց նորա, և նոյնժամայն հրամայէր զօրացն, որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էին, «վառեցարուք, ասէ, և ելէք ընդդեմ Իսմայելի»: Եւ նոքա հեծեալ յերիվարս իւրեանց՝ դարանամուտ եղեն ի սարակն, որում Եղբարսն կոչէին. և կալեալ զառաջս կրճիցն՝ զբազումս ի նոցանէ սատակէին և առեալ զկապուտ անկելոցն՝ հատուածեալ ի զօրավարէն գնացին ի գաւառն Գառնի: Հրաման ետ ասպա և Պոտկոպն իւրում զօրուն ելանել ի վերայ

թշնամեացն. յորոց վերայ հեղեալ զօրն Իսմայելի՝ հարկանէին զմեծ մասն Յունաց, և զայսն փախստական արարեալ անցուցանէին ընդ բանակն իւրեանց. և ինքեանք դարձեալ ի բանակն նոցա հանգչէին: Եւ ասեն լինել զթիւ զօրացն Յունաց աւելի քան զվեց բիւր արանց, և զիսմայելացիսն նուազ քան զբիւր մի արանց: Եւ ի վաղին ժողովեալ զկապուտ բանակին, դարձեալ ընդ կրունկն զնացին յաշխարհն իւրեանց:

Եւ եղև այս ի Բահ և Լեկրոդ սմի Աբու-Բաբայ և Օթմանայ և Ամրի, իշխանացն Իսմայելի»:

2. Նույն արշավանքի մասին Ասողիկի համառոտ վկայութիւնը («Պատմութիւն տիեզերական», 1885, 2, գլ. 7, էջ 120) առնված է Ղևոնդից:

Վերև մենք ասացինք, որ ըստ Ղևոնդի Աբու-Բեքրի, Ամրի և Օթմանի իշխանութիւնը սկսվել է Հերակլ կայսեր 11-րդ տարում (=620/621 թ., Հերակլը գահ է բարձրացել 610 թվի հոկտեմբերի 5-ին): Ղևոնդի այս վկայութիւնից կարելի է ըստ լուս ենթադրել, որ նրա ժամանակադրական հաշիվը վերաբերվում է, հավանորեն, արաբական Հեջրին, որի սկիզբն ընկնում է սակայն ոչ թե 620/621, այլ 622 թվին:

Բանասերների այն կարծիքը, որ իբր Ղևոնդի ժամանակագրական ցուցումներն անլուծելի են, որովհետև նրա մոտ անորոշ է Աբու-Բեքրի, Ամրի և Օթմանի իշխանութիւն սկիզբը, ինչպես տեսնում ենք, սլարդ մի թյուրիմացութիւն է: Արաբական այս արշավանքի թվականը որոշվում է առանց դժվարութեան՝ համաձայն Ղևոնդի վերոհիշյալ ցուցման և ընկնում է Աբու-Բեքրի, Ամրի և Օթմանի իշխանութեան 22-րդ տարում, այսինքն՝ 641/642 թվականին, և կամ, հավանորեն, Հեջրի 22 թվին, այսինքն՝ 642/643 թվականին:

Հակառակ Ղևոնդի այս ժամանակագրութեան բանասիրական և պատմական նորագույն աշխատութիւններում նույն արշավանքի թվականի մասին հայտնված են տարբեր կարծիքներ: Ղևոնդի հրատարակութեան իր առաջաբանում Կ. Եղյանցն ասում է, որ «չէ յայտնի ստուգիւ ժամանակ այսր ասպատակի, զի ամն քսան երկրորդ իշխանութեանն Աբու-Բէքրի, Օմարայ և Օթմանայ, յորում զայն զնեն Ղևոնդ և Ասողիկ՝ չէ մեկին և իմանալի մինչև ցայսօր, զի ոչ դիտեմք թէ զոր ամն թուականութեանս մերոյ համարի Ղևոնդ առաջին ամ իշխանութեան նորա»: Նույն կարծիքին է նաև

Մկրտիչ Ղազարյանը (տե՛ս Armenien unter der arabischen Herrschaft էջ 19, ծան. 1): Պրոֆ. Մարկվարտը Աբու-Բեքրի, Ամրի և Օթմանի 22-րդ տարին համապատասխան է համարում 653, 654 թ. (տե՛ս Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, 1903, էջ 441): Ալիշանը (Այրարատ, էջ 495) և Համբարյանը (Հուշարձան, էջ 244) նույն արշավանքի թվականը ենթադրում են 637 թվին՝ Դվինի առումից երեք տարի առաջ, իսկ Tournebize-ը [Histoire, էջ 354]՝ 644 թվին:

Ինչպես տեսնում ենք, բանասերների և պատմաբանների կարծիքները ժամանակագրական այս խնդրի նկատմամբ նույն-բան խառն են և հակասական, ինչպես և Դվինի առման թվականի մասին:

Ինձ թվում է սակայն, որ ուշադիր քննությամբ հնարավոր է ճշտիվ որոշել նաև այս արշավանքի տարեթիվը. անհրաժեշտ է միայն ի նկատի ունենալ անուղղակի մի շարք ցուցումներ, որ ուշադրության շին անվել:

Վերոհիշյալ արշավանքն Ատրպատականի կողմից անկարելի է ենթադրել 637 թվին, ինչպես այդ արել են Ալիշանը, Համբարյանը և ուրիշները, որովհետև 637 թվին արաբները դեռ նոր էին սկսել Պարսկաստանի նվաճումը և նրանք դեռևս չէին հասել Ատրպատականի կողմերը: Հայտնի է արդեն արաբական և ուրիշ ազբյուրներից, որ արևմտյան Պարսկաստանում վճռական կռիվը պարսիկների դեմ տեղի է ունեցել Նեհավենդում, յոթերորդ դարի քառասնական թվականների սկզբներին (տե՛ս Ph. Nöldeke, Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig, 1887, էջ 133, նաև Horn, Geschichte Irans in islamitische Zeit, Grundriss den iranischen Philologie, II. 5, էջ 553):

Սեբեոսը, որ ժամանակակից էր արաբական արշավանքների, այս մեծ կռիվը «Մարաց գաւառում» դնում է «յառաջնում ամի Կոստանդեայ թագաւորին յունաց և յամի տասներորդի Յազկերտի արքային Պարսից» (Թիֆլիս, 1913, էջ 181, գլ. ԼԲ), այսինքն՝ 641/642 թ.:

Պարզ է, որ վճռական կռիվից հետո միայն արաբները կարող էին ներս խուժել Ատրպատական և այստեղից նաև Պարսկական Հայաստան: Եվ, իրոք, արաբական մատենագիրները՝ Տաբարին և Յակուբին, որ այս կետում համերաշխ են միմյանց հետ, Ատրպատականի նվաճումը Մուղեյրա Ի. Շոբայի առաջնորդությամբ դնում են Հեջիրի 21/22 թվին, այսինքն՝ 642/643 թվականներին (տե՛ս «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», էջ 82 ևն, 104):

Կարևոր այս դիտողություններից դժվար չէ հետևել, որ Ղևոնդի նկարագրած Մարդուցայքի վերոհիշյալ կոտորածը չէր կարող պատահած լինել յոթերորդ դարի քառասնական թվականներից առաջ:

Ինչպես հայտնի է, Մարդուցայքի դեպքը թուրքիկ կերպով հիշատակված է նաև Սեբեոսի մոտ: Սեբեոսի պատմելով՝ երբ Կոստաս-Կոստանդին կայսրն արշավելու էր Հայաստան՝ հույն զորքերն ամբաստանում էին Քեոզորոս Ռշտունուն, համարելով նրան պատճառ Մարդուցայքի՝ կոտորածի և պահանջում էին պատժել հայերին:

«Եւ ամբաստանութիւն ամենայն զարացն Հոռութիւն և տրտունջ,—ասում է Սեբեոսը,—Ռշտունեաց տեառնէն լինէին, և զՀայոց՝ առաջի թագաւորին իւրեանց վասն հարուածոց՝ որ եղեն ի Մարդոցէսն: Զի ասացին՝ թէ «միաբանեցան ընդ Իսմայէլացիսն. զմեզ վստահացուցին. զզարսն ճապաղել ետուն յասպատակ լևտրպատական, և զնոսա ածին ի վերայ մեր յանկարծակի, և հարկանել ետուն զմեզ, և մեր ամենայն ինչ անդ անկաւ. բայց թող երթաւք ի Հայս և մեր իրացն խնդիր առնեմք» (Քիֆլիս, 1912, էջ 225, գլ. 15):

Սեբեոսի այս վկայությունը, որ ժամանակակից պատմիչ է՝ մենք մեջ բերինք ցույց տալու համար, որ Ղևոնդի տեղեկությունը Մարդուցայքի կոտորածի մասին ստույգ է և պատմական:

Այդ կոտորածը, ինչպես վերև ասացինք, չէր կարող պատահած լինել յոթերորդ դարի քառասնական թվականներից առաջ: Եվ իրավի, բացի վերոհիշյալ դիտողություններից՝ ի նպաստ մեր եզրակացության կարելի է մատնանշել նաև մի ուրիշ կարևոր ցուցում:

Այդ դեպքի ժամանակը որոշելու համար ուշագրավ է առանձնապես Դիոնիսիոս Տերմահարցու կարևոր մի վկայությունը, որ ուշադրության չէ առնվել: Տերմահարցին իր ժամանակագրության մեջ հիշում է Պոսկոպ զորավարին և Քեոզորոսին, որոնք արշավել էին միասին մինչև Բատնա-Սառուգ: Այդ տեղեկությունն անհրաժեշտ ենք համարում ամբողջությամբ մեջ բերել:

«955 թվին (643—644) պատրիկ Վաղենտինը՝ Հոռմայեցոց զորավարը, եկավ կովելու արաբների դեմ: Ահաբեկված նրանց ներկայությունից՝ նա փախավ և թողեց իր հետ եզած բոլոր հարստությունները, որ ընկան արաբների ձեռքը:

Նույն թվին Պոսկոպը և Քեոզորոսը մի խիստ ուժեղ հար-

¹ Սեբեոսը փոխանակ «Մարդուցայք»-ի՝ ունի «Մարդոցէք»:

ձակում գործեցին և հասան մինչև Բատնա-Սառուգ, նրանք ավերեցին և կողոպտեցին այդ քաղաքը, վերցրին ինչ որ ցանկանում էին և վերադարձան իրենց երկիրը» (տես Chronique, publi. et trad. par Chabot, էջ 6—7)։

Տելմահարցու այս հատվածն ուշադրության արժանի է այն տեսակետից, որ այստեղ ևս, ինչպես և Ղևոնդի վկայության մեջ, Պոռկոպ գորավարը և Քեոզորոս Ռշտունին հիշատակվում են իբրև զորապետներ, որ գործել են միասին արշավող արաբների դեմ։ Դժվար չէ կռահել, որ Մարդուցայթի դեպքը եղած պիտի լինի արշավանքից հետո։

Ղևոնդի վերոհիշյալ վկայությունից հայտնի է, որ Մարդուցայթի կոտորածից առաջ Քեոզորոս Ռշտունին, թշնամանալով Պոռկոպին՝ հեռացել էր Գառնի գավառը, որը գտնվում էր Կոզովտի հարավակողմում։ Իսկ Սեբեոսը, ինչպես վերև տեսանք, հաղորդում է, որ հունական զորքերը գանգատվում էին կայսեր և մեղադրում Քեոզորոս Ռշտունուն, համարելով նրան ու հայերին պատճառ Մարդուցայթի կոտորածի։ Շատ պարզ է, ուրեմն, որ բյուզանդական զորքերի կոտորածից հետո Քեոզորոս Ռշտունին չէր կարող Պոռկոպի հետ միասին մասնակցած լինել վերոհիշյալ արշավանքին Բատնա-Սառուգի ուղղությամբ։

Ըստ Սեբեոսի՝ 646 թվին նա իբրև ծանր հանցագործ շղթայակապ ուղարկված է եղել Կոստանդնուպոլիս և արդարանալուց հետո միայն՝ նորից ստացել է զորավարության իր նախկին իշխանությունը։

Այսպիսով, Բատնայի առումը դրվելու է, ինչպես տեսնում ենք, Մարդուցայթի կոտորածից առաջ։ Ճշտվում է նաև, որ այս երկու ժամանակամերձ դեպքերը տեղի են ունեցել յոթերորդ դարի քառասնական թվականների առաջին տարիներում։

Ինձ թվում է, հիմնվելով վերև մեջ բերված ժամանակագրական տեղեկությունների և կարևոր այլ ցուցումների վրա, կարելի է այս անցքերի ժամանակը որոշել ավելի ճշգրիտ կերպով։

Տելմահարցու վկայությամբ՝ Պոռկոպի և Քեոզորի արշավանքը Բատնա-Սառուգ և պատրիկ Վաղենտինի փախուստն Արևելքից տեղի են ունեցել միևնույն թվին, այն է՝ 955—643/644 թվականին։

Արդ՝ պատմական աղբյուրների տեղեկություններից հայտնի է, որ 641 թվի նոյեմբեր ամսին Կոստաս-Կոստանդինը գահ էր բարձրացել Վաղենտինի աջակցությամբ։ Այնուհետև՝ Վաղենտինի արշավանքն ու փախուստն Արևելքից պետք է դնել համաձայն

Սեբեոսի, որ ժամանակակից պատմիչ է, ոչ թե 643/644 թվին, այլ 642/643 թվականին: Դարձյալ ըստ Սեբեոսի՝ Կոստասի կայսրբուխան երկրորդ տարում, այսինքն՝ 643 թվին, Վաղենտինը վերադարձել էր արդեն Կոստանդնուպոլիս և «խորհէր... համբառնալ զինքն ի պատիւ թագաւորութեան»: Թեոփանը Վաղենտինի վերադարձը և սպանութիւնը զնում է 644 թվին (an.m. 6136, տե՛ս Chronographia):

Ժամանակագրական այս ցուցումներին կարելի է հետևել, որ Պոսկոպի և Թեոդորոսի արշավանքն ևս Բատնա-Սաուզ պետք է ենթադրել 642/643 թվականին և ոչ 643/644 թվին, ինչպես հաշվում է Տելմահարցին:

Ի նկատի առնելով այս ցուցումները՝ կարող ենք դարձյալ հաստատապես եզրակացնել, որ վերոհիշյալ արաբական արշավանքի և Մարդուցայքի կոտորածի նկատմամբ terminus ante quem non պետք է ընդունել 642/643 թվականը:

Արդ՝ Ղևոնդի մոտ արաբական այս արշավանքի ժամանակը ցույց է տրված, ինչպես տեսանք, Աբու-Բաքրի, Ամրի և Օթմանի իշխանության 22-րդ տարում, հավանորեն, Հեշիրի 22 թվին, այսինքն՝ 642/643 թվականին: Եվ որովհետև մեծ կոիվը «Մարաց գավառում» (նեհավենդում) հիշվում է Սեբեոսի մոտ 641/642 թվին, իսկ արաբական արշավանքներն Ատրպատականում և Պարսկահայաստանում, ինչպես վկայում են արաբական աղբյուրները, տեղի էին ունեցել 642/643 թվականներին, ուստի Ղևոնդի ժամանակագրական վկայությունը կարող ենք համարել հավանական և ընդունել:

Ըստ այսմ՝ Պոսկոպի և Թեոդորոսի արշավանքը Բատնա-Սաուզ, ինչպես և Մարդուցայքի կոտորածը, դրվելու են 642/643 թվականին:

4. ԱՐՄԱՓ ԲԵՐԿԻ ԱՌՈՒՄԸ՝ 650 ԹՎԻ ՕԿՈՍ. 8 ԻՆ, ԿԻՐ.

Արծափ բերդի առումը, որ տեղի է ունեցել արաբական մի նոր արշավանքի ժամանակ Ատրպատականի կողմից, ենթադրվում է սովորաբար 643 թվի օգոստոսի 10-ին, կիրակի: Այս տարեթիվը և ամսաթիվը, որ հիմնված են Սեբեոսի վկայության և Dulaurier-ի տոմարագիտական հաշվի վրա (Recherches, էջ 231—232), համարել են ստույգ գրեթե բոլոր բանասերները և պատմագետները¹

¹ Ալիշանն Այրարատում (էջ 509) Արծափի առումը զնում է 643 թվի օգոստոսի 11-ին, իսկ Բասմաճյանը (Իսկական պատմութիւն Հայոց, էջ 296)—652 թվին:

(ստ'ս Chazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft, էջ 29. Tournèbize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie էջ 354. Morgan, Histoire du peuple arménien էջ 116. Marquart, Streifzüge էջ 440. Համբարյան, Հուշարձան, էջ 245): Սակայն այդ տարեթիվը, որ համարվել է մինչև այժմ անվիճելի, միանգամայն անհավանական է և անընդունելի:

Որպեսզի պարզ և հասկանալի լինեն մեր առարկութունները՝ մեջ ենք բերում նախ այն բոլոր վկայությունները, որ վերաբերվում են արաբական այս մեծ արշավանքին:

1. «Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին», Թիֆլիս 1913, էջ 188—191, գլ. 1Բ—1Գ՝

Եւ եղև ի գալ միւսում ամի եկն զաւրն Իսմայէլի յԱտրուպատական, և բաժանեցան յերիս: Առաջ մի յԱրարատ, և առաջ մի ի սեփհական գնդին կողմանս. և առաջ մի յԱղուանս: Արդ՝ որք ի կողմանս սեփհական գնդին, արշաւալ սփռեցան և հարեալ զամենայն կողմանսն զայնոսիկ սրով սուսերի, առին զաւար և զգերութիւն: Եւ եկին ժողովեցան ի յԵրևան՝ և մարտեան ընդ բերդին, և ոչ կարացին առնուլ: Եկին ի յՈրդսպու, և ոչ նմա ինչ կարացին առնել: Գնացին անտի և բանակեցան յԱրծափս՝ հանդէպ բերդին առ ջրովն: ...Եւ եղև յամին Երկրորդի Կոստանդնի, յամսեանն հոռի, որ աւր ԻԳ էր ամսոյն յաւուր կիւրակէի ընդ առաւաւտս՝ ճշեցին Իսմայելացիքն ի բերդին վերջոյ և առաջոյ, և հարին զնոսս սրով սուսերի: Եւ բազումք զահաւէժ լեալ սատակէին: Եւ զկանայս և զմանկունս իշուցին ի բերդէն՝ կամէին սատակել. և ոչ գոյր թիւ գերույն, և անասուն պաճարացն բազում յոյժ: Եւ եղև ի վաղիւ առաւաւտուն՝ եկն եհաս ի վերայ նոցա զաւրավարն Հայոց, և եհար զնոսս անհուն կոտորածով: Եւ էին նոքա երեք հազար ընտիր սպառազէնս յամենայն զաւրացն Իսմայէլի, և ոչ որք զերծաւ ի նոցանէ. բայց սակաւ ճողոպրեալք հետեակք երթեալ ամրացան ի Շամբին: Եւ ապրեցոյց տէր յաւուր յայնմիկ զբազմութիւն գերույն ի ձեռաց Իսմայէլացւոցն. և զԻսմայէլ խորտակեաց կործանմամբ մեծաւ. և մեռան Բ իշխանքըն Իսմայէլի՝ Աւթման և Ոգոմայ: Եւ եղև յաղթութիւն մեծ զաւրավարին Հայոց, և ետ տանել զաւրավարն Հայոց զընծայս Կոստանդնի ի պատերազմէն՝ զընտիր ընտիր երիվարացն ճ ձի, զոր առեալ արքայի ուրախ եղև ինքն և ամենայն պաղատն, և արձակեաց անդրէն շնորհակալութիւն մեծ»:

2. «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբ. 1887, էջ 11, գլ. 9՝

«Ապա յետ այնորիկ յերեսուն եւ վեցերորդ ամի իշխանութեանն նոցա (Աբու-Բաքրայ, Օթմանայ և Ամրի) զօր ժողովեալ դարձեալ յարձակեցան ի վերայ աշխարհիս Հայոց. որոց էին գլխաւորք Օթման և Օգբայ: Եւ իբրև հասին ի սահմանս Հայոց՝ յերիս բաժանեալ առաջս՝ սփռեցան յասպատակս իւրեանց: Առաջ մի հատեալ ընդ կողմն Վասպուրական աշխարհին, առին զաւանս և զամրոցս որ մինչև ի նախաւան քաղաք. և առաջ մի ընդ կողմն Տարօնոյ: Եւ միւս առաջն հասեալ ի Կոզովիտ՝ պաշարէին զամրոցն Արծափաց» եւ այլն: (Արծափի առման մանրամասնությունները նամապատասխանում են Սեբեոսի նաղորդած տեղեկություններին):

3. «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբ. 1885, էջ 122՝

Ասողիկի աղբյուրն է Ղևոնդը և թվական ցույց է տրված դարձյալ՝ «յլՁ ամի իշխանութեան Աբու Բաքրայ, Օթմանայ եւ Ամրայ»:

Ինչպես վերև ասացինք, Արծափի առման թվականը որոշելիս՝ Dulaurier-ն հենվել է Սեբեոսի վերոհիշյալ վկայության վրա՝ «յամին երկրորդի Կոստանդնի, յամսեանն հոռի, որ աւր ԻԳ էր ամսոյն, յաւուր կիւրակէի»: Ենթադրելով արաբական այս մեծ արշավանքը և բերդի առումը «յամին երկրորդի Կոստանդնի», այսինքն՝ 643 թվին, նա հաշվել է, որ այս թվականին նավասարդի 1-ը դալիս է հունիսի 19-ին, իսկ հոռի 23-ը (նավասարդի 1-ից մինչև հոռի 23-ը լինում է 53 օր) համապատասխանում է օգոստոսի 10-ին: Արդ՝ 643 թվի օգոստոսի 10-ը, ինչպես իրավամբ մատնանշել է Dulaurier-ն եղել է իրոք կիրակի: Dulaurier-ի այս պարզ ու համոզիչ դիտողություններից հետո՝ ժամանակագրական այս խնդիրը համարվել է բավարար կերպով լուծված և Արծափի առումը դրվել է 643 թվի օգոստոսի 10-ին, կիրակի:

Ուղի՞ղ է արդյոք այս թվականը, որ կրկնվում է գրեթե անընդհատ բանասիրական և պատմական ուսումնասիրություններում:

Ընդունելով հանդերձ, որ Dulaurier-ի տումարական հաշիվները միանգամայն հիմնավոր են և անվիճելի, ինձ թվում է, կարելի է հաստատապես պնդել, որ նրա մատնանշած տումարական զուգադիպությունները պատահական են և չեն կարող հիմք ընդունվել ժամանակագրական այս խնդրի լուծման:

Արծափի առման թվականը որոշելիս՝ անհրաժեշտ է նախ և առաջ նկատի ունենալ, որ Սեբեոսի «Պատմութեան» մեջ պատմական անցքերը դասավորված են ժամանակագրական կարգով և անցքերի այդ հաշորդականությունը հիմնովին խախտվում է նրա մոտ հենց Արծափի առման վերաբերյալ վերոհիշյալ վկայությամբ: Ժամանակագրական այս աններդաշնակությունը Սեբեոսի գրվածքում վրիպել է բանասերների և պատմաբանների ուշադրությունից:

Արծափի առման վերաբերյալ վկայությունից առաջ Սեբեոսի մոտ հիշված են հաշորդական կարգով պատմական նախընթաց անցքերը, որ տեղի էին ունեցել Կոստաս-Կոստանդինի կայսրության երկրորդ, հինգերորդ և հետագա մի քանի տարիներում. օրինակ՝ պատրիկ Վաղենտինի դավադրությունը (643 թվին), Վարազտիրոցի աքսորից վերադառնալը (645/646 թվին), Թեոդորոս Ռշտունու դատը Կոստանդնուպոլսում և արդարացումը, Վարազտիրոցի փախուստը, Հայաստանի իշխան և կյուրապաղատ նշանակվելը և մահը, Թեոդորոս Ռշտունու արձակումը Հայաստան և նրա վերահաստատումը զորավարության նախկին իր պաշտոնում. և այս անցքերից հետո միայն հիշվում է արաբական մեծ արշավանքն Ատրպատականի կողմից և Արծափի առումը:

Հայ բանասերներից Չամչյանը, Համբարյանը և ուրիշները, ժամանակագրական այս անտեղությունը վերացնելու համար, ենթադրել են, որ իբր Սեբեոսի մոտ հիշված նախընթաց դեպքերը տեղի են ունեցել Արծափի առումից առաջ՝ 642 կամ 642—644 թվականներին: Վարազտիրոցի վերադարձն աքսորից և նրա կյուրապաղատ նշանակվելը Չամչյանը դնում է 642 թվին, իսկ Թեոդորոս Ռշտունու հաստատվելը զորավարության պաշտոնում և Արծափի առումը՝ 642 թվին («Պատմութիւն Հայոց», հ. 2, էջ 344—345): Համբարյանը, որ Արծափի առումը ենթադրում է 643 թվի օգոստոսի 10-ին, Վարազտիրոցի աքսորից ազատվելը և հարակից մյուս դեպքերը դնում է 642 թվին (Հուշարձան, էջ 245): Թե այս և թե նման ենթադրությունները, իհարկե, անընդունելի են, որովհետև Սեբեոսը պարզ ու որոշ վկայում է, որ Վարազտիրոցը վերադարձել էր աքսորից «յամին հինգերորդի թագաւորութեան» Կոստանդինի, այսինքն՝ 645/646 թվականին: Համբարյանի առարկությունը, իբր այդ թվականը հայտնի սխալ է, անշուշտ, հիմնավոր չէ: Վաղենտինի դավադրությունը, ինչպես հայտնի է պատմական աղբյուրներից, տեղի էր ունեցել 643 թվին. այդ

զավազրութիւննից հետո, ինչպես վկայում է Սեբեոսը, «արարին զաւրավար զԹէոդորոս զոմն՝ հաւատարիմ իշխանացն Հայաստանեայց, յայնց՝ որ ի յունաց կողմանէ»: այնուհետև՝ սրա բարեխոսութեամբ ազատված է եղել աքսորից Վարազտիրոցը և հաստատված իր նախկին աստիճանում: Ինչպես տեսնում ենք, Վարազտիրոցի վերադարձն աքսորից պետք է եղած լիներ 645/646 թվին, և ոչ երբեք 642 թվականին, ինչպես այդ ենթադրել են Չամչյանը, Համբարյանը և ուրիշները:

Ինձ թվում է, Սեբեոսի «Պատմութեան» ԼԲ և ԼԳ գլուխներում անցքերի ժամանակագրական հաջորդականությունը կարելի է վերականգնել ոչ թե վերոհիշյալ բնագրոսիկ լուսաբանությամբ, այլ Սեբեոսի բնագրի հավանական մի նոր ուղղումով, որը կատարելապես հաստատվում է, ինչպես կտեսնենք, հենց նույն ինքն Սեբեոսի մի քանի կարևոր այլ վկայություններով: Բացի այդ՝ բոլոր անտեղությունները Սեբեոսի մոտ վերանում են զարձյալ հենց այն ստույգ համարված թվականի սրբագրութեամբ, որ վերաբերվում է Արծափի առման:

Սեբեոսի պատմության բնագիրը, որ հասել է մեզ 16-ոգ զարի միայն մի աղճատ ձեռագրում, ինչպես հայտնի է, ունի բազմաթիվ ազավազրութիւններ:

Այդպիսի մի ազավազրութիւն է, իմ կարծիքով, նաև Արծափի առման վերաբերյալ «յամին երկրորդի Կոստանդնի» ընթերցվածը: Սկզբնական բնագրում եղած պիտի լինի «յամին Ը երորդի Կոստանդնի» կամ «յամին Թ երորդի Կոստանդնի» և ազավազրումն առաջ է եկել Ը կամ Թ և Բ տառերի նմանութիւնից:

Թե որն է այս ուղղումներից գերազասելի, այդ կարելի է որոշել տոմարական հաշիվների օգնությամբ:

Սեբեոսի վկայությունից զիտենք, որ Արծափի առումը տեղի էր ունեցել «յամսեանն հոռի, որ ար ԻԳ էր ամսոյն, յաւուր կիրակէի ընդ առաւատս»: Արդ՝ Կոստաս-Կոստանդինը թագավորած է 641 թվի նոյեմբերին, ուստի նրա կայսրության իններորդ տարին ընկնում է 649 թվի նոյեմբերից մինչև 650 թվի նոյեմբերը: Այս թվականներին Նավասարդի 1-ը դալիս է հունիսի 17-ին և որովհետև Նավասարդի 1-ից մինչև Հոռի ամսի 23-ը լինում է 53-օր՝ ուստի Հոռի ամսի 23-ը համապատասխան կլինի

¹ Այս Թեոդորոսին սխալմամբ շփոթում են Մարկվարտը և Կուլակովսկին Թեոդորոս Ռշտունու հետ, տե՛ս Marguart, Streifzüge, էջ 440 և Кулаковскии, История Византии., III, 191.

օգոստոսի 8-ին: Եւ հենց ճիշտ 650 թվին գատիկն ընկնում է մարտի 28-ին և Ղոռի 23-ը կամ օգոստոսի 8-ը գալիս է իրոք կիրակի օր, ինչպես և ունի Սեբեոսը:

«Յամին Ը երորդի Կոստանդինի» ուղղումը չի հարմարվում, որովհետև 649 թվին Ղոռի 23-ը կամ օգոստոսի 8-ը գալիս է ոչ թե կիրակի, այլ շաբաթ: Սակայն նույն այդ ուղղումը կարող էր ընդունելի համարվել, եթե հնարավոր լիներ ապացուցանել, որ Սեբեոսի մոտ աղճատված է նաև ամսաթիվը՝ «որ ար ԻԳ էր ամսոյն» փոխանակ «որ ար ԻԴ էր ամսոյն»: Այդ դեպքում՝ Արծափի առումը կրնակներ 649 թվի օգոստոսի 9-ին, որովհետև այս թվին Ղոռի 24-ը կամ օգոստոսի 9-ը գալիս է դարձյալ կիրակի օր՝ համապատասխան Սեբեոսի վկայության:

Նախադասելի համարելով առաջին ուղղումը՝ Արծափի առման թվականը մենք ենթադրում ենք 650 թվի օգոստոսի 8-ին, կիրակի:

Մենք ընդունում ենք իհարկե, որ ամսաթվի և կիրակիի այս զուգահեռումը կարող է այստեղ ևս պատահական լինել, ինչպես Dulaurier-ի հաշվի մեջ. համաձայն ենք նաև, որ Արծափի առման թվականը որոշելու համար տոմարական մեր հաշիվն ինքնին բավական չէ: Սակայն մեր առաջարկած ուղղումը հիմնված է և ուրիշ կարևոր ցուցմունքների վրա, որ հաստատում են դարձյալ նույն այս ենթադրությունը:

Մեջ ենք բերում մեր ենթադրությունը հաստատող նաև մի ուրիշ ապացույց:

Ղևոնդ երեցը, ինչպես վերև տեսանք, Արծափի առումը ղնում է Դվինի առումից տասը տարի հետո: Դվինի առումը նա ենթադրում է ռի քսան և վեցերորդ ամի նոցին (Աբու-Բաքրայ, Ամրի և Օթմանայ) իշխանութեանն»: Այդ մեծ արշավանքը նկարագրելուց հետո՝ նա վկայում է այնուհետև, որ արաբները «զադարեցին յելանելոյ ի վերայ աշխարհիս շայոց ամս Ժ», ուստի և Արծափի առումը նա ենթադրում է «յերեսուն և վեցերորդ ամի իշխանութեանն նոցա»: Ըստ Ղևոնդի Դվինի առումն ընկնում է, ինչպես վերև հաշվեցինք, 645/646 թվին, ուրեմն՝ Արծափի առումը կրնակնի նույն հաշվով 655/656 թվին: Այս թվականները, անշուշտ, սխալ են: Համաձայն Սեբեոսի և Տելմահարցու վկայություններին Դվինի առումը, ինչպես վերև տեսանք, ճշտիվ որոշվում է 640 թվի հոկտեմբերի 6-ին, ուրբաթ: Ղևոնդի սխալ ժամանակագրությունը ծագել է, ինչպես ասացինք, արաբական կամ այլ օտար

աղբյուրների ազդեցութեամբ, որոնց մեջ Դվինի առումը ենթա-
գրրված է Հեշիրի 24 կամ 25 թվին: Հասկանալի է, որ այս սխալ
թվականը հիմք էր ծառայելու նաև Արծափի առման թվականի
սխալ որոշման: Սակայն ժամանակագրական այս սխալ հաշիվ-
ները բնավ իրավունք չեն տալիս մեզ մերժելու Ղևոնդի պարզ ու
կարևոր այն տեղեկությունը, որ Արծափի առումը տեղի է ունեցել
Դվինի առումից տասը տարի հետո Այս տեղեկությունը, որ հիմ-
նրված է, հավանորեն, կամ ավանդության կամ թերևս գրավոր
որևէ աղբյուրի վրա, կատարելապես համապատասխանում է մեր
ենթադրության, և վերոհիշյալ մեր սրբագրությունը հաստատվում
է այսպիսով ոչ միայն տոմարական հաշվով, այլև պատմական
այլ վկայությամբ: Ենթադրելով Արծափի առումը Դվինի առումից
(640 թ. հոկտ. 6) տասը տարի հետո՝ Արծափի առման թվականը
ստանում ենք ճիշտ և ճիշտ 650 թվին կամ «յամին Ք Երրորդի
Կոստանդին»՝ համաձայն վերոհիշյալ մեր սրբագրության:

Կարևոր է մատնանշել մեր ենթադրությունը հաստատուղ նաև
մի երրորդ ապացույց:

Որ Սեբեոսի բնագրում «յամին երկրորդի Կոստանդին» ըն-
թերցվածն ակնբեր է մի սխալ է և մեր ուղղումը միանգամայն
հիմնավոր՝ այդ պարզ երևում է արաբական նույն այս արշա-
վանքներին վերաբերող Սեբեոսի պարզ ու որոշ տեղեկություն-
ներից: Բանասերների ուշադրությունից վրիպել է, որ հենց ինքը
Սեբեոսն Արծափի առումը և արաբական այս արշավանքներն
Ատրպատականի կողմից ենթադրել է Դամասկոսում կնքված
ևրեքամյա զինադադարի դաշինքից առաջ՝ ծովային այն պատե-
րազմների ժամանակ, որոնք տեղի էին ունեցել 649 և 650 թվա-
կաններին: Արծափի առումը նկարագրելուց հետո՝ Սեբեոսը
շարունակում է.

տես էջ 191, գլ. 19 (Քիֆլիս 1913)՝

«Իսկ այն զարն՝ որի կողմանս Այրարատեան, Եհար սրով
մինչև ի կողմանս Տայոց, Վրաց և Աղուանից՝ առ զաւար և
զգերութիւն, և եկն չանց ի Նախճաւան առ այն զար, որ
մարտ եղեալ կուռէին ընդ բերդին Նախճուանի: Բայց սա-
կայն ոչ կարացին առնուլ զնա: Առին զբերդն Խրամայ, և
սատակէին զնոսա սրով, և զկանայս և զմանկունս գերի
վարեցին:

Իսկ որ ի կողմանս Պաղեստինացոցն, հրամայեաց կազմել
նաւատորմիղս բազում և եմուտ ի նաւ, և կալաւ գործ պատե-

րազմի ընդ Կոստանդնուպոլսիս. և ոչ յաշոգեցաւ նմա նաւա-
մարտութիւնն. քանզի ելին ընդդէմ նորա զարացն քազմու-
թիւն նաւաւք. և կործանեցին զնոսա ի խորս ծովուն, և զբա-
զուսս վանեցին հրով. և զբազումս փախստական արարեալ
հալածեցին: Բայց սակայն զարհուրեցաւ արքայն Կոստանդին,
լաւ համարեցաւ տալ սակ, և առնել հաշտութիւն պատգամա-
ւորաւք. և փութացուցանէին Իսմայէլացիք զյոյնս՝ զի կատա-
րեսցեն զբան հաշտութեանն: Իսկ թագաւորն յունաց Կոս-
տանդին՝ քանզի մանուկ էր, ոչ իշխեաց կատարել առանց
կամաց զարուն, և գրէ առ Պոռկոպ զի երթիցէ ընդ նմա
Դամասկոս առ Մաւիաս իշխանն զարուն Իսմայէլի, և կա-
տարեսցէ զպայման հաշտութեան ըստ զարուն կամացն:
Արդ՝ իբրև ետես Պոռկոպ զհրամանն արքունի, և լուս բանս
ի զարացն, դնաց զհետ նոցա ի Դամասկոս առ Մաւիաս
իշխան զարուն Իսմայէլի. և յայտնեաց զչափ սակին և
ասաց սահմանն և առ զհաշտութիւնն, և գնաց»:

Խնդիրը, ուրեմն, շատ պարզ է: Արծափի առոտը դրվելու է,
ինչպես տեսնում ենք, Պոռկոպի կնքած ղինադագարից առաջ,
որի տարեթիվը Թեոփանի մոտ ևս ցույց է տրված 650 թվակա-
նին (an. m. 6142, տե՛ս Chronographia ed. de Boor).

Արծափի առման թվականի ճշտամբ վերականգնվում է Սե-
բեոսի 1Բ և 1Գ գլուխներում պատմական անցքերի ժամանակա-
գրական հաջորդականությունը: 646 թվին Թեոդորոս Ռշտունին
շղթայակապ տարվել էր Կոստանդնուպոլիս. արգարանալուց և
զորավարության իր նախկին պաշտոնում վերահաստատվելուց
հետո՝ նա վերադարձել էր Հայաստան, հավանորեն, 649 թվին.
այնուհետև, ինչպես վկայում է Սեբեոսը, «ի գալ միւսում ամի»,
այսինքն՝ 650 թվին, տեղի էին ունեցել արաբական մեծ արշա-
վանքներն Ատրպատականի կողմից և Արծափի առոտը:

Ինչպես տեսնում ենք, Արծափի առման տարեթիվի մեր նույն
լուսաբանությամբ վերանում են ժամանակադրական այն անտե-
ղությունները և թյուրիմացությունները, որ անվերջ կրկնվում են
հայագիտական ուսումնասիրություններում, ինչպես և այն օտար
ձրկներում, որ վերաբերում են բյուզանդական կայսրության և
արաբական խալիֆայության պատմություններին:

Արաբական թե այս և թե վերոհիշյալ արշավանքների թվա-
կանների ճշտամբ ոչ միայն փոխվում է արշավանքների նախ-
կին ժամանակագրական դասավորությունը, այլև խախտվում են

այն ընդհանրացումները, որ հիմնված են ժամանակադրական հին սխալների վրա:

Laurent-ի „L'Arménie entre Byzance et l'Islam“ նորագույն ուսումնասիրության մեջ սրբագրվելու են, օրինակ, հետևյալ սխալ ենթադրությունները.

1. 640 թվից մինչև 651 թիվը մատնանշված են լոռանի մոտ վեց արշավանք՝ Բյուզանդահայաստան կամ Պարսկահայաստան (տես էջ 90 և 371), մինչդեռ այդ պնդումը հիմնապես ժխտվում է նոր այս ուսումնասիրությամբ.

2. Ըստ լոռանի՝ Հայաստանն այդ արշավանքների ժամանակ շարունակ անցել է մերթ արաբների ձեռքը և մերթ բյուզանդացիների (տես էջ 199—200 և 371). այս ենթադրությունը ևս ճիշտ չէ:

Իրապես, ինչպես վերև տեսանք, մինչև 650 թիվը տեղի են ունեցել միայն երեք արշավանք հետևյալ հաջորդականությամբ՝

1. 640 թվին՝ արաբական առաջին մեծ արշավանքը Միջագետքի կողմից և Դվինի առումը (640 թվի հոկտեմբերի 6-ին, ուրբաթ).

2. 642/643 թվին՝ արաբական երկրորդ արշավանքը Ասոր-պատականի կողմից Պարսկահայաստան և Մարդուցայքի կոտորածը.

3. 650 թվին՝ արաբական երրորդ մեծ արշավանքը դարձյալ Ասորպատականի կողմից և Արծափի առումը (650 թ., օգոստ. 8-ին, կիր.):

Այս երեք արշավանքն էլ ունեցել են ասպատակության բնույթ. արաբական ղորքերը վերցրել են ամար և գերիներ ու վերագարձել: Արաբական տիրապետությունը Հայաստանում հաստատվել է ոչ թե այդ արշավանքների ժամանակ, այլ յոթերորդ դարի հիսունական թվականների սկզբներին:

5. ԹԵՆԴՈՐՈՍ ԲՇՏՈՒՆԻ ԵՎ ԹԵՆԴՈՐՈՍ «ՉՍԻՐԱՎԱՐ ՅՈՒՆԱՑ».

Պատմագիտական նորագույն ուսումնասիրություններում շփոթել են, ինչպես ներքև կասեսենք, Թենդորոս Ռշտունուն մի այլ Թենդորոսի հետ, որը պատրիկ Վաղենտինի սպանությունից հետո (643 թ.) նշանակված է եղել «գաւրավար յունաց»:

Թյուրիմացությունն առաջ է եկել նրանից, որ պատմագետները սխալ են հասկացել Սերեոսի վկայությունները նրա պատմության լԹ գլխում:

Սեբեոսը՝ Վաղենտինի դավադրությունը և նրա գլխատումը նկարագրելուց հետո՝ տալիս է «ոմն Թէոդորոսի» մասին հետևալ տեղեկությունը.

1. «Պատմութիւն ի Հերակլէն», Թիֆլիս 1913, էջ 184, գլ. 1Բ՝

«Եւ զԿոստանդին հաստատեցին յաթոս թագաւորութեանն: Եւ արարին զաւրավար զԹէոդորոս զոմն հաւատարիմ յիշխանացն Հայաստանեայց, յայնց՝ որ ի յունաց կողմանէ: Սա իբրև առ զաւրավարութիւնն՝ ազաշեաց զթագաւորն և խնդրեաց պարգևս՝ առնել ողորմութիւն այնոցիկ, զորս էր արտրեալ յԱփրիկէ: Եւ մանաւանդ վասն Ասպետի՝ որդոյ Սմբատայ Խոսրով Շում կոչեցելոյ: Եւ քաղցրացոյց Աստուած զսիրտ թագաւորին և հրամայեաց ածել զնոսա ի քաղաքն թագաւորական: Եւ ընկալաւ զնոսա իբրև զսիրելիս թագաւորութեանն և զորդի նորա առաջին սպաթար: զՍմբատ ի մէջ ամենայն սպաթարացն, և կանտիտատ: Եւ անդէն կարգեաց ի կարգն առաջի յամին հինգերորդի թագաւորութեան իւրոյ: Նոյնպէս և զՎահանն Խոսրոսունի, և զայլ ևս»:

Նույն այս ժամանակ, ինչպէս հաղորդում է Սեբեոսը, Կոստանդինն ուղարկում է Հայաստան Թոսմա իշխանին, որը հանկարծակի հարձակվում է Կոտայքում Թեոդորոս Ռշտունու վրա, կալանավորում նրան և ուղարկում Կոստանդնուպոլիս: Ինչպէս տեսնում ենք, Սեբեոսի վկայություններից պարզ հետևում է, որ Թեոդորոս Ռշտունին և հունաց զորավար Թեոդորոսը տարբեր անձնավորություններ են:

Սեբեոսի մոտ հունաց զորավար Թեոդորոսը հիշվում է նաև մի ուրիշ հատվածում:

Վարազտիրոցը, որ փախել էր Կոստանդնուպոլիսից ու ամրացել Տայքում, կյուրապաղատ է կարգվել Հայաստանում դարձյալ այս զորավարի ու ներսևս կաթողիկոսի միջնորդությամբ:

«Յանժամ հրաման ետ զաւրաւարն յունաց Թէոդորոս, վկայում է Սեբեոսը (էջ 187), հանգիւրձ իշխանաւքն զաւրուն և նախարարաւքն Հայոց՝ արձակել զներսէս կաթողիկոս առ Ասպետ, և տանել նմա երդումն հաւատարմութեան ի խնդրել նմա զիշխանութիւն աշխարհին, և ածել նմա զկին իւր և զորդիսն»:

Թեոդորոս «յունաց զաւրավար»-ը, ինչպէս երևում է այս հատվածի բովանդակությունից, Վարազտիրոցի փախուստի ժամանակ գտնվել է Հայաստանում, մինչդեռ Թեոդորոս Ռշտունին՝

համաձայն նույն այս իՔ դիխի շարունակության՝ ստացել էր նորից գորավարության իր նախկին իշխանությունը և արձակվել Կոստանդնուպոլսից Հայաստան ոչ թե Վարազտիրոցի փախուստից առաջ, այլ նրա մահից հետո:

Ուրեմն՝ ավելի քան պարզ է, որ այս երկրորդ վկայությունը ևս վերաբերվում է Քեոզորոս հունաց գորավարին և ոչ Քեոզորոս Ռշտունուն:

Սերբոսի պարզ ու որոշ վկայությունները սխալ են հասկացված ոչ միայն գիտական հին երկերում, այլև պատմական ու բանասիրական նորագույն աշխատություններում, օրինակ՝

1. Юл. Кулаковский, История Византии, т. III, Киев, 1915, стр. 191—

«Вступив в сношения с императором при посредстве католика Феодор Рыштуни ходатайствовал о смягчении участи своих соплеменников, членов армянской знати, которые томилсь в ссылке по делу о заговоре на жизнь Ираклия в 638 г. То были Вараз-Тироц, сын Смбата Багратуни и Ваган Хорхорунн. С первым из них он был связан воспоминаниями юности, проведенной при дворе Хозроя. Предоставляя Феодору Рыштуни высшие полномочия в Армении, император внял его просьбе, вернул из ссылки обоих и возвратил им их придворные сапы».

2. Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903, էջ 440. տես նաև «Հայ Քաղաքապետների և ճիւղապետների», թարգմ. Հ. Մ. Հապոդյանի, Վիեննա 1913, էջ 4:

«Հերակղ մահուրնէն յառաջ կերդուրնցնէ իր որդին՝ որ ետ կանչէ Ասպետը եւ իւր նախկին աստիճանին մեջ հաստատէ, Սեբ. 108 (641-ին): Կոստանդին Հերակղի եղբորորդին՝ Քեոզորոս Ռշտունուոյ ազաշանաց վրայ կըկատարէ զայս, Սեբ. 114»:

Փաստական նույն այս սխալը հանդիպում է նաև ուրիշ աշխատություններում, որ անհրաժեշտ է իհարկե ուղղել:

Տուրնեբրիզը (Histoire, էջ 355) և Մկր. Ղազարյանը (armenien unter der arabischen Herrschaft, էջ 29) ենթադրում են, որ վերոհիշյալ հունաց գորավար Քեոզորոսը Քեոզորոս Վահեունին է և ոչ Քեոզորոս Ռշտունին: Սակայն Համբարյանը Հուշարձանում լույս տեսած իր հոդվածում (էջ 245) իրավամբ առարկում է, որ «Սեբէոս երկիցս կրնիչէ գՔեոզորոս Վահեունի, զոր նոյն իսկ ապստամբ կենեկայացնէ, մինչ հոս յիշուած Քեոզորոսը հաւատարիմ կը կոչէ կայսեր»:

Ուշագրավ է նաև այն, որ ինքը՝ Սեբեոսը տարբերում է այս երկու Քեոզորոսներին՝ մեկին նա անվանում է Քեոզորոս Վահեփունի իսկ մյուսին՝ «Քէոզորոս ոմն հաւատարիմ յիշխանացն Հայաստանեայց, յայնց՝ որ ի յունաց կողմանէ»:

Կարող ենք ուրեմն վստահորեն եզրակացնել, որ Սեբեոսի հիշած Քեոզորոսները՝ Քեոզորոս Ռշտունին, հունաց զորավար Քեոզորոսը և Քեոզորոս Վահեփունին՝ տարբեր անձնավորութիւններ են:

6. ՍՄՐԱՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆ՝ ԴՐՈՒՆԴԱՐ ԵՎ ՈՉ ԿՅՈՒՐԱՊԱՂԱՏ.

Պատմական և բանասիրական գրեթե բոլոր աշխատութիւններում Վարազտիրոցի որդին Սմբատը հիշատակված է իբրև կյուրապաղատ և իշխան հայոց: Ընդհանուր այս կարծիքը, որ հիմնված է Սեբեոսի, Ղևոնդի և Հովհաննես կաթողիկոսի ցուցմունքների վրա, ավելի քան վիճելի է:

Սեջ բերենք նախ Սմբատի՝ իշխան կարգվելու մասին աղբյուրների վկայութիւնները.

1. «Պատմութիւն Սեբէոսի ի Հերակլն», Թիֆլիս 1913, էջ 188, գլ. 1Բ՝

«Արդ՝ մինչդեռ գայր հրովարտակն և պատին առնել զնա (զՎարազտիրոց) կիրապաղատ, յանկարծակի եհաս նմա հիւանդութիւն և մեռաւ. եւ բարձին զմարմին նորա և տարան թաղեցին առ հարն իւրում ի Դարինս: Եւ զորդի նորա զանդրանիկ, որում անունն էր Սմբատ, կարգեաց արքայ ի պատիւ հար իւրոյ, տուեալ նման զիշխանութիւնն բնիկ տանուտէրնութեանն ասպետութեան, և արար զնա զրունգար զարաց իւրոց: Ետ նմա կին ի տանէն Արշակունեաց և յիւրոց մերձաւորաց, և արձակեաց ի բանակն առ զարս իւր»:

2. «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբ. 1887, էջ 12, գլ. Գ՝

«Ի սորա (Մուսիխայի) յառաջնում ամի իշխանութեանն և ի Իժ ամի Կոստանդնի կայսեր, որ էր թոռն Հերակլի, սկսաւ զօրս գումարել ի վերայ աշխարհիս Հայոց իշխանն Տաճկաց: Ազդ եղև առ թագաւորն Կոստանդին բանն. և հրամայէր զօրավարին որ ի կողմանս Կիլիկեցոց՝ ելանել ընդդէմ նոցա: Ընկենոյր և զիշխանն Քէոզորոս յիշխանութենէն վասն

նինգութեանն, զոր արար առ զօրավորին Պոռկոպայ, և փոխանակ նորս կայացանէր զՍմբատ ոմն ի տոհմէ Բագրատունեաց, և առաքէր ընդ զօրավորին իւրում»:

3. «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ, Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս 1912, էջ 85՝

«Իսկ նա (Վարազտիրոց) յառնուլ զիշխանութեան պատին՝ վաղվազակի վախճանի, զոր և տարեալ եղին ի Դարօն առ հօր իւրոս քաշին Սմբատայ: Ապա ներսէս զորդի նորս զՍմբատ ի պատիւ հօրն խնդրէ կայացանել, և հայցէ ևս զԹէոդորոս Ռշտունեաց տէր ի զօրավարութիւն հաստատել: Եւ այսպէս պայազատեալ՝ ապահովանայր առ ժամանակ մի ի շար հինից Հագարու աշխարհիս մեր»:

Աղբյուրների այս վկայութիւնները բավական անկապ են և հակասական: Պատմաբանները և բանասերները, անուշադիր թողնելով ակներև այդ հակասութիւնները, օգտվել են անխտիր բոլոր աղբյուրներից առանց այդ վկայութիւնների: Համեմատական և քննական ստուգման: Հենվելով մեջ բերված վկայութիւնների վրա՝ նրանք ընդունել են, որ Սմբատը կարգված է եղել կյուրապաղատ և հայոց իշխան իր հօր մահից հետո (տե՛ս Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, Բ, էջ 345, 347, 349 և 356. Saint-Martin, Mémoires, 1, էջ 337, Tournebize, Histoire, էջ 96—97. K. Arslan, Etudes historiques էջ 276. Chazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft, էջ 30. Morgan, Histoire, էջ 116. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, էջ 85, 333:

Չամչյանը, Սեն-Մարտենը և Տուրնեբիզը որոշել են անկամ նրա պաշտոնավարութեան տարեթիվը՝ 644—654 թ.:

Համապատասխանում են արդյոք այս եզրակացութիւններն աղբյուրների հաղորդած տեղեկութիւններին:

Ինձ թվում է, դժվար չէ համոզվել՝ որ այդ եզրակացութիւնները ոչ միայն հիմնավորված չեն, այլև բոլորովին հակառակ են ժամանակակից պատմագրի՝ Սերետսի վկայութեան:

Քննենք մի առ մի աղբյուրների վերոհիշյալ վկայութիւնները:

Ղևոնդի պատմելով՝ Կոստաս-Կոստանդինը Սմբատին իշխան էր կարգել փոխանակ Թեոդորոս Ռշտունու Մարդուցայքի գեպքից հետո: Այդ դիտողութիւնը ճիշտ չէ: Սերետսի պատմութիւնից մենք դիտենք, որ Թեոդորոս Ռշտունին Մարդուցայքի գեպքից մի քանի տարի հետո (646 թվին) դատի է տրվել Կոստանդնուպոլսում, արդար է ճանաչվել և վերահաստատվել զորավարութեան իր նախկին պաշտոնում և վերագարծել Հայաստան, համանորին 540

649 թվին: Ժամանակակից նույն պատմիչի վկայություններից հայտնի է, որ Քեոդորոս Ռշտունուց հետո Կոստանդինը նշանակել էր «իշխան հայոց հեծելոցն» (էջ 228, պ. 1Ծ) Մուշեղ Լամիկոնյանին և այնուհետև կյուրապաղատ էր կարգել Համազասպ Մամիկոնյանին (էջ 246, պ. 1Ը): Ղևոնդի վկայությունը, ինչպես տեսնում ենք, կարելի է անտես առնել իբրև անհավանական և անվավեր:

Հովհաննես կաթողիկոսի ամբողջ հատվածը համառոտություն է, ևնտարակույս, Սեբեոսի ընդարձակ վկայության: Այդ հատվածի վրա ևս հարկ չկա կանգ առնել:

Մնում է, ուրեմն, Սեբեոսի վկայությունը, որը ժամանակակից լինելով Սմբատին՝ միակ արժանահավատ աղբյուրն է և ամենից ավելի մանրամասն ու ճշմարտապատում տեղեկություններ է հաղորդում նրա մասին: Եվ հենց Սեբեոսի վկայությունը, ինչպես և Հովհաննես կաթողիկոսի անհաջող համառոտությունը, որ ուշադրությամբ չեն կարդացվել և բաղդատվել իրար հետ, հիմք են ծառայել վերոհիշյալ թյուրիմացության, որ իբր Սմբատը հոր մահից հետո նշանակվել է կյուրապաղատ և հայոց իշխան: Սխալ են հասկացվել Սեբեոսի հատվածում Սմբատի մասին հետևյալ տողերը.

«Եւ զորդի նորա ղանդրանիկ՝ որում անունն էր Սմբատ, կարդեաց արքայ ի պատիւ հաւր իւրոյ, տունալ նմա զիշխանութիւնն բնիկ տանուտէրութեանն ասպետութեան»:

Հատվածի երկրորդ մասից պարզ երևում է, որ «պատին» այստեղ ոչ թե Սմբատի հոր կյուրապաղատության «պատին» է, այլ «բնիկ տանուտէրութեանն ասպետութեան»: Սեբեոսի վկայության իմաստն այն է, որ Սմբատը լինելով վարազտիրոցի անդրանիկ որդին՝ ճանաչվել է կայսեր կողմից իբրև Բագրատունյաց տանուտեր: Նա չէր կարող կարգված լինել կյուրապաղատ և հայոց իշխան, որովհետև Սեբեոսն իր վկայության շարունակության մեջ որոշ կերպով վկայում է, որ Սմբատը ստացել էր կայսրից դրոնգարի պաշտոն և ուղարկվել բանակ: Իսկ դրոնգարությունը կամ գնդապետությունը, ինչպես հայտնի է, զորական հասարակ պաշտոն էր. ուստի միանգամայն հասկանալի է, որ Հայաստանի կյուրապաղատին չէր կարելի կարգել դրոնգար և ուղարկել բանակ:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, հերքվում է Սմբատի մասին վերոհիշյալ կարծիքը, որ մինչև այժմ կրկնվել է գրեթե բոլոր երկերում:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ¹

Եվրոպական պատմագիտության մեջ այն կարծիքն է սովորաբար տիրում, որ իբր թե արևելյան ժողովուրդները միշտ հլու և հնազանդ են լինում ճնշող բռնակալների հանդեպ: Հուլիանոսը գերմանական պատմագետ Ք. Մոմզենը, օրինակ, իր «Հռոմեական պատմության» մեջ մատնանշում է, որ ասիացիներն անսահման հակում ունեն անգործության և ընդունակ չեն ինքնաբերաբար ոտքի ելնելու շահագործող իշխանությունների դեմ²:

Այս կարծիքը, ինչպես կտեսնենք, բացարձակապես սխալ է: Նորագույն ուսումնասիրությունները, գլխավորապես ոուս արևելագետների՝ ակադեմ. Բարտոլդի, պրոֆ. Յակուբովսկու և ուրիշների, ինչպես և իմ այսօրվա դասախոսությունը, պարզ ապացույց են, որ ժողովրդական շարժումները և ապստամբությունները տեղի են ունեցել պարբերաբար ոչ միայն միջնադարյան Ռուսաստանում և Արևմտյան Եվրոպայում, այլև Հայաստանում ու Մերձավոր Արևելքում: Հատկապես արաբական տիրապետության շրջանում գյուղացիների, արհեստավորների ու անգամ ստրուկների ըմբոստացումներն ու ապստամբությունները, ինչպես ցույց են տվել վերոհիշյալ ոուս գիտնականները, IX-X դարերում դառել էին գրեթե անընդհատ:

Երբ խոսք է լինում այդ շարժումների մասին՝ պետք է նախ և առաջ ի նկատի ունենալ, որ մատնանշված ապստամբություններն ունեցել են կամ սոցիալական ու դասակարգային բնույթ և կամ եղել են ժողովրդական-ազատագրական շարժումներ ընդդեմ ճշնշող ու կեղեքող օտար տիրապետողների:

¹ Դասախոսություն՝ կարդացված պետհամալսարանի լեկտորիումում 1939 թ. մարտի 18-ին, «Մասունցի Դավթի» հազարամյակի կապակցությամբ:

² *Моммзен*, Римская история, I. II, М., 1887, стр. 269.

Սոցիալական-դասակարգային բնույթի շարժումները Մերձավոր Արևելքում, ինչպես այժմ պարզված է, գտնվել են, մեծ մասամբ, մազգահյանների ուսմունքի ազդեցության տակ: Սասանյան Պարսկաստանի Կավատ թագավորի ժամանակ (488-531 թթ.), այս ուսմունքը, ինչպես հայտնի է, անարգել տարածվել էր Պարսկաստանում և ունեցել էր ժողովրդական ստորին խավերի մեջ հսկայական հաջողություն: Իր կրոնական մասում այս աղանդը պարզապես խառնուրդ էր զրադաշտական դուալիզմի և պարսկաթրիստոնեական մանիքեյական աղանդի: Իսկ սոցիալական իր մասում նա քարոզում էր ֆեոդալական դասային արտոնությունների վերացում, ընդհանուր հավասարություն և գույքերի ու հարստությունների, ինչպես և կանանց, հավասար բաշխում բոլոր մարդկանց մեջ: Մազդակի և նրա հետևորդների ասելով, անհավասարությունը շար ու դիվային մի երևույթ է, իսկ հավասարության հաստատումն արդար մի պահանջ է և համապատասխանում է բարի աստծու կամքին:

Կրոնական-սոցիալական այս աղանդի վրա ես հարկավոր համարեցի առանձնապես կանգ առնել, որովհետև մազդակյանները, ենթարկվելով հետագայում, վերոհիշյալ Կավատի թագավորության վերջին տարիներում, սոսկալի հալածանքների՝ փախել էին մասամբ նաև Ատրպատական ու իրենց ուսմունքը տարածել էին Անդրկովկասում և, ըստ երևույթին, նաև Հայաստանում: Հայտնի է արդեն, որ IX դարի առաջին կեսում Ատրպատականում տարածված պարսիկ Բաբելի և նրա հետևորդների «խուրրամյան» անվանվող աղանդի մեջ ևս կային գույքային հավասարության պահանջներ, որ պետք է վերագրել, անշուշտ, մազդակյանների ազդեցության: Միանգամայն հնարավոր է նույնպես, որ հայ պավլիկյան ու թոնդրակյան աղանդների վրա ևս կարող էին որոշ ազդեցություն գործած լինել պարսկական այդ աղանդավորները: Սակայն այս խնդիրը կարոտ է դեռ ուշադիր ու լուրջ քննության և փաստական հիմնավորման ու ապացուցման մատենագրական համոզիչ վկայությունների օգնությամբ:

Տարբեր բնույթի շարժումներ էին, ինչպես վերև ասացի, ժողովրդական-ազատագրական շարժումներն ընդդեմ օտար տիրապետության: Եվ հենց այս կարգի՝ VIII—IX դարերի երկու հայկական մեծ ապստամբություններն ընդդեմ արաբական տիրապետության գլխավոր նյութն են կազմելու իմ այսօրվա դասախոսության: Իսկ հատկապես կրոնական-սոցիալական բնույթ ունե-

ցող դասակարգային շարժումների մասին Հայաստանում եւ խոսելու եմ հաջորդ իմ դասախոսութեան ընթացքում, որի թեման է լինելու «Քաղաքները Հայաստանում 10—11-րդ դարերում»:

• •

Արաբական տիրապետութիւնը հաստատվել էր Հայաստանում, ինչպես գիտեք, յոթերորդ դարի հիսունական թվականների սկզբներին: Նոր նվաճողների տիրապետութեան առաջին շրջանում, սկսած մոտ 650 թվից մինչև 750 թիվը, ուրեմն՝ գրեթե ճիշտ հարյուր տարի՝ Հայաստանը գտնվում էր Օմայան խալիֆների իշխանութեան տակ, իսկ 750 թվից սկսած մինչև 887 թիվը, այսինքն՝ մինչև Բագրատունյաց թագավորութեան հաստատումը՝ նա ենթարկվում էր Աբբասյան տոհմի խալիֆներին: Արաբական տիրապետութեան առաջին շրջանում խալիֆայութեան կենտրոնը գտնվում էր Դամասկոսում և գերիշխող դեր էին կատարում նոր աշխարհակալ պետութեան մեջ Ասորիքի արաբները, իսկ երկրորդ շրջանում կենտրոնը դառել էր 762 թվին հիմնված Բաղդադ քաղաքը և գերակշիռ դեր էին խաղում Իրաքի արաբները և մահմեդականութիւն ընդունած պարսիկ ազնվականութիւնը:

Արաբական նվաճումների և աշխարհակալ ծավալման մասին առանձնապես հետաքրքիր է արաբական մատենագիր Յակոբի վկայութիւնը նրա «Գիրք խարաջի մասին» երկում, որի մեջ նա Օմար խալիֆին վերագրում է հետևյալ ուղագրով խոսքերը.

«Մահմեդականներն ատում են նրանց (նվաճվածներին), քանի իրենք կենդանի են, իսկ երբ մենք ու նրանք մեռնենք՝ մեր որդիները կուտեն նրանց (նվաճվածների) որդիներին՝ իրենց կենդանութեան ժամանակ»:

Այս «ուտողներն» ու շահագործողները, իհարկե, առավելապես Օմայան և Աբբասյան խալիֆներն էին և իշխող դասերը, մինչդեռ արաբական ու մահմեդական ժողովրդի ստորին խավերը, որոնք ևս գտնվում էին տնտեսական ծանր դրութեան մեջ:

Օմայանների ժամանակ արաբների տիրապետութիւնը Հայաստանում ինչպես և բնակչութեան, — իհարկե գլխավորապես ստորին խավերի, — տնտեսական ու հարկային շահագործումն օտար այս աշխարհակալութեան կողմից եղել է, մանավանդ սկզբնական շրջանում, համեմատաբար մեղմ ու տանելի: Նրանց մեղմ ու զգուշավոր այդ քաղաքականութիւնը բացատրվում է պարզապես նրանով, որ Օմայաններն ի նկատի են ունեցել Հայաստանի ստրատեգիական ու ռազմական մեծ նշանակութիւնը և յուզեցել են, պահպանելով նրա ներքին ինքնուրույնութիւնը և նա-

խարարական նախկին կարգերը՝ օգտագործել նրա զինվորական ուժերն իրենց նոր սահմանների պաշտպանութեան համար, ընդդեմ Բյուզանդիայի ու խազարների: Օմայանների այս քաղաքականութեանը կամովին ընդառաջել էին և իրենք հայկական նախարարութունները: Տեսնելով, որ Բյուզանդական կայսրութեան զորքերը գրեթե անընդհատ պարտություն են կրում, և հույս չունենալով օգնություն ստանալու հույներից՝ նրանք հպատակել էին խալիֆայութեանը կնքելով նրա հետ հատուկ պայմանագիր:

Այդ դաշինքը, որով տրվել էր նախարարութուններին ներքին ինքնուրույնություն՝ կնքված էր 653՝ թվին Մուավիայի հետ: Թե ինչպիսի մեծ արտոնություններ էին նրանք ստացել՝ այդ երևում է դաշինքի բովանդակությունից:

«Այս թող լինի, — պայման է կապում Մուավիան, — հաշտութեան ուխտն իմ և ձեր մեջ՝ որքան ժամանակ դուք կամենաք: Երեք տարի ես ձեզանից հարկ չեմ առնելու. իսկ հետո կտաք, ձեր երդման համաձայն, որքան դուք կկամենաք: Ձեր երկրի մեջ պետք է ունենաք 15.000 հեծելազոր և նրանց պետք է պարենավորեք ինքներդ. արժեքը ես դուրս կգամ հարկից: Հեծելազորը ես Ասորիք չեմ տանի, սակայն ուրիշ տեղ, ուր որ հրամայեմ՝ պետք է պատրաստ լինին զնաչու: Ձեր բերդերը ոչ ամիրաներ կուղարկեմ, ոչ արաբ սպա և ոչ նույնիսկ մեկ հատ հեծվոր: Թշնամին չպիտի մտնի Հայաստան. իսկ եթե հույները ձեզ վրա հարձակվեն՝ կուղարկեմ ձեզ օգնական զորք, որքան որ ուզենաք: Երդվում եմ մեծ աստծու անունով, որ սուտ չեմ խոսում» (Սեբեոս, գլ. 15):

(«Այս լիցի ուխտ հաշտութեան իմոյ ընդ իս և ընդ ձեզ որչափ ամաց և դուք կամիչիք. և ոչ առնում ի ձէնչ սակ զերբնամ մի. ապա յայնժամ տաչիք երդմամբ, որչափ և դուք կամիչիք. և հեծեալ կալէք յաշխարհիդ ժՅ հազար: Եւ հաց յաշխարհէն տուք, և ես ի սակն արքունի անգարեմ, և զհեծեալսն յԱսորիս ոչ խնդրեմ. բայց այլուք և հրամայեմ, պատրաստ լիցին ի գործ. և ոչ արձակեմ ի բերդորայն ամիրայս, և ոչ տաճիկ սւլայ՝ ի բազմաց մինչև ցմի հեծեալ: Թշնամի մի մտցէ ի Հայս. և եթէ գայ Հոռոմ ի վերայ ձեր՝ արձակեմ ձեզ զարս յաւգնականութիւն որչափ և դուք կամիչիք: Եւ երդնում ի մեծն Աստուած՝ եթէ ոչ ստեմ»):

¹ «Պատմութիւն Սեբեոսի կախկապոսի ի Հերակլն», Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 138:

Այս դաշնադրութեամբ, ինչպես տեսնում ենք, հայկական նախարարութիւններին տրվել էին ինքնավար իրավունքներ ու բացառիկ արտոնութիւններ: Սակայն ընայած դրան՝ արաբական տիրապետութիւնը, անգամ այս սկզբնական շրջանում, Հայաստանի համար եղավ աղետալի ու կորստաբեր: Նա պարբերաբար կրկնվող պատերազմների ընթացքում շարունակ հարձակման ու ավերածութիւնների ենթարկվեց: Եթե նա հավատարիմ էր մնում խալիֆայութեանը՝ նրան անխնայ պատժում էին հույները: Իսկ եթե անցնում էր Բյուզանդիայի կողմը՝ վրեժ էին առնում արաբները:

Հայաստանի ամայացումը և տնտեսական քայքայումը Օմայանների տիրապետութեան շրջանում պարզ ու որոշ մատնանշված է ասորական մատենագիր Դիոնիսիոս Տելմահրեցու ժամանակագրութեան մեջ: Նկարագրելով արաբական Մասլամա հրամանատարի ռազմերթը (716/7 թ.) դեպի Բյուզանդիա և նրա գալը Արածանի գետի հովիտներն ու ներքին Հայաստան՝ Տելմահրեցին վկայում է, որ՝

«Այս ամբողջ երկիրն ալքի էր ընկնում և ունեւր առաջ բազմաթիւ բնակչութիւն, խաղողի շատ այգիներ, հացացանքեր և ամեն տեսակ սքանչելի ծառեր: Սակայն այնուհետև նա ավերվել էր և նրա շրջանները շունեին այլևս բնակչութիւն»¹:

* * *

Եթե խալիֆների տիրապետութեան առաջին շրջանում Հայաստանն ավերվում էր բյուզանդա-արաբական կռիւների պատճառով, որոնք հաճախ տեղի էին ունենում Հայաստանի տերիտորիայի վրա, նրանց տիրապետութեան երկրորդ շրջանում, գլխավորապես ութերորդ դարում, նա արյունաքամ էր լինում ոչ այնքան այդ կռիւների, որքան ծանր և տաժանելի հարկերի պատճառով:

Օմայանների իշխանութեան ժամանակ, մանավանդ սկզբնական ժամանակաշրջանում, Հայաստանի արքունի հարկերը համեմատաբար ծանր չէին: Այդ երևում է ոչ միայն վերոհիշյալ դաշինքի պայմաններից, այլև XII դարի հայ մատենագիր Սամուել Անեցու ուշագրաւ մի վկայութիւնից: Սրա ասելով, երբ արաբական իշխանութիւնը հաստատվեց Հայաստանում, խալիֆայութիւնը՝

«վերցնում էր յուրաքանչյուր տնից չորս դրամ, երեք

¹ Sht'ou Chronique de denys de Tele-Mahré, publ. et trad. par Chabot, Paris, 1895, էջ 12.

մող խորբալ (այսինքն՝ մաղած ցորեն), մեկ ձիատուպրակ, մեկ մազե պարան և մեկ ձեռնոց, իսկ քահանաներից, ազատներից և հեծելազորից հրաման տրվեց հարկ շառնել: («Յամենայն տանէ առեալ Դ դրամ և Գ մոթ խորբալ, և ձիատուպրակ մի, և պարան մի մազէ, և ձեռնարար մի. իսկ ի քահանայից և յազատաց, և ի հեծելոց՝ ոչ հրամայեաց առնուլ զհարկն»)¹:

Մեջբերված այս վկայության մեջ ի նկատի է առնված VII դարում Հայաստանում գործածվող մողը կամ գրիվը, որի կշռորդը, ինչպես ցույց եմ տվել իմ «Կշիռները և չափերը» աշխատության մեջ (էջ 75—79), հավասար էր 9 կիլ. 792 գր, իսկ դրամը նույն այդ դարում Մերձավոր Արևելքում տարածված Սասանյան արծաթ դրամն է, որը համապատասխան է ըստ դրամական իր արժեքի մոտավորապես այժմյան 50 ոսկի կոպեկի²: Ուրեմն, ըստ մեր այս հաշվի՝ 3 մող մաղած ցորենը, որը խալիֆայությունն առնում էր յուրաքանչյուր տնից՝ համապատասխան կլինի 29 կիլ. 376 գր. կամ մոտ 2 փթի, իսկ վերոհիշյալ 4 դրամը հավասար կլինի մոտ 2 ոսկի ուրբուս Այս գումարի իրական արժեքը յոթերորդ դարում բավական բարձր էր: Այդ ժամանակաշրջանում մեկ փութ ցորենը արժեք մոտավորապես 25.50 ոսկի կոպեկ:

Ավելորդ լի լինի նույնպես մատնանշել, որ վերոհիշյալ վկայության մեջ «ազատ»-ներից հետո հիշատակված հեծելազորը, հավանորեն, ռամիկներից կազմված «այրուձին» է, որ գոյություն ուներ արդեն մարզպանության շրջանում: Ուշագրավ է, որ այս հեծելազորը, որն ազատ էր հարկերից, ինչպես և «ազատ»-ներն ու քահանաները, ստանում էր Օմայաններից հատուկ ոռճիկ՝ տարեկան հարյուր հազար դահեկան³ (մոտ 550.000 ոսկի ուրբի): Միանգամայն պարզ է, ուրեմն, որ Օմայանների ժամանակ ոչ միայն ծանր շեն եղել Հայաստանից ստացվող հարկերը, այլ զգալի մասը հարկերի տրվել է որպես ոռճիկ հայկական հեծելազորին:

¹ Տե՛ս «Սամուէլ քահանայի Անեցոյ, Հավաքմունք ի գրոց պաամագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 82:

² Տե՛ս Ն. Մանանդյան, Նյութեր հին Հայաստանի անտեսական կյանքի պատմության, Երևան, 1928, էջ 29, ծան. 6:

³ Հմմտ. «Հաւաքումն պատմութեան Վարդան Վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 74 (գլ. 18): Վերոհիշյալ 100.000-ի գումարը ոմանք հայ բանասերներից ձեթագրել են դրամ կամ դիրհեմ: Այդ կարծիքը պարզապես սխալ է:

Արաբական հարկային քաղաքականությունը հիմնական փոփոխման ենթարկվեց Հայաստանում Օմայանների իշխանության վերջին շրջանում Հեշմ խալիֆի ժամանակ (724—743 թթ.)։ Իր թագավորության առաջին կամ երկրորդ տարում այս խալիֆը կարգադրել էր իր Հերթ զորավարին աշխարհագիր անել Հայաստանում և ավելացնել նրա հարկերը։ Այդ մասին կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում Ալոնդ պատմագիրը և Մովսես Կաղանկատվացին, որ կարևոր եմ համարում մեջ բերել ամբողջությամբ։

1. «Պատմութիւն Ալոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», գլ. Ժէ, էջ 100 (հրատ. 1887 թ.)՝

«Եվ սա (Հեշմը) իր իշխանության առաջին տարում հղացավ մի վատ խորհուրդ՝ ուղարկեց մի ոմն զորավար, որի անունը Հերթ էր, աշխարհագիր անել Հայոց աշխարհում և ծանրացնել նրա հարկատվության ծառայության լուծը տեսակ տեսակ շարիքներով... Եւ բազում վտանգ հասցրեց մեր աշխարհին մինչ այն աստիճան, որ բոլորը հառաչում էին ծանր նեղության պատճառով և ոչ ոք չէր կարող ազատվել անհնարին վտանգից»։

(«Եւ սա յառաջնում ամի իշխանութեանն իւրոյ խորհուրդ վատ ի մէջ առեալ՝ առաքէր զոմն զօրավար, որում անուն էր Հերթ՝ աշխարհագիր առնել ընդ աշխարհս Հայոց վասն ծանրացուցանելոյ զանուր լծոյ ծառայութեան հարկատրութեան ազգի ազգի շարեօք... Եւ բազում վտանգ հասուցանէր աշխարհիս, մինչ զի ամենեցուն հառաչել ի վերայ անհանգիստ նեղութեանցն, յորմէ ոչ գոյր ապրել ումեք յանհնարին վտանգիցն»)։

2. «Մովսեսի Կաղանկատուացւոյ, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», III, Ժէ, Մոսկվա, 1860, էջ 258՝

«Իսկ հարչուր յոթանասուն և չորս թվին Հայոց (մեր թվ. 725 թ.) ամառը անասունների կոտորածը եղավ և ձմեռը՝ Հերթի աշխարհագիրը, որն անթիվ պարտավորությունների հարկի տակ առավ մարդկանց, անասուններին և հողերի տարածությունները»։

(«Իսկ ի հարիւր եօթանասուն և չորս թուականութեանն Հայոց (ամ տեառն 725), յամառն մահ անասնոց եղև, և ի ձմեռան՝ աշխարհագիրն Հերթի, որ էարկ զմարդ և զանասուն և զսահմանս երկրի ընդ հարկաւ անթիւ ծառայութեան»)։

Մեջբերված այս վկայություններից տեսնում ենք, որ 725 թվին հաշվառման էին ենթարկվել Հայաստանում մարդիկ, անասունները և հողերը: Այս աշխարհագրից հետո վերանում էին պարզապես ֆեոդալական Հայաստանի հարկային նախկին արտոնությունները: Հարկերը գանձվելու էին այնուհետև ոչ թե առաջվա նրման տներից կամ երգերից, այլ մարդկանց ու անասունների թվի համեմատ և ըստ հողերի տարածության ու, հավանորեն, նաև որակի: Նախկին երգահարկի բնույթը հիմնովին այժմ փոխվում էր և սկիզբ էր դրվում զլխահարկի, անասնահարկի և հողահարկի նոր սխեսմի, որը շուտով կատարյալ աղետ դառավ ամբողջ երկրի և, մանավանդ, հարկատու դամիկ ժողովրդի համար:

Արաբական հարկային այս ծանր լուծն էր, որ 8-րդ դարում տոքի հանեց հարստահարված երկիրը և հիմնական պատճառը եղավ ժողովրդական կատաղի ապստամբությունների ընդդեմ խալիֆայության:

* * *

Ութերորդ դարի կեսերին արաբական խալիֆայության մեջ տեղի ունեցավ քաղաքական մեծ հեղաշրջում: 748 թվին սկսվեցին նրա մեջ ներքին խռովություններ և 750 թվին, համառ ու արյունահեղ երկարատև կռիվներից հետո, սպանվեց Օմայան տոհմի վերջին խալիֆը, Մրվանը, և իշխանությունն անցավ Աբբասյանների և Իրաքի արաբների ձեռքը:

Այս խռովությունների ժամանակ հայկական նախարարություններն ուղեցին թոթափել արաբական լուծը և ապստամբեցին Գրիգոր Մամիկոնյանի առաջնորդությամբ, հույս ունենալով օգնություն ստանալու Բյուզանդիայից: Սակայն ապստամբությունը զլուխ չեկավ: Աշոտ Բագրատունին, Հայաստանի իշխանն ու պարրիկը, որին ստիպել էին մասնակից լինել ապստամբության, ինչպես և նախարարների մի մասը, բաժանվեցին շուտով Գրիգոր Մամիկոնյանից ու նրա կողմնակիցներից և հպատակվեցին հոժարակամ արաբներին:

Աբբասյանների իշխանության հաստատումից հետո դրությունը Հայաստանում դառավ անտանելի: Աբբասյան հարստության հիմնադիրը՝ Աբուլաբաս ալ-Սաֆֆահը (750—754 թթ.) Հայաստան ուղարկեց որպես կառավարիչ իր եղբորը՝ Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրին: Մրա կառավարման ժամանակ Հայաստանի հարկատու ժողովրդի մեծագույն մասը մատնվեցին հետին ծայր շրջվո-

րության: Ոչ միայն շափազանց ավելացրին հարկերը, այլ պահանջում էին այժմ նաև նախկին երեք տարվա հարկերը, որոնք խալիֆայությանը չէին վճարված նախարարական ապստամբության ամբողջ տևողության ընթացքում:

Ղևոնդ պատմագիրը վկայում է, որ ալ-Մանսուրը պահանջում էր հարկ մինչև իսկ մեռելներից, ուստի և հրամայել էր քահանաներին ներկայացնել վախճանվածների ու նրանց ընտանիքների ցուցակները: Այս վկայությունը, որ լավ չէ հասկացվել, իմ կարծիքով, պարզ է ու հասկանալի: Ալ-Մանսուրը կարգադրել էր ըստ իսգանձել ժառանգներից մեռածների գլխահարկը, որը ապստամբության պատճառով խալիֆայությունը չէր ստացել նրանց կենդանության ժամանակ: Փախել մի այլ շրջան և ազատվել հարկերից անկարելի էր, որովհետև Աբբասյանները հնարել էին ստուգման ու վերահսկողության հատուկ մի միջոց: Որպեսզի կարողանան հայտնաբերել հարկ չվճարողներին՝ ալ-Մանսուրը հրամայել էր խարանել բոլորի վզերը, որոնք վճարել էին գլխահարկը՝ կապտոն կնիքներով: Ութերորդ դարի ասորական ժամանակագիր Դիոնիսիոս Տելմահրեցու վկայությամբ՝ Միջագետքում կառավարչական հատուկ պաշտոնյաները խարանում էին երբեմն, ստրուկների նման, հարկահատույցների ոչ միայն վզերը, այլ նաև երկու ձեռքերը, և կրծքերը և կոնակները¹:

Հարկային ծանր այդ լուծը, ինչպես և հարկահատիների հալածանքներն ու բռնությունները, ցայտուն կերպով նկարագրված են Ղևոնդի Պատմության հետևյալ վկայության մեջ:

«Եվ տիրեց նրա (Մովանի) տեղ Աբդլան, որն ուղարկեց եղբորը, մյուս Աբդլային, իր տերության բոլոր երկրները: Սա, գալով նախ Հայոց աշխարհը՝ բազում վշտով ու նեղությամբ վտանգեց ամենքին և հասցրեց շքավորության ու տնանկության, մինչև իսկ պահանջեց հարկեր նաև մեռելներից: Նմանապես և որբերի ու այրիների ամբողջ բազմությունը նա շարաշար տառապեցրեց: Տանջեց նույնպես աստվածային խորանի քահանաներին ու պաշտոնյաներին, ենթարկելով նրանց խոշտանգանքների, ծեծի ու խայտառակ ճիպոտահարության և պահանջելով, որ նրանք հայտնեն վախճանվածների ու նրանց ընտանիքների անունները: Խոշտանգում էր նաև

¹ Տե՛ս Chronique de denys de Tell-Mahré, էջ 104.

երկրի բնակիչներին ամենաբունի ու դաժան հարկապահանջությամբ և, առնելով ամեն մի գլխից բազում գրամ արծաթի՝ դնում էր բոլորի պարանոցներին կապարե կնիք»։

(«Եւ տիրէ նորա Արդլայ, և առաքէ զեղբայր իւր զմիւս Արդլա շրջել ընդ ամենայն աշխարհս իշխանութեանն իւրոյ։ Որ նախ ելեալ յաշխարհս Հայոց՝ բազում վշտօք և նեղութեամբ վտանգէր զամենեսին և հասուցանէր ի լքաւորութիւն տնանկութեան, մինչև պահանջել հարկս և ի մեռելոցն։ Եւ զամենայն բազմութիւն որբոց և այրեաց շարալլուկ տառապեցուցանէր զքահանայս և զպաշտօնեայս աստուածային խորանին խոշաանգանօք և քօք այպանութեան և գանիւք՝ ի յայտ ածել զանուանս վախճանելոցն և զընտանիս նոցուն։ Խոշտանգէր և զբնակիչս աշխարհիս բռնագոյն և գառն հարկապահանջութեամբ, առնուլ ըստ գլխոյ բազում զուղէս արծաթոյ, և դնել կնիք կապարեայ յամենեցուն պարանոցս»)։

Միայն Հայաստանը չէր, որ հարկապահանջության տաժանելի օրեր ապրեց այս ժամանակաշրջանում։ Ալ-Մանսուրը, ինչպես հաղորդում է Ղևոնդը, Հայաստանից անցավ խալիֆայության մյուս երկրները և, ծանրացնելով ամենուրեք հարկային լուծը, այնտեղ ևս նույն դաժանությամբ հավաքեց հարկերը։ Նրա անսահման արծաթասիրության ու ազահության պատճառով էր, որ անգամ յուր ազգը նրան անվանում էր «հայր» կամ «Արդուլ դանգի», այսինքն՝ ծառա ու մեծարող միմիայն դրամի։

Ալ-Մանսուրի Հայաստանից հեռանալուց հետո, նրան հաջորդող Եզիտ, Բագար ու Հասան կառավարիչների ժամանակ՝ հարկային լուծը Հայաստանում ոչ միայն չթեթևացավ, այլ ավելի ևս ծանրացավ։ Աբբասյանները կարիք ունեին դրամական մեծ միջոցների պալատական իրենց շուայլ ու շվայտ ապրուստի համար։ Մեծ գումարներ էին հարկավոր նաև նոր հիմնված Բաղդադ քաղաքի շինության համար։ Հասկանալի է, ուրեմն, որ այս պայմաններում, ծանրանալու էր օրավուր ինչպես Հայաստանի, նույնպես և խալիֆայության մյուս երկրների, գլխավորապես, աշխատավոր բնակչության գրությունը։ Աբբասյանները վստահություն չունեին անգամ իրենց արաբական ու պարսկական հպատակների վրա։ Սրանք պետության զանազան մասերում շարունակ ոտքի էին ելնում ու ապստամբում։ Խալիֆների իշխանության գլխավոր հենարանը ոչ թե իրենց

¹ Տե՛ս «Պատմութիւն Ղևոնդեայ», Ս. Պեաերբուրգ, 1887, գլ. ԻԸ, էջ 127։

սեփական ժողովուրդն էր, այլ հորասանից բերված վարձկան թուրք զորքերը, որոնց նույնպես անհրաժեշտ էր տալ սնունդ և ոտճիկ:

*
*
*

Ալ-Մանսուրի անմիջական հաջորդ՝ Եղիտ ոստիկանի իշխանության ժամանակ դրուձյունը Հայաստանում դառել էր ծայրահեղորեն աղետալի: Դառն ու բռնի հարկապահանջությամբ սլատճառով երկիրը բոլորովին ուժասպառ էր եղել ու արյունաքամ: Ինչպես վկայում է Ղևոնդը (գլ. ԼԲ), Հայաստանում նվազել էր և գրեթե վերացել դրամն ու արծաթը:

Հնչյուն փողի այս հատնումը, ինչպես մատնացույց է արված «Հայաստանի առևտուրը և քաղաքները» ռուսերեն իմ աշխատության մեջ¹, չպետք է վերագրել միայն չափազանց հարկատվության, այլ, գլխավորապես, պետք է բացատրել նաև նրանով, որ արաբական տիրապետության ժամանակ Հայաստանի տնտեսական կյանքը զգալի չափով հետադիմել էր և զարգանում էր բնական տնտեսության հետադարձ հիմքերի վրա:

Դրամի և թանկարժեք մետաղների սլակաման ու հասնումի հետևանքով անսահման բարձրանալու էր, իհարկե, նրանց արժեքը: Նույն այս ժամանակ, ինչպես վկայում է իր ժամանակագրության մեջ Միքայել Ասորին², Միջագետքում՝

«Ջափրի (այսինքն՝ ալ-Մանսուրի) շարաշար ազահության պատճառով այն աստիճան պակասեց արծաթը, որ եզն ու էջը ծախում էին մեկ դրամի և տղաները տալիս էին պահանջողներին 5 դրամի»³:

(«Իսկ ի շարաշար ազահութենն Ջափրի այնչափ պակասեաց արծաթն, զի զեզն և զէջ դրամի միոյ վաճառէին, և ղտղայն հինգ դրամի տային պահանջողացն»):

Շատերը, ասում է նա (էջ 352), փորում էին գերեզմանները և փնտրում ոսկի ու արծաթ, որպեսզի վճարեն իրենց հարկերը:

¹ Տե՛ս Օ торовле и городах Армении, էջ 133-136.

² Տե՛ս «Ժամանակագրութիւն տեառն Միխայէլի Ասորոց պատրիարքի», Երուսաղեմ, 1871, էջ 352:

³ Ուշագրավ է, որ արաբական տիրապետության ժամանակ ստրուկների թիվը խիստ մեծ էր: Խալիֆ Մուավիան ունեցել է, օրինակ, միմիայն Արաբիայի իր կալվածներում 4000 ստրուկ: Ոմանք ունեցել են մինչև իսկ ավելի քան :0.000 ստրուկ: Մեծ գին ունեին, մանավանդ, ստրուկ արհեստավորները:

Նման դրություն, ինչպես երևում է նաև հայ մատենագիրների վկայութիւններից, ստեղծվել էր նաև Հայաստանում:

«Հատեցրեց (Եզրտը),— ասում է Ղևոնդը¹,— արծաթի գլուտը երկրից և հնարավոր չէր որևէ մեկին, տալով յուր գույքը և կարողութիւնը, ձեռք բերել իր անձի փրկութեան գինը: Չարաչար շարշարանքով, գելոցով, կախաղանով և դառն տանջանքներով կեղում էին մարդկանց կյանքը: Ուստի և շատերը, փախչելով այրերը և երկրի փապարները՝ գաղլում էին ու թաքնվում: Ոմանք էլ ձյունախեղդ էին լինում և գետն էին իրենց ձգում անտանելի աղետի պատճառով»:

(«Զի վախճանեաց զգիւտ արծաթոյ ի յերկրէս, և ամենայն ոք տալով զպաճարանս ընչից իւրեանց՝ ոչ գտանէին զգինս փրկանաց անձին իւրեանց. և շար կտտանօք, գելարանօք, և կախաղանօք և դառն տանջանօք կեղէին զկեանս մարդկան: Յորմէ փախստեայ եղիալ բազումք յայրս և ի փապարս երկրի՝ զօղեալ թագչին. և ոմանք ձիւնահեղձ և գետավէժ լինէին վասն անտանելի աղետիցն»):

Անհրաժեշտ է նույնպես մատնանշել, որ առաջին Աբբասյանների ժամանակ ոչ միայն անչափ ծանրացել էին Հայաստանի հարկերը, այլև սկիզբ էր դրվել նաև նախարարական ինքնավար կարգերի ու նախկին արտոնութիւնների ոչնչացման: Ղևոնդի վկայութեամբ (զլ. ԻԸ)² Աբբասյանները կարգադրել էին, որ հայկական հեծելազորի ռոճիկը պետք է վճարե նշ թե խալիֆայութիւնը, ինչպես այդ սահմանել էին Օմայանները, այլ իրենք հայ կշխանները: Այսպիսով, ասում է Ղևոնդը, հեծելազորի պարտադիւ ծառայութիւնը դառել էր «զրավաստակ աշխատութիւն»:

Պարզ է, որ հալածանքի նոր այս պայմաններում՝ իրալիֆ ալ-Մանսուրը այլևս չէր կարող վստահութիւն ունենալ հայ նախարարների վրա: 770 թվին նա Հաւան օստիկանի հետ թուրքական զորքեր ուղարկեց Հայաստան:

Այս վայրագ ու արյունարբու վարձկանները, որոնք ավերածութիւնների ու թալանի առիթ էին փնտրում՝ զազրելի բռնութիւններ գործեցին Հայաստանի բնակչութեան անխտիր բոլոր խավերի վերաբերմամբ: Երկիրը մատնվեց այժմ սոսկի, սրի ու սարսափի:

Եվ շուտով արաբական տիրապետութեան դեմ բռնկվեց ընդ-

¹ Տե՛ս Մալխասյանցի և Եզրանցի հրատարակութիւնը, Ս. Պետերբուրգ, 1887, զլ. 19, էջ 135:

հանուր ապստամբություն, որին մեծ շահով մասնակցում էին նաև
ռամիկները:

* * *

Այս ապստամբությունը, որի մասին մանրամասն տեղեկու-
թյուններ է հաղորդում Ղևոնդը, ուներ պարզապես ազատագրական
բնույթ: Նրա ճիշտ տարին, որը պատմագիտական երկերում, մեծ
մասամբ, սխալ է տրվում, որոշվում է, ինչպես ցույց է տվել Ալի-
շանը¹, 774 թվին: Հուսահատված նախաբարները, վկայում է
Ղևոնդը՝

«Երբ տեսան որ մեծ վտանգ է իրենց վրա հասել՝ մահն
աչքի առաջ ունեցան և ձեռնամուխ եղան մի գործի, որը շէր
կարող հաջողություն ունենալ, որովհետև իրենք քիչ էին
թվով: Սակայն նրանք լավ համարեցին քաջությամբ մեռնել,
քան ապրել տաժանալից»:

(«Իբրև տեսին նախաբարք Հայոց զվտանգ տարակուսա-
նացն հասեալ ի վերայ ինքեանց՝ եղին զոգի ի ձեռին իւրե-
անց և ձեռնամուխ եղեն յիրս, զոր ոչ կարէին վճարել վասն
զի նուազունք էին: Այլ սակայն լաւ համարեալ զմահ քաջու-
թեամբ քան զկեանս վտանգաւոր՝ ձեռնամուխ եղեն յիրս
ապստամբութեան»)²:

Ինչպես և գրեթե միշտ շարժման դրողը և ղեկավարը եղան
Մամիկոնյանները: Ազատագրական ապստամբությունների առաջ-
նորդ լինելը նրանք կարծես թե համարում էին իրենց տոհմային
պարտականությունը:

Առաջինը զուգի բարձրացրեց արաբական բռնությունների դեմ
Արտավազդ Մամիկոնյանը: Նա եկավ Դվին, որը արաբական իշ-
խանության վարչական կենտրոնն էր, արտաքուստ ցույց տվեց
իրեն մտերիմ ու հավատարիմ և զինեց ու հանդերձեց այստեղ իր
զորքը, պատրվակ բռնելով, որ նախապատրաստություններ է տես-
նում կովի համար խալիֆայության թշնամիների դեմ: Դվինից Ար-
տավազդը շտապեց գնալ Կումայրի (Լենինական), սպանեց այն-
տեղ հարկերի հրամանատարին և, վերցնելով նրա հավաքած հար-
կերը՝ գնաց իր ընտանիքի ու այլ նախաբարների հետ Եգերացոց
աշխարհը, որը գտնվում էր Բյուզանդիայի գերիշխանության տակ:

¹ «Այրարատ», Վենետիկ, 1890, էջ 525:

² Տե՛ս հրատարակություն Մալխասյանցի և Եզյանցի, Ս. Պետերբուրգ, 1887,
էջ 137—138:

Չորս տարի հետո, 778 թվին, նույն այս Արտավազը, որին բյուզանդական կայսրը նշանակել էր ստրատեգ և կառավարի Անատոլիկոն թեմի՝ կարողացավ սոսկալի վրեժ առնել արաբներից և, գործակցությամբ բյուզանդական երեք նշանավոր հայ զորավարների՝ Տաճատ Անձևացու, Վարազտիրոցի և Գրիգորիոսի՝ մեծ շարդ տվեց և սաստիկ հարված հասցրեց նրանց Գերմանիկե քաղաքի մոտ՝ Կոմագենեում:

Շուտով Արտավազդի օրինակին հետևեց Մուշեղ Մամիկոնյանը, որը կոտորեց արաբներին, որոնք գտնվում էին նրա գավառում, և, գաղթելով ամբողջ իր տնով Կաղզվանի շրջանը՝ ամրացավ Արտագերս բերդում: Այստեղից նա ասպատակեց Բագրևանդ գավառը, կոտորեց հարկահավաքներին ու արաբական զորամասերը և դադարեցրեց հարկերի պահանջումը և բռնությունները: Մուշեղի մոտ, ինչպես վկայում է Ղևոնդը (գլ. 1^ր, էջ 139), հավաքվեցին բոլոր ճնշվածներն ու հարստահարվածները: Արաբական զորքերը, որոնց ուղարկել էին նրա դեմ Կարինից և Դվինից, ոչ միայն հաջողութուն չունեցան, այլև մեծ շարդ կրեցին ու մատնվեցին փախուստի:

Այնուհետև գրեթե բոլոր մյուս նախարարները ևս, Մուշեղի հաջողություններից սիրտ առած՝ միացան նրան իրենց զորքերով և ապստամբությունը դառավ համատարած ու ընդհանուր: Ազատագրական այս շարժմանը մասնակցում էր նույնպես ուսմիկ ժողովրդի բազմությունը:

Ահաբեկված արաբները, որոնց գլխավոր հենակետը Հայաստանի քաղաքներն էին՝ Դվինը, Կարինը, Արճեշը և այլ քաղաքավայրերը, ստիպված եղան պատսպարվել այդ ամբոթյուններում: Եվ հայերը, արաբական ծանր լծից ազատվելու համար՝ պետք է աշխատեին, բնականաբար, զրավել թշնամու այդ կայանները: Նրանք հարձակվեցին նախ գլխավոր ուղղակայաններից մեկի՝ Կարին քաղաքի վրա, որը սահմանամերձ էր Բյուզանդիային, և, շրջապատելով քաղաքը, սկսեցին պաշարողական կանոնավոր ու երկարատև գործողություններ՝ փորեցին խրամատներ ու աշխատեցին պարիսպների տակ ականներ անցկացնել:

775 թվի գարնան սկզբին ոտքի կանգնեցին արաբների դեմ Վասպուրականում Արծրունյաց ու Ամատունյաց նախարարները և ուզեցին հարձակվել արաբական նաև մի այլ մեծ կենտրոնավայրի՝ Արճեշ քաղաքի վրա: Նրանք հավաքել էին իրենց հեծյալ ջոկատները, որոնց ուղեկցում էին նաև հետիոտն ուսմիկները, Բերկ-

քի գյուղի մոտ: Սակայն հարձակումը դեռ չսկսված՝ Հայաստան խուճեցին հարավից, իսկ թ քաղաքի վրայով, խալիֆայության 30.000 ընտիր խորասանյան զորքերը ԱՄր զորավարի առաջնորդությամբ:

Աշոտ Բագրատունին, որը չէր միացել ապստամբության, նախադուշացրեց նախարարներին վերահաս վտանգի մասին: Սակայն ապստամբները համարելով այդ նախազգուշացումը նենգություն՝ վճռեցին հարձակվել Արճեշի վրա: Բայց այստեղ Աւրի զորքերը, որոնք դարան էին մտել, գրոհեցին նրանց վրա և, մատնելով հեծելազորը փախուստի, կոտորեցին, գլխավորապես, անզեն ու կովի անվարժ հետիոտն ուսուցիչներին: Նախարարներից սպանվեցին, ինչպես վկայում է Ղևոնդը, միայն շորս հոգի՝ երեքը Տրունյաց տոհմից և մեկը Ուրծայ գյուղից:

Ղևոնդ պատմագրի մոտ մատնանշված է Արճեշի կովի ամսաթիվը և օրը՝ «յամսեանն հրօտից, որ օր շորորդ էր ամսոյն յաւուր շաբաթու» (գլ ԼԴ, էջ 147): Համաձայն այս վկայության՝ կովի թվականը, ամսաթիվը և օրը տոմարական հաշիվների օգնությամբ ճշտվում որոշվում է 775 թվի ապրիլի 15-ին, շաբաթ:

Մինչդեռ այս անցքերը կատարվում էին Արճեշի մոտ, պաշարված Կարինը, որի մեջ սաստկացել էր սովը, արդեն մոտ էր անկման: Սակայն ԱՄր զորավարի հաղթության լուրը վհատեցրեց ու լքում առաջ բերեց քաղաքը պաշարողների շարքերում: Ապստամբության ձախողումը և հետահաս տխուր վախճանը ակններև էին: Հայերն ունեին Կարինի մոտ ընդամենը 5000 կովոզ, որոնց մեծ մասը կազմում էին հետևակ ու թեթև զինված ուսուցիչները, մինչդեռ ԱՄրը գալիս էր նրանց դեմ, ունենալով իր հետ 30.000 լավ զինված հեծելազոր:

Հայկական փոքրաթիվ զորքը, ինչպես վկայում է Ղևոնդը, կարող էր հեշտությամբ խույս տալ թշնամու հետ ընդհարվելուց, որը վեց անգամ ավելի զորավոր էր: Բյուզանդիայի արևելյան սահմանները, ինչպես հայտնի է, հեռու չէին Կարին քաղաքից: Սակայն ապստամբները, ասում է Ղևոնդը, —

«լավ համարեցին՝ մեռնել, քան տեսնել իրենց երկրի կորուստը... և թեպետ իրենք թշնամիների թվից ավելի քիչ էին՝ ինքնակամ հոժարությամբ ենթարկեցին իրենց կյանքը վտանգի և, ժողովելով իրենց զորագնդերը, մոտ 5000 հոգի՝ գնացին Կարին քաղաքից և անցան Բասենի վրայով Բագրև՝ վանդ դավառը»:

(«սակայն շաւ համարեցան զմահ անձանց քան տեսանել զկորուստ աշխարհիս... թէպէտև նուազունք էին քան զթիւ թշնամեացն՝ ինքնակամ յօժարութեամբ դիմեցին ի վիշտն. և ժողովեալ զգունդս իւրեանց իբրև արս ԵՌ՝ գնացին ի քաղաքէն Կարնոյ, անցանէին ընդ սահմանս Բասենոյ ի գաւառն Բագրևանդ»)¹:

Երկու բանակների ճակատամարտը տեղի ունեցավ Բագրևանդ գավառում, Արածանի գետից դեպի հարավ, Արձնի գյուղի մոտ: Սկզբում հայկական զորքը կատաղի կերպով հարձակվեց թշնամու գերազանց ուժերի վրա և կարողացավ շփոթություն առաջ բերել նրա շարքերում: Սակայն շուտով Ամրի զորքերը վրա ընկան հայերի աննշան ուժերի վրա և, մատնելով նրանց փախուստի՝ կոտորեցին մեծ մասը, գլխավորապես ռամիկ ժողովրդի: Անվանի նախարարներից ընկան պատերազմի դաշտում Սմբատ Բագրատունի սպարապետը, նրա բարձակիցը և նիզակակիցը՝ Սահակ Բագրատունին, Մամիկոնյաններից՝ Մուշեղ զորավարը և Սամուելը, նաև Վահան Գնունին և ուրիշներ: Ապստամբությունը ճնշելուց հետո՝ արաբական զորավարն ասպատակներ սփռեց Բագրևանդի ու նրա սահմանակից գավառների շրջաններում և ենթարկեց այդ երկրներն ավերածության ու կողոպուտի:

Ղևոնդի վկայությամբ՝ ճակատամարտը Բագրևանդում Արձնի գյուղի մոտ տեղի էր ունեցել, ինչպես և Արճեշի կոնիվը՝ հայկական հրոտից ամսում՝ «ի նոյն ամսեանն ի հրոտից ի ԺԴ յաւուր երկուշաբթուոջ»²: Համաձայն տոմարական պարզ հաշիվների՝ այս վկայության մեջ սլետք է ուղղել ԺԴ (14) թիվը և կարդալ «ի հրոտից ԺԳ (13)», Այսպիսով ստացվում է ճշտիվ այս ճակատամարտի տարեթիվը, ամսաթիվը և օրը՝ 775 թվի ապրիլի 24-ին, երկուշաբթի»³:

775 թվի ընդհանուր ազատագրական ապստամբությունը Հայաստանում պետք է համարել, անշուշտ, հայ ժողովրդի ամենամեծ հերոսամարտերից մեկը: Մեռնել քաջությամբ և շթողնել իր

¹ Տե՛ս հրատ. Մալխասյանցի և Եղյանցի, Ս. Պետերբուրգ, 1887, գլ. 17. էջ 148:

² Նույն տեղը, էջ 151:

³ Արճեշի և Արձնի կոնիվների թվականը պատմագիտական երկերում, մեծ մասամբ, սխալ է որոշված: Տարեթիվը ճիշտ է ցույց տրված Ալիշանի «Այրարատ»-ում (էջ 525): Սակայն նրա մոտ ամսաթիվը որոշված է սխալմամբ ապրիլի 25-ին:

հայրենի երկիրը՝ այդ եղել է միշտ նշանաբան հերոս ու քաջարի ժողովուրդների:

* * *

775 թվի ապստամբության ճնշումից հետո՝ Հայաստանի պատմությունը ութերորդ դարի վերջին քառորդում անընդհատ մի ժամանակագրություն է սլարբերական կոտորածների ու գաղթի, ծանր հարկապահանջության ու ավազակային կողոպուտների և ամեն տեսակ բռնությունների ու հալածանքների:

Արճեշի ու Արձնիի ճակատամարտերից հետո՝ ապստամբած հայ նախարարների ընտանիքները, զլխավորապես Բագրատունիները և Մամիկոնյանները, ստիպված եղան լքել ու թողնել իրենց կալվածները Բագրևանդում ու հարավ-արևմտյան Հայաստանում և փախչել կամ Բյուզանդիա և կամ Հայաստանի լեռնային ամուր ու անմատչելի արևմտյան շրջանները, որոնք մոտ էին կամ սահմանակից Բյուզանդական կայսրության:

Լքված վայրերում նախարարական կալվածներն անցան հետզհետե, զլխավորապես, մահմեդական ու արաբ էմիրների և կալվածատերերի ձեռքը, որոնք իրենց նոր կալվածներում բնակեցնում էին, մեծ մասամբ, Հայաստան ներգաղթած արաբական ցեղեր: Ութերորդ դարի վերջում և իններորդ դարի սկզբներում Հայաստանի այս մասերում կազմվեցին մահմեդական երկու մեծ ու հզոր իշխանություններ՝ Մանազկերտի ու Արզնի ամիրայությունները: Այժմ արդեն սկսել էին աստիճանաբար քայքայվել նախարարական նաև այլ շրջանները, և Հայաստանի մեծագույն մասի մեջ հետզհետե տեր ու տնօրեն էին դառել մահմեդական ու արաբ իշխանավորները:

Նկարագրելով այս ժամանակաշրջանի պատմական անցքերը՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցին տալիս է հայ նախարարությունների քայքայման մասին հետևյալ կարևոր վկայությունը.

«Եվ որովհետև, — ասում է Դրասխանակերտցին, — հագարացիները վերցրին ու բռնորովին տեր դառան Հայաստանին, իսկ երկրի մեծամեծները պակասեցին և մնացածները թաքնվել էին, ծառայելով նրանց լծի տակ՝ դրա համար էլ մեր պատմության այս մասում քիչ են զրույցները մեր իշխանների մասին: Եվ եթե թերևս որևէ մի բան գտնվի՝ թող քեզ բավական լինի այն, ինչ որ ինձնից առաջ պատմել է Շապուհ պատմագիրը»:

(«Եւ վասն զի սպառսպուռ Հագարացիքն տիրեցին կալան զՀայաստանեայսս և մեծամեծք աշխարհիս նուազեցան, և մնացեալք զօղեալ դադարեալ կային ընդ լծով ծառայութեան նոցա. սակս այսորիկ իսկ յայսմ վայրի պակասեաց ի Պատմութենէ աստի զրոյցք իշխանաց մերոց, բայց եթէ գուցէ գտցի ինչ՝ բաւական քեզ բերցի նախ քան զմեզ պատմեալն ի Շապուհոյ պատմագրէ»)՝:

Ուշագրաւ տեղեկություն է հաղորդում նմանապես Ղևոնդ պատմագիրը հայ ռամիկ ժողովրդի ողորմելի վիճակի մասին ութերորդ դարի վերջերում: Նշելով մոտ 12.000 հայերի, գլխավորապես ազնվականների ու հեծյալների, գաղթը Հայաստանից Բյուզանդիա Շապուհ Ամատունու առաջնորդութեամբ (հավանորեն 791 թվ.)՝ Ղևոնդը պատմում է, որ՝

«Ժողովրդի կեսը, որ մնացել էին երկրում՝ սաստիկ կարոտութեան պատճառով անձնատուր եղան ստրկական ծառայութեան և դառան նման գաբավոնացիներին փայտ կոտորողներ և ջուր բերողներ»:

(«Իսկ կէսը ժողովրդեանն որք մնացին՝ առ սաստիկ կարօտութեանն անձնատուրք եղեն ի ծառայութիւն ստրկի, փայտակոտորք և ջրաբերք ըստ նմանութեան Գաբաւոնացւոց»)՝:

Ինչպես տեսնում ենք վերոհիշյալ և նման վկայություններից, 775 թվի անհաջող ապստամբությունից հետո հայկական նախարարությունները ոչ միայն մեծ շափերով զրկվել էին իրենց ինքնավարական իրավունքներից ու արտոնություններից, այլև, կորցնելով ռազմական ու դիմադրական նախկին իրենց ուժը, սկսել էին արդեն նվազել ու քայքայվել:

Գտնվելով ծանր կացության մեջ՝ հայկական բարձր ազնվականությունը, պահպանելու համար իր կալվածներն ու արտոնված դրությունը՝ հարկադրված էր այժմ հարմարվել ու համակերպվել տիրողներին: Ոմանք նրանցից, ինչպես, օրինակ, Մեհրուժան Արծրունին՝ ընդունել էին մահմեդական կրոնը: Ութերորդ դարի վերջին հենց քառորդից սկսած հայկական բարձր ազնվականությունն աշխատում էր բարեկամանալ ու խնամխանալ արաբական էմիրների ու իշխանավորների հետ խառն ամուսնությունների միջոցով:

1 Տե՛ս «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ «Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 111:

2 Տե՛ս վերոհիշյալ 1887 թվի հրատ., գլ. ԽԲ, էջ 169:

Համակերպման որոշակի նշաններ կարելի է համարել նաև այն, որ այս ժամանակներից սկսած հետզհետե սովորական էին դառնում հայ ազնվականների շրջանում նրանց արաբականացրած անունները, ինչպես՝ Աբու-Աբաս, Աբու-Մուլան, Աբու-Սահալ, Աբու-Մուսե և այլն:

Հայկական ֆեոդալիզմն ապրում էր ըստ իս ութերորդ դարի վերջերում՝ ավերումների, փախուստի, մեծ գաղթերի ու երկրի ամայացման վերոհիշյալ խոռվահույզ շրջանում՝ իր ծանր հոգեվարքը: Թվում էր, որ նրա վերջնական քայքայումն անխուսափելի է: Սակայն շուտով, իններորդ դարի առաջին հինգ կեսում, նրա վերակենդանացման համար ստեղծվեցին անսպասելիորեն քաղաքական միանգամայն նպաստավոր ու նոր պայմաններ: Իններորդ դարում նա հետզհետե ոչ միայն նորից ուժեղացավ, այլև ապրեց Բագրատունյաց թագավորության շրջանում տնտեսական ու քաղաքական բուռն ու աննախընթաց վերելքի շրջան:

* * *

Նախարարական Հայաստանի վերստին զորեղացմանը մեծապես նպաստեցին խալիֆայության մեջ ծայր առած խռովություններն ու ներքին պատերազմները, որոնք գրեթե անընդհատ էին դառել իններորդ դարից սկսած:

Բագրատունիները, որոնք 775 թվի ապստամբությունից հետո ապավինել էին Հայաստանի լեռնային արևմտյան շրջանները և գտնվում էին այստեղ Բյուզանդիայի հովանավորության տակ, ուշի-ուշով հետևում էին քաղաքական անցքերին խալիֆայության սահմաններում:

793—794 թվականներին Պարտավում և Փայտակարանում բռնկվեց պարսիկ աղանդավորների մեծ ապստամբություն Ատա էլ-Մոկաննայի առաջնորդությամբ: Ապստամբները ոչ միայն կառողացան մի քանի անգամ պարտության մատնել իրենց դեմ ուղարկված արաբական ուստիկաններին, այլև իրենք հարձակման դիմեցին ու մոտ չորս ամիս պաշարեցին Հայաստանում Գվին քաղաքը: Նկարագրելով այս անցքերը՝ արաբական մատենագիր Յակուբին իր «Պատմության» մեջ առանձնապես մատնանշում է, որ այնուհետև «Հայաստանի ուժը ղորացավ»¹:

Ներքին մեծ խռովությունների զուգընթաց վերսկսվեցին այս

¹ Տե՛ս Մարգարտ, Բագրատունիների ծագումը, Վիեննա, 1915, էջ 38:

ժամանակ կատաղի ու անվերջ պատերազմները խալիֆայության ու Բյուզանդիայի և խալիֆայության ու խազարների միջև: Այս պայմաններում հայկական նախարարությունների մինչև իսկ հյուսիս-արևմտյան թուրքացի մնացորդներն ստանում էին, բնականաբար, քաղաքական որոշ կշիռ ու նշանակություն: Բագրատունիները, մանավանդ նրանք, որոնք ապաստան էին գտել Բյուզանդիայի սահմանամերձ լեռնային շրջաններում—Սպերում, Տայբում ու Կղարջքում— և բարեկամություն էին հաստատել կայսրության հետ, կարող էին այժմ առանձնապես վտանգավոր լինել խալիֆայության համար: Ուստի և խալիֆ Հարուն ալ-Ռաշիդը (785—809 թթ.) հարկադրված եղավ վարել նրանց հանդեպ մեղմ ու զիջող քաղաքականություն:

Հենց այս Հարուն ալ-Ռաշիդի ժամանակ Բագրատունի Աշոտ Մսակերը, Արձնիի կովում սպանված Սմբատ սպարապետի որդին, կարողացավ մասամբ դրամով և մասամբ զենքով հաստատել իր իշխանությունը Տայբում, Արշարունիքում, Շիրակում և Աշոցքում: Նոր գրավված այս շրջաններում Բագրատունի այս ճյուղի կենտրոնը դառավ նախ Բագարանը, Ախուրյան գետի վրա, իսկ հետո՝ «Ծրագ-գաւորք-Շիրակաւանը»: 806 թվին Հարուն ալ-Ռաշիդը կարգեց Աշոտ Մսակերին իշխան Հայաստանի, և այնուհետև Աշոտն իր նվաճումները շարունակեց ավելի մեծ հաջողությամբ:

Հայաստանում խիստ ուժեղացել էր այդ ժամանակ Մանազկերտի ամիրայությունը, որը գրավել էր Հայաստանի զգալի մասը և նպատակ էր դրել իրեն հիմնել առանձին, խալիֆայությունից անկախ, մի մեծ պետություն և միացնել իր իշխանության տակ նախարարական հայ երկրները Վանա լճից մինչև Արաքս գետը: Մանազկերտի ամիրաները, որոնք ծագում էին Ասորիքի կայսրտների արաբական ցեղից և հայ մատենագրության մեջ անվանված են «կայսիկք», ըստ երևույթին, անհաշտելի հակառակույդներ էին Իրաքի իշխող արաբական ցեղերին և Աբբասյաններին: Իններորդ դարի առաջին քառորդում սրանք մի քանի անգամ ապստամբեցին Գվինի ու Պարտավի ոստիկանի դեմ, և Աշոտ Մսակերն ու նրա եղբայրը, Շապուհը, օգտվելով նաև այս խռովություններից, կարողացան ետ գրավել նրանցից ամբողջ Տարոնը:

Բագրատունիների և հայկական նախարարությունների զորեղացման համար նպաստավոր եղան նմանապես և գահակալական համառ կռիվները խալիֆայության մեջ Հարուն ալ-Ռաշիդի որդիների՝ Մամունի և էմինի միջև 809—813 թվերին: Հայ նախարար-

ները ժամանակին կարողացան անցնել Մամունի կողմը և օգուտ քաղեցին և այս երկպառակություններից:

Ներքին այս խռովություններից մի քանի տարի հետո, 817 թվին, բռնկվեց արևելյան Անգրկովկասում պարսիկ աղանդավորների մեծ ապստամբությունը Բաբելի առաջնորդությամբ, որն իրեն հռչակեց «Մահդի», այսինքն՝ աստվածային էության մարմնացում: Այդ ահավոր շարժումն ուներ միաժամանակ թե սոցիալական և թե ազատագրական բնույթ: Ապստամբները պահանջում էին, նման մազդակյաններին, գույքերի, հարստությունների և կանանց հավասար բաշխում և միևնույն ժամանակ նպատակ էին դրել իրենց տապալել արաբական իշխանությունը և վերահաստատել պարսկական նախկին աշխարհակալությունը: Բաբելը, որին հայ պատմագիրներն անվանում են Բաբան, մոտ քսան տարի ահ ու սարսափի մեջ պահեց արաբներին և, ջարդ տալով անընդհատ նրանց զորքերին, տիրեց Արևմտյան Մարաստանին, Համազանին, Աղվանքին և Արևելյան Հայաստանին: Ապստամբությունը վերջնականապես ճնշվեց միայն 837 թվին, և Բաբելը, որին կենդանի բռնել էր Աղվանքի և Շաքիի իշխան Սահլը, գլխատվեց Բաղդադում 838 թվին:

Բաբելի ապստամբության ճնշման ժամանակ խալիֆայության զորքերի հետ միասին կռիվներին մասնակցել էին նաև հայ նախարարներն ու նրանց զորքերը: Եվ այսպիսով՝ նրանք օգտվեցին մեծ շահով նաև այս երկպառակություններից՝ ամրացրին իրենց քաղաքական դիրքերը և հնարավորություն ունեցան գրավելու նոր ու նոր շրջաններ և կալվածներ:

Ութերորդ դարի վերջերում Բագրատունիները և հայկական այլ նախարարությունները, 775 թվի մեծ ապստամբությունից հետո, ինչպես տեսանք, սկսել էին արդեն քայքայվել և գրեթե մահամերձ էին: Սակայն իններորդ դարի քառասնական թվականներին հատկապես Բագրատունիները ոչ միայն կարողացել էին վերականգնել իրենց նախկին հզորությունը, այլև ավելի էին զորեղ, քան ութերորդ դարում՝ նախքան ապստամբությունը:

Աշոտ Մսակերի մահից հետո (826 թ.) Բագրատունյաց տոհմի տարբեր ճյուղերը տեր էին դառել և իշխում էին թե իրենց հին կալվածների մեծագույն մասում և թե համարյա ամբողջ արևմտյան Անգրկովկասում:

Հիշատակության արժանի են մասնավորապես, բացի Բագրատունիների Շիրակի ճյուղից, նաև Կղարջքի ու Արտանուջի Բագ-

թատունինները: Աշոտ Մսակերի հորեղբայրը՝ Վասակը, որը 775 թվի ապստամբությունից հետո ստիպված էր փախչել Կղարջը՝ հիմնել էր այստեղ Արտանուշի իշխանությունը: Սրա հաջորդները կարողացել էին նույնպես ընդարձակել իրենց իշխանության սահմանները և գրավել էին Քուլավերը և Արդահանը: Հետագայում նրանք, տարածվելով Կուր գետի հովիտներով դեպի հյուսիս-արևելք և տիրելով հետզհետե ամբողջ Վրաստանին՝ հիմնադիր եղան նոր հարստության Վրաստանում:

Իններորդ դարի առաջին կեսի վերջերին հայկական նախարարությունները, գլխավորապես Բագրատունիները և Արծրունիները, այնքան էին ուժեղացել, որ ձգտում էին արգեն վերականգնել ամբողջությամբ իրենց արտոնությունները և ընդլայնել ըստ հնարավորության քաղաքական իրենց իրավունքները և ներքին անկախությունը:

* * *

Աշոտ Մսակերի մահից հետո (826 թ.) Հայաստանի սպարապետ կարգվեց նրա որդին՝ Սմբատ Արլարասը, իսկ «հրամանաւար» և «իշխանաց իշխան» նշանակվեց Բագարատ Բագրատունին՝ Տարոնի իշխանը: Հայկական նախարարությունները, օգտվելով այժմ արաբական իշխանության թուլությունից՝ այլևս չէին հանգուրժում Հայաստան ուղարկված կառավարիչների խստություններն ու բռնությունները: Նրանք դիմում էին հաճախ խալիֆներին և պահանջում, որ Հայաստան ուղարկվեն իրենց ցանկացած մարդիկ: 840 թվին, օրինակ, հայ նախարարները Սմբատ սպարապետի գլխավորությամբ ստիպեցին խալիֆ ալ-Մուտասիմին ետ կանչել նոր նշանակված հալիֆ ոստիկանին և թողնել այդ պաշտոնի մեջ Ալիին: Այս վերջինը, որին նրանք անվանում էին «եթիմ», այսինքն՝ որբ, ցանկալի էր նրանց իր թուլության և մեղմության պատճառով:

842—847 թվականներին, ալ-Վատիկի խալիֆայության ժամանակ, ամբողջ Հայաստանը, ինչպես վկայում են յւրաքական աղբյուրները, գտնվել է շարունակ խառնակ ու ապստամբական վիճակում: Այդ աղբյուրների վկայություններից դժվար չէ նաև կուսհել, որ Բագրատունիները, ինչպես և Արծրունիները, ասանելով խալիֆայության ռազմական ու քաղաքական տկարությունը՝ ուղեցել են, ըստ երևույթին, հետևել հարևան մահմեդական ամիրայությունների օրինակին և աշխատել են ազատագրվել արաբա-

կան տիրապետութիւնից: Սակայն շուտով երևաց, որ նրանց այս հույսերը վաղաժամ էին:

847 թվին խալիֆայութեան գահը բարձրացավ Մուֆավաքիլը (847—861 թթ.), որը, վարում էր վճռական ու հաստատակամ քաղաքականութիւն: Իր իշխանութեան հենց առաջին տարիներում նա նպատակ էր դրել իրեն, ինչպէս վկայում է Թովմա Արծրունին (Դպր. 2, գլ. Ե), ճնշել և պատժել ըմբոստ հայ նախարարներին:

849 թվին նա ուղարկեց Հայաստան Աբուսեթին իբրև վերակացու և հարկահավաքման գլխավոր: Երբ սա մտեցավ Տարոնի սահմաններին՝ իշխանաց իշխան Բագարատը տեսնելով, որ Աբուսեթն ունի իր հետ հզոր զորաբանակ՝ շտապեց վճարել նրան ամբողջ հարկագումարը և խնդրեց, որ նա ներս շմտնի իր զորքերով Հայաստան: Թովմա Արծրունին վկայում է, որ Մուֆավաքիլը և Աբուսեթն ուզեցել են զրկել իշխանութիւնից հատկապէս Բագարատին և Աշոտ Արծրունուն: Սակայն, երբ Աբուսեթը տեղեկութիւն ստացավ, որ Բագարատն ու Աշոտը դաշինք են կնքել և գործում են միասին՝ նա խուսափեց կովից և վերադարձավ Բաղդադ: Նախքան հեռանալը՝ նա թողեց որպէս փոխանորդ և Հայաստանի կառավարիչ ու հարկահավաք Մուսեյին, որը ստորին Աղձնիքի և Արզն քաղաքի ամիրան էր և Բագարատի քրոջ ամուսինն էր:

850 թվին Մուսե ամիրան, որը կոված էր իր աներձագի հետ՝ մտավ իր զորքերով Տարոն իբր հարկահավաքման համար: Բայց Բագարատին օգնութեան հասավ անմիջապէս Աշոտ Արծրունին, և Բագարատը Վասպուրականի զորքերի օգնութեամբ այնպիսի ջարդ տվեց արաբներին, որ Մուսեն հազիվ կարողացավ իր գլուխն ազատել: Տարոնի այս կովից դեռ առաջ Աբուսեթն ուղարկել էր նաև Վասպուրական հարկահավաքման հաղարապետ Ալա Մովսիսին, որը Մանազկերտի «Կայսիկք» կոչվող ամիրանների տոհմիցն էր: Սա, հաստատվելով Աղբակում, ասպատակել էր Վասպուրականի դանազան շրջանները, մատնելով երկիրն ավերածութեան և կողոսկուտի: Բայց Աշոտ Արծրունին մեծ ջարդ տալով նրան՝ դուրս էր քշել Վասպուրականից:

Զայրացավ Մուֆավաքիլն այս անցքերը լսելով և նորից ուղարկեց Հայաստան Աբուսեթին, հանձնարարելով նրան ձերբակալել Բագարատին և Աշոտին: Արաբական զորքերը, ներխուժելով Տարոն և Վասպուրական՝ պետք է վերացնեին առաջին հերթին հայկական այս իշխանութիւնները: Արշավանքի ժամանակ, դեռ Հայաստան չհասած՝ ճանապարհին մեռել էր Աբուսեթը: Ուստի

և ոստիկանություն սրա պաշտոնը և վերոհիշյալ հանձնարարությունները տրվեցին որդուն՝ Յուսուֆին:

851 թվին Յուսուֆը մեծ ու ընտիր զորքով եկավ նախ վասպուրական և բանակեց Արծրունիների Ադամակերտ ուստանում: Այստեղից նա ուղարկեց երկրի զանազան կողմերն սպապատակներ և միաժամանակ հրավիրեց իր մոտ Աշոտին ու ուղեց նրան խաբուսթյամբ ձերբակալել: Բայց Արծրունյաց իշխանը, որին հայտնել էին այդ մասին, վերցրեց իր ազատագործը և հեռացավ Մարդաստան:

Շուտով Յուսուֆը հաշտություն և խաղաղություն հաստատեց Աշոտի հետ և, վերցնելով նրանից պատանդներ ու ապահովելով իր թիկունքը՝ եկավ Խլաթ: Բազարատն այժմ ինքն իրեն էր թողնված: Ինչպես վկայում է Թովմա Արծրունին (Դսլր. 2, գլ. 2), Յուսուֆը հայտնեց Բազարատին, որ ձմեռվա ցրտերի պատճառով ինքը շտապում է վերադառնալ արքունիք և ուզում է Հայաստանի իշխանությունը նրան հանձնել: Տարոնի իշխանը, որ խաբվել ու եկել էր նրա մոտ, շղթայվեց և ուղարկվեց Սամառա, ուր գտնվում էր Մութավաթիլը:

Այնուհետև Հայաստանի զանազան կողմերն ուղարկվեցին կուսակալներ, որոնք ամեն տեղ մեծ անգթություններ գործեցին: Իսկ Տարոնում արաբական զորքերը մեծ թվով գերիներ վերցրին և նրանց մի մասը շնչին գնեցրով ծախեցին Ասորիքում ու այլ երկրներում, իսկ մյուս մասը պահեցին Մուշ քաղաքում, ոստիկանի ու իրենց ձմեռանոցում՝ որպես ծառաներ: Գարնանը նրանք մտադիր էին սրի ու ավերածության մատնել ամբողջ Հայաստանը, և վճռել էին, վերացնելով հայկական իշխանությունները՝ հաստատել երկրորդ անմիջական տիրապետությունը:

Հայաստանի դրությունը դառնում էր այժմ նույնքան ուղետալի, ինչպես և ութերորդ դարի վերջերին: Վտանգը սպառնում էր դարձյալ ոչ միայն նախարարական իշխանական դասին, այլ ամբողջ հայ ժողովրդին: Ուստի և այժմ ևս տարերային կերպով բռնկվեց ընդհանուր ապստամբություն, որն ուներ, ինչպես և 775 թվին, ազատագրական բնույթ: Այս մեծ ապստամբությունը, հատկապես Տարոնում տեղի ունեցած անցքերը 852 թվին՝ մանրամասն նկարագրված են Թովմա Արծրունու մոտ և հիշատակված են նաև արաբական աղբյուրներում:

Թովմա Արծրունու համապատասխան այդ վկայությունը մեծ եմ բերում առանց կրճատումների:

«Այն ժամանակ, — պատմում է Թովման, — լեռան բնակիչները, տեսնելով որ իշխանին գերի տարան և որ իրենց ևս նույնը պիտի վիճակվի, ինչ որ դաշտեցիներին՝ եկան միասին Խուլթի մեկնակազենների բազմութունն արվեստագիտության իրենց ռազմամիջոցներով, որ ձեռք էին բերել ձմեռային ինքնապաշտպանության կարիքների համար: Նրանք վերցրել էին իրենց նիզակները, որ միշտ կրում էին, ղզուշանալով անտառների որջերում գտնվող գաղաններից կամ իրենց վրա հարձակվող թշնամիներից: Գրոհ տալով քաղաքի (Մուշի) վրա ու պաշարելով նրան՝ նրանք սրի մատնեցին և կոտորեցին զորքերը, աղատեցին քանտից Վասպուրականի պատանդներին, արձակեցին գերիներին և բաժանեցին իրենց մեջ թշնամու թալանը»:

(«Ճայնժամ բնակիչք լեռինն իբրև տեսին, թէ վարեցաւ իշխանն ի գերութիւն, ինքեանք պատրաստեալ են զնոյն փարշմանն կրել զոր դաշտայինքն կրեցին՝ հասին միաբան բազմութիւնն մեկնակազէնքն Խութայ ի հնարս արուեստագիտութեանն իւրեանց, զոր ի պէտս օժանդակութեան ձմեռայնոյ հնարաւորեալ էին: Եւ բարձեալ աշտեայս հանապազակիրս ի պատրաստութիւն դազանացն որ ի մայրիսն որջանան, կամ թշնամեաց ի վերայ հասելոց, և եկեալ ի վերայ քաղաքին պաշարեն զնա, և զզօրսն մատնեն ի սատակումն սրոյ, և զպատանդսն Վասպուրականի հանեն յարգելանէն, և գերեացն ընդարձակեն, զկապուտ նոցա բաժանեն յինքեանս»):¹

Իր այս վկայության շարունակության մեջ Թովմա Արծրունին նմանապես հաղորդում է, որ Սասունի լեռնականները, որոնք հարձակվել էին արաբական զորքի վրա Խութեցի Հովնանի առաջնորդությամբ, այս կովում սպանել էին նաև իրեն՝ Յուսուֆ օստիկանին:

Առանձնապես ուշագրավ է, որ ապստամբած սասունցիները, ինչպես երևում է Թովմայի վկայություններից, ոչ թե «ազատ»-ներ կամ ազնվականներ էին, այլ պարզապես ռամիկ գյուղացիներ:

Նրա հաղորդած տեղեկությունները խութեցիների մասին այնքան կարևոր են ու հետաքրքիր, որ կարևոր եմ համարում մեջ բերել ամբողջությամբ:

¹ «Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» հրատ. Պատկանյանի, Ս. Պետերբուրգ, 1887, Դպր., գլ. է, էջ 119—120:

«Այստեղ համառոտ կերպով կտամ,—ասում է Քովմա Արծրունին,—լեռան բնակիչների նկարագիրը՝ թե ինչպիսիք են կամ ովքեր են, կամ ինչ կերպ նրանք ծանր աշխատանքով և սաստիկ տառապանքներով հայթայթում են իրենց արուստը և բավարարում իրենց կարևոր պետքերը: Նրանց բնակությունները գտնվում են խոր ձորերում, լեռների փապարներում, անտառների թավուտներում և լեռների գագաթներում: Ապրում են ազգատոհմերով և այնքան միմյանցից հեռու են, որ եթե զորավոր տղամարդկանցից մեկը բարձր տեղից ուժեղ բղավե, նրա ձայնի բոմբյունը հազիվ կարող է որևէ տեղ լսվել, և տպավորություն է գործում, իբր թե արձագանք է ժայռերի միջից: Նրանց կես մասը խոտորել է հայրենի բնական լեզվից, որովհետև հեռու տեղեր են բնակվում և միմյանց հետ շփում չունեն. խոսում են իրար հետ կցկտուր ու օտարոտի լեզվով: Եվ այնքան խրթնախոս են և իրար անծանոթ, որ մինչև իսկ պետք ունեն թարգմանների: Իբրև սնունդ գործադրում են զանազան ընդեղեններ, զլիսավորապես կորեկ կոչվող բույսը, որը սովի տարիներին, ոմանք անվանում են հաց: Կորեկը նրանք ոռոգում են ոտքերով (») անտառների բաց տեղերում կամ ցանում են երկրատանի փայտատներով: Իրենց մերկությունը ծածկելու համար հագնում են բրդեղեն շորեր. ոտնամանները պատրաստում են կոշիկների ձևով այծերի մորթիներից: Թե ամառը և թե ձմեռը քավարարվում են միևնույն սնունդով և միևնույն հագուստով»:

(«Անտանօր սակաւութիւն բացայայտեցից զորպիսութիւն բնակչաց լերինն. թէ զիարդ որպիսի ոք են, և որպէս հնարաւորեալ յապրուստ վճարեն զկարևոր պէտս իւրեանց լի աշխատութեամբ և սաստիկ տառապանօք և բնակութիւն նոցա ի խորաձորս և ի փապարս լերանց և ի պրակս մայրեաց, ի գագաթունս լերանց: Եւ բնակեն առանձին ըստ տունս ազգաց, և այնչափ ի բացեալ են ի միմեանց՝ մինչև թէ ոք յարանց զօրաւորաց ի բարձրաբերձ տեղեաց ուժգին խանչիցէ՝ հազիւ թէ ուրեք կարիցէ առնուլ զբոմբիւն ձայնին, իբրև ի վիմաց ինչ արձագան լինելոյ կարծիս բերելով. և կէսքն վրիպեալք ի բնական հայրենի լեզուէն, յաղագս հեռաբնակ լիւնելոյ և անհամբոյրք միմեանց հանդիպեալք, և խօսս միմեանց եղեալ կարկատուն մուրացածի բանիւք: Եւ այնքան

խրթնի անծանօթք սլատահեն առ միմեանս, մինչև թարգմանաց անգամ կարօտանան. և զպէտս կերակրոցն վճարեն ի սերմանց ինչ, առաւել ի կորեակ կոչեցեալ սերմանէն, զոր ոմանք ի սով ժամանակի հաց անուանեն. և զնոյն ոտոցեալ ոտիւք ի միջոցս պրակացն, կամ երկմտանի փայտատովք սերմանեալ. և է զգեստ նոցա ասուիս ի ծածկոյթ մերկութեանն, և օդ ոտիցն հնարաւորեն զձև կաւշկաց, ի մորթոց աչծից կազմեալ, և միով կերակրով և միով հանդերձիւ բաւականան զամառն և զձմեռն»¹։

Թովմա Արծրունու այս վկայութեան մեջ, ինչպես տեսնում ենք, խիստ հետաքրքիր տեղեկութեաններ են հաղորդված Սուսունի բնակչութեան մասին։ Այդ տեղեկութեաններից երևում է, որ մինչև իսկ իններորդ դարում խութեցիները գտնվում էին զեռ տնտեսական ու սոցիալական նախնական վիճակում՝ ապրում էին ազգատոհմերով և ունեին երկրագործական հետամնաց տնտեսություն։

Ուշագրավ է մասնավորապես, որ խութեցիների մի մասը խոսել է, ըստ երևույթին, ոչ թե հայերեն, այլ լինչ որ խրթին ու անհասկանալի լեզվով։ Թովմա Արծրունին մեջ բերված վկայության շարունակության մեջ այդ լեզուն համարում է «խրթնի և անհետադոտելի» և այդ լեզվով խոսող ապստամբներին անվանում է «գոհահք Ասորոց»։ Հենվելով, սակայն, նորագույն ուսումնասիրությունների վրա՝ կարելի է ըստ իս ամենայն հավանականությամբ հետևեցնել, որ դրանք ոչ թե ասորի գոհհիկներ էին, այլ, հավանորեն, խալդեր կամ ուրարտացիներ, որոնք, ինչպես հայտնի է, ձուլվել էին հետզհետե եկվոր արմենների հետ և համարվում են, ինչպես և արմենները, հայերի նախնիքները։ Թովմա Արծրունու վկայությունը խիստ արժեքավոր է, որովհետև ցույց է տալիս, որ հին խալդերի մնացորդները պահպանվել էին մինչև իններորդ դարը լեռնային Սասունում։

852 թվի ընդհանուր մեծ ապստամբությունը, որը պարզապես ժողովրդական-ազատագրական բնույթ ուներ, ճնշվեց դաժան ու անողոր խստությամբ։ Մութավաթիլն ուղարկեց Հայաստան մոտ երկու հարյուր հազար թրքական և արաբական զորք Բուղայի առաջնորդությամբ, որը սրի, զերույթյան ու ավերածության մատնեց ամբողջ երկիրը և, ամենից առաջ, շարաշար սլատեց Տարսնի և Սասունի բնակիչներին։ Հայ նախարարները և զլխավորները կտ-

¹ Տե՛ս «Թովմայի վարդապետի Արծրունու, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Կոր. 2, գլ. է. էջ 120—121։

լանավորվեցին և ուղարկվեցին Սամառա, ուր նրանք, փրկելու համար իրենց կյանքը և դույթը՝ գրեթե բոլորն ընդունեցին մահմեդականություն:

Բուզայի արշավանքից հետո՝ նախարարական Հայաստանը, որը սոսկալի հարված էր ստացել, թվում էր, որ անկարող կլինի ուշքի գալ և վերակենդանանալ: Սակայն շուտով, ինչպես և 775 թվի ասպատամբությունից հետո, նա ոչ միայն կարողացավ վերականգնել իր նախկին հզորությունը, այլև ունեցավ տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական բուռն և անօրինակ վերելքի շրջան:

Իններորդ դարի երկրորդ կեսին սկսվեցին Բյուզանդական կայսրության հաղթական արշավանքները Հայաստանի սահմանամերձ հարավ-արևմտյան շրջաններում, և խալիֆայությունը, որը շարունակ պարտություն էր կրում, հետզհետե թուլացավ և դիմեց դեպի անկում:

867 թվին գահ բարձրացավ Բյուզանդիայում Մակեդոնիայից Պոլիս ելած Բարսեղ անունով մի հայ: Սա մինչ այդ բյուզանդական արքունիքում ախոռապան էր և իր գեղեցկության պատճառով պալատական կանանց առաջին սիրելին էր: Գերմանական գիտնական Ն. Գելցերը իր «Բյուզանդական կայսրների պատմության մեջ» ասում է, որ Բարսեղ Ա կայսրը (867—886 թթ.)՝ Մակեդոնական դինաստիայի հիմնադիրը՝ «այն հանճարեղ ու անսահման ուժեղ բնավորություններից էր, ինչպես Սուլլան, Քեոզսրիսը, Խլոդովիսը և Նապոլեոն Ա-ը»¹: Հենց այս Բարսեղն էր, որ քույր առ քույր ջախջախիչ հարվածներով ոչնչացրեց արաբների պաշտպանողական ամրացրած դիրքերն արևելյան սահմաններում և կարողացավ ներխուժել Միջագետք: Հաղթական այս առաջխաղացման ժամանակ նախարարական Հայաստանի կողմնորոշումը ստանում էր, բնականաբար, խիստ կարևոր նշանակություն: Ֆրանսիական գիտնական Լորանի կարծիքով² Բարսեղ Ա-ի հաղթությունը կլիներ լիակատար, եթե հայերը ևս հարձակվեին արաբների աջ թևի վրա և օգնեին նրան մտնելու խալիֆայության կենտրոնական երկրները: Հայաստանի ստրատեգիական սպառնական այդ դիրքային դրությունը է բացատրվում, Լորանի կարծիքով, խալիֆայության

¹ Տե՛ս Մենրոպ Տեր-Մովսիսյանի հայերեն թարգմանությունը, էջմիածին, 1897, էջ 134:

² Տե՛ս «Հայաստանը Բյուզանդիայի և Իսլամի միջև» (Ֆրանսերեն), Փարիզ, 1919, էջ 260 և այլն:

*քաղաքականության կտրուկ փոփոխությունը հայ նախարարների
և հատկապես Բաղրատունիների հանդեպ: 885/6 թվին Աշոտ Բաղ-
րատունին ստացավ խալիֆ Մուտամիդից (870—892 թթ.) թագ և
թագավորական տիտղոս: Սկսվեց ֆեոդալական Հայաստանի արագ
վերածնության ու զորեղացման մի նոր շրջան, որ տևեց մինչև
սելջուկյան արշավանքները:*

ՀԱՄԱՌՈՑ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ,
ԸՆԴՀԱՆՐԱՑՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՍԿԶԲՆԱԶԲՅՈՒՐՆԵՐԻՑ
ՔԱՂՎԱԾ ԿԱՐԵՎՈՐ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԻՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄԻՆԶԵՎ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎՈՒՄԸ

Արշակունյաց թագավորության վերացումից հետո Սասանյան Պարսկաստանը նպատակ է ունեցել և աշխատել է կուլտուրայես անջատել Հայաստանը արևմտյան ազդեցությունից:

Պարսկաստանի այդ ձգտումը պարզ կերպով արտահայտված է Հազկերտ II-ի [438/9—457] հրովարտական, որ բերված է Ղազար Փարպեցու հետևյալ վկայությունից՝ Փարպեցի, ԻԱ, էջ 119՝

«Վասն զի դուք ինքնին գիտէք և ամենայն Արիք՝ զաշխարհն Հայոց, թէ որայէս մեծ է և պիտանի, և մօտ և սահմանակից է կայսեր իշխանութեանն. և զօրէնս և պաշտօն զնոյն ունի, զի կայսր զիշխանութիւն նոցա ունի: Եւ եթէ և մերոց օրինաց ընտանեցուցանէք զնոսա, և ընդելնուն, և կարեն ճանաչել, եթէ ցայժմ մոլորեալք էին, և արդ ի ճանապարհ եկեսցեն, այնուհետև զձեզ սիրեն և զԱրեաց աշխարհս, և ի կայսերէ և յօրինաց նորա և յաշխարհէն մերժին և հեռանան ի բաց: Եւ լինի այնուհետև աշխարհն ընդ մեր սերտ սիրով և միաբանութեամբ: Եւ յորժամ Հայք սերտիւ մեր լինին, Վիրք և Ազուանք այնուհետև մեր իսկ են»:

Հայաստանը Արևմուտքից անջատելու իր ձգտումը Հազկերտ II-ը ուղեցել է կատարել նախարարական տոհմերի կրոնափոխության միջոցով: Մոզոթյան կրոնը ընդունողներին նա պատվում էր, տալիս էր պարգևներ, կալվածքներ և իշխանություն:

Ինչպես Եղիշեն վկայում է՝ [էջ 29]

«Սկսաւ այնուհետեւ յառաջ կոչել զկրտսերս աւագաց և զանարգս ի պատուականաց, զտգէտս ի գիտնոց և զանարիս ի քաջ արանց»:

Այնուհետեւ Հայաստան է ուղարկվում Դենշապուհը՝

«Աշխարհագիր առնել»

1. «Ղազատութիւն եկեղեցւոյ արկանէր ի ծառայութիւն».

2. «Միայնակեացր—ընդ աշխարհագրաւ».

3. «Ղհարկ աշխարհին ծանրացոյց».

4. «Եամենայն տան արար խոսվութիւն».

5. «Տազարապետ աշխարհին—պարսիկ».

6. «Մոգպետ—դատաւոր աշխարհին»:

Տվեց հրաման՝ «Կամաւ և սիրով յանձն առնել մաղղէական կրօնն»:

Ըստ Փարպեցու վկայութեան [էջ 123]՝ «Եւ ընկալեալ դասուսիսի հրովարտակ ամենայն Հայոց աւագանոյն»:

Այնուհետեւ նախարարները և սեպուհները կարգադրութեան են ստանում անմիջապէս գնալ արքունիք, որտեղ նորա ընդունում են մաղղեական կրօնը և վերադառնում:

Իսկ Հայաստանում, ինչպէս վկայում է Եղիշեն՝

«Յետ աւուրց քսան և հնգից գալստեան մոգուց ի Հայս՝ մոգպետն ինքնին հասանէր քակել զգրունս եկեղեցւոյն, իսկ սուրբն Ղևոնդ երէց ոչ ետ թոյլ»:

Փարպեցի՝ «մոգուցն զունգը բռնադատէին տանել զկրակս ի տաճար սրբութեանց Տեառն»:

Մեջ բերված վկայություններում հիշվող քաղաքական և կրօնական խստութիւնների հետեանքը եղել է Վարդանանց ապստամբութիւնը [450—451 թ.] և Ավարայրի կռիվը 451 թվի մայիսի 26-ին, որը թեև վերջացել էր ապստամբութեանը մասնակցող նախարարների պարտութեամբ, սակայն ունեցել է որոշ դրական արդյունքներ: Ավարայրի կռիւց հետո Հայաստան է ուղարկվել Վասակ մարզպանի փոխարին Ատրորմիզը և, ինչպէս վկայում է Փարպեցին, տեղի է ունեցել երկրում պարսից քաղաքականութեան որոշ մեղմացում:

Փարպեցի, 216—[Ատրորմիզ] «որում յանձն առնէր հրովարտակով զմարդիկն Հայոց՝ շընդստուցանել, այլ սիրով նուաճել և զպաշտօն քրիստոնէութեանն համարձակուպէս ունել ամենեցուն»:

Փարպեցի, 216—[Ատրորմիզ] «Բազում թուզթս խաղաղութեան առնէր ի տեղիս տեղիս Հայոց աշխարհին. թէ եկայք

շինեցարուք աներկիւզութեամբ, և մի՛ ինչ ղարհուրիք. ...յորս գրէր և կնքէր աւետաւոր բանս, շնորհել ամենեցուն զկարգ քրիստոսնէութեան, որպէս և կամիցի ըստ իւրարանշիւր կամաց»:

Ինչպէս պատմիչների վկայութիւններից երևում է, Պարսկաստանը ուղեցել է մաղղեական կրոնը մտցնել Հայաստան նախարարների աջակցութեամբ, բայց ոչ բռնութեամբ: Եվ նախարարական տոհմերի վերաբերմամբ հետագայում ևս, ինչպէս վկայում է Փարպեցին, շարունակվում էր նույն անարդարամիտ ու դաժան քաղաքականութիւնը:

Փարպեցի— «Ի ժամանակն յայնմիկ և Պարսկաց զայանու տէրութիւնն գնեալ էին ուրացութեամբ ըստ անարժանութեանն, և ոչ տիրացեալք աստուածայաշտութեամբ իբրև զարժանաւորս, արք անմիտք և վնասակարչ, վատք և ոչ քաջք»... «Եւ էր տեսանել այնուհետև յաշխարհիս Հայոց զլաւութիւն հեռացեալ, զիմաստութիւն կորուսեալ, զքաջութիւն հեռացեալ և մեռեալ, զքրիստոնէութիւն թագուցեալ»...

Փարպեցի, 340 — «Իսկ լաւ ոք այր յանկարծ և կամ արժանաւոր թէպէտ և էր ի ժամանակին, որպէս լաւ այր Բաբելին Սինի և կամ սքանչելին Առնակն Ամատունի, և կամ այլ ոք նման նոցին, ի հոգէսպանութենէ մուկեան թագաւորին և ի կատաղութենէ ամբարշտեալ ժամանակին իշխանացն՝ որպէս նապաստակք ի սլացմանէ գիշակեր արծուեաց ի ծերպս վիմաց և կամ ի մացառուտ տեղիս դողեալք թաքչէին»:

Զստված Հայաստանի դժգոհ նախարարները և հոգևորականութիւնը հարմար առիթի կսպասեին, որ նորից ասպատակեն: Այդ երկրորդ ասպատակութիւնը բռնկվեց 481 թվին Վահան Մամիկոնյանի զեկավարութեամբ և տևեց մինչև 484 թիվը:

Ասպատակութիւնն ուներ պարտիզանական կռիվների բնույթ, որի ընթացքում պարսից Ատրվշնասպ մարզպանը ստիպված էր փախչել և նրա տեղը մարզպան էր կարգվել Սահակ Բադրատունին: Ասպատակներին խոստացել էր օգնել նաև վրաց Վախտանգ Գորգասալ թագավորը [446—499]: Վերջապես 484 թվին՝ պարսից Պերոզ թագավորի հեփթաղներից կրած սոսկալի պարտութիւնից հետո, Պարսկաստանը հարկադրված էր փոխել Հայաստանում իր քաղաքական գիծը, և անհայտ կորած Պերոզ թագավորի հաջորդ Վաղարշ թագավորը [484—488] ստիպված էր ընդունել Վահան Մամիկոնյանի կողմից առաջադրված հաշտութեան հետևյալ պայմանները՝

Ղազար Փարպեցի—1. «զհայրենի և զբնիկ օրէնս մեր ի մեզ թողուք, և զհայ այր զոք մի՝ մոգ ոչ առնէք, և ումեք յաղսգս մոգութեան գահ և պատիւ շտայք, և զկրակարանն յաշխարհէս Հայոց ի բաց տանիք, զեկեղեցւոյ թշնամանս յաղտեղի և յանպիտան մարդկանէ, որ ցայժմ լինէր, յայսմ հետէ մեզ շտայք տեսանել. քրիստոնեայ մարդկան և քահանայից զկարգ և պաշտօն քրիստոնէութեան համարձակութեամբ և աներկիւղ տայք պաշտել՝ ուր և կամին.

2. զմարդ ոչ իշխանաբար ճանաչէք, այլ իրաւաբար գիտել զլաւն և զվատթարն, ընտրել զպիտանին և զանպիտանն, իմանալ զտոհմիկն և զանտոհմիկն, ունել առ լաւն զսլատուականն և զքաջն և զօգտակարն, արհամարել և առ ոչինչ համարել զվատն և զանպիտանն. սիրել զվաստակաւորսն և ատել զանվաստակն, ունել ի մօտ զիմաստունս և խորհուրդս առնել, և զանմիտն ոչ մօտեցուցանել, այլ ի հրապարակէ ևս հալածել.

3. որ տէրն է Արեաց աշխարհի թագաւորն՝ կամիմք զի ինքն լուիցէ իւրովք ականջօք և ինքն տեսցէ իւրովք աչօք, և ինքն գիտասցէ զմարդ լաւ և զանլաւ, և ոչ այլոյ բերանոյ խոսեսցի զպէտսն»:

Վաղարշ թագաւորի պատասխանը եզել է հետևյալը՝

«Ձամենայն զոր ինչ խորհեալ է ձեր՝ տուեալ և զիցի ձեզ մեր գրով և կնքով զամենայն խնդիրդ ձեր մինչև հաւիտեանս»: Այնուհետև վահան Մամիկոնյանը ստանում է նախ Մամիկոնեից տերութիւնը և ապա հայոց սպարապետութիւնը. մյուս նախարարներին էլ տրվում են իրենց նախկին իրավունքները:

VI դարում վերսկսվում են համառ ու պարբերաբար կրկնվող կոիվները Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև, որոնք V դարում ընդհատվել էին շնորհիվ հոնների և ուրիշ արևելյան ցեղերի արշավանքների, և այդ շրջանում պատմական անցքերը ունեցել են հետևյալ ընդհանուր բնույթը՝

1. Կրոնամոլութիւն սաստկացում՝ կատաղի կրոնական վեճեր՝ թե Բյուզանդիայում և թե Սասանյան Պարսկաստանում.

2. Պարսկաստանը Կավատ I թագաւորի ժամանակ [488—531 թ.] նորից զորեղանալով, վերսկսում է Մարզպանական Հայաստանում կրոնական իր հին քաղաքականութիւնը:

3. Կրոնական փոփոխութիւն Պարսկաստանում և Մազդակյան

կրոնական նոր ուսմունքի տարածումը Մարզպանական Հայաստանում¹, որին կողմնակից է եղել ինքը Կավատ I-ը:

4. Բյուզանդական կայսրության զորեղացումը Յուստինիանոս կայսեր ժամանակ [527—565] և ձգտում ու միջոցառումներ՝

ա) վերականգնելու հռոմեական զորեղ ու միաձույլ կայսրությունը.

բ) միաձուլել Բյուզանդական Հայաստանը կայսրության հետ, վերացնելով այնտեղ տեղական առանձնահատկությունները և կարգերը, ինչպես, օրինակ, նախարարական իշխանության հաջորդականությունը և թե ցկյանս սատրապությունը:

5. Բյուզանդական Հայաստանի քաղաքական վերակազմությունը, որի նպատակը եղել է հետևյալը՝ որ հայերը ոչ մի բանում չտարբերվեն կայսրության մեջ ընդունված կարգերից և ամեն բանում հետևեն հռոմեական օրենքներին:

6. Բյուզանդական Հայաստանի վարչական վերակազմությունը. համաձայն Յուստինիանոսի նոր օրենքի, Բյուզանդական Հայաստանը բաժանված է եղել չորս կառավարչության²:

7. Յուստինիանոս կայսեր կողմից Բյուզանդական Հայաստանում ձեռնարկված խստությունների պատճառով առաջացել էր՝ արդարագատության բացակայություն, ապօրեն տուրքեր, ժողովրդի վճարունակության նվազում, երկրի աղքատացում, հուսահատ վիճակ, խռովահույզ դրություն ու ապստամբական շարժումներ ընդդեմ իշխանության:

8. Մայր երկրում [Հայաստանում] ներքին անհամաձայնություններ, ազնվականության տարբեր կողմնորոշման պատճառով:

9. Նոր ավերիչ պատերազմներ Բյուզանդիայի և Պարսկաստա-

¹ Մարզպան նոր կրոնի բովանդակությունը եղել է հետևյալը՝
Բոլոր մարդիկ նման են ստեղծված. անարդարացի է, եթե մեկն ավելի գույք ունի և կին, քան մյուսը:

Պետք է դասային և գույքային տարբերությունները վերացնել և կատարել կանանց հավասար բաշխում:

Գույքային հավասարությունը հնարավոր է, եթե անձնական սեփականությունը վերացվի և գույքերը լինին ընդհանուր սեփականություն:

Միս ուտելը, արյուն թափելը արգելվում է:

Ենթադրում են, որ Կավատն օգտվել է այդ ուսմունքից ազնվականության դեմ պայքարելու համար:

² ա. ներքին Հայք—կենտրոնը՝ Քեդոսուպոլիս

բ. Հայք—կենտրոնը՝ Սեբաստիա

գ. Հայք—կենտրոնը՝ Մելիտենե

դ. Հայք—կենտրոնը՝ Մարտիրոպոլ. բերդը՝ Կթրիճ:

նի միջև փոփոխակի հաջողութեամբ՝ Յուստինիանոս կայսեր ու իր հաջորդների ժամանակ, երբեմնակի ընդհատումներով, որոնց ընթացքում տեղի են ունեցել՝ հայկական շրջանների ավերում և բնակչութեան փախուստ:

10. Նախարարներից շատերի գաղթը Պոլիս և նրանց բյուրուկրատացումը: Ուշագրավ տեղեկություն է տալիս Պրոկոպիոս Կեսարացի պատմիչը Պոլսում Արտավան Արշակունու վարած անվայել ու ղեխ կյանքի մասին:

Proc. Goth., III, 32, p. 409.

«Ուրիշների դժբախտությունների գնով, Արտավանը ձեռք բերեց հերոսի, բռնակալի, ջախջախողի համբավ, սպանելով առանց որևէ հիմքի իր ընկերոջն ու սեղանակցին՝ Գոնֆարիսին: Իսկ այժմ կորցնելով իր արիությունը, նա նստել է այստեղ թուլամորթաբար, մինչդեռ նրա հայրենի երկիրը, գրաված միշտ զորքերով, ուժասպառ է լինում ապօրեն հարկերի ծանրութեան տակ: Նրա հորը սպանել էին խաղաղութեան բանակցության պատճառով, իսկ նրա սուզը լիովին ստրկացրել են և անընդհատ ցրում են հոռմեական կայսրության ղանաղան մասերում»:

Պրոկոպիոսը տալիս է նաև ուշագրավ վկայություն հայ նախարարների հուսահատ դրություն մասին՝ Բյուզանդիայի կողմից հայերի դեմ ձեռնարկված դաժան խստությունների պատճառով և Պարսից Խոսրով Անուշիրվան թագավորի [531—578/9] օգնությանը դիմելու մասին:

Procop., II, 3՝

Նրանց ճառը— Հայտնում է [Խոսրովին], որ իրանցից շատերը Արշակունիներ են. բայց այժմ եկել են նրա մոտ, իբրև ստրուկներ և փախստականներ—ոչ հոժար կամքով, այլ հարկադրված:

«Մեր նախնիներից վերջին թագավորը՝ Արշակը ղիշել էր իր թագալուրթունը Հոռմեական կայսեր Թեոդոսին հոժարակամ, այն պայմանով, որ բոլոր տոհմով իրա մերձավորները մնան միշտ ազատ և ոչ մի հարկ չվճարեն: Այդ կարգադրությունը ուժի մեջ էր մնում, մինչև որ զուգ կնքեցիք խաղաղության այն նշանավոր դաշինքը, որ, մեր կարծիքով, առանց սխալվելու կարելի է անվանել համաշխարհային աղետ, որովհետև այնուհետև, անտես առնելով իր բարեկամներին ու թշնամիներին, ամեն ինչ իրար է խառնել ու քայքայել նա, ու անունով քեզ բարեկամ է, բայց իրոք— քո իսկական թշնա-

մին է: Այդ բանը ինքդ կիմանաս, հենց որ նվաճե արևմտյան ազգերը: Եվ իրոք, ի՞նչ բան նա չէ արել, որ արգելված է եղել. ի՞նչ բան նա չէ խանգարել, որ շինված է եղել: Նա չէ՞ որ մեղ վրա հարկ է դրել, որ առաջ մենք չգիտեինք: Նա չէ՞ որ նվաճեց մեզ հարևան ճաներին, որոնք մինչ այդ անկախ էին: Նա չէ՞ որ հռոմեական իշխան է կարգել դժբախտ լազերի թագավորի վրա: Նա չէ՞ որ բոսպորյանների մոտ, որոնք ենթարկված էին հոների իշխանության, ուղարկել է իր զորավարներին: Նա չէ՞ որ նվաճել է այդ քաղաքը առանց որևէ իրավունքի: Նա դաշն է կնքել եթովպիացիների հետ, որոնց մասին առաջ հռոմայեցիները նույնիսկ լսած չէին: Նա շրջապատում է արգեն Ուիթիտաների հողերը և...

Ամբողջ աշխարհը քիչ է այդ մարդուն.... Աչքերը ուղղել է այժմ եթերին.... Ի՞նչ ես դանդաղում.... Եթե ուզում ես իմանալ, թե ինչպես է վարվում Յուստինիանոսը նրանց հետ, որոնք նրան հանձնվում են, մենք և լազերը քեզ օրինակ.....

Նվաճման համար մնացել է միայն Պարսկաստանը..... Հռոմեական ուժերի մեծագույն մասը դեռ հեռավոր երկրներում են.....

Յիտտային մենք սպանել ենք, Վելիսարը այլևս չի գա. մենք կլինենք առաջնորդներս:

541 թվին բյուզանդական զորքերը մտել էին Լագիստան և լազերը ևս, դժգոհ լինելով բյուզանդացիներից, դիմել էին Պարսից Խոսրով թագավորի օգնությանը: Լազերի գեսպանությունը գնացել էր Խոսրովի մոտ և հայտնել էր՝

1. որ բյուզանդացիները իրենց ձեռքն են առել երկրի իշխանությունը, թողնելով թագավորին նրա արժանավորություն միայն արտաքին տեսքը:

2. առևտրի մեջ մտցրել են մենաշնորհ [մոնոպոլիա]. ծախում են ինչ որ իրանց ավելորդ է և անպետք. գնում են և իրանք են նշանակում գները: Դուրս են տանում երկրից ամենաանհրաժեշտ բաները, նաև ոսկին:

Հռոմեական զորավարը արգելել էր ազատ առևտուրը. ինքն էր ծախում և առնում, և նշանակում գները:

543 թվին բյուզանդացիները իրենց ուժերը ուղղել էին դեպի Պարսկական Հայաստան, սակայն Դվինի մոտ տեղի ունեցած կռվում Բյուզանդիայի զորքերը պարտվել էին:

Այնուհետև մինչև 562 թիվը սլարբերաբար կրկնվող կռիվներ

րից հետո տեղի է ունենում Գարայի մոտ հիսնամյա խաղաղության կնքում Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև:

Մինչ այդ, տեղի ունեցող անընդհատ կռիվների և Յուստինիանոսի իշխանության ընթացքում կայսրության ուժերի շահագանց լարման հետևանքով, Բյուզանդական կայսրության վիճակը, շնայած նրա արտաքին փայլին, խախտվել էր:

Յուստինիանոսի մահվանից հետո Յուստինոս II-ի [565—578] ժամանակ Պարսկաստանը խիստ զորեղացել էր:

Ինչպես վկայում է Միխայել Ասորին՝

«Յայսմ ժամանակի հպարտացաւ թագաւորն Պարսից յաղթութեամբ, որ եզև նմա ի Միջագետս»:

564 թվին Հայաստան էր եկել Պարսից Սուրեն մարզպանը, որը Պարսկական Հայաստանում նորից մտցրել էր խստություններ:

Ասողիկ, գլ. Բ, էջ 84՝ «Դենշապուհ — զորմզդական հուրն հարէր զնախարարս Հայոց, զի շնայր ընդ կանայս ազատաց, ոչ առնելով զայրն տէր կնոջ իւրոյ»:

Միխայել Ասորի՝ «Եվ Խոսրով թագաւորն Պարսից սկսաւ նկղել զՀայս՝ երկրպագել կրակի»:

«առաքեաց ի Հայս շինել անդ տուն կրակի»:

Ասողիկ, գլ. Բ, էջ 84՝ «Դենշապուհ — զորմզդական հուրն վառեաց ի Ռշտունիս»:

Հիշված խստությունների հետևանքով 572 թվին բռնկվեց հայերի երրորդ ապստամբությունը Վարդան Մամիկոնյանի առաջնորդությամբ՝

«Հանդերձ միաբանութեամբ ամենայն նախարարաց», որոնց խոստացել էր օգնել Բյուզանդական Յուստինոս II կայսրը: Ապստամբները 572 թվի փետրվարի 22-ին դրավեցին Դվինը և կոտորեցին պարսկական զորքն ու մոզերին, և Սուրեն մարզպանը սպանվեց:

Այնուհետև բռնկվեց նոր պատերազմ Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև, որը տևեց ընդհատումներով 20 տարի և որի ընթացքում ապստամբ նախարարների երկրամասերը ենթարկվեցին ավերածության:

Ինչպես վկայում է Ասողիկը, էջ 85՝ «Եւ այս են ժամանակք մարտից երկպառակութեան, անթիւ սպանմանց, զերութեան առից, խոռվից, կապանաց, նեղութեանց, պակասութեանց, խիստ սովու, սրոյ և մարդամահու, աւերելոյ աւանից, հրդեհից շինուածոց, և ամենայն վնասուց բազում աշխար-

հաց, յերկուց կողմանց հասանէր՝ մոռացեալ աստուածպաշտութիւն»:

Այդ կոիվների հետևանքով Բյուզանդիան ստանում է՝ Դարան, Աղձնիքը, Տուրուբերանը, Գուգարքը, Տայքը, Այրարատի մեծ մասը՝ Իսկ Պարսկաստանին մնում է՝ Մոկքը, Կորճեքը, Վասպուրականը, Այրարատի փոքր մասը, Սյունիքը, Արցախը, Փայտակարանը, Ուտին:

Այդ 20 տարվա աշխարհավեր պատերազմների հետևանքը եղավ Մավրիկիոս բյուզանդական կայսեր [582—602] նոր քաղաքականութունը, որի մասին Սեբեոսը տալիս է հետևյալ վկայութունը՝

Սեբեոս, գլ. 2, էջ 75—«Յայնմ ժամանակի թագաւոր յունաց Մաւրիկ հրամայէ գրել առ թագաւորն Պարսից գիր ամբաստան վասն իշխանացն ամենայն Հայաստանեաց և զաւրաց նոցա»:

«Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ են, ասէ, կան ի միջի մերում և պղտորեն: Բայց եկ՝ ասէ, ես զիմս ժողովեմ և ի Թրակէ գումարեմ. և դու զքոյդ ժողովէ և հրամայէ յԱրևելս տանել: Զի եթե մեռանին՝ թշնամիք մեռանին. և եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն. և մեր կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դոքա յերկրի իւրեանց լինիցին մեզ հանգչել ոչ լինի»:

«Միաբանուեցան երկոքին»....

Բյուզանդական կայսրության այս նոր քաղաքականութունը առաջ է բերել նախարարական տոհմերի մեջ հուսահատ դրութուն: Բյուզանդական մասի նախարարները փախչում էին պարսից կողմը, որտեղ նրանց դրութունը քաղաքական և տնտեսական տեսակետից ավելի նպաստավոր էր: Սակայն նոքա գտնվում էին երկուստեք սպառնալիքի տակ և որոշեցին՝

Սեբեոս գլ. 2 էջ 77 — «Պատերազմեսցուք ընդ երկոսին թագաւորսդ, և բռնութեամբ զերկիրդ մեր ի մեզ դարձուցուք»:

Այնուհետև մի քանի անհաջող ապստամբական փորձերից հետո հայ նախարարները սկսեցին նոր զորահավաք — Սահակ Մամիկոնյանի և Սմբատ Բաղրատունու առաջնորդությամբ՝

Սեբեոս, գլ. 6, էջ 86 — «Դարձեալ սկսան միաբանել մնացեալ նախարարքն Հայոց, և խնդրէին ի բաց կալ ի ծառայութենէն Յունաց թագաւորին. և նստուցանել իւրեանց թագավոր, զի մի ևս նոցա հասցէ մեռանել ի կողմանս Թրակացւոց, այլ կեալ և մեռանել ի վերայ աշխարհին իւրեանց»:

Այս ապստամբության լուրը հասնում է թագավորին և Սմբատին ու ուրիշ յոթը հոգու բանտարկում են:

Հետագայում, շնորհիվ իր բացառիկ քաջության, Սմբատ Բագրատունին ներումն է ստանում և դառնում է մարզպան Վրկանի [607—616/617 թ.]։ Այդ ժամանակները, Աբրահամի կաթողիկոսության օրով [607—610/611] տեղի ունեցավ վրաց և հայոց եկեղեցիների բաժանումը։ Հայերը մնացին ասորական եկեղեցու հետ համերաշխ, իսկ վրացիները՝ հունա-հռոմեական եկեղեցու հետ, և ստեղծվեց թշնամական տրամադրություն։

Գիրք թղթոց — «Վասն որոյ և զյառաջագոյն սահմանն վարդապետացն մերոց, զոր ի վերայ Հոռոմին հատին, և կացցէ մինչև ցբուն՝ թէ ոչ դարձցին ի ճշմարիտն, մեք զնոյն ի վերայ Վրաց հրամայեցաք, ամենեւիմք մի՛ հաղորդել ընդ նոսա, մի՛ յաղաթս և մի՛ ի կերակուրս, և մի յըմսլելիս, մի՛ ի բարեկամութիւն, մի՛ ի դաեկութիւն, մի՛ աղաթիւք երթալով ի Խաշն որ ի Մցխիթայի տեղաւքն համբաւի, մի՛ ի Մանգղեաց խաշն և մի՛ ի մեր եկեղեցիս զնոսա ընդունել. այլ և ամուսնութեամբ ամենեւիմք հեռանալ. բայց միայն գնել ինչ, և կամ զնոյ տալ որպէս Հրէից»։

«Նոյն հրաման և վասն Աղուանից»։

Հայ և վրաց եկեղեցիների բաժանումից հետո տեղի է ունենում քաղկեդոնական հայերի քայլ առ քայլ ապագոյանացումը և ձուլումը հույների և վրացիների հետ։

602 թվին Քրակիայում տեղի ունեցավ ապստամբություն. Մավրիկիոս կայսրը և իր որդիները սպանվեցին, և նրա հաջորդ Փոկաս կայսեր ու պարսից խոսրով II թագավորի [590—628] ժամանակ վերսկսվեց պատերազմը Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև, որը տևեց 24 տարի։ 18 տարի շարունակ, գրեթե անընդհատ, բյուզանդական զորքերը պարտություն էին կրում։ Տեղի էր ունենում բնակչության կոտորած առանց սեռի ու հասակի խտրության և Փոքր Ասիայի ավերումը մինչև Բոսֆոր։

Կոիվների վերջին տարիները, թեև Բյուզանդիան 627 թվին Մոսուլի մոտ տարած վճռական հաղթության շնորհիվ վերականգնեց իր գիրքերը և կողմերը կնքեցին մշտական խաղաղության դաշնագիր, սակայն նոքա երկարատև կոիվների պատճառով ուժասպառ էին եղել, և 636 թվից սկսած հանդես եկավ արաբական աշխարհակալությունը։

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Արաբական աշխարհակալության արագ ծավալմանը նպաստել են հետևյալ պայմանները՝

1. Բյուզանդիայի և Սասանյան Պարսկաստանի թուլացումը հաճախակի կրկնվող աշխարհավեր կոիվների պատճառով.

2. Հայաստանի բնակչության դժգոհությունը. Բյուզանդական փայտաթուղթից՝ վարչական դաժան սիստեմի, կրոնական հալածանքների, գրամական ծանր տուրքերի և միաձուլման քաղաքականության պատճառով.

3. Երկու մեծ պետությունների իշխանության տակ դանվող արաբական և սեմական ժողովուրդների համակրանքը և օգնությունը նոր աշխարհակալությանը.

4. Օգնում էին նաև հրեաները, որոնց դրությունը Պաղեստինում ծանր էր.

5. Արաբների մեղմ և բարյացակամ վերաբերմունքը դեպի անձնատուր եղող թշնամիները և քաղաքները: Հոժարակամ հանձնվող քաղաքներին տրվում էին արտոնություններ.

6. Համբերատար վերաբերմունք եկեղեցու նկատմամբ.

7. Նախարարական շահերը արաբների իշխանության տակ եղել են ավելի ապահովված.

8. Տուրքերը և հարկապահանջությունը սկզբնական շրջանում եղել են չափավոր.

9. Արաբները կատարում էին իրենց խոստումները.

10. Իրենց տիրապետության առաջին շրջանում՝ Օմայան դինաստիայի խալիֆները եղել են ընդհանուր առմամբ մատչելի և ժողովրդին մոտ:

Արաբական տիրապետության բնույթը զգալի չափով փոխվել է 750 թվից հետո, Աբասյան դինաստիայի գերիշխանության օրով, շնորհիվ ստեղծված նոր պայմանների՝

ա. Աբասյանների պետական կազմակերպությունը և մշակույթը եղել են նախկին Սասանյան Պարսկաստանի պետականության ազդեցության տակ:

բ. Աբասյանները հին աշխարհակալների նման վարել են շոսյուկյանք, կատարել են մեծ ծախսեր և եղել են ժողովրդից ավելի կտրված:

Արաբական տիրապետության առանձնահատուկ երևույթներից են՝ խառն ամուսնությունները, որոնք տեղի են ունեցել, գլխավորապես, VIII դարում և IX դարի առաջին կեսում՝ հալածանքներից խուսափելու համար:

Արաբական աշխարհակալության հիմնական նպատակը սկզբնական շրջանում եղել է՝ աշխարհագիր կատարել նվաճված շրջան-

ներում և հարկեր ստանալ, որի վճարման համար պատասխանատու է եղել ամբողջ համայնքը:

Իրենց տիրապետության առաջին շրջանում արաբները նպատակ ունենալով պահպանել իրենց զինվորական դերագանցությունը եղել են իշխողներ և զինվորականներ: Քաղաքացիական զբաղմունքները և վարչական աշխատանքները թողնված են եղել նվաճվածներին:

Վարչական պաշտոնեությունը սկզբնական շրջանում եղել են՝ պարսիկներ և քրիստոնյաներ: Քաղաքացիական և վարչական գործերում իրենք արաբները ոչ մի միջամտություն չեն ունեցել: Մինչդեռ հետագայում, Հաջիջի ժամանակ տեղի է ունեցել պաշտոնեության մահմեդականացում:

Օմայան դինաստիայի ժամանակ մշտական զորք չի եղել. եղել են զինվորական գաղութներ որոշ գլխավոր կայաններում: Մինչդեռ հետագայում Աբասյանները ունեցել են մշտական վարձկան զորք, որը բաղկացած է եղել՝ արաբներից, պարսիկներից և թուրքական Ֆերգանի ժողովուրդներից:

Համաձայն ֆրանսիական գիտնական Լոուանի եզրակացության՝

«Հայաստանը եղել է Հոմի և Բյուզանդիայի ու Իրանի և ապա արաբների աշխարհակալական մրցակցության զոհը: Նա ստանում էր հարվածներ թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի կողմից: Օգտվում էր այդ մրցակցությունից և օգտագործում նրանց հակամարտությունը ու խուսափում վերջնական անկումից: Սակայն, հայերը չկարողացան այդ հակամարտությունը օգտագործել և իրենց ինքնուրույնությունը վերածել անկախության և պետական միության»:

Արաբական տիրապետության շրջանի մասին Սեբեոսը տալիս է հետևյալ պատկերավոր վկայությունը, որտեղ նա արաբներին նմանեցնում է շորորդ գազանին՝

Սեբեոս, գլ. ԼԲ, էջ 182 — «Բայց երանելին Դանիէլ կանխաւ գուշակէ մարգարէութիւնն զայսպիսի նեղութեանս, որ եկն եհասի վերայ երկրի, որ շորս գազանաւ նշանակէ զշորս թագաւորութիւնսն, որ յառնելոցն էին ի վերայ երկրի. եւ նախ առաջին զԱրեմտից թագաւորութիւն զմարդացեայ գազանն, որ է Յունաց...: Եվ ահա գազանն երկրորդ նման

արջոյ, և եկաց ի կողմն մի՝ յարևելից կողմանէ՝ Սասանակա-
նին ասէ զթագաւորութիւն...: Իսկ գազանն երրորդ, իբրև զինձ
և զորք թևք թռչնոց ի վերայ նորա և զորք գլուխ գազանին՝
զհիսիսային ասէ զթագաւորութիւն՝ Գոգ և Մագոգ...

Իսկ գազանն շորրորդ, ահեղ և զարմանալի, և ժանիք նո-
րա երկաթիք, և մագիլք նորա պղնձիք, ուտէր և մանրէր և
զմնացածսն առ ոտն կոտորէր: Այս շորս յարուցեալ ի հարա-
ւոյ կողմանէ Իսմայէլեան թագաւորութիւնն, որպէս հրեշտա-
կասուտն մեկնեաց եթէ՝ «գազանն շորրորդ թագաւորութեանն
կայցէ որ առավել իցէ քան զամենայն թագաւորութիւնս, և
կերիցէ զամենայն երկիր»...

Արարական առաջին արշավանքների մասին պատմիչների
վկայությունները հակասական են և իրար հետ չեն համաձայնում:

Արշավանքները տեղի են ունեցել երկու ուղղությամբ՝ Միջա-
գետքից և ապա Ատրպատականից:

Արարական առաջին արշավանքի մասին, որ տեղի է ունեցել
Միջագետքից 640 թվի հոկտեմբերի 6-ին, ուրբաթ օրը, Սեբեոսը
տալիս է հետևյալ վկայությունը՝

Սեբեոս, գլ. 1. էջ 175 — «Եւ ել զար ապականիչ յԱտ-
րեստան կողմանէ ընդ ճանապարհս ձորոյ յաշխարհն Տարո-
նոյ, առին զնա և զԲզնունիս և զԱղիովիտ: Եվ ճանապարհ կա-
լեալ և Բերկրոյ ձորն ընդ Որդսպոյ և ընդ Գոգովիտ՝ թափեցան
յԱյրարատ...: Հարին ասպատակաւ զամենայն երկիրն, և
ժողովեալ զաւար և զգերութիւն բազում յոյժ...: Յաւուրն հին-
գերորդի դիմեցին ի վերայ քաղաքին... արկին մուխ շուրջա-
նակի, մերժեցին ծխովն և նետաձգութեամբն զպահապանս
պարսպին, և կանգնեալ սանդուխս՝ ելնի ի պարիսպն և անկեալ
ի ներքս...: զարք թշնամացն սատակեցին սրով զբազմու-
թիւն քաղաքին՝ ելին և բնակեցան ի նմին բանակատեղն.
որ ար ի էր արէ ամսոյն՝ յաւուր ուրբաթի...»:

Այդ նույն արշավանքի մասին Հովհան Մամիկոնյանը տալիս
է հետևյալ վկայությունը՝

«Յովհաննու Մամիկոնեանի պատմութիւն Տարօնոյ», Վե-
նետիկ, 1832, էջ 57—58—«Եւ յետ ութ ամի եկն Աբդոահիմ,
քեռորդի Մահմետի բազում աղխիւ, ութևտասն հազար առնե-
ծիոյ ընդ իւր բերեալ, խնդրէր հարկս ի Հայոց... անցանէ ի
Հարք և ի Բասեան, ի Վիրք և ի Զաւախս և ի Վանանդ. և
առեալ հարկս, դառնայ ի Տաճկաստան»:

Նման վկայություն բերված է նաև

«Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի և գիւտ նշխարաց» պատմական երկի մեջ. տես՝ Սոփերը Հայկականք, է, Վենետիկ, էջ 43—44: Դվին քաղաքի գրավման մասին, որ տեղի է ունեցել հետագա արշավանքների ժամանակ, արաբական պատմիչները տալիս են հետևյալ վկայությունը՝ Belâdhori, 200, Zâkût, II, 549—

Հ ա ն ձ ն մ ա ն գ Ր Ո Ւ Յ Ո Ւ Ն Ը .

«Յանուն Աստուծոյ Ողորմածի. այս մի գրութիւն է Հաբիր իբն Մասլամայի Դվինի բնակչութեանը՝ քրիստոնյա, մոզ և հրեա, ներկա և բացակա: Ես ապահովում եմ ձեր կյանքը, դուք, ձեր եկեղեցիները, աղոթարանները և ձեր քաղաքի պարիսպները: Դուք ապահով եք: Մեր պարտականութիւնն է մեր խոսքը պահել, քանի որ դուք հավատարիմ կմնաք և կվճարեք գլխահարկ ու հողահարկ: Աստված վկա է. նրա վկայութիւնը բավական է: Կնքված իբն Մասլամայի կողմից»:

Արաբների երկրորդ արշավանքը տեղի էր ունեցել Ատրպատականի կողմից 642/643 թվերին, և երրորդ մեծ Արշավանքը 650 թվի օգոստոսի 8-ին, Այդ արշավանքներից հետո, երբ նոքա վերադառնում էին ավարով և գերիներով, Թեոդորոս Ռշտունի հայ զորավարը հարձակվել է վերադարձող արաբների վրա, կոտորել է նրանց և ետ է վերցրել ավարը և գերիներին: Այնուհետև Թեոդորոս Ռշտունին համաձայնութեան է եկել արաբների հետ, իբրև նրանց կողմնակից, և արաբները պարտավորութիւն են վերցրել օգնութեան գալ հայերին բյուզանդացիների հարձակման դեպքում: Այդ համաձայնութեան մասին Սեբեոսը տալիս է հետևյալ վկայությունը՝

Սեբեոս, ԼԵ, էջ 224 — «Արդ՝ խաւէր ընդ նոսա իշխանն Իսմայէլի և ասէր. «Այս լիցի ուխտ հաշտութեան իմոյ ընդ իս և ընդ ձեզ, որչափ ամաց և դուք կամիջիք. և ոչ առնում ի ձեռն սակ զերեամ մի. ապա յայնժամ տաշիբ երդմամբ, որչափ և դուք կամիջիք, և հեծեալ կալէք յաշխարհետ ժ՛՛՛՛՛ հազար: Եւ հաց յաշխարհէն տուք, և ես ի սակն արքունի անգարեմ, և զհեծեալսն յԱսորիս ոչ խնդրեմ. բայց այլուր և հրամայեմ, պատրաստ լիցին ի գործ. և ոչ արձակեմ ի բերդորայն ամիրայս, և ոչ տաճիկ սպա՝ ի բաղմաց մինչև ցմի հեծյալ: Թըշնամի մի՛ մտցէ ի Հայս, և եթէ գայ Հոռոմ ի վերայ ձեր՝ ար-

ձակեմ ձեզ դարս յաւգնականութիւն որչափ և դուք կամիչիք սկզբէն յի մեծն Աստուած՝ եթէ ոչ ստեմ»:

654 թվին Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդինը մտել էր Հայաստան և գրավել էր Կարինը, Տայքը, Սպերը և մի շարք այլ շրջաններ, որոնց նախարարների մի մասը հնազանդել էին: Թեոդորոս Ռշտունին, վրացիք, Աղվանքը և Սյունիքը կողմնակից էին արաբներին: 655 թվին, Կոստանդին կայսեր վերադառնալուց հետո Թեոդորոս Ռշտունին, ստանալով արաբներից օգնութիւն, վերագրավում է երկիրը և բյուզանդացիներին հալածում ու առնում է Տրայիդոնը, որից հետո Մուսվիհան տալիս է նրան երկրի իշխանութիւնը:

Սեբեոս, լԵ, էջ 233 — «Իշխանութիւն ետ նմա զՀայս և զՎիրս, զԱղուանս և զՍիւնիս, մինչև ցԿապոնո՛հ և ցՊարհակն Ճորայ»:

Ինչպես վկայում են հայ պատմիչները, արաբները Հայաստանում իրենց հաստատվելու առաջին շրջանում դեպի հայերը ունեցել են բարյացակամ վերաբերմունք:

Ղևոնդ, գլ. Գ, 14 [Ս. ՊԲ. 1887] — «Իսկ յերկրորդում ամի իշխանութեանն [662 թ.] Մուսվիհ կոչէ զԳրիգոր և զՄմբատ, որ էին պատանդք ի դրանն արքունի. և տայր Գրիգորի զպատիւ իշխանութեանսն Հայոց [662—685]. և առաքէ զնոսա բազում մեծարանօք յաշխարհս Հայոց»:

Ասողիկ, գլ. Գ, էջ 122 — «Եւ Մաւիա զԳրիգոր՝ իշխան հաստատեաց Հայոց և Վրաց»:

Ղևոնդ, գլ. Գ, էջ 15 — «Իսկ Գրիգոր իշխան Հայոց յաւուրս իւրոյ իշխանութեան խաղաղացոյց զաշխարհս Հայոց յամենայն հինից և յարձակմանց»:

Գրիգորի իշխանութիւնն օրով Հայաստանում ստեղծված խաղաղութիւնը խանգարվեց խազարների արշավանքի պատճառով: Ինչպես վկայում է

Ղևոնդը, գլ. Գ, էջ 16 — «Տիրեցին ի վերայ աշխարհիս Հայոց հյուսիսային ազգն, որ ասին հազիրք, և սպանին ի պատերազմին զիշխանն Գրիգոր և զբազումս ի նախարարացն և զիշխանսն Վրաց և Աղուանից..... առեալ զաւար և զգերութիւն՝ զնացին յաշխարհն իւրեանց»:

Գրիգորի մահվանից հետո Բյուզանդիայի Յուստինիանոս II կայսրը [685—695] իր թագավորութիւնն սկզբում ուղեցել է նվաճել հայերին: Ինչպես վկայում է Թեոփանեսը, հայերը տվել են հետևյալ պատասխանը՝

«Այս քանի անգամ է, որ հնազանդեցանք ձեզ, և չգտանք օգնություն ձեզանից մեր նեղության մեջ. այլ, գլխավորապես, զրկանք ու լլկանք, եթե այժմ ևս մտնենք ձեր իշխանության ներքո, դարձյալ մատնվելու ենք սրի ու գերության օտար ազգերի կողմից: Եվ երբ ձեռք քաշեք մեզանից, ինչպես արել եք և ուրիշ անգամներ, ո՛րտեղից մենք օգնություն ստանանք: Ուստի ազաշում ենք ձեզ, թույլ տվեք, որ մնանք մեր այս վիճակում»:

Հայերի հիշված դիմումին Բյուզանդիայի կողմից ձեռնարկված էն եզել պատժիչ գործողություններ, որի մասին Ղևոնդը տալիս է հետևյալ վկայությունը՝

Ղևոնդ, գլ. Ե, էջ 17 — «Եւ յերկրորդում ամի թագաւորութեանն Յուստիանոսի կայսեր [686 թ.] և յիշխանութեանն Աշոտի պատրկի առաքէ զօր քաղում ի վերայ աշխարհիս Հայոց, որք եկեալ անրեցին զաշխարհս աւարառութեամբ և քաղում գեղեցկահարմար շինուածս հրձիգ արարին յաւեր դարձուցանելով, և ինքեանք դառնային յաշխարհն իւրեանց»:

Ասողիկ, էջ 100 — «Հրով և գերութեամբ քանդեցին գաւառս ին և ՂՌ երդ գերեալ վաճառեցին»:

Համաձայն Ղևոնդի վկայության, հենց նույն ժամանակը, երբ բյուզանդացիք ավերում էին հայկական շրջանները՝ գլ. Դ, էջ 15 — «Ի յերկրորդում ամի իշխանութեան նորա [Աբդու-Մելիքի, 686 թ.] եղև խառնակումն սաստիկ ի մէջ Տաճկաց և պատերազմ»:

Միաժամանակ Ղևոնդը վկայում է, որ տեղի է ունեցել հայերի ապստամբություն՝

Ղևոնդ, գլ. Դ, 15 — «Եւ ի ժամանակի պատերազմին, որ ի մէջ Տաճկաց՝ դադարեցին ի հարկատուութենէ նոցա Հայք, Վիրք, Աղուանք... Եւ եղեն աւուրք ապստամբութեան նոցա ամբ Գ»:

Արաբական պատմիչները՝ Բելազորին, Յակուբին և Իբն ալ-Աթիրը Բյուզանդացիների հաշողությունները վերագրում են հայերի ապստամբությանը:

692/93 թվերին բյուզանդացիները Փոքր Ասիայում Սևրաստուպոլսի մոտ պարտություն են կրում արաբներից և Հայաստանը նորից ամբողջությամբ ընկնում է արաբների ձեռքը: Սմբատ Բագրատունին և հայ նախարարները ընդունում են արաբների իշխանությունը և կովում բյուզանդացիների դեմ: Սակայն արաբները վստահություն չունեին հայ նախարարությունների հանդեպ: Նրանք վա-

րում են նոր քաղաքականութիւն՝ աշխատում են նախարարներին ճնշել, խստացնում են իրենց վերաբերմունքը և ավերածութիւններ են կատարում Հայաստանում: Կաթողիկոսին, Սմբատ Բագրատունուն և նախարարներից շատերին գերում և տանում են Դամասկոս: Ինչպես վկայում է Հովհաննես Կաթողիկոսը՝ «մարտ ընդ ամրոցս, ակերումն»:

Սմբատ Բագրատունին Դամասկոսից փախչում է. նախարարները ապստամբում են արաբների դեմ. տեղի են ունենում կռիվներ արաբների հետ բյուզանդական զորքի օգնութեամբ և 705 թվին՝ հայերի և բյուզանդացիների պարտութիւնից հետո, Վլիթ խալիֆի [705—715] կարգադրութեամբ Հայաստան է գալիս Հեշմ արաբական զորավարը նախարարական տոհմերի բնաջնջման ծրագրով. արաբները հարձակվում են նրանց ընտանիքների վրա՝ կողոպտում, կոտորում և գերի են տանում:

Ղևոնդ, գլ. Ժ, էջ 35—«Յայնմ ժամանակի թափուր եղեալ աշխարհս Հայոց ի տոհմէ նախարարաց՝ մատնէին որպէս գողխարս ի մէջ գայլոց: Եվ թշնամեացն ամենօրինակ շարեաց յարձակեալ ի վերայ՝ յանհուն աղէտս վտանգի պահէին զբնակիչս աշխարհիս Հայոց»:

Այս պատժիչ գործողութիւններից հետո Վլիթն ուղարկում է Հայաստան Աբդու-Ազիզին մեղմացրած ծրագրով, և ինչպես վկայում է Ղևոնդը,

գլ. Ժ, էջ 35 — «Գրէր հրովարտակ առ նախարարս Հայոց, և հաւանեցուցանէր զնոսա դառնալ յիւրեանցական աշխարհս. և տայր նոցա գիր երդմամբ շափ ըստ սովորութեանն իւրեանց»:

Փախած հայերը վերադառնում և վերաշինում են Դվինը: Համաձայն Ղևոնդի վկայութեամբ, գլ. Ժ, էջ 36 — «Շինէր վերստին գբաղաքն Դուին հզօրագոյն և ընդարձակագոյն մեծութեամբ, քան զառաջինն»:

Այնուհետև Օմար խալիֆը [717—720 թ.] ունեցել է բարյացակամ և մեղմ վերաբերմունք դեպի հայերը և, ինչպես վկայում է Ղևոնդը,

գլ. ԺԳ, էջ 42—«Ձաս ասեն ազնուականագոյն քան զամենայն արս ազգատոհմին իւրոյ: Սա արար դարձ գերութեանն, զոր գերեաց Մահմետ յաշխարհէս Հայոց... և խաղաղացոյց զաշխարհս, որ ընդ իւրով իշխանութեամբ»:

Օմարի ժամանակ տեղի է ունեցել՝

1. Հաշիջի կարգադրութեան վերացումը, որով նորադարձ մահ-մեղականները պետք է վճարեն գլխահարկ.

2. Հողերի նոր գնումների և անշարժ գույք ձեռք բերելու արգելում.

3. Խարաջի պակասեցում մահմեղականների անշարժ գույքից.

4. Ապօրինի տուրքերի վերադարձը:

Օմարի քաղաքականութեան հետևանքը եղել է խալիֆատի ֆինանսական դրութեան քայքայումը:

Օմարից հետո, Հեշմ խալիֆի ժամանակ [724—743] խալիֆատի ֆինանսական քաղաքականությունը փոխվում է, ինչպես վկայում է Ղեոնդը՝

գլ. Ժէ, էջ 100—«Եւ սա յառաջնում ամի իշխանութեան իւրոյ [725 թ.] խորհուրդ վատ ի մէջ առեալ՝ առաքէր զոմն զորավար, որում անուն էր Հերթ՝ աշխարհագիր առնել ընդ աշխարհս Հայոց վասն ծանրացուցանելոյ զանուր լծոյ ծառայութեան հարկատրութեան ազգի ազգի շարեօք, որպէս թէ դժուարելով ընդ բարեմտութիւնն Օմարայ, եթէ անիրաւութեամբ ծախեաց զմթերս դանձուցն, զորս համբարեալ էր իշխանացն, որ յառաջ քան զնա: Եւ քազում վտանգ հասուցանէր աշխարհիս, մինչ զի ամենեցուն հառաչել ի վերայ անհանգիստ նեղութեանցն, յորմէ ոչ գոյր ապրել ումեք յանհնարին վտանգիցն: Եւ յայնմ հետէ առաւել ծանրացաւ ձեռն նորա ի վերայ աշխարհիս Հայոց»:

Մովսէս Կաղանկատվացի, էջ 368—«յԱմուն [725 թ.] մահ անասնոց եղև, և ի ձմերան աշխարհագիրն Հերթի, որ էարկ դմարդ և զանասուն և գահամանս երկրի ընդ հարկաւ անթիւ ծառայութեան»:

Ասողիկը ևս վկայում է, որ 725 թվի աշխարհագրից հետո՝ Բ. գլ. Գ, էջ 128—«Սա [Հեշմը] ծանրացոյց զսակ հարկի աշխարհիս Հայոց»:

Հարկերի ավելացումը որոշ չափով տեղի էր ունեցել դեռևս 662 թվին: Համաձայն Ասողիկի վկայութեան՝ Բ, գլ. Գ, էջ 122—«Քրեն հրովարտակ ի Հայս՝ հարկել նոցա. և յանձն առին իշխանքն. նախարարօքն և կաթողիկոսն ներսէն Շ դահեկան յամենայն ամի հատուցանել»:

Մինչդեռ, ինչպես վկայում է Սամուել Անեցին, արաբների տիրապետութեան սկզբնական շրջանում հարկերը եղել են համեմատաբար շատ փոքր.

Մամուել Անեցի, էջ 82—«մուրհակ Հայոց աշխարհին...
յամենայն տանէ առեալ Գ դրամ, և Գ մոթ խորբալ, և ձիա-
տօպրակ մի և պարան մի մազէ և ձեռնարար մի. իսկ ի քա-
հանայից և յազատաց և ի հեծելոց ոչ հրամայեաց առնուլ
զհարկն»:

Ինչպես վկայում են հայ պատմիչները, 725 թվի աշխարհագրից
հետո երկրում ստեղծվել էր ժանր դրուժյուն, որի հետևանքով 747—
750 թվերին բռնկվեց ապստամբական շարժում, Գրիգոր Մամիկոն-
յանի առաջնորդությամբ:

Աշոտ Բագրատունին եղել է դեմ և ասել է՝

Ղևոնդ, զլ. ԻԶ, 122—«ո՛վ եղբարք, ոչ տեսանեմ խոհա-
կան մտաց զգործ անզգայութեանդ, այլ անուղղայ խորհուրդ
և բանս տարապարտս. քանզի ահա նուազունք են զօրքս մեր
ի մէջ բռնութեանն Իսմայէլի, և ոչ կարեմք զդէմ անել զօրաց
նոցա, և ոչ զերկիր մեր հանել ի բերանոյ վիշապացն: Եւ
միայն աշխատութիւն և վտանգ հասուցանեմք ի մտածմունս
մեր. այլ եթէ կամեսչիք ընդունել զխրատ իմ՝ ոչ արասցուք
զբանդ, զայդ, և հարկեսցուք նոցա որպէս ցարդ ևս, և կալցուք
զստացուածս մեր, զայգիս, զանտառս և զանդաստանս մեր»:
Աշոտ Բագրատունու հիշված խորհրդի պատասխանը եղել է
հետևյալը՝

Ղևոնդ, ԻԶ, 122—«Եթէ ոչ միաբանեսցիս ի խորհուրդս
մեր՝ ոչ մնասցէ առ քեզ և ոչ մի ոք ի զօրաց քոց. շկարեմք
ժուժկայել տագնապիս յորում կայ երկիրս Հայոց»:

Այնուհետև ապստամբ նախարարները կնքում են «դաշինք ուխ-
տի». սակայն այդ դաշինքը մի տարի էլ չտևեց: Աշոտ Բագրատու-
նին և նախարարների մի մասը բաժանվում են ապստամբներից և
զալիս են Բագրևանդ [ի գիւղն Հազր] ու կամենում են միաբանել
«ընդ որդիսն Իսմայէլի»:

Գրիգոր Մամիկոնյանը հետամուտ է լինում նրանց՝ «պաշարէր
վկայս հանգստեան նորա, գիտացեալ զերկմտութիւն զօրաց նորա,
դի ոչ եկին և թիկունս օգնականութեան»:

Ապստամբները Աշոտ Բագրատունուն կուրացնում են: Գրիգորը
Կարինում շուտով վախճանվում է. իսկ նրա փոխարեն «կացուցին
իշխան զՄուշեղ սակաս ինչ ժամանակս» [750 թ.]:

750 թվին խալիֆատում տեղի են ունեցել մեծ փոփոխություն-
ներ: Սիրիայի Օմայան դինաստիան ընկնում է և իշխանությունը
անցնում է Իրաքի արաբների Աբասյան դինաստիային: Փոխվում է

նակ խալիֆատի քաղաքական գիծը: Աբասյանները [750—1258 թ.] ծանրացնում են հարկերը, որի հետևանքով VIII դարի երկրորդ կեսում տեղի են ունենում պարբերաբար կրկնվող ապստամբություններ:

Աբասյան Աբուլարաս Աբդլա խալիֆը [750—754 թ.] Հայաստան է ուղարկում իր եղբորը Աբու Ջաֆար Աբդլային [Ալ-Մանսուր՝ 754—775], որը, ինչպես վկայում են հայ պատմիչները, դրել էր երկիրը ծանր ու դաժան պայմանների մեջ: Ինչպես պատմում է

Ղևոնդը, գլ. ԻԸ, էջ 127—«Բազում վշտօք և նեղութեամբ վտանգէր զամենեսին և հասուցանէր ի շքաւորութիւն տնանկութեան, մինչև պահանջել հարկս ի մեռելոցն: Եւ զամենայն բազմութիւն որբոց և այրեաց շարալուկ տառապեցուցանէր. վտանգէր զբահանայս և զպաշտօնեայս աստուածային խորանին՝ ի յայտ ածել զանուանս վախճանելոցն և զընտանիս նոցուն: Խոշտանգէր և զընակիշս աշխարհիս բռնագոյն և դառն հարկապահանջութեամբ, առնուլ ըստ գլխոյ բազում զուգէս արծաթոց, և զնել կնիք և կապարեայ յամենեցուն պարանոցս»:

Մխիթար Այրիվանեցի Ը—«Աբդլայ զերեք տարուայ մեռածին հարկն ի կենդանւոյն խնդրէր բռնութեամբ. և հատաւ յամենայն աշխարհէ ոսկի և արծաթ»:

Ասողիկ, գլ. Գ, էջ 133—«Այլ յիշխանութեանն Աբդլայի միւսոյ և ի հրամանատարութեան Իգիտի յոյժ ծանրացաւ անուր լծոյ հարկապահանջութեան երկրիս Հայոց. զի ոչ ըստ երդ պահանջումն, այլ ըստ գլուխս արանցն. մինչև նախարարքըն և մեծամեծքն ի շքաւորութիւն ազբատութեան անկան»:

Ղևոնդ, գլ. ԻԸ, էջ 128 —«Հատաւ սակ արծաթոյն, որ պայր ամի ամի յարբունուստ զօրացն Հայոց: Եվ զհամար հեծելոցն պահանջէին յիշխանացն. և հարկ լինէր ի տանց իւրեանց հանդերձել զգունդս զօրացն և զընթացսն գրավաստակ աշխատութեանցն ողջ պահել»:

Ղևոնդ, գլ. ԼԳ, էջ 135—«Մանրացաւ անուր լծոյ հարկապահանջութիւն...: Վախճանեաց զգիւտ արծաթոյի յերկրէս, և ամենայն ոք տալով զպաճարանս ընչից իւրեանց՝ ոչ գտանէին զգինս փրկանաց անձին իւրեանց. և զար կտտանօք, գելարանօք և կախաղանօք. և դառն տանջանօք կեղէին զկեանս մարդկան: Յորմէ փախստեայ եղեալ բազումք յայրս և ի փապարս երկրի զօղեալ թագչէին. և ոմանք ձիւնահեղձ և գետավէժ լինէին վասն անտանելի աղետիցն»:

Միքայել Ասորի—«Զեզն և զէշ դրամի միոյ վաճառէին և զտղայն հինգ դրամի տային պահանջողացն»:

Նախարարական տոհմերը տալիս էին ընծա՝ ձի, ջորի պատվական հանդերձներ, ոսկի, արծաթ—«զի կարացցեն ընու զբերան վիշապին, որ չարձակեալ էր ապականել զերկիրս»:

Հարկ չվճարողներին շարշարում էին, տանջում և նույնիսկ կախում: Ստեղծված ծանր դրութեան պատճառով ժողովուրդը և նախարարներից ոմանք գաղթում էին և գնում Բյուզանդիա: 752 թվից հետո Կոստանդին V կայսեր զորքերի հետ գաղթել էին Կարնո շրջանի հայերից շատերը:

«էին ոմանք ի նախարարացն Հայոց, որք մերժեալ լքին գժառանգութիւս իւրեանց և փախստեայ անկան յաշխարհն Յունաց, ապափնեալն առ կայսրն Կոստանդին»:

Հայաստանի ավագանու, Սահակ Բագրատունու և Տրդատ կաթողիկոսի [741—764] գանգատները մնում էին անհետևանք: Երկրի դրութիւնը հետզհետե ավելի վատանում էր:

Ըստ Ղևոնդի վկայութեան՝ գլ. ԼԳ, էջ 137—«Եւ ևս ևս այսոքիւք արհամարհութիւնք հայրապետաց, այպանութիւնք եպիսկոպոսաց, գան և խոշտանգանք քահանայից, իշխանաց և նախարարաց քարշանք և քայքայութիւնք...: Ռամիկ բազմութիւն մարդկան խոշտանգէին ազգի ազգի տանջանօք... Փոկահարութեամբ լիկէին վասն հարկապահանջութեան»:

Արաբական խալիֆատի կողմից ձեռնարկված հալածանքների հետևանքը եղել է 774 թվին բռնկված հայերի ապստամբությունը Արտավազդ Մամիկոնյանի ձեռնբեցութեամբ, որին մասնակից են եղել նաև ռամիկները:

Ղևոնդ, էջ 137—138—«Իբրև տեսին նախարարք Հայոց զվտանգն տարակուսանացն հասեալ ի վերայ ինքեանց՝ եզին զոգի ի ձեռին իւրեանց և ձեռնամուխ եղեն յիրս, զոր ոչ կարէին վճարել, վասնզի նուազունք էին: Այլ սակայն լաւ համարեալ զմահ քաջութեամբ քան զկեանս վտանգաւոր՝ ձեռնամուխ եղեն յիրս ապստամբութեան»:

Այնուհետև Արտավազդը գնում է Դվին և սպառազինում զորքերը, բարեկամ ցույց տալով իրեն իսմայելական զորքերին: Սպանում է Կումայրիում [Շիրակում] «զհրամանատար հարկին» և ձեռքից առնում հավաքած հարկերը: Գնում է իր ընտանիքով Վրաստանի կողմերը և այնտեղից ստիպված է լինում փախչել Եգերացոց երկիրը: Արաբները կարգադրում են ավելի ևս խիստ միջոցների դիմել և բռնութեամբ հավաքել հարկերը:

Արտավազդից հետո ապստամբության գլուխ է անցնում Մուշեղ Մամիկոնյանը, որին միանում են մի քանի ուրիշ նախարարներ: Ապստամբները Բագրևանդում սպանում են հարկահավաքներին՝

Ղևոնդ, գլ. ԼԳ, էջ 139 — «Լոնցուցանէր զպահանջումն հարկին յերկրէս»..... «Ժողովէին առ նա վշտատեսք և վտանգեալք հոգով»:

Ապստամբների դեմ արարները ուղարկել էին պատժիչ զորք, սակայն Մուշեղը Բագրևանդում նրանց ևս հաղթում և հալածում է մինչև Առուձ, որտեղ սպանվում է նրանց զորավարը:

Այս հաղթությունից հետո բռնկում է ընդհանուր ապստամբություն: Ապստամբությանը դեմ է եղել Սահակ Բագրատունու որդին՝ Աշոտը, որը ասել է՝

Ղևոնդ, գլ. ԼԳ, էջ 142—143 — «Մանկունք էք և կրտսերազոյնք հասակաւ. և գիտեմ եթէ ոչ կարէք զդէմ ունել զօրութեան բազմազուլուխ վիշապին, զի հօր է զօրութիւն նորա և անթիւ բազմութիւն ընդ ձեռամբ նորա, և անշափ պատրաստութիւն զինուց ի դանձս նորա և ամենայն թագաւորութիւնք որք հակառակ կացին իշխանութեան նորա՝ փշրեցան որպէս զանօթ բրտի. զի թէ Հռովմայեցուց թագաւորութիւնն ոչ կարաց համբառնալ զձեռս և վեր, այլ սարսեալ դողաց յերեսաց նորա»..... «Կամ հնազանդեցէք, կամ փախէք»:

Աշոտի խորհուրդը ապստամբները համարեցին «խրատ նենդութեան» և Վասպուրականի ապստամբները որոշեցին հարձակվել Արճնշի վրա, որը արաբական կենտրոնատեղերից մեկն էր: Սակայն խալիֆատի կարգադրութիւնը Հայաստան ուղարկված և դարան մտած արաբական զորքերը Ամր զորավարի առաջնորդութիւնը գրոհեցին ապստամբների վրա և պարտության մատնեցին [775 թ.]:

Ղևոնդ, գլ. ԼԳ, էջ 147 — «Կոտորեցին զմեծ մասն հետեակ զօրուն, որ յաշխարհարնակ մարդկանէն էին. քանզի էին մերկք և առանց զինուց և անհմուտք պատերազմի»:

Կարինը պաշարող ապստամբները ստանալով Արճնշի մոտ տեղի ունեցած ապստամբների պարտության լուրը, ստիպված են լինում վերացնել քաղաքի պաշարումը, որը արդեն անձնատուր էր լինելու սովի պատճառով և, ինչպես վկայում է Ղևոնդը, գլ. ԼԳ, էջ 148—«Թէպէտ կարող էին մեկնել ի կողմն Յունաց..... սակայն լաւ համարեցան զմահ անձանց, քան զկորուստ աշխարհիս»...

Նոքա՝ թվով 5000 հոգի գալիս են Բագրևանդ, անցնում են Արածանի գետը և ասում էին՝ Ղևոնդ, ԼԳ, էջ 149—«Քաջութեամբ մեռ-

ցուք ի վերայ աշխարհիս մեր և ի վերայ ազգիս՝ և մի տեսցեն աշք մեր կոխան ոտից լեալ պղծալից արանց»:

Տեղի է ունենում խալիֆատի զորքերի հետ անհավասար կռիվ, որտեղ հայերը ծանր պարտություն են կրում: Զոհվում են նախարարները և ուսմիկներից 3000 հոգի:

Այնուհետև տեղի են ունենում հարձակումներ երկրի զանազան կողմերում: Խաչերի ոչնչացում, եկեղեցիների կողոպտում: Հարձակում ամրոցների վրա:

«Տային գիր երգման և իջեցուցանէին»:

775 թվին խալիֆատում Աբու Ջաֆար Աբդլա ալ Մանսուրից հետո գահ է բարձրանում Մահադի՝ [Մահդի՝ 775—785 թ.] խալիֆը, որը, ինչպես վկայում է

Ղևոնդը՝ Լէ, էջ 154—155 «էր ազնուական... և լաւագոյն բարուք: Երաց զամենայն տունս զանձուց... և բաշխեաց պարգևս զօրաց իւրոց... և եղև առատութիւն երկրի, և գիւտ արծաթոյ ընդարձակեցաւ. և բնակչաց երկրի անգորրութիւն եղև ի հարկապահանջ բոնութենէն. զի թէպէտև զանուր լծոյ հարկին ծանրացոյց, սակայն վասն գիւտի արծաթոյն հանգեաւ երկիրս... լերինք արծաթոյ յայտնեցան յաշխարհիս Հայոց առ ի հանել ի նոցունց խանութս արծաթոյ զտոյ ի պէտս մարդկան»:

778 թվին Բյուզանդական զորքերը՝ Տաճատ, Վարազտիրոց, Գրիգորիոս և Արտավազդ հայ զորավարների առաջնորդութեամբ գալիս են Հայաստան և Գերմանիկեի մոտ [Կոմագենեում] տեղի է ունենում արարների դեմ մեծ ճակատամարտ, որտեղ արարները ծանր պարտություն են կրում:

Տաճատը, որ հաղթական կռիվներ էր վարել բուլղարների դեմ, կայսրությունից ստանում է «պատիւ իշխանութեան ի վերայ Հայաստանի»:

Մահադից հետո նրան հաջորդում է նրա որդին Մուսն խալիֆը [785—786 թ.]: Հայաստան է գալիս Խազմը, իբրև արաբական զորքերի հրամանատար, որի մասին Ղևոնդը ասում է [գլ. Խ, 162]՝ «Արդարև ըստ անուան իւրոյ խազմ արար և դժոխաձև»: Խազմի ժամանակը հալածանքները Հայաստանում և Վրաստանում սաստկանում են: Դվինում նրան հանդիպում են նախարարներից մի քանիսը, որոնցից Մեհրուժան Արծրունին ընդունում է մահմեդական կրոնը, իսկ մյուսները բանտարկվում և գլխատվում են:

786 թվին խալիֆատի գահը բարձրանում է Մուսեի եղբայրը՝ Ահարոնը, Հարուն-ալ Ռաշիդը [786—809], որին հայ պատմիչները բնութագրում են իրրև ազահ և արծաթասեր:

Ատրպատականը, Հայաստանը, Վրաստանը և Աղվանքը ստանում է նրա եղբայրը՝ Ովբեղլան, որը ինչպես վկայում է Կադանկատվացին՝ «Նեղութին անշափ հասույց աշխարհի և վասն այնք բազում գաւառի Հայոց փախեալ ի Հոռոմս»:

786 թվին տեղի է ունենում մահմեդական ցեղերի գաղթը Հայաստան: Միաժամանակ ծանրանում է տեղական բնակչության դրությունը:

Ղևոնդ, զլ. ԽԲ, էջ 168 — «Ոչ ոք էր տէր ընչից իւրոց, այլ առ հասարակ վարէին յաւարի»:

Շնորհիվ ստեղծված ծանր դրության շատերն ինքնակամ թողնում էին իրենց ունեցվածքը և փախչում: Այսպես՝ 791 թվին տեղի է ունեցել 12000 հայերի գաղթը Շապուհ և Համամ Ամատունիների առաջնորդությամբ:

Ինչպես Ղևոնդը վկայում է՝ զլ. ԽԲ, էջ 169 — «Իսկ կէսք ժողովրդեան, որք մնացին, առ սաստիկ կարօտութեան անձնատուրք եղեն ի ծառայութիւն ստրկի, փայտակոտորք և ջրաբերք»:

Հարուն ալ Ռաշիդի ժամանակը տեղի է ունեցել Հազարացիների արշավանքը Հայաստան. այդ արշավանքի մասին Հովհաննես կաթողիկոսը տալիս է հետևյալ վկայությունը՝

«Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ, Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ III — «Եւ վասնզի սպառուսպուռ Հագարացիքն տիրեցին կալան զՀայաստանեայսս և մեծամեծք աշխարհիս նուազեցան, և մնացեալք զօղեալ գաղարեալ կային ընդ լծով ծառայութեան նոցա. սակս այսորիկ իսկ յայսմ վայրի պակասեաց ի պատմութենէ աստի զրոյցք իշխանաց մերոց»....

Նախարարական Հայաստանը կործանվում էր, ռազմական ուժի, գաղթի ու կոտորածների միջոցով ստանում էր սոսկալի հարվածներ, եկեղեցին կորցնում էր իր հարստությունները և ազդեցությունը, բնակչությունը խիստ պակասում էր և երկրում բնակություն էր հաստատում մահմեդական գաղթականությունը: Նախարարական Հայաստանի կործանման ու այլասերման ահեղ այդ պրոցեսը, որ մեծ չափերով առաջ էր տարվում 775 թվի ապստամբությունից հետո, հետզհետե կանգ է առնում սկսած IX դարի սկզբներից:

Նախարարական Հայաստանի քաղաքական այդ նոր իրադրու-
թյան պատճառները եղել են՝

1. Պահակալական կոնվենցիաները խալիֆատում.

2. Մահմեդական ամիրաների ապստամբությունները Հայաս-
տանում.

3. Պարսկական խմբավորումների ապստամբությունները խա-
լիֆատի դեմ: Ինչպես վկայում է

Վարդան վարդապետը [էջ 77]՝

«Յայնմ ժամանակի աղմկեալ Իսմայէլի ընդ միմեանս,
հանգչէր երկիրս Հայոց, և սկսան զօրանալ իշխանքն մեր յի-
րաքանչիւր տեղիս»:

Կովոզ կողմերը դիմում էին և օգնություն խնդրում հայկական
Նախարարություններից, որոնց քաղաքական դրությունը այդ ներքին
խռովությունների պատճառով հետզհետե նորից զորեղանում է:

Դեռևս 792—793 թվերին Հարուն ալ-Ռաշիդի խալիֆայության
օրով տեղի էր ունեցել Բայլաքանում [Փայտակարանում] և Պար-
թավում պարսիկ աղանդավորների ապստամբությունը Մբու-Մուս-
լիմի [Ատա ալ Մոկկանա] առաջնորդությամբ: Ապստամբները
պարտության էին մատնել Հայաստանի երեք կառավարիչներին,
մինչև որ խալիֆատի զորքերին հաջողվել էր խեղդել ապստամբու-
թյունը:

809—813 թիվը, Հարուն ալ-Ռաշիդի մահվանից հետո, տեղի
էին ունեցել գահակալական կոնվենցիաներ նրա որդիների մեջ: Այդ ներ-
քին երկպառակություններից օգտվելով, 809 թվին ապստամբել էր
Քիֆիսի ամիրա Իսմայիլը [809—819]:

Այնուհետև խալիֆատի դեմ ապստամբել էին Մանազկերտի
ամիրաները՝ Ջահապը և նրա հաջորդները՝ Աբդել-Մելիքը [813—
820] և Սևադան [820—830]: Համաձայն Հովհաննես կաթողիկոսի
վկայության՝ նրանք գրավել էին Հայաստանի մեծագույն մասը, և
Նպատակ էին դրել ամբողջ երկիրը՝ Վանա լճից մինչև Արաքս գետը
անկախ դարձնել: Նրանք Հայաստանի իշխանությունը իրանցն էին
համարում և կոնվենցիաներ են ունեցել արաբական կառավարիչների հետ:

813 թվին ապստամբել էին Դվինում հայերի օգնությամբ կայ-
սիկները:

Նույն ժամանակները տեղի է ունեցել Եդեսիայի և Մարաշի
ամիրա Նասրի [812—825] ապստամբությունը:

816 թվին արաբական իշխանության դեմ ապստամբել էր Հա-
յաստանի կառավարիչ Հատիմը:

Իսկ 817 թվին տեղի ունեցավ պարսից աղանդավոր խորամիտների ահեղ շարժումը Բաբելի առաջնորդությամբ, որը ունեցել է ազատագրական և սոցիալական բնույթ: Ապստամբները նպատակ են ունեցել վերականգնել նախկին պարսկական տիրապետությունը և պահանջում էին գույքի և ունեցվածքի հավասար բաշխում:

Ապստամբները գրավել էին Ատրպատականը, Փայտակարանը, Աղվանքը և Արևելյան Հայաստանը: Խալիֆատի զորքերը շարունակ պարտություն էին կրում: Միայն 833—834 թվերին, Համադանի մոտ Բաբելի կրած պարտությունից հետո, խալիֆայությանը հաջողվում է 835 թվին խնդգել ապստամբական այդ մեծ շարժումը: Իսկ 836 թվին Ափշինը գրավում է Բաբելի մայրաքաղաք Պարթավը և ավերում:

Այս ներքին խռովությունների և քաղաքական գրոհյան փոփոխման հետևանքով հայ ազնվականությունը հետզհետե նորից սկսում է վերականգնել իր ուժերը: Հատկապես ուժեղանում են Բագրատունիները, սրոնք 774 և 775 թվին ապստամբություններից հետո ապավինել էին Հայաստանի արևմտյան լեռնային շրջանները և օգնություն էին ստանում Բյուզանդիայից:

Մայր երկրում տեղի ունեցող երկպառակություններից ու կոիվներից օգտվում էին Բագրատունիները, բռնելով խալիֆատի կողմը, և հետզհետե ընդարձակում էին իրենց երկրի սահմանները:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ

Բագրատունյաց թագավորության առաջնակարգ նշանակությունը Հայոց պատմության մեջ, որ առանձնապես շեշտված է պատմական երկերում — սխալ է:

Բագրատունյաց թագավորության բնույթը եղել է՝

1. թագավորական տիրոջ, և ոչ իրական թագավորական իշխանություն.
2. իշխանությունը և իրավունքները եղել են նույնը, ինչպես և նախընթաց շրջանում.
3. պարտականությունները եղել են՝ հարկերի հավաքումը և զորքերի առաջնորդությունը.
4. ֆեոդալական անիշխանությունը մնում էր.
5. Արժրունիները և մյուս ականավոր նախարարությունները ևս ձգտում էին ձեռք բերել թագավորական տիրոջ.
6. Խալիֆայության և Բյուզանդական կայսրության քաղաքա-

կանությունը եղել է նպաստավոր ֆեոդալական անջատողականության և ոչ միացման:

7. որքան իշխաններ, նույնքան թագավորներ: Բագրատունիների ժամանակաշրջանում 7 անջատ իշխաններ հետզհետե ստացել են թագավորի տիտղոս:

Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի Հայաստանի քաղաքական կազմակերպությունը ֆրանսիական ականավոր դիտնական կոռանը բնութագրում է հետևյալ կերպով՝

«Նախարարները եղել են ինքնիշխան, ինչպես և առաջ. հեղինակությունը եղել է անձնական և ոչ իրական: Նոքա չէին կարող տարածել իրենց իշխանությունը, Բյուզանդիայի և խալիֆատի դիմադրության պատճառով: Աշոտին 862 թվին տրվում է «իշխանաց իշխան»-ի տիտղոս. բայց տիտղոսը միայն բավական չէր. Աշոտը ինքը պետք է իր հեղինակությունը հաստատեր և նախարարներին ենթարկեր իր իշխանությանը. որը իրիստ դժվար էր: Հայաստանը կարող էր միանալ, բայց չմիացավ: Աշոտի զորքը քիչ էր խալիֆատի պաշտոնյաներից և տեղական ամիրաներից պաշտպանվելու համար»:

* * *

Դեռևս 775 թվի ապստամբությունից հետո Վասակ Բագրատունին փախել էր Բյուզանդիայի հարևան շրջանը՝ Կղարջք և այնտեղ հիմք էր դրել Արտանուշի Բագրատունյաց ճյուղին: Նրա որդին Ատրներսեսը և թոռը՝ Աշոտը գրավում են Արտահանը և մերձակա տեղերը և ընդարձակում են իրենց տիրապետության սահմանները Բյուզանդիայի դերիշխանության տակ: Հետզհետե Աշոտը զորեղանում է և ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը՝

«Տայր իշխանն իսմայելի Աշոտի, որդույ Ատրներսեսի, որդույ Վասակայ՝ զերկիրն Վրաց, որոյ երգեալ հնազանդեցուցանէ ինքեան. և կայսրն առաքէ նմա պատիւ կիրապաղատութեան» [810—833, ըստ կոռանի]:

Նույն ժամանակաշրջանում զգալի շափով զորեղանում է, 775 թվի ապստամբության ժամանակ զոհված, Բագրատունի Սմբատ սպարապետի որդին՝ Աշոտ Մսակերը [806—825/6], որը գրավել և հաստատել էր իր իշխանությունը Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում՝ Տայքում, Արշարունիքում, Շիրակում և Աշոցքում:

806 թվին նա Հարուն ալ-Ռաշիդից կարգվել էր Հայաստանի իշխան և այնուհետև հնարավորություն ստացավ ընդարձակելու իր երկիրը:

Աշոտ Մսակերը եղել է իր ժամանակվա հայ իշխաններից ամենից զորեղը, քաջը և ժողովրդականը: Նա հավաքում և բերում է իր շրջանը ցիր ու ցան եղած հայերին՝

Վարդան Վարդապետը վկայում է.— «Բողոք կալեալ ազգին Գնունեաց թափել նոցա յԻսմայէլացւոցն, որոյ երթեալ հազար արամբք յԱղիովիտ գաւառ, և առ ինքն զումարեալ զամենայն աղգն աղխին իւրեանց տանի բնակեցուցանէ ի Տայս»:

Աշոտ Մսակերի որդին Բագրատը, իբրև Տարոնի իշխան, 830 թվին ստացել էր «իշխանաց իշխանի» կոչում և նրա իշխանության տակ էին գտնվում՝ Տարոնը, Խոյթը, Սասունը:

Բագրատի եղբայրը՝ Սմբատ Աբլաբասը երեսուն տարի [826—855] եղել է մեծ սպարապետ: 850 թվին Բագրատունիների իշխանության տակ են եղել Մուկքը, Տարոնը, Սպերը, Արաքս և Կուր գետերի վերին հոսանքի շրջանները, Սյունիքը, Աղվանքի մի մասը:

Հայկական նախարարությունները նորից զորեղանալով և օգտը վելով խալիֆատում տեղի ունեցող ներքին խռովություններից, հարևան մահմեդական ամիրայություններին հետևելով, իրենք ևս ձգտում էին հարկատու դրությունից ազատվել:

Մամուն խալիֆայի մահվանից հետո ապստամբել էին խալիֆայության զորքերը: Մամունի հաջորդ Մուտասիմ խալիֆը [833—842 թ.] կազմակերպում է վարձկան թուրք զորքեր, որոնց ապրուստի, հանդերձելու ու պահելու համար պահանջվում էին հսկայական ծախքեր: Պաշտոնները ծախում էին փողով: Ծախքերը ծածկելու համար ժողովրդին կողոպտում էին: Խալիֆ ալ-Վաթիկի [842—847] ժամանակ Հայաստանը նորից գտնվում էր խառնակ գրության մեջ: 847 թվին խալիֆայության դահն է բարձրանում Մութավաքիլը [Զափրը՝ 847—862], որը միջոցներ է ձեռնարկում խալիֆայության խախտված դրությունը ամրապնդել և սանձահարել ուժեղացող նախարարություններին: 849 թվին Մութավաքիլը Հայաստան է ուղարկում Աբուսեթ ոստիկանին մեծ զորքով: Բագրատը և Աշոտ Արծրունին ուղարկում են պահանջվող հարկերը և դիմում են նրան, որ նա Հայաստան շմտնի և հեռանա:

850 թվին Արզնի ամիրա՝ Մուսեն, իբրև հարկահավաք, մտնում է Տարոն: Բագրատը և Աշոտը միացյալ ուժերով դիմադրում ու դուրս են բշտում նրան: Մութավաքիլը կատաղած Հայաստան է ու-

զարկում Աբուսեթի որդուն՝ Յուսուֆին, որը հրավիրում է իր մոտ Բագրատին, խոստանալով երկրի իշխանությունը նրան հանձնել: Բագրատը գնում է, և Յուսուֆը նրան շղթայված ուղարկում է Սամարա, Մուսավաքիլի աթոռանիստը:

Այնուհետև, ինչպես վկայում է Թովմա Արծրունին, զլ. է՝ «Յովսէփի [Յուսուֆ] զօրավարն Տաճկաց մնայր անցանել ձմերանն, զի ելցէ ի վերայ աշխարհիս Հայոց սրով և գերութեամբ և մեծամեծ հարուածովք և մեծամեծս աշխարհիս խաղացուցանէ ի գերութիւն և կացուսցէ ի վերայ աշխարհիս գործավարս, որ ըստ իւրեանց հրամանի զկարգս աշխարհիս յօրինեսցեն, և իւրեանք հանդերձ ընտանեօք իւրեանց նստցին յամուրս Հայոց»:

Այս իրադարձությունների հետևանքով բռնկում է ուժեղ ազատագրական շարժում: Ապստամբում է Սասունի ժողովուրդը Հովնան հուլիսեցու առաջնորդությամբ՝

Թովմա Արծրունի, զլ. է, էջ 119—120—«Յայնժամ բնակիչք լերինն իբրև տեսին, թէ վարեցաւ իշխանն ի գերութիւն ինքեանք պատրաստեալ են զնոյն փարշմանն կրել, զոր դաշտայինքն կրեցին՝ հասին միարան բազմութիւնն մեկնակազէքն հուլիսյ... և եկեալ ի վերայ քաղաքին պաշարեն զնա, և զզօրսն մատնեն ի սատակումն սրոյ, և զպատանդսն Վասպուրականի հաննն յարգելանէն, և գերեացն ընդարձակեն, զկապուտ նոցա բաժաննն յինքեանս»:

852 թվին Հայաստան է ուղարկվում Բուղան 200.000 զորքով վրեժ առնելու, ազատագործը ոչնչացնելու և նախարարներին շղթայակապ տանելու Սամարա:

Բուղան սասունցիներին անողոք կերպով պատժում է, գրավում է Տարոնը, Վասպուրականը, Արաքսի և Կուր գետի դաշտային մասերը, Աղվանքը, Վրաստանը: Նախարարական տոհմերից շատերը ապավինում են ամուր տեղեր: Ամենուրեք ավերածություններ է կատարում, ազատներին կոտորում: Բուղային օգնում են նաև երկրում բնակություն հաստատած մահմեդականները: 855/56 թվին Բուղան վերագառնում է Սամարա և իր հետ տանում բանտարկված նախարարներին ու գերի բռնած ազնվականներին:

Մուսավաքիլի ժամանակ սաստկանում են նաև կրոնական հալածանքներ: Յակուբի վկայությամբ Ջափրը [Մուսավաքիլը] զահ բարձրանալուց հետո հրաման է տվել՝ որ

«Ոչ մի քրիստոնյա կամ հրեա չպետք է պետական պաշ-

տոն վարեն: Նոր եկեղեցիները և տաճարները պետք է քանդվեն և նրանք իրավունք չպիտի ունենան վերաշինելու»:

Արգելվում են վեճերը ղուրանի մասին. հալածվում են աղատամիտ աստվածաբանները, շիաները և հերետիկոսները:

Սամարայում 991 ազնվականներ ստիպված ընդունում են մահմեդական կրոնը:

858 թվին տեղի է ունեցել Դվինի մեծ երկրաշարժը, որի մասին Հովհաննես կաթողիկոսը տալիս է հետևյալ վկայությունը [էջ 133]՝

«Յամս Զաքարիայի կաթողիկոսի յես է ամի գերութեան Հայոց...: Ահագին իմն շարժմանց եղելոց ի Դուին քաղաքի բազում սասանութիւնս և փլուզմունս սուանց և պարսպաց և ապարանից լինէր, և առ հասարակ քանդումն և դղրդումն առնույր քաղաքն, այլև մահ յուղից մարդկան ի վերայ հասանէր և այնպէս ահագին իմն լինէր վտանգ տաղնապին, մինչև ոչ ոք մնալ ընդ յարկաւ, այլ ի հրապարակս և ի փողոցս ելեալ հաշեալ հառաչէին: Իսկ ցրտաշունչ սառնամանիք ձմեռայնըւոյն առաւել բերէր զլքացումն հեծութեան, զի յուղք մսեալք և ծայրատեալք լինէին»:

Մութավալիբի մահվանից հետո [862 թ.] խալիֆատում նորից առաջ են գալիս գահակալական կռիվներ ու ներքին խռովություններ և ստեղծվում են նպաստավոր պայմաններ հայ նախարարութեան դիրքերի վերականգնման համար: 862 թվից հետո Սամարայից վերադառնում են կենդանի մնացած նախարարները և վերահաստատվում են իրենց տոհմական կալվածքներում:

862 թվին Աշոտ Բագրատունին [Սմբատ Բագրատունու որդին], որ Բուղայի արշավանքների ժամանակը հավատարիմ էր մնացել խալիֆայությանը, ստանում է «իշխանաց իշխան»-ի կոչում:

Ինչպես վկայում է Թովմա Արծրունին

«Հաւատացեալ էր վերակացութիւն աշխարհիս Հայոց Աշոտի, որ իշխանաց իշխան՝ ձեռն ի գործ արկեալ նուաճել զիշխանս Հայոց, զՎրաց և զԱղուանից, որ եղև իսկ» (էջ 206):

Աշոտ Բագրատունին աշխատում է թե զենքի ուժով և թե զիվանագիտական խաղաղ միջոցներով իր գերիշխանությունը ենթարկել նախարարական և մյուս երկրները՝ Հայաստանում, Վրաստանում, Աղվանքում և այլուր:

Ըստ Վարդանի վկայության՝ «ընդարձակեալ մեծին Աշոտի ի Վիրս և յԱղուանս զԿաւկասայինս հնազանդեալ»:

Իր հեղինակությունը բարձրացնելու համար նա աշխատում է

բարեկամութիւնն հաստատել զորնու նախարարութիւննների հետ
խնամիութեան կասկերի միջոցով: Իսկ Աշոտի եղբայրը՝ Աբասը
ստանում է սպարապետի աստիճան:

Բուղայի արշավանքներից հետո զորեղանում են մահմեդական
ամիրայութիւնները: 863 թվին տեղի է ունենում կայսրիկների ար-
շավանքը՝ Սևադայի որդի Ջահայի առաջնորդութեամբ: Այդ արշա-
վանքի մասին Ասողիկը տալիս է հետևյալ վկայութիւնը՝ Բ., ք, էջ
110՝

«Շահայ որդի Սևադայի ամբոխասատ զօրու գայ յեր-
կիրս Հայոց՝ աւերել գերել զերկիրս կամելով: Եւ եկեալ յԱյր-
շարունիս գաւառ՝ իջանէ յեզերս Երասխայ ըստ հարաւոյ կուսէ
ի տեղին, որ այժմ ասի Քառասունք: Իսկ մանուկն Աբաս սպա-
րապետն Հայոց, ... ելեալ ի Կաղղուան աւանէ իմ արամբք
ամենայն Հայոց զօրուն, քաջօք և մրցողօք՝ գայ հասանէ ի
վերայ նոցա. գրուոր բանկան ցիր և ցան վայրացն ընկեցեալ՝
սրախողխող և գետավէժ զամենեսեան առնելով: ... Իսկ Շահա-
պայ իջ արամբք մազապուր պրծեալ՝ անցեալ գնայր ամօ-
թալից»:

Այս պարտութեանից հետո կայսրիկները կորցնում են իրենց
երկրների որոշ մասերը: Այնուհետև Աշոտ իշխանաց իշխանի տի-
րապետութեան տակ են եղել հետևյալ մարզերը և երկրամասերը՝
Բագարան, Շիրակ, Արշարունիք, Աշոցք, Արևելյան Տայք, Վանանդ,
Սուրմալի, Արագածոտն — մինչև Երևանի կողմերը և Կուրտիկ Մա-
միկոնյանի մահվանից հետո, նաև Բագրևանդը:

Գվինում եղել է արարական կառավարիչ:

867 թվին Բյուզանդիայում հանդես եկավ հայկական զինաս-
տիան, հանձինս Բարսեղ Ա-ի, որը տեեց մոտ երկու դար:

Բարսեղ Ա-ն [867—886] համաձայն բյուզանդագետ Գել-
ցերի բնութագրման, «պատկանում էր այն հանճարեղ, բայց
խիստ ուժեղ բնավորութիւններին, ինչպես էին Սուլլան, Թեո-
դորիիւր, Նապոլեոն Ա-ը»:

Համաձայն Լոռանի բնութագրման՝

«Բարսեղի ժամանակը հայերի համար բախտավոր շրջան
էր. արարական ուստիկանները ուղարկվում էին հայերի ընտ-
րութեամբ. նոքա կարող էին ազատ շնչել, իրենց իրավունք-
ները և ուժը ավելացնել. կատարել ճանապարհների շինու-
թիւն, շենքերի կառուցում. նպաստավոր էր երկրագործու-
թյան և առևտրի զարգացման համար»:

880 թվից հետո, երբ մահմեդական ամիրաները միացել էին ջնդղեմ գործողաճյ նախարարների, Աշոտ Բագրատունին արշավում է Մանազկերտ և գրավում է Բերկրին, Խյաթը և Արձեշը:

Նախարարական Հայաստանի այս հաջողությունները պետք է վերագրել խալիֆատի թուլացմանը և Բյուզանդական կայսրության հաղթական արշավանքներին Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում՝ 871—882 թվերին:

Կործանիչ հարվածներ էր հասցնում խալիֆայությանը Բարսեղ Ա-ը, որը քայլ առ քայլ առաջ էր գալիս և ավերում էր խալիֆայության լեռնային ամրությունները: Բարսեղի հաջողությունները կրճիներին կատարեալ, եթե նախարարական Հայաստանը հարձակվեր արարների այ թևի վրա:

Նախարարական Հայաստանի դիրքը դեպի կովոդ կողմերը ստանում էր մեծ կարևորություն: Սակայն նախարարական Հայաստանը շեղոք դիրք էր բռնել, որի շնորհիվ ստեղծվել էին նպաստավոր պայմաններ երկրի խաղաղ զարգացման համար:

887/888 թ. նախարարները վճռում են Աշոտին թագավոր դարձնել: Դիմում են Ահմետ խալիֆին, որը ուղարկում է իշխանաց իշխան Աշոտին թագ և թագավորական զգեստներ: Աշոտ Ա-ի պետական կազմակերպչական դործունեության մասին Հովհաննես կաթողիկոսը տալիս է հետևյալ վկայությունը [էջ 139]՝

«Եւ այնուհետև թագում և երևելի կարգս յարդարէր աշխարհի տէրութեան իւրոյ, յօրինուածս տանց, աղգաց, քաղաքաց, շինից, դաստակերտաց և հարթհաւասար ըստ իւրաքանչիւրոցն կատարէր կարգս լեռնականաց և ջերմահովիտ բարեխառն դաշտականաց, և դամենայն տափարակ տեղիս ագարակս և գոմս դնէր. և դմարմանդս յայգիս և ի բուրաստանս զարդարէր».....

890/91 թվին Աշոտ Ա-ին հաջորդում է Սմբատ Ա-ն: Գահակալության առթիվ տեղի են ունենում ներքին խռովություններ: Աշոտի եղբայրը՝ Աբաս սպարապետը ուղեցել է ինքը ժառանգել զահը, ինչպես վկայում է Հովհաննես կաթողիկոսը՝ «յինքն զթապաւորութիւնն հնարէր նուանել», սակայն այդ նրան չի հաջողվում. նա հաշտվում է Սմբատի հետ և մնում է սպարապետ:

Ինչպես վկայում է Ասողիկը, էջ 161 — Սմբատ Ա-ի և նրա հոր Աշոտ Ա-ի ժամանակ

«էր շինութիւն և խաղաղութիւն յաշխարհիս Հայոց ըստ մարգարէութեանն՝ հանգչել իւրաքանչիւր ուրուք ընդ որթով

իւրով և ընդ թղեննաւ. և այսպէս ազարակաց աւանացեալ և աւանաց քաղաքացեալ բազմամարդութեամբ և ընչևդութեամբ, մինչև հովուաց և անդէորդաց մետաքսեայս զգենուլ պատմու- ճան»:

Ընդհանրապէս այս շրջանում մեծ թափ ու ծավալ է ստացել շինարարութիւնը նախարարական բոլոր երկրներում:

Արծրունիների երկրի շինարարութեան մասին Թովմա Արծրու- նին տալիս է հետևյալ վկայութիւնները՝

Թովմա Արծրունի, էջ 252 — «Շինեաց Գագիկ [887—936] պարսպաւոր ամրափակութեամբ զբլուրն յՈստանին Ռշտու- նեաց զաւերեալն ի բազում ամաց»:

Թովմա Արծրունի, III, 29 — «Շինեաց [Վան Տոսպում] ի վերայ ամրական քարանձաւին յԵլս և ի մուտս կոյս տունս խրախիցս ոսկեղօծս պատշկամբեալ, յաւելլով ի յառաջագոյն ի հօբէ նորա Դիրանկէն շինեալ»:

Թովմա Արծրունի, Թ. IV, է — վկայութիւն Ախթամարի շինարարութեան մասին — «ասպատան լինել աշխարհի ի հի- նից թշնամեաց»:

«Հրաման տուեալ բազում արուեստաւորաց և անթիւ մարդկան ղհատեալ վէմս ծանունս հոսել ընկենուլ յատակս ծովուն անհնարին խորութեանն...: Քարահատակն ամբար- տակ կանգունս հինգ...: Սև պարիսպն է հրաշակերտ, ասեղա- կերպ, բարձրաբերձ, լայնանիստ բրդամբք և բարձրացեալ աշտարակօք զարդարեալ, անկիւնաւոր խորանանման տախ- տակաձև յինքեան ունելով զահոյք զբօսանաց, յորում հան- դերձ որդւղք և աղատակոյտ զօրօք միշտ ուրախանայր ար- քա: Ի շրթունս խորայտակ հիմանց ծովուն ղնէ գրունս ասա- տրատեսս, հաստահեղոյսս, բեռուպինդս. որով և ղմասն ինչ ծովուն ի կղզին կոյս հատանելով՝ հրաշալիս իմն ներդործեաց, բազում նաւաց յօրինեալ խաղաղ և անքոյթ նաւահանգիստ: Ժողովեալ ի դուռն արքայի իշխանաց և տէրանց, ազատաց և ռամկաց, եպիսկոպոսաց և կրօնաւորաց, զի ամենե- րեան օն անդր փութապէս շինուածս և ձեռակերտս հաստա- տեցեն, հրաման տայցէ, զի լինիցի տեղի ապաստանի ամե- նայն հինից ի թշնամեաց եկելոց...: Զկնի հնգից ամաց յորմէ հետև սկսան շինել՝ պայծառացեալ բարձրացաւ շինութիւն քա- ղաքին առաւել քան զառաւել»:

Մեծ քանակութեամբ շինված են եկեղեցիներ՝ Անիում, Կար-

սում. 40-ի շափ եկեղեցիներ ու վանքեր շինված են այդ ժամանակաշրջանում Սյունիքում:

Հայաստանի շինարարության զարգացման այս շրջանում, Սմբատ Ա-ի թագավորության երրորդ տարում տեղի է ունեցել 893 թվին Դվինի մեծ ու ավերիչ երկրաշարժը, որի մասին Հովհաննես կաթողիկոսը [էջ 162] տալիս է հետևյալ վկայությունը՝

«Զայսու ժամանակաւ ահագին իմն յեղակարծումն ժամուսաստիկ շարժմանց եղելոց ի գիշերի ի Դուին քաղաքի՝ բազում սասանումն և սարսափումն և զղրցումն և կործանումն զրնակչօք քաղաքին ղեղեալ, հիմն ի վեր տապալէր: Վասն զի առ հասարակ ի վայր փլուզեալ զպատուար պարսպացն և զապարանս գլխաւորացն և զտունս ոսակաց՝ իբրև զերիզուտ վայրս առապարաց յական թօթափել տեսանէր... Իսկ զբաղմութիւնսն զիականցն ոչ բաւեալ տալ գերեզմանաց՝ զբազումըս ի վիհս և ի խորափիտս և ի դարափլակս ընկեցեալ ծածկէին»:

Նույն երկրաշարժի մասին Թովմա Արծրունին տալիս է հետևյալ վկայությունը՝ «Պարսպաւոր պատնիշօք պատուարեալ և տուրեառիկ վաճառականութեամբ և ազգի ազգի պըղծութեամբ յափրացեալ յղփացեալ՝ զնա ի հիմանց տապալեալ...: Ասի լինել թիւ մարդկանն ապականելոց ի շարժմանէ՝ ոգի աւաւել բան Հն: Այս շարժումն սաստկազոյն բան որ եղև յամս Զաբարիայի Հայոց կաթողիկոսի, յետ է ամի գերութեանն Հայոց» (էջ 230—237):

Բագրատունյաց Սմբատ Ա-ն, իր թագավորության ընթացքում նպատակ է ունեցել և ձգտել է ազատվել հարկատվությունից, իրական դարձնել իր թագավորական իշխանությունը, հնազանդեցնելով իրան նախարարներին: Նա իր իշխանությանն է ենթարկում այն երկրները, որոնք դտնվում էին, ինչպես վկայում է Հովհաննես կաթողիկոսը, էջ 161՝

«Եւրեմտից հիւսիսոյ մինչև ցլարնոյ քաղաք, և անդր ևս բան զԿղարջս քերեալ մինչև առ ափն ծովուն մեծի, և մինչև ցսահմանս Եղբրացոց և մինչև ցստորոտ մեծի լերինն Կովկասու, զԳուգարացիս, և զՄանարս մինչև ցդուռն Ալանաց... և անտի ի հարաւակողմն կոչս զԿուր գետով մինչև ի քաղաքն Տփլիս. և զՈւտի գաւառ մինչև ի քաղաքն Հունարակերտ և մինչև ի Տուս և ի Շամքոր:

Եւ այսպէս ընդարձակեալ զսահման տէրութեան իւրոյ,

որ ընդ լծով արքունի սակից և բեկարաց և մաքսից կացուցեալ՝ զզէն քաշութեան մարտի իւրոյ նշան յալթութեան կանգնէր»:

Մմբատի թագավորութեան օրով Ադրբեջանում հանդես եկաւ Սաճյան զորեղ ամիրայութիւնը [879—930], որը Սաճյան Ափշինի 898 թվի հաղթական արշավանքից հետո հարկատու դարձրեց գրաված հայկական շրջանները Սաճյան ամիրայութեանը: Իսկ Բագրատունյաց Հայաստանի ենթարկումը խալիֆայութեանը դառնում էր անվանակա՞ն:

Հետագայում Մմբատը աշխատել է ազատվել այդ հարկատվութիւնից, սակայն նրան ամիրապետը և Ափշինի հաջորդը՝ Յուսուֆ ամիրան պարտադրել են վճարել պահանջվող հարկը: Ինչպես վկայում է Հովհաննես կաթողիկոսը, էջ 204—205՝ «Իսկ Մմբատ վասն զի բռնազրոսութեամբ զղէ՛մ շ'կարէր ունել», վճռում է տալ մի տարվա հարկը:

«Եւ ապա ընդ բոլոր աշխարհս տէրութեան իւրոյ հինգերորդել հրամայէ դամենայն երամակս ձիոց և զանդեայս արջառոց և զհօտս ոչխարաց և տալ ի զրազատ տուգանս սակին...: Եվ զայս ապա արարեալ զվճար՝ առնոյր այնմ ամի սակ: Իսկ այսոքիկ ապա յաշս նախարարացն արքայի յաւէտ իմն ծանր համարեալ թուէր»:

Այնուհետև զժողո՛հ նախարարները գժտվում են Մմբատի հետ և Յուսուֆը գրավելով իր կողմը Գագիկ Արծրունուն, որը 908 թվին Յուսուֆից ստացել էր արքայական թագ և արքունական պատիվներ, ավերածութեան է մատնում Բագրատունյաց Հայաստանը, իսկ Մմբատ թագավորին Երնջակի ամրոցի պաշարման ժամանակ ենթարկում է տանջանքների և խաչում [914 թվին]:

Այս ծանր ու ավերիչ իրադարձութիւններից հետո Բագրատունյաց Հայաստանում ստեղծվել էր լիակատար անիշխանութիւն: Ինչպես ասում է Չամչյանը՝ էջ 762 «Չայ» ամենայն տեսեալ ուսմիկ ժողովրդոց և ծառայից և զեղջկաց՝ նոքա ևս զրեթէ առ հասարակ ապստամբեցան ի տեարց իւրեանց. և յարուցեալ ի վերայ նոցա՝ հարին զբազումս ի նոցանէ և ինքեանք տիրեցին փոխանակ նոցա»:

Այս ժողովրդական ապստամբութեան մասին Հովհաննես կաթողիկոսը տալիս է հետևյալ վկայութիւնը՝ էջ 258—261.

«Վասնզի նուազունքն քան զմեծամեծսն ձեռներէց լինել ջանային, և ծառայքն ըստ Սողոմոնի հնարէին, զի զտեարս

տրեխաւորեալ՝ ի գետնի գնացուցեն և ինքեանք ելցեն յերի-
վարս ահիպարանոցս և առաթուր հարողս՝ խրոխտացեալք և
սոնքացեալք մեծաւ ապստամբութեամբ: Իսկ թագաւորք մեր
և պետք և իշխանք, զորս ի բնէ նախարարութիւնքն էին՝ շա-
նային վարատել և խլել յիրաքանչիւրոցն բնակութեանց, և
ըստ ախորժից իմն ձեռական և նոր ստեղծանել սլայազատս
և սպասաւարս...:

«Եւ այսպէս ի յիշատակութենէ թշնամեաց և յանարդիւն
անպտղութեանց՝ ապա և սովն ևս ի վերայ սաստկացեալ զօ-
րանայր ուժգնապէս: Վասն զի հուրն կայծակնացայտ որ տե-
ղեացն ի մեզ, և սուրն անողորմ պատերազմացն որ միշտ ի
մեզ բղխէր զհոտ մահու՝ մինչև յեօթն ամ ձգեալ ընդերկարե-
ցաւ. և վասն այսորիկ մնացեալքս պանդխտեցաք ի վրանս
Կեդարու. և թափրացաք և ունայնացաք ի ստացուածոց և ի
բոլոր պարենի ոռճկաց և ի շգոյէ կերակրոց»:

Այդ սոսկալի սովի, աղետալի ու խոռվահուլի շրջանում Բագ-
րատունյաց թագավորութեան գահն է բարձրանում Սմբատի որդին՝
Աշոտ Երկաթը [913/14—928/29]: Բռնկում են պարտիզանական
կռիվներ ընդգեմ Յուսուֆի զորախմբերի:

Բագրևանդում, Շիրակում, Գուգարքում, Տփխիսում, Աղստևում,
Արշարունիքում անողորմ ջարդ են տալիս արաբական զորքերին:

«զԳլխաւոր երէցս նոցա ձերբակալ արարեալ՝ հրամայէր
տիկ ձեացուցանել և կախել զպարսպաց ամրոցացն առ ի տե-
սիլ և յահարեկութիւն բազմաց»:

Կռիվներ են տեղի ունենում նաև Արծրունյաց և Սյունյաց շըր-
ջանում ընդդեմ Յուսուֆի զորքերի:

Աշոտը գնում է Բյուզանդիա Կոստանդին VII կայսեր [912—
959] մոտ. թագ է ստանում կայսրից և վերագառնում է բյուզանդա-
կան զորքերով [921 թվին]: Այնուհետև Յուսուֆը աշխատում է հը-
րահրել երկպառակությունը և խոռվությունները նախարարական
Հայաստանում: Նա թագավոր է կարգում Սմբատ Ա-ի եղբորորդի
Աշոտ սպարապետին [Դվինում]: Տեղի են ունենում ներքին խոռվու-
թյուններ. սակայն Աշոտ սպարապետը հաշտվում է Աշոտ Երկաթի
հետ: Աշոտ Երկաթը բարեկամութիւն է հաստատում նաև խալիֆա-
յութեան հետ և ստանում է շահնշահի կոչում՝ «Ըստ որում վերնագոյն
էր նա քան զայլ արքայս Հայոց, քան զԳագիկ, քան զմիւս Աշոտ, քան
զԹագաւորս Վրաց և Ափխազաց, Աղուանից և Եգերացւոց»:

Յուսուֆը, որ ապստամբութեան պատճառով 919 թվին խալիֆա-

յության կողմից ձերբակալված և բանտարկված է եղել, ազատվելով ըստ իրանց նորից տիրում է Ատրպատականին և զորքեր է ուղարկում Հայաստան, սակայն նրա ուղարկած զորքերը պարտվում են և Աշոտ Երկաթի թագավորության վերջին տարիներում Հայաստանը խաղաղվում է:

Բազրատունյաց առաջին թագավորների ջանքերը Հայաստանը միացնելու իրանց իշխանության տակ, ոչ միայն հաջողություն չեն ունենում, այլ պատճառ են դառնում աղետների, երկպառակության և թշնամությունների:

Աշոտ Երկաթի հաջորդները հրաժարվեցին նախորդների այդ քաղաքականությունից, բավականացան տոհմական իրենց երկրներով և աշխատեցին տարածել երկրի իշխանությունների վրա իրենց բարոյական հեղինակությունը:

Խալիֆայության քայքայումը, որ սկսվել էր IX դարում, հետորդհետե ավելի ևս մեծ չափեր է ստանում: Խալիֆայության զանազան շրջաններում ստեղծվում են անկախ ամիրայություններ:

935 թվին տեղի էր ունեցել Ասորիքի և Եգիպտոսի վերջնական անջատումը խալիֆայությունից: Արաբական Հայաստանի ոստիկանները և Պարսից, Միջագետքի, Փոքր Ասիայի, Դվինի, Մանազկերտի ու հլաթի կուսակալները դառել էին ինքնագլուխ վարիչներ:

Մյուս կողմից զգալի չափով զորեղացել էր Բյուզանդիան, և Հովհաննես Կուրկուաս բյուզանդական հայ զորավարը հաղթական կռիվներ էր մղում խալիֆայության երկրամասերում: 934 թվից սկսած՝ Շիմշատը, Մալաթիան և Արևմտյան Հայաստանը վերջնականապես մտել էին Բյուզանդական կայսրության գերիշխանության տակ:

Հայաստանի նախարարական գլխավոր տոհմերը ևս դառել էին ինքնագլուխ՝

1. Արծրունյաց թագավորությունը, որի ինքնիշխան տերն էր Գագիկ թագավորը [904—908—937], և որը թագ էր ստացել Յուսուֆից 908 թվին: Նրա գերիշխանության տակն էին գտնվում Վասպուրականի մյուս իշխանությունները, Կենտրոնը եղել է Ոստանը: Գագիկին հաջորդել է Աշոտ Դերենիկը [937—953], որի մահվանից հետո՝ նրա որդիները իրարից բաժանվել և կազմել էին երեք նոր թագավորություն՝ Վասպուրականի, Անձևացյաց և Ռշտունիքի:

2. Աղվանից թագավորությունը.

3. Սյունյաց թագավորությունը.

4 և 5. Ավելի ուշ նաև Կարսի և Կյուրիկյան թագավորությունները:

Բազրատունյաց Հայաստանում Աշոտ Երկաթին հաջորդեց նրա եղբայրը՝ Աբասը [928/29—953]: Ինչպես վկայում է Ասողիկը [էջ 171]՝ Աբասը եղել է—«նաղաղութեան և շինութեան պատճառ»։ «յաղթող շուրջանակի»։ Կարսը, որի ռազմական դիրքը խիստ հարմար էր պաշտպանության տեսակետից, իբրև կենտրոն, Աբասը ավելի ևս ամրացնում է, կառուցում է մի գեղեցիկ եկեղեցի և ուրիշ շինություններ։

Միևնույն ժամանակ Աբասը սիրով ու խոնարհությամբ էր վերաբերվում դեպի նրա վերակացուն, որ նստում էր Գվինում։

Ինչպես վկայում է Ասողիկը [էջ 196]— «Եբարձ նա յաշխարհէն յիրմէ զաւազակութիւն և զմարդասպանութիւն»։

Աբասին հաջորդեց նրա որդին՝ Աշոտ Գ-ն, կամ, ինչպես նրան կոչում էին՝ Աշոտ Ողորմածը [953—977]։

Ասողիկ III, Ը, էջ 180— «Եւ զկնի Աբասայ թագաւորեաց Աշոտ որդի նորա, որ և շահնշահ կոչիւր ամս Ին»։ «Այս Աշոտ խաղաղասէր բարուք կալեալ զաշխարհս Հայոց խոնարհութեամբ և ողորմածութեամբ»։

Նա թագավոր է օժիւ Անիում 961 թվին և կենտրոնը Կարսից տեղափոխել է Անի. իսկ նրա փոխարեն Կարսում գահ է բարձրանում նրա եղբայրը՝ Մուշեղը [962 թ.]։

Աշոտ Ողորմածը եղել է ժողովրդին մոտիկ։ Նա համարում էր իր շուրջը հիվանդներին և կարոտյալներին, խնամում էր և նրանց հետ միասին ճաշում։ Եղել է առատաձեռն՝ «Մինչ և ի մահուն ոչ ինել դրամ մի ի գանձատուն նորա»։ Իր թագավորության առաջին տարիներում նա կոիվներ է ունեցել թշնամիների հետ և ահարեկել է նրանց։

Աշոտ Գ-ի ժամանակ՝ 964—969 թվերին տեղի են ունեցել կոիվներ Բյուզանդական կայսրության և խալիֆատի միջև։ Այդ ընդհարումների մասին Ասողիկը տալիս է հետևյալ վկայությունները՝

Ասողիկ, III, Ը, էջ 183— «Սա [Նիկեփոս կայսրը] քաջապէս յաղթեաց Իսմայելական զօրուն, յուով քաղաքս հանեալ ի նոցանէ՝ զՄսիս ի ՆժԳ, զՏարոն ի ՆժԳ թուականին»։

Ասողիկ, III, Ը, էջ 183— «Վարդ եղրօրորդի Նիկիփոսայ զօրու ծանու գայ յԱպահունիս, պաշարէ զՄանաղկերտ քաղաք. և առեալ զնա ի հիմանց բրեալ խրամատեաց զպարիսսս նորա [968]։ Եվ ապա ի ՆժԸ թուականին առնու զԱնտիոք մեծ քաղաք Ասորոց» [969]։

Հետզհետե Բյուզանդական կայսրությանը հնազանդում են և հարկ են վճարում՝

ա. աղզն Տաճկաց ըստ հարատյ, ը. Սարմատացւոց ըստ հյուսիսոյ. ց. Վրաց ըստ արեւելից:

967—969 թվերին, Տարոնի իշխան Աշոտ պատրիկի մահվանից հետո բյուզանդացիները գրավել էին Տարոնը. իսկ 973 թվին գրավել էին նաև Սծբինը:

974 թվին ինքը Հովհաննես Չմշկիկ կայսրը [969—976] նվաճել է Ամիրը և Փարկինը և հարկատու է դարձրել ամիրաներին. հարկատու է դարձրել նաև Ասորիքը մինչև Երուսաղեմ:

Հիշված քաղաքական իրադարձությունների ժամանակաշրջանում հայերը մնում էին շեղոք և չէին մասնակցում կռիվներին: Երկրի խաղաղ պայմաններում Հայաստանը շինվում էր և տնտեսապես բարգաւաճում:

Աշոտ Ողորմածի մահվանից հետո հաջորդում է նրա որդին՝ Սմբատ Բ-ը [977—989]: Սմբատ Բ-ի օրով խաղաղությունը և երկրի շինարար գործունեությունը շարունակվում է:

Ասողիկ, գլ. ԺԱ, էջ 187— «Պարսպափակ առնէ զպարիսպն Անույ, յԱխուրջան գետոյ մինչև ցձորն Ծաղկոցաց, կրով և վիմով մածուցեալ, մահարձանօք և աշտարակօք բլրդանց, բարձրաբերձ պարսպեալ բացագոյն քան զհին պարիսպն յընդարձակութիւն քաղաքին, և մայրագերան դրամբ՝ երկաթագամ հաստահեղոյս՝ բեռապինդ ամրացուցեալ»:

Սմբատ Բ-ի կրտսեր եղբայրը՝ Գուրգենը, հավատարիմ լինելով նրան՝ ժառանգում է նրա հրամանով 982 թվին Տաշիրը, Տավուշը, Կայանը և մերձակա շրջանները, ու հիմք է դնում Կորիկյան թագավորության: Այսպիսով առաջանում են Բագրատունյաց երեք թագավորություն՝ Անիի, Կարսի և Կորիկյան թագավորությունները:

988 թվին Տայքում իշխանության գլուխ է անցնում վրաց Դավիթ Կյուրոպաղատը, որը Բյուզանդիայի Բարսեղ Բ կայսեր ժամանակ դառնում է թագավոր [988—1001 թ.]: Ինչպես վկայում է Ասողիկը, էջ 275՝

«Եղև նա պատճառ խաղաղութեան և շինութեան ամենայն արևելեայց, մանաւանդ Հայոց և Վրաց, զի զգոռ պատերազմաց յամենայն կողմանց դադարեցոյց նա, յաղթող եղեալ ամենայն շուրջանակի ազգաց և ամենայն թագաւորք կամաւ հնազանդեցան նմա»:

Բյուզանդական Բարսեղ Բ կայսեր ժամանակ հայերը մեծ դեր են խաղացել Բյուզանդիայի՝ բուլղարների դեմ մղած երկարատև կռիվներում: Ինչպես վկայում է

Ասողիկը, էջ 201— Վասիլ [987 թ.] «Կամեցաւ յազգէն Հայոց, որ ընդ իւրով թագաւորութեամբն՝ անցուցանել ի Մակեդոնիա ընդդէմ Բուլղարացն, զի շինեսցեն զերկիրն: Որ և տարևալ ընակեցոյց զյոլովս յաշխարհն այն»:

Ինչպես պատմիչների վկայութիւններից երևում է, Բարսեղ Բ-ի կոնվենների ժամանակ «հետևագունդ»-ի զինվորները եղել են հայերը:

987—989 թվերին Բյուզանդիայում տեղի են ունենում քաղաքացիական կոնվեններ, որի ժամանակ նորից հանդես են գալիս մահմեդական ամիրաները: Ատրպատականի Աբլահաճ ամիրան գալիս է Դվին և պահանջում է անցնել տարիների հարկերը՝ «զոր ընդդէմ յուղարկեալ զհարկսն թագաւորն Սմբատ մեծամեծ ընչիւր դարձոյց»:

Սմբատ Բ-ի մահվանից հետո Անիի Բագրատունյաց գահը ժառանգում է նրա եղբայրը՝ Գագիկ Բագրատունին [989—1020]— «ի նոյն աւուր թագաւոր, շահնշահ»:

Ըստ Ասողիկի վկայութեան, էջ 256— Գագիկը եղել է «սրամիտ, վարժ ի պատերազմի և առատաձեռն ի բաշխելն»:

«զԲաժ հարկաց յոլովից տեղեաց ազատեաց.

«տիրեաց յոլով բերդից և գաւառաց ի սահմանացն Վայոց ձորոյ, Խաչենոյ և Փառեսոսոյ՝ առավել քան զեղբայր իւր.

«ոչ ոք էր որ զարհուրեցուցանէր զՀայաստանեայսս»:

Գագիկ թագավորի օրով զգալի կերպով ուժեղացել էր նրա եղբոր Գուրգենի որդի Դավիթը՝ «ունի զկողմանս Տաշրաց և Վրաց դաշտի», որի կենտրոնը եղել է մեծ քաղաքանիստ «Շամշուլտե» դոլյակը: Նա նվաճում է Դմանիսը:

«Հնազանդեցուցանէ զամիրայն Տփխեաց քաղաքաւան իւրով»:

Այնուհետև նա կոչում և հաղթում է Գանձակի Փատլուն ամիրային: 1000 թվին Բարսեղ Բ-ը Տայքի կողմերը գալու ժամանակ նրա մոտ են գալիս Աբխազաց և Վրաց թագավորները, գալիս են նաև Կարսի թագավոր Բագրատունի Աբասը և Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը իր եղբոր Գուրգենի հետ՝ նրա օժանդակութիւնը ձեռք բերելու նպատակով, և ինչպես վկայում է Ասողիկը, էջ 277— «պատուեաց զնոսա արքունատուր պատուով և... դարձոյց զնոսա յիւրաքանչիւր տեղիս»:

Բարսեղ Բ-ն Վաղարշակերտի մոտ սպասում է Գագիկին, բայց նա, ինչպես ասում է Ասողիկը, էջ 278—

«Իբրև փոքրութիւն համարեալ զզնալն իւր սու նա, իսկ բունբորդին Գագկայ Ապուսահլ շարախօս եղև ի նմանէ առ Վասիլ: Վասն որոյ Գագիկ հրաման տուեալ որդւոյ իւրոյ Յով-

հաննիսի և յաւառի էառ զգաւառն Ապուսահլի զԿոզոյովիտն և Մազկոյոտն»:

Գագիկին անհնազանդ է գտնվել նաև իր եղբորորդի Դավիթը, որի դեմ նա կռվում է և հետո հաշտվում են:

1020 թվին մեռնում է Անիի Գագիկ թագավորը, և նրա որդիները՝ Աշոտի ու Հովհաննես-Սմբատի մեջ տեղի են ունենում ներքին արյունահեղ երկպառակութուններ, որ համընկնում էին Բյուզանդական կայսրության կողմից տալովոզ քաղաքական նպատակներին¹:

Բարսեղ Բ կայսրը Արևելքում շարունակում էր իր աշխարհակալ գործունեությունը: Նա գնում է «ի քաղաքն Ռւխտեաց».— Տայոց բերդերն ու ամրոցները գրավում է. պաշտոնյաներ է նշանակում. Տայոց ազատներին տանում է իր հետ և բնակեցնում Բյուզանդական կայսրության այլ վայրերում:

Բարսեղ երկրորդի ժամանակ Բյուզանդական կայսրությունը խիստ ուժեղացել էր և իր ուշադրությունը կենտրոնացրել իր սրբեկյան սահմանների վրա: Կայսրության քաղաքականությունը իր արևմտյան և արևելյան սահմանակից շրջաններում եղել է.

1. Պետության կենտրոնացումը և սահմանակից մանր թագավորությունների նվաճումը.

2. Կռիվ խոշոր կալվածատիրության դեմ.

3. Կրոնական և ազգային միաձուլում՝ բռնի գաղթեցման և մայրենի երկրից կտրելու միջոցով:

Այդ քաղաքականությունը Բյուզանդիան համառությամբ վարել է՝ ինչպես բուլղարների և սլավոնների վերաբերմամբ, որոնց հետ մոտ 40 տարի [981—1018 թ.] կռիվներ է ունեցել, մինչև որ հաջողվել է նրանց ընկճել:

Նույն քաղաքականությունը Բյուզանդիան կիրառել է նաև նախարարական Հայաստանի վերաբերմամբ:

¹ Այդ և հետագա պատմական իրադարձությունների նկարագրությունը տրրված է ակադ. Մանանդյանի «Քննական պատմության» Գ հատորի առաջին գլխում:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

- Աբաս Բազրատունի, Կարսի թագավոր 610
 Աբաս Բազրատունի, Հայոց թագավոր 608
 Աբաս Բազրատունի, սպարապետ 601, 602
 Աբասյաններ 544, 549—551, 553, 561, 581, 582, 589
 Աբգար, Եղեւսի թագավոր 32
 Աբգար Թ, Օսրոյն-Ճղեսիայի թագավոր 56, 57
 Աբգար Ժ, Օսրոյն-Ճղեսիայի թագավոր 64
 Աբգար ԺԱ, Օսրոյն-Ճղեսիայի թագավոր 86
 Աբղով Եպիսկոպոս 258, 261, 287
 Աբղիլ-Մելիք, Մանազկերտի ամիրա 595
 Աբղիլ-Ազիզ, արաբ ոստիկան 587
 Աբղիլ-Մելիք խալիֆ 586
 Աբղլա, խալիֆ 550, 551, տե՛ս նաև Աբուլարաս ալ-Սաֆֆահ
 Աբղուահիմ, արաբ զորավար 509, 583
 Աբղուլ-Համիդ իբն Ջաֆար 515
 Աբել քահանա 451
 Աբեղլան Մ. 54, 79, 80, 122, 255, 273, 495, 496, 504
 Աբլարիոս, պրետորիանների պրեֆեկտ 164, 177
 Աբլահ, Ատրպատականի ամիրա 610
 Աբրահամ Խոստովանող 386
 Աբրահամ կաթողիկոս 580
 Աբրահամյան Ա. 492
 Աբու-Բաքր, խալիֆ 516—518, 524, 525, 528, 529, 533
 Աբուլարաս Աբղալա, խալիֆ 590
 Աբուլարաս ալ-Սաֆֆահ, խալիֆ 549
 Աբու-Մուսլիմ, պարսիկ աղանդավոր 595, տե՛ս նաև Ատա ալ-Մոկաննա
 Աբու Ջաֆար Աբղալա ալ-Մանսուր, խալիֆ 549—553, 590, 593
 Աբուսեթ, արաբ ոստիկան 564, 598, 599
 Ազաթանգեղոս 77, 79, 80, 88, 92, 93, 106, 108, 109, 118, 121—124, 127, 129—131, 135, 138, 139, 214, 302—304, 306—308, 310, 323, 339, 353—357, 385
 Ազաթիոս, Վատենագիր 73
 Ադոնց Ն. 69, 94, 99, 158, 179, 234, 247, 253, 267, 269, 270, 295, 301, 303, 304, 311, 322—332, 334, 335, 342—345, 349, 351, 371, 381—383, 385—387, 448, 459, 461—463, 488, 490, 491, 492, 506

Աղբ, հոսմեական սյաշտոնյա 223, 224, տե՛ս նաև Արինթնոս
 Աթանազիենես, Ներսես Ա կաթողիկոսի հայր 359
 Ալա Սողափի, կայսրիկ ամիրա 564
 Աբրահանոս, հոսմեական պաշտոնյա Բրիտանիայում 56, 57
 Ալի, արաբ ուսրիկան 563
 Սլիշան Ղ. 97, 300, 314, 329, 336, 354, 519, 521, 525, 554
 Ալ-Վաթիկ, խալիֆ 563, 598
 Ալ-Վակիդ 515, 516, 520
 Ալակիոս, Ամիդի եպիսկոպոս 259, 267, 269, 452, 459, 461, 462, 488, 490
 Ակակիոս, Մելիտենի եպիսկոպոս 279, 281, 475, 476
 Ակակիոս, Ներքին Հայքի եպիսկոպոս 482
 Ակինյան Ն. 24
 Ահմետ, խալիֆ 602
 Ադան (Տեր Աղան), Վահան Մամիկոնյանի թեոի 367, 379
 Աղբիանոս եպիսկոպոս 146, 352, 357
 Աղբիանոսներ 217
 Աղեքսանդր Մակեդոնացի 63, 72, 79
 Աղեքսանդր Սենրոս, կայսր 78—80, 82—85
 Աճառյան Հ. 259, 262
 Ամատունիներ 555
 Ամմիանոս Մարկելլիանոս, մատենադիր 157, 170—172, 175—179, 182, 185,
 187, 191, 195, 197, 198, 203—205, 207—209, 211, 213, 216—219, 221,
 222, 226, 229, 237, 424, 427, 430, 444
 Ամր, սրաբ զորավար (VIII դ.) 556, 557, 592
 Այր, արաբ զորավար (VII դ.) 516—518, 524, 525, 528
 Ամր, խալիֆ 529, 533
 Անակ Պարթև 107, 108, 112, 127, տես նաև Գրիգոր Լուսավորիչ
 Անանիա Շիրակացի 413, 415, 492, 496
 Անանիա, Սյունյաց եպիսկոպոս 276, 467
 Անանուս Թափենացի 399
 Անատոլոս, Նոմեական զորավար 279
 Անդովի, հայ ազնվական Գիոկլետիանոսի բանակում 112, 113
 Անդովի, Սյունյաց նահապետ 167
 Աննիրայանոս, Կոստանդինոս Մեծի ազգակից 149, 150
 Անիենակի Ա. 97, 99, 103, 104, 108, 112, 124, 215
 Անոնիմոս Վալեզիանոս, մատենադիր 150
 Անտիոքոս, բյուզանդական բանակի հրամանատար 475
 Անտիոքոս փիլիսոփա 63
 Անտոնինոս Կարակայա, կայսր 62—64, 76
 Անտոնինոս Պիոս, կայսր 39, 42, 43, 44, 46, 49, 52
 Անտոնինոս, Սենրոս կայսեր որդի 61
 Անտոնիոս, Նոմեական սպա 170
 Անտոնիոս 26, 36
 Անքիայոս, Ննիորնկրի թագավոր 28
 Աշխադար, Հայոց թագավոր 23—26, 421
 Աշոտ Ա Բագրատունի, Հայոց թագավոր 570, 597, 600—602

Աշոտ Բ Երկաթ Բազրատունի, Հայոց թագավոր 606—608
 Աշոտ Գ Ողորմած, Հայոց թագավոր 608, 609
 Աշոտ Դ, որդի Գաղիկ Ա-ի, 611
 Աշոտ Արծրունի (IX դ.) 564, 656, 598
 Աշոտ Բազրատունի, որդի Սահակ Բազրատունու 592
 Աշոտ Բազրատունի, որդի Վասակ Բազրատունու 597
 Աշոտ Բազրատունի (Կույր) 589
 Աշոտ Բազրատունի 556
 Աշոտ Մսակեր, Հայոց իշխան 561—563, 597, 598
 Աշոտ Շապուհյան, սպարապետ 606
 Աշոտ Պատրիկ (VII դ.) 586
 Աշոտ-Գեորգի Արծրունի, Վասպուրականի թագավոր 607
 Աշուշա, Գուգարքի բղջիխ 367
 Ապսիոս Մաքսիմոս, հռոմեական զորավար 33
 Ապուսահլ Արծրունի 610, 611
 Առավան, հազարապետ 255, 256, 450, 504, 505
 Առնակ Ամատունի 573
 Ասլան Գ. 54, 55, 62, 93, 97, 99, 103
 Ասողիկ 250, 530, 588, 590, 601, 602, 608—610
 Ասպակուրաս, Իրեբեայի կառավարիչ 188
 Աստուրյան 2 35, 41—43, 54, 92, 105, 134, 243
 Ավդիոս Կասսիոս, հռոմեական զորավար 45, 60
 Ավրելիանոս, կայսր 101—105
 Ավրելիոս Վիկտոր, մատենագիր 150, 423, 424
 Ատա Էլ Մոկաննա, պարսիկ աղանդավոր 560
 Ատովմ, ոմն 347
 Ատտիդիոս Կոննելիանոս, Ատրիքի զորավար 44
 Ատտիկոս, Կ. Պոլսի պատրիարք 279, 281, 475, 477
 Ատրնեբսահ Բազրատունի, Վասակ Բազրատունու որդի 597
 Ատրորմիզդ, պարսիկ մարզպան 572
 Աարվշնասպ, պարսիկ մարզպան 573
 Արդաբուրիոս, բյուզանդական զորավար 287
 Արինթնոս, հռոմեական կոմս 207, 209
 Արիստակես, Գրիգոր Լուսավորչի որդի 142, 356
 Արիստիզես, մատենագիր 474
 Արիստոտել 480
 Արկադիոս, կայսր 283, 284, 496
 Արծրունիներ 159, 160, 596, 603
 Արշակ Արշակունի (VI դ.) 482
 Արշակ Ա, Հայոց թագավոր 79, 80
 Արշակ Բ, Հայոց թագավոր 134, 158, 162—172, 176—193, 195, 196, 198—201, 206, 207, 209, 227, 240, 292, 296, 297, 301, 307, 313, 315, 317, 328, 345, 348, 430
 Արշակ Գ, Հայոց թագավոր 236, 240—245, 248, 311, 495, 576
 Արշակ Փոքր, Հայոց թագավոր 334
 Արշակունիներ հայ 9, 22, 62, 72—76, 79, 97, 103, 116, 119, 125, 144, 169,

173, 174, 187, 197, 200, 202, 204, 230—233, 240, 242, 247, 255, 275,
 284—286, 289—291, 312, 323, 326, 328, 329, 331—333, 338, 342, 343,
 345, 346, 349, 352, 376, 381—384, 389, 396, 399, 412, 444, 463, 470, 471,
 482, 498, 499, 500, 576
 Արշակունիներ պարթև 25, 26, 32, 33, 44, 67—70, 73, 74, 79, 93, 94
 Արշավիր Կամսարական 413, 414
 Արշավիր ոմն, պարթև 112, 113
 Արսվազեն, ազվանների թագավոր 274—277, 466—468
 Արտաշես Մամիկոնյան 204, 235
 Արտաշես Ա, Հայոց թագավոր 16, 312, 412, 413, 415
 Արտաշես Բ, Հայոց թագավոր 23
 Արտաշես, Արշակունի վերջին թագավոր 274, 275, 284, 289—293, 472, 473
 Արտաշեսյաններ 9, 10
 Արտաշիր, Սասանյան դինաստիայի հիմնադիր և թագավոր 70—74, 78, 80—82,
 85, 86, 89, 90—92, 107, 108, 117, 303, 424
 Արտաշիր Բ, սասանյան թագավոր 238, 261, 454, 493, 494, 497, 498
 Արտավազդ, Հայոց թագավոր 23, 24, 80
 Արտավազդ Ե, Հայոց թագավոր 94, 99, 103, 424
 Արտավազդ Մամիկոնյան (IV դ.) 204, 230
 Արտավազդ Մամիկոնյան (VII դ.) 541
 Արտավազդ Մամիկոնյան, հայ զորավար Բյուզանդիայում (VIII դ.) 593
 Արտավազդ Մամիկոնյան, ապստամբության ղեկավար (VIII դ.) 554, 555,
 591, 592
 Արտավան Գ, պարթևաց թագավոր 67
 Արտավան Ե, պարթևաց թագավոր 63—67, 70, 71, 73, 74, 78, 79, 89, 91, 93
 Արտավան, Շառլոտ Բ-ի հայ զորավար 195—198, 203—205, 208, 209, 217
 Արտավան Արշակունի 482, 576
 Արրիան, պատմիչ 19, 23, 39, տե՛ս նաև Փլավիոս Արրիանոս
 Արրիանոս Փլավիոս, Կապադովկիայի կուսակալ 41, տե՛ս նաև նախորդը
 Սփթոնիոս, հետևոր 480
 Ափշին, արար զորավար (IX դ.) 536
 Սփշին, Սանյան ամիրա 605
 Աքեմենյաններ 70, 72, 73
 Բարեկ, ապստամբության ղեկավար 543, 562, 596
 Բարիլաս, Եղեսիայի եպիսկոպոս 259, 267, 452, 459, 460, 488, տե՛ս նաև
 Թարուլաս
 Բարիկ Սյունեցի 573
 Բազար, արար ոստիկան 551
 Բազարատ Փառազյան 334
 Բազարատ Բազրատունի, իշխանաց իշխան 563—565, 598, 599
 Բազրատ Բազրատունի 149
 Բազրատունիներ 312, 333, 334, 558, 560—563, 570, 596—598
 Բալլիստա, պրետորիանների պրեֆեկտ 96, 98
 Բակուր, Աղձնիքի բղձիչ 151, 153
 Բակուր, Հայոց թագավոր 44, 47, 49
 Բակուր, Մեդիայի թագավոր 13

Բակուր Բ, սյարթևաց թագավոր 24, 25, 27, 28
 Բակուր, հղբայր Վաղարշ Ա-ի 15
 Բակուր, Վրաց թագավոր 273, 275—277, 465, 467, 468
 Բստմաջյան Կ. 510
 Բատ Սահարունի 233, 235
 Բարգածան Եղեսացի 52, 55, 59, 61, 63, 128, 421
 Բարզիմեր, հռոմեական տրիրոն 218, 219
 Բարխուդարյան Մ. 315, 318
 Բարսեղ Ա, կայսր 569, 601, 602
 Բարսեղ Բ, կայսր 609—611
 Բարսեղ, Կեսարիայի մետրոպոլիտ 217
 Բարսեմիոս, Հաղբայրի իշխան 56
 Բարտոլոմեոս Կ. 542
 Բենիամին, աղվան թահանա 274, 276, 466, 467
 Բելազորի, պատմիչ 511, 512, 515, 518—520, 586
 Բորյան Բ. 416
 Բրյուսով Կ. 74, 75, 406
 Բուզա, արար ոստիկան 568, 569, 599, 600, 601

 Կազիկ, Արծրունյաց տոհմից 306
 Կազիկ Արծրունի, Վասսուրականի թագավոր 603, 605—607
 Կազիկ Ա Բագրատունի, Հայոց թագավոր 610, 611
 Կաթրճյան Հ. 25, 55, 99, 129, 133, 179, 180
 Կալիբրիոս Մարսիմիանոս, հռոմեական զորավար 109—111, 118, 130, 295, 442*
 Կալիբրիոս, կայսր 98—100
 Կալոս, կայսր 88
 Կարապաշյան Ա. 16, 23, 54, 55, 85, 99, 165, 171, 179, 180
 Կարեգին Ռշտունի 149
 Կելցեր Հ. 134, 283, 352, 569, 601
 Կղակ ներքինի 195—198, 203—205, 208, 209, 217, 291, 400
 Կյուսերբուկ Կ. 239, 243, 246, 291, 400
 Գնեկ Անձևացի 224, 225
 Գնեկ, Արշակ Թ-ի Էդրոբորդի 164, 167, 208, 328, 345
 Գնթունիներ 126
 Գնունիներ 326, 598
 Գորդիանոս Գ, կայսր 85—87
 Գրատիանոս, կայսր 234
 Գրիգոր Լուսավորիչ (քահանայապետ) 127, 128, 130, 131, 137, 142, 215, 311, 337, 338, 352—354, 356, 357
 Գրիգոր Մամիկոնյան, Հայոց իշխան (VII դ.) 585
 Գրիգոր Մամիկոնյան (VIII դ.) 549, 589
 Գրիգորիս Երզնկյանց 314
 Գրիգորիս, հայ զորավար Բյուզանդիայում 555
 Գրումբատես, խրոնիստների թագավոր 170, 171
 Գուտշմիդ 14, 15, 22, 23, 38, 48, 92
 Գուրգեն Արծրունի (IX դ.) 610

Գուրգեն, Կյուրիկյան թագավոր 609, 610

Դալմատիոս, Կոստանդիանոս Մեծի եղբայր 149, 150

Դանան, Մաշտոցի աշակերտ 274, 275

Դանիել Ասորի, եպիսկոպոս 258, 261, 262, 451, 453—455, 457, 492, 494, 495

Դանիել, Հռոմեական կոմս 218, 219

Դանիել քորեպիսկոպոս 337

Դավիթ Կյուրասյազատ (Տայքոմ) 609

Դավիթ, Կյուրիկյան թագավոր 610, 611

Դավիթ Հարթացի 262, 454

Դավիթ Ճևկնիչ 480

Դատ, Հաշտենիքի իշխան 152, 153

Դասարե Բզնունի 151—153

Դարեհ, աքեմենյան թագավոր 72

Դարիկակա 413, 414

Դևկերալ, զակերի թագավոր 25

Դեկոս, կայսր 88

Դենշապուհ, պարսից զորավար 169, 572, 578

Դիդիոս Յուլիանոս, կայսր 55

Դիոկլետիանոս կայսր 103, 105, 107, 109, 111, 114, 117—119, 130, 131, 149, 162, 295, 424

Դիոնիսիոս, Աղևքանդրիայի եպիսկոպոս 128

Դիոնիսիոս Քելմաճարցի, մատենագիր 518, 521, 522, 526—528, 533, 546, 550

Դիոնիսիոս Քրակացի, քերական 480

Դիոսկորիդ, բժիշկ 405

Դիսման 458, տե՛ս Վոսմ Դ Կրման

Դյուլորիկ էդ. 250, 266, 459, 485, 487, 521, 530, 533

Դոմնտիանոս կայսր 15, 421

Դրաստամատ, Արշակ Լ-ի ներքինի 191

Էդանդուխտ 386

Եդյանց Կ. 524

Եզիտ, արաբ ոստիկան 551—553

Եզնիկ Կողբացի 240, 449, 474

Եղբ. Հայոց կաթողիկոս 511, 518, 521

Ելիաս Մծբինեցի, մատենագիր 520

Էդիշե 108, 291—293, 309, 343, 344, 351, 372, 373, 386, 388, 404, 408, 413, 434, 473, 478, 571, 572

Էնովք, Մաշտոցի աշակերտ 274, 275

Եվագրիոս, մատենագիր 86, 87

Էվնապիոս, մատենագիր 234, 430

Էվսերիոս Կեսարացի 129, 130, 282, 474

Եվստաթիոս, Սերաստիայի եպիսկոպոս 164, 165

Եվստաթիոս, Քեսսալունիկեի մետրոպոլիտ 405

Եվտադիոս, Բասենի եպիսկոպոս 146

Էվտրոպիոս, մատենագիր 37, 118, 421, 424

Էրեմիա, աղվանների եպիսկոպոս 274—276, 466, 467

Ջրվանդ Սակավակյաց 40

Ջարդաս, Պալմիրայի զորավար 100
Ջավեն կաթողիկոս 359
Ջարբանայան Գ. 366
Ջարմանդուխտ, Պապ թագավորի կին 235, 236
Ջարարիա, Հայոց կաթողիկոս 600, 604
Ջենոբ Գլակ 78, 118
Ջենոբիա, Պալմիրայի թագուհի 99—102
Ջիկ, պարսից զորավար 197, 199, 201, 205, 296
Ջոնարաս, պատմիչ 82, 83, 86, 88, 424
Ջոսիմոս, պատմիչ 86, 103, 234, 424, 430
Ջրվանդուխտ, հոսորով Գ-ի կին 241

Ջիհոս Սեվերիանոս, Կապադովկիայի կուսակալ 44
Ջիհոս Լամպրիդիոս, Ճատենագիր 421, 423
Ջիհոս Սպարտիանոս, Ճատենագիր 421
Էմին, Հարուն ալ-Ռաշիդի որդի 561
Էմին Մ. 254, 322, 325, 369, 448
Էնսլին 88

Քեմիստիոս, հույն ճարտարագետ և փիլիսոփա 238
Քեմիստիոս, Ճատենագիր 421, 430
Քեոկրիտես, հռոմեական զորավար 64
Քեոզոս Ա, կայսր 108, 445
Քեոզոս Բ, կայսր 470, 475—477
Քեոզոսիոս Ա, կայսր 283, 284
Քեոզոսիոս Բ, կայսր 279—281, 287, 288
Քեոզոսիոս Մեծ, կայսր 397
Քեոզոսիոս Փոքր, կայսր 272, 283, 492, 496
Քեոզորիս 569, 601
Քեոզորոս, «հունաց զորավար» 536—539
Քեոզորոս Մոպսուեստացի, Նեստորիոսի ուսուցիչ 269—271, 461—463, 490—492
Քեոզորոս Ռշտունի, Հայոց իշխան 514, 516, 517, 523, 526, 527, 528, 531, 532, 535—541, 584, 585
Քեոզորոս Վահևունի 513, 538, 539
Քենն հոևտոր 480
Քեոփան (Քեոփանես), պատմիչ 147, 520, 528, 535
Քեոփանես Միտիլենացի 319
Քեոփիակտոս, Ճատենագիր 305, 333
Քուվճա Արծրունի 126, 427, 564—568, 599, 600, 603
Քուկրիդես, հռոմեական զորավար 47
Քուլմա, բյուզանդական իշխան 537

Իբն-ալ-Աթիր, պատմիչ 511, 512, 516, 520, 536
Իյադ 511
Ինճիճյան Ղ. 143, 325, 340, 342, 344

Իսիդոր Խարաքսացի 69
Իսմայիլ, Քիֆլիսի արար ամիրա 595
Իստախրի, արար աշխարհագիր 315, 318

Լալայան Ծ. 314

Լամպրիդիոս, մատենագիր 84

Լեման-Ղաուպտ Կ. 124, 125

Լևո 55, 102, 166, 245, 250, 506

Լևոս, հոռմեական զորավար 57, 58

Լիկիևիոս Լիկիևիանոս 109, 118, 131

Լինչ Ն. 311

Լոնգոեն 30

Լոռան Ժ (Լորան) 536, 569, 582, 597, 601

Լուկիանոս, մաաենագիր 421

Լուկիոս Վերոս, կայսր 45, 46, 49, 50, 52

Լուսիոս Կոփեոս, հոռմեական զորավար 31, 33

Խազմ, արար զորավար 593

Խալաթյանց Գ. 43, 52, 54, 55, 61, 68, 87, 99, 102, 106, 140, 254, 367, 405,
406, 449, 511, 516

Խալիդ, արար ոստիկան 563

Խաչևան Առավաղյան, հայ նախարար 513

Խյոզդիխ 569

Խոսրով Ա, Հայոց թագավոր 55, 59, 61—65, 79, 80, 81, 89, 90, 92, 103, 421

Խոսրով Բ, Հայոց թագավոր 80, 103—109, 116, 119

Խոսրով Գ Կոտակ, Հայոց թագավոր 104, 110, 141, 142, 144—146, 148, 149,
151, 153—155, 157, 357, 427, 450, 463, 464, 470

Խոսրով Դ, Հայոց թագավոր 240—245, 249, 250, 255, 256, 271, 284, 498, 499,
503—506

Խոսրով Մեծ, Հայոց թագավոր 55, 77, 78, 80, 108, 423, 424

Խոսրով, սլարթեաց թագավոր 24—27, 29, 32—34, 39, 44

Խոսրով Անուշիրվան, սասանյան թագավոր 368, 576—578

Խոսրով Բ, սասանյան թագավոր 509, 510, 580

Խոսրովանդուխտ, Տրդատ Գ-ի քույր 138, 139

Խորավարան, սպայապետ 414

Խրիստենսեն 74, 85, 88, 206, 346, 349, 368, 369, 401, 436

Խութեցի Հովհան 566, 599

Կամսար Կամսարական 94

Կամսարականներ 93, 94, 168

Կասսիոս, հոռմեական զորավար 47

Կասսիոս Դիոն, մատենագիր 15, 18, 19, 26, 29, 35, 40, 41, 45—48, 57, 64,
65, 71, 72, 93, 420, 421

Կավար, սասանյան թագավոր 316, 510, 543, 574, 575

Կատիլիոս Մեերոս, կոնսուլ 30, 35, 76

Կարակալլա կայսր 63—66

Կարեն, սլարսից զորավար 197, 199, 201, 205, 296

Կարլ Մարտել 358
 Կարոս կայսր 105, 106
 Կարսա 352, 390
 Կիպերոս Ն. 300, 301, 310
 Կլավդիանոս, բանաստեղծ 239
 Կլավդիոս Բ կայսր 100
 Կոզյան Ս. 93, 94
 Կոմմոդոս կայսր 55
 Կյուրոս Մեծ 72
 Կոնակ, Մամիկոնյանների նախնի 93
 Կոնրադ Կելտնոս, հումանիստ 396
 Կոնրադ Միլլեր 397
 Կոստանդին կայսր, որդի Ներակլ կայսեր 514, 517
 Կոստանդինոս Մեծ, կայսր 31, 106, 131, 133—135, 147, 149, 150, 154, 155, 192, 196, 397, 424
 Կոստանդինոս Բ, Գալլիայի կառավարիչ 150
 Կոստանդինա, Կոստանդինոս Մեծ կայսեր դուստր 150
 Կոստանդին V կայսր 591
 Կոստանդին VII կայսր 606
 Կոստանդինոս կայսր 107, 108, 147, 150, 155, 157, 162, 163, 169, 170
 Կոստաս-Կոստանդին կայսր 150, 164, 170, 177, 514, 516—518, 520, 521, 523, 525, 526—535, 537—541, 585
 Կոստանյան Վ. 50, 325, 330
 Կվետոս կայսր 98
 Կոբյուն 253—256, 258—261, 265—268, 270—273, 265—268, 270—273, 275—280, 282, 359, 431, 434, 447—453, 458—469, 474—476, 486—492, 495, 497—506
 Կրասոս 26, 36
 Կույակովսկի Յու. 283
 Կուրտիկ Մամիկոնյան 601

 Հաբիբ իբն Մասյամա Ֆիհրի 515, 516, 519, 520, 522
 Հագրիանոս կայսր 35, 37—39, 42, 43, 396, 421
 Հաղկերտ Ա, սասանյան թագավոր 251, 265—267, 272, 283—287, 458, 462, 469—472, 486—499, 501, 502
 Հաղկերտ Բ, սասանյան թագավոր 288, 458, 473—479, 486, 501, 502, 571
 Հաղկերտ, սասանյան թագավոր (VII դ.) 525
 Համազասպ Մամիկոնյան 358
 Համարյան Ն. 519, 521, 522, 525, 529, 531, 538
 Համբրդիթոս, մեկնիչ 480
 Հալո մարդպետ 167, 168, 200, 202, 204, 209
 Հաշու քահանա 287
 Հասյուղյան Ն. 538
 Հասան, արաբ ոստիկան 551, 553
 Հարնակ 129
 Հելիոս-Տիրիգատես 137, տես Տրիատ 9

Հևշմ, զորավար և խալիֆ 512, 531, 538
 Հերակլ կայսր 509, 512, 514, 516—518, 524, 538, 539
 Հերթ, արար ուստիկան 548, 588
 Հերմես Ծոսմեհ 480
 Հրրոգիանոս, Մատենադիր 56, 71, 82, 84, 421, 424
 Հիպոպոդիտոս 485
 Հյուրշման շ. 295, 298, 301, 303, 310, 313, 314, 331, 343, 361
 Հոնգիման է 176
 Հոնորիոս կայսր 283
 Հովիանոս կայսր 175, 182, 184, 185, 197, 209, 230, 444
 Հովհան Եկեղեցացի, Մաշտոցի աշակերտ 295, 452
 Հովհան Եպիսկոպոս (IV դ.) 357
 Հովհան Մայրազոմեցի 436
 Հովհան Մանդակունի 415, 435, 436
 Հովհան Մամիկոնյան 509, 510, 513, 522, 583
 Հովհաննես Գրասխանակերտցի, պատմիչ և կաթողիկոս 313, 356, 410, 493, 498,
 497, 499, 539, 541, 558, 587, 594, 595, 600, 602, 604, 605
 Հովսեպ Պաղնացի, Մաշտոցի աշակերտ 259, 452
 Հովհաննես Կուրկուս, բյուզանդական զորավար 607
 Հովհաննես Չմշկիկ, կայսր 609
 Հովհաննես-Սմբատ, Հայոց թագավոր 611
 Հովսեպոս Փլավիոս, պատմիչ 13, 122, 420
 Հատիմ, արար ուստիկան 595
 Հարոթյունյան Ս. 496
 Հարոն ալ-Ռաշիդ 561, 594, 595, 598
 Հորմիզդ Ա, սասանյան թագավոր 103, 104, 110
 Հոֆման Գ. 300, 305, 308
 Հոսիանոս, գեղագիր 259, 452, 462, 500, տես Ռուփինոս
 Հրահատ Կամսարական 366, 414
 Հուլիանոս կայսր 176, 178—183, 187, 427, 428, 444
 Հուլիանոս, Կոստանդիանոս Մեծի եղբորորդի 155, 157
 Հուսիկ, Հայոց կաթողիկոս 157, 163, 217
 Հուստիանոս կայսր 482, 483

 Պապսր Փարպիցի, պատմիչ 239, 240, 242, 246, 250, 251, 253—256, 260, 261,
 267, 270—272, 285, 289, 291, 325, 328—330, 343, 344, 351, 358, 366,
 367, 373, 379, 386, 406, 407, 430, 431, 434, 447, 448—450, 452, 453,
 459, 462—464, 470, 478, 479, 488, 491, 492, 497—500, 503—507,
 571—574
 Պաղարյան Մ. 511, 519, 520, 525, 538
 Պետր 306, 318, 517, 518, 520, 521, 523, 524, 526—528, 530, 533, 534, 539—
 541, 548, 550—557, 559, 572, 585—594
 Պետրոս, Կեսարիայի յետրոպոլիտ 131

 Մազնետիոս, հռոմեական զորավար 157, 162, 163
 Մազզակ, աղանդավոր 543

Մալխասյան Ս. 129, 272, 499
 Մակրինոս կայսր 65, 66, 77, 89
 Մաճաղի (Մաճղի), խալիֆ 593
 Մաճճեդ իբն Սադ 515, 587
 Մամիկ, Մամիկոնյանների նախնի 93
 Մամիկոնյաններ 93, 94, 151, 158, 254, 292, 336, 367, 449, 554, 557, 558
 Մամուն, խալիֆ 561, 562, 598
 Մանակ, Բասսեի իշխան 152, 153
 Մանաճի՛ր Ռշտունի 324
 Մանավազյան տոհմ 145—147, 324, 331, 357
 Մանխար, Կորդուբի իշխան 31
 Մանուել Մամիկոնյան, սպարապետ 204, 235—238, 240, 241, 243, 357, 498
 Մառ ն. 262, 322, 328, 371, 407, 408, 455, 481
 Մասլամա, արաբ զորավար 546, 584
 Մատուղի, արաբ աշխարհագիր 73
 Մավրիա, զորավար 515, 519
 Մավրիկոս, կայսր 579, 580
 Մար, Մոփթի իշխան 152, 153
 Մարկոս Ավրելիոս կայսր 45, 46, 48, 49, 50
 Մարկիանոս, հռոմեական զորավար 96, 98
 Մարկվարտ 2. 21, 23, 35, 43, 47, 53, 61, 87, 125, 126, 147, 148—150, 153, 160, 164—167, 171, 172, 175, 179, 203—205, 207, 217, 220, 230, 239, 252, 256, 259, 277, 295, 298, 301, 303—307, 313—315, 397, 399, 447, 450, 464, 468, 507, 525
 Մարտիոս Վերոս, հռոմեական զորավար 41, 45, 47, 48
 Մաքսիմիանոս Դայա, կայսր 129, 131, 134
 Մաքսիմիանոս Քրակացի կայսր 84, 85
 Մերարսապես, Ադիարենի թագավոր 32
 Մելիթ-Օճանչանյան Կ. 136
 Մենունդակ Ռշտունի 149
 Մեյլ 322
 Մենանդր 400
 Մեսրոպ Մաշտոց 252—263, 265, 266, 268—270, 272—283, 288, 359, 443, 446—455, 458—467, 469, 470, 474—477, 479, 481, 483, 486—497, 500—506
 Մերիթրանես (Միրիան), Իրերիայի թագավոր 178
 Մերուծան Արծրունի 21, 172, 175, 187, 195, 237, 445
 Մերուծան (Մենրուծան) Արծրունի (VIII դ.) 559, 593
 Միհր-Նեբրսեհ, պարսից զորավար 287, 288
 Միհրզատ, Իրերիայի թագավոր 15, 18
 Միհրզատ, Նայոց Բակուր թագավորի եղբայր 49
 Միհրզատ Զ, պարթևաց թագավոր 33
 Մինորսկի Վ. 303, 314
 Միքայել Ասորի 512, 516, 518, 520, 552, 578, 590
 Մխիթար Գոշ 387, 389

Միտթար Այրիվանեցի 590
 Մոմզեն Ք. 11, 14, 40, 41, 67, 68, 73, 88, 99, 102, 105, 106, 542
 Մովսես Խորենացի 9, 16, 18, 20, 22, 23, 39, 50, 53, 55, 58, 60—63, 80, 93, 94, 97, 103, 104, 109, 117—119, 122, 128, 129, 135—139, 156, 165, 166, 207, 211, 227, 272, 249, 250, 253, 254, 260, 261, 271, 272, 275, 276, 279, 280, 283, 288, 300, 304, 310—319, 322, 335, 342, 344, 345, 362, 369, 370, 381—385, 402, 410, 412, 415, 421, 424, 426, 431, 433, 445, 447, 449, 450, 452, 453, 463, 467, 475, 476, 495—499, 501, 503
 Մովսես Կաղանկատվացի 363, 407, 517, 518, 520, 548, 588, 594
 Մովսես, Վրաստանի եպիսկոպոս 273, 275, 276, 465, 467
 Մորզան 102
 Մորիկ կայսր 579, տե՛ս նաև Մավրիկիոս կայսր
 Մրջունիկ քահանա 179
 Մրվան, խալիֆ 549, 550
 Մուավիա (Մուավիա), խալիֆ 539, 545, 585
 Մուֆավաթի, խալիֆ 564, 565, 568, 598—600
 Մուհամեդ 509
 Մուղեյրա իրն Շորա, արաբ զորավար 525
 Մուշե Տարոնացի, Մաշտոցի աշակերտ 275, 276, 467
 Մուշեղ Բագրատունի, Կարսի թագավոր 608
 Մուշեղ Մամիկոնյան, սպարապետ 200, 201, 204, 209, 210, 213, 220, 226—228, 230—233, 235, 296, 297, 316, 317, 364, 404
 Մուշեղ Մամիկոնյան (VII դ.) 541
 Մուշեղ Մամիկոնյան (VIII դ.) 555, 557, 592
 Մուշկան Նյուսայավուրտ, պարսից զորավար 413
 Մուսն ամիրա, արաբ շարկահան 564
 Մուսն, Արզնի ամիրա 598
 Մուսն, խալիֆ 593, 594
 Մուսունիանոս, պրեպոսիտների պրեֆեկտ 168
 Մուտամիդ, խալիֆ 569
 Մուտասիմ, խալիֆ 563, 598

 Յակուբի, պատմիչ 516, 520, 525, 544, 560, 565, 566, 586, 599
 Յակուբովսկի 542
 Ջամբդիկոս 42, 43
 Ջուլիոս Կապիտոլինոս, մատենագիր 44—46, 85, 421
 Յուստինիանոս կայսր (VI դ.) 575, 577, 578
 Յուստինիանոս կայսր (VII դ.) 585, 586
 Յուստինոս կայսր 578
 Յունիոս Պալմատոս, հռոմեական զորավար 81
 Յուսուֆ, Սաճյան ամիրա 605—607
 Յուսուֆ, արաբ ոստիկան 565, 566, 599

 Նապոլեոն Ա 569, 601
 Նասր, Ծղեպիայի ամիրա 595
 Նեստոր, Նեստորիոս 269, 461, 490

Ներշարուն, Մամիկոնյան եպիսկոպոս 435
 Ներոն կայսր 10, 12, 26, 39, 395
 Ներոն, սասանյան թագավոր 110—112, 114, 116, 124, 147, 156, 196, 295
 Ներսէ՛ կամսարական 413, 414
 Ներսէ՛, Շահունյաց Պոփթի իշխան 152, 153
 Ներսես Ա, Հայոց կաթողիկոս 163—166, 168, 209, 214, 216, 217, 250, 254, 338, 356, 359, 364, 411, 449
 Ներսես Բ, Հայոց կաթողիկոս 435
 Ներսէս Գ, Հայոց կաթողիկոս 410, 514, 522, 537, 540, 588
 Ներլա 427
 Նլար, արար վերակացու 608
 Նիգեր, Ասորիքի կառավարիչ 56
 Նիկեփոս կայսր 608
 Նյսլոնկէ 70, 67, 195, 239, 287
 Նոննա, Ճեկնիչ 480
 Նումերիանոս կայսր 105, 421

 Շահաթունյանց Հ. 329
 Շապուն, Հայոց թագավոր, որդի Հագկերտ Ա-ի 284—286, 288, 470—472
 Շապուն Ամատունի 513, 559
 Շապուն, Պարսքի թագավոր 70
 Շապուն, Արտաշիր Ա-ի որդի 73
 Շապուն Ա, սասանյան թագավոր 85—89, 92—94, 96—98, 100—103, 104, 108, 110, 424
 Շապուն Բ, սասանյան թագավոր 150, 151, 154, 156, 157, 162, 168—172, 175—178, 181—185, 187—193, 195, 197—199, 201, 203, 205, 206, 208, 210, 211, 229, 233—235, 238, 243, 296, 301, 402, 444, 445
 Շապուն Գ, սասանյան թագավոր 238—240, 242, 243, 250, 251, 261, 270, 285, 286, 445 491, 494, 497—499
 Շապուն, Արտաշիրի հայր 454, 462—464, 479
 Շապուն Բագրատունի, Աշոտ Մսակերի եղբայր 561
 Շապուն Բագրատունի, պատմիչ 558, 559
 Շիդար, Արտավազդ թագավորի որդի 24
 Շտրեք Մ. 302
 Շուր Վ. 11

 Ոգոմա, արար զորավար 529
 Ոյիմպիա, Արշակ Բ-ի կին 164, 170, 177, 179, 207
 Ուլրեղլա, Ասրպատականի և Անդրկովկասի արար կառավարիչ 594
 Ռրղունի տոհմ 145—147

 Չամչյան Մ. 50, 125, 265, 457, 485, 500, 503, 510, 518, 531, 532, 540, 605
 Չունակ կաթողիկոս 412

 Պապ, Հայոց թագավոր 125, 195—197, 200—202, 207—209, 212, 214—223, 225, 226, 228, 229, 231—233, 235, 236, 240, 315, 353, 354, 358, 364, 401, 430

Պատր, Ներսես Ա կաթողիկոսի հորեղբայր 359
 Պատրիարք, Պարսքի թագավոր 70
 Պարթևաստի, Հայոց թագավոր 24—31, 421
 Պարթևաստ, պարթևաց, Օսրոյեն-նղեսիայի, ապա Հայոց թագավոր 33, 34, 38, 39
 Պետրոս Իրեբ 277, 468
 Պետրոս Պատրիկիոս, մատենագիր 115, 424
 Քեբրոզ, սասանյան թագավոր 50—52, 364, 399, 450, 573
 Պերտինաքս կայսր 55
 Պիպին, գերմաներեն ալբուրենի ստեղծող 252, 447
 Պլինիոս 68, 305, 306, 394, 404, 434
 Պոլեմիոս Սիլվիոս 121
 Պոլեմոն Բ, Պոնտոսի թագավոր 10
 Պոմպեոս 312, 319
 Պորֆյուր 460
 Պտոլեմեոս 305, 434
 Պրիսկուս, Փոքր Հայքի կառավարիչ 88
 Պրոբոս կայսր 104, 105, 118
 Պրոկոպ, բյուզանդական զորավար 523, 526—528, 535, 540
 Պրոկոպիոս, մատենագիր 78—80, 176, 246, 482, 576
 Պրոկոպիոս, հռոմեական զորավար 180, 181, 183, 196, 286
 Պետինգեր 396

 Ջահապ, կայսրիկ ամիրա 595, 601
 Ջաղա, թարգման 273, 275, 276, 465, 467
 Ջավահիրշվիլի Ի. 325, 327—329, 365, 384
 Ջափր, արաբ ոստիկան 552
 Ջափր, իսլիմ 598, 599, տես Մութավաթիլ իսլիմ
 Ջոն, Կորդուբի իշխան 152, 153

 Թարուլան եպիսկոպոս 267—269, 460—462, 488—490, տես նաև Բաբիլաս
     եպիսկոպոս
 Թոռլինսոն Գ. 30, 305
 Թոստոլցե Մ. 13, 53, 126
 Թշտունիներ 159, 160
 Թոփի, Սոհեմոս-Տիգրանի կին 51, 52
 Թուփինոս քահանա 270, 462, 491
 Թուփոս Ֆեստոս, մատենագիր 421, 424

 Մաթենիկ, Արտաշես Ա-ի կին 17
 Մալման, արաբ զորավար 515, 516
 Մահակ Բագրատունի (V դ.) 573
 Մահակ Բագրատունի (VIII դ.) 557, 591, 592
 Մահակ Կամսարական 414
 Մահակ Մամիկոնյան 579
 Մահակ Պարթև, Հայոց կաթողիկոս 250—252, 258—261, 266, 274, 275, 278, 279,

260, 282, 289—291, 293, 358, 377, 435, 451—453, 458, 459, 470—473,
 479, 481, 487, 492—496
 Սահլ, Աղվանքի և Շարիի իշխան 562
 Սաղամոս, Անձիտի իշխան 192, 193
 Սամվել Անեցի 272, 494, 497, 499, 500, 546, 586, 589
 Սամվելյան ի. 165
 Սամուել Մամիկոնյան 557
 Սանատրուկ, Հայոց թագավոր 18—22, 39, 54, 55, 61, 421
 Սանատրուկ, պարթևաց թագավոր 33—35
 Սանգուխտ, Սանաարուկ թագավորի դուստր 22, 23
 Սանեսան, Մազքութների թագավոր 148, 149
 Սանտալեյան շ 54, 55, 85, 99, 102
 Սասան, Սասանյան զինաստիայի հիմնադիր 70, 108
 Սասանյաններ 66, 70, 72, 74, 272, 420, 472, 473, 499
 Սավրոմակես, Իրերիայի կառավարիչ 188
 Սաֆֆան Մուսթալ Սուլամի, արաբ զորավար 511
 Սերաստիանոս, հռոմեական զորավար 181
 Սերիոս 20, 21, 80, 93, 103, 106—108, 117, 137, 139, 250, 300, 334, 421,
 424, 433, 483, 484, 497, 499, 513, 518—528, 530—541, 545, 579, 582—585
 Սելևկյաններ 69, 308
 Սեն-Մարտեն 129, 175, 180, 239, 540
 Սենեքերիմ, Վասպուրականի թագավոր 610
 Սեպտիմիոս Ողենատոս, Պալմիրայի իշխան 96—100, 102
 Սեպտիմիոս Սևերոս, կայսր 19, 53, 56—58, 61—63, 65, 69
 Սևադա, Մանազկերտի ամիրա 595
 Սևերիանոս, զորավար 46
 Սերգենիչ Վ. 378
 Սիկորիոս Պոռոս, հռոմեական պաշտոնյա 114, 118
 Սիժոկատես, մատենագիր 304
 Սմբատ Աբլարաս, Հայոց սպարապետ 563, 598, 600
 Սմբատ, Արտաշես Ա-ի ժամանակ 17, 413, 415
 Սմբատ Խոսրով Շուժ 537, 539—541, 579, 580
 Սմբատ Բագրատունի 585—587
 Սմբատ Բագրատունի, Հայոց սպարապետ (VIII դ.) 557, 561, 597
 Սմբատ Ա Բագրատունի, Հայոց թագավոր 602, 604—606
 Սմբատ Բ Բագրատունի, Հայոց թագավոր 609, 610
 Սոկրատ, մատենագիր 288, 472
 Սոհեմոս, Հայոց թագավոր 42—44, 47, 48, 50, 52, 53, 55, 59, 60, 421
 Սողոմենոս, մատենագիր 130, 164, 180
 Սպարտիանոս, մատենագիր 38
 Սվետոնոս, մատենագիր 15, 421
 Ստատիոս Պրիսկոս, հռոմեական զորավար 40, 41, 45—48
 Սաեփանես 369
 Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ 272, 493, 497—500, 517, 520, 521, 524, տե՛ս
 նաև Ասողիկ

Ստեփանոս Օրբելյան 126, 346, 427
 Ստիլիկոն, Քենդսիոս կայսեր դեսպան 239
 Ստրաբոն, աշխարհագիր 305, 309, 312, 319, 384, 395, 396, 433, 434
 Սուիդաս, բյուզանդիկ 19, 40, 420, 421
 Սուլլա 569, 601
 Սուրեն, պարսիկ ժարգպան 230, 234, 237, 576
 Սուրմակ, Իրերիայի թագավոր 206, 210, 229
 Սուրբյան Ա. 433

Վաբալլաթ, Պալմիրայի թագավոր 99, 100
 Վաղոմս, ալանների իշխան 210, 211
 Վալենտինոս կայսր 184, 196
 Վալերիանոս կայսր 96—98, 108, 424
 Վախտանգ Գորգասյան, Վրաց թագավոր 573
 Վաճան Ամատունի 149, 151—154, 292
 Վաճան Գնունի 557
 Վաճան հոռոտունի 537
 Վաճան Մամիկոնյան (V դ.) 366, 367, 379, 479, 480, 573
 Վաճան Մամիկոնյան (IV դ.) 187, 195, 204, 445
 Վահրամ Ա, սասանյան թագավոր 103
 Վահրամ Բ, սասանյան թագավոր 105, 106, 109
 Վահրիճ, Վասմշապուհ թագավորի պատվիրակ 258, 261, 453
 Վաղարշ Ա, Հայոց թագավոր 19, 34, 35, 38—43, 61, 421
 Վաղարշ Ա, պարթևաց թագավոր 12, 15, 62, 68
 Վաղարշ Բ, Հայոց թագավոր 54, 56, 58—60, 61—63, 421
 Վաղարշ Բ, պարթևաց թագավոր 44, 52
 Վաղարշ Գ, պարթևաց թագավոր 44—47, 50, 52, 68
 Վաղարշ Դ, պարթևաց թագավոր 55—57, 61, 63, 79
 Վաղարշ Ե, պարթև թագավոր 63
 Վաղարշ, սասանյան թագավոր 480, 573, 574
 Վաղարշակ, Հայոց թագավոր (Իմա՝ Տրդատ Ա) 18, 410
 Վաղարշակ, Հայոց թագավոր, Արշակ Գ-ի իշխանակից 236
 Վաղինտին, բյուզանդական զորավար 526—528, 531, 536, 537, 538
 Վաղես կայսր 184, 196, 204, 207, 208, 210, 217, 221, 222, 228—230, 233, 234, 243, 427
 Վաղինակ, Սյունիքի իշխան 152, 153
 Վաչե Մամիկոնյան 143, 144, 146, 149, 151—154, 204, 235
 Վաչե, Աղվանից թագավոր 363, 435
 Վասակ Բագրատունի 533, 597
 Վասակ, Սյունիքի տեր 276, 292, 467, 572
 Վասակ Մամիկոնյան, սպարապետ 163, 174, 175, 185—187, 189—191, 195, 200, 201, 204, 209, 330, 413
 Վասիլ կայսր 610, տե՛ս նաև Բարսեղ Բ կայսր
 Վարազ Կամինական 149
 Վարազ-Բակուր, Վրաց թագավոր 206, 210, 229
 Վարազդատ, Հայոց թագավոր 228, 231—233, 235, 240, 243, 430

Վարազներսեճ սեպուճ (V դ.) 330
 Վարազշապուճ, Սյունիքի իշխան 124
 Վարազտիրոց կյուրապաղատ (VII դ.) 531, 532, 537, 538—541
 Վարազտիրոց, հայ զորավար Քուլզանդիալում (VIII դ.) 555, 593
 Վարդ, Սիբեփոր կայսեր եղբորորդի 608
 Վարդան, պատմագիր 261, 272, 454, 494, 498, 499, 595, 597, 598, 600
 Վարդան, Մեսրոպ Մաշտոցի հայր 254, 448
 Վարդան Մամիկոնյան (V դ.) 325, 479
 Վարդան Մամիկոնյան (VI դ.) 578
 Վարդգես 40
 Վարդիկ Մոկացի 514
 Վելիսար 577
 Վեհմիհրշապուճ, մարզպան 293
 Վեսպասիանոս կայսր 10, 12, 15
 Վիկտոր, հռոմեական զորավար 229, 234
 Վինֆրիդ, գերմաներեն այբուբենի ստեղծող 252, 447
 Վլիթ յալիֆ 587
 Վնասեպ Սուրհայ, հյուսիսականների թագավոր 59, 60
 Վոամ Կ Կրման, սասանյան թագավոր 238, 251, 265, 266, 270, 272, 283, 285, 286, 457, 462, 469, 470, 486, 491, 493, 497, 498, 501, 502
 Վոամ Ե Գոռ, սասանյան թագավոր 287—291, 293, 472, 473, 477, 486, 487, 502
 Վոամշապուճ, Հայոց թագավոր 249—252, 256, 258—261, 267, 268, 270—272, 283, 284, 289, 451, 452, 454, 460—464, 472, 488—503, 505—507
 Վրթանես եպիսկոպոսապետ 142, 144, 145, 146, 149, 151, 157
 Վրվեռ Խոռխոռունի 292
 Վալիկատիոս Գալիկանոս, պատմիչ 421

 Տարարի 303, 369, 389, 511, 512, 516, 518, 520, 525
 Տակիտոս, պատմիչ 12, 139, 427
 Տաճատ Անձևացի 555
 Տանսուր 368, 373
 Տաշյան Հ. 54, 92, 106, 134
 Տերինտիոս, հռոմեական զորավար 196, 210, 217, 218, 221—226
 Տեր-Խորձենացի, Մաշտոցի աշակերտ 275, 276, 467
 Տէր Մկրտչյան Գ. 267—269, 293, 369, 370, 459—461, 488—490, 494
 Տեր-Մովսեսյան Մ. 263, 456
 Տիգրան Բ Մեծ, Հայոց թագավոր 9, 303, 312, 319, 324, 342, 401, 402
 Տիգրան Միշին 40
 Տիգրան Վերջին 50, 51, 53, աես Սոհեմոս
 Տիգրանուհի, քույր Տիգրան թագավորի 342
 Տիմեսիթիոս, պրետորյանների պրեֆեկտ 86
 Տիտոս կայսր 84, 85
 Տիտոս Բ, կայսր (= Անտոնիոս Օգոստոս) 50
 Տիտոս, Վեսպասիանոս կայսեր կառավարչակից 15
 Տիրան, Հայոց թագավոր 111, 155—162, 167, 292, 330, 381
 Տիրիթ, Արշակ Բ-ի եղբորորդի 154, 167

Տրայանոս կայսր 19, 21—27, 29—38, 43, 69
Տրայանոս, Հռոմեական կոմս 210, 211
Տրայանոս, Հռոմեական զորավար 221, 222, 226
Տրդատ Ա, Հայոց թագավոր 10, 12—18, 23, 24, 29, 62, 94, 122, 135, 137, 394, 420, 421, 426
Տրդատ Բ, Հայոց թագավոր 65, 66, 77, 80, 81, 88, 89, 92—94, 97, 112, 424, 426
Տրդատ Գ Մեծ, Հայոց թագավոր 80, 94, 103, 104, 106—110, 116—131, 133—141, 156, 170, 214, 215, 306, 353, 354, 356, 401, 423, 424, 426, 427, 499
Տրդատ, Հայոց կաթողիկոս 591
Տրդատ, հայ նախարար 48
Տրդատ Արշակունի, ոմն պարթև (111 դ.) 63
Տրեբիլլիոս Պուլլիոն, մատենագիր 84, 97, 100, 421, 424
Տրոնյաց տոհմ 556
Տուրներիդ 102, 128, 129, 171, 243, 538, 540

Յիստոս 577

Ուխտանես 117, 118, 424

Ուոնայր, Աղվանքի թագավոր 170

Ուրբիկոս, Միջագետքի դուքս 229, 234

Փատլուն, Գանձակի ամիրա 610

Փառանձև, Հայոց թագուհի 167, 179, 195—197, 199—205, 207—209, 216

Փառն Աշտիշատեցի, Հայոց կաթողիկոս 157, 357

Փավստոս Բլուզանդ 19—21, 111, 112, 114, 133, 136, 141, 142, 145—149, 151, 153—158, 160, 163, 165—172, 174, 182, 185, 187—189, 191, 192, 197, 202—207, 209, 211, 213—217, 220—223, 226—228, 230—232, 235—238, 240, 241, 243—245, 254, 257, 264, 295—298, 300—304, 309, 310, 312, 313, 315—317, 323, 324, 328—331, 335, 336, 337—339, 345, 347—349, 352—358, 362, 364, 370, 382, 401, 402, 404, 412, 421, 424, 427, 430, 435, 434, 444, 445, 451, 456, 474, 498

Փարսման Ա, Իբերիայի թագավոր 18

Փարսման Բ, Իբերիայի թագավոր 41, 42

Փիլիպպոս Արարացի, կայսր 86—88

Փիլոն Աղեքսանդրացի 480

Փիրմիլիանոս, մատենագիր 55, 59, 60, 63

Փլավիաններ 12, 395

Փլավիոս Արրիանոս, պատմիչ 420, 421, տե՛ս նաև Արրիան

Փլավիոս Հովսեպոս, պատմիչ 14, 18

Փլավիոս Վոպիսկոս, պատմիչ 101, 102, 104, 421

Փոկաս կայսր 580

Փոտրոս, մատենագիր և պատրիարք 42, 421, 490

Փրոնտո, մատենագիր 47

Սզրա, արաբ զորավար 530

Սզոստոս կայսր 394

Օթման, խալիֆ 515—518, 524, 528—530, 533

Օլիմպիադորոս, մեկնիչ 480

Օղիմպիան, առակագիր 480

Օրայաններ 544—549, 553, 581, 583

Օմար խալիֆ 511, 512, 522, 544, 587, 588

Օման, արար զորավար 511, 516

Օրմանյան Մ. 207, 251, 506, 507

Ֆեստոս Բուփոս, մատենագիր 37

Չրոնտոն, մատենագիր 421

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Սրաստուման 11, 398

Արարնե 310

Աբուլ 398

Սգարանա բերդ 188, 191

Աղամակերտ 565

Սղիաբեն 23, 32, 33, 69, 80, 92, 160, 181, 303, 304, 307, 309

Ադրբեջան 605

Ադրիանուպոլիս 234

Աթենք 26, 51, 52

Աթշիրագավան գավառ 318

Ալանաց դուռ 89, 91, 604

Ալբանիա 39

Ալբիստան 126

Ալտան, վայր 318

Ալ-Քիրմիզ 515, տե՛ս Արտաշատ

Ախալցխա 11, 313, 398

Ախալքալաք 11, 312

Ախթամար 603

Ախուրյան գետ 561, 609

Ակն քաղաք 309, 311

Ակրա, վայր 300

Ակրատ գետ 515

Աղբակ գավառ 247, 564

Սղեքսանդրիա քաղաք 128, 394

Ալթամար 517

Աղիովիտ 342, 381, 383, 513, 522, 583, 598

Աղձնիք 114, 115, 151, 152, 173, 174, 182, 185, 192, 213, 247, 287, 295, 310, 564, 579

Աղձք գյուղ 174, 175

Աղստև գետ 313, 314, 399, 606

Աղվանից թագավորություն 607

Աղվանք 41, 122, 170, 210, 247, 273—277, 315—317, 407, 435, 465—479, 517, 519, 520, 522, 529, 534, 562, 571, 580, 585, 586, 594, 596, 598—600, 605

Աղբի-դաղ 398
 «Աղուէ» գավառ 317
 Ամաղիա, վայր 308
 Ամիդ քաղաք 28, 147, 171, 172, 176, 259, 267, 269, 452, 459, 461, 488, 495,
 500, 511, 609
 Ամմանն ամրոց 172
 Ամոք գյուղ 356, 357
 Այրարատ, գավառ, նահանգ 59, 60, 90, 92, 148, 174, 175, 241, 242, 246, 258,
 331, 338, 343, 406, 408, 450, 451, 495, 496, 513, 517, 534, 579, 583
 Այրարատյան դաշտ 406
 Անաթոլիկոն թեմ 555
 Անգեղ բերդ 172
 Անգեղատուն 114, 173, 174, 175, 185, 213, 230, 243, 295
 Անգլիա 147, 521, 350, 378
 Անդրկովկաս 14, 15, 277, 278, 469, 478, 543, 562
 Անի ամրոց (Դարանաղամ) 21, 155, 173, 174, 311
 Անի (Նիբակում) 603, 608—611
 Անիի թագավորություն 609
 Անհուշ բերդ (Անդրշն) 190, 191
 Անձրտ 172, 175, 185, 192, 193, 213, 481
 Անձևացիք, Անձևացյաց գավառ 224, 247
 Անձևացյաց թագավորություն 607
 Անտաք 398
 Անտիոք քաղաք 32, 45, 46, 63, 81, 85, 86, 96, 98, 100, 109, 177, 179, 184,
 196, 210, 234, 397, 463, 608
 Աշույք գավառ 561, 597, 601
 Աշտարակ 398
 Աշտիշատ 20, 164, 168, 356, 357
 Ապահունիք գավառ 608
 Ապարան (Արարան) 126, 136, 427
 Աշի-շալ 300, 301, 318, 399
 Առան 316
 Առաջավոր Ասիա 26, 64, 75, 81, 96
 Առաջին Հայք 121
 Առբերան գավառ 342, 381, 383
 Մոնեստ ավան 151, 152
 Առուճ 592
 Ասիա 397
 Բսորեստան 34, 37, 90—92, 122, 181, 206, 306—309, 323, 513, 514, 517, 583
 Ասորիք 26, 27, 32, 34, 44—47, 51, 56, 57, 65, 71, 81, 96, 98, 99, 104, 170,
 258, 260, 268—270, 278, 307, 394, 396, 452, 459—461, 474, 489, 491—
 493, 500, 544, 545, 561, 565, 584, 607, 608
 Ասսիրիա, հոմեական նահանգ 32
 Աղարայր 479, 572
 Ատրպատական 13, 41, 48, 49, 71, 97, 115, 148, 160, 172, 185, 186, 192,
 193, 212, 213, 295, 298, 300, 301, 306, 308, 309, 319, 515, 525, 526, 528,
 529, 531, 535, 536, 543, 583, 584, 594, 596, 607, 610

Սրբաբանական խաչի ֆալսիֆայություն 483
 Արարիա 99, 394, 517
 Արագած լեռ 174, 175
 Արագածոտն գավառ 601
 Արախոսիա (երկիր) 69
 Արածանի գետ 20, 21, 234, 246, 311, 398, 546, 557, 592
 Արամանա 398
 Արամոնք գյուղ 356, 357
 Արանոտ գավառ 317
 Արաքիա, վայր 398
 Արարս գետ 143, 318, 561, 599
 Արզն քաղաք 511, 564, 598
 Արզնի աժիրություն 558
 Արձնի գյուղ 557, 561
 Արծափ բերդ 528—536
 Արծրունյաց թագավորություն 607
 Արզանա-սու 172
 Արճեչ քաղաք 515, 555—558, 592, 602
 Արմաստիկա (Արմոզիկ) քաղաք 397, 399
 Արմենիա 309
 «Արմենիա» նահանգ 35
 Արշակվան քաղաք 165—167
 Արշակունիների թագավորություն (Պարթև) 10
 Արշակունյաց, Արշակունիների թագավորություն (հայ) 9, 10, 180, 182, 184, 186, 191, 192, 196, 208, 209, 213, 226, 227, 230, 232, 233, 242, 247, 248, 251, 293, 295, 298, 308—320, 324, 326, 333, 340, 343, 348, 381, 382, 385, 390, 393, 395, 400, 401, 403, 411, 433, 434, 436, 443, 445, 571
 Արշամաշա քաղաք 28
 Արշարունիք 168, 195, 199, 201, 561, 597, 601, 606
 Արտիաց փոքր գավառ 312
 Արվաստան 171, 184, 303, 306—308, 323
 Արտազերք բերդ 195, 197—199, 201—205, 208, 209
 Արտազ գավառ 399, 523
 Արտահան (Արդահան) 313, 563, 597
 Արտահուշ 562, 597
 Արտանուշի իշխանություն 563
 Արտաշատ 21, 40, 45—47, 85, 86, 127, 142, 165, 183, 205, 331, 356, 391, 396—400, 409, 515
 Արտիմեդ քաղաք 40, 61
 Արցախ 192, 193, 213, 247, 316, 317, 579
 Արուս 398
 Արևելյան Հռոմեական կայսրություն 443—445
 Աուգսբուրգ քաղաք 396
 Ափսաղիա 606
 Աֆրիկա (Ափրիկա) 97, 397, 537
 Բաբելոն քաղաք 57, 58

Բարելոնիա 32, 33, 45, 57, 69, 70, 86, 309, 395
 Բագաոիճ ավան 311, 356
 Բագավան ավան 21, 210—213, 398, 592
 Բագարան ավան 415, 561, 601
 Բագրատունյաց թագավորություն 544, 560, 596, 606
 Բագրևանդ զավառ 211, 223, 224, 555—558, 589, 592, 601, 606
 Բաղարդա բերդավան 511
 Բաղուձոր 523
 Բալանդիտ 234, 243, 246, 481
 Բալթյան ծով 393
 Բալու 21, 27
 Բալու լեռ 494, 495
 Բախիշ, վայր 212
 Բակտրիա 11
 Բաղդադ 544, 551, 562, 564
 Բալլաբան 595
 Բաջունայիս 515
 Բասեն 56, 66, 112, 114, 116, 147, 152, 153, 317, 509, 522, 556, 557, 583
 Բաստավան 398
 Բատման-սու 21, 176
 Բասնյա-Մասուդ, քաղաք 526—528
 Բարձր Հայք 27, 31, 312
 Բեղարդե ամրոց 175—176, 309
 Բլի-Նոնադրե, վայր 304
 Թեխստան 302
 Թերկրի 513, 517, 522, 555, 583, 602
 Թենանիք 338, 513, 517, 522, 583
 Թենոնյաց ծով 151, 152
 Թիվանիս 184, 196
 Թիջիս 511
 Թիրթոն բերդ 176
 Թյուզանդական կայսրություն, Բյուզանդիա 10, 107, 108, 247, 252, 284, 287, 288, 306, 374, 379, 400, 445, 469, 472, 474, 476, 480, 481, 483, 508, 545, 546, 549, 554—556, 558, 560, 561, 569, 574, 577—582, 585, 591, 593, 596, 597, 601, 602, 606—611
 Բյուզանդիոն քաղաք 284, տե՛ս նաև Կոստանդնուպոլիս
 Բնաբեղ (Բինեբիլ) գյուղ, բերդ 157, 310
 Բո՛նտան-սու 309
 Բոսֆոր 580
 Բրիտանիա 48, 56, 397
 Բուլաղբաշ, վայր 398
 Գալատիա 30
 Գալլիա 67, 150, 176
 Դանլիճա, (Ղանլիճա) 398
 Գաղտաոիճ 311, 398, տե՛ս նաև Խաղտոյաոիճ
 Կանձակ 148, 231, 232, 295, 299, 301, 316 610

Գանձակ Ատրպատականի 212, 213, 231, 232, 296—299
 Գաննի 136—139, 143, 427
 Գաննի զավառ 523, 527
 Գարա լեռներ 308
 Գարդման բերդ և ավան 315, 316
 Գարդման զավառ 315
 Գարդմանաձոր 192, 193, 213, 315, 316
 Գետաբեկ 316
 Գերմանիա 84, 321, 375
 Գերմանիկե քաղաք 555, 593
 Գոգովիտ 513, 514, 583, տե՛ս Կոգովիտ
 Գոհանամ լեռ 311
 Գոլթն զավառ 16, 257, 258, 450, 523
 Գուրեք զավառ 311
 Գրթմանիք ավան 316, տե՛ս Գարդման
 Կուզարք 192, 193, 213, 247, 308, 313, 367, 579, 604, 606
 Կազաստանա քաղաք 184
 Կամասկոս 98, 534, 535, 544
 Դանուբ գետ 26
 Դասրնտրե 192, 309, տե՛ս նաև Դասն զավառ
 Դասն զավառ 247, 303, 308, 309
 Դաստևյրա (Դոստալ) 310, 311
 Դարա քաղաք 511, 515, 578, 579
 Դարաբեկերտ քաղաք 70
 Դարանաղ զավառ 21, 155, 172—174, 246, 311, 312, 338
 Դարյալի կիրճ 11
 Դարունք բերդ 149, 331, 539, 540
 Դափնե քաղաք 46
 Դուրնդ գետ 314, 399
 Դեղիք զավառ 311
 Դևրբենտ 14, 61
 Դևրբենտի կիրճ 11, 14
 Դևրջան զավառ 243, 216, 311, 312
 Դիարբեկիր 28
 Դիբեհե գետ 172
 Դիդիմա գյուղ 398
 Դիզա Տասվիչ, վայր 299
 Դիլիջան 399
 Դմանիս 610
 Դոնեվանք 398
 Դվին 143, 331, 363, 378, 389, 390, 400, 435, 463, 513, 515—518, 520—523,
 525, 533, 534, 536, 554, 555, 560, 561, 577, 578, 584, 587, 591, 593,
 595, 600, 601, 604, 606—608
 Դուրա-Նվրոպոս, վայր 86
 Ծգերացոց աշխարհ 554
 Եւիպոսոս 62, 100, 105, 607

Եղևտիա քաղաք 23, 32, 33, 45, 61, 65, 97, 98, 128, 177, 180, 259, 267, 452,
 459, 485, 489, 495, 500, 595
 Եկրատանա 399
 Եկեղյաց գավառ 127, 140, 172, 216, 211—243, 246, 311, 312, 338, 356
 Եղեգական 398
 Եմևտիա քաղաք (Չոմս) 42, 100, 101
 Եռանդ, վայր 212
 Եվրոպա 144, 147, 321, 323, 330—333, 338, 345—347, 351, 358, 359, 366, 373,
 375, 376, 380, 387, 388, 390, 397, 403, 409, 415, 542
 Եզրույոս քաղաք 45
 Երազգավուրջ 561
 Երան-Խվանեհ-Շապուհ, քաղաք, 206, տե՛ս Սուզա քաղաք
 Երասխ գետ 59, 60, 246, 523, 601
 Երզնկա 311
 Երիզա (Երեզ) ափան 127, 311, 356
 Երկրորդ Հայք 121
 Երնչակ ամրոց 605
 Երվանդաշատ քաղաք 205, 396
 Երուսաղեմ քաղաք 609
 Երիեսոս քաղաք 269, 462, 491
 Եփրատ գետ 20, 31, 32, 34, 36, 37, 44, 57, 58, 69, 81, 83, 86, 98, 146, 170,
 181, 212, 215, 246, 259, 310, 311, 319, 452, 512
 Երևան 392, 529, 601
 Զազրոս լեռ 300, 302
 Զախթա, վայր 86
 Զափաղան, վայր 511
 Զարասոյ լեռ 300—302, 306
 Զարեհավան քաղաք 205, 396
 Զարիշատ 205, 396
 Զարևանդ գավառ 246, 247
 Զիատա ամրոց 172
 Զիմարա, վայր 310
 Զինգու, վայր 300
 Զինթա ամրոց 115, 295, 300—302
 Զիլա 302
 Զիրտա (Զիրտու) ամրոց 115, 302
 Զնգմա, վայր 45
 Էդիլ 172, տե՛ս նաև Անգեղ բերդ
 Էլեգիս, վայր 28, 29, 31, 44
 Էլք քաղաք 309, տե՛ս նաև Ակս քաղաք
 Էկրատանա 69
 Էմիթաթին 460
 Էրյրուժ 21, 28, 44
 Էրջիբաղուն դավառ 318
 Թազմոր 98, տես Պալմիրա
 Թավրիզ 185, 186, 299—301, 318

Քերեք քաղաք 62
 Քելեկ, վայր 310
 Քենդոսուպոլիս 396
 Քեսասլոնիկե 405
 Քիլ ավան 311, 356, 357
 Քիֆլիս 595, տես նաև Տիգրիս
 Քորգոմայ տուն 401
 Քորդան ավան 311, 356
 Քոնդք գավառ 313
 Քրակիա 234, 580
 Քուրբիա 300
 Լրերիա 14—16, 28, 39, 41, 42, 115, 178, 188, 229, 384, 399
 Լիպալա լեռներ 310
 Լիզրտու քաղաք 115, 302, տե՛ս նաև Ջիրտու
 Լիլջա 28, 44, տես Էլեգիա
 Լլլիրիա 56
 Լլլիրիկոմ 97, 110
 Լնդիլենե 115
 Լուկուրիա, վայր 398
 Խապահան 70
 Խալիբ ավան 312, տե՛ս Սալեր ավան
 Խոսոս 56
 Խտայիա 97, 394
 Խյան 67, 72, 74, 582
 Խրաք 544, 549, 561
 Լազիկա (Լազիստան) 197, 208, 210, 577
 Լևոստան 375
 Լենինական 554
 Լյուկիա, երկիր 27
 Լարուր գետ 49, 181, 309, 310
 Լուդգա, վայր 398
 Լուդգար 398
 Լուխ գյուղ 216, 356
 Լուդտոյառիճ 311, 398
 Լալեն 610
 Լուսան քաղաք 49, 61, 65, 85, 86, 96, 98, 109, 180
 Լուստուր, վայր 398
 Լուրբերդ 21, 311
 Լուրբերդի դաշտ 27, 28
 Լուրաքս Սպասինու, քաղաք 32
 Լիլիոկոմ, երկիր 181, 183, 185
 Լիլաթ 511, 556, 565, 602, 607
 Լինուս 21, 31
 Լոս 398, 399
 Լոսպիա, վայր 11, 312, 398
 Լոսրովակերտ 143, 144

Խորասան 552
 Խորձյան գավառ 243, 246, 312, 313
 Խոր-Վիրապ 127
 Խրամ գետ 314—316
 Խու, վայր Բագրեանդում 223, 224
 Խուբուր-սու 303
 Խուլթ, վայր 566, 598, 599
 Խունան 315
 Էռնաստան 191, 206
 Մալկա 313
 Մաղկոյտն գավառ 611
 Մանարք 604
 Մավղեք 114, 115, 175, 176, 182, 295, 309, 310
 Մուսիոր գավառ 314—315
 Մովք լիճ 310
 Մովաղ թագավորություն 35
 Մոփր (Մոփր Մեծ, Շահունյաց) 35, 43, 87, 114, 115, 128, 152, 153, 157, 170, 172, 173, 175, 185, 192, 193, 213, 230, 243, 246, 295, 307, 308, 310, 338, 356, 481
 Մումբ գյուղ 398
 Կայաքենե 309
 Կալիֆիկոն քաղաք 400
 Կալիֆիկում, վայր 109
 Կաղզվան 195, 555, 601
 Կայան բերդ 313, 314, 609
 Կայնեպոլիս (նոր քաղաք) 40, 41
 Կանգարք գավառ 247
 Կապադոկիա 12, 30, 35, 39, 41, 43—45, 65, 66, 81, 85, 96, 98, 99, 128, 150, 165, 176, 196, 210, 319, 396
 Կասկո պահակ 585
 Կասպից աշխարհ, երկիր (Կազբից) 192, 193, 213, 317
 Կասպից դուռ 14
 Կասպից ծով 11, 14, 317—319
 Կասսյան անցք 62
 Կաստրա-Մովրորում, վայր 182, 183
 Կարա-սու 21
 Կարավան-սարալ 398
 Կարին 235, 243, 246, 515, 555—557, 589, 591, 592, 604
 Կարս 603, 608, 610
 Կարսի թագավորություն 607, 609
 Կաֆարտութ ամրոց 511
 Կելիշին լեռնանցք 300, 306
 Կելիսիփան լեռնանցք 306
 Կեսարիա քաղաք 98, 128, 131, 149, 150, 157, 163, 165, 176, 177, 217, 220, 221
 Կիլիզի 398
 Կիլիկիա 26, 34, 56, 85, 86, 96, 98, 99, 178, 218, 539

Կիրկեսիում, վայր 181
Կիրովական 399
Կղարչք 312, 313, 561—563, 597, 604
Կյուրիկյան (Կորիկյան) թագավորություն 607, 609
Կոզովիտ 149, 165, 517, 522, 523, 527, 530, 611
Կոթեր ավան 311
Կոզր (Կոզրոփոր) գավառ 192, 193, 313—315
Կոզթ գավառ 213, 315, 316
Կոզքիս 10, 11, 18, 96
Կոզքիսյան լեռներ 319
Կոմանա քաղաք 395, 396
Կոմագենե 33, 42, 319, 555, 593
Կոմագենի թագավորություն 12
Կոնդախազ 398
Կոստանդնուպոլիս 184, 196, 210, 234, 239, 279, 281, 284, 288, 397, 406,
475—477, 509, 510, 527, 528, 535, 537, 538, 540, 569, 576
Կովկաս (Կովկաս Հյուսիսային) 11, 13, 14, 41, 319, 604
Կուտայք 356, 537
Կուրդիք գավառ 213, 247, 308, 309, 415
Կուրդաց թագավորություն 35
Կորդվաց լեռներ 32
Կորդուք գավառ 31, 32, 35, 43, 87, 114, 115, 152, 153, 175, 181, 182, 192, 193,
213, 247, 295, 303, 308—310
Կորնեք 51, 52, 247, 579
Կրման քաղաք 70
Կումայրի 55, 591
Կուչախի լեռանք 398
Կուր գետ 16, 17, 59, 60, 312—318, 398, 399, 563, 599, 604
Հաղամակերտ 331
Հաղրա, երկիր 56
Հաղրա գյուղ 589
Հաղբատ 314
Համաղան քաղաք 69, 71, 301, 397, 399, 562, 596
Հայաստան passine
Հայկական պար 398
Հանձիթ գավառ 243, 311
Հաշտյանք (Հաշտենիք) գավառ 152, 153, 234, 243, 246, 342, 381, 383, 481
Հաոիճ 398
Հասանդալա 21
Հատրա քաղաք 34, 71
Հարք գավառ 398, 583
Հացեկաց գյուղ 254, 370, 448, 449, 492, 493
Հեր գավառ 246, 247
Հերակլես 99
Հերատ քաղաք 69
Հիլեյա, վայր 157

Հյուսիսային ծով 393
Հյուրկանիա 11, 14
Հնարակերտ (Հունարակերտ) քաղաք 314, 315
Հնդկաստան 32, 102, 394, 395
Հոնաց աշխարհ 122
Հորմիզդ-Արտաշիր, քաղաք 287
Հորմիզդյան դաշտ 70
Հոռմ, Հոռմեական կայսրություն 10—12, 16, 23—26, 30—34, 36, 38, 39, 41—
47, 49, 55, 58, 62—65, 71—75, 81, 82, 84, 86, 88, 95, 98, 99, 100—104,
105, 106, 109, 114—116, 120, 121, 131—135, 145, 147, 157, 162, 163,
168—170, 176—178, 184, 196, 197, 207, 209, 210, 214, 217, 220, 221,
226, 230, 233—235, 238, 243, 245, 246, 248, 270, 277, 278, 281, 283,
284, 295, 307, 387, 393—397, 416, 417, 430, 582
Հրեաստան 132
Հունաստան 387
Հունարակերտ 604
Չեզառի լեռնանցք 398
Չիրավի դաշտ 211
Չյունակերտ 398
Չրդկերտ 398
Չոր 193
Չորագետ 314
Չորոփոր գավառ 192, 193, 313—315
Ղարաբաղ 318, 399
Ղրղ-Ղալա բերդ 315
Ղուրուլայ դետ 311
Շենաստան 93
Ճորա դուռ 59, 60
Ճորա կապան 59, 60
Ճորա պահակ 89, 91, 585
Ճորոխ դետ 312
Մազարա (Մեգիրե), վայր 311
Մալաթիա 126, 607
Մակեդոնիա 569, 610
Մակու 479
Մահկերտուն, երկիր 192, 247, 302
Մայաֆարկին 511
Մայնց, քաղաք 84
Մանազկերտ 21, 31, 217, 561, 564, 595, 602, 607, 608
Մանազկերտի ամիրայություն 558
Մանանաղ գավառ 246
Մանավազակերտ գյուղ 146, 357
Մասիոս լեռնաշղթա 310, 319
Մասիս լեռ 135, 165, 415
Մասթաց երկիր 306, 323
Մարանդ գավառ 318

Մարաշ 595
 Մարաստան, Մարաց աշխարհ 31, 115, 192, 193, 213, 295, 562
 Մարսիլ ավան 523
 «Մարսի գավառ» 525, 528, տե՛ս նե՛սավենդ
 Մարդաստան 334, 565
 Մարդին քաղաք 310, 511
 Մարդուցայք 526—528, 536, 540
 Մեդիա 11, 13—15, 18, 48, 65, 71, 80, 81, 83, 92, 306, 308, 319, 395, 405
 Մեյխունեն 12, 21, 27, 28, 128, 475, 476
 Մեծ Ջալ գետ 305, 308, 309
 Մեծ Հայք 110, 111, 121, 154, 337, 443, 482
 Մեծամոր 513, 514
 Մեծամորի դաշտ 143
 Մեղ գետ 21
 Մենոսիս 11
 Մևոսիդուսի ծով 13
 Մեսեն 32, 70
 Մեսոպոտամիա 32, 35, տե՛ս նաև Միջագետք
 Մեսիսիթ 308
 Մերձավոր Արևելք 39, 57, 176, 210, 235, 238, 251, 279, 281, 287, 393, 394, 411, 542, 543, 547
 Եզուր (Մծուր) գավառ 246, 311, 312
 Միգիա, վայր 110
 Միլան 131, 132, 283
 Միլ ի Բայլաքան 318
 Միխանք գավառ 317
 Միջագետք 20, 31—37, 45, 49, 56—58, 61, 65, 66, 71, 81, 82, 85—88, 90, 97, 99, 102—106, 109, 111, 114, 147, 151, 162, 163, 169—171, 175, 178, 179, 184, 196, 287, 303, 310, 319, 509, 512, 513, 522, 536, 550, 552, 569, 578, 583, 607
 Միջերկրական ծով 393
 Միջին Ասիա 395
 Մծրին 20, 31—33, 45, 57, 58, 65, 81, 85, 86, 96, 98, 128, 154, 162, 170, 171, 180, 182, 184, 287, 303, 308, 334, 400, 511, 609
 Մձևուր, տես Մզուր
 Մծուրն քաղաք 19—21, 396
 Մշո դաշտ 21, 31, 398
 Մոկք գավառ 114, 160, 181, 182, 247, 295, 598, 599
 Մոպսուկրենն քաղաք 178
 Մոսիսիկա 319, աես նաև Մեսիսիթ
 Մոսուլ քաղաք 303, 304, 580
 Մսիս, վայր 608
 Մտկուարի գետ 398, տե՛ս Կուր գետ
 Մուզուր լեռներ 311
 Մուշ քաղաք 565, 566
 Մուրսալ, վայր 157

Մուրց գետ 59, 60
 Մցիւէթ 15, 580
 Նախնախն (նախնիչնան) 205, 206, 331, 514, 523, 530, 534
 Նեկրա, վայր 126
 Նեհալենդ, վայր 525
 Նեոկեսարիա 196, 396
 Ներքին Հայք 482
 Նիգ գավառ 126 ,
 Նիկոմեդիա քաղաք 105, 150, 166
 Նիկեպոլիս 396
 Նիհորական, երկիր 192, 247, 303
 Նինվե 300
 Նուատրա, վայր 304
 Նոր-Արտաշէրական, երկիր 304, 307
 Նոաբաալ, երկիր 304
 Նոր-Շիրական (Նոշիրական) 192, 213, 247, 302—308, 323
 Նոր քաղաք 48, 274, 275, 408, 409, 495, 496, տես նաև Վաղարշաստ
 Նպատ լեռ 211, 212:
 Նուարսակ 399
 Շակաշեն 213, 315, 316
 Շահապիվան 167, 292, 293, 340, 349, 350, 377, 379, 390, 403
 Շամբի 529
 Շամշուլան դղյակ 610
 Շամքոր 315, 604
 Շամքոր գետ 316
 Շաքի 562
 Շիգրեբ, երկիր 305
 Շիրիանական երկիր 305, 306
 «Շիգրոյ» գավառ 306
 Շիմշատ 607
 Շիրակ 168, 561, 591, 597, 601, 606
 Շիրական երկիր 304
 Շնավհ գավառ 304
 Շոշ (Սուզա) քաղաք 206
 Շոշաստան 70, 287
 Շուշի 318
 Ուլական ամրոց 209
 Ոսիս գյուղ 112, 114
 Ոստան քաղաք 603, 607
 Որդորու գյուղ 146, 357
 Րլիսպու, վայր 399, 529, 583
 Որմըզզպետ (Որմիզզ-Փերոզ) գավառ 318
 Չինաստան 394, 395
 Չորրորդ Հայք 511, 512, 522
 Պալմիրա 98—102
 Պաղեստին 99, 104, 581

Պաննոնիա 150, 155, 157, 162
 Պատրանսավան 398
 Պարախոսթրաս լեռներ 319
 Պարթևական թագավորություն 31, 33, 38, 44, 64, 66—69, 79, 394
 Պարթևստան 16, 26, 45, 69, 71, 75
 Պարեսակա 398, 399
 Պարիսար լեռներ 312, տե՛ս նաև Պարիադրես
 Պարիադրես լեռներ 312, 319
 Պարսից ծով 32
 Պարսկահայք 181
 Պարսկաստան (Աքեմենյան, Սասանյան) 10, 21, 72, 76, 81, 88, 94, 97, 100—
 106, 110, 111, 114, 120, 124, 145, 147, 151, 162—171, 175, 176, 179,
 182, 184, 185, 187, 195—197, 204—210, 213, 214, 221, 229, 230, 234,
 235, 237, 238, 240, 245, 246—248, 251, 252, 277, 278, 280, 281, 283,
 285—289, 291, 293, 295, 299—300, 303, 304, 324, 326, 333, 335, 339,
 346, 347, 349, 368—370, 373, 379, 380, 389, 398, 400, 401, 402, 406,
 420, 424, 430, 436, 444—446, 464, 468—470, 472, 473, 474, 476—483,
 498, 499, 525, 543, 571, 573—575, 577—581
 Պարսք 68, 70, 72, 83, 299, 399
 Պարվառ գավառ 314, 315
 Պարտավ քաղաք 316, 560, 561, 595, 596
 Պափլագոնիա 164
 Պեկերիչ ավան 311, տե՛ս Բադառիճ
 Պերոզ-Կավատ քաղաք 316, տե՛ս Պարտավ
 Պերսեպոլիս 70
 Պոնտոս 10, 97, 164, 156, 196, 222, 246, 395
 Ջավախք 312, 313, 509, 522, 583
 Ջեզիրե բերդ 309, տե՛ս Բեզարդե բերդ
 Ջուղա 450, 523
 Թագա քաղաք 14
 Թաքթա, վայր 511
 Թեյ քաղաք 14
 Թեջանա, վայր 86
 Թեթեմեն գավառ 114, 182, 295
 Թիոն գետ 398
 Թշտունիք 603
 Թշտունիքի թագավորություն 607
 Թոցպատյան գավառ 317
 Թուսաստան 321, 332, 366, 375, 378, 387, 391, 415, 449, 542
 Թևանդուզ 115, 300—302, 305, 306, 308
 Սագրայ բերդ 330
 Սաճյան ամիրայություն 605
 Սամառա քաղաք 565, 569, 599, 600
 Սամոսատ քաղաք 259, 310, 452, 500
 Սասուն 566, 568, 598, 599
 Սատաղ քաղաք 12, 27, 112, 113, 148, 296, 396—398

Սևբաստապոլիս 397, 498, 536
Սեբաստիա 164, 346
Սելինուս քաղաք 34
Սելևկիա քաղաք 27, 33, 45, 47, 57, 58, 69, 105, 181
Սեպուհ լեռ 311
Սերչեմե-սու 311
Սիզրիանե երկիր 305
Սիդիկան, վայր 305, 306, 308
Սինա լեռ 494, 495
Սինգարա 32, 158, 160, 175, 182
Սիննա քաղաք 301
Սիրիա 589
Սկյուդիսես 319
Սյունիք 124, 140, 152, 153, 167, 276, 366, 467, 579, 585, 604
Սյունյաց թագավորություն 607
Սուր-Պոմպեյոպոլիս, քաղաք 98
Սպանդարանպերոժ (Սպանդարոմն-Փերոզ), գավառ 318
Սպեր գավառ և ափան 311, 312, 561, 585, 598
Ստահր քաղաք 70
Սուզա քաղաք 206
Սուլեյմանիա քաղաք 301
Սումերե, վայր 181
Սուրմալի 601
Սև ծով 39, 246, 393, 395, 396
Սևանա լիճ 247, 399
Սևափերակ, վայր 310
Վաղարշակերտ 610
Վաղարշապատ 39, 40, 53, 58—61, 90, 92, 135, 149, 205, 255, 257, 260, 268—
270, 272, 331, 396, 408, 409, 414, 450, 452, 460, 461, 489, 490, 494
Վալոց ձոր 610
Վան 205, 603
Վանա լիճ 31, 561, 595
Վանանդ 509, 522, 583, 601
Վասակերտ (Վազկերտ) 311
Վասպուրական 318, 590, 555, 564—566, 592, 599, 607, 610
Վասպուրականի թագավորություն 607
Վարդանակերտ քաղաք, գավառ 318
Վարսան 318
Վիրտա բերդ 176
Վիրք 14, 509, 522, 571, 583, 586, տես նաև Վրաստան
Վրաստան, Վրաց աշխարհ 14, 16, 17, 149, 206, 207, 210, 273, 275—278, 308,
313, 327, 378, 384, 465, 467—469, 515, 517, 519, 520, 522, 534, 563, 591,
593, 594, 597, 599, 600, 606
Վրաց դաշտ 610
Վրկանա երկիր 580
Տաբարիսաան 368

Տայր 94, 247, 330, 534, 537, 561, 579, 585, 597, 598, 601, 609, 610, 611
 Տանայիս 13, 395
 Տաշիր 609, 610
 Տափրոսյան լեռներ 21, 28, 234, 319
 Տափուշ 609
 Տարոն 128, 144, 209, 254, 337, 338, 448, 449, 492, 493, 509, 512, 513, 517, 522, 530, 561, 563—565, 568, 583, 598, 599, 608, 609
 Տարսոն (Տարսոս) 98, 218, 220, 221
 Տարսվիշ (Տերսուշ) 399
 Տիգրանակերտ 21, 27, 28, 31, 125, 136, 147, 157, 173, 174, 397, 398, 427
 Տիգրիս գետ 31—34, 45, 57, 58, 65, 79, 83, 170, 172, 175, 176, 181, 182, 309, 310, 319
 Տիգրոն 32, 34, 35, 47, 57, 58, 64, 71, 81, 86, 89, 91, 99, 100, 105, 106, 170, 179, 181, 239, 286, 400, 472, 478
 Տմորիք 192, 193, 213, 247, 308, 309, 415
 Տոմիսա, վայր 311
 Տրապիզոն 396, 585
 Տրուլլ 352
 Տուս գավառ 604
 Տուր Արդին ամրոց 511
 Տուրուբերան 579
 Տփղիս 314, 315, 399, 604, 606, 610
 Յուլիանոս 398
 Ռիտահաց քաղաք 611
 Ուշնու գյուղ 30, 304, 305
 Ուշքիլիս 398
 Ուոնա քաղաք 220, 221, 511
 Ուտի, Ուտիք 213, 247, 315—317, 579, 604
 Ուրծայ գյուղ 556
 Ուրմիա լիճ 295, 299, 301, 302, 305, 308, 318
 Փայտակարան, աշխարհ, քաղաք 247, 317, 318, 560, 579, 595, 596
 Փառախոտ, վայր 398
 Փառխոս 610
 Փարպի գյուղ 254, 367
 Փարվանա լիճ 312, 313
 Փյունիկիա 104
 Փուգա 398
 Փոթի 398
 Փոքր Ասիա 26, 96, 98, 100, 166, 483, 580, 586, 607
 Փոքր Հայք 12, 30, 35, 87, 88, 102, 121, 128, 163, 246, 319, 396, 443
 Քանդիլ-կուճ (Քանդիլ-դաղ) լիւ 300
 Քառասունք, վայր Արշարունիքում 601
 Քասաղ գետ 40, 59
 Քարդա ամրոց 511
 Քեոփրիքեոյ, վայր 398
 Քուլավեր 563

Օշական 148, 460
Օսրոյէն-նդեսիա 39, 56—58, 63—65, 86
Օսրոյէն-Յդեսիայի թագաւորութիւն 22, 32, 36, 49, 85
Օրդուրադ 451
Ֆարկին 124—126, 135, 427, 609
Ֆրանսիա 321, 323, 375, 386, 387
Ֆերզանա 582

ՅԵՂԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԿՆԵՐ

Ադիարենցիներ 57
Ալաններ 11—18, 41, 62, 122, 185, 210, 211
Աղվաններ 11, 89, 219, 466
Աղվարներ 148
Ասորիներ 278, 280, 474
Արարներ 100, 309, 509, 513, 515, 522, 525, 581, 586, 587, 591—593
Բարեւոնացիներ 309
Բաղասիճներ 148
Բասիլներ 59, 60, 122
Բյուզանդացիներ 288, 577, 586, 587
Բուլղարներ 593, 609—611
Գաթեր 148
Գաղղիացիներ 180
Գարգարացիներ 276, 277
Գերմանացիներ 49, 84
Գոթեր 96, 99, 107, 116, 118
Գուգարներ 148
Գակեր 25
Եզերացիներ 604, 606
Եզերայաններ 148
Եթովպիացիներ 577
Թաւասուարներ 148
Իբերներ 16, 18, 319
Իժմախներ 148
Իտալացիներ 180
Լազեր 28, 576
Լվիններ 19
Նաղարներ 545, 561, 585
Նազիրներ 59, 60
Նրոնիաներ 170, 171
Կայսիկներ 561, 564, 601
Կասսեր 89
Հադրացիներ 57
Հայեր passine
Հեճմատակներ 148
Հինիորներ 11, 28

Հոներ 148, 185, 476, 577
Հոտմայեցիներ 24, 26, 27, 29, 32, 33—35, 37, 49, 50, 60, 74, 79, 81—88, 94,
97, 100, 105, 109, 115, 150, 169, 170, 175—177, 182, 183, 197, 198, 206,
210, 221, 234, 239, 280, 395, 396, 444
Հույներ 473, 476
Ճաներ 94
Ճիղպեր (Ճղրեր) 89, 148
Մազրութներ 148
Մակերոնացիներ 79
Մարդեր 31
Մեղացիներ 13, 71, 309
Նախախեթներ 277, 468
Շղրեր 148
Պաղեստինցիներ 51
Պարթևներ 10, 16, 24, 26, 27, 29, 31, 32, 37, 39, 40, 44, 46, 49, 57, 58, 65,
69, 71, 74, 75, 79, 80, 84, 179, 309, 333
Պարսիկներ 79, 86, 96—101, 105, 110, 122, 158, 171, 182—186, 191, 197,
200, 204, 207, 209, 211, 278, 283, 444, 470, 473, 525
Սասունի ցեղ 291
Սալբոմատներ 28
Սարակինոսներ 100, 101
Սարմատացիներ 609
Սիգրեր 305, 306
Սլավոններ 611
Սուրար-խուրիներ 277, 468
Վեսթգոթներ 196, 234, 238
Վրացիներ 277, 585
Տիրարանյաններ 319
Փոխեր 148
Քուշաններ 90, 51
Օսրոյնցիներ 84
Ֆրանկներ 180

Բ Ո Վ Ա Ն Կ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Քրդադրական հանձնաժողովի կողմից	5
Փնհայի տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Բ հատոր, Ա մաս	7
Գլուխ առաջին—Տրդատ Ա-ը և նրա հաշորդները	9
Գլուխ երկրորդ—Տրայանոսի հայկական և պարթևական արշավանքները և ապստամբությունները հռոմայեցիների դեմ	25
Գլուխ երրորդ—Վաղարշ Ա, Սոհեմոս, Բակուր և հռոմա-պարթևական պատերազմը Մարկոս Ավրելիոսի ժամանակ	37
Գլուխ չորրորդ—Հայաստանը Սեպտիմիոս Սեվերոսի և Անտոնինոս Կարակալյայի արշավանքների ժամանակ	54
Գլուխ հինգերորդ—Սասանյան Պարսկաստանը և Հայաստանի համար սահղծված նոր կացությունը	67
Գլուխ վեցերորդ—Տրդատ Բ-ը և նրա մասնակցությունը հռոմեական-սասանյան կռիվներին	77
Գլուխ յոթերորդ—Հայաստանի քաղաքական դրությունը Տրդատ Բ-ից հետո մինչև Տրդատ Գ-ի գահակալությունը	95
Գլուխ ութերորդ—Տրդատ Գ և քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում	120
Գլուխ իններորդ—Խոսրով Գ, Տիրան և Պարսկա-հռոմեական կռիվների վերսկսումը	141
Գլուխ տասներորդ—Պարսկա-հռոմեական կռիվներն Արշակ Բ-ի ժամանակ և Հայաստանի ժանր պարտությունն ու ավերումը	161
Կլուխ տասնմեկերորդ—Հայաստանի դրությունը Պապի Թագավորության ժամանակ և սրա վարած արտաքին ու ներքին քաղաքականությունը	194
Կլուխ տասներկուերորդ—Վարազդատ, Արշակ Գ, Խոսրով Դ և Հայաստանի բաժանումը	228
Կլուխ տասներեքերորդ—Վրամշապուհ և հայ գրերի գյուտը	249
Կլուխ տասնչորսերորդ—Արտաշես և Արշակունիների Թագավորության վերջնական անկումը	282
Կլուխ տասնհինգերորդ—Արշակունյաց Հայաստանի սահմանները Տրդատ Գ-ի և նրա հաշորդների ժամանակ մինչև 363 թիվը	294
Կլուխ տասնվեցերորդ—Ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացումը Արշակունյաց Հայաստանում	320
Դլուխ տասնյոթերորդ—«Ազատ»-ները, «Ոստանիկ»-ները և եկեղեցականները	341
Դլուխ տասնութերորդ—«Ռամիկ»-ները և «Շինական»-ները	360
Կլուխ տասնիններորդ—Առևտուրը, քաղաքները, արհեստավորները և ստրուկները	392
Համառոտ տեսություն աղբյուրների և ցանկ գրականության	418
Ժամանակագրական աղյուսակ	440
Մեծույ Մաշտոցը և հայ ժողովրդի պայքարը մշակութային ինքնուրույնության համար	443
Հայ գրերի գյուտի տարեթվի հարցի շուրջը	485
Արաբական արշավանքները Հայաստանում	508
Ժողովրդական ապստամբությունները Հայաստանում արաբական տիրապետության դեմ	542
Համառոտ պատմական տեղեկություններ, ընդհանրացումներ և սկզբնաղբյուրներից քաղված կարևոր վկայություններ	571
Ցանկեր	612

ՀԱՎՈՐ ՀԱՄԱԶԱՍՊԻ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ
ЯКОВ АМАЗАСПОВИЧЬ МАНАНДЯН

ԵՐԿԵՐ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր
Փ. Հ. ՄԱՂԱՆՅԱՆ
Նկարիչ
Լ. Ա. ՍԱՂՈՅԱՆ
Փնդարվեստական խմբագիր
Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱՆՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր
Ս. Կ. ՋԱՔԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ
Ջ. Խ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ

Պատվեր 340

Հրատ. 4544

Տպաքանակ 5000

Հանձնված է շարվածքի 5/5. 1977 թ : Ստորագրված է տպագրության 5/5 1978 թ
Տպագրական 40.5 մամուլ, հրատ. 35.1 մամուլ: Քուղթ № 1, 60×90^{1/16}, գինը 3 ր 75 կ ·
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 19, Բարեկամության 24 գ

Издательство АН Армянской ССР, Ереван, 375019 Барекамутян, 24-г.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան
Типография Издательства АН Арм. ССР, г. Эчмиадзин